

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
Academic Review of Economics and Administrative Sciences

ÖMER HALİSDEMİR ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Sahibi / Owner

Fakülte Adına Dekan Prof. Dr. Haluk BENGÜ

Baş Editör / Editor-in-Chief

Fındık Özlem ALPER

Editörler / Editors

Ali Eren ALPER

Okyay UÇAN

Dil Editörü / Language Editor

Arzum BÜYÜKKEKLİK

Editör Yardımcısı / Co-Editor-in-Chief

Ali Gökhan GÖLÇEK

Yayın Kurulu Sekreteryası / Publication Secretariat

Melih Nadi TUTAN

Barış Meriç DEMİR

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf/>

Adres: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bor Yolu Üzeri 51243 Kampus / NİĞDE

Tel: 0 388 225 20 12

Faks: 0 388 225 20 14

E-posta: ohuiibfdergisi@gmail.com

Copyright@ohuiibfdergi2021

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Ocak, Nisan, Temmuz ve Ekim aylarında olmak üzere yılda dört kez yayımlanır. Derginin yayın dili Türkçe olup, aynı zamanda İngilizce yazılmış "araştırma makalesi", "derleme" ve "kitap değerlendirme" türünden metinleri, yazım kurallarına uygun hazırlanmış olması koşuluyla değerlendirmeye kabul eder. Değerlendirilmek üzere dergimize gönderilen metinlerin, daha önce yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş ve yayımlanmak için değerlendirilme sürecinde olmaması gerekir. Yazarların etik kurallara uygunluk konusunda ICMJE (International Committee of Medical Journal Editors) tavsiyeleri ile COPE (Committee on Publication Ethics)'un Uluslararası Standartlarını dikkate alması beklenmektedir. Değerlendirme sürecinde olan ve yayımlanan eserlerin sorumluluğu tümüyle yazar(lar)a aittir.

ULAKBİM TR Dizin Komitesi tarafından düzenlenen yayım kuralları gereği 2020 yılı itibari ile başvuru yapan araştırmacıların Etik Kurul Raporu'nu da sisteme yüklemeleri gerekmektedir (Ayrıntılı bilgi için dergi sayfamızdaki bilgilendirmeyi okuyunuz).

ÖHÜİBF Dergisi elektronik olarak yayımlanır ve değerlendirme süreci elektronik ortamda yürütülür. Dergimiz iktisat, işletme, maliye, ekonometri, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler ve sosyoloji alanlarındaki bilimsel eserleri yayımlar. Yayımlanan eserlerin telif hakları Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'ne aittir.

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (ÖHÜİBFD), *ULAKBİM TR DİZİN*, *Akademi Sosyal Bilimler Endeksi (ASOS)*, *IndexCopernicus*, *EBSCO*, *Sobiad*, *Academic Keys*, *Eurasian Scientific Journal Index*, *Araştırmax*, *Journal Factor*, *JournalSeek*, *Science Library Index CAB Abstracts* ve *ProQuest* tarafından taranmaktadır.

Yayın Kurulu / Publication Board

Muhsin KAR	Niğde Ömer Halisdemir University
Haluk BENGÜ	Niğde Ömer Halisdemir University
Mehmet DEMİRAL	Niğde Ömer Halisdemir University
Ali DERAN	Tarsus University
Fikret DÜLGER	Çukurova University
Fevzi Serkan ÖZDEMİR	Ondokuz Mayıs University
Elshan BAGHİRZADEH	Azerbaijan State University of Economics
K. Ghanshyam TRIVEDI	Sardar Vallabhbhai National Institute of Technology
Aleksandra GORECKA	Warsaw University
Maria PARLINSKA	Warsaw University
Abdülmecit NUREDİN	International Vision University
Gülmira ABDİRASSİLOVA	Kazakh State Women's Teacher Training University

Danışma Kurulu / Advisory Board

Hüseyin AKAY	İzmir Demokrasi University
Nalan AKDOĞAN	Başkent University
Serap ÇABUK	Çukurova University
Mümin ERTÜRK	Altınbaş University
Recep KÖK	Dokuz Eylül University
Y. Beyazıt ÖNAL	Çukurova University
Janina SAWICKA	Warsaw University
Yusuf SÜRMEK	Karadeniz Teknik University
S. Hüseyin TOKAY	Gazi University
A. Burçin YERELİ	Hacettepe University

Hakem Kurulu / Referee Board

Bu Sayının Hakemleri, Ekim 2021; 14(4)

Uğur	ADIGÜZEL	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Hüseyin	AĞIR	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Hüseyin	AKAY	(İzmir Demokrasi Üniversitesi)
Rasim	AKPINAR	(Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Ferda	ALPER-AY	(Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
İsmet Kahraman	ARSLAN	(İstanbul Ticaret Üniversitesi)
Ali	ASKER	(Karabük Üniversitesi)
Muhammet	ATALAY	(Kırklareli Üniversitesi)
Harun	BAL	(Çukurova Üniversitesi)
Tayfur	BAYAT	(İnönü Üniversitesi)
Barış Gençer	BAYKAN	(Yeditepe Üniversitesi)
Çiğdem	COSKUN-HEPCAN	(Ege Üniversitesi)
İsmail	ÇELİK	(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Şaban	ÇELİK	(İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Murat	ÇEMREK	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Ali Cüneyt	ÇETİN	(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Mehmet	DEMİRAL	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Erhan	DEMİRELİ	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Erdal	DEMİRHAN	(Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Reyhan	ERDOĞAN	(Akdeniz Üniversitesi)
İrfan	ERTUĞRUL	(Pamukkale Üniversitesi)
Tuncer	GÖVDELİ	(Atatürk Üniversitesi)
Bekir	GÖVDERE	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Burçin	HENDEN-ŞOLT	(Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi)
Ömer	İSKENDEROĞLU	(Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi)
Songül	KAKİLLİ-ACARAVCI	(Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Fevziye	KALIPÇI-ÇAĞIRAN	(Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Fatih	KAPLAN	(Tarsus Üniversitesi)
Korhan	KARACAOĞLU	(Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Engin	KARAKIŞ	(Sivas Cumhuriyet Üniversitesi)
Mehmet Baha	KARAN	(Hacettepe Üniversitesi)
Asmin	KAVAS-BİLGİÇ	(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Kemal Can	KILIÇ	(Çukurova Üniversitesi)
Erhan	KILINÇ	(Selçuk Üniversitesi)
Mustafa	KISAKÜREK	(Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Aslı Seda	KURT	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Oytun	MEÇİK	(Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
İbrahim Sani	MERT	(Antalya Bilim Üniversitesi)
Zehra Nuray	NİŞANCI	(İzmir Katip Çelebi Üniversitesi)
Edip	ÖRÜCÜ	(Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi)
Ceyhan Can	ÖZCAN	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Özer	ÖZÇELİK	(Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)
Esmâ	ÖZDAŞLI	(Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi)
Miray	ÖZDEN	(Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi)
Mahmut Sami	ÖZTÜRK	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Şeyda	SEREN-İNTEPELER	(Dokuz Eylül Üniversitesi)
Alptekin	SÖKMEN	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Ahmet	ŞAHBAZ	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Metin	TETİK	(Uşak Üniversitesi)
Ahmet	UÇAR	(Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Belgin	UÇAR-KOCAOĞLU	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Harun	UÇAK	(Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi)
Umut	ULUKAN	(Ordu Üniversitesi)
H. Hüseyin	UZUNBACAK	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Azmi	YALÇIN	(Çukurova Üniversitesi)
Rüstem	YANAR	(Gaziantep Üniversitesi)
Müşerref	YARDIM	(Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Şule Yüksel	YİĞİTER	(Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi)
Funda	YURDAKUL	(Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)

Hakemlik yapan tüm hocalarımıza bilim dünyası adına teşekkür ediyoruz.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

- Maddi olmayan duran varlıklar ve varlıklarda değer düşüklüğü standartlarının kilit denetim konularına yansımaları**1109-1125
Reflection of standards about intangible assets and impairment of assets on key audit matters
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Burcu İŞGÜDEN KILIÇ
Mavera DEMİRKAN
Ahmet NAZIR
- Sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik analizi ile incelenmesi**1126-1142
Examination of studies on transformational leadership in health sector through content analysis
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Birol YETİM
Özgür UĞURLUOĞLU
- Covid-19 Küresel Salgınının hisse senedi piyasası oynaklığı üzerindeki etkisi: BIST100 uygulaması**1143-1158
The impact of Covid-19 global outbreak on stock market volatility: The BIST100 application
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Sinem ATICI-USTALAR
Selim ŞANLISOY
- Liberalizm bağlamında kentsel ayrışma**.....1159-1171
Urban segregation in the context of liberalism
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Eylül BAYRAKTAR
- İş tatmini ve tükenmişlik ilişkisinde öz kendilik değerlendirmesinin aracı rolü ve bir uygulama**1172-1189
The role of self evaluation in job satisfaction and burnout relationship and an application
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Edip ÖRÜCÜ
İtir HASIRCI
- Piyasa riski ölçümü olarak riske maruz değer: Finansal yatırım araçları üzerine bir uygulama**.....1190-1201
Value at risk as a market risk measurement: An application on financial investment instruments
(Araştırma Makalesi / Research Article)
Abdurrahman FİLİK
Ömer İSKENDEROĞLU
Saffet AKDAĞ

Hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisi1202-1221
Effect of social well-being of hospital employees on job and life satisfaction

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Elif TATLI

Arzu YİĞİT

Türkiye'de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Ampirik bir analiz.....1222-1250

Effect of informal employment on tax revenue and economic growth: An empirical analysis

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Hüseyin USLU

Akıllı şehir projelerine vatandaş katılımı: İstanbul Büyükşehir Belediyesi örneği.....1251-1275
Citizen participation in smart city projects: Istanbul Metropolitan Municipality case

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Ezgi SEÇKİNER-BİNGÖL

Sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi üzerine bir araştırma.....1276-1295
A research on the effect of social support on organizational citizenship behavior

(Araştırma Makalesi / Research Article)

B. Dilek ÖZBEZEK

H. Mustafa PAKSOY

Meryem GÜL

İnovasyon ödülü duyurularının banka pay getirileri üzerindeki etkisinin incelenmesi1296-1306
Investigating the impact of innovation award announcements on bank stock returns

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Serkan Yılmaz KANDIR

Gözde ELBİR-MERMER

Testing the validity of the pollution haven hypothesis for regionally leading emerging economies1307-1327

Bölgesel önde gelen yükselen ekonomiler için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğinin testi

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Özge DEMİRAL

Mehmet DEMİRAL

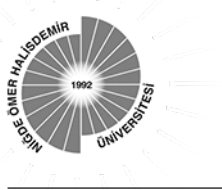
Hierarchical clustering of selected countries according to the variables of population, national income and exports of goods and services.....1328-1339

Seçilmiş ülkelerin nüfus, GSYİH, mal ve hizmetlerin ihracatı değişkenlerine göre hiyerarşik kümeleneş

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Seyyid Ali ERTAŞ

Mehmet BATI

Yerel yönetim birimleri olarak belediyelerin salgın hastalıklar konusundaki sorumlulukları: Covid 19 Pandemisi örneği1340-1351

The responsibilities of municipalities as local government units on epidemic diseases: Example of Covid 19 Pandemia

(Derleme Makale / Review Article)

Abdullah KARATAŞ

Nalan GÖRDELES-BEŞER

İleri teknoloji mal ihracatı ve Ar-Ge harcamaları ilişkisi: Türkiye için yapısal kırılmalı bir uygulama1352-1363

Nexus between high-tech goods export and R&D expenditure: A structural break analysis for Turkey

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Hüseyin ÇELİK

Türkiye’de faiz histeri etkisi: Doğrusal ve Fourier birim kök testlerinden kanıtlar1364-1371

Interest Rate Hysteresis Effect in Turkey: Evidences from Fourier and Linear Unit Root Tests

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Oğuzhan ŞENGÜL

Dış ticaret ve büyüme ilişkisi: Gelişmiş ülkelerden bulgular1372-1387

Foreign trade and growth relationship: Findings from developed countries

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Ecem TURGUT

Okyay UÇAN

Petrol fiyatları, parasal ve döviz kuru şoklarının hisse senedi fiyatlarına asimetric etkisi: Türkiye için NARDL1388-1410

The asymmetric effects of oil prices, monetary and real exchange rates shocks on stock prices: A NARDL model for Turkey

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Halil ALTINTAŞ

Yacouba KASSOURI

Küçük ve orta ölçekli işletmelerin ihracat sorunları: Mersin ilinde bir uygulama1411-1430

Export problems of small and medium sized enterprises: An application in Mersin

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Ali Can AYDIN

M. Sami SÜYGÜN

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin tespiti üzerine Kayseri ve Niğde illerinde bir araştırma.....1431-1452

A research on the determination of the digital accounting literacy levels of accounting professionals in Kayseri and Niğde provinces

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Taha PUSMAZ

Abitter ÖZULUCAN

Volatility spillovers effect analysis during Covid-19 period using EWMA model: The case of health sector stocks in ISE.....1453-1467

EWMA modeli kullanarak Covid-19 dönemi oynaklık yayılım etkisi analizi: BİST sağlık sektörü hisse senetleri örneği

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Yakup ARI

Avrasya Ekonomik Birliği: Oluşum, potansiyel ve sınırlılıklar.....1468-1485

Eurasian Economic Union: Formation, potential and limitations

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Fatma Şura BAHSİ-KOÇER

Kerem GÖKTEN

Dynamic network connectedness of BRICS equity markets during the Covid-19 era.....1486-1498

BRICS hisse senedi piyasalarının Covid-19 dönemi dinamik ağ bağlantılılığı

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Onur POLAT

Markowitz'in etkin sınır yaklaşımı ile optimal sermaye yapısının hesaplanması.....1499-1515

Calculation of optimal capital structure by Markowitz's effective boundary approach

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Murat ATİK

Sovyetler Birliği kolonyal bir imparatorluk muydu?.....1516-1528

Was Soviet Union a colonial empire?

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Turgay DÜĞEN

Avrasya Ekonomik Birliği'nin üye ülke ekonomileri üzerine oluşturduğu etkiler-beklentiler (2010-2019).....1529-1543

The effect of the Eurasian Economic Union on the economies of the member countries-expectations (2010-2019)

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Türker BATMAZ

A cross-cultural phenomenological approach to environmentally sensitive scholl principals...1544-1565

Çevreye duyarlı okul yöneticilerine yönelik kültürler arası fenomenolojik bir yaklaşım

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Zuhal İNCE

Murat TÜRK

Etki değerlendirme süreçlerinde kullanılan analitik araçlar kapsamında Delphi tekniğinin uygulanabilirliği.....1566-1580

Applicability of the Delphi technique as an analytical tool used in impact assessment processes

(Araştırma Makalesi / Research Article)

Nermin Merve YALÇINKAYA

EDITÖRÜN NOTU

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi'nin, 14. cildinin son sayısını 2021 yılının Ekim ayında sizlerle buluşturmaktan mutluluk duyuyoruz. 25 farklı kurumdan, 46 değerli araştırmacının çalışmalarının yer aldığı sayıda, 27'si araştırma makalesi, 1'i ise derleme makale olmak üzere iktisadi ve idari bilimlerin oldukça çeşitli alanlarına ait olan 28 çalışma yer aldı. Bunlardan 5'i İngilizce ve kalanları Türkçe dilinde kaleme alındı. Bu sayıda da, güncelliğini halen yitirmemiş Covid-19 pandemisi, aşağıda kısaca değinilecek çalışmaların bir kısmında analizleri şekillendiren bir olgu olma niteliğini korudu.

2021 yılının son sayısının ilk çalışmasında, **İşgüden-Kılıç, Demirkan & Nazır**, BIST-30 endeksinde bulunan işletmelerin 2017 ve sonraki iki yıla ait bağımsız denetçi raporlarını içerik analizi ve istatistiklerle analiz etmiş ve kilit denetim konularında maddi olmayan duran varlıklar ve varlıklarda değer düşüklüğü standartları konularını araştırmışlardır. **Yetim & Uğurluoğlu**, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlikle ilgili bugüne kadar öne çıkmış çalışmaları içerik analiziyle değerlendirmişler ve kavramın, literatürde birden fazla anlam içerecek şekilde kullanıldığını, dönüşümcü liderlikle ilgili çalışmaların son on beş senelik bir sürece yayıldığını tespit etmişlerdir. **Atıcı-Ustalar & Şanlısoy**, yaklaşık son bir buçuk senedir yerküre üzerinde hayatları yeniden şekillendiren Covid-19 pandemisinin iktisadi ve finansal açıdan etkilerini değerlendirmiş; çalışmada, pandeminin günlük seyrinin BİST-100 endeksinin getiri oynaklığı üzerinde değişimler meydana getirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Sayının dördüncü çalışmasında **Bayraktar**, kent araştırmalarının konularından olan kentsel ayrışmayı, liberalizmin konuya bakışı ve eleştirileri üzerinden incelemekte; neo-liberal uygulamaların kentsel ayrışma ile ilişkisini incelemektedir. **Örücü & Hasırcı**; iş tatmininin tükenmişlik üzerindeki etkilerini inceledikleri çalışmalarında; iş tatmini, tükenmişlik ve öz kendilik değerlendirmesi arasındaki karşılıklı etkileşimleri analiz etmişlerdir. Altıncı araştırma makalesini kaleme alan **Filik, İskenderoğlu, & Akdağ**, çeşitli finansal araçların riske maruz değer hesaplamalarını on senelik günlük kapanış verileri ışığında incelemekte ve bu değerlerin değişimlerini ele almaktadırlar. **Tatlı & Yiğit** tarafından kaleme alınan makale çalışmasında, hastane çalışanlarının sosyal iyi olma hali, yapısal eşitlik modeli ile tespit edilerek, hastanelerde çalışanların mutlu ve huzurlu bir çalışma ortamında bulunmalarının toplumsal ve ekonomik açıdan önemi vurgulanmıştır.

Sayının sekizinci makalesinde, **Uslu**, Türkiye'de kayıt dışı istihdama ilişkin verilerden hareketle, bunun vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ortaya koymakta ve yaptığı analizler sonucunda kayıt dışı istihdamın negatif sonuçlarını işaret etmektedir. **Seçkiner-Bingöl**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi özelinde katılımcı demokrasi uygulamalarını incelediği çalışmasında, akıllı şehir projelerini içerik analiziyle değerlendirmiş ve bu projelere vatandaş katılımının nasıl bir görünüm arz ettiğini ifade etmiştir. **Özbezek, Paksoy & Gül**, örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde sosyal desteklerin etkili olup olmadığını araştırmışlar ve kurumlarda verimliliğin ve performansın artırılması yönünde önerilerde bulunmuşlardır. **Kandır & Elbir-Mermer**, inovasyon ödülü duyurularının pay getirileri üzerinde etkili olup olmadığını Türkiye'de faaliyet gösteren iki ticari banka üzerinden incelemekte ve bir vaka çalışmasıyla pay piyasasının görünümünü ortaya koymaktadırlar.

Sayıda yer alan on ikinci makale çalışmasında **Demiral & Demiral**, Kirlilik Sığınağı Hipotezini; Çin, Polonya, Meksika, Hindistan, Güney Afrika ve Türkiye üzerinden test etmişler ve hipoteze ilişkin bulguların belli kriterlere göre değişkenlik gösterebileceğini ifade etmişlerdir. **Ertaş & Batı**, bir hiyerarşik kümeleme çalışması yaparak belli ülkeleri nüfus, gayrisafi yurtiçi hasıla, mal ve hizmet ihracatı değişkenlerine göre analiz etmekte ve bu değişkenler arasındaki ilişkinin anlaşılması adına bir kılavuz önermektedirler.

Karataş & Gördeles-Beşer, kaleme aldıkları derleme makale çalışmasında, özelde Covid-19 ve genelde tüm salgın hastalıkların yerel yönetimler açısından hangi siyasa tercihlerini zorunlu kıldığını, yerel yönetimlerin pandemi süreçlerinde nasıl etkin rol alabileceklerini betimlemektedirler.

Sayının on beşinci makalesinde, **Çelik**, ar-ge harcamaları ile ileri teknolojik mal ihracatı rekabet gücü arasındaki ilişkiyi Türkiye özelinde yirmi yedi senelik bir veri setinden hareketle incelemektedir. **Şengül**, Türkiye’de 2008 Ekonomik Krizinin bir faiz histerisinin oluşumuna neden olup olmadığı sorusu etrafında yaptığı analizler sonucunda para politikası uygulamalarının başarısını değerlendirmektedir. **Turgut & Uçan**, sermaye hareketlerinin hız kazanmasıyla çehresi değişime uğrayan uluslararası ticaret politikalarını inceledikleri çalışmalarında, on dokuz gelişmiş ülkenin on beş yıllık verilerini analiz ederek ihracatın mı yoksa ithalatın mı büyüme üzerinde daha etkili olduğu sorusuna yanıt vermektedirler. **Altıntaş & Kassouri**; petrol fiyatları, para arzı ve reel döviz kurunun hisse senedi fiyatları üzerindeki etkilerini Türkiye nezdinde araştırmakta ve bu değişkenlerin hisse senedi fiyatları üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşırken karar alıcılara birtakım önerilerde bulunmaktadırlar

Sayının on dokuzuncu makalesinde **Aydın & Süygün**, KOBİ’lerin dış ticaret bağlamında ihracat konusunda yaşadıkları problemleri yaptıkları anket çalışmasıyla tespit edip gerekli analizleri yapmışlar ve KOBİ’lerin yaşadıkları sorunları değerlendirmişlerdir. **Pusmaz & Özulucan**, dijital muhasebeyi konu aldıkları çalışmalarında, muhasebe mesleği mensuplarının dijital muhasebe konusunda ne kadar enformasyon sahibi olduklarını Kayseri ve Niğde illerinde aldıkları örneklemeleri istatistiksel olarak analiz ederek araştırmışlardır. **Arı**, Borsa İstanbul’da işlem gören sağlık sektörü kağıtlarının alım-satım fiyatlarında Covid-19 pandemisi etkisini hisse senedi oynaklık yayılımı etkisi analiziyle incelemektedir. **Bahsi-Koçer & Gökten**, Avrasya Ekonomik Birliği’nin tarihsel ve iktisadi bir bakış açısıyla doğuşu ve amaçlarını değerlendirmekte; örgütün gelecekteki görünümüne ilişkin projeksiyonlarını ifade etmektedirler. **Polat**, Covid-19 sürecinde BRICS hisse senedi piyasaları arasındaki getiri ve oynaklık ağ bağlantılılığını analiz etmekte ve pandeminin etkisini gözler önüne sermektedir. **Atik**; firmaların optimal sermaye yapısının nasıl olması gerektiği ve bunun farklı bir yöntemle de hesaplanabileceğini öne sürmüştür.

Sayıda yer alan yirmi beşinci makale çalışmasında **Düğen**, Bolşevik Devrimi’nin sonrasında Sovyetler Birliği’nin kolonyal ya da post-kolonyal olarak ele alınıp alınamayacağı sorusuna cevaplarını ifade etmektedir. **Batmaz** ise, Sovyetler Birliği sonrası dönemde, Avrasya Ekonomik Birliği’nin tarihsel açıdan üye ülkelerine ne açıdan etkilerde bulunduğunu değerlendirmektedir. **İnce & Türk**; Romanya ile Türkiye’den ilkökul ve ortaokullarda görev yapan yönetici ve öğretmenlerin deneyimlerinden hareketle çevreye duyarlı okul olgusunu fenomenoloji deseniyle ortaya koymaktadır. Sayının son çalışmasında ise **Yalçınkaya**, etki değerlendirme sistemlerinde kullanılan analitik araçlardan Delphi tekniğinin uygulanabilirliğini analiz etmektedir.

Akademik araştırmalarını literatüre katkı sunmak adına kaleme alıp emeklerini bu yolda sarf eden değerli yazarlarımıza ve özenle yaptıkları değerlendirmelerle editöryel aşamalarda katkılarını sunan değerli hakemlere özel teşekkürlerimizi iletmeyi bir borç biliriz. Muhtevasını Türkiye’nin oldukça çeşitli coğrafyalarından yazarların çalışmalarının oluşturduğu, sosyal bilimlerin birçok alanını kapsayan bu sayımızı siz değerli okuyucularımızla buluşturmaktan memnuniyet duymaktayız.

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1109-1125

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1109-1125

<http://dergipark.org.tr/pub/ohuiibf>

Araştırma Makalesi
Research Article

ISSN: 2564-6931
DOI: 10.25287/ohuiibf.773540
Geliş Tarihi / Received: 24.07.2020
Kabul Tarihi / Accepted: 15.04.2021
Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

MADDİ OLMAYAN DURAN VARLIKLAR VE VARLIKLARDA DEĞER DÜŞÜKLÜĞÜ STANDARTLARININ KİLİT DENETİM KONULARINA YANSIMASI

Burcu İŞGÜDEN KILIÇ¹
Mavera DEMİRKAN²
Ahmet NAZIR³

Öz

Kilit denetim konularının raporlanması, denetçinin mesleki muhakemesini ön planda tutar ve işletmelerin raporlama dönemi finansal tablolarının denetiminde önemli görülmüş konuları finansal tablo kullanıcılarının dikkatine sunmaktadır. Kilit denetim konularının bildirilmesi ile finansal tablo kullanıcılarının bilgi ihtiyacı karşılanmıştır. Ayrıca denetçinin makul güvence sağlayarak bağımsız denetim faaliyetini gerçekleştirmesinden kaynaklanan ve denetçi ile finansal tablo kullanıcıları arasında beklenti farklılığı yaratan durumlar önlenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın amacı, bağımsız denetime tabi işletmelerin maddi olmayan duran varlıklarının ve duran varlıklarındaki değer düşüklüklerinin muhasebeleştirilmesinde, ölçülmesinde ve finansal raporlarda açıklanmasında uyum göstermek zorunda oldukları Maddi Olmayan Duran Varlıklar Standardı (TMS 38) ve Varlıklarda Değer Düşüklüğü Standardı'nın (TMS 36) kilit denetim konularına ne ölçüde yansıdığı ve denetimde nasıl ele alındığının belirlenmesidir. Bu kapsamda; TMS 38 ve TMS 36'nın kilit denetim konularına yansımaları, BIST 30 endeksindeki işletmelerin 2017, 2018 ve 2019 faaliyet yılları bağımsız denetçi raporları kullanılarak içerik analizi ve tanımlayıcı istatistiklerle analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda, TMS 38 kapsamında en çok aktifleştirilmiş geliştirme maliyetleri ve TMS 36 kapsamında en fazla sınırsız ömre sahip maddi olmayan duran varlıkların (marka, şerefiye, vb.) değer düşüklüğü testi, kilit denetim konularına yansımaktadır. Ayrıca, bağımsız denetçi raporlarında bu konuların denetimde nasıl ele alındığına dair açıklamalarda standartlaşmış ifadelere rastlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Maddi olmayan duran varlıklar, Varlıklarda değer düşüklüğü, Kilit denetim konuları, Bağımsız denetçi raporu.

Jel Sınıflandırması : M41, M42.

¹ Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, bkilic@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0032-9792.
² Yüksek Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, SBE, İşletme ABD, mvsmvra@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5994-6015.
³Yüksek Lisans Öğrencisi, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, SBE, İşletme ABD, ahmetnazir13@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1635-1492.

Atıf / Citation (APA6):

İşgüden-Kılıç, B., Demirkan, M., & Nazır, A. (2021). Maddi olmayan duran varlıklar ve varlıklarda değer düşüklüğü standartlarının kilit denetim konularına yansımaları. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1109-1125. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.773540>.

REFLECTION OF STANDARDS ABOUT INTANGIBLE ASSETS AND IMPAIRMENT OF ASSETS ON KEY AUDIT MATTERS

Abstract

Reporting of key audit matters prioritizes the professional judgment of the auditor and brings the subjects that are considered important in the audit of the financial statements of the companies to the attention of the users. With the reporting of key audit matters, the information needs of the users of the financial statements were met. In addition, it has been tried to prevent situations arising from the fact that the auditor performs the independent audit activity by providing reasonable assurance and creates an expectation gap between the auditor and users of the financial statements. The aim of the study is to determine the extent to which "Intangible Assets Standart" (IAS 38) and "Impairment of Assets Standart" (IAS 36) are reflected in key audit matters that the companies subject to independent audit have to comply within accounting, measurement and disclosure of their intangible assets and impairment in fixed assets. In addition, how these key audit matters were handled in the audit was also examined. For this purpose, the reflection of the independent auditor reports, IAS 38 and IAS 36 on key audit subjects of BIST 30 indexes in 2017, 2018 and 2019 were analyzed with content analysis and descriptive statistics. In line with the findings obtained, "activated development costs" under IAS 38 and "impairment test of intangible assets (brand, goodwill, etc.) with unlimited lifetime" are reflected in key audit issues. In addition, standardized statements were found in the independent auditor reports in the explanations of how these issues were handled in the audit.

Keywords : Intangible assets, Impairment of assets, Key audit matters, Independent auditor reports.

Jel Classification : M41, M42.

GİRİŞ

Maddi Olmayan Duran Varlıklara İlişkin Türkiye Muhasebe Standardı (TMS 38), işletmelerin maddi olmayan duran varlıkları ile ilgili muhasebeleştirme yöntemlerini düzenlemeyi amaçlamaktadır (Deran, Özulucan, Arslan, 2017: 37). TMS 38'e göre maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilebilmesi için; belirlenebilirlik, kontrol ve gelecekte ekonomik yarar gibi varlığın maddi olmayan duran varlık tanımlarına uymasına, gelecekteki ekonomik faydaların olası olmasına ve varlığın maliyetinin güvenilir ölçülmesine ihtiyaç vardır (TMS 38, m. 18-21). TMS 38'de ilk muhasebeleştirme sırasında maliyet değeri ile değerlendirileceği belirtilir. Daha sonra ise değerlendirme işlemleri sırasında işletmelerin muhasebe politikaları doğrultusunda maliyet yöntemi veya yeniden değerlendirme yönteminden biri seçilebilir (TMS 38, m. 74-75; Atalay, Okan-Gökten, Gökten, 2018: 926).

İşletmeye ait varlıkların değeri zamanla değişebilir. Bu değişimden dolayı varlıkların değeri ile ilgili güncelleme yapılmalıdır. Varlıklarda Değer Düşüklüğüne İlişkin Türkiye Muhasebe Standardı'nın (TMS 36) amacı, varlıkların elde edilmesinden sonraki dönemlerde oluşabilecek değer düşüklüklerini hesaplayarak finansal durum tablosunda aktifin gerçek olmayan bir değerde görünmesini engellemek ve gerçek değeri ortaya çıkarmaktır. TMS 36; maddi duran varlıkları, maddi olmayan duran varlıkları, şerefiyeyi, kullanıma hazır olmayan varlıkları, maliyet yöntemi ile değerlendirilen yatırım amaçlı gayrimenkulleri ve maliyet yöntemi ile gösterilen bağlı ortaklıkları, iştirakleri, ortak yönetime tabi işletmeleri kapsamaktadır (Şamil & Esmeray, 2016: 176-177).

Her iki standardın uygulamasıyla ilgili dikkat çekici durumlar zamanla bağımsız denetçi raporlarına yansımıştır. Yenilenen denetçi raporları sayesinde, bağımsız denetçinin bağımsız denetim sürecinde odaklandığı ve önemli gördüğü konuları bildirmesi mümkün olmuştur. Yenilenen denetçi raporlarında Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi Hakkında Bağımsız Denetim Standardı'nın (BDS 701) yayınlanmasıyla "kilit denetim konuları" başlığı ortaya çıkmış ve bu başlıkla denetim hakkında daha fazla şeffaflık ve bilgi sağlama, karşılıklı iletişim artırma, tarafların

denetime ilişkin güveni artırma, denetimin kalitesi arttırma ve yatırımcıların işletmeleri karşılaştırılabilmelerini kolaylaştırma gibi faydalar elde edilmeye çalışılmıştır (Sarıssoy & Kepçe, 2019: 48). Kilit denetim konuları ile ilgili 2015 yılında uluslararası alanda yapılan çalışmalar sonrasında Türkiye’de de 2017 yılında Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi Standardı (BDS 701) yürürlüğe girmiştir. Kilit denetim konularının raporlanması sayesinde gerçekleştirilen bağımsız denetim faaliyetine ilişkin şeffaflığı ve bağımsız denetçi raporunun bilgi kullanıcıları ile iletişim değerini arttırmak amaçlanmıştır (BDS 701, m. 2). Kilit denetim konularının raporlanması ile bağımsız denetçinin temel sorumlulukları değişmemekte, denetçinin mesleki yargısını ön plana çıkararak önem arz eden konuları vurgulamaktadır (Uzay & Köylü, 2018: 49).

Çalışmada, öncelikle TMS 38 ve ardından TMS 36 standartlarında muhasebeleştirme, ölçme ve finansal tablolarda açıklanması gereken esasları ele alınmıştır. Daha sonra temel esaslar itibariyle BDS 701 kapsamında kilit denetim konuları açıklanmıştır. Araştırma kısmında ise BIST 30 endeksindeki işletmelerin 2017-2018 ve 2019 faaliyet yılları bağımsız denetçi raporları üzerinden, bağımsız denetime tabi işletmelerin maddi olmayan duran varlıklarının ve duran varlıklarındaki değer düşüklüklerinin muhasebeleştirilmesinde, ölçülmesinde ve finansal raporlarda açıklanmasında uyum göstermek zorunda oldukları TMS 38 ve TMS 36 standartlarının kilit denetim konuları kapsamında analizi yapılmıştır. Ayrıca TMS 38 ve TMS 36 ile ilgili kilit denetim konularının denetimde nasıl ele alındığı da incelenmiştir. 2017 yılı itibariyle yapılmasının nedeni, BDS 701 standardının uygulanmaya başladığı yıl olması nedeniyledir. Daha sonrasında, içerik analizi ve tanımlayıcı istatistiklerle elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve sonuç kısmına geçilmiştir.

I. TMS 38 MADDİ OLMAYAN DURAN VARLIKLAR STANDARDI VE MUHASEBELEŞTİRME ESASLARI

Maddi olmayan duran varlıkların, fiziki varlıkları yoktur, fakat işletme faaliyetlerinin gerçekleştirilmesinde ve gelir elde edilmek üzere kullanılırlar. Bu varlıklar, fayda yaratmaya yöneliktir; bu fayda, üçüncü kişilere bırakılabilir veya işletme sahibi tarafından kullanılabilir. Maddi olmayan duran varlıklar fiziksel yıpranmadan ziyade harcama olarak karşımıza çıkar. Belli bir ekonomik ömürleri olduğundan aynı maddi duran varlıklardaki gibi bu ekonomik ömür içerisinde kullanımdan dolayı değer kaybına uğrarlar (Yardımcıoğlu, Ay, Bilginer, Günay, Avcı, 2015: 174)

İşletmeler faaliyetlerini gerçekleştirirken bilimsel ve/veya teknik bilgi, lisans, marka, şerefiye, telif hakkı, vb. pek çok maddi olmayan varlık kullanmak zorunda kalır. Bu varlıkların fiziksel olmayan yapıları nedeniyle bunlardan elde edilecek faydanın tespiti de zordur. Fiziki yapısının olmayışına ve faydalarının tespitinin zor olmasına rağmen, işletmelerin büyümesine ve gelişmesine katkı sağlamaktadırlar. Bu nedenle, maddi olmayan duran varlıkların finansal tablolarda eksiksiz ve doğru bir şekilde raporlanabilmesi çok önemlidir. Bu kapsamda, TMS 38 standardının amacı; maddi olmayan duran varlık kalemlerinin muhasebeleştirilmesi, defter değerinin ölçülmesi ve açıklama ilkelerinin belirlenmiştir. Standart, belirlenmiş kriterlerin sağlanması durumunda bir maddi olmayan duran varlığın işletme içinde muhasebeleştirilmesini zorunlu hale getirir (TMS 38, m. 1). TMS 38; başka bir standardın kapsamına giren maddi olmayan duran varlıklar, TMS 32 Finansal Araçlar: Sunum standardına tabi finansal varlıklar, araştırma ve değerlendirme varlıkları ve maden, petrol, doğal gaz gibi yenilenemeyen kaynakların geliştirilmesi ve çıkarılması ile ilgili harcamalar dışında kalan tüm maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilmesinde kullanılır (TMS 38, m. 2). Eğer, başka bir standart bir maddi olmayan duran varlığa ilişkin muhasebeleştirme yöntemi belirlemişse, TMS 38 yerine söz konusu standart uygulanır. (TMS 38, m. 3). Araştırma Giderleri, Kuruluş Örgütlenme Giderleri, Şerefiye, Reklam Harcamaları, Eğitim Harcamaları ise maddi olmayan varlık tanımına uymazlar (Örten, Kaval & Karapınar, 2019: 242).

Maddi olmayan duran varlıklar; varlığın işletme için gelecekte yarar sağlaması muhtemel olması ve varlığın maliyetinin güvenilir bir şekilde ölçülebilmesi durumunda muhasebeleştirilir (TMS 38, m. 21). Bir muhasebe bileşeninin maddi olmayan duran varlıklar sınıfında bulunabilmesi için belirlenmesi,

tanımlanabilmesi, kontrol mekanizması ile yönetilebilmesi ve bir fayda beklentisi yaratması gereklidir. Maliyet bedeli ilk muhasebeleştirmede kullanılacak ölçüttür (Bingöl, 2016: 4; Deran & Savaş, 2013, 77; Kızıllı, Fidan, Kızıllı, Keskin, 2013: 187). TMS 38, maddi olmayan duran varlığın ilk muhasebeleştirilmesinden sonra yapılan harcamaların varlıkla ilgili olup olmadığını tespit etmenin çok zor olacağını ve bu harcamaların varlığın defter değerine eklenerek muhasebeleştirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Tüm harcamalar ilgili dönemde kar veya zararda muhasebeleştirilir çünkü harcamaların faaliyetin bütünü için yapıp yapılmadığı ayırt edilememektedir (TMS 38, m. 20).

I.I. Maddi Olmayan Duran Varlıkları Elde Etme Yöntemleri

TMS 38’de maddi olmayan duran varlıkları elde etme yöntemleri şu şekilde sıralanmıştır:

a. Ayrı olarak elde etme

Finansal nitelikteki bir varlığın, maddi olmayan duran varlık tanımına uyması ve aktifleştirme şartlarını sağması, aktife alınabilmesini sağlar (Sipahi, 2009: 179). Varlığın ayrı olarak elde edilmesi sonucu maliyet bedelinin kolaylıkla tespit edilerek muhasebeleştirilmesi gerekir (Gökçen, Ataman & Çakıcı, 2011: 487). Bu maliyet bedeli içerisine ithalat vergileri, iskonto ve indirim sonrası satın alma fiyatı, varlığı kullanılabilir hale getirmek için katılan tüm maliyetler girmektedir (TMS 38, m. 27).

b. İşletme birleşmeleriyle elde etme

Bu yöntemde öncelikle varlığın belirlenebilir olmasına veya sözleşmeden ya da diğer yasal haklardan kaynaklanmasına bakılır. İşletme birleşmesi olmadan önce varlığın devralınan tarafından muhasebeleştirilmiş olup olmamasına bakılmaz. Varlığı devralan, bu varlığın gerçeğe uygun değerini güvenilir bir şekilde tespit ettikten sonra şerefiyeden ayrı muhasebeleştirir (TMS 38, m. 34). İşletme birleşmesiyle ortaya çıkan şerefiye, TFRS 3 İşletme birleşmeleri standardına uygun bir şekilde kayıtları, faydalı ömrü sınırsız kabul edilerek amortismanına tabi tutulmaz ve TMS 36 Standardı ile değer düşüklüğü testine tabi tutulur (Demir & Bahadır, 2008: 26).

c. Devlet teşviki yoluyla elde etme

Devlet teşvikiyle elde edilen varlıklar, varlığın elde edildiği zamanki maliyet bedeli veya gerçeğe uygun değeri ile kayıtları (Deran & Savaş, 2013: 85). Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi ve Devlet Yardımlarının Açıklanması Standardı (TMS 20) bu konuyla ilgili uygulanan standarttır (TMS 38, m. 44).

d. Varlıkların takas yoluyla elde edilmesi

Bir mal alışına karşılık farklı bir mal verişine takas ya da trampa denir. Günlük hayatta artık kullanılmayan takas alışverişi, bazı ticari şirketler tarafından hala kullanılmaya devam etmektedir. Maddi olmayan duran varlıklar takas yoluyla değiştirilebilir ve standarda göre gerçeğe uygun değerleri ile maliyetleri kaydedilir. Bu durumun net şekilde hesaplanmadığı vakitlerde ise, şirketin trampa karşılığı verdiği varlığın (ekonomik değer) defter değeri dikkate alınır (Ateş, 2016: 931; Deran & Savaş, 2013: 86).

I.II. Maddi Olmayan Duran Varlıklarda Değerleme

Maliyet yöntemi veya yeniden değerlendirme yöntemi işletmelerin seçtiği muhasebe politikasıdır. Maddi olmayan duran varlıklar ve bu sınıftaki varlıklar, eğer aktif piyasa yoksa yeniden değerlendirme yöntemine göre muhasebeleştirilir. İlgili varlıkların seçilerek mali tablolarındaki farklı tarihlerdeki değerleri ve maliyetlerini içeren tutarlar olarak raporlanmasından ve yeniden değerlemeye tabi tutulmasından kaçınmak için aynı zamanda yeniden değerlemeye tabi tutulur (TMS 38, m 73).

Maliyet Yöntemi: Maddi olmayan duran varlıkların faydalı yaşamları kısıtlıdır ve TMS 38’ye göre, ilk muhasebeleştirilme yapıldıktan sonra, varlığın kıymet azalmasından doğan zararlar ve maliyetinden

birikmiş borçlar çıkarılıp takip edilir (Bingöl, 2016: 11). Yani maliyetten tam birikmiş değer düşüklüğü zararları ve tüm birikmiş itfa düşülmüş olarak izlenir (Örten ve ark., 2019: 253).

Yeniden Değerleme Yöntemi: Varlığın ilk kayda alınmasından sonra yeniden değerlendirme tarihindeki gerçeğe uygun değerinden birikmiş itfa ve değer düşüklüğü zararlarının tamamı düşülerek yeniden değerlendirilmiş tutarı bulunur (TMS 38, m. 75).

II. VARLIKLARDA DEĞER DÜŞÜKLÜĞÜ STANDARDI (TMS 36) VE MUHASEBELEŞTİRME ESASLARI

İhtiyatlılık ilkesi gereği giderler olası hale geldiğinde muhasebeleştirilirler. Buna göre nakit çıkışı ihtimali varsa borç karşılıkları hesapları kullanılırken, varlıkların değerinde düşüklükler söz konusu ise aktif değer düşüklüğü karşılığı hesapları kullanılır. TMS 36: Varlıklarda Değer Düşüklüğü Standardı değer düşüklüğünden dolayı meydana gelen muhtemel zararların tespitini, hesaplanmasını ve muhasebeleştirilmesini anlatır (Örten ve ark., 2019: 411). Bu Standardın amacı, işletmeye ait varlıkların geri kazanılabilir miktarından daha yüksek bir değerden izlenmesini engellemeye yönelik genel esasları belirlemektir. Bir varlığın defter değeri çeşitli durumlardan dolayı geri kazanılabilir miktarından fazla olduğunda, o varlık geri kazanılabilir miktarından daha yüksek bir miktarda izlenir. Eğer bu durum söz konusuysa, o varlık değer düşüklüğü yaşar. Bu standarttan dolayı işletmeye ait değer düşüklüğü zararının muhasebeleştirilmesi gerekir. Ayrıca, bu zararın ne zaman iptal edileceğini ve kamuoyuna yapılacak açıklamayı da bu standart belirler (TMS 36, m. 1).

TMS 36 Standardı, arsa ve araziler, binalar, tesis makine ve cihazlar, gerçeğe uygun değerle değerlendirilmeyen yatırım amaçlı gayrimenkuller, maddi olmayan duran varlıklar, şerefiye, iştirakler, bağlı ortaklıklar ve iş ortaklıkların da değer düşüklüğünün tespiti ve muhasebeleştirilmesinde kullanılır. Bunlar dışındaki varlıklar kendilerine ait standartlarla kurala bağlanmıştır (Örten ve ark., 2019: 412).

II.I. Varlıklarda Değer Düşüklüğünün Belirlenmesi

Varlığın değer düşüklüğüne uğrayıp uğramadığı belirlenirken aşağıdaki göstergeler dikkate alınır. Göstergeler bunlarla sınırlı değildir; bunlar dışında başka gelişen durumlar da söz konusu olabilir: (TMS 36, m. 12; Dursun & Kurt, 2008: 98–99; Sipahi & Ögüz, 2010: 255; Akpınar, 2017: 1632):

İşletme dışından gelen bilgiler:

- Varlığa ait pazar fiyatının çeşitli etmenlerden dolayı beklenmedik bir şekilde düşmesi,
- İşletmenin var olduğu piyasada veya ekonomik çevrede işletmeyi olumsuz etkileyecek gelişmelerin olması ya da bu gelişmelerin bekleniyor olması,
- İşletmeye ait varlığın getirilerinin, onun kullanım değerini arttıran faiz oranlarının veya yatırım karlarının artması ve iskonto oranını etkileyerek varlığın geri kazanılabilir tutarının azalması,
- İşletmenin piyasa değeri rasyosunun sektörün ortalamasına kıyasla önemli oranda azalması.

İşletme içinde üretilen bilgiler:

- Varlığın fiziksel hasara uğraması veya olağanüstü bir şekilde eskimesi,
- Varlığının gelecekte planlanan kullanım şeklinin değişmesi, kullanılmaması veya varlığın kullanıldığı faaliyet biriminin durdurulması,
- İşletme içi raporlama sonucunda varlığın ekonomik getirisinin beklenenden az olma ihtimali ya da o varlığa ait harcamaların beklenenden fazla olma ihtimali.

Kullanım süresi belli olmayan maddi olmayan duran varlıkların ve işletme birleşmeleriyle oluşan şerefiyelerin her yıl düzenli bir şekilde değer düşüklüğü testine girmeleri zorunludur. Bu iki durumun

dışında kalan varlıklar için ise her yıl değer düşüklüğü testi zorunlu değildir. Değer düşüklüğü oluşma ihtimali ne zaman olursa, o zaman teste tabi tutulur (Örten ve ark., 2019: 413–414).

II.II. Değer Düşüklüğü Zararının Muhasebeleştirilmesi

Değer düşüklüğü zararlarının muhasebeleştirilmesi, duran varlığın maliyet bedeli ile izlenmesi ve duran varlığın yeniden değerlendirilmiş değerler üzerinden izlenmesi olarak iki farklı şekilde ele alınabilir. Maliyet bedeli ile izlendiğinde, aktifin değeri azalırken, gelir tablosu hesaplarından birine zarar yazılır. Yeniden değerlendirilmiş değerle izlenirse değer düşüklüğü zararı belirlenmişse duran varlıkla ilgili maddi duran varlık yeniden değerlendirme artışı hesabında rakam varsa zarar öncelikle buradan karşılanır, eğer zararın tamamı karşılanmıyorsa kalan kısım dönemin gelir tablosundaki bir hesaba kaydedilir (Örten ve ark., 2019: 420).

Değer düşüklüğü zararının muhasebeleştirilmesinden sonra, ilgili varlığın hurda değeri düşülmüş yeni defter değeri esas alınır ve izleyen dönemden itibaren kalan ekonomik ömrü boyunca amortisman tutarları hesaplanır (Kurt & Dursun, 2008: 102). Cari döneme ait amortismanı hesaplamak için değer düşüklüğü testinden önceki değer dikkate alınır. Bundan sonra oluşan yeni değere göre varlığın net defter değeri geri kazanılabilir değerine indirgenir. Daha sonraki dönemlerde ise değer testi dikkate alınarak amortisman gideri hesaplanır (TMS 36, m. 63).

TMS 36'ya göre değer düşüklüğü zararı gelir tablosunda dönem gideri olarak yer alırken, vergi mevzuatına göre kanunen kabul edilmeyen bir giderdir ve ertelenmiş vergi varlığı yaratır. Gelir Vergileri Standardı'na (TMS 12) göre izlenen ertelenmiş vergi varlığı, değer düşüklüğü sonrası yeni defter değeri ile değer düşüklüğüne uğramamış defter değeri arasında fark alınarak hesaplanır. Dolayısıyla, değer düşüklüğü karşılığı ayrılmışsa, ertelenmiş vergi varlığı da dikkate alınmalıdır (Akgün, 2009: 15).

II.III. Değer Düşüklüğünün Ortadan Kalkması

Değer düşüklüğü zararı olarak yazılan tutarın geçerliliğini belirlemek için bu hesap yapılırken dikkate alınan varsayımların sonraki dönemlerde de sürüp sürmediğini her bilanço döneminde kontrol etmek gerekir. Mevcut değer düşüklüğünün ortadan kalktığına dair işaretler, değer düşüklüğü olabileceğine dair işletme içi ve dışı göstergeler gibidir, onların ama aksi yönündedir. Yeniden hesaplanan geri kazanılabilir değer ile kayıtlı geri kazanılabilir değer arasındaki olumlu fark varlığın defter değerine ilave edilir ve gelir tablosu ile ilişkilendirilir (Örten ve ark., 2019: 436).

İşletme, değerlemeye tabi tutulan varlıklar için (şerefiye hariç) önceki dönemlerde ayırdığı değer düşüklüğü zararını varlıkların değer düşüklüğüne uğrama ihtimali ortadan kalktığında iptal etmelidir (TMS 36, m. 114–115). Şerefiye haricinde işletmenin varlığında geçmiş dönemler için ayırdığı değer düşüklüğü zararı varsa ve o zararın olduğu dönemde zarar ortadan kalkarsa varlığın geri kazanılabilir değeri yeniden hesaplanır ve defter değerinden çıkartılan geri kazanılabilir değer kayıt altına alınır. Ancak, varlığın yeni defter değerinin zarar olmasaydı oluşacak olan defter değerini aşmaması gerekir. Aşan kısım olsa bile o kısım varlığın yeniden değerlendirme tutarıdır (TMS 36, m. 117–118).

Maliyet bedeli ile kaydedilen varlık değer düşüklüğü iptaline uğrayacaksa zararın iptali hemen kar veya zarar olarak muhasebeleştirilir. Söz konusu varlık yeniden değerlemeye tabi olmuşsa zararın iptali yeniden değerlendirme artışı olarak kaydedilir. Yeniden değerlemeye tutulan varlığın değer düşüklüğü zararı iptali öz kaynaklarda gösterilir. Ancak öz kaynaklarda gösterimin oranı değer düşüklüğü zararının oranı ile aynı olmalıdır. Geri kalan kısım ise kar veya zararda muhasebeleştirilir. Varlığın değer düşüklüğü zararının iptalinden sonra, o varlığın amortismanı düzenlenerek ekonomik ömrüne periyodik olarak dağıtılır (TMS 36, m. 118–121).

III. KİLİT DENETİM KONULARINA İLİŞKİN TEMEL ESASLAR

Bağımsız denetçi raporları, finansal tablo kullanıcıları ile iletişim kurmanın en iyi yoludur. Bu nedenle, bağımsız denetçinin mesleki tecrübesi ve mesleki yargısı ile harmanlanmış olan kilit denetim konularının denetçi raporuna yansımaları önemli bir gelişmedir (Biçer & Erol, 2017: 75). Kilit denetim konuları, üst yönetime bildirilen konular arasından denetçinin mesleki yargısına göre önemli kabul edilen konular olarak karşımıza çıkmaktadır (BDS 701, m. 8).

Kilit denetim konularının raporlanmasının amacı, denetim sürecinde en çok önem arz eden konuları ortaya çıkarmak, yönetim yargıları içeren alanları anlayabilmek, denetim süreci hakkında şeffaflık sağlamak, denetçi-üst yönetim iletişimini arttırmak ve üst yönetimin finansal tablo dipnotlarına dikkat etmesini sağlamaktır (Güleç, 2020: 256-257).

BDS 701'e göre kilit denetim konularının belirlenmesinde; dönem içinde gerçekleşen önemli olaylar, belirsizliğe sahip muhasebe tahminleri ve denetçi yargıları, önemli yanlışlık riskinin yüksek olduğu alanlar ve önemli görülen diğer konular dikkate alınır (Kalıpçı Çağırın, Varıcı, 2019: 196).

Kilit denetim konularının işletmeye özgü olması nedeniyle denetçinin genel ve standartlaşmış cümlelerden kaçınması gerekir. Denetçi raporunda her biri ayrı ayrı kilit denetim konularının kapsamı, sayısı, içeriği ve detayı işletmeden işletmeye geçeceğinden denetçi mesleki yargısını ön planda tutmalıdır (İşseveroğlu, 2019: 54).

Bağımsız denetçi raporunda olumlu görüş dışında bir görüşün verilmesi durumunda, bugörüşün verilmesine sebep olan konu kilit denetim konuları kapsamında bildirilemez. Kilit denetim konularının belirlenmesinin nedenleri ve denetimde bu konunun nasıl ele alındığı mutlaka denetçi raporunda yer alır (Kalıpçı Çağırın, Varıcı, 2019: 196).

Cari dönem bağımsız denetçi raporlarında denetim sürecinde tespit edilen kilit denetim konuları üst yönetime mutlaka raporlanır. Eğer kilit denetim konusu yoksa bunun da bildirilmesi gerekir (BDS 701, m. 17). Üst yönetimle sağlanacak iletişim sayesinde denetçinin raporunda yer alacak kilit denetim konularından yönetim haberdar olacak ve bu konulara ilişkin ilave bilgiler elde edilebilecektir (Karacan & Uygun, 2018: 638).

Çalışma kağıtları da kilit denetim konularının belirlenmesi ve bildiriminde, denetimin belgeleme araçları olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışma kağıtları, denetçinin denetim sürecinde elde ettiği bilgileri ve kanıtları, uyguladığı denetim prosedürlerini, yaptığı denetim testlerini ve vardığı görüşü ispatlamak amacıyla düzenlediği veya elde ettiği her türlü yazılı belgedir. BDS 701'e göre çalışma kağıtlarında, denetçinin odaklanması gereken konular, her bir konunun kilit denetim konusu özelliğinde olup olmadığı, denetçi raporunda bildirilecek kilit denetim konularının olmadığı ve kilit denetim konusu olarak belirlenen bir konunun denetçi raporunda bildirilmemesine ilişkin denetçi kararını gerekçesiyle birlikte mutlaka açıklanması gerekir (BDS 701, m. 18).

IV. KİLİT DENETİM KONULARI KAPSAMINDA TMS 38 VE TMS 36'NİN BAĞIMSIZ DENETİM RAPORLARI ANALİZİ

Çalışmanın bu kısmında araştırmanın amacından, kapsamından, kullanılan veri toplama yönteminden bahsedilerek, SPSS istatistik programı vasıtasıyla yapılan analiz sonuçları değerlendirilmiştir. Ayrıca TMS 38 ve TMS 36'nın ait kilit denetim konularının denetimde nasıl ele alındığı incelenmiştir.

IV.I. Araştırmanın Amacı ve Yöntemi

Çalışmanın amacı, bağımsız denetime tabi işletmelerin maddi olmayan duran varlıklarının ve duran varlıklarındaki değer düşüklüklerinin muhasebeleştirilmesinde, ölçülmesinde ve finansal raporlarda açıklanmasında uyum göstermek zorunda oldukları TMS 38 ve TMS 36 standartlarının bağımsız denetçi raporundaki kilit denetim konularına ne ölçüde yansıdığını ve denetimde nasıl ele alındığını tespit etmektir. Bu kapsamda; TMS 38 maddi olmayan duran varlıklar ve TMS 36 varlıklarda değer düşüklüğü standartlarının kilit denetim konularına yansımaları, BIST 30 endeksindeki işletmelerin 2017, 2018 ve 2019 faaliyet yılları bağımsız denetçi raporları kullanılarak analiz edilmiştir. Başlangıç yılı olarak 2017'nin seçilmesinin nedeni kilit denetim konularının, Türkiye'de ilk defa 2017 faaliyet yılında bağımsız denetçi raporlarında yer almasıdır.

Çalışmada nitel analiz tekniklerinden biri olan ve sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan içerik analizi uygulanmıştır. İçerik analizi ile belgelerin, mülakat belgelerinin veya kayıtlarının sınıflandırılması ve karşılaştırma yapılması mümkündür. İçerik analizi, katılımcı görüşlerini, belge ve dokümanları içerik olarak ayrıntılı ve sistematik olarak incelememize yardımcı olmaktadır (Altunışık, Çoşkun, Bayraktaroğlu, Yıldırım, 2004: 234). İçerik analizini kullanarak, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları tüm kesimlerin anlayabileceği bir biçime sokarak değerlendirmek mümkündür (Karataş, 2015: 74; Yıldırım & Şimşek, 2006: 227).

Literatür dikkate alındığında içerik analizinin, işletmeler ve paydaşlar arasında önemli bir iletişim aracı olan çeşitli raporların içeriğinin nesnel ve sistematik olarak analiz edilmesinde kullanıldığı görülmektedir. İçerik analizinde dokümandaki bilgiler sınıflara/kategorilere göre kodlanır ve frekans dağılımı ölçülür. Kodlama sonucunda bulunan sayısal ölçümlerden faydalanılarak farklı istatistiksel analizlerin gerçekleştirilebilmesi için nitel veri nicel veriye dönüştürülmüş olur (Kavut, 2010).

Çalışmada, bağımsız denetçi raporları üzerinde içerik analizini gerçekleştirirken, Kilit denetim konularına yansıyan TMS 38 ve TMS 36 ile ilgili açıklamaların yani nitel verilerin nicel veriye dönüştürmesinde SPSS 21 İstatistik programından faydalanılmıştır. İçerik analizinin yanı sıra çalışmada tanımlayıcı istatistikler de kullanılmıştır.

Çalışmada BIST 30 Endeksinin seçilme nedeni, Borsa İstanbul'da işlem gören hem işlem hacmi hem de piyasa değeri açısından en yüksek şirketlerin aldığı endeks olmasıdır. BIST 30 endeksi hisseleri 3 ayda bir yenilediğinden Ocak, Nisan, Temmuz ve Eylül aylarında endeks yeniden hesaplanır. Çalışmada, Haziran 2020 itibariyle 2. çeyrekteki BIST-30 endeksinde yer alan işletmelerin 2017, 2018 ve 2019 faaliyet yıllarına ait bağımsız denetçi raporları araştırmanın kapsamına dahil edilmiştir. Bu işletmelerin bağımsız denetçi raporları Kamuyu Aydınlatma Platformunun web sayfasından elde edilmiştir.

IV.II. Araştırmanın Analiz Sonuçları

Çalışmada öncelikle, BIST 30 endeksindeki işletmelerin demografik özellikleri kapsamında frekans analizi gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda işletmelerin sektör dağılımları; 2017, 2018 ve 2019 faaliyet yıllarına ait bağımsız denetçi görüş türleri, bağımsız denetim işini üstlenen denetim şirketlerinin ulusal veya uluslararası sermayeli olup olmadığı ve 2017, 2018 ve 2019 yılları itibariyle TMS 38 ve TMS 36 standartları ile ilişkili olan kilit denetim konularının analizi yapılmıştır.

Haziran 2020 döneminde bağımsız denetçi raporları incelenen BIST 30 Endeksindeki işletmelerin 14'ünün (% 46,67) Mali Kuruluşlar, 8'inin (% 26,67) imalat, 4'ünün (% 13,33) ulaştırma, depolama ve haberleşme, 2'sinin (% 6,67) madencilik ve taş ocakçılığı, 1'inin (% 3,33) toptan ve perakende ticaret, lokantalar ve oteller ve 1'inin (% 3,33) teknoloji sektörlerinde yer aldığı belirlenmiştir. BIST 30 Endeksindeki işletmelerin sektör dağılımları Tablo 1'den de incelenebilir.

Tablo 1. BIST 30 Endeksindeki Şirketlerin Sektör Dağılımı

BIST 30-Sektörler	Sayı	%	TMS 38 ve TMS 36 ile ilgili KDK olan şirketlerde sayı (%)
Mali Kuruluşlar	14	46,67	4 (% 13,33)
İmalat	8	26,67	4 (% 13,33)
Ulaştırma, Depolama Ve Haberleşme	4	13,33	2 (% 6,67)
Madencilik Ve Taş Ocakçılığı	2	6,67	-
Toptan Ve Perakende Ticaret, Lokantalar Ve Oteller	1	3,33	-
Teknoloji	1	3,33	1 (% 3,33)
Top lam	30	100,0	11 (% 36,67)

Tablo 1’de görüldüğü üzere, BIST 30 endeksindeki işletmelerin bağımsız denetçi raporlarının incelenmesiyle bu şirketlerin sadece 11’inde (2017, 2018, 2019 yılları toplamı) TMS 38 ve TMS 36’ya ilişkin kilit denetim konusu (KDK) olduğu belirlenmiştir. Bu şirketlerin 4’ü mali kuruluşlar, 4’ü imalat, 2’si ulaştırma, depolama ve haberleşme ve 1’i teknoloji sektöründe yer almaktadır.

BIST 30 Endeksindeki işletmelerin bağımsız denetim faaliyetini üstlenen bağımsız denetim şirketlerinin yapısına bakıldığında 2017 yılında 27 şirketin (%90), 2018 ve 2019 yıllarında ise 26 (%86,7) şirketin denetimi Uluslararası sermayeli bağımsız denetim şirketleri tarafından gerçekleştirilmiştir. BIST 30 Endeksindeki işletmelerin bağımsız denetimini gerçekleştiren bağımsız denetim şirketlerinin yapısı ayrıntılı olarak Tablo 2’den incelenebilir.

Tablo 2. BIST 30 Endeksindeki İşletmelerin Bağımsız Denetim Şirketlerinin Yapısı

Yıllar	Yapı	Sayı	%	TMS 38 ve TMS 36 ile ilgili KDK olan şirketler (%)
2017 yılı Bağımsız Denetim Şirketi	Uluslararası Sermayeli	27	90,0	11 (% 36,67)
	Ulusal Sermayeli	3	10,0	-
	Toplam	30	100,0	11 (% 36,67)
2018 yılı Bağımsız Denetim Şirketi	Uluslararası Sermayeli	26	86,7	10 (% 33,34)
	Ulusal Sermayeli	4	13,3	1 (% 3,33)
	Toplam	30	100,0	11 (% 36,67)
2019 yılı Bağımsız Denetim Şirketi	Uluslararası Sermayeli	26	86,7	10 (%33,34)
	Ulusal Sermayeli	4	13,3	1 (% 3,33)
	Toplam	30	100,0	11 (%36,67)

Tablo 2’de görüldüğü üzere, Bağımsız denetçi raporlarında TMS 38 ve TMS 36’ya ilişkin kilit denetim konusu (KDK) olduğu belirlenen 11 işletmenin 2017 yılı için bağımsız denetim işi tüm işletmelerde uluslararası sermayeli denetim şirketleri tarafından gerçekleştirilmiştir. 2018 ve 2019 yıllarında ise 1 şirketin denetimleri ulusal sermayeli bağımsız denetim şirketi tarafından gerçekleştirilirken, 10 şirketin denetimleri uluslararası sermayeli denetim şirketleri tarafından gerçekleştirilmiştir.

BIST 30 Endeksindeki işletmelerin 2017 yılında gerçekleştirilen bağımsız denetiminin sonucunda 23 (% 76,7) işletme olumlu görüş alırken, 2018 ve 2019 yıllarında ise 22 (%73,3) işletme olumlu görüş almıştır. BIST 30 Endeksindeki işletmelerin denetçi görüşleri ayrıntılı olarak Tablo 3’ten incelenebilir.

Tablo 3. BIST 30 Endeksindeki İşletmelerin Yıllar İtibariyle Denetçi Görüşleri

Yıllar	Görüş	Sayı	%	TMS 38 ve TMS 36 ile ilgili KDK olan şirketler (%)
2017 yılı Bağımsız Denetçi Görüşü	Olumlu	23	76,7	11 (% 36,67)
	Şartlı	7	23,3	-
	Toplam	30	100,0	11 (% 36,67)
2018 yılı Bağımsız Denetçi Görüşü	Olumlu	22	73,3	11 (% 36,67)
	Şartlı	8	26,7	-
	Toplam	30	100,0	11 (% 36,67)
2019 yılı Bağımsız Denetçi Görüşü	Olumlu	22	73,3	11 (% 36,67)
	Şartlı	8	26,7	-
	Toplam	30	100,0	11 (% 36,67)

Tablo 3'e bakıldığında, Bağımsız denetçi raporlarında TMS 38 ve TMS 36 Standartlarına ilişkin kilit denetim konusu (KDK) olduğu belirlenen 11 işletmenin tamamı 2017, 2018 ve 2019 yıllarında olumlu denetçi görüşü almışlardır.

Çalışmanın bu kısmından itibaren, TMS 38 ve TMS 36'yla ilgili kilit denetim konularının türleri ve bunların sektörel dağılımları, bağımsız denetçi raporlarında bu standartlara ilişkin kilit denetim konuları bulunan 11 işletme üzerinden analiz edilmiştir. Tablolarda, ilgili kilit denetim konusuna dair bağımsız denetçi raporunda açıklama bulunan işletme sayılarına yer verilmiştir.

Çalışmada, TMS 38 kapsamında bağımsız denetçi raporlarında yer alan kilit denetim konuları "aktifleştirilmiş geliştirme maliyetleri, maddi olmayan duran varlık aktifleştirme uygulamaları ve yapılmakta olan yatırımların MODV sınıflanması, yararlı ömürler ve amortismanı" olarak belirlenmiştir. Tablo 4'te görüldüğü üzere, 2017, 2018 ve 2019 yılları kapsayacak şekilde 3 yıllık toplamda bu kilit denetim konularından en fazla raporlanan konunun "aktifleştirilmiş geliştirme maliyetleri" olduğu görülmektedir. Bilindiği üzere, Ar-Ge faaliyetleri birbirinden ayrıştırılabilirse, geliştirme giderleri aktifleştirilebilmektedir. Araştırma giderleri ise kesinlikle doğrudan gider yazılmaktadır. Ar-Ge faaliyetleri birbirinden ayrıştırılmazsa, tamamı doğrudan araştırma gideri olarak gider yazılır. Aktifleştirilmenin doğru bir şekilde yapılabilmesine yardımcı olacak kriterler; varlığın kullanıma veya satışa hazır hale getirilebilmesi, varlığın kullanılabilmesi veya satılması için imkân bulunması, gelecekte sağlayacağı ekonomik faydanın belli olması, geliştirme faaliyetlerinin tanımlanabilmesi ve geliştirme faaliyetleri sırasında yapılan harcamaların güvenilir bir biçimde ölçülebilmesidir. Denetçi açısından bu kriterlere ne kadar uyum sağlandığı önemlidir ve bunlar kilit denetim konuları içinde yer alabilir.

TMS 36 kapsamında bağımsız denetçi raporlarında yer alan kilit denetim konuları "Sınırsız Ömre Sahip Maddi Olmayan Duran Varlıkların (marka, şerefiye, vb.) Değer Düşüklüğü Testi, imtiyaz sözleşmelerinden doğan hakların geri kazanılabilirliği ve iştiraklerin kayıtlı değerleri için değer düşüklüğünün değerlendirilmesi" olarak belirlenmiştir. Tablo 4'te görüldüğü üzere, 2017, 2018 ve 2019 yılları kapsayacak şekilde 3 yıllık toplamda bu kilit denetim konularından en fazla raporlanan konularının "Sınırsız Ömre Sahip Maddi Olmayan Duran Varlıkların (marka, şerefiye, vb.) Değer Düşüklüğü Testi" olduğu görülmektedir. Şerefiye, diğer varlıklardan ayrıştırılamaması ve tam belirlenebilme özelliği olmaması nedeniyle aktifleştirilemez ve amortismanına tabi tutulamaz. Fakat gelecekte işletmeye sağlayacağı gelirlerde düşme bekleniyorsa, değer düşüklüğü testi uygulanarak kayıtlanabilir. Marka ise, üretilen mal veya hizmetin kalitesi ile yaratılmaktadır. Malların kalitesi için katlanılan ek maliyetler ölçülemediğinden, marka yaratılması için yapılan harcamalar aktifleştirilemez. Denetim sürecinde bağımsız denetçi bu tür varlıklarda değer düşüklüğünün oluşma sebeplerine ve finansal tablolara alınma durumuna dikkat etmelidir.

Tablo 4. Yıllara Göre Bağımsız Denetçi Raporlarında TMS 38 ve TMS 36 ile İlgili Kilit Denetim Konularının Dağılımı

	Kilit Denetim Konularının Türleri	2017 yılı		2018 Yılı		2019 Yılı		KDK'ların 3 YILLIK TOPLAMLARI
		Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%	
TMS 38	Aktifleştirilmiş Geliştirme Maliyetleri	2	% 18,18	2	% 18,18	2	% 18,18	6
	Maddi olmayan duran varlık aktifleştirme uygulamaları	1	% 9,09	1	% 9,09	1	% 9,09	3
	Yapılmakta olan yatırımların MODV sınıflanması, yararlı ömürler ve amortismanı	1	% 9,09	1	% 9,09	-	-	2
TMS 36	Sınırsız Ömre Sahip Maddi Olmayan Duran Varlıkların Değer Düşüklüğü testi	5	% 45,45	2	% 18,18	5	% 45,45	12
	İmtiyaz Sözleşmelerinden Doğan Hakların geri kazanılabilirliği	1	% 9,09	1	% 9,09	1	% 9,09	3
	İştiraklerin kayıtlı değerleri için değer düşüklüğünün değerlendirilmesi	1	% 9,09	1	% 9,09	-	-	2

Aşağıda, bağımsız denetçi raporlarındaki kilit denetim konuları başlığı altında TMS 38 ve TMS 36 ile ilgili olduğu belirlenen kilit denetim konularının hangi sektörlere ait bağımsız denetçi raporlarında yer aldığı hem yıllık hem de üç yıllık toplamlar halinde Tablo 5'te ve Tablo 6'da ayrıntılı olarak bildirilmektedir.

Tablo 5. 2017- 2018-2019 Yılları Sektörlere Göre TMS 38 ile İlgili Kilit Denetim Konularının Dağılımı

Kilit denetim konuları	2017			2018			2019		
	İmalat	Ulaş.Dep. Hab.	Tekn.	İmalat	Ulaş.Dep. Hab.	Tekn.	Mali K.	İmalat	Tekn.
Aktifleştirilmiş Geliştirme Maliyetleri	1	-	1	1	-	1	-	1	1
Maddi olmayan duran varlık aktifleştirme uygulamaları	-	1	-	-	1	-	1	-	-
Yapılmakta olan yatırımların MODV sınıflanması, yararlı ömürler ve amortismanı	1	-	-	1	-	-	-	-	-
Toplam	2	1	1	2	1	1	1	1	1

Tablo 5'ten 2017, 2018 ve 2019 yılları bağımsız denetçi raporlarında sektörlere göre TMS 38 ile ilgili kilit denetim konularının dağılımı görülmektedir. Madencilik ve Toptan/ Perakende Ticaret, Lokantalar Ve Oteller sektörlerinde bu kilit denetim konuları hiçbir yılda raporlanmadığından tabloya alınmamışlardır. Üç yıllık toplamları itibariyle değerlendirildiğinde, TMS 38 ile ilgili kilit denetim konularına en çok "İmalat (toplam 5)" sektörünün bağımsız denetçi raporlarında rastlanmıştır. Ardından sırayla "Teknoloji (toplam 3), Ulaştırma, depolama ve haberleşme (toplam 2) ve Mali kuruluşlar (toplam 1)" sektörleri gelmektedir.

Tablo 6. 2017- 2018-2019 Yılları Sektörlere Göre TMS 38 ile İlgili Kilit Denetim Konularının Dağılımı

Kilit denetim konuları	2017			2018			2019		
	Mali K.	İmalat	Ulaş.Dep. Hab.	Mali K.	İmalat	Ulaş.Dep. Hab.	Mali K.	İmalat	Ulaş.Dep. Hab.
Sınırsız Ömre Sahip Maddi Olmayan Duran Varlıkların Değer Düşüklüğü testi	2	2	1	1	-	1	2	2	1
İmtiyaz Sözleşmelerinden Doğan Hakların geri kazanılabilirliği	1	-	-	1	-	-	1	-	-
İştiraklerin kayıtlı değerleri için değer düşüklüğünün değerlendirilmesi	-	-	1	-	-	1	-	-	-
Toplam	3	2	2	2	-	2	3	2	1

Tablo 6’da ise 2017, 2018 ve 2019 yılları bağımsız denetçi raporlarında sektörlere göre TMS 36 ile ilgili kilit denetim konularının dağılımı görülmektedir. Madencilik, toptan/perakende ticaret, lokantalar ve oteller ve teknoloji sektörlerinde bu kilit denetim konuları hiçbir yılda raporlanmadığından tabloya alınmamışlardır. Üç yıllık toplamları itibariyle değerlendirildiğinde, TMS 36 ile ilgili kilit denetim konularına en çok “mali kuruluşlar (toplam 8)” sektörünün bağımsız denetçi raporlarında rastlanmıştır. Ardından sırayla “ulaştırma, depolama ve haberleşme (toplam 5) ve imalat (toplam 4)” sektörleri gelmektedir.

IV.III. TMS 38 ve TMS 36 ile İlişkili Kilit Denetim Konularının Denetimde Nasıl Ele Alındığı

Bağımsız denetçi raporlarında yapılan incelemeler sonucunda, TMS 38 ve TMS 36’ya ilişkin kilit denetim konularının denetimde nasıl ele alındığı aşağıda belirtilmiştir.

a. Aktifleştirilmiş geliştirme maliyetleri (TMS 38)

Bağımsız denetçi raporları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda aktifleştirilmiş geliştirme maliyetleri için sektöre ve yapılan işe göre farklılıklar saklı kalmak koşuluyla genel anlamda pek çok işletmede uygulanan denetim prosedürlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Varlıklarda değer düşüklüğüne ilişkin süreçlerin ve politikaların değerlendirilmesi,
- Projelere ilişkin beklentilerin değerlendirilmesi ve seçilen projeler için aktifleştirilen geliştirme maliyetlerinin maddi doğrulama ve detay testleri ile değerlendirilmesi,
- Geliştirme safhasındaki projelerle ilgili beklentilerin değerlendirilmesi,
- Geliştirme projeleri ile ilgili aktifleştirilen geliştirme maliyetlerinin durumlarının incelenmesi.

b. Maddi olmayan duran varlık aktifleştirme uygulamaları (TMS 38)

Bağımsız denetçi raporları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda maddi olmayan duran varlık aktifleştirme uygulamaları için sektöre ve yapılan işe göre farklılıklar saklı kalmak koşuluyla genel anlamda pek çok işletmede uygulanan denetim prosedürlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Maddi ve maddi olmayan duran varlıkların aktifleştirilme sürecine dair kontrollerin test edilmesi,
- Aktifleştirmede TMS 38’e uygunluğun incelenmesi,
- Aktifleştirilen maliyet değerine ve aktifleştirme tarihlerine ilişkin detay testlerin uygulanması,

- Yönetimin önemli yargılarının tutarlılığı ve uygunluğunun değerlendirilmesi,
- Aktifleştirme kriterlerine uygunluğun test edilmesi.

c. Yapılmakta olan yatırımların MODV sınıflanması, yararlı ömürler ve amortismanı (TMS 38)

Bağımsız denetçi raporları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda yapılmakta olan yatırımların maddi olmayan duran varlık sınıflanması, yararlı ömürler ve amortismanı için sektöre ve yapılan işe göre farklılıklar saklı kalmak koşuluyla genel anlamda pek çok işletmede uygulanan denetim prosedürlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Yapılmakta olan yatırımların ilgili maddi olmayan duran varlık hesaplarına sınıflandırılmasının değerlendirilmesi,
- Maddi olmayan duran varlık kalemleri sınıflamasına ilişkin açıklamanın TMS açısından yeterliliğinin incelenmesi,
- Maddi olmayan duran varlıklar için benimsenen amortisman politikasının ve yararlı ömür dikkate alınarak amortisman giderinin yeniden hesaplanması,
- Amortisman hesaplamalarının muhasebeleştirilmesi ile ilgili kontrollerin tasarım ve uygulama etkinliğinin test edilmesi.

d. Sınırsız ömre sahip maddi olmayan duran varlıkların (marka, şerefiye, vb.) değer düşüklüğü testi (TMS 36)

Bağımsız denetçi raporları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda sınırsız ömre sahip maddi olmayan duran varlıkların (marka, şerefiye, vb.) değer düşüklüğü testi için sektöre ve yapılan işe göre farklılıklar saklı kalmak koşuluyla genel anlamda pek çok işletmede uygulanan denetim prosedürlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Nakit yaratan birimlerin doğru belirlendiğinden emin olunması,
- Gelecek planlarının makroekonomik veriler doğrultusunda değerlendirilmesi,
- Nakit yaratan birimlere ilişkin nakit akış tahminlerinin uygunluğunun değerlendirilmesi,
- Değer düşüklüğü hesaplamalarında kullanılan varsayımların/tahminlerin uygunluğunun değerlendirilmesi,
- İndirgenmiş nakit akışlarının işletmenin belirlediği model ile yeniden hesaplanarak matematiksel doğruluğun kontrol edilmesi,
- Sınırsız ömürlü maddi olmayan duran varlıklar değer düşüklüğü testlerinin sonuçlarına dair konsolide finansal tablolardaki açıklamalar üzerinden inceleme yapılması ve bu açıklamaların yeterliliğinin TMS/TFRS'ler açısından değerlendirilmesi.

e. İmtiyaz sözleşmelerinden doğan hakların geri kazanılabilirliği (TMS 36)

Bağımsız denetçi raporları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda imtiyaz sözleşmelerinden doğan hakların kazanılabilirliği için sektöre ve yapılan işe göre farklılıklar saklı kalmak koşuluyla genel anlamda pek çok işletmede uygulanan denetim prosedürlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Yönetimin değerlendirme çalışmalarında kullandığı yöntemlerin ve varsayımların incelenmesi,
- Yönetimin onayladığı iş planlarının değerlendirilmesi,
- İskonto oranlarının uygunluğunun değerlendirilmesi,
- Dönem sonu değerlendirme çalışmalarının matematiksel doğruluğunun test edilmesi,
- Finansal tablolardaki bilgilerin doğruluğunun incelenmesi.

f. İştiraklerin kayıtlı değerleri için değer düşüklüğünün değerlendirilmesi (TMS 36)

Bağımsız denetçi raporları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda iştiraklerin kayıtlı değerleri açısından değer düşüklüğünün değerlendirilmesi için sektöre ve yapılan işe göre farklılıklar saklı kalmak koşuluyla genel anlamda pek çok işletmede uygulanan denetim prosedürlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Değer düşüklüğü testlerine ilişkin kontrollerin test edilmesi,
- Değer düşüklüğü testine yönelik verinin uygunluğunun test edilmesi,
- Değer düşüklüğü testinde dikkate alınan tahminlerin uygunluğunun değerlendirilmesi,
- Değer düşüklüğü testinde kullanılan ileriye dönük nakit akış ve yatırım planlarının hem gerçekleştirilebilirliğinin hem de bütçelere uygunluğunun değerlendirilmesi.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bazı işletmelerde maddi olmayan duran varlıklar kalemi ile hiç karşılaşılmazken, teknoloji üretenler, dünya çapında markalaşmış ürünler üretenler vb. türdeki işletmelerde de bu kalemin kullanım sıklığı fazladır. Dolayısıyla, bu tür işletmelerin bilançolarının doğru ve güvenilir olabilmesi için maddi olmayan duran varlık grubunun dikkatlice oluşturulması, bu kapsama hangi varlıkların girdiğinin/girmediğinin doğru tespit edilmesi ve aktife giriş/çıkış zamanlarının doğru belirlenmesi önemlidir.

Varlıklarda değer düşüklüğü, gerçeğe uygun sunumun bir parçasıdır. Duran varlıkların finansal durum tablosunda gerçeğe uygun değerle sunulması ise aktifteki anlamsız büyümeyi engelleyecektir. TMS 36 kapsamına giren aktif unsurlardan birisi de maddi olmayan duran varlıklardır. Dolayısıyla, maddi olmayan duran varlıkların aktifleştirilmesi ve değer düşüklüğünün hesaplanıp kayıtlanması TMS 38 ve TM 36'yla birlikte çok sık kullanılan standartlar haline getirmektedir.

Çalışmada, bağımsız denetime tabi işletmelerin maddi olmayan duran varlıklarının ve duran varlıklarındaki değer düşüklüklerinin muhasebeleştirilmesinde, ölçülmesinde ve finansal raporlarda açıklanmasında uyum göstermek zorunda oldukları TMS 38 ve TMS 36'nın bağımsız denetçi raporundaki kilit denetim konularına ne ölçüde yansıdığı ve denetimde bu konuların nasıl ele alındığı değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında, kilit denetim konularının bağımsız denetçi raporlarında görülmeye başlandığı ilk yıl olan 2017 yılından başlanarak, çalışmanın gerçekleştirildiği zamanda (Haziran 2020) en son mali yıla ait finansal tabloların denetiminin (2019 Faaliyet yılı finansal tablo denetimi) sonucunda oluşan bağımsız denetçi raporlarının tamamı (2017-2018-2019 faaliyet yılı bağımsız denetçi raporları) incelenmiştir. Analizlerin tamamı, Borsa İstanbul'da işlem gören hem işlem hacmi hem de piyasa değeri açısından en yüksek olan şirketlerin yer aldığı endekste gerçekleştirilmiştir.

Çalışmanın üç yıllık analizleri içermesi sebebiyle toplamda 90 adet bağımsız denetçi raporu incelenmiş ve elde edilen bulgulara göre TMS 38 ile ilgili en fazla raporlanan kilit denetim konusunun aktifleştirilmiş geliştirme maliyetleri ve TMS 36 ile ilgili en fazla raporlanan kilit denetim konusunun da sınırsız ömre sahip maddi olmayan duran varlıkların (marka, şerefîye, vb.) değer düşüklüğü testi olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra TMS 38 ile ilgili kilit denetim konularına en çok imalat sektöründe, TMS 36 ile ilgili kilit denetim konularına en çok mali kuruluşlar sektöründe rastlanmıştır. Kilit denetim konularının türlerinin yanı sıra bu konuların denetimde nasıl ele alındığı da denetçi raporlarından araştırılmış ve aslında çoğu raporda standartlaşmış ifadelere rastlanılmıştır.

Denetçi denetim sürecinde, maddi doğruluk testlerini, kontrol testlerini, yönetim kararlarını, bütçeleri, tahminleri, yeniden hesaplama tekniğini, muhasebe politikalarının gözden geçirilmesi gibi kendisinin kanıt toplamasına yardımcı olacak pek çok tekniği bir arada kullanarak, cari yıl mali tablolarının denetimi sırasında önemli olduğunu düşündüğü bu konuları finansal tablo kullanıcılarına denetçi raporu vasıtasıyla aktarmaya çalışmaktadır. Böylece, denetimin kalitesi, denetim sürecinin şeffaflığı ve denetçi-üst yönetim arasındaki iletişim de artmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgün, A. İ. (2009). Türkiye finansal raporlama standartları açısından varlıklarda değer düşüklüğü ve şerefiyenin incelenmesi. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 1–34.
- Akpınar, A. (2017). BİST 100 ve 30 endeksindeki firmaların amortismanına tabi duran varlıkların son dokuz yıllık dönemde TMS 36 varlıklarda değer düşüklüğü standardı çerçevesinde incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 64, Güz, 1628–1640.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2004). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri SPSS uygulamalı*. Geliştirilmiş 3. Baskı, Sakarya Kitabevi: Sakarya.
- Atalay, B., Gökten, P. O., & Gökten, S. (2018). Maddi olmayan duran varlıkların değerlendirilmesi ve raporlanması üzerine eleştirel ve kuramsal tartışmaların değerlendirilmesi. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, Özel Sayı*; 20, 923–936.
- Ateş, K. (2016). *İleri Düzey Muhasebe Rehberi*. Ankara: Muhasebe Kitapları İnternet Yayıncılık.
- Bingöl, E. (2016). Maddi olmayan duran varlıkların muhasebeleştirilmesi ve halka açık şirkette uygulaması. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 43, s.y.
- Demir, V., & Oğuzhan, B. (2008). *UFRS/TFRS kapsamında işletme birleşmeleri ve konsolidasyon açıklamaları ve uygulamaları*. Ankara: Nobel Yayın.
- Deran, A., & Savaş, İ. (2013). Maddi olmayan duran varlıkların değerlendirme ve finansal tablolarda sunum esasları. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14 (2), 73–95.
- Deran, A., Özuluçan, A., & Arslan, S. (2017). Araştırma ve geliştirme giderlerinin vergi mevzuatı, ar-ge ile ilgili yasal düzenlemeler; tekdüzen muhasebe sistemi ve 38 no'lu Türkiye muhasebe standardına göre muhasebeleştirilmesi. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 5(4), 27–43.
- Dursun, N. N., & Kurt, G. (2008). Varlıklarda değer düşüklüğü standardı ve İMKB'de işlem gören şirketlerde uygulanmasında karşılaşılan sorunlar. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 1(1), 95–113.
- Gökçen, G., Ataman, B., & Çakıcı, C. (2011). *Türkiye Finansal Raporlama Standartları Uygulamaları*. İstanbul: Türkmen Yayınevi.
- Güleç, Ö. F. (2020). Muhasebe meslek mensupları perspektifinden bağımsız denetimde kilit denetim konuları. *Muhasebe ve Denetim Bakış Dergisi*, 59, 253–274.
- İşseveroğlu, G. (2019). Bağımsız denetim raporunda kilit denetim konuları: BİST sigorta şirketlerinin 2017-2018 yılları analizi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 84, 49–64.
- Kalıpçı-Çağırın, F. K., & Varıcı, İ. (2019). Bağımsız denetim standardı (BDS) 701 çerçevesinde kilit denetim konuları: Borsa İstanbul imalat sanayi sektöründeki işletmelerin denetim raporları üzerine bir analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 22, 193 – 208.
- Karacan, S., & Uygun, R. (2018). Kilit denetim konularının bağımsız denetçi raporunda bildirilmesi – BDS 701. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (57), 632– 649.
- Karataş, Z. (2015). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. *Manevi Temelli Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi*, 1(1).
- Kavut, L. (2010). Kurumsal yönetim, kurumsal sosyal sorumluluk ve çevresel raporlama: İMKB 100 şirketlerinin çevresel açıklamalarının incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadi Enstitüsü Dergisi*, 66.
- Kızıllı, A., Fidan, M., Kızıllı, C., & Keskin, İ. (2013). *TMS – TFRS Türkiye muhasebe ve finansal raporlama standartları*. İstanbul: Der Yayınları, 187.
- Kilit Denetim Konularının Bağımsız Denetçi Raporunda Bildirilmesi Hakkında Bağımsız Denetim Standardı (BDS 701). (2017). 30002 sayılı T.C. Resmî Gazete. Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. Erişim adresi: https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TDS/TDS_2021_Seti/BDS%20701.pdf.
- Maddi Olmayan Duran Varlıklara İlişkin Türkiye Muhasebe Standardı (TMS 38). (2019). 30656 sayılı T.C. Resmî Gazete (Mükerrer). Kamu Gözetimi Kurumu, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. Erişim adresi: [https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS_TFRS_Setleri/2021/Mavi_Kitap/TMS%2038\(1\).pdf](https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS_TFRS_Setleri/2021/Mavi_Kitap/TMS%2038(1).pdf).
- Örten, R., Kaval, H., & Karapınar, A. (2019). Türkiye muhasebe – Finansal raporlama standartları uygulama ve yorumları. Gözden geçirilmiş 12. Baskı, Ankara: Gazi Kitabevi.

İşgüden-Kılıç, B., Demirkan, M., & Nazır, A. (2021). Maddi olmayan duran varlıklar ve varlıklarda değer düşüklüğü standartlarının kilit denetim konularına yansımaları. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1109-1125.

- Sarısoy, Ö., & Kepçe, N. (2019). Bağımsız denetim raporunda kilit denetim konularına yer verilmesi ve beklenti farkları, *Mali Çözüm Dergisi*, 29(153), 39– 66.
- Sipahi, B. (2009). *Seçilmiş Türkiye Finansal Raporlama Standartları: TMS-38 Maddi Olmayan Duran Varlıklar*. İstanbul: İSMMM Yayınları.
- Sipahi, B., & Ögüz, A. A. (2010). TMS 36 çerçevesinde maddi duran varlıklarda değer düşüklüğünün ölçülmesi, *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 45, 253–262.
- Şamil, S., & Esmeray, M. (2016). TMS 36 varlıklarda değer düşüklüğü standardı: BİST 100’de bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 48, 175–198.
- Uzay, Ş., & Köylü, Ç. (2018). Kilit denetim konuları: Borsa İstanbul üzerine bir araştırma. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 52, 47– 70.
- Varlıklarda Değer Düşüklüğüne İlişkin Türkiye Muhasebe Standardı (TMS 36). (2006). 30275 sayılı T.C. Resmî Gazete (Mükerrer). Kamu Gözetimi, Muhasebe ve Denetim Standartları Kurumu. Erişim adresi: https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/Duyurular/v2/TMS_TFRS_Setleri/2021/Mavi_Kitap/TMS%2036.pdf.
- Yardımcıoğlu, M., Ay, H., Bilginer, M., Günay, Y., & Avcı, T. (2015). Maddi olmayan duran varlıkların muhasebe, vergi düzenlemeleri ve TFRS kapsamında analizi, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5 (1), 173 – 184.
- Yıldırım, A., & H. Şimşek. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. 6. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : 1. yazar Dr. Öğretim üyesi Burcu İŞGÜDEN KILIÇ, çalışmanın tüm bölümlerinde literatür, veri toplama ve analiz aşamalarında katkı sağlamıştır. 2. yazar Mavera DEMİRKAN, çalışmanın TMS 38 maddi olmayan duran varlıklar standardı kapsamında literatür ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. 3. yazar Ahmet NAZIR, çalışmanın TMS 36 varlıklarda değer düşüklüğü standardı kapsamında literatür ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. 1 yazarın katkı oranı:%50, 2. yazarın katkı oranı: %25 ve 3. Yazarın katkı oranı %25'tir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The 1st author, Burcu İŞGÜDEN KILIÇ, contributed to the literature, data collection and analysis stages in all parts of the study. The 2nd author, Mavera DEMİRKAN, contributed to the literature and control stages of the study within the scope of TAS 38 intangible assets standard. The 3rd author, Ahmet NAZIR, contributed to the literature and control stages of the study within the scope of TAS 36 asset impairment standard. Contribution rate of 1 author: 50%, 2nd author's contribution rate: 25% and 3rd author's contribution rate is 25%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

SAĞLIK SEKTÖRÜNDE DÖNÜŞÜMCÜ LİDERLİK İLE İLGİLİ YAPILMIŞ OLAN ÇALIŞMALARIN İÇERİK ANALİZİ İLE İNCELENMESİ

Birol YETİM ¹
Özgür UĞURLUOĞLU ²

Öz

Liderlik, insanoğlu kadar eski bir kavram olsa da literatürde ölçümü ve tanımı noktasında bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bu durumun doğal bir sonucu olarak, zaman içerisinde farklı liderlik tanım ve tarzları ortaya çıkmıştır. Günümüzde dönüşümcü, etkileşimci ve karizmatik liderlik gibi farklı liderlik tarzları sıklıkla tartışılmaktadır. Ancak literatür incelendiğinde, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili genel eğilimin net olmadığı ve ulusal literatürde de bu türden kavramların son yıllarda tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Dahası Türkiye’de söz konusu kavramlar ile ilgili genel eğilim oldukça belirsizdir. Bu nedenle bu çalışmada, Türkiye’de sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan ulusal ve uluslararası çalışmaların içerik ve kapsam bakımından ele alınması amaçlanmıştır. Bu amaçla, Ebscohost, Google Akademik, Sciencedirect, Scopus, TÜBİTAK ULAKBİM ve YÖK Ulusal Tez Merkezi taranmış ve tarama sonucunda, 57’si Türkçe ve 9’u İngilizce olmak üzere toplamda 66 çalışma değerlendirmeye alınmıştır. Araştırma sonucunda, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili ilk çalışmaların 2006 yılında yapıldığı ve çalışmaların büyük bir çoğunluğunun son 5 yılda yapıldığı tespit edilmiştir. Araştırma kapsamına alınan çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler incelendiğinde ise; liderlik, örgütsel bağlılık ve çalışan performansı gibi bazı kavramların sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Bu araştırmanın, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili genel eğilimi ortaya koyması ve çalışılmamış araştırma konularının tespit edilmesi bakımından önemli olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler : Dönüşümcü liderlik, Sağlık yönetimi, Literatür, İçerik analizi.

Jel Sınıflandırması : I10, M10, M12.

¹ Arş. Gör. Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, birolyetim@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1294-1874.

² Prof. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sağlık Yönetimi Bölümü, ougurlu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9453-9925.

Atıf / Citation (APA6):

Yetim, B. & Uğurluoğlu, Ö. (2021). Sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik analizi ile incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1126-1142. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.825882>.

EXAMINATION OF STUDIES ON TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP IN HEALTH SECTOR THROUGH CONTENT ANALYSIS

Abstract

Leadership is a concept since the being of humankind. But there is no consensus about its definition and measurement. As a result of this situation, a number of leadership styles have been defined. For instance, transformational, transactional and charismatic leadership approaches have been discussed frequently these days. But, it is not clear what the overall trend on transformational leadership in health sector and also in Turkey. For that, it is aimed to examine the national and international studies carried out on transformational leadership in the health sector. Ebscohost, Google Scholar, Sciencedirect, Scopus, TÜBİTAK ULAKBİM and YÖK National Thesis Center were scanned to achieve the objectives of the study and 66 studies, 57 in Turkish and 9 in English were examined. It was determined that the first studies on transformational leadership in the health sector were carried out in 2006. Also, most of the studies were carried out in the last 5 years. It is also seen that some concepts such as leadership, organizational commitment, and employee performance are frequently studied. It is considered that this research is really important in terms of revealing the overall trend of transformational leadership in the health sector and identifying research subjects that had not been studied.

Keywords : Transformational leadership, Health management, Literature, Content analysis.

Jel Classification : I10, M10, M12.

GİRİŞ

Liderlik, son yılların en sık tartışılan konulardan biridir. Ancak söz konusu kavram, insanlık tarihi kadar eskidir (Davis & Luthans, 1979; Davies, 2000; Gelatt, 2005). Zira, liderlik; bir arada yaşayan insanların ve/veya grupların yönetilme zorunluluğunun bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Eren, 2013; Chaudhuri, Kettunen, & Naskar 2016; Can & Güney, 2018). Ancak son yıllarda küreselleşmenin artması, rekabet koşullarının/siddetinin ve işletme çevresini oluşturan unsurlarının değişmesi, bilgi ve iletişim teknolojilerinde birtakım değişikliklerin meydana gelmesi ve arz ve talep tarafında beklentilerinin farklılaşması gibi bazı durumlar, liderlik kavramının çok daha önem kazanmasına neden olmuştur (Rage, 2019; Drolet, 2020; Lazar, 2020;). Bu gelişmelerin doğal bir sonucu olarak ise, tıpkı diğer sektörlerde olduğu gibi sağlık sektöründe de lider ve liderlik gibi kavramlar oldukça önem kazanmıştır (Rosenman ve ark., 2018; Rosenman ve ark., 2019). Bu nedenle literatür incelendiğinde; sağlık çalışanlarında liderlik ile ilgili çok sayıda ulusal (Uğurluoğlu & Çelik, 2009; Aslan ve Özata, 2011; Keklik, 2012; Akbolat, Işık, & Yılmaz, 2013; Gün & Aslan, 2018) ve uluslararası (Manojlovich, 2005; Baker & Denis, 2011; West ve ark., 2015; Sarto & Veronesi, 2016; Tasi, Keswani, & Bozic 2019) çalışma olduğunu görmek mümkündür.

Sağlık sektöründe liderlik ile ilgili yapılan çalışmaların odak noktaları, yönetim anlayışının zaman içerisinde değişmesi ile birlikte birtakım değişiklikler göstermiştir. Özellikle 2000'li yıllara kadar yapılan liderlik çalışmaları incelendiğinde, karar alma sürecinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yapılan çalışmaların önemli bir kısmında (Chen & Silvertorne, 2005), liderlerin yönetsel kararları alırken nasıl davrandıkları ve liderlik tarzlarının örgütsel amaç ve hedefleri nasıl etkilediğinin belirlenmesi ile ilgilidir. Son yıllarda yapılan liderlik çalışmalarında ise daha çok etkileşimci liderlik, karizmatik liderlik ya da dönüşümcü liderlik gibi modern liderlik teorileri ön planda olduğu görülmektedir (Akyurt, Alparslan, & Oktar 2015; Rasool, 2015; Ay & Keleş, 2017; İntepeler & Barış, 2018; Özdemir, Çakır, & Küçükali, 2019). Bu noktada sağlık yönetiminde en sık çalışılan liderlik teorilerinden biri de dönüşümcü liderliktir. Bu nedenle bu çalışmada, Türkiye'de sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik ve kapsam bakımından irdelenmesi ve bu alandaki temel eğilimin ortaya konulması amaçlanmıştır.

I. LİDERLİK KAVRAMI

İnsanlar, diğer canlı türlerinden farklı olarak sosyal birtakım özellikleri olan, kendi aralarında formal ve/veya informal gruplar oluşturabilen ve oluşturdukları grupları yönetecek yönetici ve liderlere ihtiyaç duyan sosyal varlıklardır (Eren, 2013). Bu kapsamda ele alındığında, yönetici ve liderlik gibi kavramların insanoğlu kadar eski kavramlar olduğu düşünülmektedir (Gelatt, 2005). Ancak literatür incelendiğinde; liderliğin tanımı noktasında bir fikir birliğinin olmadığı görülmektedir (Can & Güney, 2018). Örneğin; Bernard ve arkadaşları, 1979 yılında yaptıkları bir çalışmada liderliği, “bir örgütün amaç ve hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla bireylerin ve kaynakların harekete geçirilmesi ve yönlendirilmesi” olarak ele almışlardır (Bernard vd., 1979). Eren ise benzer bir yaklaşım ile liderliği, “insanları ortak bir amaç etrafında toplayabilmek ve amaçları ulaşabilmek için gerekli olan bilgi ve yetenekler toplamı” olarak tanımlamıştır (Eren, 2013). Manion ise liderliği, liderin vizyonu ile ilişkilendirmiş ve liderliği “örgütün başarısı için liderin inandığı strateji ve eylemlerin hayata geçirilmesi amacıyla örgüt içi kaynakların yönlendirilmesi” olarak ifade etmiştir (Manion, 2015). Öte yandan DePree ise, yukarıdaki liderlik tanımlardan farklı olarak liderliği, iş birliği olarak ele almış ve çalışanların fikir ve görüşlerinin etkili bir yönetim için son derece önemli olduğunu ileri sürmüştür. Liderliği ise “çalışanlardan istenilen iş ve görevlerin onlarla iş birliği yaparak mümkün olan en etkili şekilde yapılmasını sağlamaktır” şeklinde tanımlamıştır (DePree, 1989).

Liderlik ile ilgili literatürde çok sayıda ve birbirinden farklı tanımların olmasının temel sebebi, liderliği tanımlayamaya çalışan kişilerin, liderliğin farklı özelliklerine odaklanmalarından ya da liderliği farklı bakış açılarından ele almalarından kaynaklanmaktadır. Stodgdill bu durumu, “*liderliği tanımlamaya çalışan insanların sayısı kadar liderlik tanımı vardır*” şeklinde ifade etmiştir (Stodgdill, 1974). Öte yandan literatürde liderlik ile ilgili çok sayıda ve birbirinden farklı tanımlar olsa da söz konusu liderlik tanımlarının bazı noktalarda bir araya geldiğini söylemek mümkündür. Bu açıdan ele alındığında; liderlik, genel özellikleri ile aşağıdaki gibi özetlenebilir (Kippenperger, 2002; Shortell & Kaluzny, 2006; Buchbinder & Shanks, 2012; Koçel, 2013; Can & Güney, 2018):

- *Liderlik, oldukça dinamik bir süreçtir ve süreklilik arz eder.*
- *Kendiliğinden ortaya çıkmaz; birtakım amaç ve hedefleri gerçekleştirmek için yürütülen bilinçli bir süreçtir.*
- *Liderlik, yol göstericidir.*
- *Örgüt içi kaynaklar arasında uyum ve koordinasyon sağlamayı amaçlar.*
- *Liderlik, aynı zamanda amaçlara ulaşmak için kullanılan bir araçtır.*
- *Örgütün misyon ve vizyonunu oluşturur ve etkiler.*

Liderlik sürecinin etkili bir şekilde yürütülebilmesi için ise birtakım özelliklere sahip kişi ya da kişilere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu noktada, liderlik faaliyetlerini yürüten ya da örgüt içi kaynakları örgütün amaç ve hedeflerini gerçekleştirebilmek için bir araya getiren kişilere ise lider denilmektedir (Basu & Green, 1997; Martinet, 2010). Aslında lider kavramı da tıpkı yönetim ve liderlik gibi insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır ve bir arada yaşayan farklı insanların ya da grupların yönlendirilmesinin zor ve gerekli olmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (İbicioğlu, Özmen, & Sebahattin, 2009). Bu noktada lideri “*ortak amaç ve hedeflere ulaşabilmek için grup üyelerini harekete geçiren kişi*” olarak tanımlamak mümkündür (Chemers, 1997). Dolayısıyla liderler, ortak birtakım amaçları gerçekleştirmek için gruplar oluşturan, grup üyelerinin görüş, düşünce ve davranışlarını ortak amaçlar doğrultusunda etkileyen, grup üyeleri ve gruplar arasındaki farklı türden yönetsel sorunları çözmeye çalışan, geleceği şekillendiren ve örgütün misyon ve vizyonuna yön veren kimselerdir (Stodgdill, 1974; Rauch & Behling, 1984; Mumford, 2000).

Liderlik, her ne kadar insanoğlu kadar eski bir kavram olsa da zaman içerisinde içerik ve anlam bakımından birtakım değişikliklere uğramıştır (Yukl, 1999; 2010). Bu durum, liderlik ile ilgili farklı bakış açılarının ve farklı liderlik tanımlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Literatür incelendiğinde; liderlik ile ilgili bu yaklaşım ve tartışmaların genel olarak, geleneksel ve modern liderlik yaklaşımları olarak iki başlık altında ele alındığı görülmektedir (Acar, 2013). Geleneksel liderlik teorileri; özellikler teorisi, davranışsal liderlik teorileri ve durumsallık teorileri olarak üç grupta toplanmaktadır (Bozkurt & Goral, 2014). Modern liderlik teorileri ise; etkileşimci, dönüşümcü ve

karizmatik liderlik olarak ele alınmakta ve geleneksel liderlik teorilerinin liderliği açıklamakta zorlandığı alanları açıklamaya çalışmaktadır (Topaloğlu & Koç, 2010).

Geleneksel liderlik teorileri, daha çok liderlerin fiziksel birtakım özelliklerine ve sergiledikleri davranışlara odaklanmıştır. Örneğin; Özellikler Teorisi, liderliğin doğuştan gelen birtakım özellikler ile mümkün olabileceğini ileri sürmekte ve boy, yaş ve ses tonu gibi fiziksel birtakım özelliklerin, bireylerin liderlik becerilerini etkileyen en önemli faktörler olduğunu ifade etmektedir (Koçel, 2013). Ancak zamanla benzer fiziksel özelliklere sahip olan liderlerin farklı başarı düzeylerine sahip oldukları anlaşılmaya başlamış ve bu durum Özellikler Teorisi'nin varsayımlarının sorgulanmasına neden olmuştur. Dahası bu durumu sınamak için yapılan saha çalışmalarının bir sonucu olarak da Davranışsal Liderlik Teorileri gündeme gelmiştir (Uys & Webber-Youngman, 2019). Davranışsal Liderlik Teorileri ise liderliğin doğuştan gelen birtakım özelliklerden etkilendiğini ancak bu özelliklerin liderliği açıklamada tek başına yeterli olamayacağını ileri sürmüştür. Bu noktada liderlerin fiili birtakım davranışlarının da liderlik sürecini etkilediği ve incelenmesi gerektiği ilk kez Davranışsal Liderlik Teorileri kapsamında ileri sürülmüştür (Erdoğan, 1991). Durumsal Liderlik Teorileri ise fiziksel özelliklerin ve fiili davranışların yanı sıra çevresel faktörlerin de dikkate alınması gerektiğini ve her koşulda geçerli tek bir liderlik tarzının olamayacağını ifade etmiştir (Durmuş, 2001). Ancak son zamanlarda yaşanan iletişim ve bilgi teknolojilerindeki gelişmeler, yeni liderlik arayışlarına neden olmuş ve bu durumun bir sonucu olarak Modern Liderlik Teorileri gelişmeye başlamıştır. Modern Liderlik Teorileri, çevresel faktörlerin liderlik üzerindeki etkilerini incelemesi nedeniyle Durumsal Liderlik Teorileri'nin devamı olarak kabul edilmektedir (Dağıstan, 2013). Yaygın olarak kullanılan Modern liderlik teorileri ise Etkileşimci Liderlik Teorisi, Karizmatik Liderlik Teorisi ve Dönüşümcü Liderlik Teorisi'dir (McCleskey, 2014).

Etkileşimci Liderlik Teorisi, 1980'li yılların başlarında Burns tarafından ortaya atılmış ve sonraki yıllarda da başta Bass ve Avolio olmak üzere birçok araştırmacı tarafından tekrar ele alınmış ve geliştirilmiştir (Cinnioğlu, Atay, & Diker, 2019). Özellikle 1980'lerden itibaren oldukça popüler olan Etkileşimci Liderlik Teorisi, lider ve grup üyeleri arasındaki karşılıklı ilişkilere ve liderin iş ile ilgili davranışlarına odaklanmaktadır (Koçel, 2013). Bu teoriye göre lider ve grup üyeleri arasındaki ilişki iş ile ilgilidir ve liderlerin grup üyelerinden temel beklentisi, işlerin gerektirdiği gibi yapılmasının sağlanmasıdır (Bass, 1997). Zira Bass, etkileşimci liderliği "grup üyelerine görev ve sorumluluklar yükleyen, onlara yetki veren ve örgütsel amaç ve hedefleri grup üyeleri ile belirleyen kimselerdir" şeklinde tanımlamaktadır (Bass, 1990).

Etkileşimci Liderlik Teorisi'ne göre liderlik davranışları, koşullu ödüllendirme, aktif ve pasif istisnalarla yönetim ve tam serbestlik tanıyan liderlik olmak üzere üç boyutta ele alınmaktadır (Bass ve ark., 1987; 1999; Ünlüönen & Çatır, 2013). Bu teoriye göre liderler, belirlenen amaç ve hedeflerin gerçekleştirilmesi amacıyla ödül sistemini kullanabilirler. Yani koşullu ödüllendirme davranışı sergileyen liderler, çalışanlarını motive etmek ve istenilenlerin yapılmasını sağlamak için belirli performans düzeylerine ulaşan ya da işi doğru ve zamanında yapan grup üyelerini ödüllendirirler (Korkmaz, 2007; Sama & Shoaf, 2008; Tyssen, Wald, & Heidenreich, 2014). Etkileşimci liderliğin istisnalarla yönetim boyutu ise aktif ve pasif olarak ikiye ayrılmaktadır. Aktif istisnalarla yönetimde lider, çalışanları ve işleyişi düzenli olarak takip etmekte ve hata olması durumunda müdahale ederek sorunu çözmeye çalışmaktadır. Ancak pasif istisnalarla yönetim davranışı sergileyen liderler, genellikle rutin işlerin yapılması ve örgütün performans hedeflerinin gerçekleştirilmesi için çalışanlarına yol gösterir ancak sürece müdahalede bulunmaz (Bass & Avolio, 1993; Bass & Riggio, 2006; Muenjohn & Armstrong, 2008; Odumeru & Ogbonna, 2013). Teorinin tam serbestlik tanıyan liderlik davranışı boyutuna göre ise lider, sürece ve işleyişe dâhil olmaz ve elindeki otoriteyi neredeyse hiç kullanmaz. Lider, çalışanlarını kendi haline bırakır (Erdal, 2007). Bu tür liderler genellikle güç ve sorumluluktan kaçmaktadırlar. Grup üyeleri ise sorumluluk sahibidir ve kendilerini motive eder ve eğitirler. Bu nedenle Etkileşimci Liderlik Teorisi'ne göre; tam serbestlik tanıyan liderlik davranışını benimsemiş olan liderlerin kendi amaçlarını gerçekleştirebilmeleri diğer grup üyelerine bağlıdır (Tengilimoğlu, 2005).

Dönüşümcü Liderlik kavramı ise ilk kez 1973 yılında Dawston tarafından kullanılmıştır. Ancak 1978 yılında Burns tarafından yapılan çalışmalar ile birlikte Dönüşümcü Liderlik Teorisi ivme kazanmış ve dönüşümcü liderlik alternatif bir yönetim tarzı olarak benimsenmeye başlanmıştır (Erarslan, 2004).

Burns yaptığı çalışmalarda liderleri, “ekip içinde motivasyon yaratan ve örgüt performansını artıran kişiler” şeklinde tanımlamıştır (Burns, 1978). Bu açıdan ele alındığında; Dönüşümcü Liderlik Teorisi’nin liderliği, liderin kişisel özellikleri ve davranışları ile birlikte ele aldığı görülmektedir (Karip, 1998).

Dönüşümcü Liderlik Teorisi, daha çok iş birliğine dayalı bireysel gelişim ile yakından ilişkilidir. Bu durumun temel nedeni, Dönüşümcü Liderlik Teorisi’nin çalışanların fikir ve görüşlerine önem vermesi ve onlara kendilerini gerçekleştirebilmeleri için fırsatlar sunmasıdır (Çelik, 1998). Dahası Dönüşümcü Liderlik Teorisi’ne göre liderler, çalışanların ihtiyaçlarını, inançlarını ve değer yargılarını değiştiren kişiler olarak ele alınmaktadır. Ancak bu durumun gerçekleştirilebilmesi için liderlerin kendi vizyonlarına sahibi olmaları ve vizyonlarını örgüt üyelerine kabul ettirebilmeleri gerekmektedir (Koçel, 2013). Bass dönüşümcü liderliğin bu özelliklerini karizma, ilham verme, zihinsel teşvik ve bireyselleştirilmiş ilgi olmak üzere dört başlıkta özetlemiştir (Bass, 1990). Bu açıdan ele alındığında dönüşümcü liderlik, “sadece kaynakları yönlendirmek değil aynı zamanda çalışanların misyon ve vizyon sahibi olmalarını sağlamak ve onları daha iyisini yapabilecekleri konusunda inandırabilmektir” şeklinde tanımlanmaktadır (Eren, 2013). Ancak literatür incelendiğinde, dönüşümcü liderlik ile ilgili farklı türden tanımlamaların yapıldığını görülmektedir. Bununla birlikte söz konusu tanımlar, içerik ve kapsam bakımından bazı noktalarda bir araya gelmektedir. Bu kapsamda yapılan tanımlardan hareketle, dönüşümcü liderlerin genel özellikleri aşağıdaki gibi özetlenebilir (Avcı, 2015; Polatçı & Sobacı, 2017; Doğan, 2019):

- *Dönüşümcü liderler, yeniliğe ve değişime açıktır. Genellikle denenmemişi deneyen, sıra dışı fikir ve yöntemleri dikkate alan, onları uygulamaya geçiren ve inandığı fikirleri gerçekleştirebilmek için çalışan kimselerdir.*
- *Öğrenmeye açıktırlar. Sürekli araştırır, analitik düşünür, farklı bakış açlarına saygı duyar ve sürekli kendilerini geliştirmeye çalışırlar.*
- *Fikirlerini her koşul ve şartta savunur ve uygulayabilirler.*
- *Grup üyelerini ortak amaç ve hedefler doğrultusunda örgütleyebilir, etkileyebilir ve onları uyumlu bir şekilde çalıştırabilirler.*
- *Değişim ve yeniliği desteklerler ve grup üyelerinin karşılaştıkları sorunların çözümünde onlara yol gösterirler.*
- *Kendi vizyon ve değerleri vardır.*
- *Misyon ve vizyon oluşturur ve grup üyelerinin davranışlarını da söz konusu vizyona yönelik olarak değiştirirler.*
- *Grup üyelerinin zihninde pozitif bir gelecek tasarlarlar.*
- *Mevcut durumdan hiçbir zaman tatmin olmazlar, statükocu değildirler ve sürekli daha iyisini ararlar.*

II. YÖNTEM

II.I. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Yönetim literatürü incelendiğinde, yönetim ve liderlik gibi kavramların insanlığın başlangıcı kadar eski olduğu görülmektedir. Ancak son yıllarda küreselleşmenin artması, yeni pazar alanlarının açılması, rekabet koşullarının değişmesi ve şiddetinin artması, bilgi ve iletişim teknolojilerinde birtakım gelişmelerin yaşanması ve müşterilerin talep ve beklentilerinin değişmesi, bu kavramların çok daha önem kazanmasına neden olmuştur. Tüm bu gelişmelerin bir sonucu olarak ise tıpkı diğer sektörlerde olduğu gibi sağlık sektöründe de liderliğe duyulan ihtiyaç oldukça artmıştır. Bu nedenle son yıllarda, sağlık çalışanları üzerinde çok sayıda liderlik çalışması yapılmıştır ve bu çalışmaların artarak devam edeceği düşünülmektedir. Ancak söz konusu çalışmaların odak noktaları da yönetim anlayışının zaman içerisinde değişmesi ile birlikte birtakım değişiklikler göstermiştir. 2000’li yıllara kadar yapılan liderlik çalışmaları incelendiğinde, özellikle karar alma sürecinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu dönemde yapılan çalışmaların önemli bir kısmı, liderlerin yönetsel kararları alırken nasıl davrandıkları ve liderlik tarzlarının örgütsel amaç ve hedefleri nasıl etkilediğinin belirlenmesi ile ilgilidir. Ancak son yıllarda yapılan liderlik çalışmaları incelendiğinde; etkileşimci liderlik, karizmatik liderlik ya da dönüşümcü liderlik gibi modern liderlik teorileri üzerinde daha çok durulduğu görülmektedir. Yönetim literatüründe

yaşanan bu gelişmeler, sağlık sektöründe de kendisini göstermiştir. Öyle ki sağlık kurumlarında liderlik ile ilgili yapılan çalışmalar ele alındığında; söz konusu çalışmalarda, liderlerin karar alma sürecindeki etkilerinden ziyade bir bütün olarak tüm yönleriyle incelenmeye başlandığı görülmektedir. Bu noktada sağlık yönetiminde en sık çalışılan liderlik teorilerinden biri de dönüşümcü liderliktir. Bu nedenle bu araştırmada, Türkiye’de sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik ve kapsam bakımından irdelenmesi ve bu alandaki temel eğilimin ortaya konulması amaçlanmıştır.

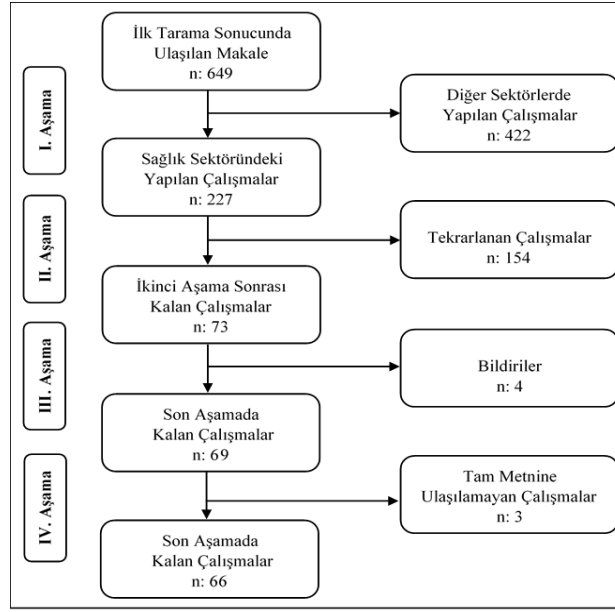
II.II. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın temel amaçlarına ulaşabilmek için 14.12.2019 ile 23.01.2020 tarihleri arasında Scencedirect, Scopus, Ebscohost, Google Akademik, YÖK Ulusal Tez Merkezi ve TÜBİTAK ULAKBİM veri tabanları ve arama motorları taranmıştır. Bu noktada bu araştırmanın evrenini, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan ve yukarıda adı geçen veri tabanlarında ve arama motorlarında dizinlenen çalışmaların tamamı oluşturmaktadır. Ancak bu araştırmada, olasılıklı olmayan örnekleme yöntemlerinden biri olan amaçlı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu nedenle bu araştırmada, araştırma kapsamında alınacak olan çalışmalar, yazarlar tarafından önceden belirlenen dâhil etme ve hariç tutma kriterleri dikkate alınarak belirlenmiştir. Söz konusu kriterler ise Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Tarama Kriterleri

Kategoriler	Göstergeler
Veri Tabanları/ Arama Motorları	<ul style="list-style-type: none">• Ebscohost,• Google Akademik,• Scencedirect, Scopus,• TÜBİTAK ULAKBİM,• YÖK Ulusal Tez Merkezi
Anahtar Kelimeler	<ul style="list-style-type: none">• Liderlik (Leadership)• Dönüşümcü Liderlik (Transformational Leadership)• Sağlık (Health)• Sağlık Çalışanları (Health Staff/Workers)• Hekim• Doktor (Doctor, Physicians)• Hemşire (Nurse)• Sağlık Yöneticileri (Health Manager)
Tarama Kriterleri	<ul style="list-style-type: none">• Türkiye’de yapılmış olması.• Yayın dilinin Türkçe ya da İngilizce olması.• Sağlık alanında veya sağlık çalışanları üzerinde yapılmış olması.• 2020 yılından önce yayımlanmış olması.• Tez, derleme ya da araştırma makalesi olması.• Tam metnine ulaşılabilir olması.

Tablo 1’de verilen anahtar arama kelimeleri ile ilk aşamada, 649 çalışmaya ulaşılmıştır. Ancak tespit edilen bu çalışmalar, yazarlar tarafından belirlenen kriterler açısından değerlendirmeye tabi tutulmuş ve yapılan değerlendirme sonucunda 66 çalışmanın, belirlenen kriterlere uygun olduğu tespit edilmiştir. Dâhil etme ve hariç tutma işlemlerine ilişkin süreci gösteren model ise Şekil 1’de verilmiştir.

Şekil 1. Örneklemeye Süreci

II.III. Araştırma Verilerinin Analizi

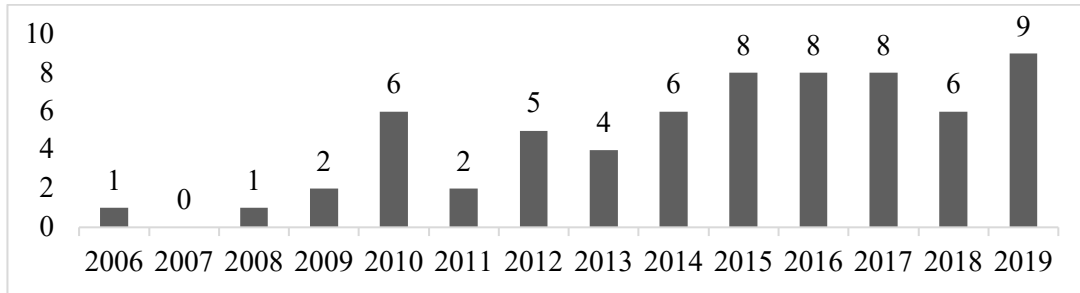
Bu araştırmada, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik üzerine yapılan çalışmaların içerik ve kapsam bakımından incelenmesi amaçlanmıştır ve araştırmanın söz konusu amacına ulaşabilmek için araştırma kapsamına alınan çalışmaların; yayım yılları, türleri, örneklemeleri, veri toplama araçları, anahtar kelimeleri ve ilişkilendirilen diğer değişkenleri incelenmiştir. Ancak bu noktada, yazar/yazarların çalışmaları ile ilgili beyanları esas alınmıştır ve araştırma sonucunda elde edilen veriler Excel programı yardımıyla özet tablolar haline getirilmiştir. Bu kapsamda, incelenen her bir göstergeye ilişkin dağılımlar, frekans ve yüzdelere kullanılarak verilmiştir.

II.IV. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma kapsamında dikkate alınan veriler, 2020 yılı öncesinde yayımlanan ve yazarlar tarafından önceden belirlenen birtakım anahtar kelimeler dikkate alınarak yapılan taramalar sonucunda elde edilmiştir. Ayrıca elde edilen verilerin tamamı belirli veri tabanlarında ya da arama motorlarında dizinlenen ve online olarak erişilebilen çalışmalardan oluşmaktadır. Bu nedenle bu araştırmada; tam metine ulaşılamayan çalışmalar, kitaplar ve kongre bildirileri dâhil edilememiştir.

III. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde, araştırma kapsamına alınan 66 çalışmaya ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Söz konusu çalışmaların %83,82'sinin yayım dili Türkçe, %13,24'ünün yayım dili ise İngilizce'dir. Araştırma kapsamındaki çalışmaların yayım yılları ise Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Araştırma Kapsamındaki Çalışmaların Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 2 incelendiğinde, Türkiye’de sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili ilk akademik çalışmanın, 2006 yılında yapıldığı ve bu alanda yapılmış olan çalışmaların yıllar itibariyle artarak devam ettiği görülmektedir. Ancak 2007 yılında, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılan herhangi bir çalışma tespit edilememiştir. Ayrıca çalışma kapsamında dikkate alınan çalışmaların %60’ı 2015 yılı ve sonrasında yapılmıştır. Söz konusu dönemde, en çok çalışmanın yapıldığı yıl ise 9 çalışma ile 2019 yılıdır.

Tablo 2. Araştırma Kapsamındaki Çalışmaların Türü

Çalışma Türü	Sıklık	Yüzde
Araştırma Makalesi	31	46,97
Yüksek Lisans Tezi	27	40,91
Doktora Tezi	6	9,09
Derleme	2	3,03
Toplam	66	100,0

Araştırma kapsamındaki çalışmalar, yayım türleri bakımından incelendiğinde ise (bkz. Tablo 2) söz konusu çalışmalarının yarısına yakınının (%46,97) araştırma makalesi, %40,91’inin yüksek lisans tezi ve %9,09’unun ise doktora tezi olduğu görülmektedir. Ayrıca incelenen çalışmaların %3,03’ü derlemelerden oluşmaktadır.

Tablo 3. Araştırma Kapsamına Alınan Çalışmaların Yapıldığı Sektör

Çalışmanın Yapıldığı Sektör	Sıklık	Yüzde
Kamu	31	51,67
Özel	12	20,00
Kamu ve Özel	11	18,33
Belirtilmemiş	6	10,00
Toplam	60*	100,0

* Saha araştırmaları dışında kalan (içerik analizi ve derleme) çalışmalar dahil edilmemiştir (n: 6).

Araştırma kapsamına alınan çalışmaların yapıldığı sektöre ilişkin tanımlayıcı bilgiler ise Tablo 3’de verilmiştir. Tablo 3 incelendiğinde; araştırma kapsamındaki çalışmaların %51,57’sinin kamu, %20’sinin ise özel sağlık kurumlarında yapıldığı görülmektedir. Kamu ve özel sektörde yapılan çalışmalar ise söz konusu çalışmaların yaklaşık beşte birini (%18,33) oluşturmaktadır.

Tablo 4. Araştırma Kapsamına Alınan Çalışmaların Örneklemi

Çalışmanın Örneklemi	Sıklık	Yüzde
Sağlık Çalışanları	33	55,00
Hemşireler	18	30,00
Sağlık Yöneticileri	8	13,33
Hekimler	1	1,67
Toplam	60*	100,0

* Saha araştırmaları dışında kalan (içerik analizi ve derleme) çalışmalar dahil edilmemiştir (n: 6).

Araştırma kapsamındaki çalışmaların örneklemi incelendiğinde ise; söz konusu çalışmaların %30’unun hemşireler, %1,67’sinin ise hekimler üzerinde yapıldığı görülmektedir (bkz. Tablo 4). Sağlık yöneticilerinin dikkate alındığı çalışmalar ise söz konusu çalışmaların %13,33’ünü oluşturmaktadır. Ancak araştırma kapsamındaki çalışmaların yarısından fazlası (%55), çalışmaların yürütüldüğü hastanelerde görev yapan farklı meslek gruplarında yer alan tüm sağlık çalışanları üzerinde yapılmıştır.

Tablo 5. Araştırma Kapsamına Alınan Çalışmaların Örneklem Büyüklükleri

Örneklem Büyüklüğü	Sıklık	Yüzde
<100	5	8,47
101-200	17	28,81
201-300	9	15,25
301-400	6	10,17
401-500	9	15,25
501-600	5	8,47
601 >	8	13,56
Toplam	59*	100,00

* Saha araştırmaları dışında kalan (içerik analizi ve derleme) çalışmalar (n:6) ve örneklem büyüklüğü verilmemiş çalışmalar (n: 1) dahil edilmemiştir.

Tablo 5 incelendiğinde ise, araştırma kapsamına alınan çalışmaların örneklem büyüklüklerinin geniş bir aralıkta farklılık gösterdiği görülmektedir. Ancak söz konusu çalışmaların önemli bir bölümünün (%28,81) örneklem büyüklüğü 101 ile 200 arasındadır. 100 ve altında örneklem büyüklüğüne sahip olan çalışmalar ise dikkate alınan çalışmaların %8,47'sini oluştururken söz konusu çalışmaların %13,56'sı ise 600'ün üzerinde bir örnekleme sahiptir. Ancak 66 çalışmanın 6'sı içerik analizi veya derleme niteliğinde olduğu için hesaplamaya dahil edilememiştir. Ayrıca saha araştırması olan bir çalışmada ise örneklem büyüklüğü belirtilmediği için söz konusu çalışma hesaplamanın dışında tutulmuştur.

Tablo 6. Araştırma Kapsamına Alınan Çalışmalarda Kullanılan Anahtar Kelimeler

Anahtar Kelimeler	Sıklık	Yüzde
Dönüşümcü Liderlik/Transformasyonel Lider	28	11,11
Liderlik	26	10,32
Örgütsel Bağlılık	14	5,56
Hemşire/Hemşireler/Hemşirelik	13	5,16
Liderlik Tarzı/Tarzları/Tipleri/Stilleri	11	4,37
Etkileşimci Liderlik/Etkileşimsel Liderlik	8	3,17
Hastane	7	2,78
Sağlık Çalışanları/Hastane Çalışanları	7	2,78
İş Performansı/Çalışan Performansı/İş Üretkenliği	5	1,98
Sağlık Sektörü	4	1,59
İş Tatmini	4	1,59
Sessizlik/Örgütsel Sessizlik/İşgören Sessizliği	4	1,59
İnovasyon/Yenilik/Yenilikçi Davranış	4	1,59
Stratejik Liderlik	4	1,59
Yönetici Hemşire	3	1,19
Lider	3	1,19
Örgüt Kültürü	3	1,19
İşten Ayrılma Niyeti	3	1,19
Problem Çözme	3	1,19
Sağlık Hizmetleri	3	1,19
Motivasyon/Çalışan Motivasyonu	3	1,19
Sağlık Hizmetleri Yönetimi/Sağlık Yönetimi	3	1,19
Çatışma Yönetim Stratejileri	2	0,79
Tükenmişlik	2	0,79
İnsan Kaynakları Yönetimi	2	0,79
Sağlık Kuruluşları	2	0,79
Liderlik Uygulamaları	2	0,79
Algılanan Liderlik	2	0,79
Örtük Liderlik	2	0,79
Örgütsel Destek	2	0,79
Duygusal Zekâ	2	0,79
Duygusal Bağlılık	2	0,79
Diğer	69	27,38
Toplam	252*	100,0

* Çalışma kapsamındaki 2 çalışmada anahtar kelime verilmemiştir.

Araştırma kapsamında değerlendirmeye alınan çalışmalarda kullanılan anahtar kelimeler ise Tablo 6'da verilmiştir. Söz konusu çalışmalarda toplam 252 anahtar kelime kullanılmıştır. Ayrıca araştırma kapsamında yer alan çalışmaların büyük bir çoğunluğunda en az dört anahtar kelime kullanılmıştır. Çalışmaların sadece 11'inde üç anahtar kelimeye yer verilirken 2'sinde ise iki anahtar kelimeye kullanılmıştır. Ancak araştırma kapsamına alınan 2 çalışmada herhangi bir anahtar kelime verilmemiştir. Bu nedenle, söz konusu iki çalışma, Tablo 6'daki hesaplamaya dâhil edilmemiştir.

Tablo 6 incelendiğinde; araştırma kapsamına alınan çalışmalarda, liderlik ile ilgili kelime ve kelime gruplarının çok daha sık kullanıldığı görülmektedir (%34,09). Liderlik ile ilgili en sık kullanılan anahtar kelimeler ise %11,11 ve %10,32'lik kullanım oranları ile dönüşümcü liderlik ve liderlik kavramlarıdır. Söz konusu anahtar kelimelerin ardından ise %5,56'lık kullanım oranı ile örgütsel bağlılık kavramının geldiği görülmektedir. Ayrıca bu çalışmalarda, sıklıkla hemşirelik ve hemşirelik yönetimi ile ilgili bazı anahtar kelimelere yer verilmiştir (%6,35). İş yaşam kalitesi, özel hastaneler, örgütsel gelişim ve meta analizi gibi bazı anahtar kelimeler ise araştırma kapsamında dikkate alınan 66 çalışma içerisinde sadece bir kere belirtilmiştir. Yukarıdaki tabloda diğer başlığı altında yer alan bu türden anahtar kelimelerin önemli bir kısmı ya dikkate alınan sektör ya da çalışmada kullanılan yöntem ile ilgilidir.

Tablo 7. Araştırma Kapsamına Alınan Çalışmalarda Kullanılan Veri Toplama Araçları

Değişkenler	Sıklık	Yüzde
Çok Faktörlü Liderlik Ölçeği, Bass ve Avolio	25	41,67
Dönüşümcü Liderlik Envanteri, Podsakoff, 1990	10	16,67
Etkileşimci ve Dönüşümcü Liderlik Tarzı Ölçeği, Bass ve Avolio, 1985	3	5,0
Liderlik Uygulamaları Envanteri, Kouzes ve Posner, 2003	3	5,0
Stratejik Liderlik Ölçeği, Reyes-Guerra ve Pisapia, 2009	3	5,0
Belirtilmemiş	2	3,33
Diğer	14	23,33
Toplam	60*	100,0

* İçerik analizleri ve derlemeler dahil edilmemiştir (n: 6).

Araştırma kapsamına alınan çalışmalarda, en sık kullanılan veri toplama aracı, Bass ve Avolio tarafından ilk kez 1985 yılında geliştirilen *Çok Faktörlü Liderlik Ölçeği*'dir (%41,67). Ancak söz konusu ölçek, değerlendirmeye alınan çalışmalarda, yazarların farklı yıllarda yapmış oldukları farklı çalışmalara atıf yapılarak kullanıldığı için Tablo 7'de ilgili ölçeğe ilişkin yıl verilememiştir.

Tablo 6 incelendiğinde ayrıca, çalışmaların %16,67'sinde Podsakoff ve arkadaşları tarafından 1990 yılında geliştirilen *Dönüşümcü Liderlik Envanteri*'nin, %5'inde Bass ve Avolio tarafından 1985 yılında geliştirilen *Etkileşimci ve Dönüşümcü Liderlik Tarzı Ölçeği*'nin, %5'inde Kouzes ve Posner tarafından 2003 yılında geliştirilen *Liderlik Uygulamaları Envanteri*'nin ve %5'inde de Reyes-Guerra ve Pisapia tarafından 2009 yılında geliştirilen *Stratejik Liderlik Ölçeği*'nin kullanıldığı görülmektedir.

Araştırma kapsamında değerlendirmeye alınan araştırmalardan 2'sinde kullanılan ölçeklere ilişkin bilgi verilmemiştir. Öte yandan, söz konusu çalışmaların 13'ünde ise farklı yazarlara ait farklı liderlik ölçekleri kullanılmıştır. Araştırma kapsamındaki çalışmalardan 1'inde de çalışmanın yazarları tarafından literatür taraması sonucunda oluşturulan veri toplama aracı kullanılmıştır.

Tablo 8. Araştırma Kapsamındaki Çalışmalarda Liderlik ile İlişkilendirilen Kavramlar

Değişkenler	Sıklık	Yüzde
Örgütsel Bağlılık	13	14,94
Çalışan/İş Performansı	4	4,60
İş Tatmini	4	4,60
İşten Ayrılma Niyeti	4	4,60
Yenilikçi Davranış	4	4,60
Motivasyon	3	3,45
Örgüt Kültürü	3	3,45
Sessizlik	3	3,45
Çatışma Yönetimi Stratejileri	3	3,45
İş Üretkenliği	2	2,30
Duygusal Bağlılık	2	2,30
Örgütsel Destek	2	2,30
Örgütsel Güven	2	2,30
Örgütsel Vatandaşlık	2	2,30
Problem Çözme	2	2,30
Tükenmişlik	2	2,30
Diğer	32	36,78
Toplam	87	100,00

Araştırma kapsamındaki çalışmalarda, dönüşümcü liderlik ile ilişkilendirilen temel kavramlar incelendiğinde, örgütsel bağlılığın (%14,94) en çok incelenen değişken olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 8). Örgütsel bağlılığın hemen ardından ise çalışan ve iş performansı (%4,60), iş tatmini (%4,60), işten ayrılma niyeti (%4,60) ve yenilikçi davranış (%4,60) gibi iş ve işgörenler ile ilgili bazı kavramlarının dönüşümcü liderlik ile ilişkilendirildiği görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada, Türkiye’de sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik ve kapsam bakımından irdelenmesi ve bu alandaki temel eğilimin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, yazarlar tarafından belirlenen dâhil etme ve hariç tutma kriterleri dikkate alınarak taramalar yapılmış ve taramalar neticesinde elde edilen çalışmalar; türleri, yayım yılları, anahtar kelimeleri, örneklemi, veri toplama araçları ve liderlik ile ilişkilendirilen temel kavramlar bakımından değerlendirilmiştir.

Belirlenen kriterler ile yapılan taramalar sonucunda, Türkiye’de sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış 69 çalışma olduğu tespit edilebilmiştir. Ancak tespit edilen çalışmaların 3’ünün tam metnine ulaşılamamıştır. Bu nedenle söz konusu çalışmalar, bu araştırma kapsamında dikkate alınamamıştır. Araştırma kapsamına alınan çalışmaların 57’sinin yayım dili Türkçe, 9’unun yayım dili ise İngilizcedir. Ayrıca söz konusu 66 çalışmanın; %46,97’si araştırma makalesi iken %40,91’i yüksek lisans tezi, %9,09’u doktora tezi ve %3,03’ü ise derlemedir. Bu açıdan ele alındığında, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili çalışmaların büyük bir çoğunluğunun araştırma makalesi olduğu görülmektedir. Araştırma makalelerinin ardından ise yüksek lisans tezleri gelmektedir. Ancak araştırma kapsamına alınan yüksek lisans tezlerinin 2’si, derleme niteliğindedir. Ayrıca tüm çalışma türleri dikkate alındığında, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan derlemelerin sayıca az olduğu görülmektedir.

Araştırma kapsamındaki çalışmaların yayım yılları dikkate alındığında ise, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili ilk çalışmanın 2006 yılında yapıldığı ve bu yıldan itibaren bu türden çalışmaların artarak devam ettiği görülmektedir. Öyle ki, bu alanda yapılmış olan çalışmaların yarısından fazlası son 5 yılda yapılmıştır. Yıllara göre yapılan çalışma sayılarının da görece olarak bir artış gösterdiği söylenebilir. Ancak bu çalışmaların yarısından fazlası (%51,67) kamu sağlık kurumlarında yapılmıştır. Özel sağlık kurumlarında dönüşümcü liderlik ile ilgili çalışmaların sayısı da (12) daha azdır. Kamu ve sağlık sektörünü birlikte ele alan dönüşümcü liderlik çalışmaları ise araştırma

kapsamındaki çalışmaların %18,33'ünü oluşturmaktadır. Bu nedenle özellikle, özel sektörde dönüşümcü liderlik ile ilgili daha çok çalışmanın yapılabileceği düşünülmektedir. Dahası Türkiye'de özel ve kamu sağlık kurumlarında liderlik türlerinin nasıl farklılaştığının ve söz konusu sektörlerin liderlerin davranışları üzerinde bir etkisini olup olmadığının incelenebileceği bazı çalışmalar da yapılabilir. Ayrıca kamu ve/veya özel sektörün kendine has hangi türden özelliklerinin liderlerin liderlik biçimlerini etkilediği de incelenebilir.

Araştırma kapsamında dikkate alınan değişkenlerden bir diğeri de çalışmaların yürütüldüğü çalışma gruplarıdır. Araştırma kapsamında ele alınan 66 çalışmanın örneklemi incelendiğinde, söz konusu çalışmaların %55'inin hekim ve hemşireler dâhil olmak üzere tüm sağlık çalışanları üzerinde yapıldığı görülmektedir. Araştırma kapsamındaki çalışmaların %30'u ise sadece hemşireler üzerinde yapılmıştır. Sağlık yöneticileri ve hekimler üzerinde yapılan çalışmalar ise değerlendirmeye alınan 66 çalışmanın %15'ini oluşturmaktadır. Bu açıdan ele alındığında, hekimler ve sağlık yöneticilerinin dönüşümcü liderlik düzeylerini ve liderlik tarzlarını etkileyen faktörleri ele alan çok daha fazla sayıda çalışmaya ihtiyaç duyulduğu düşünülmektedir. Ayrıca sağlık yöneticilerinin ya da sağlık kurum ve kuruluşlarında yer alan liderlerin liderlik tarzlarını etkileyen ya da onları motive eden esas unsurların neler olduğunun da analitik birtakım teknikler ile incelenmesi gerekmektedir.

Araştırma kapsamındaki çalışmalarda dönüşümcü liderlik ile ilişkilendirilen temel kavramlar incelendiğinde örgütsel bağlılığın en çok ele alınan kavram olduğu görülmektedir. Örgütsel bağlılık kavramının hemen ardından ise çalışan ve iş performansı, iş tatmini, işten ayrılma niyeti ve yenilikçi davranış gibi işe yönelik birtakım kavramlar ile dönüşümcü liderlik arasındaki ilişkinin ele alındığı söylenebilir. Bu açıdan ele alındığında, sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik, daha çok iş ve işgören performansı bakımından ele alınırken dönüşümcü liderliğin sağlık kurumlarında performans, verimlilik ve etkililik gibi kavramlar üzerindeki etkisi yeterince incelenmemiştir. Ancak uluslararası literatür incelendiğinde; söz konusu kavramlar ile dönüşümcü liderlik arasındaki ilişkiyi ele alan çok sayıda çalışma olduğunu görmek mümkündür (Avolio ve ark., 2004; Attari, 2013; Al-Abrow, 2014; Khan, Bukhari, Channar, 2016; Sfantou ve ark., 2017). Bu nedenle sonraki çalışmalarda, dönüşümcü liderliğin örgüt amaçlarını gerçekleştirme üzerindeki etkisi ve örgütlerde kaynak kullanımı ile ilişkisi üzerine bazı çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, A. Z. (2013). Farklı örgüt kültürü tipleri ve liderlik tarzları ile örgütsel bağlılık arasındaki ilişki: Lojistik işletmelerinde bir araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 5-31. Erişim adresi: https://www.isarder.org/isardercom/2013vol5issue2/vol.5_issue.2_article01fulltext.pdf.
- Akbolat, M., Işık, O., & Yılmaz, A. (2013). Dönüşümcü liderlik davranışının motivasyon ve duygusal bağlılığa etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (11). Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ulikidince/issue/21616/232192>.
- Akyurt, N., Alparslan, A. M., & Oktar, Ö. F. (2015). Sağlık çalışanlarında liderlik tarzları-ış tatmini-örgütsel bağlılık modeli. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 6(13), 50-61. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/214125>.
- Al-Abrow, H. A. W. (2014). Transformational leadership and organisational performance in the public healthcare sector: The role of organisational learning and intellectual capital. *Irish Journal of Management*, 33(1), 27-48. Retrieved from <https://search.proquest.com/openview/73155e0aa4ec7adb31ca40a564b50e3e/1?pq-origsite=gscholar&cbl=10069>.
- Aslan, Ş., & Özata, M. (2011). Sağlık çalışanlarında hizmetkâr liderlik: Dennis-Winston ve Dennis-Bocernea hizmetkâr liderlik ölçeklerinin geçerlik ve güvenilirlik araştırması. *Journal of Management & Economics*, 18(1). Erişim adresi: <https://toad.halileksi.net/sites/default/files/pdf/dennis-winston-hizmetkar-liderlik-olcegi-toad.pdf>.
- Attari, M. (2013). The impact of transformational leadership on nurse psychological empowerment. *International Journal of Hospital Research*, 2(2), 71-76. Retrieved from http://ijhr.iuims.ac.ir/?_action=showPDF&article=4874&_ob=47adaca052590598459fdc94a39b072d&file Name=full_text.pdf.

Yetim, B. & Uğurluoğlu, Ö. (2021). Sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik analizi ile incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1126-1142.

- Avcı, A. (2015). Dönüşümcü ve işlemler liderlik stilleri: kavramsal çerçevesi ve eğitim örgütleri açısından etkileri. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (5), 85-108. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/fsmia/issue/6477/85631>.
- Avolio, B. J., Zhu, W., Koh, W., & Bhatia, P. (2004). Transformational leadership and organizational commitment: Mediating role of psychological empowerment and moderating role of structural distance. *Journal of Organizational Behavior: The International Journal of Industrial, Occupational and Organizational Psychology and Behavior*, 25(8), 951-968. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/job.283>.
- Ay, F. A., & Keleş, K. (2017). Etkileşimci ve dönüşümcü liderlik tarzlarının işten ayrılma niyeti ve iş performansı üzerinde etkisi. *Gümüşhane Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 6(4), 193-203. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/gumussagbil/issue/32215/369332>.
- Baker, G. R., & Denis, J. L. (2011). Medical leadership in health care systems: from professional authority to organizational leadership. *Public Money & Management*, 31(5), 355-362. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09540962.2011.598349>.
- Bass, B. M. (1990). From transactional to transformational leadership: Learning to share the vision. *Organizational Dynamics*, 18(3), 19-31. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/009026169090061S>.
- Bass, B. M. (1997). Does the transactional–transformational leadership paradigm transcend organizational and national boundaries? *American Psychologist*, 52(2), 130. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/buy/1997-02873-003>.
- Bass, B. M., & Avolio, B. J. (1993). Transformational leadership and organizational culture. *Public Administration Quarterly*, 17(1), 112-121. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/40862298>.
- Bass, B. M., & Riggio, R. E. (2006). *Transformational leadership*. Psychology press.
- Bass, B. M., Waldman, D. A., Avolio, B. J., & Bebb, M. (1987). Transformational leadership and the falling dominoes effect. *Group & Organization Studies*, 12(1), 73-87. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/105960118701200106>.
- Basu, R., & Green, S. G. (1997). Leader-member exchange and transformational leadership: an empirical examination of innovative behaviors in leader-member dyads. *Journal of Applied Social Psychology*, 27(6), 477-499. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1559-1816.1997.tb00643.x>.
- Bozkurt, O., & Goral, M. (2014). The assesment of modern leadership styles in relation with demographic factors. *Research Journal of Business and Management*, 1(3), 169-179. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/pub/rjbm/issue/32457/360933>.
- Buchbinder, S., & Shanks, N. (2012). *Introduction to health care management*. Burlington, Mass.
- Burns, M. G., (1978). *Leadership*, Newyork: Harper-Row.
- Can, H., & Güney S., (2018). *Genel işletme*. 4. Baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Chaudhuri, M., Kettunen, J., & Naskar, P. (2016). Reflections on leadership styles from higher education in India. *Manodip Ray Chaudhuri, Juha Kettunen and Partha Naskar (2015). Reflections on Leadership Styles from Higher Education in India, Universal Journal of Management*, 3(10), 395-401. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Juha-Kettunen/post/Im_looking_for_studies_on_servant_leadership_in_organizations_Can_anyone_offer_som_e_that_were_done_within_North_American/attachment/59d640e179197b807799d03e/AS%3A432591577849856%401480149277071/download/ManodipUniversal2015excerpt.pdf.
- Chemers, M. M. (1997). *Transformational leadership. An integrative theory of leadership*, Psychology Press.
- Chen, J. C., & Silverthorne, C. (2005). Leadership effectiveness, leadership style and employee readiness. *Leadership & Organization Development Journal*. 26(4), 280-288. Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/01437730510600652/full/html>.
- Cinnioğlu, H., Atay, L., & Diker, O. (2019). Yiyecek içecek işletmeleri çalışanlarının yöneticilerinde algıladıkları liderlik davranışı ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişki, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 397, 414. Erişim adresi: <http://openaccess.iste.edu.tr/xmlui/handle/20.500.12508/1620>.
- Çelik, V. (1998). Eğitimde dönüşümcü liderlik. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 16(16), 423-442. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/108585>.
- Dağıstan, U. (2013). *Bilgi çağı ve modern liderlik teorileri*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
- Davies, W. (2000). Understanding strategy. *Strategy & Leadership*, 28(5), 25-30. Retrieved from <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/10878570010379428/full/>.
- Davis, T. R., & Luthans, F. (1979). Leadership reexamined: A behavioral approach. *Academy of Management Review*, 4(2), 237-248. Retrieved from <https://journals.aom.org/doi/abs/10.5465/AMR.1979.4289022>.
- DePree, M. (1989). *Leadership is an art*. New York: Bantam, Doubleday.
- Doğan, S., (2019). *Algılanan dönüşümcü liderlik tarzının yöneticiye güven üzerindeki etkisi ve bir araştırma*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Yetim, B. & Uğurluoğlu, Ö. (2021). Sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik analizi ile incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1126-1142.

- Drolet, C. A. (2020). *Globalization and the challenges of public administration: governance, human resources management, leadership, ethics, e-governance and sustainability in the 21st century*: by Haroon A. Khan, London, Springer, 2018, 210 pp.. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/12294659.2020.1769325>.
- Durmuş, A. E. (2001). *Kadın ve erkek yöneticilerin liderlik davranışları arasındaki farklılıklar: Türkiye'de seçilmiş bir grup yönetici üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Eraslan, L. (2004). Liderlikte post-modern bir paradigma: dönüşümcü liderlik. *Journal of Human Sciences*, 1(1). Erişim adresi: <http://www.j-humansciences.com/ojs/index.php/ijhs/article/view/168>.
- Erdal, M. (2007). *İşletmelerde dönüştürücü liderlik davranışlarının analizi*, Yüksek Lisans Projesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Erdoğan, İ., (1991). *İşletmelerde davranış*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Eren, E., (2013). *Yönetim ve organizasyon: çağdaş ve küresel yaklaşımlar*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Gelatt, J. P. (2005). Organizational design and structure. *The Development of Management Theory & Practice In the United States*, 281-302.
- Gün, İ., & Aslan, Ö. (2018). Liderlik kuramları ve sağlık işletmelerinde liderlik. *Journal of Health and Nursing Management*, 5(3), 217-226. Erişim adresi: https://jag.journalagent.com/z4/download_fulltext.asp?pdire=shyd&plng=tur&un=SHYD-50469.
- İbicioğlu, H., Özmen, Ö., & Sebahattin, T., (2009). Liderlik davranışı ve toplumsal norm ilişkisi: Ampirik bir çalışma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(2), 1-23. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/sduiibfd/issue/20830/223105>.
- İntepeler, Ş. S., & Barış, V. K. (2018). Dönüşümcü ve etkileşimli lider-izleyen ilişkilerinin hemşirelik ve sağlık hizmetlerine etkisi. *ACU Sağlık Bilimleri Dergisi*, 9(2), 97-104. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/acusaglik/issue/61320/914482>.
- Karip, E. (1998). Dönüşümcü liderlik. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 16(16), 443-465. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/kuey/issue/10380/127019>.
- Keklik, B. (2012). Sağlık hizmetlerinde benimsenen liderlik tiplerinin belirlenmesi: özel bir hastane örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(1), 73-93. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/akuiibfd/issue/1621/20318>.
- Khan, R., Bukhari, A., & Channar, Z. A. (2016). Effects of leadership style on health care organizational performance: A survey of selected tertiary care hospital in Karachi, Pakistan. *Int J Econ Manag Sci*, 5(333), 2-7. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Raza-Khan-12/publication/304343331_Effects_of_Leadership_Style_on_Health_Care_Organizational_Performance_A_Survey_of_Selected_Tertiary_Care_Hospital_in_Karachi_Pakistan/links/5a8b055ba6fdcc6b1a43c413/Effects-of-Leadership-Style-on-Health-Care-Organizational-Performance-A-Survey-of-Selected-Tertiary-Care-Hospital-in-Karachi-Pakistan.pdf.
- Kippenberger, T. (2002). *Leadership express*. Capstone Pub.
- Koç, H., & Topaloğlu, M. (2010). *Yönetim bilimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Koçel, T. (2013). *İşletme Yöneticiliği*, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Korkmaz, M. (2007). The effects of leadership styles on organizational health. *Educational Research Quarterly*, 30(3), 23-55. Retrieved from <https://eric.ed.gov/?id=EJ787712>.
- Lazar, L. (2020). *Human resource management in education: a study of transformational leadership in an era of globalization (Doctoral Thesis)*. University of Michigan-Dearborn. Retrieved from <https://deepblue.lib.umich.edu/handle/2027.42/155334>.
- Manion, J., (2015). *From management to leadership practical strategies for health care leaders*, Second Edition, Jossey-Bass, San Francisco, CA: The United States.
- Manojlovich, M. (2005). The effect of nursing leadership on hospital nurses' professional practice behaviors. *JONA: The Journal of Nursing Administration*, 35(7), 366-374. Retrieved from https://journals.lww.com/jonajournal/Fulltext/2005/07000/The_Effect_of_Nursing_Leadership_on_Hospital.9.aspx.
- Martinet, A. C. (2010). Strategic planning, strategic management, strategic foresight: The seminal work of H. Igor Ansoff. *Technological Forecasting and Social Change*, 77(9), 1485-1487. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0040162510001459>.
- McCleskey, J. A. (2014). Situational, transformational, and transactional leadership and leadership development. *Journal of Business Studies Quarterly*, 5(4), 117-130. Retrieved from <https://search.proquest.com/openview/e03631119c37d022b66d4ea5fe176e3f/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1056382>.
- Muenjohn, N., & Armstrong, A. (2008). Evaluating the structural validity of the multifactor leadership questionnaire (MLQ), capturing the leadership factors of transformational-transactional

Yetim, B. & Uğurluoğlu, Ö. (2021). Sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik analizi ile incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1126-1142.

- leadership. *Contemporary Management Research*, 4(1), 3-14. Retrieved from <http://www.cmr-journal.org/article/view/704>.
- Mumford, M. D., Zaccaro, S. J., Harding, F. D., Jacobs, T. O., & Fleishman, E. A. (2000). Leadership skills for a changing world: Solving complex social problems. *The Leadership Quarterly*, 11(1), 11-35. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1048984399000417>.
- Odumeru, J. A., & Ogbonna, I. G. (2013). Transformational vs. transactional leadership theories: Evidence in literature. *International Review of Management and Business Research*, 2(2), 355. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.681.7768&rep=rep1&type=pdf>.
- Özdemir, H. N. Ç., Çakır, R., & Küçükali, R. (2019). Sağlık yöneticilerinin liderlik özellikleri. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 13(19), 2893-2907. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/opus/issue/46281/555047>.
- Polatçı, S., & Sobacı, F. (2017). Dönüşümcü ve etkileşimci liderlerin çatışma yönetim strateji tercihlerinin incelemesi: Türkiye genelinde bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 27-40. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/ohuiibf/article/310166>.
- Rage, M. D. (2019). Leadership style on organizational performance at telecommunication companies in Mogadishu-Somalia. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 4(3).
- Rasool, H. F. (2015). Leadership styles and its impact on employee's performance in health sector of Pakistan. *City University Research Journal*, 5(1), 97-109. Retrieved from <https://www.cusitjournals.com/index.php/CURJ/article/view/56/46>.
- Rauch Jr, C. F., & Behling, O. (1984). Functionalism: basis for an alternate approach to the study of leadership. In *Leaders and managers* (pp. 45-62). Pergamon.
- Rosenman, E. D., Fernandez, R., Wong, A. H., Cassara, M., Cooper, D. D., Kou, M., ... & Grand, J. A. (2018). Changing systems through effective teams: a role for simulation. *Academic Emergency Medicine*, 25(2), 128-143. Retrieved from <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/acem.13260>.
- Rosenman, E. D., Vrablik, M. C., Broliar, S. M., Chipman, A. K., & Fernandez, R. (2019). Targeted simulation-based leadership training for trauma team leaders. *Western Journal of Emergency Medicine*, 20(3), 520-526. Retrieved from <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6526881/>.
- Sama, L. M., & Shoaf, V. (2008). Ethical leadership for the professions: Fostering a moral community. *Journal of Business Ethics*, 78(1-2), 39-46. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s10551-006-9309-9>.
- Sarto, F., & Veronesi, G. (2016). Clinical leadership and hospital performance: assessing the evidence base. *BMC health services research*, 16(2), 85-97. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1186/s12913-016-1395-5>.
- Sfantou, D. F., Laliotis, A., Patelarou, A. E., Sifaki-Pistolla, D., Matalliotakis, M., & Patelarou, E. (2017, December). Importance of leadership style towards quality of care measures in healthcare settings: a systematic review. In *Healthcare* (Vol. 5, No. 4, p. 73). Multidisciplinary Digital Publishing Institute.
- Shortell, S. M., & Kaluzny, A. D. (2006). *Health care management: organisation design and behaviour*. 5th. SI: Thomson Delmar Learning. Clifton Park, NY: Thomson Delmar Learning.
- Stogdill, R.M. (1974). *Handbook of Leadership: A Survey of The Literature*. New York: Free Press.
- Tasi, M. C., Keswani, A., & Bozic, K. J. (2019). Does physician leadership affect hospital quality, operational efficiency, and financial performance?. *Health care management review*, 44(3), 256-262. Retrieved from https://journals.lww.com/hcmjournal/fulltext/2019/07000/Does_physician_leadership_affect_hospital_quality,8.aspx.
- Tengilimoğlu, D. (2005). Kamu ve özel sektör örgütlerinde liderlik davranışı özelliklerinin belirlenmesine yönelik bir alan çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(14), 1-16. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/esosder/issue/6128/82185>.
- Tyssen, A. K., Wald, A., & Heidenreich, S. (2014). Leadership in the context of temporary organizations: A study on the effects of transactional and transformational leadership on followers' commitment in projects. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 21(4), 376-393. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1548051813502086>.
- Uğurluoğlu, Ö., & Çelik, Y. (2009). Örgütlerde stratejik liderlik ve özellikleri. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 12(2), 121-156. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/pub/hacettepesid/issue/7566/99384>.
- Uys, J., & Webber-Youngman, R. (2019). A 4.0 D leadership model postulation for the Fourth Industrial Revolution relating to the South African mining industry. *Journal of the Southern African Institute of Mining and Metallurgy*, 119(10), 793-800. Retrieved from http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2225-62532019001000004.
- Ünlüönen, K., & Çatır, O. (2016). Dönüşümcü ve etkileşimci liderliğin örgütsel sessizlik üzerine etkisi: otel işletmelerinde bir araştırma. *Journal of Travel and Hospitality Management*, 13(2), 69-88. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Ozan-Catir/publication/322242116_Donusumcu_ve_etkilesimci_liderligin_organizasyonel_sessizlik_uzerine_etkisi_O

Yetim, B. & Uğurluoğlu, Ö. (2021). Sağlık sektöründe dönüşümcü liderlik ile ilgili yapılmış olan çalışmaların içerik analizi ile incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1126-1142.

tel_isletmelerinde_bir_uygulama/links/5c51878592851c22a39a8009/Doenuesuemcue-ve-etkilesimci-liderligin-oerguetsel-sessizlik-uezerine-etkisi-Otel-isletmelerinde-bir-uygulama.pdf.

West, M., Armit, K., Loewenthal, L., Eckert, R., West, T., & Lee, A. (2015). *Leadership and leadership development in health care: the evidence base*. London: The King's Fund

Yukl, G. (1999). An evaluation of conceptual weaknesses in transformational and charismatic leadership theories. *The Leadership Quarterly*, 10(2), 285-30. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1048984399000132>.

Yukl, G. (2010). *Leadership in organizations, Global Edition*. Pearson.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm süreçlerinde ÖHÜİBF Dergisinin araştırma ve yayın etiği ilkeleri çerçevesinde hareket edilmiştir. İlgili çalışma bir içerik analizi çalışması olduğu ve verileri yayınlanmış çalışmalardan oluştuğu için etik kurul izni alınmamıştır.

Yazar Katkıları : Yazarlar çalışmanın tüm aşamalarında katkı sağlamıştır. Bu çalışmada 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50'dir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study. Since this study is a content analysis study and its data consists of published studies, the ethics committee approval was not obtained.

Author Contributions : The authors contributed in all parts of the study. In this study, the contribution rate of the first author is 50%, and the contribution rate of the 2nd author is 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest among the authors.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1143-1158

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1143-1158

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.827464

Geliş Tarihi / Received: 17.11.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 05.04.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

COVID-19 KÜRESEL SALGINININ HİSSE SENEDİ PİYASASI OYNAKLIĞI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BIST100 UYGULAMASI

Sinem ATICI USTALAR ¹
Selim ŞANLISOY ²

Öz

COVID-19 küresel salgını kısa sürede yalnızca bir sağlık krizini değil, aynı zamanda da ekonomik krizi beraberinde getirmiştir. Bir yandan salgın süreci diğer yandan ekonomik faaliyetlerdeki istikrarsızlık beraberinde ekonomik sürece ilişkin belirsizliği artırmıştır. Artan belirsizlik ve risk ekonomilerdeki hem kaynak dağılımını olumsuz etkilemiş hem de finansal piyasalar üzerinde etkili olmuştur. Yaşanan belirsizlik ortamı finansal yatırımcıların da getiri beklentilerini ve dolayısıyla da hisse senedi piyasalarının oynaklığını etkilemiştir. Bu bağlamda çalışmamızda küresel salgının Borsa İstanbul 100 endeksinin getiri oynaklığı üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Analizde günlük BIST100 endeksi günlük kapanış fiyatları ve COVID-19 günlük toplam vaka sayıları kullanılmıştır. Analizde Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (GARCH) modelleri kullanılmıştır. Ayrıca Asimetrik şokların etkisini dikkate alarak Temel Asimetrik ARCH (SAGARCH) ve Üssel GARCH (EGARCH) modelleri de kullanılarak analiz genişletilmiştir. Analiz sonuçlarına göre simetrik ve asimetrik şokların etkisi kontrol edildiğinde günlük toplam vaka sayılarındaki artış BIST100 endeks getirisinin oynaklığını arttırmaktadır. COVID-19 salgını da hisse senedi piyasası oynaklığını arttıran temel belirleyenlerden biridir. Bu çerçevede pandemiyi gerek reel sektör gerekse finansal sektör üzerindeki etkilerinin azaltılabilmesi pandemiye yönelik olarak alınacak sağlık tedbirlerinin yanı sıra ekonomik tedbirler ile risk ve belirsizliği azaltıcı yönde alınacak kararlarla mümkün olacaktır.

Anahtar Kelimeler : COVID-19, Hisse senedi piyasası, GARCH modelleri.

Jel Sınıflandırması : C22, G29, H12.

¹ Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, sinem.ustalar@atauni.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8475-2581.

² Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, selim.sanlisoy@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0629-0905.

Atf / Citation (APA6):

Atıcı-Ustalar, S., & Şanlısoy, S. (2021). Covid-19 Küresel Salgınının hisse senedi piyasası oynaklığı üzerindeki etkisi: BIST100 uygulaması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1143-1158.
<http://doi.org/10.25287/ohuiibf.827464>.

THE IMPACT OF COVID-19 GLOBAL OUTBREAK ON STOCK MARKET VOLATILITY: THE BIST100 APPLICATION

Abstract

The COVID-19 pandemic brought not only a health crisis but also an economic crisis in a short time. The epidemic process and the uncertainty regarding the economic process increased the instability in economic activities. The increasing uncertainty and risk both negatively affected the resource allocation in economies and had an impact on the financial markets. The uncertainty environment experienced has also affected the return expectations of financial investors and thus the volatility of stock markets. In this context, the effect of the global epidemic on the average return and volatility of the Borsa Istanbul 100 was analyzed. Daily closing prices BIST100 and Turkey's COVID19 daily total number of cases were used in the analysis. Generalized Autoregressive Conditional Heterokedasticity (GARCH) models were used in the analysis. In addition, taking into account the effect of asymmetric shocks, the analysis has been expanded using the Basic Asymmetric ARCH (SAGARCH) and Exponential GARCH (EGARCH) models. According to the analysis results, when the effects of symmetric and asymmetric shocks are controlled, the increase in the daily total number of cases increases the volatility of the BIST100 index return. The COVID-19 outbreak is also one of the main determinants of stock market volatility. In this context, reducing the effects of the pandemic on both the real sector and the financial sector will be possible with the health measures to be taken against the pandemic, as well as economic measures and decisions to reduce risk and uncertainty.

Keywords : COVID-19, Stock market, GARCH models.

Jel Classification : C22, G29, H12.

GİRİŞ

Yerli ve yabancı birçok yatırımcının yer aldığı finansal piyasalarda, yatırımcıların amacı minimum risk altında maksimum getiri elde etmek şeklinde düşünülebilir. Bununla birlikte ekonomik alanın oldukça dinamik bir yapıya sahip olmasının yanı sıra teknolojik gelişmelerden, iç ve dış politik koşullardan oldukça etkilenen bir yapıya da sahip olması finansal piyasaların volatil bir yapıda olmasını beraberinde getirmektedir. Söz konusu volatil yapı, finansal piyasalardaki belirsizliği ve riski artırmaktadır. Bu durum finansal piyasaların işleyişini olumsuz yönde etkilemektedir. Çünkü finansal piyasalarda işlem gören menkul kıymetlerin içerdiği risk ve getiri düzeylerinin doğru bir şekilde belirlenebilmesi yatırımcıların tercihleri ve rasyonel karar alabilmeleri açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca bilindiği üzere en basit şekliyle finansal piyasaların görevinin reel sektörün ihtiyaç duyduğu fonu temin etmek şeklinde düşünüldüğünde bu görevin de yerine getirilmesi zorlaşmaktadır. Öte yandan gerek finansal sektörde gerekse reel sektörde yaşanan bu olumsuzluklar ekonomide etkin kaynak dağılımını da bozmaktadır. Son dönemde ekonomileri etkileyen bir başka önemli faktör COVID-19 küresel salgını olmuştur.

Aralık 2019'da Çin'de ortaya çıkan koronavirüs (COVID-19) salgını, 3 Mart 2020 tarihine gelindiğinde 60'tan fazla ülkede 90.000'den fazla kişiye bulaşmış ve binlerce insan ölmüştü. Çin'deki salgın korkusu, 3 Şubat 2020'de Şangay borsasının %8 düşmesine neden olmuştur. Ardından ABD hisse senedi fiyatları son altı aydaki en düşük seviyede gerçekleşmiş ve 28 Şubat 2020 tarihinde S&P500 endeksi %4.4 düşmüştür. Hatta Dow Jones Sanayi Ortalama endeksi 9, 12, 16 ve 23 Mart 2020 tarihlerinde yaklaşık %26 düşmüştür. Bu, literatürde endeksin tarihindeki en büyük düşüş olarak tanımlanmıştır (Mazur, Dang & Vega, 2020: 1). Benzer şekilde, Londra'da FTSE100 endeksi 2020 yılının ilk çeyreğinde %25 düşmüştür. Hem COVID-19'un yaratmış olduğu belirsizlik ve panik ortamı hem de hükümetlerin salgının yayılımını kontrol almak için aldıkları "karantina" ve "sosyal mesafe"

gibi önlemler üretim, ticaret ve turizm üzerinde olumsuz etkiler yaratmış ve hatta yerel gıda kıtlığı³ yaşanmıştır. Reel piyasalarda yaşanan ekonomik faaliyetlerdeki azalma hatta durma finansal piyasaları da oldukça derinden etkilemiştir. Bu nedenle literatür virüsün finansal piyasaların oynaklığını nasıl etkilediği ve COVID-19'un da yeni bir finansal kriz sayılıp sayılmayacağı üzerine genişlemiştir.

Türkiye'de ilk COVID-19 vakası 12 Mart 2020 tarihinde görülmüştür. Vaka sayılarındaki artışla birlikte Nisan 2020' de sosyal mesafe ve karantina uygulamalarına başlanmıştır. Yaşanan bu süreç ülkemizde de hem reel hem de finansal piyasaları etkilemiştir. Ocak-Nisan 2020 döneminde BIST100 endeksi yaklaşık %14 değer kaybı yaşamıştır. Bu bağlamda çalışmada yeni korona virüs salgınının BIST100 endeksinin oynaklığı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Analizler Türkiye'de ilk vakanın görüldüğü tarih olan 12 Mart 2020 ve 01 Ekim 2020 tarihleri dikkate alınarak günlük olarak gerçekleştirilmiştir. COVID-19 salgınına temsil etmesi üzere günlük toplam vaka sayıları kullanılmıştır. BIST100 endeksinin volatilité analizi için Genelleştirilmiş Otoregresif Koşullu Değişen Varyans (GARCH) ailesi modelleri tercih edilmiştir. İlk olarak salgın sürecinde GARCH modeli ile günlük toplam vaka sayılarının ve simetrik şokların BIST100 endeksi oynaklığı üzerindeki etkisi incelenmiştir. Daha sonra ise vaka sayılarındaki artış ve azalışlarının BIST100 endeksinin oynaklığı üzerindeki etkilerinin ayrışıp ayrışmadığı asimetrik GARCH modelleri olarak bilinen Temel Asimetrik ARCH (SAARCH) ve Üstel GARCH (EGARCH) modelleri ile araştırılmıştır. Şokların hem simetrik hem de asimetrik etkileri kontrol edildiğinde tüm modeller için günlük toplam vaka sayısının BIST100 endeksinin oynaklığı üzerindeki etkisinin yüksek dereceden pozitif ve anlamlı olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla COVID-19 salgını sonrasında yapılacak olan çalışmalarda, salgının da finansal piyasaların oynaklığını arttıran bir faktör olarak dikkate alınması gerekmektedir.

Çalışma COVID-19 sürecinde Türkiye'nin hisse senedi piyasalarının oynaklık hareketlerini değil, COVID-19 salgının kendisinin oynaklık üzerindeki etkisini incelediğinden; çalışmanın bu açıdan ulusal literatüre yenilik kazandıracağı beklenmektedir. Analiz bulguları göstermektedir ki, günümüzde COVID-19' da diğer ekonomik ve finansal göstergeler gibi hisse senedi getirilerinin tahmini için kullanılabilir. Bu bağlamda finansal yatırımcılar için COVID-19 virüsüne dair gelişmeler de portföy ve risk çeşitlendirmesi tercihlerinde önemlidir. Bununla birlikte, COVID-19'un hisse senedi piyasalarının oynaklığı üzerindeki etkisi farklı GARCH ailesi modelleri, farklı tarih aralıkları ve farklı borsa endeksleri kullanılarak gelecek dönem çalışmalarında sınanabilir.

Çalışmanın izleyen bölümünde COVID-19 küresel salgınının finansal piyasalar üzerindeki etkisine dair genişleyen literatür incelenmiştir. Üçüncü bölümde finansal piyasaların oynaklık analizlerinde kullanılan GARCH, SAARCH ve EGARCH modelleri açıklanmıştır. Dördüncü bölümde günlük toplam vaka sayılarının BIST100 endeksinin oynaklığı üzerine uygulanan ampirik model sonuçları tartışılmıştır. Son bölüm olan sonuç bölümünde ise çalışmanın sonuçlarına ve politika önerilerine yer verilmiştir.

I. LİTERATÜR TARAMASI

COVID-19 virüsünün kendisi ve virüsün yayılımını önlemeye yönelik tüm dünyada alınan önlemler reel piyasalarda ve dolayısıyla finansal piyasalarda ciddi daralmaya neden olmuştur. COVID-19 ile birlikte belirsizlik artmış ve hisse senedi piyasaları daha volatil olmuştur. Zhang ve ark. (2020) çalışmalarında hisse senedi piyasası risklerinin ve oynaklıklarının COVID-19 salgınına verdiği tepkiyi incelemişlerdir. Aralarında ABD ve Çin' in de olduğu 12 ülke için gerçekleştirilen analiz sonucuna göre, salgın küresel finans piyasalarının riskini ve oynaklığını önemli ölçüde arttırdığı bulgusuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda, Al-Awadhi ve ark. (2020) Hong Seng ve Shanghai Stock Exchange Composite endeksi

³ COVID-19' un erken dönemlerinde ülkemizde pek çok markette ve yerel gıda işletmelerinde toptan gıda alımları arttı ve buna bağlı olarak kısa süreli de olsa gıda kıtlığı yaşandı. Bu durum İtalya, Almanya ve İngiltere gibi Avrupa ülkelerinde süper marketlerin boşaltılmasına neden oldu. Bu süreç hükümetlerin aldıkları kararlardan ziyade salgının yarattığı belirsizlik ve panik ortamından kaynaklanmıştır.

olmak üzere iki Çin borsasını temel alarak salgının Çin finansal piyasası üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Analiz 16 Ocak-16 Mart 2020 dönemini kapsamaktadır. Analiz sonucuna göre günlük toplam vaka ve ölüm sayısındaki artış hisse senedi getirilerini negatif yönde etkilemiştir. Onali (2020) ise benzer bir hipotezi Dow Jones ve S&P500 endekslerini kullanarak ABD için sınamıştır. GARCH modelini kullanarak gerçekleştirdiği analiz sonuçları COVID-19 vaka ve ölüm sayılarının Dow Jones ve S&P500 endekslerinin ortalama getirilerini etkilemediğini, koşullu varyanslarını arttırdığını göstermektedir. Verma & Sinha (2020) çalışmalarında Hindistan'da ilk karantina dönemi olan Nisan-Mayıs 2020 dönemini dikkate alarak, salgının Nifty borsasının oynaklığı üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. GARCH modelinin kullanıldığı analiz sonuçlarına göre, karantina süreci Nifty endeks getirilerinin koşullu varyansını arttırmıştır. Bora & Basistha (2020)' da Nifty borsasının yanı sıra BSE Sensex borsasını da dikkate alarak Hindistan üzerine bir analiz gerçekleştirmişlerdir. GJR-GARCH modelinin kullanıldığı analiz sonuçları, BSE Sensex borsa endeks getirisinin, Nifty borsasına göre, daha volatil olduğunu göstermiştir. Chaudhary ve ark. (2020) ise küresel salgının G10 ülkelerinin borsa endeks oynaklıkları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Ocak 2019-Haziran 2020 dönemi için borsa endeks oynaklıkları GARCH modeli ile tahmin edilmiştir. COVID-19 süreci (Ocak-Haziran 2020) boyunca G10 ülke borsa endekslerinin oynaklıkları artmıştır. Şenol & Zeren (2020) dünya hisse senedi piyasalarında korona virüs salgınının etkisini 21 Ocak-7 Nisan 2020 dönemi için incelemişlerdir. Analizde dünya hisse senedi piyasasını temsil etmesi için Morgan Stanley Capital International (MSCI)' World endeksi, gelişmekte olan ülkelerin, Avrupa ve G7 ülkelerinin borsa endeksleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda COVID-19 krizi kem MSCI World endeksinin hem de Avrupa ve G7 ülkelerinin borsa endekslerinin oynaklıklarını arttırmıştır.

COVID-19 krizine dair gelişmekte olan literatür, COVID-19 virüsünün kendisi ile ilgili değişimler ve salgın sürecinin yönetilmesine dair uygulanan tedbirler olmak üzere iki temel kanaldan hisse senedi piyasası üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Bu bağlamda COVID-19'un kendisi ile ilgili değişimleri temsil etmesi için literatürde COVID-19 toplam vaka sayısı, yeni vaka sayısı, toplam vefat sayısı ve yeni vefat sayısı gibi göstergeler kullanılmıştır. Bu göstergelere karşı hisse senedi piyasalarının getirilerinin ve oynaklıklarının ne şekilde tepki gösterdikleri araştırılmıştır. Bu bağlamda, Yousef (2020) G7 ülke borsalarının günlük yeni vaka sayısı ve günlük yeni vaka sayısının büyüme oranındaki değişimlere karşı tepkisini incelemiştir. GARCH ve GJR-GARCH modellerinin kullanıldığı analiz sonuçları, G7 ülke borsalarının oynaklıklarının bu ülkelerdeki günlük yeni vaka sayısı ve günlük yeni vaka sayısının büyüme oranındaki artışlara karşı pozitif tepki verdiklerini göstermektedir. Zeren & Hızarcı (2020) COVID-19 günlük toplam vaka ve vefat sayılarındaki değişimlere virüsten en çok etkilenen ülkeler olan Çin, Güney Kore, İtalya, Fransa, Almanya ve İspanya'nın hisse senedi piyasalarının tepkilerini analiz etmişlerdir. 23 Ocak-13 Mart 2020 tarihlerini kapsayan model sonuçları, tüm ülkelerin hisse senedi piyasalarının günlük toplam ölüm sayısı ile birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Çin, Güney Kore, İtalya, Fransa, Almanya ve İspanya'nın hisse senedi piyasalarının günlük toplam vaka sayılarındaki değişimlere verdikleri tepkiler farklılaşmaktadır. SSE, KOSPI ve IBEX35 endeksleri günlük toplam vaka sayısı ile birlikte hareket ederken; FTSE, MIB, CAC40 ve DAX30 için böyle bir etki bulunamamıştır. Bezer bir analizi Khan ve ark. (2020)'nin 16 ülkenin borsalarının yeni vaka sayılarına verdiği tepkiyi analiz ederek gerçekleştirmişlerdir. Yeni vaka sayılarındaki artışa karşı 16 ülkenin hisse senedi piyasalarının getirileri negatif yönde tepki vermektedirler. Bunun yanı sıra haftalık yeni vaka sayılarındaki artış, gelecek haftanın hisse senedi getirilerini önemli ölçüde azaltmaktadır. Benzer bir sonuç, Liu ve ark. (2020)'nin salgından en çok etkilenen 21 ülke borsalarının yeni vaka sayılarına verdiği tepkiyi inceledikleri çalışmada da elde edilmiştir. Yeni vaka sayılarındaki artışa karşı 21 ülkenin hisse senedi piyasalarının getirileri negatif yönde tepki verirken; bu etki Asya borsaları için daha yüksektir.

COVID-19 virüsünün kısa sürede Çin'den tüm dünyaya yayılması tüm ülkelerin seyahat kısıtlaması, sosyal mesafe ve karantina gibi tedbirleri almaya zorlamıştır. Alınan tedbirler sonucunda kısmen kapanan ekonomi nedeniyle tüm ülke hisse senedi piyasaları olumsuz etkilenmiştir. Baker ve ark. (2020) ifade ettiği gibi bu uygulamalar, salgından en çok etkilenen ülkelerden biri olan ABD borsasında öngörülemez hareketlere neden olmuştur. Hatta COVID-19 salgınının İspanyol Gribi salgınından bile finansal anlamda daha büyük bir etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla

bu durum salgının kontrolü için alınan tedbirlerin hisse senedi piyasaları ile ilgili literatürün gelişmesine neden olmuştur. Zaremba ve ark. (2020) COVID-19'un yayılımını önlemek için uygulanan hükümet politikalarının 67 ülkenin hisse senedi piyasasının oynaklığı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu bağlamda hükümetlerin uyguladığı ilaç dışı müdahalelerin tümünün hisse senedi piyasalarının oynaklığını arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca, özellikle salgın ile ilgili bilgi kampanyalarının ve kamu faaliyetlerindeki ertelemelerin oynaklığı arttıran iki önemli neden olduğunu da ifade etmişlerdir. Khanthavit (2020)'nin çalışması bulguları açısından ilginç bir çalışmadır. Yazar ulusal finansal piyasaların küresel salgına ve salgın ile ilgili alınan tedbirlere ilişkin medya haberlerine karşı Fransa, Almanya, İtalya, İngiltere ve ABD hisse senedi piyasalarının verdikleri tepkiyi incelemiştir. Analiz sonuçları, Fransa, Almanya, İtalya, İngiltere ve ABD hisse senedi piyasalarının COVID-19'un kendisine değil daha çok tedbirler ile ilgili medyada yer alan haberlere karşı negatif tepki verdiğini göstermektedir. Keleş (2020) ise Mart-Nisan 2020 dönemi için BIST-30 endeksinin vaka-ölüm sayılarına ve uygulanan tedbir politikalarına verdiği tepkiyi analiz etmiştir. Khanthavit (2020)'in bulgularından farklı olarak, analiz sonucuna göre BIST-30 endeksi 100. ve 1000. vakada ve 1000. ölüm sayısına pozitif yönde tepki vermiştir. Ayrıca salgının yayılımının kontrol altına alınması için uygulanan tedbir politikaları ile birlikte BIST-30'un pozitif tepki verdiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla hem salgın sürecinin kendisi hem de uygulanan politikalar hemen hemen her ülkede hisse senedi piyasalarını olumsuz etkilemiştir.

COVID-19 krizinin finansal piyasalar üzerindeki etkisini sektörel düzeyde daha net görmek mümkündür. Çünkü salgın sürecinde uygulanan esnek ve evden çalışma, online eğitim, sokağa çıkma yasağı ve seyahat kısıtlamaları tedbirlerinin etkisi sektörel düzeyde farklılaşmaktadır. Söz konusu uygulamalar sonucunda örneğin teknoloji, bilişim, ilaç sanayi gibi sektörler salgından pozitif etkilenirken; turizm, ulaşım gibi sektörler ise negatif yönde etkilendiler. Bu nedenle literatürde de sektörel düzeyde COVID-19 krizinin etkisini analiz eden çalışmalar gelişmektedir. Bu bağlamda He ve ark. (2020) Çin'in farklı sektörlerinin salgına verdiği tepkiyi analiz etmişlerdir. Çin'de ulaştırma, madencilik, elektrik ve ısıtma, çevre sektörleri küresel salgın sürecinden negatif yönde etkilenirken, bilgi teknolojileri, eğitim ve sağlık hizmetleri sektörleri ise salgına karşı daha dirençli sektörlerdir. Shen & Zang (2020) Çin borsasında yer alan sektörleri "eve arke kalma hisse senetleri" (stay-at-home stocks-SAH) ve "dışarıya çıkma hisse senetleri" (go-outsides stocks-GO) olarak iki gruba ayırarak salgının etkisini incelemişleridir. SAH soğuk zincir lojistiği, bira, süt ürünleri, web yayını, bulut ofisi, bulut oyunları, çevrimiçi eğitim ve spor gibi sektörlerle dayalı hisse senetlerini, GO ise spor, araç kiralama ve seyahat sektörlerine dayalı hisse senetlerini temsil etmektedir. Analiz sonuçlarına göre, GO sektörlerinin hisseleri salgın sürecinde negatif getiriler sergilerken, SAH hisse senetleri için böyle bir etki bulunamamıştır. Mazur ve ark. (2020) çalışmalarında COVID-19'un kriz etkisini ABD borsası için sektörel olarak analiz etmişlerdir. Salgın sürecinde ABD ekonomisinde doğalgaz, gıda, sağlık ve yazılım sektörlerine dayalı hisse senetleri yüksek pozitif getiriler sağlarken; petrol, gayrimenkul, eğlence ve konaklama sektörlerine dayalı hisse senetlerinin getirileri ise önemli ölçüde düşmüştür. Dahası değerleri aşırı düşen sektörlerin getirileri aşırı asimetrik oynaklık göstermektedirler. Benzer şekilde Haroon & Rizvi (2020) de ABD' de 11 farklı sektöre dayalı hisse senetleri için salgının etkisini incelemişlerdir. EGARCH modelinin kullanıldığı analiz sonuçlarına göre, ABD'de en yüksek negatif getiriye ve oynaklığa sahip olan sektörler havacılık, seyahat, otel, sigortacılık ve bankacılık sektörleri olmuştur. Kılıç (2020) çalışmasında 2 Ocak 2018-30 Nisan 2020 dönemi için BIST dahilindeki 17 sektör için küresel salgının etkisini araştırmıştır. Analiz sonuçları salgın sürecinde Türkiye'de turizm ve tekstil endüstrilerinin en yüksek negatif getirilere sahip iken, ticaret sektörünün ise en yüksek pozitif getiriye sahip olduğuna dair bulgu sunmaktadır. Benzer şekilde Orhan & Tırman (2020) BIST100'de yer alan 15 sektörü dikkate alarak küresel salgının bu sektör hisse senetlerinin risk ve getirileri üzerindeki etkisini analiz etmişlerdir. 11 Mart-11 Nisan 2020 dönemini kapsayan araştırma sonuçlarına göre, genel olarak COVID-19 tüm sektörlerin riskini arttırmıştır. Fakat salgın sürecinin en fazla riske sahip sektörü sağlık ve ilaç sektörü iken, en düşük riske çok sektörlü holdingler ve metalürji-mekanik endüstrisi sahiptir. Ayrıca salgın sürecinde en yüksek kazanca yine sağlık ve ilaç sektörü sahipken, en yüksek kayıp ise giyim ve tekstil sektöründe yaşanmıştır. Kandil Göçer ve ark. (2020) sektörel analizlerinde Türkiye için salgın sürecinde en yüksek kaybı yaşayan hisse senetlerinin spor, turizm ve taşımacılık sektörleri olduğunu ifade etmişlerdir.

II. AMPİRİK MODEL VE YÖNTEM

Engle (1982) tarafından ortaya atılan ARCH süreci, geçmiş dönem hatalarının bir fonksiyonu olan koşullu varyansın zamana göre değiştiğini göstermektedir. Bu bağlamda Chou v.d. (1989) fiyat oynaklığının zamana göre istikrarını (stability) test etmişlerdir. Zamana göre değişen parametre modeli kullanarak fiyat oynaklığının zamana göre sabit olmadığı bulgusuna ulaşmışlardır. Oynaklık parametresinin 1950'lerin ortasından 70'li yılların başına kadar yüksek iken, 80'li yıllarda, buhran ve savaş dönemlerinde daha düşük olduğu sonucunu elde etmişlerdir. Benzer durumlar enflasyon ve toplam kar gibi makroekonomik değişkenlerde de gözlemlenmiştir. Dolayısıyla ARCH modeli zamanla genişletilerek literatürde şokların etkisinin ölçülmesinde sıkça kullanılan modellerden biri olmuştur.

Bollerslev (1986) ARCH modelini genişleterek, koşullu varyansın gecikmeli değerlerini de modele ekleyerek, daha esnek gecikme yapısına izin veren GARCH modelini ortaya koymuştur. ε_t ayrık zamanlı bir stokastik süreç (discrete-time stochastic process) ve ψ_t ise t zamanı boyunca elde edilen tüm bilgi setini ifade ettiği kabul edildiğinde GARCH (p, q) modeli şu şekilde gösterilebilir⁴:

$$\varepsilon_t | \psi_t \sim N(0, h_t) \quad (1)$$

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i \varepsilon_{t-i}^2 + \sum_{j=1}^p \beta_j h_{t-j} \quad i = 1, \dots, q \text{ ve } j = 1, \dots, p$$
$$= \alpha_0 + A(L)\varepsilon_t^2 + B(L)h_t \quad (2)$$

Burada $\alpha_0 > 0$, $\alpha_i \geq 0$ ve $\beta_i > 0$ ' dir. h_t değişkeni GARCH denkleminde t dönemindeki koşullu varyansı, diğer bir ifadeyle oynaklığı temsil etmektedir. Ayrıca α_i ve β_j parametreleri sırasıyla ARCH ve GARCH parametreleridir. $p = 0$ için yukarıdaki süreç bir ARCH sürecine indirgenebilir. ARCH (q) sürecinde koşullu varyans sadece geçmiş dönem varyanslarının doğrusal bir fonksiyonu iken, GARCH (p, q) süreci ayrıca koşullu varyansın gecikmeli değerlerini de sürece eklemektedir. Bu, bir çeşit uyarlanabilir öğrenme mekanizmasına (adaptive learning mechanism) karşılık gelmektedir (Bollerslev, 1986: 309). Eşitlik 1 ve 2'de tanımlanan GARCH (p, q) sürecinde $\alpha + \beta$ değeri dönem başında oynaklığın şoklara verdiği tepkiyi gösteren ve şokların kalıcılığını ölçen parametredir (persistence parameter). $\alpha + \beta > 1$ ise oynaklığın şoklara verdiği tepki zamanla artarken, $\alpha + \beta < 1$ iken şokların oynaklık üzerindeki etkisi zamanla azalmaktadır (Chou, 1988: 282). $\alpha + \beta$ toplamı 1'e yakınsadıkça şokların oynaklık üzerindeki etkisinin azalma hızı düşmektedir (Choudhry, 1996: 974). Dolayısıyla GARCH modeli sadece $A(1) + B(1) < 1$ olduğunda durağan olabilir⁵.

GARCH modelinin temel kısıtı, pozitif ve negatif şokların (innovations) getirinin oynaklığı üzerindeki etkisinin simetrik olduğunu varsaymasıdır. Gerçekte finansal varlık getirilerinin tepkisi pozitif ve negatif şoklara göre farklılaşmaktadır. Schwert (1990) geçmiş dönem hata terimi düzeylerinin ve bu hataların mutlak değerleri kullanılarak oynaklığın tahmin edileceğini ifade etmiştir. Düşük hisse senedi değerlerinde oynaklık daha yüksek tahmin edilirken, yüksek hisse senedi değerlerinde oynaklık daha düşük tahmin edilmiştir. Bu durum finansal varlık getirilerinde "kaldıraç-asimetri etkisinin" (leverage effect) varlığını göstermektedir. Buradan yola çıkarak Engle (1990) mutlak gecikmeli hataların geometrik dağılımını dikkate alarak, koşullu varyans modeli içinde pozitif ve negatif şokların asimetrik etkisini araştırmıştır. Böylece Engle (1990) asimetri etkisini dikkate alan diğer koşullu varyans

⁴ GARCH modelini kurarken Bollerslev (1986), Engle (1982)'i takip ederek koşullu dağılımın normal dağıldığını varsaymıştır. Fakat diğer dağılımların da GARCH modeli uygulamasında kullanılabileceğini ifade etmiştir. Çünkü şişman kuyruk (fat tail) özelliği normal dağılım koşullarının oldukça kısıtlayıcı kalmasına neden olmaktadır (Ural ve Adakale, 2009: 25).

⁵ Eğer $\alpha + \beta = 1$ ise mevcut oynaklığa yönelik şokların kalıcılığı uzun dönemlidir. Eğer bu değer gerçekten 1'e eşit ise şoklar sonsuza kadar kalıcıdır ve koşulsuz varyans GARCH modeli ile belirlenemez (Chou, 1988: 282). Engle ve Bollerslev (1986) bu tip modelleri "Bütünleşik GARCH" (Integrated GARCH-IGARCH) modeli olarak tanımlamışlardır.

modellerinin temeli olan “*Temel Asimetrik ARCH*” (Simple Asymmetric ARCH-SAARCH) modelini kurmuştur. Model aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$h_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^q \alpha_i \varepsilon_{t-i} + \sum_{j=1}^p \beta_j h_{t-j} + \sum_{k=1}^r \gamma_k |\varepsilon_{t-k}| \quad (3)$$

Eşitlikte γ_k parametresi kaldıraç ya da asimetri etkisini göstermektedir. Modelde finansal varlık getirilerinin oynaklığı negatif şoklarla artmakta, pozitif şokların etkisi ise aynı büyüklükte oynaklığı etkilemektedir (Kumari & Sahu, 2018). Temel olarak model asimetrik oynaklık ile getiri arasındaki ilişkiyi göstermektedir.

GARCH modelinde koşulsuz varyans gecikmeli hata terimlerinin işaretlerinden bağımsız olarak yalnızca büyüklüklerinin bir fonksiyonu olarak tanımlandığından, GARCH süreci varyans yapısındaki asimetriyi yakalamakta zayıf kalmaktadır. Diğer bir ifadeyle, GARCH modelinde varyansın negatif olmama kısıtının varlığı kaldıraç etkisini yakalayamamaktadır. Nelson (1991) oynaklık yapısındaki asimetriyi hesaba katacak şekilde koşullu varyansın gecikmeli hata terimlerinin hem büyüklükleri hem de işaretleri dikkate alınarak modellendiği “*Üstel GARCH*” (Exponential GARCH-EGARCH) modelini geliştirmiştir. Model:

$$\log(h_t) = \alpha_0 + \sum_{j=1}^q \beta_j \log(h_{t-j}) + \sum_{i=1}^p \alpha_i \left| \frac{\varepsilon_{t-i}}{\sigma_{t-i}} \right| + \sum_{k=1}^r \gamma_k \left(\frac{\varepsilon_{t-k}}{\sigma_{t-k}} \right) \quad (4)$$

şeklinde tanımlanır. Eşitlik 4’te α_i ARCH parametresi, gerçekleşen ve beklenen şoklar arasındaki farkı göstermektedir. Eğer gerçekleşen şoklar beklenen şoklardan büyük ise oynaklık artacaktır. Böylece ARCH parametresinin pozitif ve anlamlı tahmin edilmesi oynaklığın arttığı anlamına gelecektir. γ_k parametresi ise “*kaldıraç ya da asimetri etkisini*” göstermektedir. Eğer γ_k parametresi anlamlı ise oynaklık üzerinde şokların etkisinin asimetrik olduğu, diğer bir ifadeyle pozitif ve negatif şokların oynaklığı farklı şekilde etkilediği sonucuna ulaşılabilir. Fakat oynaklık üzerinde pozitif şokların mı yoksa negatif şokların mı daha etkili olduğu parametrenin büyüklüğüne bağlıdır. Eğer $\gamma_k > 0$ ise pozitif şoklar oynaklığı daha fazla artırırken, $\gamma_k < 0$ olduğu durumda ise negatif şoklar oynaklığı daha fazla arttıracaktır.

SAARCH modeli, üstel ve eşik değerli GARCH modeli gibi kaldıraç etkisini dikkate alan diğer modellerin temelini oluşturmuştur. SAARCH modeli kaldıraç etkisini varyansın geçmiş değerlerini mutlak değer cinsinden ifade ederek kontrol ederken, Üstel GARCH (EGARCH) modeli kaldıraç etkisini model içinde pozitif ve negatif şokları dahil ederek kontrol etmektedir.

GARCH, SAARCH ve EGARCH modellerinin performansları için “Mean Squared Error (MSE)” ve “Mean Absolute Error (MAE)” kayıp fonksiyonları kullanılmıştır. Lee (2007) tarafından tanımlanan MSE ve MAE model performanslarını değerlendirmede en yaygın kullanılan kayıp fonksiyonlarıdır. “Mean Squared Error (MSE)” standart hataların ikinci momentidir. MSE’nin performans kriteri olarak kullanılmasının nedeni aşırı değerlere karşı daha hassas olmasıdır (Cheong, 2009: 2349). MSE şu şekilde hesaplanır:

$$MSE = \frac{1}{n} = \sum_{i=1}^n (Y_i - \hat{Y}_i)^2 \quad (5)$$

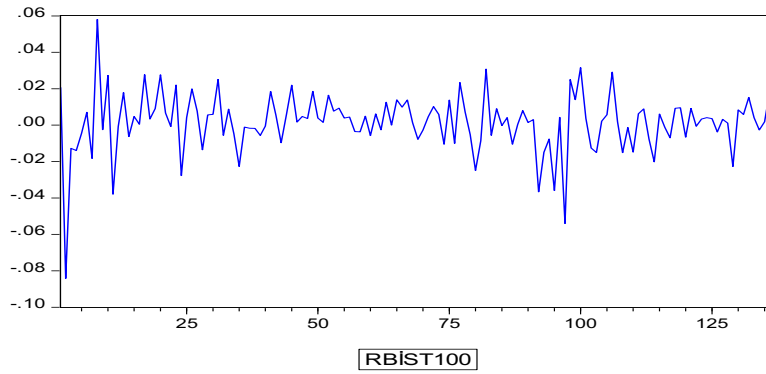
“Mean Absolute Error (MAE)” bir dizi tahmin içindeki hataların ortalama büyüklüğünü ölçmektedir. MAE doğrusal bir değerdir, tüm bireysel farklılıklar ortalamada eşit olarak ağırlıklandırılmaktadır. MAE aşağıda formülasyon ile hesaplanabilir:

$$MAE = \frac{1}{n} = \sum_{i=1}^n |Y_i - \hat{Y}_i| \quad (6)$$

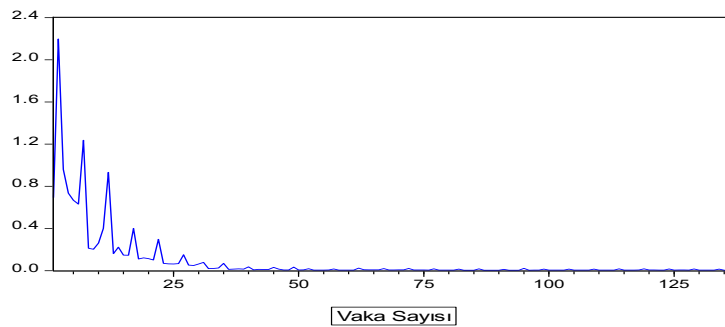
III. AMPİRİK MODEL SONUÇLARI

Çalışmada COVID-19 küresel salgınının BIST100 endeksinin ortalama getirisi ve oynaklığı üzerindeki etkisi, Türkiye’de ilk vakanın görüldüğü tarih olan 12 Mart 2020 ile 01 Ekim 2020 tarihleri için günlük veriler kullanılarak incelenmiştir. Analizde BIST100 endeksinin günlük kapanış fiyatları ve COVID-19’un etkisini temsil etmesi için günlük toplam vaka sayıları kullanılmıştır. BIST100 endeksi günlük kapanış fiyatları “*investing.com*” sitesinden derlenirken, COVID-19 günlük vaka sayısı verisi ise “*Our World in Data*”⁶ veri tabanından elde edilmiştir. Analizde her iki değişken de logaritmik olarak kullanılmıştır.

Şekil 1. BIST100 Günlük Kapanış Fiyatları Getiri Serisi

Şekil 2. Günlük Toplam Vaka Sayıları Logaritmik Fark Serisi

Şekil 1 ve 2’de, sırasıyla, BIST100 endeksi kapanış fiyatlarının getiri serisi ve COVID-19 günlük toplam vaka sayılarına ilişkin grafikler yer almaktadır. Borsa endeksine bakıldığında, pozitif ve negatif

⁶ Bu veri tabanı tüm ülkelerin günlük vaka-ölüm sayılarını ve sağlık sektörü ile ilgili pek çok temel verinin yer aldığı geniş bir veri tabanıdır. Detaylı bilgi için erişim adresi: <https://ourworldindata.org>.

getirilerle birlikte endeksin oynaklığı değişmektedir. Ayrıca hem BIST100 getiri serisinin hem de günlük toplam vaka sayısının grafiklerindeki düzensiz iniş-çıkışlar, serilerinin dağılımlarının ve durağanlıklarının test edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Logaritmik fiyat serileri rassal yürüyüş modeli ile açıklanmaktadır. Diğer bir ifadeyle gelecek dönem fiyatı, mevcut dönemin fiyatına ve mevcut kamusal bilgi düzeyine bağlıdır (Fama, 1965). Teorik olarak gelecek dönem fiyat değişimlerinin belli bir oranda tahmin edilebileceği ifade edilirken (Campbell, Lo, MacKinlay, 1997) getiri serileri durağan olmama ve dinamik özellikler sergileyerek birinci dereceden entegre olma özellikleri göstermektedirler (Lütkepohl & Krätzig, 2004: 197). Bu bağlamda değişkenlerimize ait tanımlayıcı istatistikler ve birim kök sonuçları Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. BIST100 Endeksi ve Toplam Vaka Sayılarına İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	<i>BIST100</i>	<i>Toplam Vaka Sayısı</i>
<i>Minimum</i>	-0.0841	0.0040
<i>Maksimum</i>	0.0581	2.1972
<i>Standart Hata</i>	0.0163	0.2663
<i>Skewness</i>	-1.1481	5.0439
<i>Kurtosis</i>	9.1456	33.7503
<i>Jarque-Bera</i>	245.69	5978.64
<i>(Olasılık Değeri)</i>	(0.0000)	(0.0000)
<i>Birim Kök Testleri</i>		
<i>ADF</i>	-12.5640 ^a	-11.4798 ^c
<i>PP</i>	-12.5416 ^a	-5.8826 ^c
<i>KPSS</i>	0.1142 ^b	0.7337 ^b
<i>ZA</i>	-5.6000 ^b	-5.9950 ^b
<i>LM</i>	-7.5607 ^b	-12.9409 ^b

Not: a, b ve c sırasıyla sıfır gecikmede ortalamasız ve trendsiz, yalnızca ortalama ile ve trend ve ortalama ile gerçekleştirilen test sonuçlarını göstermektedir. ADF ve PP testleri için %1 anlamlılık düzeyinde MacKinno’nın kritik değeri -2.5820 (ortalamasız ve trendsiz) ve -4.0269 (ortalama ve trendde), KPSS testi için kritik değer ise %1’de 0.7390 (ortalamada)’dur. Zivot-Andrews testi için %1’de kritik değer -5.3400’ tür. Lee- Strazicich birim kök testi için kritik değer %1’de -5.9197’dir.

BIST-100 ve toplam vaka sayıları logaritmik serilerinin skewness ve kurtosis değerlerine bakıldığında, her iki seride asimimetrik ve leptokurtik (şişman kuyruk) özelliği göstermektedirler. Ayrıca Jarque-Bera değerleri kıyaslandığında her iki seri için de normallik varsayımını sınavan sıfır hipotezi reddedilmektedir. Dolayısıyla her iki seri de normal dağılmamaktadır. Birim kök sonuçlarına bakıldığında ise, ADF, PP ve KPSS testleri için her iki seri de düzeyde (I(0)) durağandır. ADF ve PP testleri %1’de birim kökün varlığını sınavan sıfır hipotezini reddederken, KPSS testi de %1’de serinin durağanlığını sınavan sıfır hipotezini kabul etmektedir. COVID-19 pandemisi hisse senedi piyasaları üzerinde ciddi yapısal dönüşümlere neden olmuştur. Bu nedenle BIST100 ve toplam vaka sayısı değişkenlerinde yapısal kırılmalı birim kökün varlığı da dikkate alınmıştır. Bunun için Zivot-Andrews (ZA) ve Lee- Strazicich LM testleri kullanılmıştır. ZA test sonuçlarına göre ortalamada yapısal kırılmanın varlığını gösteren sıfır hipotezi BIST100 ve toplam vaka sayısı değişkenleri için reddedilmektedir. LM testi sonuçlarına göre ise her iki seri için yapısal kırılma ile birlikte birim kökün varlığını gösteren sıfır hipotezi reddedilmektedir. Bu bağlamda ZA ve LM test sonuçları her iki seride de yapısal kırılmaya dayalı birim kökün olmadığını göstermektedir.

Zaman serilerinin yüksek frekanslı olmaları oynaklık kümelenmelerine ve tahmin edilen hata terimlerinin zamana bağlı (time dependent) olmasına neden olmaktadır. Bu yüzden zaman serisi analizlerinde seride değişen varyans ve otokorelasyon etkileri kontrol edilmelidir. Analizimizde BIST100 endeksinde ve vaka sayılarında değişen varyansın kontrolü için ARCH testi, otokorelasyonun testi için ise Breusch-Godfrey LM Testi kullanılmıştır. Test sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. BIST100 Endeksi ve Vaka Sayıları için Değişen Varyans ve Otokorelasyon Sınaması

Değişkenler	ARCH Testi		Breusch-Godfrey LM Testi	
BIST100	F değeri	1.9836	F değeri	0.8200
	Prob. F(12,112)	0.0321	Prob. F(12,124)	0.6296
Vaka Sayısı	F değeri	4.2487	F değeri	16.7889
	Prob. F(36,64)	0.0000	Prob. F(12,124)	0.0000

ARCH testi sıfır hipotezinde değişen varyansın yokluğunu sınarken, LM testi ise sıfır hipotezinde otokorelasyonun yokluğunu sınamaktadır. Bu bağlamda BIST100 endeksi ve toplam vaka sayısı üzerinde ARCH etkisinin görüldüğü, diğer bir ifadeyle değişkenlerde değişen varyans sorunun olduğu tespit edilmiştir. LM testi sonuçlarına göre ise BIST100 endeksi otokorelasyona sahip değil iken, toplam vaka sayısında ise hata teriminde otokorelasyona sahiptir. BIST100 endeksinin ve toplam vaka sayılarının getiri değerlerinde değişen varyans sorununun varlığı varyansın zamana göre değiştiğini ve dolayısıyla koşullu varyans modelleri ile analizin yapılması gerektiğine dair bulgu sunmaktadır. Bu nedenle vaka sayılarının BIST100 endeks getirisi ve oynaklığı üzerindeki etkisi GARCH ailesi modelleri ile analiz edilmiştir. Öncelikle ARCH ve GARCH etkilerinin varlığı ve COVID-19 salgınının BIST100 üzerinde kalıcı bir şok etkisi yaratıp yaratmadığı incelenmiştir. Daha sonra ise temel asimetrik GARCH modeli ile BIST100'ün günlük toplam vaka sayılarındaki artış ve azalışa karşı tepkisinin simetrik mi yoksa asimetrik mi olduğu araştırılmıştır. EGARCH modeli ile de salgının BIST100 endeks oynaklığı üzerindeki asimetrik etkisinin direnci kontrol edilmiştir. Tüm modeller öncelikle hata teriminin normal dağıldığı varsayımıyla modellenmiştir.

Analizde BIST100 ve toplam vaka sayıları değişkenleri normal dağılım göstermediklerinden ötürü GARCH, SAARCH ve EGARCH model tahminleri, hata terimlerinin “student t” dağılımı gösterdikleri varsayımı altında gerçekleştirilmiştir.

İlk sütunda GARCH modeli sonuçları görülmektedir. Model sonuçlarına göre günlük toplam vaka sayılarındaki artış BIST100 endeksinin ortalama getirisini (0.0083) azaltmaktadır, fakat bu etki anlamsızdır. Varyans denkleminde bakıldığında, vaka sayılarındaki artışın BIST100 endeksinin oynaklığını arttırdığı görülebilir. Vaka sayısı arttıkça BIST100 endeksinin koşullu varyansı 1.96 artmaktadır. Model içinde a parametresi sisteme gelen şokların BIST100 getirisinin oynaklığı üzerindeki sistematik etkisini göstermektedir. BIST100 endeksinin gelen pozitif ve negatif şoklar endeksin oynaklığını 0.08 arttırmaktadır. β parametresi ise BIST100 getirisinin t dönemdeki koşullu varyansı üzerinde $t - 1$ dönemdeki koşullu varyansının etkisini göstermektedir. Bir dönem önceki şok cari dönem getiri oynaklığını 0.80 arttırmaktadır. BIST100 endeksi üzerine gelen şokların kalıcı olup olmadığı $a + \beta$ parametrelerinin değerine bağlıdır. GARCH modeli için bu toplam 0.89 olarak elde edilmiştir. Bu bağlamda $a + \beta$ parametresi birden küçük olduğu için BIST100 endeksi üzerine gelen şokların kalıcı olmadığı söylenebilir.

İkinci sütunda Temel Asimetrik ARCH (SAARCH) model sonuçları görülmektedir. Modele göre günlük toplam vaka sayılarındaki artış BIST100 endeksinin ortalama getirisini 0.004 arttırırken, oynaklığını ise 1.98 arttırmaktadır. Modelde ARCH etkisi anlamsız elde edilirken, GARCH etkisi anlamlıdır ve geçmiş dönem şokları 0.65 oranında mevcut BIST100 getirisinin varyansını arttırmaktadır. $\gamma_{SAGARCH}$ parametresi kaldıraç ya da asimetri etkisini göstermektedir. Buna göre kaldıraç ya da asimetri parametresi -0.0081 olarak hesaplanmıştır ve anlamlıdır. Dolayısıyla BIST100 endeks getirisine gelen negatif şoklar oynaklığı arttırmaktadır ve pozitif şoklara göre oynaklık üzerinde daha yüksek bir etkiye sahiptirler. Model kapsamında $a + \beta$ parametresi birden küçük (0.6920) olduğu için BIST100 endeksi üzerine gelen şokların kalıcı olmadığı söylenebilir.

Tablo 3. Vaka Sayılarının BIST100 Endeks Getirisi ve Oynaklığı Üzerine Etkisi

<i>Bağımlı Değişken</i> (BIST100 _t)	(1) <i>GARCH(1,1)</i>	(2) <i>SAARCH(1,1)</i>	(3) <i>EGARCH(1,1)</i>
<i>Ortalama Denklemi</i>			
<i>vakasayı_t</i>	-0.0083 (0.0077)	0.0043** (0.0107)	-0.0082 (0.0087)
Sabit Terim	0.0030 (0.0009)*	0.0025 (0.0011)*	0.0027 (0.0009)*
<i>Varyans Denklemi</i>			
<i>vakasayı_t</i>	1.9655* (0.4500)	1.9845* (0.5124)	1.8660** (0.9083)
Sabit Terim	-10.95478* (0.8533)	-9.6820* (0.8711)	-9.5048* (2.2933)
<i>ARCH Denklemi</i>			
<i>a</i>	0.0890 (0.0711)	0.0389 (0.0796)	-0.3764 (0.2757)
<i>β</i>	0.8065* (0.1054)	0.6531* (0.1284)	-0.4167 (0.3114)
<i>a + β</i>	0.8955	0.6920	-0.7931
<i>γ_{SAGARCH}</i>	-	-0.0081* (0.0023)	-
<i>γ_{EGARCH}</i>	-	-	-0.1331 (0.2926)
<i>T dist of</i>	3.8440	2.9842	2.8494
<i>Log Likelihood</i>	396.77	397.08	394.01
<i>Akaike Bilgi Kriteri</i>	-5.7046	-5.5962	-5.6498
<i>Schwartz Kriteri</i>	-5.5768	-5.5016	-5.5006
<i>Hannan-Quinn Kriteri</i>	-5.6527	-5.5710	-5.5892
<i>ARCH LM Testi</i>	1.6772 (0.1975)	1.7063 (0.2051)	0.0468 (0.8291)
<i>Q(12)</i>	9.8878 (0.626)	10.386 (0.642)	11.330 (0.501)
<i>Q²(12)</i>	15.961 (0.193)	16.873 (0.284)	19.708 (0.103)

Not: Tabloda *%1, **%5, ***%10 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir. Parantez içindeki değerler standart hataları göstermektedir. ARCH LM testi değişen varyansı 1 gecikme için sınayan testtir. Q ve Q² Ljung-Box istatistikleridir ve 12 gecikmede otokorelasyonu test etmektedir. Her iki testin altındaki parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Üçüncü sütunda ise EGARCH modeli sonuçları görülmektedir. Model sonuçlarına günlük vaka sayısının artması BIST100 endeksinin ortalama getirisinin azalmasına neden olurken, oynaklığını 1.86 arttırmaktadır. Modelde ARCH etkisi anlamlı iken GARCH etkisi anlamsızdır. ARCH etkisine göre BIST100 üzerine gelen şoklar endeks getirisinin oynaklığını 0.37 azaltmaktadır. γ_{EGARCH} parametresi de EGARCH modelindeki asimetri katsayısıdır ve model kapsamında bu katsayının negatif elde edilmesi kaldıraç etkisinin olduğunu göstermektedir. Modelde parametre -0.1331 olarak hesaplanmıştır, fakat anlamsızdır. Dolayısıyla EGARCH modelinde kaldıraç etkisine dair bulguya ulaşılamamıştır. EGARCH modelinde de $a + \beta$ parametresi birden küçük (-0.7931) hesaplandığından BIST100 endeksi üzerine gelen şoklar kalıcı etki yaratmamaktadır.

Oynaklık modellemesi yapıldıktan sonra değişen varyans ve otokorelasyon sorunun giderilip giderilmediği kontrol edilmelidir. Bu bağlamda değişen varyans için ARCH LM testi ve otokorelasyon için ise Ljung-Box istatistikleri kullanılmıştır. Test sonuçlarına göre tüm modellerde değişen varyans ve otokorelasyon sorunları giderilmiştir.

COVID-19 salgınının BIST-100 endeksinin ortalama getirisi ve varyansı üzerindeki etkisini analiz etmek için en uygun modelin hangisi olduğuna modellerin kayıp fonksiyonları karşılaştırılarak karar verilmiştir. Bu bağlamda, GARCH modellerinin performanslarına ilişkin MSE ve MSA değerleri tablo 4'te gösterilmiştir. COVID-19 ve BIST100 arasındaki ilişkiyi analiz etmede, MSE değerlerine göre EGARCH modeli ve MAE değerlerine göre ise GARCH modeli yüksek performansa sahip modellerdir.

Tablo 4. Model Performanslarına İlişkin MSE ve MAE değerleri

Modeller	Mean Squared Error (MSE)	Mean Absolute Error (MAE)
<i>GARCH</i>	0.0002460	0.0105416
<i>SAARCH</i>	0.0003802	0.0119974
<i>EGARCH</i>	0.0002458	0.0105585

Sonuç olarak kullanılan tüm modeller çerçevesinde COVID-19 değişkeni BIST100 endeksi üzerinde oynaklığı artırmakta ancak şoklar kalıcı etki yaratmamaktadır. Türkiye örneğini dikkate alan literatür dikkate alındığında literatürden farklı olarak çalışmada COVID-19'un BIST100 endeksinin hem ortalama getirisi hem de oynaklığı üzerindeki etkisi ayrıştırılarak analiz edilmiştir. Bu bağlamda çalışmanın yöntem açısından literatüre bir katkı niteliği taşıdığı ifade edilebilir.

SONUÇ

COVID-19 küresel salgını yalnızca bir hastalık olarak tüm dünyaya yayılmamış aynı zamanda bir ekonomik krizi beraberinde getirmiş ve kısa sürede tüm ülke ekonomilerine yayılmıştır. Böylece küresel bir ekonomik kriz yaşanmaya başlanmıştır. Tüm ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de hem reel sektör hem de finansal sektör küresel salgından etkilenmiştir. Bu bağlamda ülkemizde yaşanan mevcut ekonomik ve politik istikrarsızlıkların yanı sıra COVID-19 salgını da reel ve finansal anlamda yatırım kararlarını olumsuz yönde etkilemiştir. Özellikle Borsa İstanbul'un oynaklığı hem salgının yarattığı belirsizlik ortamı hem de salgının yayılımını azaltmak için uygulanan tedbirler sonucu yükselmiştir. Bu bağlamda çalışma kapsamında 12 Mart 2020-01 Ekim 2020 tarihleri arasında COVID-19'un BIST100 endeks oynaklığı üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Analizde salgının etkisinin kontrolü için günlük toplam vaka sayıları kullanılmıştır. Analiz hem simetrik (GARCH) hem de asimetrik (SAARCH ve EGARCH) koşullu varyans modelleri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Analiz sonuçlarına göre simetrik ve asimetrik oynaklık modellerinde günlük toplam vaka sayılarının BIST100 endeksinin oynaklığı üzerindeki etkisi yüksek dereceden pozitif ve anlamlı elde edilmiştir. Bu bağlamda finansal piyasaların oynaklıkları analiz edilirken COVID-19 salgını da oynaklığı etkileyen bir faktör olarak dikkate alınmalıdır.

Sağlık krizi olarak başlayan COVID-19 krizi kısa sürede küresel çapta etki gösteren bir ekonomik ve finansal krize dönüşmüştür. Dolayısıyla COVID-19'un hisse senedi piyasalarının getiri ve oynaklığı üzerindeki literatürde ciddi bir genişleme yaşanmıştır. COVID-19'un hisse senedi piyasası üzerine gelişen literatür, farklı salgın göstergeleri ile ülke ve ülke gruplarının ve farklı sektörlerin hisse senedi getirilerinin hareketine odaklanmıştır. Bu bağlamda, çalışmada elde edilen bulgu COVID-19 krizinin BIST100 endeksinin hem ortalama getirisini hem de oynaklığını etkilediği yönündedir. Çalışma bu kapsamda Zhang ve ark. (2020), Onali (2020), Verma & Sinha (2020), Zaremba ve ark. (2020) ile paraleldir. Ulusal literatürde ise genellikle COVID-19 krizinin etkisi sektörel düzeyde ele alınmıştır (örneğin, Kılıç (2020), Orhan & Tırman (2020), Kandil Göçer ve ark. (2020)). Fakat bu çalışmalarda

COVID-19 krizi bir süreç olarak ele alınmıştır. Çalışma COVID-19 krizinin Türkiye hisse senedi piyasası üzerinde doğrudan etkisini analiz ettiği için ulusal literatürden farklılaşmaktadır.

Finansal piyasalarda yatırımcıların amaçları minimum risk ile maksimum getiri sağlamaktır. Ülkelerin içinde bulunduğu ekonomik ve politik koşullar bu alanda yatırım yapacak yatırımcıların kararlarını önemli ölçüde etkilemektedir. Özellikle artan belirsizlik ve risk ortamı yatırımcıların rasyonel ve dolayısıyla doğru karar almalarında olumsuz yönde etkide bulunmaktadır. Özellikle Türkiye örneği dikkate alındığında ülkenin içinde bulunduğu ekonomik ve politik istikrarsızlıkların yanı sıra COVID 19 küresel salgını da yatırım kararları üzerinde olumsuz etki yaratma potansiyeline sahip faktörler olarak düşünülebilir. Ayrıca bu durum ekonomide etkin kaynak dağılımını bozucu etki de yaratmaktadır. Çalışmada elde edilen bulgular da bu düşünceleri destekler niteliktedir. Bu çerçevede salgının gerek reel sektör gerekse finansal sektör üzerindeki etkilerinin azaltılabilmesi salgına yönelik olarak alınacak sağlık tedbirlerinin yanı sıra ekonomik tedbirler ile risk ve belirsizliği azaltıcı yönde alınacak kararlarla mümkün olacaktır. Kurumsal yönden gelişmekte olan ülkelere göre daha güçlü olan gelişmiş ülkeler potansiyel olarak da daha risk ve belirsizliğin daha düşük olduğu bir ekonomik yapıya sahiptirler. Dolayısıyla risk ve belirsizliğin azaltılması, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere oranla daha da büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede gerek para gerekse maliye politikalarında risk ve belirsizliği azaltarak başarıya ulaşmak için önemli olan şeffaflığın artırılması günümüzde sağlık politikaları açısından da büyük önem arz eder hale gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Al-Awadhi, A. M., Al-Saifi, K., Al-Awadhi, A., & Alhamadi, S. (2020). Death and contagious infectious diseases: Impact of the COVID-19 virus on stock market returns. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1–5. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2214635020300800>.
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., Kost, K. J., Sammon, M. C., & Viratyosin, T. (2020). The unprecedented stock market impact of COVID-19. *NBER Working Papers*, No: 269456. Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w26945>.
- Bollerslev, T. (1986). Generalized autoregressive conditional heteroscedasticity. *Journal of Econometrics*, 31, 307–327. Retrieved from <https://public.econ.duke.edu>.
- Bora, D., & Basistha, D. (2020). *The outbreak of COVID-19 pandemic and its impact on stock market volatility: Evidence from a worst-affected economy*. <http://dx.doi.org/10.21203/rs.3.rs-57471/v1>.
- Campbell, J., Lo, A., & MacKinlay, A. (1997). *The econometrics of financial markets*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey.
- Chaudhary, T. (1996). Stock market volatility and the crash of 1987: Evidence from six emerging markets. *Journal of International Money and Finance*, 15(5), 969–981. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261560696000368>.
- Chaudhary, R., Bakhshi, P., & Gupta, H. (2020). Volatility in international stock market an empirical study during COVID-19. *Journal of Risk and Financial Management*, 13, 1–17. <https://doi.org/10.3390/jrfm13090208>.
- Cheong, C. W. (2009). Modeling and Forecasting Crude Oil Markets Using ARCH-Type Model. *Energy Policy*, 37, 2346-2355. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0301421509001244>.
- Chou, R.Y. (1988). Volatility persistence and stock valuations: Some empirical evidence using GARCH. *Journal of Applied Econometrics*, 3(4), 279-294. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2096644>.
- Chou, R. Y., Engle, R. F., & Kane, A. (1989). Estimating risk aversion with a time varying price of volatility. *Discussion Paper* 89–16, Department of Economics, University of California, San Diego.
- Engle, R. F. (1982). Autoregressive conditional heteroskedasticity with estimates of the variance of U.K. inflation. *Econometrica*, 50, 987–1008. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/1912773>.
- Engle, R. F. (1990). Stock volatility an the crash of '87: Discussion. *The Review of Financial Studies*, 3(1), 103–106. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2961959>.
- Engle, R. F., & Bollerslev, T. (1986). Modelling the persistence of conditional variances. *Econometric Reviews*, 5(1), 1–50. Retrieved from <http://public.econ.duke.edu>.

- Fama, E. F. (1965). The Behaviour of stock market prices. *Journal of Business*, 38, 34–105. Retrieved from https://www.jstor.org/stable/2350752?seq=1#metadata_info_tab_contents.
- Haroon, O., & Rizvi, R. (2020). COVID-19: Media coverage and financial markets behavior - A sectoral inquiry. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1–5. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2214635020301386>.
- He, P., Sun, Y., Zhang, Y., & Li, T. (2020). COVID-19's impact on stock prices across different sectors - An event study based on the chinese stock market. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(10), 2198–2212. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/1540496X.2020.1785865>.
- Kandil-Göçer İ. E., Eren, B. S., & Karaca, S. S. (2020). COVID-19 (Koronavirüs)'un Borsa İstanbul sektör endeks getirileri üzerindeki etkisi: Bir olay çalışması. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 14(41), 14–41. Erişim adresi: <http://dergipark.org.tr/pub/jss>.
- Keleş, E. (2020). Covid-19 ve BIST-30 endeksi üzerine kısa dönemli etkileri. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(1), 91–105. <https://doi.org/10.14780.muibd.763962>.
- Khan, K., Zhao, H., Zhang, H., Yang, H., Shah, M. H., & Jahanger, A. (2020). The Impact of COVID-19 pandemic on stock markets: An empirical analysis of world major stock indices. *Journal of Asian Finance*, 7(7), 463–474. <https://doi.org/10.13106/jafeb.2020.vol7.no7.463>.
- Khanthavit, A. (2020). World and national stock market reactions to COVID-19. *ABAC Journal*, 40(2), 1–20. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/342551816>.
- Kılıç, Y. (2020). Borsa İstanbul'da COVID-19 (Koronavirüs) Etkisi. *Journal of Emerging Economies and Policy*, 5, 66–77. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/joeep/issue/53777/734904>.
- Kumari, S., & Sahu, P. (2018). Modelling stock return volatility in India. *Munich Personal RePEc Archive*, No: 86676. Retrieved from <https://mpira.ub.uni-muenchen.de/86674>.
- Lee T. H. (2015). *Loss Functions in Time Series Forecasting*. Retrieved from <http://www.faculty.ucr.edu/~taelee/paper/lossfunctions.pdf>.
- Liu, H., Mazoor, A., Wang, C. Y., Zhang, L., & Mazoor, Z. (2020). The COVID-19 outbreak and affected countries stock markets response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, (17), 2–19. Retrieved from <https://www.mdpi.com/1660-4601/17/8/2800>.
- Lütkepohl, H., & Krätzig, M. (Ed.). (2004). *Applied time series econometrics*. New York: Cambridge University Press.
- Mazur, M., Dang, M., & Vega, M. (2020). COVID-19 and the March 2020 stock market crash. Evidence from S&P1500. *Financial Research Letters*. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612320306668>.
- Nelson, D. B. (1991). Conditional heteroskedasticity in asset returns: A new approach. *Econometrica*, 59(2), 347–370. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2938260>.
- Onali, E. (2020). Covid-19 and stock market volatility. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3571453>.
- Orhan, Z. H., & Tirman, N. (2020). Analysis of the impact of Covid-19 on different sectors in Turkey during early periods of the pandemic. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 2312–2326. <https://doi.org/10.2139/isarder.2020.978>.
- Schwert, G. W. (1990). Stock volatility and the crash of '87. *Review of Financial Studies*, 3, 77–102. Retrieved from <https://www.nber.org/papers/w2954>.
- Shen, D., & Zhang, W. (2020). Stay-at-home stocks versus go-outside stocks: The impacts of COVID-19 on the Chinese stock market. *Asia-Pacific Financial Markets*, 1–14. <https://doi.org/10.20491/s10690-020-09322-4>.
- Şenol, Z., & Zeren, F. (2020). Coronavirus (Covid-19) and stock markets: The effects of the pandemic on the global economy. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 1–16. Erişim adresi: <http://www.dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/54055/721871>.
- Ural, M., & Adakale, T. (2009). Beklenen kayıp yöntemi ile riske maruz değer analizi. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 17, 23–39. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/372656>.
- Yousef, I. (2020). Spillover of COVID-19: Impact on stock market volatility. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(6), 18069–18081. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/341134119>.

Atıcı-Ustalar, S., & Şanlısoy, S. (2021). Covid-19 Küresel Salgınının hisse senedi piyasası oynaklığı üzerindeki etkisi: BIST100 uygulaması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1143-1158.

- Verma, D., & Sinha, P. K. (2020). Has COVID 19 infected Indian stock market volatility? Evidence from NSE. *AAYAM: AKGIM Journal of Management*, 10(1), 25–35. Retrieved from <https://search.proquest.com/docview/2438621854>.
- Zaremba, A., Kizsy, R., Aharon, D. Y., & Demir, E. (2020). Infected Markets: Novel Coronavirus, government interventions, and stock return volatility around the globe. *Finance Research Letters*, 35, 1–7. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612320306310>.
- Zeren, F., & Hızarcı, A. E. (2020). The Impact of Covid-19 coronavirus on stock markets: Evidence from selected countries. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 78–84. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1024340>.
- Zhang, D., Hu, M., & Ji, Q. (2020). Financial markets under the global pandemic of COVID-19. *Finance Research Letters*, 36, 1–6. Retrieved from <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1544612320304050>.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : 1. yazar Arş. Gör. Sinem ATICI USTALAR, çalışmanın tüm bölümlerinde literatür, veri toplama ve analiz aşamalarında katkı sağlamıştır. 2. yazar Doç. Dr. Selim ŞANLISOY, çalışmanın TMS 38 maddi olmayan duran varlıklar standardı kapsamında literatür ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. 1 yazarın katkı oranı:%50, 2. yazarın katkı oranı: %50'dir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The 1st author, Sinem ATICI USTALAR, contributed to the literature, data collection and analysis stages in all parts of the study. The 2nd author, Selim ŞANLISOY, contributed to the literature and control stages of the study within the scope of TAS 38 intangible assets standard. Contribution rate of 1 author: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1159-1171

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1159-1171

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.828563

Geliş Tarihi / Received: 19.11.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 18.01.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

LIBERALİZM BAĞLAMINDA KENTSEL AYRIŞMA*

Eylül BAYRAKTAR¹

Öz

Geçmiş daha eskiye dayansa da kentsel ayrışma, küreselleşme ve neo-liberalizmin kentleri dönüştürme serüveni ile önemli kent araştırmaları konularından biri olmuştur. Liberalizm ve günümüzde neo-liberalizm, uzun yıllar dünyaya hâkim olmuş politikalar ile kentlerin gelişmesi ve dönüşmesine sebep olmuştur. Sanayi Devrimi'ne kadar uzanan kentlerdeki ayrışma, özellikle 1980 sonrasında küreselleşme ve neo-liberalizmin kentlerdeki etkisi ile derinleşmeye başlamıştır. Bu çalışmada kentsel ayrışma liberalizm üzerinden okunacaktır. Çalışmanın amacı, liberalizmin kentsel ayrışma olgusuna bakışını, liberalizme kentsel ayrışma üzerinden yapılan eleştirilerle birlikte ele almaktır. Çalışma ile cevap aranan sorular, "liberalizm kentsel ayrışma olgusuna nasıl bakmaktadır ve kentsel ayrışma bugünün neo-liberal uygulamaları ile nereye doğru gitmektedir?" sorularıdır. Bu kapsamda "kapalı siteler", "kentsel dönüşüm" ve "soylulaştırma" konuları tartışılmıştır. Çalışmada varılan sonuç, liberalizmin kentsel ayrışmadan beslendiği ve uygulanan politikalar eliyle aynı zamanda kentsel ayrışmayı beslediği sonucudur. Çalışma kapsamında ele alınan üst ve üst-orta sınıfın tercihi "kapalı siteler", rantın adaletsiz dağılımı ile anılan "kentsel dönüşüm uygulamaları" ve kentsel dönüşümün alt sınıfların yerinden edilmesi ile sonuçlandığı "soylulaştırma"; kente müdahale eden politikaların ayrışmayı nasıl derinleştirdiğini gözler önüne sermektedir. Konu ile ilgili gelecek çalışmalarda, bu çalışmada ele alınan sürecin gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde nasıl ilerlediğine dayalı araştırmalar yapılabilecektir.

Anahtar Kelimeler : Kent, Kentsel ayrışma, Liberalizm, Neoliberalizm, Chicago Okulu.

Jel Sınıflandırması : R0, Z13.

* Kasım 2017'de SOBİAD ve İzmir Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi'nin düzenlediği Uluslararası Sosyal Sermaye Konferansı'nda sunulan bildirinin revize edilmiş halidir.

¹ Dr., bayraktareylul@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0848-7522.

URBAN SEGREGATION IN THE CONTEXT OF LIBERALISM

Abstract

Even though its history is older, urban segregation becomes one of the important subjects of urban research along with the adventure of globalization and neoliberalism transforming cities. Liberalism and today neoliberalism have caused development and transformation of cities with policies that have dominated the world for many years. The segregation in cities dating back to the Industrial Revolution has started to deepen especially after 1980 with the effect of globalization and neoliberalism on cities. In this study, urban segregation is studied on the basis of liberalism. The purpose of the study is to discuss liberalism's view of urban segregation phenomenon with criticisms about liberalism on the basis of urban segregation. The questions of "how does liberalism look at the phenomenon of urban segregation and where is urban segregation going along with today's neoliberal practices?" are tried to be answered. In this context, "gated communities", "urban transformation" and "gentrification" issues are discussed. The conclusion reached in the study is that liberalism is fed from urban segregation and at the same time it feeds urban segregation through implemented policies. Considered within the scope of the study, "gated communities" preferred by the upper and upper-middle class, "urban transformation practices" come with the unequal distribution of rent, and "gentrification" in which urban transformation results in the displacement of the lower classes; reveals how policies that interfere with the city deepen the segregation. In future studies related to the subject, it will be possible to conduct research based on how the process discussed in this study progresses in developed and developing countries.

Keywords : Urban, Liberalism, Neoliberalism, Urban Segregation, Chicago School.

Jel Classification : R0, Z13.

GİRİŞ

Toplumbilim içerisinde kent kavramının incelendiği çalışmalara bakıldığında, oldukça farklı açılardan "kent" incelemesi yapıldığı görülmektedir. Bazı çalışmalar kentteki sınıfsal ayrımlara odaklanırken bazıları kentteki bireylerin davranış kalıplarını incelemiştir. Bu durum, kentin çok yönlülüğünün bir sonucu olarak kabul edilebilir (Duru & Alkan, 2002: 8). Çünkü kent; tarih, iktisat, siyaset ve coğrafya gibi birçok disiplinin çalışma alanında zorunlu olarak var olmaktadır. Kent sosyolojisi çalışmalarının ise ilk kez iki dünya savaşı arasında yapıldığı görülmüştür. Kent sosyolojisinin temellerini atan bu ekol, Chicago Okulu olup, çalışmalarında Marksist öğretiden uzaklaşarak sınıfsal dinamikleri göz ardı etmiş, bireye odaklanmıştır. Bu sebeple kentleri şekillendiren liberalizmin (1970'ler sonu refah devletinin çöküşü sonrası ise neoliberalizmin) kent çalışmaları üzerindeki etkisi önemlidir.

Liberalizm ve özellikle 1980 sonrası neoliberalizm, kenti yöneten politikalara yön vermiştir. Bu politikalar doğrultusunda kentlerde yaşanan ayrışma, günümüzün ilgi çeken konuları arasında yer almaktadır. Söz konusu ideolojinin toplumsal alana devlet müdahalesine karşı çıkması durumu ve uyguladığı ekonomik politikalar nedeniyle, toplumda gelir farklılıkları arasındaki uçurum gittikçe artmış, kırsalda yaşanan çözülme sonucu kentlere göç artmış, dolayısıyla kentlerde parçalı bir yapı meydana gelmiştir. Toplumdaki bu parçalı yapı kentsel mekânda da ayrışmaya neden olmuştur.

Kent politikalarını sürekli ekonomik büyüme, çevre ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi, yaşanabilir ve sürdürülebilir kent yaratmak, kültür ve turizm kenti olmak gibi hedeflere odaklayan neoliberal politikalar bugün kentlerde yaşanan ayrışmayı, kent mekanını varlıklı kesimler için yeniden üretmek derinleştirmektedir (Sönmez, 2014: 43). Bu durum, neoliberal politikaların "kentte yaşam standartlarını yükseltmek ve sürdürülebilir kenti yaratmak" söylemleri ile çelişse de aslında liberalizme uygun görülmektedir. Ortada toplumsal bir sorun varsa bu bireylerin kendi tercihleri sebebi ile oluşmuştur. Dolayısıyla liberalizm, kentsel ayrışmayı doğal ve kaçınılmaz bir süreç olarak görmektedir.

Liberalizm üzerinden kentsel ayrışma konusunun ele alınacağı bu çalışmada öncelikle kentsel ayrışmanın ne anlama geldiği belirtildikten sonra liberalizm çerçevesinde kentsel ayrışma değerlendirmesi yapılacaktır. Bu bağlamda, kentsel ayrışma konusuna dair önemli bir sorun olan

yoksulluğun liberalizmde nasıl görüldüğü açıklandıktan sonra liberalizme uygun olarak kent incelemesi yapan Chicago Okulu ve son olarak da kapalı siteler, kentsel dönüşüm ve soylulaştırma gibi neoliberal uygulamalar aracılığıyla dönüşen kentlerde yaşanan ayrışmanın nasıl derinleştiği konusu ele alınacaktır.

I.KENTSEL AYRIŞMA

Ekonomik ve toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda gelişen ve hem çevresinden etkilenen hem de çevresini etkileyen kentler, insanların yaşamlarını sürdürdükleri odak noktalarıdır (Harris & Ullman, 2002: 55). “Kentler sosyal, ekonomik, kültürel ve mekânsal bileşenleri olan, toplumsal hayatın karmaşıklığının yoğunlaştığı ve bu karmaşanın içinde oluşmuş mekânsal biçimlenmeler/karmaşık bütünlerdir. Bir kent, hiçbir zaman durağan olmayıp pek çok etmene bağlı olarak sürekli bir evrim içinde olan canlı bir organizmadır” (Yaylı, 2012: 336). Sanayi Devrimi ile birlikte kent kavramı; iş bölümü, nüfus, yoğunlaşma, ekonomik büyüme gibi etmenler üzerinden açıklanmaya başlanmış ve artık kentler geleneksel toplum yapısından ayrılarak, yeni üretim ve tüketim ilişkilerinin var olduğu alanlar haline almıştır. Kısacası kentler dinamik yapılardır ve yeni koşullara göre sürekli değişim gösterirler. Günümüzde kentler, bu dinamik yapılarının bir sonucu olarak, neoliberal politikalar ve küreselleşme sürecinden önemli ölçüde etkilenmiş mekanlar haline almıştır.

Ekonomik nedenlere bağlı olarak, ulaşım ağlarının da kolay ve ucuz seyahate imkân vermesi ile kırsaldan kentlere yaşanan göçler, birbirinden farklı grupların kentlerde toplanmasına neden olmuştur. Böylece, “günümüz kentleri heterojen yapısıyla, farklılığın ve çeşitliliğin bir arada yaşandığı, fakat farklılaştıran ve ayrıştıran mekanlar olarak öne çıkmaktadırlar” (Yılmaz, 2004: 251). İnsanların bir yerden başka bir yere hareketi kolaylaştığından bu yana kentsel nüfusta ciddi artışlar görülmüş, özellikle büyük kentlerde nüfus yığılmaları yaşanmış, bu da kentlerde farklılıkların artmasına yol açmıştır.

“Tarihte var olmuş tüm kentlerde alan, toplumsal olarak bölünmüş olduğundan ‘ayrışma’, bir tanıma ihtiyaç duymayan ve kendi kendini açıklayan bir olgu olarak görülebilir. Buna ek olarak, ayrışma teriminin kullanımı, kendisini açıklayan teoriye göre şekillenecektir” (Bógus, 2008:1). Bu çalışmada kentsel ayrışma konusu liberalizm üzerinden açıklandığı için, liberalizme göre ayrışmanın ne olduğu çalışmanın üçüncü bölümünde ifade edilecektir.

Özellikle kent politikalarının küresel kent söylemi çerçevesi üzerinden şekillendiği kentlerde kentsel ayrışmanın diğer kentlere kıyasla daha derinleşmiş olduğu görülür. Bir kentin küresel kentler liginde yer alması ve diğerleri ile yarış halinde olması durumunun ancak belirli politikalarla küresel ekonomide güç kazanmasına bağlı olduğu argümanı, küresel kent olma iddiasındaki kentlerde uygulanan politikaları şekillendirmiştir. “Küresel kent söyleminin argümanları, 1980’lerin başlarından itibaren etkili bir politik söylem olarak dünyadaki birçok büyük kentin kentsel politikalarını belirlemektedir” (Öktem, 2016: 28).

Sassen, 1991 yılında yayımlanan “Global City” adlı kitabında “küresel kent” terimini ortaya atmış, ve bundan sonra yapılan çalışmalarda bu kavramın sıkça kullanıldığı görülmüştür.

Sassen’in küresel kent modelinde küresel kentlerde, küresel süreçler ulusal sınırlar içerisinde gerçekleşir ve küresel dinamikler ulusal kurumsal düzenlemeler içinden geçmektedir. Bu da demek oluyor ki model, küresel ekonomi ve ulusal ekonomilerin tamamen birbirinden ayrı olduğu varsayımında bulunmuyor. Model, ekonomik küreselleşmenin sadece sermaye hareketlerinden ibaret olmadığını, ekonomik küreselleşmenin aynı zamanda bu hareketleri koordine etme, yönetme ve birden fazla ülkede faaliyet gösteren firma ve piyasaların çoklu aktivitelerini servis etme işidir. Bu da küreselleşmenin tamamen dıştan gelen bir şey olmadığı anlamına gelmektedir. Küreselleşme kısmen ulusal kurum yapıları ve elitleri içerisinden gelmektedir. Küresel kent, küresel ekonominin koşulları ve temel dinamiklerini içselleştirmeyi temsil eder (Sassen, 2001: 347).

Kentsel ayrışmanın yoğun şekilde hissedildiği küresel kentlerin özelliklerine bakıldığında, en açık şekilde görülenler aşağıdaki gibidir (Yaylı, 2012: 343):

- Sosyal ve kültürel ilişkilerin zayıflaması sonucu yabancılaştırma artmaktadır.
- Kentsel mekânda kutuplaşmalar, bölünmeler ve gelir dağılımında adaletsizlikler artmaktadır.
- Emek yapısında ikili yapının hâkim olması nedeni ile sosyal kutuplaşmalar artmaktadır.
- Suç ve şiddet artmaktadır.
- Yoğun iç ve dış göç almakta, uluslararası ve bölgelerarası göçmenlere sıklıkla rastlanmaktadır.
- Kentsel toprakların fiyatları ve kentsel yaşam maliyetleri artmaktadır.
- Çok katlı plazalar, gökdelenler, lüks konut siteleri inşa edilmektedir.
- Çağdaş yapı teknolojileri yaygın olarak kullanılmaktadır.
- Aynılan kentler, benzer yapılar görülmektedir.
- Gelir dağılımındaki dengesizlik fiziksel mekanlara da yansımaktadır, bir yanda gecekondu bölgeleri varken diğer yanda lüks konutlar inşa edilmektedir.
- Kentsel yeniden yapılaşma ile yeni kentsel rantlar oluşturulmaktadır.

Yukarıdaki özellikler sadece küresel kent olma iddiasındaki kentlerin özellikleri olmamakla birlikte bu kentlerde daha da derinleşmiş olan özelliklerdir.

Küreselleşme ve neoliberal politika uygulamaları ile birlikte özellikle büyük kentlerde meydana gelen ikili yapı, fiziksel mekâna yansımıştır. İnsanların gelirleri arasındaki uçurum önemli boyutlara ulaşmış, böylece yoksul kesim ile zengin kesim, kentin farklı bölgelerinde yerleşmeye başlamıştır. Alt sınıf, sağlıksız gecekondu alanlarında ya da kent merkezindeki eski konutlarda yaşarken, üst sınıf kent merkezinden uzakta oluşturulan yeni kent parçalarında, korumalı sitelerde yaşamayı tercih etmektedir. “Bazen dışlama, görünürde herhangi bir çatışma ve ya açık ayrımcılık olmadan ancak farklı yerlerde rahat veya rahatsız hissetme süreciyle gerçekleşmektedir. Kentsel ayrışma ve ya farklı insan gruplarının şehrin farklı bölgelerindeki konumu, hem fırsatların eşitsiz dağılımından hem de farklı birliktelik tercihlerinden doğmaktadır” (Bayón & Saraví, 2018: 3). Kapalı siteler, bu durumun uygulamadaki önemli bir karşılığıdır. Kapalı siteler daha sonra ele alınacağı üzere, üst ve üst-orta sınıfların kendilerini güvende hissetmek ve “kendileri gibi olanlarla” bir arada yaşamak için tercih ettiği yaşam alanları olarak ortaya çıkmaktadır. Wirth’e göre “yoğunluk, arsa değerleri, kira bedeli, erişilebilirlik, sağlıklılık, saygınlık, estetik ve gürültü, duman, pislik gibi sıkıntıların olmaması; farklı nüfus kesimlerinden insanların, kentin değişik alanlarını yerleşim yeri olarak seçmesinde önemli etmenlerdir” (Wirth, 2002: 94). Son dönemde, kent merkezindeki gecekondu bölgeleri ve çöküntü alanlarının rant konusu haline gelmesi ile birlikte, ileride ayrıntılı bir şekilde açıklanacak neoliberal uygulamalarla, söz konusu alanlar “dönüştürülerek” alt sınıf kent merkezinden uzaklaştırılmakta, üst ve üst-orta sınıf kent merkezine geri dönmektedir.

Bunlara ek olarak, büyük kentlerde etnik köken, hemşerilik gibi nedenlerle de insanlar bir arada ve “diğerlerinden” ayrı yaşamayı tercih edebilmektedir. Dolayısıyla başta gelir düzeyi olmak üzere etnik köken, hemşerilik, din gibi etmenler, kentte grupların yaşadıkları mekanları belirlemektedir.

Özetle, kentsel ayrışmanın ekonomik, sosyal, kültürel ve mekânsal olmak üzere birçok boyutu vardır ve bunlar hep birbirleri ile bağlantılıdır. Tüm bunların liberalizm ile ilişkisi ise, politikaların bireyci yaklaşımı ile aslında liberalizm ve neoliberalizmin kendi devamlılığını sağlayabilmesi için aynı zamanda bunlara ihtiyaç duymasındadır. Bu bağlamda, bir sonraki bölümde liberalizm üzerinden kentsel ayrışma değerlendirmesi yapılacaktır.

II. LİBERALİZM ÇERÇEVESİNDE KENTSEL AYRIŞMA

Kentlerdeki ayrışma hakkındaki düşünceler uzun yıllardan bu yana farklı teorik düşünceler üzerinden ortaya koyulmuştur. Bunlar 20. yüzyıl başlarında Park ve Burgess öncülüğündeki Chicago Okulu, 1960’lar ve 1970’lerde Castells, Harvey gibi isimlerin öncülüğünde kent sosyolojisinde Marksist yaklaşım ve son zamanların hakim yaklaşımı olan küresel kent paradigmasıdır (Bógus, 2008: 2).

Liberalizm ve günümüzde neoliberalizm, uzun yıllar boyunca dünyaya hakim olduğundan kentler üzerinde sürekli bir etkiye sahiptir. Kentler bu doğrultuda oluşturulan politikalar ile yönetilmekte, yani kentler bu politikalar aracılığıyla şekillenmekte ve dönüştürülmektedir. Bu anlamda kent çalışmaları

yapılırken kentin liberalizm ile ilişkisini anlamak da önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmada kentsel ayrışma liberalizm üzerinden ele alınacaktır.

Günümüzde günden güne artan kentsel ayrışma sorununu liberalizm üzerinden değerlendirmek için ilk önce liberalizmin yoksulluk anlayışına değinmek gerekecektir. Çünkü yoksulluğun kent mekanına yansması, ayrışma konusunun temelini oluşturmaktadır. Liberalizmin yoksulluk algısını kısaca ortaya koyduktan sonra, kent sosyolojisinin temelini oluşturan kuramları ortaya atan ve kenti Marksist anlayıştan koparak inceleyen Chicago Okulu ele alınacaktır.

Son zamanların hâkim anlayışı olan küresel kent yaklaşımını neoliberal anlayıştan ayrı düşünmek imkansızdır. Küresel dünyanın hâkim politika anlayışı, 1970’li yılların sonlarından itibaren etkili olmaya başlamış olan neoliberal politikalar. Özellikle büyük kentler, neoliberal politikalar üzerinden şekillenmekte ve dönüşmektedir. Dolayısıyla Chicago Okulu incelendikten sonra son olarak, günümüzün neoliberal politikaları kapsamında dönüşen kent ve kentsel ayrışma konusu açıklanacaktır.

II.I. Bir Ayrışma Mekanizması Olarak Yoksulluk Olgusunun Liberalizmdeki Görüntüsü

Yoksulluğu açıklayan iki temel ideolojiden biri olan liberalizm (diğeri Marksizm’dir), yoksulluğu bireylerin kendi yeteneksizlikleri, yoksulluk kültürünü benimsemeleri ya da devletten aldıkları yardım ve hizmetlerden dolayı tembelleğe alışmaları gibi nedenler üzerinden açıklamaktadır. Bu nedenle liberalizmde yoksulluk bir sistem sorunu olmayıp, bireylerin kendilerinden kaynaklı bir sorundur. 18. yüzyıla kadar liberalizmde yoksulluk, işsizlikle ilişkilendirmiştir. “18. yüzyılın sonunda Adam Smith dahil bütün düşünürler, yoksulluğun işsizlikle özdeşleştirilebilecek bir sorun olmadığını, hayatını çalışarak kazanmak durumunda olan herkesin yoksulluk tehdidi altında olabileceğinin farkındaydılar” (Buğra, 2013: 44). Dolayısıyla, çalışan kişilerin de yoksulluk tehlikesi ile karşı karşıya olduğu görüşü 18. yüzyıl sonunda liberal düşünürlerce kabul edilir olmuştur.

19. yüzyıl liberal düşünürleri ile refah devleti sonrası Neo-liberaller, yoksulluğu bireysel yetersizliklerle bağdaştırmış, yoksulluk sorununa karşı devlet müdahalesini eleştirmişlerdir. Sosyal liberaller ise yoksulluğa karşı daha yumuşak bir tavır sergileyerek devletin asgari ücret gibi kısıtlı müdahalelerini kabul etmiştir. Çünkü ihtiyaç sahibi kişilerin belli bir yaşam standardına yükseltilmeleri gerekliliğinin farkındadırlar.

Yoksulların kendi yaşam standartları konusunda bizzat kendilerinin sorumlu olmaları gerektiği düşüncesi hakimdir. Bu nedenle de bu konuda yapılacak devlet müdahaleleri ortadan kaldırılmalı ya da en aza indirilmelidir. Kendi kurallarına göre işleyen bir piyasa mekanizması içerisinde yoksullar, kendi refah seviyelerini artırma şansına sahiptir. Kısacası yoksullukla mücadelenin asıl yeri, etkin piyasa mekanizmasının kendisidir.

1970’ler sonu itibariyle etkin olan neoliberalizm, yoksulluğu tamamen ortadan kaldırmayı hedeflemez. Bu ideolojinin yoksullukla mücadele konusundaki hedefi yoksulluğu ortadan kaldırmak değil, yoksulluğu azaltmaktır.

“Mafeje, neoliberallerin eşitsizlikleri ortadan kaldırma gibi bir amaçlarının en baştan söz konusu olamayacağını, bu yüzden neoliberal yoksullukla mücadele stratejilerinin “yoksulluğu azaltmaya” odaklandıkları ifade etmektedir” (Mafeje, 2002: 7; Aktaran: Nakiboğlu, 2004: 93).

Bugün neoliberal politikalar ile yoksulluğu azaltmak hedef gösterilse bile bu politikalar yoksulluğu azaltmamakta, tam tersine arttırmaktadır:

“Neoliberalizm sadece yoksulluğu arttırmaz; özellikle de kent alanından elde ettiği rant değeri ve de sömürüyü gizleyip daha ucuza işçi çalıştırabilmesi ve sosyal güvencesizliği yayabilmesi açısından yoksulluğa ihtiyaç duymakta ve onu sürekli yeniden üretmektedir. Bu sayede sınıfsal hegemonyayı hâkim kılabilmektedir. Neoliberal kentleşme kendisini yeniden üretmek için yoksulluğa ihtiyaç duymakta ve bu yoksulluğu da sürekli yeniden üretebilmek için stratejiler geliştirmektedir.” (Üçoğlu, 2015: 48).

Dolayısıyla, yoksulluğu tamamen bireyden kaynaklı bir sorun olarak görerek, serbest piyasa mekanizmasının bu sorun için en temel çözüm olduğunu vurgulayan neoliberal anlayış, özellikle kentlerdeki yoksulluğu derinleştirdiği uygulamaları ile göze çarpmaktadır.

II.II. Chicago Okulu

Liberalizm bağlamında kentsel ayrışma konusunun ele alınması öncelikle, iki dünya savaşı arasında Amerika'da kurulan Chicago Okulu'nun incelenmesini gerektirir. Çünkü Chicago Okulu'nun, aynı dönemde Marksist bakış açısı ile toplumsal gelişmeleri, sınıfları baz alarak inceleyen Avrupa'daki Frankfurt Okulu'ndan bir kopuş sergilediği öne sürülmektedir. Bu anlamda, tamamen bireye odaklanan ve toplumsal sınıfları görmezden gelen Chicago Kent Kuramı, liberalizm-kentsel ayrışma konusunda önemli bir yer tutmaktadır.

Liberalizm ile ilişkisi genellikle eleştiriler üzerinden yapılan Chicago Okulu hakkındaki eleştiriler ve dolayısıyla liberalizm ile bağlantısı konusuna gelmeden önce, Chicago Okulu'na genel olarak bakmakta fayda vardır.

Chicago Okulu Kentsel Ekoloji Ekolü, Chicago özelinde gerçekleşen etnik ve kitlesel ayaklanmaların nedenlerini anlamak üzere Robert Park tarafından kurulmuş, ekole bağlı araştırmacılar tarafından 1920'lerden 1940'lara kadar, kent sosyolojisine yönelik kuramsal çerçeve oluşturacak önemli teoriler ve kuramlar geliştirilmiştir.

Chicago Okulu merkezli kent sosyolojisi yaklaşımları; "ekolojik yaklaşım" ve "bir yaşam biçimi olarak kentleşme yaklaşımıdır". Ekolojik yaklaşımın öncüsü Robert Park'tır. Burgess ve McKenzie de yaklaşıma katkıları bulunan önemli isimlerdir. Kentle ilgili ilk kuramsal çalışma olan ekolojik yaklaşım, kentin gelişiminin doğal bir süreç olduğunu ileri sürer. Bu sebeple de kentin bilinçli bir şekilde düzenlenmesi ve planlanması durumunun önemine daha az değinir. "Kentsel gelişmeyi doğal bir süreç olarak ele almakla, bir kentin düzenlenmesindeki bilinçli tasarım ve tasarımların önemini hafife alma eğilimindedir" (Giddens, 2005: 566). Yaklaşım, kentteki toplumsal ilişkileri göz ardı ettiğinden oldukça eleştirilmiştir. "Ayrışmanın 'doğal' olarak ortaya çıkışını açıklayan analitik bir model geliştirmemişler, sınıfsal ve ırksal baskıyı göz ardı etmişlerdir" (Ruiz-Tagle, 2013: 2).

İkinci yaklaşım "bir yaşam biçimi olarak kent" yaklaşımının öncüsü ise L. Wirth'dir. Alptekin'in aktardığına göre, kent kültürünü temel alan Wirth, kentin bir yaşam alanı olduğu gibi bir yaşam tarzı olduğunu da ifade eder (Alptekin, 2012: 85-87): Kent tanımı yaparken dikkate alınan iki yaklaşımı eleştirir. Bunlar nüfusu esas alan yaklaşımlar ile sanayileşme ve modern kapitalizmi esas alan yaklaşımlardır. Bir topluluğu sadece büyüklük olarak ele alıp onu kent olarak tanımlamak yanlış bir yoldur. Wirth'e göre her kalabalık yer kent olarak nitelendirilemez. Her şeyden önce bir yerleşim yerinin kent olarak nitelendirilebilmesi için, çevresini cezbeden bir merkez olması gerekir. Kent sadece nüfusu kendine çekmez; siyasi, ekonomik, kültürel olarak insanları cezbetmesi gerekir. Bu anlamda ekonomik, siyasi, kültürel, bilimsel üretim merkezi olmalıdır. Bir yerleşim yeri için kent tanımlaması yapabilmek için, nüfus seviyesinden çok asgari bir nüfusun niteliği baz alınmalıdır.

Wirth'in bir diğer eleştirisi ise kent tanımı yaparken sanayileşme ve modern kapitalizmi esas alan yaklaşımları hedef alır. Modern kentlerin tanımının kapitalist girişimin ortaya çıkışından bağımsız yapılabilmesinin elbette mümkün olmadığını belirtir. Fakat, sanayileşme öncesi dönemde de kentlerin var olduğu unutulmamalıdır (Wirth, 2002: 84-85).

Chicago Okulu'nun bu iki yaklaşım ile kent bilimine katkısı açıktır. Fakat kent sosyolojisi araştırmalarına temel oluşturan ekole, 1970'lere gelindiğinde özellikle neo-marksistlerce önemli eleştiriler getirilmiştir. Temelinde; Chicago Okulu'nun, Marksist bir yaklaşımla toplumu inceleyen Frankfurt Okulu'ndan bilinçli bir kopuş olduğu görüşü yatan eleştirilerin önemli bir kısmı şu şekildedir (Serter, 2013: 73-76):

• Ekol çalışmalarının en temel özelliği, kenti yaşayan bir organizma olarak görmesidir. Böylece kent, nicel ölçütlerle değerlendirilen bir kavram olmaktan çıkarak nitel özelliklerle açıklanmıştır. Tam da bu nokta, Chicago Okulu'nun hem özgünlüğünü hem de eleştirilerin kaynağını gözler önüne

sermektedir. Nitel değişkenlerle yapılan çalışmalarda birey, kentte en önemli aktör olarak benimsenmiştir. Fakat nitel değişkenler yani sosyal olgular üzerinden yapılan çalışmalarda mekan ve fiziki çevre gibi nicel değişkenler ihmal edilmiştir. Bunun sonucunda da aşırı basitleştirilmiş ve soyutlanmış kent modelleri ortaya çıkmıştır.

- Lefebvre, Darwinizm ve ekoloji biliminden etkilenen ekolü, aşırı derecede indirgemeci pozitivist yaklaşımı ve geliştirdiği kent tanımının mekanı aşırı basitleştirmesi nedeniyle eleştirmiştir.

- Kullandığı kültüralist yöntem de bir başka “indirgemecilik” olarak düşünülmüştür. Chicago Okulu’nun bireyi sınıfsal ilişkileri hesaba katmadan kültürel özellikleri ile tanımlaması, toplumu incelerken sınıf temelli bakış açısını dikkate almaması bu eleştiriye temel oluşturmuştur. Bu anlamda ekol çalışmaları içerisinde kent, sınıf ilişkilerinden bağımsız, kültürel bir kavram olarak açıklanmaya çalışılmıştır.

- Park’a göre birey, kendisi için en uygun mekanı, doğuştan gelen avantajlarını kullanarak seçecektir. Bu bağlamda kentte eşitsizliği gözler önüne seren çöküntü bölgeleri ve bunun gibi alanların varlığının kaçınılmaz olduğu, bunun doğal bir sürecin sonucu olduğu kabul edilmiştir.

- Bireylerin sınıfsal özelliklerinin dikkate alınmayarak yok sayılması ile toplumdaki gerilimlerin uzun vadede kendiliğinden çözüleceği ortaya atılarak, ezilen kesimlerin örgütlenmeleri ve mücadele etmelerinin anlamsız olduğu fikri yaratılmıştır.

- Chicago Okulu’nda kenti doğaya referans vererek açıklama durumu, kentteki eşitsizlikleri doğallaştırırken, temelini doğa kurallarına dayandığı söylenen kapitalizmi sorgulamanın gerekliliği ortadan kalkmaktadır. Ayrıca, liberalizmin söylemlerini temellendirdiği önemli iddialardan biri olan “bencil insan”, ekolün kent analizlerinin temelini oluşturmaktadır.

- Ekol, kapitalizmin geliştiği ve Chicago kentini dönüştürdüğü ortamda, Amerika’da kent analizlerinin Marksist çizgiden uzak bir şekilde yapılmasını sağlamaktadır. Bunun bir sonucu olarak da yarattığı teorik çerçeve ile kapitalizmin yarattığı eşitsizlikler doğallaştırılmaktadır.

- Chicago Okulu kent analizleri temelini, hem kültüralist ve doğa bilimci yöntemlere hem de liberal ekonomi kuramlarına dayandırmaktadır. Böylece, kentler ile kapitalizm arasında nedensellik ilişkisi kurularak, kapitalizmin gelişip büyüdüğü mekanlar olan kentlerdeki eşitsizliklerin doğallaştırılması sağlanmaktadır.

- Bu eleştiriler ışığında Harvey, Castells ve Lefebvre, Chicago Okulu’nun ihmal ettiği sınıfsal bakış açısını, kent araştırmalarına dahil etmişlerdir.

Chicago Okulu, tıpkı liberalizm gibi kentte var olan eşitsizliklerin doğal olduğunu vurgular. Özellikle, gecekondu bölgeleri ve çöküntü bölgeleri gibi kentsel mekanların oluşumunun bireylerin kendi doğal tercihlerinin bir sonucu olarak görülmesi, yine liberalizmde yapılan vurgu gibi, kentsel ayrışmanın doğal bir süreç olduğunu düşündürmektedir.

II.III. Neoliberal Uygulamalar Kapsamında Dönüşen Kent ve Derinleşen Kentsel Ayrışma

Kent, benzerlikleri ve farklılıkları içinde barındıran bir mekandır. Bu özelliğinden dolayı kentte meydana gelen ayrışmanın, kentsel mekânın doğal bir sonucu olduğundan bahsedilmektedir. Kentte var olan farklılıklar, toplumsal tabakalaşmaya ve kent mekânında ayrışmaya neden olmaktadır. Bugün bu ayrışma, neoliberal politikalar doğrultusunda gerçekleştirilen uygulamalar ile daha da derinleşmiş, kentsel ayrışmanın yeni biçimleri ortaya çıkmıştır.

Neoliberalizmin öncülüğünde meydana gelen kentsel ayrışmanın yeni biçimlerine verilecek önemli bir örnek “kapalı sitelerdir”. Kapalı siteler, neoliberal politikaların yarattığı ve aynı zamanda neoliberalizmi besleyen oluşumlar olup, bugün kentsel ayrışma denildiğinde akla ilk gelen mekanlardan biri haline gelmiştir.

Harvey, neoliberal politikalarla kentlerde kapalı sitelerin nasıl geliştiğini, neoliberalizmin en önemli temsilcilerinden Thatcher'ın İngiltere'de sosyal konutları tasfiyesiyle birlikte yaşanan gelişmelerle açıklamıştır (Harvey, 2019): Sosyal konutların tasfiyesiyle birlikte insanlar evlerinin değişim değeri ile daha çok ilgilenmeye başlamış ve ev sahipliğini teşvik eden yapı toplulukları, yerel işçi sınıfı kurumları olmaktan çıkmış, bankalar gibi çalışmaya başlamıştır. 1981 yılında İngiltere'de evlerin yaklaşık 3'te 1'i kamu sektöründeyken, 2016'da oran yüzde 7'nin altına düşmüştür. Çünkü, ideal bir neoliberal dünyada sosyal konut olmamalıdır. Kiralamak veya tamir etmek amacıyla evler değiş tokuş edilmeye başlanmış ve böylece insanların daha yüksek statülü mahallelere yerleşmesi fırsatı doğmuştur. Buradaki çok önemli detay, konutun artık bir değişim değeri, tasarruf biçimi ve kişisel serveti arttırmak için iyileştirilmesi durumudur. Beyaz olmayanlar ve göçmenler, mahallenin mülk değerini korumak için dışarıda tutulacaktır. Bu şekilde ayrışma derinleşmiş ve kapalı siteler gelişmiştir. Alanlar kapatılmış ve kentsel ortak alanlar tükenmeye başlamıştır.

Günümüz toplumları, tüketim toplumu olarak tanımlanmakta, artık toplumsal sınıflar, insanların neyi ne kadar tükettiklerine göre şekillenmektedir. Tüketim tarzı, sınıf ve statüyü belirlemekte, bu nedenle de özellikle üst gelir grubuna mensup kişiler, tüketim yoluyla farklılaşma arayışı içerisine girmektedir. Bu durum tam da neoliberalizmin aradığı, onu besleyecek bir kaynaktır.

Üst gelir grubu artık yüksek statü elde etmek ya da sınıfsal yerini görünür kılmak gibi amaçlarla konut tercihlerini gerçekleştirmektedir. Bu kişiler kentte yaşayan diğer gruplardan kaçma, kendilerini onlardan farklılaştırma amacı ile kent merkezinden kaçarak kapalı siteler içerisinde yer alan konutları tercih etmektedirler. Kendilerinin kapalı sitelerde yaşama gerekçesi olarak sundukları sebep çoğunlukla "güvenlik" tir.

Blakely ve Synder'e göre kapalı site "normalde kamusal alanların özelleştirildiği, sınırlı erişime sahip yerleşim alanlarıdır. Bunlar, genellikle duvarlar veya çitlerle tasarlanmış çevreleri ve konut dışı kişilerin girmesini engellemeye yönelik kontrollü girişleri olan bir güvenlik gelişimidir" (Blakely & Synder, 1997: 2).

Grant'a göre kapalı site, "özel yollarda, ana erişimin karşısındaki bir kapı ile genel trafiğe kapatılmış bir konut gelişimidir. Bunlar, halkın erişimini daha da kısıtlayan çitler, duvarlar veya diğer doğal engellerle çevrili olabilir" (Grant, 2004: 913-914). Bir başka tanıma göre ise "genel olarak, orta ve üst gelir grubundan hane halklarının dışarıya kapalı ve izole, üst düzey ve özel güvenlik önlemleri ile kuşatılmış, belli boş zaman olanakları sunan ve yaşam tarzı kurgusu etrafında biçimlenmiş olan konut alanları olarak tariflenmektedir" (Özgür, 2006: 82). Yeni tüketim tarzları ile ortaya çıkan kapalı sitelerin, toplumun ayrışması sonucu oluştuğu ve aynı zamanda da toplumsal ayrışmayı besleyen konut alanları olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, sosyal ayrışmanın mekâna yansıyan biçimi olarak kapalı siteler, kentsel ayrışmanın en önemli göstergelerinden biridir.

Neoliberal uygulamalar denildiğinde günümüz kentleri için akla ilk gelen uygulamalar ise kentsel dönüşüm uygulamalarıdır. Dolayısıyla kapalı sitelerden sonra kentsel dönüşüm uygulamalarını ele almak gerekecektir.

Kentsel dönüşüm "kentsel sorunların çözümüne götüren ve değişime maruz kalan bir alanın ekonomik, fiziksel, sosyal ve çevresel durumunda kalıcı bir iyileşme sağlamayı amaçlayan kapsamlı ve entegre vizyon ve eylemlerdir" (Roberts, 2000: 17).

Tanımı doğrultusunda kentsel dönüşüm uygulamalarının; sağlıksız koşullarda yaşayan insanlar için bu alanları sağlıklı hale getirmek ve toplumda insanlar arasında teması sağlayacak mekansal düzenlemeler yoluyla toplumsal çatışmaların önüne geçerek toplumsal bütünleşmeyi sağlamak gibi önemli amaçlara hizmet etmesi gerekliliğinden söz edilecektir. Kentsel dönüşüm uygulama biçimleri kentsel koruma, kentsel yeniden canlandırma, soylulaştırma, kentsel yeniden inşa, yapı stokunu iyileştirme, temizleme vb. uygulamalardır. Bu uygulamaların hepsi "kentlin farklı ölçeklerde dönüştürülmeye uygun alanlarının iyileştirilmesi ve bu alanların yeniden canlandırılmasını amaçlamaktadır" (Yaman, 2015: 28).

Ancak oldukça meşru söylemlerle yola çıkan neoliberal politika uygulayıcıları çoğu kez kentsel dönüşümü kentsel ayrışmaya yol açacak şekilde uygulamaya koymaktadır. Kurtuluş; bu durumu şu şekilde açıklamaktadır (Kurtuluş: 2002: 50): Neoliberal politika uygulayıcıları tarafından hayata geçirilen kentsel dönüşüm uygulamaları ile kentsel topraklar tamamen metalaşmakta ve mekânın dönüşümü, üst sınıflar lehine olmaktadır. Kent merkezine yakın gecekondulu mahalleleri ile eski çöküntü alanları, rantın oldukça yükseldiği mekanlar halini almaktadır. Bu sebeple kentteki tüm sosyal sınıfları içine almayı hedefleyen kentsel dönüşüm uygulamalarının, bu sonuçları ile birlikte meşruiyetini kaybettiği görülmektedir. Neoliberal politika uygulamalarının bu kadar yoğunlaşmadığı ve kente etki etmediği dönemlerde; ucuz iş gücü hazine arazisine yerleşmiş, boş araziler sanayiciler ve gecekonduluların kullanımına açılmış, kırsaldan göçenler kentte ucuz konut temin edebilmiştir. Ayrıca, ulaşım ve iletişim teknolojisinin fazla gelişmemiş olması sebebiyle yöneticiler de iş yerlerine yakın yerlerde ikamet etmiştir. Böylece toplumsal sınıflar kent mekânında temas halinde yaşamıştır.

Neoliberalizmin kentsel dönüşüm uygulamaları ile artık kamusal alanın kullanım ve mülkiyet hakkı bakımından daha küçük bir grubun avantaj sağlamasına olanak tanınmaktadır. Kent merkezindeki çöküntü alanları ile gecekondulu mahallelerinde burada yaşayanların yaşam şartlarını iyileştirmek ve suç oranlarını azaltmak gibi nedenlerle yapılan kentsel dönüşüm uygulamaları, alt sınıfı kent merkezinin dışına iterken, orta sınıfın da kent merkezinde tutunmasını zorlaştırmaktadır. Kent merkezinin dışına itilen alt gruplar hem kentten kopmakta hem de kamusal hizmetlerden yararlanamamaktadır.

Kurtuluş bu durumu modern kent mitinin çöküşü üzerinden açıklamaktadır (Kurtuluş, 2002: 52–54): Modern kent, kamusal alanda tüm sınıfların birbirleri ile temas halinde olduğu düzenlemeler içerir. Fakat günümüzde kentsel dönüşüm uygulamaları ile bu kamusal alan gün geçtikçe daralmaktadır. Bu da göstermektedir ki kentsel planlama modern kenti yaratma amacına hizmet etmemektedir. Kamusal alanın daralması ile toplumsal sınıflar arasındaki temas daha da azalmakta, mekansal ayrışma büyümektedir.

Kentsel dönüşüm uygulamalarının dönüştürdüğü ve etkilediği alanlarda sosyal yapıda meydana gelen kaymalar ortak bir sorun olarak görülmektedir, çünkü bu uygulamaların öngörülemez sonucu olarak, alandaki fakir insanları yaşadıkları yerden ayrılmaya zorlayan bir fiyatlandırma sebebiyle, bir soylulaştırma sürecini tetikleme ihtimali söz konusu olmaktadır (Porter & Shaw, 2009; Arbaci & Malheiros, 2010; Aktaran: Vaughan & Arbaci, 2011: 131). Bu noktada kentsel dönüşüm uygulamalarının tartışmalı biçimlerinden olan “soylulaştırma” dan ayrıca söz etmek gerekecektir.

Dünyada ilk kez 1960’larda İngiltere’deki uygulamalar için soylulaştırma terimi kullanılmış (literatürde anılan adı ile “klasik soylulaştırma”), söz konusu uygulamalarda, işçi sınıfı konutlarının üst ve orta sınıflar tarafından satın alınarak lüks konutlara dönüştürüldüğü görülmüştür (Florida, 2018: 91). Bunun sonucunda işçi sınıfı, mekânın eski sahibi olarak yerinden edilmiştir. Zaman içerisinde söz konusu mahallenin sosyal yapısı tamamen değişmiştir.

Klasik soylulaştırma “Yatırımdan mahrum kalan alanlardaki tarihi konut stokunun rehabilite edilmesi, alandaki sahiplik örüntüsünün kiracılıktan ev sahipliğine kayması, emlak fiyatlarının yükselişi ve alanda yaşayan işçi nüfusun yeni gelen orta sınıf nüfus tarafından yerinden edilmesi yani mülkiyetin el değiştirmesidir” (Lees, Slater, Wyly, 2008; Aktaran: Sönmez, 2014: 44).

“1990’lı yıllarda, soylulaştırma kavramı yaygın bir literatür doğurmuş ve çok kez neoliberal kentsel stratejinin temel öğelerinden biri olarak değerlendirilmiştir” (Yıldırım, 2019: 270). Neoliberal politika uygulayıcıları, soylulaştırmaya dönük uygulamaların amacının kamu yararını sağlamak olduğunu belirtmektedir. Bu yolla yasal olmayan konutlar yıkılmakta, yeniden inşa edilmekte ve yasal konut alanlarına dönüştürülmekte, böylece mülkiyet hakları güçlendirilmektedir. Ancak yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere, söz konusu uygulamalar kent içerisinde önemli sorunlara yol açmaktadır.

Soylulaştırma uygulamaları sebebiyle alt sınıf kent merkezinden uzakta ikamet etmek durumunda kalmış, böylece hem işine olan mesafe hem de sosyal ve kültürel yaşama olan mesafesi artmıştır. Bunlara ek olarak, bu insanların taşınmaya zorlandıkları yerlere götürülen temel kamusal hizmetler dahi çoğu zaman yetersizdir. Ayrıca geçmişte soylulaştırılmış bazı kentsel mekanlar bugün

ikinci bir soylulaştırmaya maruz kalmaktadır. Bu da orta sınıftan kent merkezinde tutunmasını günden güne zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak kent merkezi homojenleşmekte, kentin içinde yeni, ayrılmış mekanlar ortaya çıkmaktadır.

Richard Florida; “Yeni Kentsel Kriz” isimli çalışmasında Amerika’daki soylulaştırma üzerine yapmış olduğu değerlendirmesinde de soylulaştırmanın açıkça bir ayrışmaya sebep olduğunu belirtmiştir:

“Soylulaştırma Amerika’nın yeni sınıf coğrafyasının kentsel alanda tezahürüdür ve en fazla da en çok yeniden şehirleşmiş ve kentsel mekân rekabetinin en vahşi olduğu yerlerde görülür. Amerika’nın sınıfsal bölünmeleri her yerde derinleşiyor ve farklı türdeki şehirlere ve metropoliten alanlara farklı biçimlerde damgasını vuruyor. Hızlı yeniden kentleşme yaşayan bazı yerlerde bu ayrımlar şehrin bizzat içindeki avantajlı ve dezavantajlı alanlarda giderek daha fazla görünür haldeyken, diğerlerinde bir şehirle banliyöleri arasında ve karşılıklı gerçekleşiyor. Çeşitli biçimlerine karşı bu yeni bölünmeler, yeni kentsel coğrafyamızın ana özellikleri olan büyüyen eşitsizlik ve ekonomik ayrışmayı yansıtıyor” (Florida, 2018: 112-113).

Smith, soylulaştırmanın yaygınlaştırılmasının boyutlarını beş özellik ile ilişkilendirmiştir (Smith, 2006: 22-23): devletin dönüştürülmüş rolü, küresel sermayenin nüfuzu, siyasi muhalefetin değişen düzeyleri (soylulaştırma karşıtı hareketler), coğrafi yayılma (soylulaştırmanın kent merkezinden dışa doğru yayılması) ve soylulaştırmanın sektörel yaygınlaştırılması. Soylulaştırmanın küresel kentler arası rekabette stratejik bir araç olarak kullanılması ve bunun yaygınlaşması, en geniş ifadesini kentsel yenileme (dönüşüm) söyleminde bulmuştur. Yeni kentsel yenileme (dönüşüm) söylemlerinin temelinde de 2 temel sorun yatmaktadır: ölçek sorunu (artık soylulaştırma, kentsel olanın ulusal ve küresel ölçekler karşısında yeniden ölçeklendirilmesini ifade etmektedir) ve coğrafi odak sorunu yani yenileme olarak karşımıza çıkartılan soylulaştırmanın, olumlu ve gerekli bir çevresel strateji olarak yeniden biçimlendirilmesi durumudur.

Smith’e göre kentsel yenileme (dönüşüm) soylulaştırmanın eşi görülmemiş bir ölçekte planlanmış ve finanse edilmiş bir sonraki dalgasını temsil etmekte, soylulaştırmaya eleştirel bakışın etkisiz hale gelmesi ise “neoliberal kent vizyonları için çok önemli bir ideolojik başarı” olmuştur. Neoliberal şehirciliğin eksiksiz bir ifadesi olan, küresel kentsel strateji olarak soylulaştırma, devlet desteği ile piyasa içerisinde bireysel mülk taleplerini karşılamaktadır (Smith, 2006: 25).

Harvey, içinde bulunduğumuz yüzyılda konutun değişim değeri vurgusunun yerini, sermaye birikimi ve spekülasyon kazanç aracı olarak görülmesi durumuna bıraktığını ifade etmiştir (Harvey, 2019): Burada odak noktası konut değil, üzerinde durduğu arazidir ve mevcut arazi değeri ile en iyi/yüksek kullanım altındaki değer arasındaki fark, yatırımcıların ilgi odağı olmuştur. “Bu spekülasyon kazancı gerçekleştirmek için ya mevcut kullanımların yerinden edilmesi ve mevcut sakinlerin tahliye edilmesi ya da mevcut sakinlerin sabit kalma ayrıcalığı için daha yüksek arazi kiralari ödemesi gerekiyordu”.

Hem Smith’in hem de Harvey’in açıklamaları da kentsel dönüşüm ve soylulaştırmanın neoliberalizm ile ilişkisine ışık tutmaktadır. Burada kentsel dönüşümün tamamen neoliberalizmin aracı kimliği olmadığını ayrıca belirtmek gerekmektedir. Kentsel dönüşüm, neoliberal bakış açısı dışında, kentsel ayrışmaya sebep olmadan gerçekleştirilebilir. Yapılan uygulamalar belirli sınıfların çıkarını gözetmeden, kentsel rantın dağıtımının belirli sınıflar lehine yapılmadan gerçekleştirilmesi durumunda kentsel dönüşüm uygulamaları, toplumda bir ayrışmaya sebep olmaktan uzaklaşacaktır. Uygulamaların kentsel ve toplumsal adalet gözetilerek tasarlanması ve hayata geçirilmesi, farklı grupların birbirlerinden kopmadan yaşamalarını sağlayacaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İnsanlık tarihi ile aynı geçmişe sahip olan ayrışma, sosyolojik ve mekânsal ayrışma olarak bugün oldukça derin bir nitelik kazanmıştır. Ayrışmanın yoksullukla daha ciddi bir boyut aldığı bilirse de yoksulluğun yanı sıra etnik köken, mezhep gibi faktörler de kentlerde yaşanan ayrışmada önemli etkenlerdir.

Liberalizmin yoksulluğu ortadan kaldırmak gibi bir amacı yoktur, çünkü liberal sistemin devamlılığı için yoksulluk gereklidir. Liberalizmde yer alan planlama anlayışı ile geçmişe bakarak gelecek planlanır. Bu şekilde geçmişteki bazı değerler geleceğe taşınır. Bu değerlerden biri de yoksulluktur.

Liberalizm ayrışmayı bir sorun olarak görmemekte, aksine sistemin devamlılığı için bir çözüm olarak sunmaktadır. Liberal düzende yoksullar, kentlerin belirli yerlerinde toplanırlar. Bu durum onlara daha kolay ulaşmayı ve onları yönetebilmeyi sağlar. Yoksulların toplum içine dağılması durumu, liberal düzenin devamlılığını zorlaştıracak bir seçenek olacaktır. Tıpkı yoksullar gibi, toplumun içinde farklı görünenleri bir arada toplamak, onların toplumun içine dağılmalarını önlemek, siyasi güçlerin kendi devamlılıklarını sağlama aracıdır. Bu sebeple bugün neoliberal kent politikalarında ayrışmayı derinleştirilen uygulamaların görülmesi tesadüf değildir.

1920'lerden 1940'lara kadar önemli teoriler ve kuramlar geliştiren Chicago Okulu, kentlerin gelişiminin doğal bir süreç olduğunu öne sürmüştür, bu bakış açısının kentteki eşitsizlikleri doğallaştırdığı yönünde eleştirilere hedef olmuştur. Özellikle bugünün neoliberal uygulamaları, kentlerdeki eşitsizliği çok açık bir şekilde mekâna yansıtmaktadır. Uygulanan politikalar yoluyla alt sınıfın kent merkezinden uzaklaştırılması durumunu, kentin gelişiminin doğal bir sonucu olarak açıklamak oldukça güçtür.

Tarih boyunca değişen ve gelişen kentler bugün neoliberal politikalar eliyle "dönüştürülmektedir". Meşru sebeplere dayandırılarak yapılan uygulamalar sadece yoksulları ayrıştırmamakta, zengin kesimi de kendi içerisinde ayrıştırmaktadır. Kentte gruplar arasında mesafeler artmakta ve zamanla alt kentler oluşmaktadır. Özellikle günümüzün küresel kentleri, bu ayrışmanın en fazla derinleştiği kentsel mekanlar olarak anılmaktadır. Çalışma kapsamında ele alınan üst ve üst-orta sınıfın tercihi "kapalı siteler", rantın adaletsiz dağılımı ile anılan "kentsel dönüşüm" uygulamaları ve kentsel dönüşümün alt sınıfların yerinden edilmesi ile sonuçlandığı "soylulaştırma"; kente müdahale eden politikaların var olan ayrışmayı nasıl derinleştirdiğini gözler önüne sermektedir. Bundan sonraki süreçte, makale konusu ile ilişkili gelecek çalışmalarda, burada tartışılan sürecin gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkelerde nasıl ilerlediğine dayalı araştırmalar yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Alptekin, M. Y. (2012). *Şehir ve toplum*. İstanbul: Beta.
- Bayón M. C., & Saraví, G. A. (2018). Place, class interaction, and urban segregation: Experiencing inequality in Mexico City. *Space and Culture*, 21(3), 291–305.
- Blakely, E. J., Snyder, M. G. (1997). *Fortress America: Gated communities in the United States*. Washington: Brookings Institution Press and Lincoln Institute of Land Policy
- Bógus, L. M. M. (2008, 10–13 July). Urban segregation: A theoretical approach. In *Proceeding of the 13th Biennial Conference of International Planning History Society*, IPHS, Chicago, pp. 110–119
- Buğra, A. (2013). *Kapitalizm, yoksulluk ve Türkiye'de sosyal politika*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duru, B., & Alkan, A. (2002). 20. yüzyılda kent ve kentsel düşünce. A. Alkan & B. Duru, (Ed.), *20. yüzyıl kenti* kitabı içinde (s. 7–25). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Giddens, A. (2005). *Sosyoloji* (H. Özel & I. Bayar & Z. Mercan & Ş. Pala & T. Kabadayı & M. T. Kara & İ. D. Aytaç & M. Özcan, Çev.). Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Grant, J. (2004). Types of gated communities. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 31, 913–930.
- Harris, C. D., & Ullman, E. L. (2002). Kentin doğası. A. Alkan & B. Duru, (Ed.), *20. yüzyıl kenti* kitabı içinde (s. 55–75). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Harvey, D. (2019, 10 January) A tale of three cities. *Tribune*. Retrieved from <https://tribunemag.co.uk/2019/01/a-tale-of-three-cities>
- Kurtuluş, H. (2002). Kentsel dönüşüm modern kent mitinin çöküşü çerçevesinden bakmak. *Planlama Dergisi*, (53), 49–53.
- Nakiboğlu, C. (2004). Neoliberal küreselleşme sürecinde yoksulluk ve yoksullukla mücadele. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Öktem, B. (2016). Küresel kent söyleminin kentsel mekânı dönüştürmedeki rolü: Büyükdere-Maslak aksı. H. Kurtuluş, (Ed.), *İstanbul'da kentsel ayrışma* kitabı içinde (s. 25–76). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Özgür, F. E. (2006). Sosyal ve mekânsal ayrışma çerçevesinde yeni konutlaşma eğilimleri: Kapalı siteler, İstanbul, Çekmeköy örneği. *Planlama Dergisi*, 4, 79–95.
- Roberts, P. (2000). The evolution, definition and purpose of urban regeneration. In P. Roberts & H. Sykes, (Eds.), *Urban regeneration a handbook* (pp. 9–36). London, UK: SAGE Publication.
- Ruiz-Tagle, J. (2013, August). Theories of segregation and policies for integration: Travel of ideas and concrete consequences in Chicago (US) and Santiago (Chile). In Proceeding of The Sociology of Urban and Regional Development, International Sociological Association: ISA, Berlin.
- Sassen, S. (2001). *The global city*. (2nd ed.). New Jersey: Princeton University Press.
- Serter, G. (2013). Şikago Okulu kent kuramı: Kentsel ekolojik kuram. *Planlama Dergisi*, 23(2), 67–76.
- Smith, N. (2006). Yeni küresellik, yeni şehircilik: Küresel kentsel strateji olarak soylulaştırma. *Planlama*, 2, 13–27.
- Sönmez, B. (2014). Soylulaştırmanın yeni biçimleriyle yerinden edilmeyi yeniden düşünmek. *Planlama Dergisi*, 24(1), 42–53.
- Üçoğlu, M. (2015). Neoliberalizm kent alanlarında neden yoksulluğa ihtiyaç duymaktadır? *İdeal Kent*, 6 (16), 34–49.
- Vaughan, L., & Arbaci, S. (2011). The challenges of understanding urban segregation. *Built Environment*, 37(2), 128–138.
- Wirth, L. (2002). Bir yaşam biçimi olarak kentleşme. A. Alkan & B. Duru, (Ed.), *20. yüzyıl kenti* kitabı içinde (s. 77–106). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Yaman, M. (2015). *Türkiye'de kentsel dönüş(tür)me uygulamaları: Sosyo-politik bir yaklaşım*. Antalya: Otorite Yayınları.
- Yaylı, H. (2012). Küreselleşmenin kentler üzerine etkisi: İstanbul örneği. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(24), 331–356.
- Yıldırım, S. (2019). *Ansiklopedik kent sözlüğü*. İstanbul: Marmara Belediyeler Birliği Kültür Yayınları.
- Yılmaz, N. (2004). Farklılaştırıcı ve ayrıştırıcı bir mekanizma olarak kentleşme. *İstanbul Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (48), 249–267.

Etik Beyanı: *Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan ederim. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.*

Teşekkür: *Yayın sürecinde emeği geçen herkese teşekkür ederim.*

Ethics Statement: *I declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.*

Acknowledgement: *I thank everyone who contributed to the publishing process.*

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1172-1189

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1172-1189

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.833915

Geliş Tarihi / Received: 30.11.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 01.07.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

İŞ TATMİNİ VE TÜKENMİŞLİK İLİŞKİSİNDE ÖZ KENDİLİK DEĞERLENDİRMESİNİN ARACI ROLÜ VE BİR UYGULAMA*

Edip ÖRÜCÜ¹
İtir HASIRCI²

Öz

Bu araştırmanın amacı iş tatmininin tükenmişlik üzerindeki etkisini belirlemek ve bu etkide öz kendilik değerlendirmesinin aracılık rolünü tespit etmektir. Araştırmanın evrenini merkezi Ankara'da bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışmakta olan 850 personel oluşturmaktadır. Araştırmanın örnekleme yöntemi bu kamu iktisadi teşebbüsünün Bandırma'daki biriminde çalışmakta olan 271 personel ile kolayda örnekleme yöntemiyle tespit edilmiştir. Bu kuruluştaki anket çalışmasını gerçekleştirmek amacıyla Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi 2020-3 toplantı nolu ve 18/06/2020 tarihli Etik Kurul Onayı alınmıştır. Elde edilen verilerle güvenilirlik analizi, frekans analizi, normallik testi, çoklu korelasyon analizi ve aracı regresyon analizi yapılmıştır. Yapılan regresyon analizlerinin neticelerine göre iş tatmininin tükenmişliği etkilediği, iş tatmininin öz kendilik değerlendirmesini etkilediği, öz kendilik değerlendirmesinin tükenmişliği etkilediği ve iş tatmini ile tükenmişlik arasındaki ilişkide öz kendilik değerlendirmesinin tam aracılık rolünün olduğu tespit edilmiştir. Araştırma kapsamında yapılan çoklu korelasyon analizinin neticesinde çalışanların iş tatminleri ile tükenmişlik seviyeleri arasında negatif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu görülmüştür. Bu sonuç iş tatmini artan çalışanların tükenmişlik seviyelerinin de artacağını belirtmektedir. Ayrıca çalışanların iş tatminleri ile öz kendilik değerlendirmeleri arasında da pozitif yönlü ve anlamlı ilişkilerin olduğu görülmüştür. Çalışmanın sonucunda sonuçlar yorumlanıp, tartışılmıştır. İleride yapılacak çalışmalar için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler : İş tatmini, Tükenmişlik, Öz kendilik değerlendirmesi.

Jel Sınıflandırması : M12, M54, M10.

* İlgili çalışmada 18/06/2020 tarih ve 2020-3 sayılı Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi Kurumu etik kurulundan gerekli izinler alınmıştır.

¹ Prof. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme, eorucu@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3301-7496.

² Doktora Öğrencisi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, SBE, İşletme ABD, itir8686@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5449-2640.

Atıf / Citation (APA6):

Örücü, E., & Hasırcı, İ. (2021). İş tatmini ve tükenmişlik ilişkisinde öz kendilik değerlendirmesinin aracılık rolü ve bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1172-1189. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.833915>.

THE ROLE OF SELF EVALUATION IN JOB SATISFACTION AND BURNOUT RELATIONSHIP AND AN APPLICATION

Abstract

The aim of this research is to determine the effect of job satisfaction on burnout and to determine the mediating role of self-assessment in this effect. The population of the research consists of 850 personnel working in a state economic enterprise headquartered in Ankara. The sample of the research was determined by convenience sampling method with 271 personnel working in the unit of this state economic enterprise in Bandırma. Ethics Committee Approval of Bandırma Onyedi Eylül University meeting number 2020-3 and dated 18/06/2020 was obtained in order to conduct the survey in this institution. Reliability, frequency, normality test, multiple correlation, mediator regression analysis were performed. The results showed job satisfaction affects burnout, job satisfaction affects self-evaluation, self-assessment affects burnout, and self-assessment has a full mediating role in the relationship between job satisfaction and burnout. It was seen that there were significant relationships between the job satisfaction of the employees and their burnout levels. In addition, it has been observed that there are positive and significant relationships between the job satisfaction of the employees and their self-evaluation. At the end of the study, the results were interpreted and discussed. Suggestions have been made for future work.

Keywords : Job Satisfaction, Burnout, Self Evaluation.

Jel Classification : M12, M54, M10.

GİRİŞ

Bu araştırmanın amacı iş tatmininin tükenmişlik üzerindeki etkisini belirlemek ve bu etkide öz kendilik değerlendirmesinin aracılık rolünü tespit etmek, kavramsal bir yazın taraması yapmak, bu kavramlara ilişkin tanımlamaları gerçekleştirmek ve diğer kavramlardan farklarını incelemektir.

İşgörenin işi ile ilgili zihninde oluşan pozitif etkiler iş tatmini olarak tanımlanmaktadır. Robins'e göre ise işgörenin yaptığı işe karşı geliştirmiş olduğu çalışma biçimidir. Oshagbemi ise iş tatminini işe karşı geliştirilen doyum olan tanımlamıştır (Oshagbemi, 2000: 331). Bireysel talepler ve işin karakteristikleri iş tatmininin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. İş sahibi olmak bireye hem ekonomik fayda hem de toplumsal ve mental avantajlar sağlamaktadır. İş ortamında işgörenler arasındaki uyumu sağlayabilmek örgütteki maddi ve manevi kaynaklarının tümünün etkin kullanılabilmesi açısından önem teşkil etmektedir. İşgörenlerin bütünü üzerinde bu uyumun önemli bir etkisi bulunmaktadır. Aksi bir durumda uyum sağlanamazsa işgörenler işten ayrılmak isteyebilir veya aralarında iletişim bozuklukları meydana gelebilir. Hem örgüt hem de yöneticiler bakımından iş tatmini ele alındığında, tatmin olmuş bir yöneticinin çalıştığı örgüt başarısı için daha fazla emek sarfedeceği ve örgüte daha çok katkıda bulunacağı söylenebilir. Yöneticinin iş tatmini yükseldiğinde işten ayrılmayı daha az düşüneceği ve çalıştığı örgüte olan bağlılığının da artacağı belirtilebilir.

İşgörenin mesleki doyuma ulaşamaması ve yaşadığı stres sonucu mesleğinde soğuması anlamına gelen tükenmişlik kavramı kişi açısından ciddi sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu sonuçlar, iş hayatı ile ilgili, kişisel ve aile hayatı ile ilgili olabilir (Duman vd., 2020). Kişisel sonuçlara örnek olarak, bireyin kendini fiziksel olarak yorgun hissetmesi, başarı duygusunda azalma, benlik saygısında yaşanabilecek olumsuzluklar verilebilir. Mesleki tükenmişlikle ilgili olarak ortaya çıkan duygusal tükenme, işgörenin aile hayatına da yansımakta ve aile içinde çatışmalara, aile bireylerinde bağ kopmalarına sebep olmaktadır.

Öz kendilik değerlendirmesi, kişinin kendi değeri ve yeteneklerini ortaya çıkardığı bir kavramdır. Öz kendiliği yüksek olan bireyler kendileri ve etrafındaki işleyişlerle ilgili bilgi sahibidirler. Öz kendilik değerlendirmesi, benlik saygısını, öz yeterliliği, duygusal denge ve kontrol odaklılığı bir araya getiren bir yapı olarak değerlendirilmektedir. Bu kavram, kişinin kendi değeri, yeterliliği, yeteneklerine dair yaptığı değerlendirmeleri ele almaktadır (Judge, Bono, Erez & Locke, 2005: 361).

Yerli ve yabancı literatürde üç değişkeni birlikte ele alan çalışmalara rastlanmıştır. Arlı tarafından 2019 senesinde hazırlanan doktora tezinden öz kendilik değerlendirmesinin, sinizm, iş tatmini ve tükenmişliğe olan etkisi araştırılmıştır. Yapılan araştırmanın sonucuna göre öz kendilik değerlendirmesinin iş tatminini olumlu yönde, tükenmişliği olumsuz yönde etkilediği görülmüştür.

Yukarıda anlatılan faktörler göz önüne alındığında iş tatmini ile tükenmişlik arasındaki ilişkide öz kendilik değerlendirmesinin aracılık rolü olduğu öngörülmektedir. Bu etki veya ilişkinin, gücünü ve yönünü belirlemek araştırmanın problemini oluşturmaktadır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

I.1. İş Tatmini

1920'li yıllarda öne sürülmüş olmasına rağmen değeri 1930'lu yıllarda anlaşılmış olan iş tatmini kavramı farklı sosyal bilim alanlarında araştırma konusu olmuş bir kavramdır. Bu özelliğinden dolayı önemini asla kaybetmemektedir (Filiz, 2014). Sözlük anlamı itibariyle istenen bir şeyin gerçekleşmesi ve gönül doygunluğu olarak ifade edilirken, gündelik dilde kişi tarafından hissedilen haz ve iç huzur şeklinde açıklanmaktadır (Yılmaz, 2015). İş tatmini çalışanların işlerine yönelik sergiledikleri pozitif ve negatif davranışlardan meydana gelmektedir. Bu sebeple işe karşı pozitif tutumlar iş tatmini, negatif tutumlar ise iş tatminsizliği olarak açıklanmaktadır (Erdoğan, 1999). Literatürde iş tatmini işgörenlerin örgüt içi ve örgüt dışı unsurlardan emin olmasıyla beraber iç huzuru yakalamaları şeklinde açıklanmaktadır (Karaduman, 2002). Bu kavram en uygun verimlilik seviyesini yakalamak açısından önem arz etmektedir (Battal, 2020). İş tatmininin sağlandığı bir örgütte işgören ile çalıştığı örgüt arasında uyum ve memnuniyet ortamı oluşmaktadır. Bu husus da işgörenin çalıştığı işten her koşulda mutluluk duyması şeklinde ifade edilebilir (Kovner, Brewer, Yow, Cheng & Suzuki, 2006: 73).

İş tatminini açıklamaya yardımcı olan kuramlar ikiye ayrılarak incelenebilir. İlk olarak içerik kuramları, yönetici çalışanını belli yönlerde davranmaya zorlayan etmenleri anlayabilirse bu etmenleri dikkate almak kaydıyla bireyi daha iyi yönetebilir (Koçel, 2010). Abraham Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Yaklaşımı, Frederick Herzberg'in Çift Faktör Kuramı, McClelland'ın başarı güdüsü kuramı, Vroom'un beklenti kuramı içerik kuramlarına örnek olarak gösterilebilir. Herzberg iş tatminini hijyen ve motivasyon olmak üzere iki başlık altında incelemiştir. Örgütteki çalışma şartları, ücret, iş arkadaşları hijyen faktörünü oluşturmakta olup, takdir, terfi, gelişim imkanları da motivasyon faktörlerini oluşturmaktadır. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisine göre bireylerin aşağıdan yukarıya doğru ilerleyen beş ihtiyacı bulunmaktadır. En aşağıda fiziksel, daha sonra sırayla güvenlik, sosyal, saygınlık ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı ile bireyler yukarıya ilerledikçe daha çok tatmin olmaktadır (Robbins, 2005). Başarı güdüsü kuramına göre ise bireylerin güdülenmesi için güç kazanma, yakınlık ve başarıma olmak üzere üç gereksinimin etkili olduğu belirtilmektedir. Vroom'un beklenti kuramına göre de kişi elde etmek istediği ödüle karşı hangi derecede bir beklenti içerisinde olduğu ve gayreti hedefe yönelik güdülenmelerini etkilemektedir. İkinci kuram ise süreç kuramlarıdır. Bunlar, bireyin hangi amaçlar tarafından ve nasıl motive oldukları ile ilgilidir. Bekleyiş Kuramı ve Eşitlik Kuramı süreç kuramlarına örnek olarak verilebilir.

İş tatmininin üç tane ayırt edici özelliği bulunmaktadır: 1) İş ortamında oluşan tutumlara karşı duygusal bir tepki olan iş tatmini, sadece hissedilebilir. 2) Derecesi çıktıların beklentileri hangi ölçüde karşıladığı ile ilgilidir. 3) Çalışanlar işin bazı boyutların karşı olumlu bir tutuma sahipken, bazı boyutlarına karşı olumsuz tutuma sahiptirler.

Ne yazık ki bazı koşullarda işgören çalıştığı işten memnun olmayabilir. Bu durum da beraberinde tatminsizliği getirmektedir (Demir, 2007). İş tatminsizliği işlerin yavaşlamasına, başarının düşmesine, örgütsel bağlılığın azalmasına, örgüt içi şikayetlere, kazalara, strese, işyeri çatışmasına ve işe devamsızlığa sebep olmaktadır (Akıncı, 2002: 32). Söz konusu tatminsizlik ve iş tatmini durumlarına yol açan hususlar bireysel ve örgütler olmak üzere ikiye ayrılarak incelenebilir.

a. İş tatminine etki eden faktörler

Bireysel Faktörler: Araştırmalara iş tatmini ile yaş arasında pozitif yönlü ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. İşgörenin çalıştığı işte deneyimi arttıkça iş performansında da yükselme gerçekleşir ve iyi iş çıkarmanın verdiği mutluluk duygusu ile iş tatmini de artar. Eğitim düzeyi yüksek olan işgörenlerin ücret ve çalışma koşullarına dair beklentileri fazla olduğu için aksi bir durum söz konusu olduğunda iş tatminsizliği yaşayabilmektedirler. İş tatminini etkileyen bir diğer faktör ise deneyimdir. Aynı alanda veya aynı örgütte çalışma süresi fazla olan işgörenin iş tatmini de fazladır. İş yaşamına yeni başlayan personel zamanla gerçekçi olmayan beklentilerinin sonuçlarını gördüğünde iş tatminlerinde düşüş yaşayabilmektedirler (Sevimli & İşcan, 2005). Kişilik kavramı da iş tatminini etkileyen bir diğer faktör ise kişilik kavramıdır. Esnek, kararlı, kendine güveni tam olan, eleştirilere karşı daha az kırılgan yapılı, sosyoekonomik engellerini yenmeyi başarmış işgörenlerin iş tatminlerinin daha yüksek olduğu öngörülmektedir (Erol, 1998). Unvan da iş tatminini etkileyen bir faktördür. Unvan yükseldikçe daha iyi mevkilere gelen işgören, gelirini arttırmakta ve iş tatmini de olumlu etkilenmektedir.

Örgütsel Faktörler: İş tatminine etki eden ilk örgütsel faktör işin kendisidir. Yapılan iş zevkli ve çekici ise iş tatmini de aynı doğrultuda artış gösterecektir. İşgören yaptığı işi anlamlı buldukça daha fazla sorumluluk alacak ve işten doyum sağlayacaktır. Ücrette iş tatminine etki eden ikinci bir unsur olarak değerlendirilmektedir. İşgörenler yüksek ücret aldıklarında iş tatminlerinde artış gerçekleşmektedir. Çünkü toplumlar paraya değer vermektedir. Ancak bir örgütte herkes eşit düzeyde paraya önem vermeyebilir. Bazı işgörenler fazla mesai ile ekstra para kazanmayı tercih ederken, bazıları sorumluluktan kaçabilirler. Bir diğer örgütsel faktör olarak yönetim açıklanabilir. Çünkü işgörene yönetim tarafından sunulan destek, adil davranma ve geri bildirim gibi unsurlar iş tatminini olumlu yönde etkileyecektir (Dönmez & Topaloğlu, 2020: 320). İşgörenler karar süreçlerinde söz sahibi olduklarında motivasyonları ve iş tatminleri de artış gösterecektir.

b. İş tatmininin davranışsal sonuçları

İş Performansı: Yoon ve Suh (2003) iş tatminini sağlamış çalışanların daha fazla çalıştıklarını ve çalıştıkları örgüte daha iyi hizmet sunduklarını ifade etmiştir. Farklı beklentilerle bir örgütte çalışmaya başlayan bireyler, bu beklentilerinin gerçekleşebildiği ölçüde işinden ve çalıştığı örgütten memnuniyet duyacaklar ve dolayısıyla verimlilikleri ile performansları da artacaktır (Yazıcıoğlu, 2010: 250).

Devamsızlık: Tatmin düzeyi düşük olan işgörenlerin işlerinde devamsızlık eğiliminde oldukları, mazeret belirtmeksizin işe gelmedikleri gözlenmektedir. Devamsızlık örgütlerde üretimi ve verimliliği olumsuz etkilemekte ve tekrarlandıkça yüksek maliyete sebep olmaktadır (Eronat, 2004).

Örgütsel Sapma: İşgörenlerin çalıştıkları örgütte verimlilik karşıtı davranışlar sergilemesi performans açısından göz ardı edilen bir durum olmakla beraber, bu davranışlar örgütün önemli ölçüde zarara uğramasına neden olabilmektedir (Çetin & Fıkrıkoca, 2012: 47). Müşterilere karşı sergilenen bu davranışlar örgütün itibarı ve marka değeri açısından olumsuz neticelere sebep olabilmektedir. Bu davranışlara örnek olarak; kurallara bilerek uymamak, amirlere karşı gelmek, otoriteye karşı gelmek, örgütten malzeme çalmak vb. verilebilir.

I.II. Tükenmişlik

Tükenmişlik kavramı, bireyler ve örgütler üzerinde önemli etkileri olan bir olgudur. Yabancı literatürde Burnout ve yerli literatürde tükenmişlik olarak geçen bu kavram 1961 senesinde Grene tarafından yayınlanan A Burn Out Case adlı romanla tanınmaya başlamıştır (Uler, 2020: 40). Kişilerin hem iş hem de özel hayatlarında bir sorun teşkil eden bu kavram, yıpranma, başarısızlık ve bireyin içsel motivasyonunda azalma şeklinde tanımlanmaktadır (Sılığ, 2003). Araştırmalar tükenmişliği, iş yerindeki kişilerarası duygusal strese uzun süreli bir tepki olarak açıklamaktadır (Lent & Schwartz, 2012: 361). Cherniss ise strese neden olan durumların üstesinden gelememe olarak tükenmişliği tanımlamaktadır (Güllüce & İşcan, 2010: 22). Freudenberg (1989) tükenmişlik kavramının ilk kez 1989 senesinde ortaya çıktığını belirtmiş ve işgörenlerin aşırı çalışmaları neticesinde artık işlerini

yapamayacak duruma gelmeleri hali şeklinde bir tanım yapmıştır (Duman, 2020). Günümüzde tükenmişlik kavramına ait bilinen tanımlamayı Maslach yapmaktadır. Maslach tükenmişlik kavramını, işi gereği insanlarla ilişkileri yoğun olan bireylerin yaşadığı duyarsızlaşma, duygusal tükenme, düşük başarı hissi şeklinde tanımlamaktadır (Budak & Sürgevil, 2005: 11). Yüz yüzde iletişim içinde olan bireyler için Maslach, daha idealist, heyecanlı ve işe adanmışlık duygularının yüksek olduğunu belirtmektedir. Bu sebeple doğrudan hizmet sektöründe çalışanların daha fazla tükenmişlik sendromu yaşadıkları tespit edilmiştir (Kapusuz, 2016).

Tükenmişliğin en önemli sebeplerinden biri yoğun strese maruz kalmaktır (Voci, Veneziani & Metta, 2016: 65). İşle alakalı stres faktörlerini yanıtlayan ve psikolojik bir faktör olan tükenmişlik bireysel olarak çalışılan örgütte oluşan olumsuz durumlara karşı geliştirilen negatif duygusal tutumlardır. Bu tutumlar fiziksel, duygusal ve psikolojik yorgunluğu sebep olabilir ve örgütsel davranışlar üzerinde de olumsuz etkiler yaratabilir (Akbolat & Oğuz, 2008: 235).

Tükenmişlik kavramı Maslach ve Jackson tarafından üç boyut altında incelenmektedir. Bu boyutlar (Maslach & Jackson, 2003:189);

Duygusal Tükenme: Kişilerin fiziki ve duygusal hayatlarında yaşamış oldukları çöküntü duygusal tükenme olarak tanımlanmaktadır. Duygusal tükenme yaşayan birey bu süreçte çalışma ortamında iletişimsizlik, kaygı, öfke, utanç duyma ve korku hali içerisindedir. Birey gün içerisinde ruhsal ve duygusal halinde bir tahrip olmuşluk yaşar (Arı & Tuncay, 2010: 110). Bu durum devamında duyarsızlaşma ve düşük başarı hissine neden olmaktadır.

Duyarsızlaşma: Bireylerin çalıştıkları örgütte bulunan iş arkadaşlarına karşı ilgisiz davranmaları, onları umursamayıp, dalga geçmeleri durumudur. Kişiler işleri gereği birebir iletişim içinde buldukları diğer bireylere karşı negatif tutumlar sergilediklerinde ve işlerine karşı zamanla tepkisizleştiklerinde duyarsızlaşma boyutuna geçmiş bulunmaktadırlar (Hoşgör, 2020: 302).

Düşük Başarı Hissi: Kişinin kendisini olumsuz bir şekilde değerlendirmesi, işine odaklanmakta güçlük çekmesi ve yaratıcılığını zamanla kaybetmesi durumudur (Aküzüm & Özmen, 2014: 30). Duygusal tükenme yaşayan kişi, kendini yetersiz hissedip, negatif bir ruh haline bürünmektedir. Böylece birey geleceğe yönelik planlar yapmayı bırakmakta ve umutsuzluk içine düşmektedir.

a. Tükenmişliğe katkıda bulunan faktörler

Aşırı İş Yükü: Örgütlerin bireyleri yetkinliklerinin ötesinde çalışmaya mecbur bırakmaları sebebiyle başarısızlık riski artmaktadır. Mevcut kaynakları ile iş talepleri arasında oluşan dengesizlik işgörenleri daha fazla efor sarf etmeye mecbur etmektedir. İşler karmaşık hale geldikçe işgörenler aynı anda birden fazla görevi yerine getirmek zorunda kalmaktadır (Maslach & Goldberg, 1998: 65). Aşırı iş yüküne maruz kalan işgörenler tükenmekte ve mevcut görevlerini yerine getirememektedir.

Düşük Benlik Saygısı: Benlik saygısı, bireyin etkin bir şekilde çalışmaya devam etmesi ve öz değer inancını ifade eden bir kavramdır. Benlik algısı düşük olan bireyler bir amaca ulaşırken başkalarının onayını almadan o amaca ulaşamazlar ve sonuç olarak öz etkinlik algıları da bu durumdan zarar görür (Janssen, Schaufeli & Houkes, 1999: 76). Yüksek benlik saygısı olan bireyler ise kendilerini daha güçlü ve yetkin hissetmektedirler. Böylece tükenmişliği de daha az tecrübe etmektedirler.

Kontrol Eksikliği: Bir hususta karar verirken kendilerini kısıtlanmış hisseden çalışanlar özerkliklerinde azalma yaşayabilirler. Rol çatışmasının bulunduğu örgütlerde kontrol algısında da azalma yaşanmaktadır. Kontrol eksikliği, kişisel başarısızlık ile de ilişkili olup, çalışanların bir dereceye kadar kontrolü ellerine aldıklarında daha yaratıcı oldukları tespit edilmiştir (Leiter, 1999: 550).

Yetersiz Ödüllendirme: Bir örgütün maddi ve manevi ödül sisteminden mahrum edilen işgören çalıştığı örgütün değerleriyle de uyumsuzluk yaşar (Leiter & Maslach, 2011: 550).

Demografik Etkenler: Kadınların erkeklerden ziyade daha çok tükenmişlik yaşadıkları tespit edilmiştir. Edwards (2005) çalışmasında aynı sonucu destekler nitelikte erkeklerin daha uzak duygular sergileme eğiliminde olduğunu, ancak kadınların tükenmişlik duygusu hususunda yüksek hassasiyet

taşıdıklarını tespit etmiştir. Yaşlı işgörenlerin genç işgörelere göre tükenmişliği daha az tecrübe ettikleri gözlenmekle beraber, bu durumun yaşlı çalışanların daha fazla iş tecrübesine sahip olmaları ve hayata daha olgun bakabilmelerinden kaynaklı olduğu belirlenmiştir (Poncet, 2007: 701). Bekâr işgörel aile içi çatışmaların yönetimi ile ilgili yeterli tecrübeye sahip olmadıkları için tükenmişliği daha fazla yaşayabilirler. Lisansüstü eğitim almış işgörelerin de tükenmişliği daha çok duygusal tükenme alanında yaşadıkları görülmüştür. Bu durumun yüksek eğitim sebebiyle meydana geldiği tespit edilmiştir.

Çatışan Değerler: Para odaklı davranışlar ve sınırlı kaynaklar sebebiyle örgütler işgörelarini ihtiyaçlarını karşılarken yetersiz kalabilmektedirler. İşgörelar müşteriiler ile ilgilenmek yerine idari görevlerde çalıştırıldıklarında rahatsızlık duyabilirler. Çünkü işgöreların gözünde müşteriilerle ilgilenmek, başkalarına yardımcı olabilmek duygusunu ve profesyonelliği artırıcı bir etmen olarak görülmektedir.

b. Tükenmişliğe karşı alınabilecek önlemler

Tükenmişliğe neden olan faktörler, bireyin çalışma süresi, demografik özellikler, beklentiler, kişilik, kişinin yaşamdaki sıkıntıları şeklinde sıralanabilir. Bu sıkıntılar, işe geç gelme, savaqlama, performansta düşme, iş performansında düşüş olarak seyretmektedir.

Bu nedenle tükenmişliğin sebep olduğu olumsuzlukları gidermek amacıyla örgütlerde bireysel ve örgütsel birtakım önlemler alınması gerekmektedir. Kişinin beslenmesine dikkat etmesi, dinlenmesi, egzersiz yapması, karamsarlıktan kurtulması, iyimser olması, işini iş yerinde bırakması bireysel önlemlere örnek olarak verilebilir (Ardıç & Polatçı, 2008: 11). Örgütlerin alması gereken önlemlere örnek olarak da, çalışanların kararlara katılımını sağlamak, adil bir ödül sistemi, örgütsel bağlılığı kuvvetlendirmek, görev yeri değişiklikleri, kariyer fırsatları, hizmet içi eğitim olanakları verilebilir.

c. Tükenmişliğin belirtileri

Tükenmişliğin belirtileri şu şekilde sıralanabilir: Ağrı, sıvı, uyku bozuklukları, mide rahatsızlığı, sebepsiz baş ağrıları; değişimlere karşı gösterilen direnç, güven konsantrasyon kayıpları, sürekli sinir hali ve çalıştığı örgüte karşı ilgisizlik; suçluluk hissi, çaresizlik, yetersiz ve başarısız hissetme, özgüven eksilmesi, paranoya, depresyon.

I.III. Öz Kendilik Değerlendirmesi

Öz kendilik, kişinin kendi değeri, yeteneği ve kapasitesine dair ortaya koyduğu değerlendirme anlamına gelmekte olup ilk kez Judge ve arkadaşları tarafından 1997 senesinde literatüre kazandırılmıştır (Brunborg, 2008: 100). 1998 senesinde ise Judge ve arkadaşları öz kendilik değerlendirme için kişilerin kendileri ve etrafındaki işleyişlerle alakalı sahip oldukları temel öncüllerdir şeklinde bir tanım yapmıştır. Bu kavram, benlik saygısını, öz yeterliliği, duygusal dengeyi ve kontrol odaklılığı bütünleştirip, bir üst seviye olarak ele almaktadır (Judge & Bono, 2001). Öz yeterlilik kavramı, kişinin performansını yerine getirirken ortaya koyduğu kişisel yetenekleri ve kabiliyetine ilişkin inancıdır (Judge, Bono, Erez, Locke, 2005: 260). Özsaygı, kişinin kendisini önemlilik, değerlilik ve yeterlilik açısından hangi seviyede olduğunu anlamasını sağlayan bir kavramdır. Duygusal denge, kişinin kendisini güvenli, eleştiriye açık olmasını, sakın kalabilmesini, stresli haller ile başa çıkabilmesi gerektiğini açıklamaktadır (Bruck & Allen, 2003: 461). Kontrol odaklılık kavramı ise kişinin hayatında elde ettiklerini ya kendisinin ya da dış güçlerin gerçekleştirdiğine dair inancını açıklamaktadır (Acaray, 2019: 899). Bu kavramlar birbirleriyle uyum içerisinde oldukları zaman yeterli psikometrik nitelikleri içerdiği söylenebilir. Öz saygısı yüksek bireylerin öz yeterlilikleri de yüksek olacak ve iç kontrol odağına sahip olan bu bireyler duygusal olarak durağan bir yapıya bürünebileceklerdir.

Bireylerin iş yaşamlarına olan etkileri açısından öz kendilik değerlendirme kavramı incelendiğinde, davranışlarını çeşitli şekillerde etkilediği görülmektedir. Genel anlamda duygusal olarak olumlu bir yapıya sahip olan çalışanlar işlerine karşı da olumlu yaklaşmaktadırlar. Kişinin öz

yeterliliğinin yüksek olması zor işlere karşı tutumlarına şekil vererek çalıştıkları örgütteki davranışlarını etkilemektedir. Öz kendilik değerlendirmesi yüksek olan bireylerin hayatlarını kontrol edebilen, yeterli ve saygın hisseden bireyler oldukları söylenebilir.

Öz Kendilik değerlendirmesini oluşturan kavramlar

Benlik Saygısı: Bu kavram bireyin kendisini yetenekli ve önemli gördüğünü açıklamaktadır. Kişi kendisine duyduğu saygı çerçevesinde etrafındakilerin de kıymetini anlayacak ve onlara da aynı ölçüde değer verip, saygı duyacaktır (Judge & Bono, 2001: 85). Bireyler bu davranışı gerçekleştirirken aile ortamlarından, buldukları ortamlardan, iş çevrelerinden ve yöneticilerinden etkilenebilirler. Öz kendilik kişinin bulunduğu örgüt içerisindeki tutum ve davranışlarını etkileyen önemli bir faktördür. Benlik saygısı yüksek olan bireyler, çalıştıkları işten daha fazla tatmin olurlar ve daha iyi performans gösterirler (Tharenou & Harker, 1984: 627).

Öz Yeterlilik: Bireyin sıkıntılı ve belirsiz her türlü işi yapabileceğine ilişkin inancı öz yeterlilik kavramının tanımını oluşturmaktadır (Luszczynska, Scholz, Schwarzer, 2005: 445). Dışarıdan kolaylıkla algılanabilecek bir kavram olmayan öz yeterlilik, bireylerin belli durumlarda sahip oldukları yeteneklerine olan inancına dayanan içsel bir süreç olarak da bilinmektedir (Akgündüz & Akdağ, 2014: 305). Aynı yetenek ve özelliklere sahip olan bireylerin performansları farklı olabilmektedir, bu sebeple bireylerin sahip oldukları öz yeterliliklerinin incelenmesi bu farklılığının sebebinin anlaşılması açısından faydalı olabilecektir (Kurbanoğlu, 2004: 145).

Duygusal Durağanlık: Kişinin kendisini olumsuz olarak değerlendirmesi, korku, suçluluk, endişe duyması ve depresyona girmesi olarak tanımlanmaktadır (Watson, 2000). Bu bireylerin güvensiz, kaygılı, korkak, sinirli bir yapıya sahip oldukları bilinmektedir. Bireysel sonuçları incelendiğinde bu bireylerin, negatif bir düşünce yapısına sahip oldukları, kendilerinden memnun olmadıkları, tutarlı davranışlar sergilemedikleri ve kendilerini adeta bir kurban olarak gördükleri tespit edilmiştir (Şeşen, 2010).

Kontrol Odağı: Bireyin yaşamında meydana gelen olaylar üzerindeki kontrol derecesine ifade etmektedir. Strauser ve arkadaşları kontrol odağını, bireyin hayatı boyunca karşılaştığı olayların kimin tarafından kontrol edildiğine dair inancı olarak açıklamaktadır (Strauser, Ketz, Keim, 2002: 23). Kontrol odağı literatürde iç ve dış kontrol odağı olmak üzere ikiye ayrılarak incelenmektedir. İç kontrol odağına sahip bireyler hayatları boyunca meydana gelen olayların kendi davranışlarının bir sonucu olduğuna inanmaktadırlar (Judge, Erez, Bono, Thoresen, 2003: 312). Dış kontrol odağına sahip olan bireyler ise, yaşadıkları olayların neticelerinden kendilerini sorumlu tutmamakta, bu durumları şans, kader ve çevre gibi dış güçlere bağlamaktadırlar (Rotter, 1990: 488). Çalıştığı örgütteki başarılarının kaynağı olarak kendilerini gören işgörenler, hem iç kontrol odaklı hem de iş tatmini yüksek bir yapıya sahip olmaktadır (Solmuş, 2004: 198).

I.IV. Öz Kendilik Değerlendirmesi ve İş Tatmini

Öz kendilik değerlendirmesi ve iş tatmini ilişkisine dair yapılan ilk çalışma Judge ve arkadaşlarına ait olmakla beraber, bu çalışmanın iş tatminine etki eden mizaç faktörleri ortaya çıkarmak amacıyla yapıldığı görülmektedir. İşgörenlerin iş tatminini etkileyen unsurların, çalışma şartları, örgütün çevresi, rol çatışması, stres olduğu tespit edilmiştir. Bu faktörlerin yanında iş tatminin psikolojik tarafında değinen öz kendilik değerlendirmesinin iş tatminini yordayan en önemli faktör olduğu görülmüştür (Piccolo, Judge, Takahashi, Watanabe, Locke, 2005: 972). Judge ve arkadaşları tarafından 1998 senesinde gerçekleştirilen çalışmada da öz kendilik değerlendirmesi ile iş tatmini arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmüştür. İş tatmini ile öz kendilik değerlendirmesi arasında yüksek oranda korelasyon tespit edilmiş olup, sebepleri incelendiğinde öz kendilik değerlendirmesinin kişilerin özel durumları değerlendirilirken onlara bir temel oluşturduğu görülmüştür. Öz kendilik değerlendirmesi yüksek olan bireyler özel bir durum ile karşı karşıya kaldığında duygularını yönetebildikleri için ve işlerine daha iyi adapte oldukları için daha fazla tatmin yaşamaktadırlar (Judge, Locke, Durham, Kluger, 1998: 21). Judge ve arkadaşlarının 2005 senesinde yaptıkları bir diğer çalışmada ise işin önemi, zorluk

derecesi gibi iş özelliklerinin öz kendilik değerlendirmesi yüksek işgörenler tarafından daha olumlu değerlendirildiği, dolayısıyla bu işgörenlerin daha fazla iş tatmini yaşadıkları tespit edilmiştir. Olumlu öz kendilik değerlendirmesine sahip olan çalışanlar çalıştıkları örgütte en zor görevleri almaktan çekinmemektedirler. Öz kendilik değerlendirmesi düşük olan çalışanlar ise devamlı başarısızlıklarla karşılaşmakta ve işlerine karşı olumsuz tutumlar geliştirmektedirler (Judge, Bono, Erez, Locke, 2005: 263). Hsieh ve Huang (2017) Taiwan’da çalışmakta olan 346 işgören ile bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Araştırma kapsamında yapılan analizlerin neticesinde öz kendilik değerlendirmesi yüksek olan çalışanların çalıştıkları işten de tatmin oldukları belirlenmiştir (Hsieh & Huang, 2017: 291).

I.V. Öz Kendilik Değerlendirmesi ve Tükenmişlik

Alarcon vd. tarafından yapılan çalışmaya göre öz kendilik değerlendirmesinin öz saygı, öz yeterlilik, kontrol odağı ve duygusal denge boyutuyla tükenmişlik arasında anlamlı ilişkilerin olduğu tespit edilmiştir. En yüksek ilişkilerin duygusal denge ile duygusal tükenmişlik ve öz yeterlilik ile kişisel başarı hissi arasında olduğu görülmüştür (Alarcon, Eschleman, Bowling, 2009: 250). Haines vd. ise öz kendilik değerlendirmesi olumlu seyrettiğinde bu durumun iş aile çatışması ile ilişkili olduğunu, böylece öz kendilik değerlendirmesi ile tükenmişlik arasındaki ilişkide iş aile çatışmasının aracılık rolünü üstlendiğini, iş aile çatışması ile tükenmişlik arasındaki ilişkide de düzenleyici etkisinin olduğunu tespit etmiştir (Haines, Harvey, Durand, Marchand, 2013: 785). Özer ve Tozkoparan tarafından yapılan çalışmada ise öz kendilik değerlendirmesi ile tükenmişliğin tüm alt boyutları arasında anlamlı ilişkilerin olduğu, iş tatmininin bu ilişkide aracılık rolü üstlendiği tespit edilmiştir (Özer & Tozkoparan, 2013: 72).

I.VI. İş Tatmini ve Tükenmişlik

Ogresta ve ark. (2008) tarafından yapılan çalışma Hırvatistan’da görev yapmakta olan 174 ruh sağlığı uzmanı ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde tükenmişliğin iş tatmini üzerinde negatif yönlü etkisinin olduğu belirlenmiştir (Ogresta ve ark., 2008: 368). Kinman, Wray ve Strange tarafından 2011 senesinde gerçekleştirilen çalışmada ise öğretmenlerin duygusal emekleri, tükenmişlikleri ve iş tatminleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Yapılan bu çalışmanın neticesi iş tatmini ile tükenmişlik arasında negatif yönlü, anlamlı ilişkilerin olduğunu göstermiştir (Kinman, Wray, Strange, 2011: 250). Tunceli tarafından 2012 senesinde hava yolu çalışanları üzerinde yapılan araştırmaya göre tükenmişliğin bir alt boyutu olan duyarsızlaşmanın iş tatmini üzerinde negatif yönlü, kişisel başarının ise pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir (Tunceli, 2012). Güner’in 2014 senesinde gerçekleştirdiği çalışma sonucunda banka çalışanlarının tükenmişlik boyutları ile iş tatminleri arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür (Güner, Çiçek, Can, 2014: 70). Ok (2014) tarafından yapılan çalışma altı kamu bankasının genel müdürlük birimleri ve merkez şubelerinde hizmet veren 999 banka çalışanı ile gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında yapılan analizler neticesinde tükenmişliğin iş tatminini negatif yönde etkilediği tespit edilmiştir (Ok, 2014: 62). Soygür ve Aydın (2018) araştırmasında banka çalışanlarının tükenmişlik, stres ve iş tatminleri arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analizlerin neticesine göre tükenmişliğin iş tatminini olumsuz yönde etkilediği görülmüştür (Soygür ve Aydın, 2018). Çelebi ve Kayasandık (2018) araştırmasında banka çalışanların tükenmişlik ve iş tatminleri arasındaki ilişki araştırılmıştır. Yapılan analizlerin neticesine göre duygusal tükenmişlik ile duyarsızlaşmanın iş tatmini arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki, kişisel başarı boyutu ile iş tatmini arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür (Çelebi ve Kayasandık, 2018). Demir (2020) tarafından yapılan çalışma Kayseri’de üretim sektöründe faaliyet gösteren bir firmanın 99 çalışanı ile gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizlerin neticesinde çalışanların tükenmişlik seviyelerinin iş tatminleri üzerinde anlamlı etkisinin olduğu belirlenmiştir (Demir, 2020: 2131). Terry ve Woo (2020) tarafından yapılan çalışma 151 tıbbi malzeme tedarikçisi ile online anket aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında yapılan analizler neticesinde tükenmişliğin iş tatmini üzerinde negatif yönlü ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir (Terry ve Woo, 2020: 200).

I.VII. İş Tatmini, Tükenmişlik ve Öz Kendilik Değerlendirmesi İlişkisi

Arlı tarafından 2019 senesinde hazırlanan doktora tezinden öz kendilik değerlendirmesinin, sinizm, iş tatmini ve tükenmişliğe olan etkisi araştırılmıştır. Yapılan araştırmanın sonucuna göre öz kendilik değerlendirmesinin iş tatminini olumlu yönde, tükenmişliği negatif yönde etkilediği belirlenmiştir (Arlı, 2019). Bu çalışmadan farklı olarak farklı örneklemde çalışma yürütülmüş olup, ortaya çıkan sonuç karşılaştırılarak yorum yapılmıştır. Böylece farklı örneklemdeki sonuçlar karşılaştırılarak kurama katkı sunulması amaçlanmıştır.

II. METODOLOJİ

Araştırma için Bandırma'da bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsü tercih edilmiştir. Bu kuruluşta anket çalışmasını gerçekleştirmek amacıyla Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi 2020-3 toplantı nolu ve 18/06/2020 tarihli Etik Kurul Onayı alınmıştır. Araştırmanın evrenini merkezi Ankara'da bulunan bir kamu iktisadi teşebbüsünde çalışmakta olan 850 personel oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini bu kamu iktisadi teşebbüsünün Bandırma'daki biriminde çalışmakta olan 271 personel ile kolayda örnekleme yöntemiyle tespit edilmiştir.

$$n = \frac{n_0}{1 + n_0/N} \quad n_0 = \frac{t^2 x s^2}{d^2}$$

N: Evren büyüklüğü

n: Örneklem büyüklüğü

t: Güven düzeyine karşılık gelen tablo z değeri (0,05 için 1.96, 0.01 için 2.58 ve 0.001 için 3.28)

s: Evren için tahmin edilen standart sapma

d: Kabul edilebilir sapma toleransı

Araştırmada güven düzeyi olarak %95 (alfa 0,05 için z tablosu değeri (t)=1,96), standart sapma değeri ise 0,5 (s) olarak alınmıştır (Gürbüz ve Şahin, 2017: 318).

$$n = \frac{384,16}{1 + \frac{384,16}{850}} = 264,755 \quad n_0 = \frac{1,96^2 x 0,5^2}{0,05^2} = 384,1$$

Örneklem evrenin %31'ine karşılık gelmektedir. Örneklem sayısı bu araştırma için yeterli görülmektedir (Gürbüz & Şahin, 2017: 130). Sosyal değişim kuramının temel prensibi karşılıklılık normudur. Sosyal değişim kuramı, bir etkileşim durumunda bireyler ve gruplar arasındaki kaynak alışverişini anlama ile ilgili genel bir sosyal bilim kuramıdır (Kulualp ve Sarı, 2019: 661). Araştırmanın hipotezleri sosyal değişim kuramına göre oluşturulmuştur. İş tatmini, tükenmişlik ve öz kendilik değerlendirmesi ile ilgili olan, sosyal değişim kuramına göre oluşturulan araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_1 : İş tatmini ve tükenmişlik arasındaki ilişkide öz kendilik değerlendirmesinin aracılık rolü vardır.

H_{1a} : İş tatmini tükenmişliği etkiler.

H_{1b} : İş tatmini öz kendilik değerlendirmesini etkiler.

H_{1c} : Öz kendilik değerlendirmesi tükenmişliği etkiler.

Araştırmada veri toplama yöntemi olarak anket formu tekniği uygulanmıştır. Bu anket formu söz konusu kamu iktisadi teşebbüsündeki işgörenlerin iş tatminleri, tükenmişlikleri, öz kendilik değerlendirmeleri ve demografik özelliklerini tespit etmek amacıyla hazırlanmıştır. Demografik sorular hariç, diğer üç ölçekte işgörenlerin ifadelerine katılım seviyeleri 5'li Likert Ölçeği ile tespit edilmiştir (1=Kesinlikle Katılmıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum). Anket formu toplam 43 sorudan oluşmakta olup, sorular yüz yüze görüşülerek doldurtulmuştur. Anket formunun birinci bölümünde söz konusu kamu iktisadi teşebbüsünde çalışmakta olan işgörenlerin iş tatminlerini ölçmek amacıyla, Basım ve Şeşen (2009) tarafından, Hackman ve Oldman'ın (1975) İş Özellikleri Anketi'nden Türkçe'ye uyarlanan 5 adet soru bulunmaktadır. Anket formunun ikinci bölümünde işgörenlerin tükenmişlik düzeylerini tespit etmek amacıyla Maslach ve Jackson (1981) tarafından geliştirilen ve Ergin (1992) tarafından Türkçe'ye uyarlanan 22 soruluk Tükenmişlik Envanteri kullanılmıştır. Anket formunun üçüncü bölümünde işgörenlerin öz kendilik değerlendirmelerini tespit etmek amacıyla Judge vd. (2003) tarafından geliştirilip, Türkçe'ye Kisbu (2006) tarafından çevrilen 12 soruluk Öz Kendilik Değerlendirmesi Ölçeği kullanılmıştır. Anket formunun dördüncü bölümünde ise işgörenlerin demografik bilgilerini tespit etmek amacıyla cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve kurumda çalışma süresi şeklinde 4 soru bulunmaktadır.

III.BULGULAR

III. I. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Araştırmaya katılan işgörenlerin demografik özelliklerine ilişkin frekans ve yüzde dağılımları Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Değişken		Frekans	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	70	25,8
	Erkek	201	74,2
Yaş	18-24	7	2,6
	25-31	64	23,6
	32-38	83	30,6
	39-45	63	23,2
	46 ve üstü	54	19,9
	Orta Öğretim	11	4,1
Eğitim Durumu	Lise	122	45,0
	Ön Lisans	53	19,6
	Lisans	82	30,3
	Yüksek Lisans/Doktora	3	1,1
	1 Yıldan Az	11	4,1
Kurumda Toplam Çalışma Süresi	1-6 Yıl Arası	60	22,1
	6-10 Yıl Arası	109	40,2
	11-15 Yıl Arası	30	11,1
	15 Yıl ve Üstü	61	22,5
	Total	271	100

Tablo 1'de yer alan sonuçlar incelendiğinde ankete katılanların çoğunluğu 201 kişi (%74, 2) ile erkek işgörenlerdir. Yine katılımcıların yaş aralıkları 32-38 yaş arası yoğunlukta olmak üzere 83 kişi (%30, 6), eğitim durumları ağırlıklı olarak 122 kişi (%45) ile lise mezunu ve kurumda çalışma süresi de ağırlıklı olarak 109 kişi (%40, 2) ile 6-10 yıl arasındadır.

III. II. Güvenilirlik Analizi

Tablo 2. Güvenilirlik Analizleri

	Cronbach's Alfa	İfade Sayısı
İş Tatmini	0,848	5
Tükenmişlik	0,847	22
Öz Kendilik Değerlendirmesi	0,707	12

Güvenilirlik, ölçüm araçlarının farklı zamanlarda, farklı yerlerde, aynı evren içinden seçilen farklı örnekleme uygulandığında, benzer sonuçlar vermesi olarak tanımlanmıştır. Bir başka ifadeyle, aynı ölçüm aracı ile farklı zamanlarda yapılan ölçüm sonuçları arasındaki tutarlılıktır. Güvenilirlik kısacası, ölçüm araçlarının ne kadar tutarlı ölçüm yaptığını ifade etmektedir (Gürbüz & Şahin, 2017: 263). Araştırmada kullanılan, 5 ifadeden oluşan iş tatmini ölçeği, 22 ifadeden oluşan tükenmişlik ölçeği ve 12 ifadeden oluşan öz kendilik değerlendirmesi ölçeği kullanılmış olmakla birlikte soru listelerinin (anket formlarına verilen yanıtların) iç tutarlılığı ve güvenilirliğini ölçmek için Alfa (Alpha) katsayısı değerine bakılmıştır. Araştırmada kullanılan iş tatmini ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach's Alpha) 0,848 olarak belirlenmiştir. Tükenmişlik ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı (Cronbach's Alpha) 0,847 olarak belirlenmiştir. Öz Kendilik Değerlendirmesi Ölçeğine ait güvenilirlik katsayısı (Cronbach's Alpha) 0,707 olarak belirlenmiştir. Alpha katsayısı 0 ile 1 arasında değişen değerler almaktadır. Bu değer 1'e yaklaştıkça ölçek güvenilirliği artmaktadır. Güvenilirliği ölçmek adına hesaplanan Alpha katsayısı 0,40-0,60 arasında bir değer alıyorsa ölçek "düşük güvenilir"; bu katsayı 0,60-0,80 arasında bir değer alıyorsa ölçek "oldukça güvenilir"; 0,80-1,00 arasında bir değer alıyorsa "yüksek güvenilir" şeklinde ifade edilmiştir (Gürbüz & Şahin, 2017: 162). Netice itibariyle araştırmanın ölçekleri güvenilir olarak kabul edilmektedir.

III. III. Normallik Testi

Tablo 3. Normallik Testi

	Çarpıklık	Basıklık
İş Tatmini	-0,417	-0,115
Tükenmişlik	0,250	0,059
Öz Kendilik Değerlendirmesi	0,392	0,212

Verilerin normal dağılması regresyon ve korelasyon analizlerinin uygulanabilmesi için önem arz etmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017: 230). Bu kapsamda "İş Tatmini Ölçeği", "Tükenmişlik Ölçeği" ve "Öz Kendilik Değerlendirmesi Ölçeği" ile elde edilen verilerin normal dağılıp dağılmadığını belirlemek için normallik testi uygulanmıştır. Normallik testi sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir. Tablo 3'te görüldüğü gibi her iki ölçek verileri için Çarpıklık (Skewness) ve Basıklık (Kurtosis) +1,5 ile -1,5 arasında bir değer aldığı ve normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Buna göre değişkenler arasında regresyon ve korelasyon gibi testlerin uygulanabileceği görülmüştür.

III. IV. Çoklu Korelasyon Analizi Bulguları

Tablo 4. Korelasyon Analizi

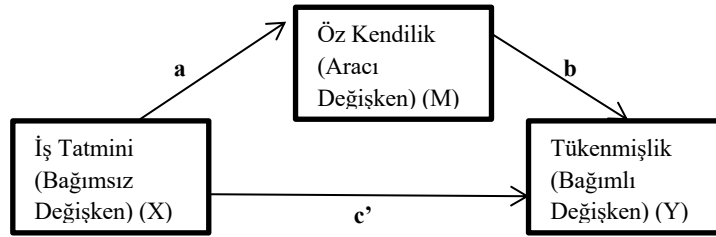
Değişkenler	1	2	3
1.İş Tatmini	1 ,000		
2.Tükenmişlik	-0,275** ,000	1	
3.Öz Kendilik Değerlendirmesi	0,378** ,000	-0,534** ,000	1

N:271, p* < 0.05, p** < 0.01

Araştırmanın yapıldığı kurumda çalışanların iş tatminleri, tükenmişlik seviyeleri ve öz kendilik değerlendirmeleri arasındaki ilişkiler çoklu korelasyon analizi ile araştırılmıştır. Yapılan çoklu korelasyon analizi neticesine göre iş tatmini ile tükenmişlik arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r(271): -0,275, p<0.05$) olduğu tespit edilmiştir. İş tatmini ile öz kendilik değerlendirmesi arasında anlamlı bir ilişki ($r(271): 0,378, p<0.05$) olduğu tespit edilmiştir. Ve öz kendilik değerlendirmesi ile tükenmişlik arasında negatif yönlü ve anlamlı bir ilişki ($r(271): -0,534, p<0.05$) olduğu tespit edilmiştir.

III. V. İş Tatmini ve Tükenmişlik Arasındaki İlişkide Öz Kendilik Değerlendirmesinin Aracılık Etkisinin Hiyerarşik Regresyon Analizi ile Tespiti

Bağımsız değişkenin etkisini bağımlı değişkene ileten veya aracılık eden değişkenlere verilen isimdir. Aracı değişken bağımlı ve bağımsız değişkenler arasında yer alır ve bu iki değişken arasında bağlantı kurar (Gürbüz ve Şahin, 2017: 260). Bu aracılık modeli dört aşamadan meydana gelmektedir.

Şekil 1. Temel Aracılık Modeli

Tablo 5. İş Tatmininin Tükenmişlik Üzerindeki Etkisi (1. Adım)

R	R ²	Düzeltilmiş R ²	F	B	Sig.
0,275	0,076	0,072	22,003	-0,275	,000

Bağımlı Değişken: Tükenmişlik
Bağımsız Değişken: İş Tatmini

Tablo 5'teki regresyon analizinin neticesine göre iş tatmininin tükenmişlik üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Bağımsız değişkende bir değişme, bağımlı değişkendeki değişmeye neden olmaktadır. Sonuç olarak; " H_{1a} : İş tatmini tükenmişliği etkiler" hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 6. İş Tatmininin Öz Kendilik Değerlendirmesi Üzerindeki Etkisi (2. Adım)

R	R ²	Düzeltilmiş R ²	F	B	Sig.
0,378	0,143	0,140	44,899	0,378	,000

Bağımlı Değişken: Öz Kendilik Değerlendirmesi
Bağımsız Değişken: İş Tatmini

Tablo 6'daki regresyon analizinin neticesine göre iş tatmininin öz kendilik değerlendirmesi üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Bağımsız değişkende bir değişme, bağımlı değişkendeki değişmeye neden olmaktadır. Sonuç olarak; " H_{2a} : İş tatmini öz kendilik değerlendirmesini etkiler" hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 7. Öz Kendilik Değerlendirmesinin Tükenmişlik Üzerindeki Etkisi (3. Adım)

R	R ²	Düzeltilmiş R ²	F	B	Sig.
0,534	0,286	0,283	107,536	-0,534	,000

Bağımlı Değişken: Tükenmişlik
Bağımsız Değişken: Öz Kendilik Değerlendirmesi

Tablo 7’deki regresyon analizinin neticesine göre öz kendilik değerlendirmesinin tükenmişlik üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Bağımsız değişkende bir değişme, bağımlı değişkende değişmeye neden olmaktadır. Sonuç olarak; “ H_{3a} : Öz kendilik değerlendirmesi tükenmişliği etkiler.” hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 8. Öz Kendilik Değerlendirmesi ve İş Tatminin Tükenmişlik Üzerindeki Etkisi (4. Adım)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Std. Hata	β	t	p	Tolerans	VIF
Tükenmişlik	İş Tatmini	-0,055	0,036	-0,085	-1,531	0,127	0,857	1,167
	Öz Kendilik Değ.	-0,546	0,060	-0,502	-9,045	,000	0,857	1,167
F = 55,209								
R ² = 0,292								
Düzeltilmiş R ² = 0,287								
Tahmini Std. Hata = 0,47417								
ANOVA (Anlamlılık) = ,000								

Tablo 8’deki bulgular değerlendirildiğinde çoklu regresyon modelinin istatistiksel olarak anlamlı ($p < 0,001$) olduğu, tükenmişlik ile iş tatmini arasındaki ilişkiyi gösteren Beta katsayısının (-0,085) istatistiksel olarak anlamlı olmadığı ($p = 0,127$), öz kendilik değerlendirmesi ile tükenmişlik arasındaki ilişkiyi gösteren Beta katsayısının (-0,502) istatistiksel olarak anlamlı olduğu ($p = ,000$) görülmektedir. Elde edilen bulgulara göre aracılık modeli için gerekli şartlar sağlanmıştır. Öz kendilik değerlendirmesi (aracı değişken) modele dâhil olduğunda; bağımsız değişken iş tatmininin bağımlı değişken tükenmişlik üzerindeki etkisi $\beta = -0,275$ ($p < 0,01$) değerinden $\beta = -,085$ ($p < 0,127$) değerine azalarak istatistiksel olarak anlamlılığını kaybetmiştir. Bulgular iş tatmininin öz kendilik değerlendirmesini artırdığını ve öz kendilik değerlendirmesinin tükenmişliği azalttığını göstermektedir. Bağımsız değişken iş tatmini ile aracı değişken öz kendilik değerlendirmesi birlikte regresyon analizine dâhil edildiğinde, bağımsız değişken iş tatmini ile bağımlı değişken tükenmişlik arasında anlamlı olmayan ilişki çıktığı için öz kendilik değerlendirmesinin tam aracılık etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Sonuç olarak; “ H_1 : İş tatmini ve tükenmişlik arasındaki ilişkide öz kendilik değerlendirmesinin aracılık rolü vardır” hipotezi kabul edilmiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Aracı etkiden söz edebilmek için aracı değişkenin analize dâhil edilmesiyle, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin azalması ve R² değerinde artış olması gerekmektedir. Bu aracılık etkisi de kısmi aracılık olarak isimlendirilmektedir. Tam aracılık olması için ise bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etki şiddetinin 1. aşamada anlamlı 4. aşamada anlamsız olması veya 1. aşamada anlamsız 4. aşamada anlamlı olması gerekmektedir.

Yapılan hiyerarşik regresyon analizinin birinci adımında, iş tatmininin tükenmişlik üzerindeki etkisi anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, işgörenin iş tatmini arttığı zaman tükenmişliğinin azalacağını, iş tatmini azaldığı zaman ise tükenmişliğinin artacağını göstermektedir. Elde edilen bu sonuç Naktiyok ve

Kaygın (2012) tarafından yapılan çalışmada bulunan netice ile örtüşmektedir. Hiyerarşik regresyon analizinin ikinci adımında iş tatmininin öz kendilik değerlendirmesi üzerindeki etkisi anlamlı ve pozitif yönlü olarak bulunmuştur. Bu durum iş tatmini artıran işgörenin öz kendilik değerlendirmesinin de artış göstereceğini belirtmektedir. Elde edilen sonuç Judge ve Bono tarafından yapılan çalışmanın sonucu ile örtüşmektedir. Judge ve Bono tarafından gerçekleştirilen bu çalışmada iş tatmini ile öz kendilik değerlendirmesi arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmüş, öz kendiliği yüksek olan bireylerin performansların ve iş tatminlerinin de yüksek olduğu tespit edilmiştir (Judge & Bono, 2001: 83). Hiyerarşik regresyon analizinin üçüncü aşamasında öz kendilik değerlendirmesinin tükenmişlik üzerindeki etkisi anlamlı bulunmuştur. Bu sonuç, işgörenin öz kendilik değerlendirmesi arttığında tükenmişliğin azalacağını göstermektedir. Greaves ve arkadaşları tarafından yapılan çalışmada bulunan sonuç, hiyerarşik regresyon analizinin üçüncü adımında elde edilen sonuç ile örtüşmektedir (Greaves, Parker, Zacher, Jimmieson, 2017: 170). Hiyerarşik regresyon analizinin dördüncü adımında aracı değişken öz kendilik değerlendirmesi analize dâhil edildiğinde p değeri anlamlı olarak bulunmuştur. Ancak birinci adımda iş tatmini ve tükenmişlik arasında anlamlı çıkan ilişki aracı değişken devreye girdiğinde anlamsız hale gelmiştir. Elde edilen bulgular aracılık için gerekli şartları sağlamıştır. Bu durum iş tatmini ve tükenmişlik arasındaki ilişkide öz kendilik değerlendirmesinin tam aracılık rolünü üstlendiğini göstermektedir. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinin sonucuna göre iş tatmini öz kendilik değerlendirmesini arttırdığı, öz kendiliği yüksek olan işgörenlerin tükenmişlik seviyelerinin azaldığı görülmüştür. Elde edilen bu sonuç Best ve arkadaşları tarafından yapılan çalışma ile örtüşmektedir. Best, Stapleton ve Downey çalışmasında da iş tatmini yüksek olan işgörenlerin öz kendiliklerinde artış yaşanacağı, artan iş tatmini ve öz kendiliğin işgörenin tükenmişlik seviyesini azaltacağı belirtilmektedir (Best, Stapleton, & Downey, 2005: 445).

Günümüzde yoğun rekabet ortamında hayatta kalmaya çalışan örgütlerin, başarılarını sürdürebilmeleri için örgüt çalışanlarının da iş ile ilgili tutum ve davranışlarının en doğru ve sağlıklı şekilde yönetilmesi gerekmektedir. Çalışanların işleri ile ilgili tutum ve davranışlarından biri iş tatminidir. İşinden tatmin olmayan çalışanların fiziksel ve ruhsal sağlıklarında bozulmalar, örgüt içerisindeki verimliliklerinde düşüşler ve örgütün ekonomik gelişiminde olumsuz durumlar yaşanabilir. Bu sebeple yöneticilerin örgütün performansını diledikleri seviyede tutabilmeleri için çalışanların iş tatmini seviyelerini belirlemeleri ve iş tatminini etkileyen olumsuz durumları tespit etmeleri gerekmektedir. İş tatmini çalıştığı örgüt tarafından sağlanan işgörenin öz kendiliği de yükselecek ve olumsuz örgüt şartlarında bile işlerine daha olumlu yaklaşacaktır. Bu kapsamda çalışanların öz kendiliklerinin yükseltilmesi ile tükenmişlik seviyelerinin de azalacağı görülmektedir. İş tatmini ve öz kendiliği yüksek olan çalışanlar çalıştıkları örgüt tarafından diğer çalışma arkadaşlarına rol model olarak gösterildiğinde tatmin seviyelerinde daha çok artış gerçekleşecektir. Netice itibarıyla çalışanlarda iş tatmininin tek başına yükselmiş olması tükenmişliği azaltmayacaktır. Tükenmişliği azaltmak için iş tatmini ile birlikte öz kendilik değerlendirmesini de arttırmak gereklidir. Dolayısıyla çalışanın iş tatminini ve öz kendiliklerini arttırmak için yöneticilere şu tavsiyeler verilebilir: Çalışanların yeteneklerini keşfedip, kendilerini geliştirmelerine imkân verilmeli, çalışanların iş ile ilgili endişelerini ve şikâyetlerini belirtmelerine fırsat verilmeli, çalışmada görmek istenilen davranış ve performansın devamı için ödüllendirme yapılmalı, çalışanlar ile içerik paylaşımı yapıp, kararlara katılımlarını sağlanmalı ve onlara ilgi gösterilmelidir.

Morali yerine gelen çalışan görevini daha coşku ve enerji ile yerine getirecek, iş yerlerine ve yöneticilerine bağlılıkları artacak, kurallara, emirlere, yönetmeliklere uyacak, işe devamsızlığı azalacak, işgücü devir hızı düşecek ve dolayısıyla öz kendiliği de artış gösterecektir. Söz konusu olumlu sonuçları tecrübe eden çalışan da tükenmişlik duygusunu yaşamayacaktır.

Bu çalışma sadece Bandırma ilçesinde gerçekleştirilmiştir. Farklı il veya bölgelerde, daha geniş örneklem çerçevesinde benzer çalışmaların yapılması, karşılaştırma açısından olanak sağlayacaktır. Bu çalışma sadece bir kamu iktisadi teşebbüsündeki çalışanlar ile gerçekleştirilmiştir. Farklı meslek gruplarında benzer çalışmalara yer verilmesi literatüre katkı sağlanması açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Acaray, A. (2019). Öz kendilik değerlendirmesinin presenteeism üzerine etkisinde çalışmaya tutkunluğun aracılık rolü. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 890-904.
- Akbolat, M., & Oğuz, I. (2008). Sağlık çalışanlarının tükenmişlik düzeyleri: Bir kamu hastanesi örneği. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 11(2), 229-254.
- Akgündüz, Y. & Akdağ, G. (2014). İşgörenlerin kişilik özelliklerinin temel benlik değerlendirmelerine ve işten ayrılma niyetlerine etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 12(24), 295-318.
- Akıncı, Z. (2002). Turizm sektöründe işgörenin iş tatminini etkileyen faktörler: Beş yıldızlı konaklama işletmelerinde bir uygulama. *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, (4), 1-25.
- Aküzüm, C. & Özmen, F. (2014). Eğitim denetmenlerinin mesleki gelişim, tükenmişlik ve iş tatminine ilişkin bir meta-sentez çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(49), 28-35.
- Alarcon, G., Eschleman, K., & Bowling, N. (2009). Relationships between personality variables and burnout: A meta-analysis. *Work & Stress*, 23(3), 244-263.
- Altay, H. (2009). Antakya ve İskenderun otel çalışanlarının tükenmişliği ve iş tatmini üzerine bir araştırma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(12), 1-17.
- Ardıç, K., & Polatçı, S. (2008). Tükenmişlik sendromu akademisyenler üzerinde bir uygulama(GOÜ örneği). *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 1-28.
- Arı, G., & Tuncay, A. (2010). Yöneticiye duyulan güven ve tükenmişlik arasındaki ilişkiler: Ankara'daki devlet hastanelerinde çalışan idari personel üzerinde bir araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(4), 108-115.
- Arlı, Ö. (2019). *Öz kendilik değerlendirmesinin, sinizm, iş tatmini ve tükenmişliğe etkisinde toksik liderliğin rolü.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim ve Organizasyon Ana Bilim Dalı Savunma Yönetimi Bilim Dalı, Ankara.
- Battal, F. (2020). İş yerindeki narsisizm ve iş tatmini arasındaki ilişkide örgütsel özdeşleşmenin rolü. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (23), 565-592.
- Best, R., Stapleton, L., & Downey, R. (2005). Core self-evaluations and job burnout: The test of alternative models. *Journal of Occupational Health Psychology*, 10(4), 441-451.
- Bruck, C., & Allen, T. (2003). The relationship between big five personality traits, negative affectivity type a behavior and work-family conflict. *Journal of Vocational Behavior*(6), 457-472.
- Brunborg, G. (2008). Core self-evaluations: A predictor variable for job stress. *European Psychologist*, 13(2), 96-102.
- Budak, G. & Sürgevil, O. (2005). Tükenmişlik ve tükenmişliği etkileyen örgütsel faktörlerin analizine ilişkin akademik personel üzerinde bir uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 1-20.
- Çetin, F. & Fıkrıkoca, A. (2012). Rol ötesi olumlu davranışlar kişisel ve tutumsal faktörlerle öngörülebilir mi? *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 65(4), 41-66.
- Demir, N. (2007). *Örgüt kültürü ve iş tatmini.* İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Demir, D. (2020). Tükenmişlik sendromu ve iş tatmini arasındaki ilişki: Kayseri ilindeki üretim sektöründe bir araştırma. *Social Sciences Studies Journal*, 62, 2127-2139.
- Dönmez, F., & Topaloğlu, C. (2020). Otel çalışanlarında algılanan örgütsel destek, iş yeri yalnızlığı ve iş tatmini ilişkisi. *İş ve İnsan Dergisi*, 7(2), 311-324.
- Duman, N., Sak, R., & Sak, İ. (2020). Öğretmenlerin mesleki tükenmişlik düzeyleri ile örgütsel sinizm tutumlarının incelenmesi. *YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, 17(1), 1098-1127.
- Edwards, D., Burnard, P., Hannigan, B., Cooper, L., Adams, J., & Juggessur, T. (2005). Clinical supervision and burnout: the influence of clinical supervision for community mental health nurses. *Mental Health*, 5(1), 1007-1015.
- Erdoğan, İ. (1999). İşletme yönetiminde örgütsel davranış. *İşletme İktisadi Enstitüsü, Araştırma ve Yardım Vakfı*, (9), 1-100.
- Eronat, Z. (2004). *İşletmelerde iş tatmini ve iş gücü devir problemlerinin çözümünde bir faktör olarak iletişim: KOBİ'lerde ampirik bir uygulama,* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Filiz, Z. (2014). Öğretmenlerin iş doyum ve tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10 (23), 157-171.
- Greaves, C., Parker, S., Zacher, H., & Jimmieson, N. (2017). Working mothers' emotional exhaustion from work and care: The role of core self-evaluations, mental health, and control. *Work & Stress*, 31(2), 164-181.

- Güllüce, A., & İşcan, F. (2010). Mesleki tükenmişlik ve duygusal zeka arasındaki ilişki. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 7-29.
- Güner, F., Çiçek, H., & Can, A. (2014). Banka çalışanlarının mesleki stres ve tükenmişlik düzeylerinin iş doyum ve yaşam doyum düzeyleri ile ilişkisi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 6, 59-76.
- Gürbüz, S. & Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Haines, v., Harvey, S., Durand, P. & Marchand, A. (2013). Core self-evaluations, work- family conflict, and burnout. *Journal of Marriage and Family*, (75), 778-793.
- Hoşgör, H., & Gün, İ. (2020). Mobbing ve tükenmişlik arasındaki ilişki: Bir meta analiz çalışması. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 290-314.
- Hsieh, H. & Huang, J. T. (2017). Core self-evaluations and job and life satisfaction: The mediating and moderated mediating role of job insecurity. *The Journal of Psychology*, 151(3), 282-298.
- Janssen, P., Schaufeli, W., & Houkes, I. (1999). Work-related and individual determinants of the three burnout dimensions. *Work & Stres*(13), 74-86.
- Judge, T., & Bono, J. (2001). Relationship of core self-evaluations traits-self-esteem, generalized self-efficacy, locus of control, and emotional stability-with job satisfaction and job performance: A meta analysis. *Journal of Applied Psychology*, 86(1), 80-92.
- Judge, T., Bono, E., Erez, A., & Locke, E. (2005). Core self-evaluations and job and life satisfaction: The role of self-concordance and goal attainment. *Journal of Applied Psychology*, 90(2), 257-268.
- Judge, T., Bono, J., Erez, A., & Locke, E. (2005). Core self-evaluations and job and life satisfaction: The role of self-concordance and goal attainment. *Journal of Applied Psychology*, 90(2), 257-268.
- Judge, T., Erez, A., Bono, J., & Thoresan, C. (2003). The core self-evaluations scale: Development of a measure. *Personnal Psychology*(56), 303-331.
- Kapusuz, A. (2016). *Kişilik özellikleri ile tükenmişlik ilişkisinde psikolojik sermayenin etkileri*. (Doktora tezi). Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Osmaniye.
- Karaduman, A. (2002). *Ekip çalışmasında, liderin iş tatmini üzerindeki etkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kinman, G., Wray, S., & Strange, C. (2011). Emotional labour, burnout and job satisfaction in UK teachers: The role of workplace social support. *Educational Psychology*, 31(7), 843-856.
- Koçel, T. (2007). *İşletme yöneticiliği*. İstanbul: Arıkan Yayınları.
- Kovner, C., Brewer, C., Yow, W., Cheng, Y., & Suzuki, M. (2006). Factors associated with work satisfaction of registered nurses. *Journal of Nursing Scholarship*, 38(1), 71-79.
- Kulualp, H. ve Sarı, Ö. (2019). Destekleme Davranışı ve sosyal değişim teorisi kapsamında kırsal turizmin etkilerinin değerlendirilmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 655-678.
- Kurbanoglu, S. (2004). Öz-yeterlik inancı ve bilgi profesyonelleri için önemi. *Bilgi Dünyası*, 5(2), 137-152.
- Leiter, M. (1999). The dream denied: Professional burnout and the constraints of human service organizations. *Canadian Psychology*, 6(1), 547-558.
- Lent, J., & Schwartz, R. (2012). The impact of work setting, demographic characteristics, and personality factors related to burnout among professional counselors. *Journal of Mental Health Counseling*, 34(4), 355-372.
- Luszczynska, A., Scholz, U., & Schwarzer, R. (2005). The general self-efficacy scale: Multicultural validation studies. *The Journal of Psychology*, 139(5), 439-457.
- Maslach, C. (2003). ob Burnout: New Directions in Research and Intervention. *Current Directions in Psychological Science*, 3(1), 189-192.
- Maslach, C., & Goldberg, J. (1998). Prevention of burnout: New perspectives. *Applied & Preventive Psychology*(7), 63-74.
- Naktiyok, A., & Kaygın, E. (2012). Tükenmişlik ve iş tatmini düzeylerini belirlemeye yönelik akademik personel üzerinde bir uygulama. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 4(1), 23-32.
- Ogresta, J., Rusac, S., & Zorec, L. (2008). Relation between burnout syndrome and job satisfaction among mental health workers. *Croatian Medical Journal*, 49(3), 364-374.
- Ok, S. (2004). Banka çalışanlarının tükenmişlik düzeylerinin iş doyum, rol çatışması, rol belirsizliği ve bazı bireysel özelliklere göre incelenmesi, *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 21(3), 57-67.
- Oshagbemi, T. (2000). Gender differences in the job satisfaction of university teachers. *Women in Management Review*, 15(7), 331-343.
- Özer, P., & Tozkoparan, G. (2004). Tükenmişlik, örgütsel adalet algıları ve öz benlik değerlendirmeleri ilişkisi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 50(583), 65-79.

- Piccolo, R., Judge, T., Takahashi, K., Watanabe, H., & Locke, E. (2005). Core self evaluations in Japan: Relative effects on job satisfaction, life satisfaction, and happiness. *Journal of Organizational Behavior*(26), 965–984.
- Poncet, M., Toullic, P., Papazian, L., Barnes, N., Timsit, J. & Pochard, F. (2007). Burnout syndrome in critical care nursing staff. *Medical ICU*, 12(1), 698–704.
- Robbins, S. (2005). *Organizational behavior*. New Jersey: Prentice-Hall Inc.
- Rotter, J. (1990). Internal versus external control of reinforcement: A case history of a variable. *American Psychologist*(45), 489–493.
- Sevimli, F., & İşcan, F. (2005). Bireysel ve iş ortamına ait etkenler açısından iş doyumunu. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 5(2), 1–10.
- Sılığ, A. (2003). *Banka çalışanlarının tükenmişlik düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). T.C. Eskişehir Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Solmuş, T. (2004). İş yaşamı, denetim odağı ve beş faktörlük kişilik modeli. *Türk Psikoloji Bülteni*(10), 196–205.
- Soygür, İ., & Aydın, S. (2018). Bankacılık sektöründe pazarlama ve satış yönlü hedef baskısının banka personeli üzerindeki etkisinin analizi. *üleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 347–371.
- Strauser, D., Ketz, K., & Keim, J. (2002). The relationship between self-efficacy, locus of control and work personality. *Journal of Rehabilitation*, 68, 20–26.
- Şeşen, H. (2010). Öncülleri ve sonuçları ile örgüt içi girişimcilik: Türk savunma sanayinde bir araştırma. *Doktora Tezi*. Ankara: Savunma Bilimleri Enstitüsü.
- Terry, D. L. & Woo, M. J. (2020). Burnout, job satisfaction and work family conflict among rural medical providers. *Psychology, Health & Medicine*, 26(2), 196–203.
- Tharenou, P. & Harker, P. (1984). Moderating influences of self-esteem on relationships between job complexity, performance and satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 69, 623–632.
- Tunceli, D. (2012). *Kabin ekiplerinde iş tatmini ve tükenmişlik duygusu: THY örneği*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uler, E. (2020). Tükenmişlik ve örgütsel tükenmişlik üzerine literatür taraması. *Balkan and Near Eastern Journal of Social Sciences*, 6, 36–43.
- Voci, A., Veneziani, C., & Metta, M. (2016). Affective organizational commitment and dispositional mindfulness as correlates of burnout in health care professionals. *Journal of Workplace Behavioral Health*, 31(2), 63–70.
- Watson, D. (2000). *Mood and temperament*. New York: Guilford Press.
- Yazıcıoğlu, İ. (2010). Örgütlerde iş tatmini ve iş gören performansı ilişkisi: Türkiye ve Kazakistan karşılaştırması. *Bilig*, 55(1), 243–264.
- Yılmaz, E. (2015). *Hastanelerde kadın çalışanlara yönelik psikolojik yıldırma (mobbing) ve iş tatminine etkisi: Isparta ilinde bir uygulama*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Ana Bilim Dalı, Isparta.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

İlgili çalışmada 18/06/2020 tarih ve 2020-3 sayılı Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Kurumu etik kurulundan gerekli izinler alınmıştır.

Yazar Katkıları : 1. yazarın katkı oranı %50, 2. yazarın katkı oranı %50.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethic Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation process of this study. In case of detection of a contrary situation. ÖHÜİİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : 1st author's contribution rate: %50 ; 2nd author's contribution rate: %50 .

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1190-1201

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1190-1201

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.837953

Geliş Tarihi / Received: 11.12.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 12.02.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

PIYASA RİSKİ ÖLÇÜMÜ OLARAK RISKE MARUZ DEĞER: FİNANSAL YATIRIM ARAÇLARI ÜZERİNE BİR UYGULAMA*

Abdurrahman FİLİK¹
Ömer İSKENDEROĞLU²
Saffet AKDAĞ³

Öz

Risk çoğunlukla “zarara uğrama tehlikesi” olarak tanımlanmaktadır. Bu tehlikenin risk yönetimi ile önceden belirlenmesi, ölçülmesi ve gerekli önlemlerin alınarak olası kayıpların engellenmesi amaçlanmaktadır. Riske maruz değer daha anlaşılabilir olması ve muhtemel kayıp için tek bir rakam tahmini vermesinden dolayı risk yönetimi alanında en fazla tercih edilen yöntemlerden olmuştur. Riske maruz değer, düzenleyici otoritelerin önerileri ve kurumların risklere karşı duyarlılığının artması ile en çok kullanılan risk ölçütlerinden olmuştur. Bu çalışmada, dolar, euro, sterlin, altın, BİST50, BİST100, bitcoin finansal araçlarında piyasa riskinin ölçülmesinde kullanılan varyans-kovaryans yöntemi ile hangi yıllarda ve hangi finansal araçlarda riskin daha fazla olabileceğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada Ocak 2009 – Aralık 2018 dönemlerine ait günlük kapanış verileri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda, dolar, euro ve sterlin için maksimum riske maruz değer 2018 yılında, BİST50 ve BİST100 endekslerinde en yüksek riske maruz değer 2013 yılında altın ve bitcoin için ise en yüksek riske maruz değer 2014 yılında gerçekleştiği tespit edilmiştir. Ayrıca riske maruz değer hesaplaması yapılan finansal yatırım araçları arasında en yüksek riske maruz değer bitcoin’de, en düşük riske maruz değer ise dolarda olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler : Riske maruz değer, Bitcoin, Borsa endeksi, Dolar

Jel Sınıflandırması : C22, F31, G17, G32

* Bu çalışma Prof. Dr. Ömer İskenderoğlu ve Doç. Dr. Saffet Akdağ’ın danışmanlığında, Yüksek Lisans öğrencisi Abdurrahman Filik tarafından hazırlanan yüksek lisans tez çalışmasından hazırlanmıştır.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE, abdurrahman.filik@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-3876-1249

² Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İ.İ.B.F., İşletme, oiskenderoglu@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3407-1259.

³ Doç. Dr., Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Bankacılık ve Finans, saffetakdag@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9576-6786.

Atf / Citation (APA6):

Filik, A., İskenderoğlu, Ö., & Akdağ, S. (2021). Piyasa riski ölçümü olarak riske maruz değer: Finansal yatırım araçları üzerine bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1190-1201.

<http://doi.org/10.25287/ohuiibf.837953>.

VALUE AT RISK AS A MARKET RISK MEASUREMENT: AN APPLICATION ON FINANCIAL INVESTMENT INSTRUMENTS

Abstract

Value at risk has become one of the most widely used risk measurement tools by courtesy of the recommendations of regulatory authorities along with the increased sensitivity of institutions toward risks. It has become a standard risk measurement tool in financial markets. It is an undeniable fact that risk management poses great importance for investors with experiences gained from the recent crises. The aim of this study is to determine the years and financial instruments through which the risk would be higher via the variance-covariance method used to measure market risks in such financial instruments as Dollar, Euro, Sterling, gold, BIST50, BIST100, and Bitcoin. Daily closing data obtained over the period from January 2009 to December 2018 are used in this study. The results of the study indicated that the maximum value at risk for the US Dollar, Euro and Sterling was realized in 2018. The highest value at risk for BIST50 and BIST100 indexes was determined to be realized in 2013. The highest value at risk for both gold and Bitcoin is found to be realized in 2014.

Keywords : Value at risk, Bitcoin, Stock Market Index, USD.

Jel Classification : C22, F31, G17, G32

GİRİŞ

Küreselleşmeyle beraber ülkelerin ekonomileri büyüme ve gelişme göstermektedir. Bu gelişmeyle birlikte risk hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir. Küreselleşme ile birlikte bir ülkede ortaya çıkan ekonomik krizler diğer ülkeleri de etkilemektedir (Yıldırım & Çolakyan 2014:2). Dolayısıyla finansal kriz zamanlarında, kayıplar finansal kurumlar arasında yayılma eğiliminde olup, bir bütün olarak finansal sistemi tehdit eder (Adrian & Brunnermeier 2011: 1). Bu gelişmeler riskin yönetilmesi bağlamında riskin ölçülmesi ve sayısal olarak ifade edilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Risk yönetimi, bir şirketin finansal, emtia ve diğer varlıklardan oluşan portföyündeki çeşitli riskleri değerlendirmek, ölçmek ve yönetmek için kullanılan süreci ve araçları bünyesinde barındırır (Sadeghi & Shavvalpour, 2006:3367). Katlanılan riskin ölçülmesinde ise tek bir sayı ile ifade eden riske maruz değer yöntemi, finansal piyasalarda analistlerce kabul görmektedir (Jorion, 1996; Duffie & Pan, 1997; Aktaş, 2008; Alexander, 2009). Riske maruz değer, volatilité temelli etkinin ve finansal riske karşı korunmasızlığın kombinasyonunu hesaplamaktadır (Jorion, 2000: 16). Bu tanımlamada iki temel unsur bulunmaktadır. İlk olarak, hesaplanan riske maruz değer, için belli bir olasılıktan bahsedilmektedir. Genellikle %95 veya %99 güven seviyesi için yapılan riske maruz değer hesaplamalarında, gerçekleşebilecek kayıp, hesaplanan riske maruz değeri belirlenen olasılıkla aşmayacağı ifade edilmektedir. İkinci unsur olarak, varlıklar için hesaplanan riske maruz değer sadece belirlenmiş bir zaman aralığı için geçerli bir risk ölçütüdür. Eğer bu varlıklar, hesaplamalarda belirlenmiş süreden daha uzun tutulursa, gerçekleşebilecek kaybın hesaplanan riske maruz değeri aşması normal olarak karşılanmaktadır.

Hendricks'in (1996) çalışmasında ifade ettiği üzere riske maruz değer (*Value at Risk / VaR*), belirli bir güven seviyesinde, belirli bir süre boyunca bir portföyde kaybedilebilecek maksimum para miktarıdır. VaR terimi, 1990'ların başına kadar finansal sözlüğe girmemesine rağmen VaR ölçümlerinin kökenlerinin daha da geriye gittiği bilinmektedir. Buna örnek olarak ilk uygulamalarından birinin 20. yüzyılın başlarındaki ABD güvenlik firmalarında görüldüğü bilinmektedir (Sadeghi & Shavvalpour, 2006:3368). Genel olarak riske maruz değer, riskin belirlenmesi ve raporlanması amacıyla kullanılmasına rağmen, varlık sınıflarını kapsayan riski toplam olarak ortaya koymasından dolayı kurumsal çapta risk yönetimi için tavsiye edilmektedir (Janabi, 2009: 18). Riske maruz değer, normal piyasa şartları altında bir yatırımın belirli bir güven aralığında belirli bir zaman sürecinde ortaya çıkabilecek en yüksek zararı ölçen

bir yöntemdir. Yöntem, zararı tek bir sayı olarak göstermesi ve daha kolay ve anlaşılır olması nedeniyle yatırımcılar tarafından sıkça uygulanmaktadır (Yıldırım & Çolakyan, 2014:1).

Bu çalışmanın amacı dolar, euro, sterlin, altın, BİST50, BİST100, bitcoin için riske maruz değerın hesaplanması ve karşılaştırılmasıdır. Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde riske maruz değerın temelini oluşturan risk kavramı tanımlanarak risk türleri açıklanmıştır. İkinci bölümde ise, konuya ilişkin literatüre yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise çalışmada kullanılan veri seti ve modele ilişkin bilgiler verilmiştir. Dördüncü bölümde analizlerden elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Son bölüm ise genel bir değerlendirmeden ibarettir.

I. LİTERATÜR

Riske maruz değer ile çeşitli finansal yatırım araçlarının risk ölçüme dair literatürde yer alan çalışmalar Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Litetürde Yer Alan Çalışmalar

Çalışma	Yöntem	Veri	Sonuç
Altıntaş (2007)	Varyans-kovaryans	Emeklilik Yatırım Fonları	Emeklilik yatırım fonlarının kısa vadede daha yüksek riske sahip olduğu belirlenmiştir
Liow (2008)	Monte Carla Simülasyonu	Asya ülkelerindeki gayrimenkul yatırımları ve hisse senedi getirileri	Asya’da bulunan gayrimenkul yatırımları getirilerinin daha fazla dalgalanma olduğu saptanmıştır.
Taş & İltüzer (2008)	Monte Carlo Simülasyonu	İMKB 30 endeksinin günlük verileri ve DİBS 3 ,6, 9 ve 18 aylık performans endeksi	Bist30 endeksinin riskinin DİBS’in riskine göre daha yüksek olduğu sonucuna varılmıştır.
Uçkun & Kandemir (2008)	Varyans – kovaryans	İMKB Bilişim ve Banka endeksleri	Portföylerin aynı dönemde farklı risk karakterlerine sahip olduğu belirlenmiştir.
Koldere Akın & Akduğan (2012)	Varyans – kovaryans	Bireysel emeklilik yatırım fonları	Kamu borçlanma araçları emeklilik yatırım fonlarının riski düşük fonlar olduğu ifade edilmiştir.
Evcı (2014)	Varyans – kovaryans	Gümüş, bakır, alüminyum altın, Brent, WTI petrol, doğalgaz soya ve buğday emtialarının günlük getiri	Altın ve gümüş için student- t dağılımına, bakır için normal dağılıma, alüminyum için ise normal ve GED dağılımına dayalı modellerin, enerji ürünlerinde normal dağılım daha doğru öngörülerde bulunurken Tarımsal ürünlerde ise student-t ve GED dağılımları daha güvenilir Var öngörülerinde bulunmaktadır.
Evcı & Kandır (2017)	Varyans –kovaryans	Günlük EUR/TL kapanışının getiri verileri	Euro getiri serileri için student-t dağılımına dayanan asimetrik modellerin daha doğru Var öngörülerinde bulunduğunu göstermiştir.
Civan (2018)	Kantil Regresyon ve CoVar	Beş adet sigorta şirketi hissesinin günlük verileri	Aktif büyüklüğü yüksek olan bankaların sistematik riske katkısının aktif büyüklüğü düşük olan bankalara göre daha fazla olduğu sonucuna varılmıştır.
Uyar & Kahraman (2019)	Tarihi Simulasyon ve Monte Carlo Simülasyonu	Bitcoin ve auro, sterlin, İsviçre frangı, Japon yeni, Kanada doları, Avustralya doları, Yeni Zelanda dolarının ABD doları kuru cinsinden değerlerinin günlük verileri	En Düşük kayıp olasılığının Kanada doları/ABD doları kurunda, en yüksek kayıp olasılığının ise bitcoin’de olduğu tespit edilmiştir. bitcoin para biriminin bireysel olarak yüksek risk teşkil ettiğini açıkça ortaya koymaktadır

II. VERİ VE METODOLOJİ

Bu çalışmanın analizlerinde dolar, euro, sterlin, altın, BİST50, BİST100 ve bitcoin için %95, %99 ve %99,9 güven düzeyinde varyans-kovaryans matrisinin tahmininde 10 yıllık geçmiş dönem ortalamalar, 2.500 günlük kapanış verilerinden hesaplanan ortalamalar ve standart sapmalar kullanılarak riske maruz değer hesaplanmış ve hangi oranda en yüksek ve en düşük kayıplar elde edileceği tespit edilmeye çalışılmıştır. Analizlerde pek çok çalışmada olduğu gibi riske maruz değer hesaplamasında kullanılan getirilerin normal dağılıma sahip olduğu varsayılarak risk hesaplaması yapılmıştır.

Riske maruz değer (VaR) en kısa haliyle, belirli bir portföydeki potansiyel zarar miktarının olasılığıyla ilişkilendiren bir rakam olarak tanımlanır (Stambaugh, 1996: 613). Sahip olunan herhangi bir varlık veya portföy nedeniyle belli bir zaman periyodunda uğranılabilecek maksimum zararın belli bir güven düzeyinde tahmin etmede kullanılan riske maruz değer, üç temel yaklaşım yardımıyla ölçülebilmektedir (Altıntaş, 2016: 351): Varyans-kovaryans yöntemi, tarihi simülasyon, Monte Carlo simülasyonu

Varyans-kovaryans yöntemi parametrik, Tarihi Simülasyon ve Monte Carlo Simülasyonu Yöntemleri non-parametrik yöntemler olarak adlandırılmaktadır. Parametrik yöntemlerin ilk aşaması varlık getirilerinin dağılımının belirlenmesidir. Bu aşama sonrası dağılım parametreleri belirlenir ve son olarak VAR hesaplanır. Varyans-kovaryans yönteminin en önemli özelliği, olasılık dağılımının risk faktörlerindeki değişikliklerin normal dağıldığını varsaymasıdır (Emekli, 2008: 45).

Var ve Cvar değerleri hesaplanırken öncelikle serilerin getirileri artan sıralamalara göre sıralanarak aşağıdaki yüzde getiri hesaplamasını ifade eden Denklem (1) ile gerçekleştirilir.

$$\frac{P_1 - P_0}{P_0} \quad (1)$$

P_1 = Artan sırada ilk değer

P_0 = Artan sırada sonraki değer

Daha sonra Var hesaplaması için yapılması gereken %95 güven düzeyinde;

$$P_{toplam} * (1 - 95\%) \quad (2)$$

Buradan elde edilen sıra ise Var sonucunu vermektedir. Cvar sonucu için kovaryans ve korelasyon ilişkisini kullanarak kovaryans matrisini oluşturmak için standart sapma ve korelasyon matrisleri kullanılarak aşağıdaki Denklem (3) uygulanmıştır.

$$(1/Var) * Toplam_{Var} \quad (3)$$

Tek bir varlığın Varyans-Kovaryans yöntemi ile riske maruz değer hesaplamasında temel olarak aşağıdaki Denklem (4) kullanılmaktadır (Aslan, 2014:53).

$$RMD = BD \times Z_\alpha \times \sigma_p \times \sqrt{t} \quad (4)$$

RMD: Riske maruz değer,

BD: Varlığın bugünkü değeri

Z_α : Güven düzeyi

σ_p : Varlığın getirisindeki volatilité

t: Elde tutma süresi

Portföyün Varyans-Kovaryans yöntemi ile riske maruz değeri ise aşağıdaki Denklem (5) yardımıyla hesaplanabilir (Aslan, 2014:53).

$$RMD = BD \times \sqrt{\vec{V} \times \vec{C} \times \vec{V}^T} \times \sqrt{t} \times Z_{\alpha} \quad (5)$$

RMD: Riske maruz değer,

BD: n sayılı portföyün bugünkü değeri

V: Portföyde yer alan varlıkların ağırlıkları

C: Kovaryans matrisi

Z_{α} : Güven düzeyi

t: Elde tutma süresi

III. BULGULAR

Riske maruz değer, belirli bir güven düzeyinde belirli bir zaman aralığında yatırımdan beklenen en yüksek zararı ölçen özel bir yöntemdir. Analizler dahilinde verilerin riske maruz değerlerinin hesaplanmasında varyans- kovaryans yöntemi kullanılmış olup hesaplamalar %95, %99 ve %99,9 güven düzeylerinde gerçekleştirilmiştir.

Konuyla ilgili olarak öncelikle 2009 – 2018 yıllarının tamamına ait analiz gerçekleştirilerek riske maruz değer hesaplanmış sonrasında ise her bir yıl için hesaplamalar ayrı ayrı yinelenmiştir. Bu bağlamda dolar verisine ait 2009 – 2018 yıllarının tamamının günlük verileri içeren hesaplamalara ait varyans-kovaryans değerleri Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. 2009- 2018 Yıllarını Kapsayan Dolar/TL Verilerine Ait Varyans-Kovaryans Değerleri

Yöntem	Var	Sıra	Yöntem	Cvar
VaR(95)	-0,99%	130	Cvar(95)	-1,58%
VaR(99)	-1,89%	26	Cvar(99)	-2,83%
VaR(99,9)	-4,95%	2	Cvar(99,9)	-6,47%

Tablo 2’ye göre %95 güven düzeyinde en büyük kaybın yaşanacağı 130 veri içerisinde en iyi sonucu 130. veri vermektedir. 130. verideki değer 0,99%’dur. Dolar/TL elde edilen verilerin %95 güven düzeyinde maksimum kaybın -0,99%, %99 düzeyinde -1,89% ve %99,9 düzeyinde -4,95% bununla birlikte Cvar yönteminde en büyük kaybın yaşanacağı 130 değerlerin ortalaması alınmıştır. %95 güven düzeyinde -1,58%, %99 güven düzeyinde -2,83% ve 99,9% güven düzeyinde ise, -6,47% olduğu sonucuna varılmıştır.

Aynı veriler kullanılarak her bir yıla ait hesaplama ayrı ayrı olacak şekilde gerçekleştirilen varyans-kovaryans analiz sonuçlarının ilki dolar kuru için gerçekleştirilmiş olup sonuçlar Tablo 3’te görülebilir.

Tablo 3. 2009 -2018 Yıllarına Ait Dolar/TL Karşılaştırmalı Varyans-Kovaryans Değerleri

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Var (95)	-1,33%	-0,91%	-0,99%	-0,68%	-0,62%	-0,93%	-0,99%	-0,92%	-0,95%	-1,88%
Var(99)	-2,11%	-1,09%	-1,58%	-0,87%	-1,01%	-1,44%	-1,47%	-1,29%	-1,63%	-3,28%
Var (99,9)	-2,71%	-2,76%	-2,80%	-1,15%	-2,66%	-3,79%	-5,23%	-2,38%	-2,02%	-6,69%
Cvar(95)	-1,79%	-1,20%	-1,38%	-0,80%	-0,99%	-1,40%	-1,50%	-1,25%	-1,30%	-2,99%
Cvar (99)	-2,67%	-2,20%	-2,39%	-1,15%	-2,07%	-2,86%	-3,15%	-1,98%	-2,09%	-5,72%
Cvar(99,9)	-10,39%	-10,59%	-10,75%	-4,42%	-10,18%	-14,51%	-20,04%	-9,12%	-7,77%	-25,65%

Tablo 3’de elde edilen veriler incelendiğinde en yüksek kaybın 2018 yılında en düşük kaybın ise 2012 yılında olacağı sonucuna varılmıştır.

Riske maruz değer hesaplamasına konu euro verilerine ait 2009 – 2018 yıllarının tamamının günlük verileri içeren varyans- kovaryans değerleri Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4. 2009- 2018 Yıllarını Kapsayan Euro/TL Verilerine Ait Varyans-Kovaryans Değerleri

Yöntem	Var	Sıra	Yöntem	Cvar
VaR(95)	-0,98%	130	Cvar(95)	-1,60%
VaR(99)	-1,86%	26	Cvar(99)	-2,82%
VaR(99,9)	-4,67%	2	Cvar(99,9)	-6,30%

Yapılan analiz sonucunda Tablo 4’e göre değerler artan şekilde sıralandığında %95 güven düzeyinde maksimum kaybı 130.veri vermektedir. Euro/TL elde edilen verilerin Var %95 güven düzeyinde maksimum kaybın % -0,98, %99 düzeyinde -1.86% ve %99,9 düzeyinde -4.67%, bununla birlikte Cvar %95 güven düzeyinde -1,60%, %99 güven düzeyinde -2,82% ve 99,9% güven düzeyinde ise; -6,30% olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Euro verilerinde her bir yıla ait yıllık gelişim ayrı ayrı olacak şekilde gerçekleştirilen varyans-kovaryans analiz sonuçları Tablo 5’te görülebilir.

Tablo 5. 2009 -2018 Yıllarına ait Euro/TL Karşılaştırmalı Varyans-Kovaryans Değerleri

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Var (95)	-1,12%	-0,78%	-1,13%	-0,69%	-0,72%	-0,92%	-1,34%	-0,92%	-0,90%	-1,93%
Var (99)	-1,91%	-1,15%	-1,66%	-1,05%	-1,14%	-1,51%	-2,54%	-1,52%	-1,44%	-3,36%
Var (99,9)	-2,87%	-1,54%	-2,42%	-1,13%	-1,77%	-3,89%	-5,04%	-1,86%	-1,92%	-6,73%
Cvar(95)	-1,57%	-1,00%	-1,47%	-0,88%	-0,96%	-1,54%	-2,02%	-1,26%	-1,13%	-3,05%
Cvar (99)	-2,75%	-1,56%	-2,25%	-1,25%	-1,59%	-2,84%	-3,98%	-1,98%	-1,87%	-5,65%
Cvar(99,9)	-11,01%	-5,88%	-9,31%	-4,34%	-6,77%	-14,91%	-19,31%	-7,13%	-7,39%	-25,78%

Tablo 5’te elde edilen veriler incelendiğinde en yüksek kaybın 2018 yılında en düşük kaybın ise 2012 yılında olacağı sonucuna varılmıştır.

2009-2018 yılları kapsayan sterlin verileri günlük frekansta olacak şekilde analizlere dahil edilmiştir. Bu bağlamda sterlin verisine ait 2009 – 2018 yıllarının tamamının günlük verileri içeren hesaplanmalar varyans-kovaryans değerleri Tablo 6’da sunulmuştur.

Tablo 6. 2009- 2018 Yıllarını Kapsayan Sterlin/TL Verilerine Ait Varyans-Kovaryans Değerleri

Yöntem	Var	Sıra	Yöntem	Cvar
VaR(95)	-1,15%	125	Cvar(95)	-1,81%
VaR(99)	-2,00%	25	Cvar(99)	-3,08%
VaR(99,9)	-5,56%	2	Cvar(99,9)	-7,15%

Analiz sonuçlarının yer aldığı Tablo 6’ya göre değerler artan şekilde sıralandığında %95 güven düzeyinde maksimum kaybı 125. veri vermektedir. Sterlin/TL elde edilen verilerin Var sonuçlarına göre %95 güven düzeyinde maksimum kaybın % -1,15, %99 düzeyinde % -2,00 ve %99,9 düzeyinde % -5,56 bununla birlikte Cvar’da elde edilen sonuçlara göre ise; %95 güven düzeyinde % -1,81, %99 güven düzeyinde % -3,08 ve % 99,9 güven düzeyinde ise; % -7,15 olduğu sonuçlarına varılmıştır.

Sterlin verileri incelenerek her bir yıla ait yıllık gelişim ayrı ayrı olacak şekilde gerçekleştirilen varyans-kovaryans analiz sonuçlarının Tablo 7’de incelenebilir.

Tablo 7. 2009 -2018 Yıllarına Ait Sterlin/TL Karşılaştırmalı Varyans-Kovaryans Değerleri

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Var (95)	-1,29%	-0,86%	-1,17%	-0,65%	-0,75%	-0,87%	-1,21%	-1,21%	-1,20%	-2,02%
Var (99)	-1,93%	-1,68%	-1,79%	-0,89%	-1,37%	-1,93%	-1,78%	-2,93%	-1,88%	-4,60%
Var(99,9)	-3,08%	-1,80%	-2,00%	-1,47%	-1,66%	-3,09%	-3,11%	-5,64%	-2,35%	-6,79%
Cvar(95)	-1,86%	-1,30%	-1,50%	-0,85%	-1,11%	-1,49%	-1,65%	-2,16%	-1,63%	-3,35%
Cvar (99)	-3,21%	-2,11%	-2,28%	-1,31%	-1,82%	-2,90%	-2,72%	-4,74%	-2,52%	-6,75%
Cvar(99,9)	-12,24%	-7,22%	-7,90%	-5,82%	-6,63%	-12,29%	-12,31%	-22,45%	-9,29%	-27,03%

Tablo 7'ye göre Sterlin için Elde edilen veriler incelendiğinde en yüksek kaybın 2018 yılında en düşük kaybın ise 2012 yılında olacağı sonucuna varılmıştır. Uygulama Altın verileri üzerindeki 2009-2018 yılları kapsayan veriler günlük frekansta olacak şekilde analizlere dahil edilmiştir. Bu bağlamda Altın verisine ait 2009 – 2018 yıllarının tamamının günlük verileri içeren hesaplanmalar varyans-kovaryans değerleri Tablo 8'de verilmiştir.

Tablo 8. 2009- 2018 Yıllarını Kapsayan Altın/TL Verilerine Ait Varyans-Kovaryans Değerleri

Yöntem	Var	Sıra	Yöntem	Cvar
VaR(95)	-1,84%	129	Cvar(95)	-3,68%
VaR(99)	-4,78%	25	Cvar(99)	-7,37%
VaR(99,9)	-11,57%	2	Cvar(99,9)	-13,91%

Tablo 8'e göre değerler artan şekilde sıralandığında %95 güven düzeyinde maksimum kaybı 129. veri vermektedir. Altın/TL elde edilen verilerin VaR %95 güven düzeyinde maksimum kaybın -1,84%, %99 düzeyinde -4,78% ve %99,9 düzeyinde -11,57%, Cvar %95 güven düzeyinde -3,68%, %99 güven düzeyinde -7,37% ve 99,9% güven düzeyinde ise; -13,91% olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Elde edilen altın verileri kullanılarak her bir yıla ait yıllık gelişim ayrı ayrı olacak şekilde gerçekleştirilen varyans-kovaryans analiz sonuçlarının Tablo 9'da incelenebilir.

Tablo 9. 2009 -2018 Yıllarına Ait Altın/TL Karşılaştırmalı Varyans - Kovaryans Değerleri

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Var(95)	-1,86%	-1,63%	-2,43%	-1,66%	-2,24%	-1,66%	-1,86%	-2,11%	-1,27%	-1,18%
Var (99)	-4,73%	-2,63%	-3,94%	-2,81%	-9,61%	-12,37%	-5,00%	-4,38%	-4,22%	-4,16%
Var (99,9)	-4,79%	-4,47%	-5,47%	-5,59%	-12,29%	-15,64%	-5,51%	-4,99%	-4,90%	-4,71%
Cvar(95)	-2,99%	-2,24%	-3,49%	-6,67%	-5,59%	-11,65%	-3,32%	-3,39%	-3,06%	-2,45%
Cvar (99)	-5,65%	-3,87%	-5,52%	-4,46%	-9,24%	-15,51%	-5,94%	-5,40%	-5,28%	-5,13%
Cvar(99,9)	-18,92%	-17,75%	-21,69%	-22,20%	-48,03%	-59,68%	-20,95%	-18,76%	-18,71%	-17,92%

Altın için elde edilen veriler Tablo 9'a göre incelendiğinde en yüksek kaybın 2014 yılında en düşük kaybın ise 2018 yılında olacağı sonucuna varılmıştır.

Yapılan uygulamada BİST50 verileri üzerinde 2009-2018 yılları kapsayan veriler günlük frekansta olacak şekilde analizlere dahil edilmiştir. Bu bağlamda BİST50 verisine ait 2009 – 2018 yıllarının tamamının günlük verileri içeren hesaplanmalar varyans-kovaryans değerleri Tablo 10'da gösterilmiştir.

Tablo 10. 2009- 2018 Yıllarını Kapsayan BİST50/TL Verilerine Ait Varyans-Kovaryans Değerleri

Yöntem	Var	Sıra	Yöntem	Cvar
VaR(95)	-2,27%	125	Cvar(95)	-3,38%
VaR(99)	-4,01%	25	Cvar(99)	-5,41%
VaR(99,9)	-7,77%	2	Cvar(99,9)	-9,95%

Tablo 10'a göre değerler artan şekilde sıralandığında %95 güven düzeyinde maksimum kaybı 125. veri vermektedir. BİST50/TL elde edilen verilerin Var %95 güven düzeyinde maksimum kaybın -2,27%, %99 düzeyinde -4,01% ve %99,9 düzeyinde -7,77% bununla birlikte Cvarda elde edilen sonuçlara göre ise; %95 güven düzeyinde -3,38%, %99 güven düzeyinde -5,41% ve 99,9% güven düzeyinde ise; -9,95% olduğu sonuçlarına varılmıştır.

BİST50 verileri kullanılarak her bir yıla ait yıllık gelişim ayrı ayrı olacak şekilde gerçekleştirilen varyans-kovaryans analiz sonuçlarının Tablo 11’de incelenebilir.

Tablo 11. 2009 -2018 Yıllarına Ait BİST50/TL Karşılaştırmalı Varyans - Kovaryans Değerleri

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Var (95)	-2,64%	-2,46%	-2,88%	-1,41%	-2,75%	-1,85%	-2,26%	-1,98%	-1,34%	-2,64%
Var (99)	-3,78%	-3,78%	-4,38%	-1,66%	-5,72%	-3,39%	-4,57%	-4,07%	-1,98%	-3,36%
Var(99,9)	-5,87%	-5,31%	-6,97%	-1,93%	-9,18%	-4,49%	-7,77%	-8,09%	-4,20%	-6,84%
Cvar(95)	-3,56%	-3,54%	-4,05%	-1,60%	-4,66%	-2,70%	-3,50%	-3,46%	-1,90%	-3,55%
Cvar (99)	-5,41%	-5,49%	-6,74%	-2,12%	-8,93%	-4,89%	-6,91%	-6,57%	-3,25%	-5,97%
Cvar(99,9)	-23,31%	-21,24%	-27,55%	-7,64%	-36,57%	-17,88%	-30,72%	-32,21%	-16,60%	-27,24%

Tablo 11’den elde edilen verilere göre BİST50 için incelendiğinde en yüksek kaybın 2013 yılında en düşük kaybın ise 2012 yılında olacağı sonucuna varılmıştır. Bir sonraki uygulamada BİST100 verileri üzerindeki 2009-2018 yılları kapsayan veriler günlük frekansta olacak şekilde analizlere dahil edilmiştir. Bu bağlamda BİST100 verisine ait 2009 – 2018 yıllarının tamamının günlük verileri içeren hesaplanmalar varyans-kovaryans değerleri Tablo 12’de gösterilmiştir.

Tablo 12. 2009- 2018 Yıllarını Kapsayan BİST100/TL Verilerine Ait Varyans-Kovaryans Değerleri

Yöntem	Var	Sıra	Yöntem	Cvar
Var(95)	-2,19%	125	Cvar(95)	-3,36%
Var(99)	-4,14%	25	Cvar(99)	-5,63%
Var(99,9)	-7,79%	2	Cvar(99,9)	-10,07%

Tablo 12’ye göre değerler artan şekilde sıralandığında %95 güven düzeyinde maksimum kaybı 125. sıradaki değer vermektedir. BİST100/TL elde edilen verilerin Var %95 güven düzeyinde maksimum kaybın -2,19%, %99 düzeyinde -4,14% ve %99,9 düzeyinde -7,79% bununla birlikte Cvar’ dan elde edilen sonuçlara göre ise; %95 güven düzeyinde -3,36%, %99 güven düzeyinde -0,16% ve 99,9% güven düzeyinde ise; -10,07% olduğu sonuçlarına varılmıştır.

Veriler incelendiğinde BİST100 de her bir yıla ait yıllık gelişim ayrı ayrı olacak şekilde gerçekleştirilen varyans-kovaryans analiz sonuçlarının Tablo 13’te incelenebilir.

Tablo 13. 2009 -2018 Yıllarına ait BİST100/TL Karşılaştırmalı Varyans-Kovaryans Değerleri

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Var (95)	-2,52%	-2,46%	-3,06%	-1,38%	-2,76%	-1,79%	-2,21%	-1,96%	-1,29%	-2,60%
Var (99)	-3,75%	-4,00%	-4,32%	-1,71%	-5,65%	-3,29%	-4,58%	-4,14%	-1,92%	-3,34%
Var (99,9)	-5,79%	-5,44%	-7,08%	-1,86%	-9,29%	-4,51%	-7,79%	-8,28%	-4,19%	-7,14%
Cvar(95)	-3,45%	-3,56%	-4,11%	-1,59%	-4,65%	-2,66%	-3,46%	-3,48%	-1,87%	-3,51%
Cvar (99)	-5,34%	-5,72%	-6,85%	-2,10%	-8,87%	-4,83%	-6,89%	-6,63%	-3,17%	-6,10%
Cvar(99,9)	-23,00%	-21,76%	-27,98%	-7,34%	-37,01%	-17,99%	-30,77%	-32,98%	-16,54%	-28,44%

BİST100 için Tablo 13’e göre elde edilen veriler incelendiğinde en yüksek kaybın 2013 yılında en düşük kaybın ise 2012 yılında olduğu tespit edilmiştir. Bitcoin verileri üzerindeki uygulamada ise 2009-2018 yılları kapsayan veriler günlük frekansta olacak şekilde analizlere dahil edilmiştir. Bu bağlamda Bitcoin verisine ait 2009 – 2018 yıllarının tamamının günlük verileri içeren varyans-kovaryans değerleri Tablo 14’te görülebilir.

Tablo 14. 2012- 2018 Yıllarını Kapsayan Bitcoin/TL Verilerine Ait Varyans-Kovaryans Değerleri

Yöntem	Var	Sıra	Yöntem	Cvar
Var(95)	-6,53%	125	Cvar(95)	-13,07%
Var(99)	-15,58%	25	Cvar(99)	-27,60%
Var(99,9)	-36,53%	2	Cvar(99,9)	-87,28%

Tablo 14'e göre değerler artan şekilde sıralandığında %95 güven düzeyinde maksimum kaybı 125. verideki değer vermektedir bitcoin/TL elde edilen verilerin Var %95 güven düzeyinde maksimum kaybın -6,53%, %99 düzeyinde -15,58% ve %99,9 düzeyinde -36,53% Cvar elde edilen sonuçlara göre ise; %95 güven düzeyinde -13,07%, %99 güven düzeyinde -27,60% ve 99,9% güven düzeyinde ise; -87,28% olduğu sonuçları elde edilmiştir.

Bitcoin verileri üzerinden her bir yıla ait yıllık gelişim ayrı ayrı olacak şekilde gerçekleştirilen varyans-kovaryans analiz sonuçlarının Tablo 15'te incelenebilir.

Tablo 15. 2012 -2018 Yıllarına Ait Bitcoin/TL Karşılaştırmalı Varyans - Kovaryans Değerleri

	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Var(95)	-4,08%	-8,47%	-7,04%	-15,84%	-3,78%	-8,77%	-8,20%
Var (99)	-14,07%	-24,30%	-12,54%	-41,99%	-8,32%	-15,58%	-12,50%
Var(99,9)	-31,03%	-36,53%	-81,93%	-66,16%	-15,96%	-27,71%	-25,23%
Cvar(95)	-8,38%	-17,50%	-14,90%	-28,88%	-6,19%	-12,64%	-11,50%
Cvar (99)	-18,02%	-31,40%	-37,04%	-57,46%	-12,72%	-21,24%	-14,60%
Cvar(99,9)	-92,92%	-100,35%	-225,09%	-181,76%	-45,35%	-75,93%	-69,13%

Tablo 15'te Bitcoin için elde edilen veriler incelendiğinde en yüksek kaybın 2014 yılında en düşük kaybın ise 2016 yılında olduğu sonucuna varılmıştır.

Son olarak uygulamada dolar, euro, sterlin, altın, BİST50, BİST100 ve bitcoin verilerinin Var 95 güven düzeyinde her bir yıla ait yıllık gelişimleri ayrı ayrı olacak şekilde karşılaştırmalı olarak gerçekleştirilen analiz sonuçlarının Tablo 16'da görülebilir.

Tablo 16: 2009-2018 Yılları Dolar, Euro, Sterlin, Altın, BİST50, BİST100 ve Bitcoin Verilerinin Var 95 Güven Düzeyinde Karşılaştırılması

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Dolar	-1,33%	-0,91%	-0,99%	-0,68%	-0,62%	-0,93%	-0,99%	-0,92%	-0,95%	-1,88%
Euro	-1,12%	-0,78%	-1,13%	-0,69%	-0,72%	-0,92%	-1,34%	-0,92%	-0,90%	-1,93%
Sterlin	-1,29%	-0,86%	-1,17%	-0,65%	-0,75%	-0,87%	-1,21%	-1,21%	-1,20%	-2,02%
Altın	-1,86%	-1,63%	-2,43%	-1,66%	-2,24%	-1,66%	-1,86%	-2,11%	-1,27%	-1,18%
BİST50	-2,64%	-2,46%	-2,88%	-1,41%	-2,75%	-1,85%	-2,26%	-1,98%	-1,34%	-2,64%
BİST100	-2,52%	-2,46%	-3,06%	-1,38%	-2,76%	-1,80%	-2,21%	-1,96%	-1,29%	-2,60%
Bitcoin	-	-	-	-4,08%	-8,47%	-7,04%	-15,84%	-3,78%	-8,77%	-8,20%

Tablo 16'da Dolar, Euro, Sterlin, altın, BİST50, BİST100 ve Bitcoin verilerinin Var95 güven düzeyinde incelendiğinde en düşük kaybın dolar üzerindeki Var95 düzeyinde 2014 yılında -0,62% olduğu en yüksek kaybın Bitcoin üzerindeki Var95 düzeyinde 2015 yılında -15,84% olduğu sonucuna varılmıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu çalışmada riske maruz değer yöntemlerinden varyans-kovaryans yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem ile Var ve Cvar değerleri hesaplanmıştır. Dolar, euro, sterlin, altın, BİST50, BİST100 ve bitcoin finansal yatırım araçlarına ait 2009-2018 yılları arası günlük verilerden yararlanılmıştır. Analizlerde hem Var hemde Cvar için %95, %99, %99,9 güven düzeylerinde hesaplamalar yapılmıştır. Her bir finansal ürün ve her bir dönem için ayrı ayrı ve 2009-2018 yıllarının tamamını kapsayan kolektif hesaplamalar gerçekleştirilmiştir.

Analizlerden elde edilen sonuçlara göre dolar para biriminde yapılan VaR ve Cvar hesaplamaları sonucunda doların yıllara göre karşılaştırmasında maksimum riske maruz değer 2018 yılında yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgu euro ve sterlin para biriminde de benzer şekildedir. Bu sonuçlara göre, dolar, euro ve sterlin para birimlerinde maksimum riske maruz değer 2018 yılında olmasının sebebinin ise; ABD ve Türkiye arasında yaşanan dış politika temelli olaylardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

BİST50 ve BİST100 endeksinde yapılan varyans-kovaryans hesaplamaları sonucunda en yüksek riske maruz değer 2013 yılında olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Buna göre, her iki endekste de riske maruz değer en yüksek olduğu yıl aynıdır.

Altın ve bitcoin için yapılan varyans-kovaryans hesaplamaları sonucunda maksimum riske maruz değer her iki veri içinde benzer şekilde 2014 yılında olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca dolar, euro, sterlin, altın, BİST50, BİST100 ve bitcoin finansal enstrümanlarından farklı yöntem ve farklı güven aralıklarında maksimum kaybın yaşanabileceği yatırım aracının bitcoin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmadan elde edilen sonuçlar siyasi, ekonomik ve jeopolitik gelişmelerin yatırım riskleri açısından oldukça önemli bir yere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Uyar ve Kahraman (2019) ve Akkuş ve Çevik (2020) çalışmalarının sonuçlarına paralel olarak yatırım araçları açısından görece olarak yeni bir enstrüman olan bitcoin'in güvenli bir yatırım aracı olmadığı söylenebilir. Kullanılan yöntem ile yatırımcılar açısından pozisyonlarına uygun yatırım stratejileri geliştirilebileceği söylenebilir.

Bütün elde edilen fayda ve çıkarımlarının yanında konu araştırmacılar açısından değerlendirildiğinde ise farklı yöntem, farklı dönem ve farklı yatırım araçlarının riske maruz değerlerinin hesaplanmasının daha geniş bir bakış açısı sunabileceği ifade edilebilir. Bu ise yeni çalışmaların konusunu oluşturacaktır.

KAYNAKÇA

- Adrian, T., & Brunnermeier, M. K. (2011). CoVaR. *National bureau of economic research*. (No. w17454).
- Akkuş, H. T., & Çelik, İ. (2019). Modeling, forecasting the cryptocurrency market volatility and value at risk dynamics of bitcoin. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 22(2), 296–312.
- Aktaş, M. (2008). Türkiye piyasalarında parametrik riske maruz değer modelinin taşıdığı riskler. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 243–256.
- Altıntaş, K. M. (2007). Türk özel emeklilik şirketlerinin kısa vadeli yatırım riskliliği: Riske maruz değer (VAR) uygulaması. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 9(2), 19–37
- Alexander, C. (2009). *Market risk analysis, value at risk models*. UK: John Wiley & Sons.
- Altıntaş, A. M. (2006). *Bankacılıkta risk yönetimi ve sermaye yeterliliği*. Ankara: Hukuk Yayınları.
- Aslan, E. (2014). *Riske maruz değere dayalı risk yönetimi ve ticari bankalar üzerine bir uygulama*. (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Civan, Z. (2018). *Türkiye'deki sistemik öneme sahip bankaların kantil regresyon kullanılarak koşullu riske maruz değer yöntemi ile tespit edilmesi*. (Doktora Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Duffie, D., & Pan, J. (1997). An overview of value at risk. *Journal of Derivatives*, 4(3), 7–49.
- Emekli, B. (2008). *Risk yönetiminde riske maruz değer kavramı: Teori ve İMKB üzerine uygulamalar*. (Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Evcı, S. (2014). *Emtia piyasasında piyasa riskinin yönetimi: Riske maruz değer yöntemi ile bir uygulama*. (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Evcı, S., & Kandır, S.Y.(2017). Euro/TL kuruna ilişkin piyasa riskinin ölçülmesi: Riske maruz değer (VaR) yöntemi ile bir uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(38), 212–239.
- Hendricks, D., (1996). Evaluation of value at risk modeling using historical data. Federal Reserve Bank of New York. *Economic Policy Review*, 2(1), 39–70.
- Janabi, M. A. (2009). Commodity price risk management valuation of large trading portfolios under adverse and illiquid market settings. *Journal of Derivatives & Hedge Funds*. 15, 15–50.
- Jorion, P. (1996). Risk2: Measuring the risk in value at risk. *Financial Analysts Journal*, 52(6), 47–56.
- Jorion, P. (2000) *Value at risk: The new benchmark for managing financial risk*, 2nd ed., New York: McGraw-Hill.
- Koldere-Akın, Y., & Akduğan, U. (2012). Finansal piyasalarda risklerin belirlenmesinde riske maruz değer yöntemine ilişkin bir uygulama. *Trakya University Journal of Social Science*, 14(1), 225–236.

- Filik, A., İskenderoğlu, Ö., & Akdağ, S. (2021). Piyasa riski ölçümü olarak riske maruz değer: Finansal yatırım araçları üzerine bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1190-1201.
- Liow, K. H. (2008). Extreme returns and value at risk in international securitized real estate markets. *Journal of Property Investment & Finance*, 26(5), 418-446.
- Stambaugh, F. (1996). Risk and value at risk. *European Management Journal*, 14(6), 612-621.
- Taş, O., & İltüzer Z. (2008). Monte carlo simülasyon yöntemi ile riske maruz değerin İMKB30 endeksi ve DİBS portföyü üzerinde bir uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 67-87.
- Uçkun, N., & Kandemir, S. (2008). Risk ölçümünde riske maruz değer metodolojisi ve İMKB’de bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 38, 123-131.
- Uyar, U., & Kahraman, I. K. (2019). The risk analysis of bitcoin and major currencies: Value at risk approach. *Journal of Money Laundering Control*, 22(1), 38-52.
- Yıldırım H., & Çolakyan A. (2014). Finansal yatırım araçlarında riske maruz değer uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 29(1), 1-24.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : İlk yazar Giriş, Literatür, Veri ve Metodoloji, Bulgular ve Sonuç'a katkıda bulunmuştur. İkinci yazar Giriş, Veri ve Metodoloji, Bulgular ve Sonuç'a katkıda bulunmuştur. Üçüncü yazar Giriş, Literatür, Bulgular ve Sonuç bölümlerine katkıda bulunmuştur. 1. Yazarın katkı oranı %40, 2. yazarın (tez danışmanı) katkı oranı %35, Üçüncü yazarın (ikinci tez danışmanının) katkı oranı %25'tir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethic Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The first author contributed to Introduction, Literature, Data and Methodology, Results and Conclusion. The second author contributed to Introduction, Data and Methodology, Results and Conclusion. The third author contributed to the Introduction, Literature, Results and Conclusion. 1 Author's contribution rate is 40%, 2nd author's (Supervisor) contribution rate is 35%, Third author's (Supervisor) contribution rate is 25%

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1202-1221

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1202-1221

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.845589

Geliş Tarihi / Received: 23.12.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 08.06.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

HASTANE ÇALIŞANLARININ SOSYAL İYİ OLMA HALİNİN İŞ VE YAŞAM DOYUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ^{*,**}

Elif TATLI ¹

Arzu YİĞİT ²

Öz

Bu araştırmanın amacı hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisini yapısal eşitlik modeli ile tespit etmektir. Araştırmanın evrenini, Süleyman Demirel Üniversitesi (SDÜ) Hastanesi personeli oluşturmaktadır. Araştırmada korelasyon analizi ve yapısal eşitlik modellemesi yöntemleri kullanılmıştır. Yapılan yapısal eşitlik modeline göre sosyal kabul boyutundaki artış içsel ve dışsal boyut üzerinde artış sağlamaktadır. Güven duyma boyutunda artışın ise yaşam doyumu, içsel ve dışsal boyut üzerinde artışa sebep olduğu saptanmıştır. Ayrıca sosyal saygınlık boyutundaki artış içsel ve dışsal boyut üzerinde azalışa, sosyal etki boyutundaki artışın ise yaşam doyumu, içsel ve dışsal boyut üzerinde azalışa sebep olduğu tespit edilmiştir. Hastanelerde çalışanlara mutlu ve huzurlu bir çalışma ortamı sağlamalı ve çalışanların iş ve yaşam doyumlarını artıracak plan ve politikalar geliştirmelidir. Bu durum personel devir hızının düşmesine, sağlık hizmetlerinin kalitesinin yükselmesine, çalışan ve hasta memnuniyetinin artmasına, finansal sürdürülebilirliğe ve uzun vadede kârlılık ve verimlilik artışına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler : Sosyal iyi olma hali, İş doyumu, Yaşam doyumu.

Jel Sınıflandırması : J28, I31.

* Bu araştırma Doç. Dr. Arzu Yiğit danışmanlığında, Elif Tatlı tarafından yazılan “Hastane Çalışanlarının Sosyal İyi Olma Halinin İş ve Yaşam Doyumu Üzerine Etkisi” başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

** İlgili çalışmada uygulanan anket için Süleyman Demirel Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Hastanesi Başhekimliği, Kalite Yönetim Birimi’nden 19.08.2019 tarih ve E.135842 sayılı izin belgesi alınmıştır.

¹ Öğr. Gör., İstanbul Esenyurt Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri MYO, eliftatli.19@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-8914-1533.

² Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, İ.İ.B.F., Sağlık Yönetimi Bölümü, arzuuyigit@sdu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5777-3405.

Atf / Citation (APA6):

Tatlı, E., & Yiğit, A. (2021). Hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1202-1221. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.845589>.

EFFECT OF SOCIAL WELL-BEING OF HOSPITAL EMPLOYEES ON JOB AND LIFE SATISFACTION

Abstract

The aim of this study is to determine the social well-being of hospital staff under job and life satisfaction with the equality model in the network. The universe of the study, Süleyman Demirel University (SDU) Hospital staff. Correlation analysis and structural equation modeling methods were used in the study. According to the structural equality model, a one-unit increase in the social acceptance dimension leads to unit increase in the internal and external dimension. One unit increase in confidence was found to result in unit increase in life satisfaction, internal and external dimensions. Furthermore, a one-unit increase in the size of social respectability led to unit decrease in the internal and external dimension, while a one-unit increase in the social impact dimension led to decrease in the internal and external dimension. The hospital management should provide employees with a happy and peaceful working environment and develop plans and policies that will improve their job and life satisfaction. This will contribute to lower personnel turnover rate, improved quality of health services, increased employee and patient satisfaction, financial sustainability, and increased profitability and productivity in the long term.

Keywords : Social Well-Being, Job Satisfaction, Life Satisfaction.

Jel Classification : J28, I31

GİRİŞ

Hastanelerin temel amacı etkin ve kaliteli bir sağlık hizmeti sunmaktır. Bu amacı gerçekleştirmede sağlık çalışanlarının çok büyük bir payı bulunmaktadır. Hastanelerde neredeyse her meslekten kişiler görev yapmaktadır. Bu kişilerin sosyal iyi olma halleri hastanelerin sağlık hizmeti sunum performansını ve kalitesini olumlu yönde etkileyebilmektedir. Ayrıca bu durum hastanede çalışanların iş ve yaşam doyumlarına olumlu yönde etki etmekte ve örgütsel bağlılığı artırabilmektedir. Kendini iyi hissetme hali sağlığın önemli belirleyicilerinden biridir. Hastane yöneticileri çalışanlara mutlu ve huzurlu bir çalışma ortamı sağlayarak, iş ve yaşam doyum düzeylerini yükselterek insan kaynağını etkin ve verimli bir şekilde kullanabileceklerdir.

İş doyumu son zamanlarda oldukça fazla ilgi görmesine rağmen, geçmiş eğilim araştırmalarındaki temel bir eksiklik, bireylerin neden işlerinden mutsuz ve memnuniyetsiz olduklarını açıklamak için mevcut teorileri kullanmadaki başarısızlıktır (Judge & Locke, 1993). İş ile yaşam doyumu konusunda araştırmacılar iş ve yaşam doyumu arasındaki ilişkiyi tespit etmeye çalışmışlardır (Erdoğan ve ark., 2002). İş doyumu örgüt tarafından sosyal bir sorumluluk ve etik bir gereklilik olarak algılanıp buna göre hareket edilmesi gereken bir kavramdır (Erdoğan, 1994: 378). İş doyumu yüksek çalışanların işe güdülenmesi oldukça kolaydır ve bu durum örgüt hedeflerine ulaşma açısından olumlu bir durum olarak değerlendirilmektedir (Iverson & Maguire, 2000). İş doyumu düşük olan sağlık çalışanları sağlık problemleri, psikolojik ve fiziksel olarak geri çekilme durumları gözlemlenebilmektedir. Sonuç olarak iş doyumu, örgütün verimlilik düzeyini, toplum huzurunu, ekonomik gelişmesini ve tasarruf anlayışını doğrudan etkileyecek bir güce sahiptir. Bu sebeple iş doyumunu geliştirmeye yönelik örgüt içi aktiviteler büyük önem arz etmektedir (Erdoğan, 1994: 378).

Genel anlamda bireysel “mutluluk” anlamına gelen yaşam doyumu sosyolojik, psikolojik, ekonomik ve kültürel boyutu olan bir kavramdır. İş doyumu ise yaşam doyumu içerisindeki en büyük payı oluşturmaktadır (Çevik & Korkmaz, 2014: 126). Sosyal iyi olma hali ile iş ve yaşam doyumu arasında nedensel bir ilişki vardır. Bu nedensel ilişkinin literatürde belirli örnekleri olmasına rağmen sağlık sektöründe bu çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Bu araştırmanın amacı hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisinin belirlenmesidir. Hastanelerin en önemli kaynağı olan sağlık çalışanlarına mutlu ve huzurlu bir ortam hazırlayarak, iş ve

yaşam doyumu düzeylerini yüksek tutarak belirledikleri amaç ve hedeflere ulaşabilmeleri mümkündür. Hastane ortamındaki tatminsizlik ise düşük sayıda hasta tedavi edilmesine, disiplin sorunlarına, örgütsel bağlılığın düşmesine ve yüksek personel devir hızı gibi çeşitli örgütsel sorunlara yol açabilmektedir. Konuyla ilgili kavramsal çerçeve aşağıda sunulmuştur.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I.1. Sosyal İyilik Hali

İyi olma kavramı için özel bir tanıma ihtiyaç olmamakla beraber günlük hayatta kullandığımız herkes tarafından açıkça ifade edilen ‘refah’, ‘mutluluk’, ‘saadet’, ‘huzur’ anlamlarına gelse de TDK Güncel Türkçe Sözlüğünde “iyi olmak” kavramı “hastalıktan kurtulmak, iyileşmek” anlamında kullanılırken “iyilik” kavramı “Sağlığı yerinde olma durumu, esenlik” anlamında kullanılmaktadır (TDK, 2020). Bu kelimenin Türkçe alan yazında karşılığı ‘iyi olma’ (Cenkseven & Akbaş, 2007:43-65) şeklinde kullanılabilir. Bu kavram sosyal çalışma alanında ise birçok farklı anlamda da kullanılmaktadır (Gamble, 2012: 669-689). İyi olma hali, realite ve rastlantılardan ziyade, meydana gelen olayların bilişsel bir süzgeçten geçerek, algılama ve duygusal açıklamalar ile ilgilidir.

İyi olma hali iki perspektiften değerlendirilmektedir. Bu iki perspektifin ilki hazcı (hedonik) yaklaşımdır. Bu yaklaşımda benimsenen yapı mutluluktur. Üzüntüden uzaklaşma, zevk ve tatmin üzerine odaklanılmaktadır. İkinci yaklaşım ise işlevsellik (ödemonik) yaklaşımıdır. Bu yaklaşım bireyin var olan halini tam anlamı ile işleme yani tam faallik derecesi ile anlamlandırmaktadır. İşlevsel (ödemonik) bakış açısı, iyilik kavramının haz kavramı ile aynı değerlendirme kriterlerine sahip olmadığı daha üst bir kavram olduğunu ve temel olarak birey potansiyelinin harekete geçirilmesinin gerekliliğine işaret etmektedir (Ryan & Deci, 2001: 141-148).

İyi olma hali kendi içinde iki farklı öge ile açıklanmaktadır. Birinci öge iyi olma halinin bilişsel ögesi diğeri ise iyi olma halinin duygusal ögesidir. Bilişsel iyilik, kişinin içinde bulunduğu çevrede yaşayan bireylerle olan etkileşimine bağlı olarak gelişmektedir (Luhmann ve ark., 2012: 431). Bireyler, bilişsel iyilik hallerini bireylerin toplumdaki sosyal sınıfına göre belirlemeye meyillidirler. Gelişmiş ülkedeki bireyler az gelişmiş ülkelerde yaşayan bireylere göre sosyo-ekonomik şartlardan dolayı daha mutlu görülmektedir (Biswas-Diener & Diener, 2002: 119). İyilik hali sadece bireysel ilişkiler ile değil aynı zamanda aile ve diğer bireylerle beraber dinamik olarak inşa edilmekte ve psikolojik kaynaklar, aktiviteler ve koşullar ile ilişkilendirilmektedir (La Placa ve ark., 2013).

Bireyin mutluluğu, çağlar boyunca bireyler ve toplumlar için kilit bir endişe kaynağı olmuştur (Erdoğan ve ark., 2012). İyi olma hali aslında mutluluk halini ifade etmektedir. Mutluluk ise iyi olma hali, psikolojik iyi olma hali, duygusal iyi olma hali, sosyal iyi olma hali ve fiziksel iyi olma halini kapsayan geniş bir kavram olarak kullanılmaktadır (Youssef ve ark., 2015: 182).

Ekonomik iyi olma; bireylerin temel ihtiyaçları arasında yer alan barınma, beslenme, sağlık ve eğitim masraflarını karşılamak gibi maddi değişkenler yardımı ile ifade edilirken, politik iyi olma kavramı; bireylerin yönetimi altında buldukları hükümetleri eleştirebilme, oy kullanabilme ve yönetimde yer alabilme gibi değişkenler yardımıyla ifade edilmektedir (Gamble, 2012). Eşit dağılımın olmadığı durumlarda bireyler arasında sınıflaşma meydana gelmektedir. Bu sınıflaşma sağlık hizmetlerine erişim, kaliteli eğitim ve yaşam tarzlarında birtakım farklılıkların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır (Luo & Waite, 2005). Bu nedenle maddi durum ile bilişsel iyi olma hali arasında yüksek bir ilişki düzeyinin olduğu ifade edilebilmektedir (Diener ve ark., 2010). Birey belirli bir gelir seviyesine ulaştıktan sonra iyi olma hali gelir seviyesindeki değişimlere bağlı hale gelmektedir (Giboa & Schmeidler, 2001). İyi olma halinin sosyal yaşantı içerisinde pek çok durumla bağlantılı olduğu ifade edilebilmektedir.

Duygusal iyi olma hali ruh halindeki pozitif ve negatif duyguların yoğunluk derecesini ifade etmektedir (Luhmann ve ark., 2012: 431). Pozitif iyi olma hali; yüksek bir yaşam doyumu ve enerji gibi

unsurları bünyesinde barındıran bir kavram iken negatif iyi olma hali; sıkıntı ve aşırı uyarılma gibi kavramlara karşılık gelmektedir (Karademas, 2007). Pozitif düşünce birey yaşamında sosyal ve fiziki açıdan daha aktif bir rol üstlenir iken, negatif düşünce bireyin olaylar karşısında daha dar kapsamlı hareket ederek kaçış yönlü stratejileri izlemesine neden olmaktadır (Youssef ve ark., 2015: 185).

Sağlığın tanımında yer alan fiziksel, ruhsal ve sosyal yönden iyi olma hali yanında geçen üçüncü boyut olan sosyal iyilik hali ruh sağlığı alanında çalışan araştırmacılar tarafından yeterince ilgi görmemiştir (İlhan, 2018: 11). Sosyal iyi olma kavramı bireyin toplum içindeki konumunu ve işlevselliğine ilişkin yapılan değerlendirmedir. Sosyal iyi olma seviyeleri yüksek olan bireyler kendilerini yaşadıkları toplum içinde daha rahat konumlandırabilmektedirler. Bu bireylerin diğer insanlara karşı bakış açısı da bu denli pozitifdir, onlara güvenir ve üretkenlik yeteneğine sahip olduklarını düşünürler. Bu bireyler ayrıca kendilerinin bu dünyaya bir katkı sunabilecekleri içgüdüleri ile yaşarlar. Toplumun bireyler ve bireyler tarafından oluşturulan kurumlar vasıtasıyla gelişip ilerleyeceğine inanır. Dünyaya ilgi duyar ve çevresindeki olup biten vakaları anlama yetisine sahip olduklarına inanırlar (Keyes, 1998: 122).

Sayar (2006) çalışmasında bireylerin algıladığı sosyal destek düzeyinin psikolojik uyum ile olumlu, depresyon ile olumsuz olduğu sonucuna ulaşmıştır (Sayar, 2006). Kawachi ve arkadaşları (1996) ABD’li 40 ile 75 yaş arasındaki erkekler üzerinde sosyal ilişkilerin sağlık üzerindeki etkisine ilişkin bir araştırma yapmıştır. Sosyal soyutlama uygulanan bireylerde daha fazla intihar eğiliminin olduğu, kalp damar rahatsızlıklarının daha fazla görüldüğü ve yaşamdan beklentilerin daha düşük olduğu sonucuna ulaşmışlardır (Kawachi ve ark., 1996). Yapılan bir başka araştırma sonucunda yalnızlık ve sosyal soyutlama durumlarına maruz kalan bireylerde zararlı madde kullanımına (sigara, alkol, uyuşturucu vb.) yönelim ve sağlıklı davranışlardaki olumsuzluklarda artış görülmektedir. Bu bireylerde ayrıca fiziksel etkinliklere katılımında da azalmalar meydana geldiği ifade edilmiştir (Shankar ve ark., 2011).

Sağlık sektöründe yapılan bir diğer çalışmada çalışanların işlerinden motivasyon sağlamaları ve yaptıkları işlere kendilerini vermelerinin bireyin mutluluğu ve iyi oluş düzeyi ile ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bundan sebep çalışanların işten aldıkları doyum ile çalıştıkları ortamda kendilerinin iyi hissetmeleri ve sosyal iyi olma halinin yüksek olması kurum ve çalışan için önemli olmaktadır (Akman, 2018).

I.II. İş Doyumu

İş doyumu üzerine yapılan çalışmalara 1900’lü yılların başından itibaren ağırlık verilmeye başlanmıştır. Sosyal bilimlerde çalışan araştırmacılar iş doyumunun belirlenebilmesi adına çalışanların tutum ve davranışları üzerine pek çok araştırma ortaya koymuşlardır (Güney, 2017: 10). 1930’lardaki araştırmalarda çalışanların iş yerindeki mutluluğunun, çalışan verimliliğini etkilediği sonucuna ulaşılması iş doyumu kavramına gereken önemin verilmesini sağlamıştır. İş doyumu ve verimlilik arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Dolayısı ile işverenler çalışanların iş doyum düzeyini yüksek tutarak verimlilik, işten ayrılma, işe geç kalma ve işe gelmeme gibi işin aksamasına yönelik temel sorunları kökünden çözebileceklerdir (Başaran, 1992: 178).

İş doyumu, “işten elde edilen maddi çıkarlar ve çalışanın beraber çalışmaktan zevk aldığı iş arkadaşları ile bir eser meydana getirmesinin sağladığı mutluluk” olarak tanımlanabilmektedir (Çelik ve ark., 2016). İş doyumuna yönelik başka bir tanımlama ise çalışanın ortaya koyduğu çaba sonucunda kendisini ruhen ve fiziken daha iyi hissetmesi ve bu işin kendisi açısından anlam veren bir konumda olduğunu hissettiren durumdur (Shamir & Salomon, 1985: 455). Davis (1988), iş doyumunu, çalışanların yaptığı işe karşı duyduğu hoşnutluk veya hoşnutsuzluk durumu olarak tanımlamaktadır. İş doyumu, yapılan işin sonucunda elde edilen gelir düzeyi ile çalışmaktan haz aldığı iş arkadaşları ve bir şeyler ortaya koymanın verdiği mutluluk halidir (Bingöl, 1997: 22).

İş doyumu tanımlamalarına ek olarak bu kavram üzerinde etkili olan pek çok faktör vardır. Genel hatlarıyla bu faktörleri iki başlık altında toparlamak mümkündür. İş doyumunu etkileyen ilk başlık örgütsel ve çevresel faktörlerdir. Bu başlıkta ücret, terfi, ödüllendirme, çalışma arkadaşları, iletişim,

çalışma ortamı, işin niteliği, statü, yönetsel yaklaşım gibi pek çok unsur bulunmaktadır. İkinci olarak iş doyumunu etkileyen bireysel faktörler bulunmaktadır, yaş, kişilik, eğitim düzeyi, cinsiyet, medeni durum bireysel faktörler içinde değerlendirilen unsurlar arasındadır.

Yöneticilerin tutum ve davranışları iş doyumunu üzerinde doğrudan etkilidir. Bu etkinin olumsuz olması çalışanlar üzerinde iş doyumuna dolayısıyla, işi bırakma, işi terk etme, devamsızlık yapma, performans azalışı ruhsal ve fiziksel kötüleşmeye sebep olabilmektedir (Feldman & Arnold, 1983). İş doyumun yüksek olduğu durumda ise çalışanların verimlilik düzeyinde artış, iş gücü devir oranında azalma, devamsızlıkların minimize olması ve örgütsel aidiyet gibi kurum tarafından arzulanan sonuçlar ortaya çıkmaktadır (Tengilimoğlu, 2005).

Sağlık çalışanlarının başarıları ve işlerinde verimli olarak çalışabilmeleri iş doyumunu ile yakından bağlantılı bir husustur. Bu bakımdan sağlık hizmeti alan bireylerin etkin ve kaliteli bir hizmet alabilmesi, sağlık çalışanlarının yaptığı iş ve hizmet ettiği kuruma karşı olumlu duygular beslemesinden geçmektedir (Nal & Nal, 2018: 131).

Hastanelerde iş gücü unsurunun, diğer sektörlere nazaran daha önemli olduğu görülmektedir. Çünkü yapılacak olan hataların telafisi mümkün olmayabilir. İş doyumunu düşük olan personelin kaliteli hizmet sunması ve hasta memnuniyetini sağlaması zor görünmektedir. Kaliteli bir hizmet sunumu personelin iş doyumunu ile doğrudan bağlantılıdır (Tengilimoğlu & Yiğit, 2005). Sağlık kuruluşları amaçlarını örgütsel bağlılığı yüksek olan çalışanlar sayesinde gerçekleştirir (Yiğit, Güven, Alaoğlu, 2019:2682). İş doyumunu ve örgütsel bağlılığı yüksek olan sağlık çalışanları hasta memnuniyetini ve sağlık hizmeti kalitesini artırmaktadır. Ancak iş doyumunu düşmesi durumunda bu durumun tam tersi durumda olabilmektedir.

I. III. Yaşam Doyumu

Yaşam doyumunu, mutluluk ve esnekliğe sahip bireylerin sosyal iyi oluşu anlamasını, kendilerine has yetenek ve becerilerini ortaya çıkarmayı ve bireylerin bu konudaki farkındalığını artırmayı temel amaç edinmektedir. İyi oluş kavramı pozitif psikolojinin temel unsurları arasında yer almakta ve olumlu fonksiyonlar temel çıkış noktasını oluşturmaktadır (Carruthers & Hood, 2004: 225). Yaşam doyumunu bireyin yaşantısında, fiilen çalıştığı işte, evlilikte, eğitim hayatında ve yaşantısındaki diğer faktörlerden aldığı kişisel doyuma ait öznel yargıları kapsamaktadır. Yaşam doyumunu, bireylerin geçmişte yaşamış oldukları duygusal tecrübeler, hatıralar ve karşılaştırma standartları ile alakalıdır (Biswas ve ark., 2006: 21; Diener ve ark., 1997: 25). Yaşam doyumunu, bir bireyin başarı standartları gerçekleştirildiğinde bir mutluluğa ulaşmasıdır (Diener, 1993). Tolor (1978)'e göre birey mutlu olduğu için yaşamından doyum alır olaylara iyimser bir bakış açısıyla bakan bireyin dayanma gücünün daha yüksek olması beklenir ve bu durum yaşam doyumuna olumlu şekilde yansımaktadır.

Yaşam doyumuna yönelik net bir sınırlama çizmek mümkün değildir. Nitekim yaşam doyumuna ilişkin yapılan araştırmalarda, yaşam doyumunun bireyden bireye hatta toplumdaki farklılıklar gösteren birçok faktöre bağlı olduğu belirtilmiştir. Değişkenlik göstermelerine rağmen bu faktörlerin her biri yaşam doyumunu üzerinde farklı etki düzeylerine sahiptir (Gülcan, 2014: 24). Yaşam doyumundaki bireysel farklılıkları açıklamak için yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya olmak üzere iki ana teorik yaklaşım öne sürülmüştür: Yukarıdan aşağıya yaklaşım, kişilikteki geniş bireysel farklılıkların memnuniyetteki rolünü vurgulayan eğilimsel bir perspektiftir. Aşağıdan yukarıya yaklaşım ise genel memnuniyette durumların ve olayların rolüne odaklanmaktadır (Heller, 2004: 574-579).

Yaşam doyumunu, sosyal iyi olma halinin önemli bir göstergesidir. Sosyal iyi olma hali yaşam doyumunu ile eş anlamlı olmasa da yaşam doyumunu ile ilgili faktörleri bilmek ve bireyleri neyin mutlu ettiğini anlamak için çok önemlidir (Erdoğan ve ark., 2012). Yaşam doyumunu büyük oranda duygusal temele dayanan bir kavramdır (Çevik & Korkmaz, 2014: 131). Kendini iyi hissetme hali sağlığın önemli belirleyicilerinden biridir.

Yaşam doyumu ile iş doyumu ve iş performansı arasında güçlü bir ilişki olabileceğine dair literatürde kanıtlar bulunmaktadır (Jones, 2006: 20). Avşaroğlu ve arkadaşları (2005) teknik öğretmenler üzerinde gerçekleştirmiş oldukları çalışmada iş ve yaşam doyumu arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir (Avşaroğlu, Deniz, Kahraman, 2005: 115-129). Güner ve arkadaşları (2014) iş doyumu ve yaşam doyumu arasında anlamlı ve pozitif yönlü güçlü bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir. Çetinkanat (2000) çalışmasında, iş yaşantısında meydana gelen doyumsuzluk, mutsuzluk ve isteksizlik çalışanların yaşam doyumunu da olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Bu bağlamda, iş yaşamının kalitesi (iş stresi, iş ve kariyer tatmini), iş dışı yaşamın kalitesi (sağlık, aile ve boş zamanla ilgili memnuniyet) ve öz-değer duyguları (algılanan yetkinlik ve algılanan kontrol) yaşam doyumuna hizmet etmektedir (Erdoğan ve ark., 2012).

II. YÖNTEM

Bu araştırmanın amacı hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisinin belirlenmesidir. "Hastane çalışanlarının sosyal iyi olma hali iş ve yaşam doyumu üzerinde etkili midir?" sorusu araştırmanın problem cümlesini oluşturmaktadır.

Araştırma evrenini Süleyman Demirel Üniversitesi Hastanesi'nde çalışan 1800 personel oluşturmaktadır. Araştırmada tabakalı örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda araştırmada örneklem büyüklüğü 316 olarak hesaplanmıştır. Yapılan yüz yüze anket çalışması sonucunda toplamda 447 anketten geri dönüş alınmış ve belirlenen örneklem sayısının üstünde bir örneklem sayısına ulaşılmıştır.

Çalışma kapsamında takip edilecek araştırma modeli aşağıda sunulmuştur. Şekil 1'de yer alan araştırma modeli sosyal iyi olma hali alt boyutlarının iş doyumu alt boyutları ve yaşam doyumu üzerindeki etkisini araştırmaya yöneliktir. Oluşturulan model doğrultusunda 14 adet hipotez belirlenmiştir. Bu hipotezlerin ikisi ilişki hipotezi iken onikisi etki hipotezidir.

İlişki Hipotezleri

H1: Sosyal iyi olma hali ile iş ve yaşam doyumu arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır.

H2: Sosyal iyi olma hali alt boyutları ile iş doyumu alt boyutları ve yaşam doyumu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır.

Etki Hipotezleri:

HA1: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal kabulün iş doyumu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA2: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal kabulün iş doyumu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA3: Sosyal iyi olma hali alt boyutu güven duymanın iş doyumu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA4: Sosyal iyi olma hali alt boyutu güven duymanın iş doyumu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA5: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal saygınlığın iş doyumu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA6: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal saygınlığın iş doyumu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA7: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal etkinin iş doyumu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

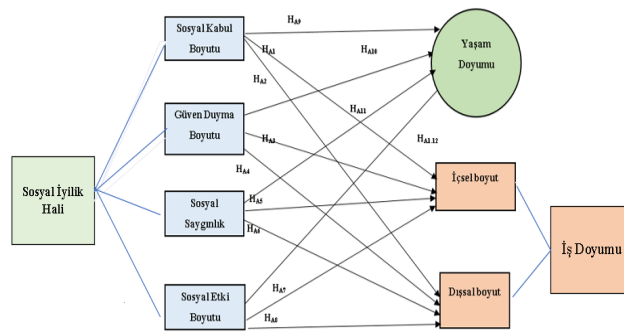
HA8: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal etkinin iş doyumu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif önlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA9: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal kabulün yaşam doyumu üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA10: Sosyal iyi olma hali alt boyutu güven duymanın yaşam doyumu üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA11: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal saygınlığın yaşam doyumu pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

HA12: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal etkinin yaşam doyumu pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.

Şekil 1. Araştırma Amacına Yönelik Etki Modeli

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Anket demografik özellikler, 20 soruluk Minnesota iş doyumu ölçeği, 5 soruluk yaşam doyumu ölçeği ve 32 soruluk sosyal iyi olma ölçeği ile toplamda üç farklı ölçek 64 sorudan oluşmaktadır. Weiss ve ark. (1967) tarafından geliştirilen Minnesota iş doyumu ölçeği (Short Form Minnesota Satisfaction Questionnaire, MSQ) ilk defa Baycan tarafından 1985 yılında güvenilirlik çalışması yapılarak Türkçe'ye uyarlanmıştır. 20 maddeden oluşan ölçek 5'li likert tipinde hazırlanmıştır (Baycan, 1985). Katılımcıların yaşam doyum düzeylerine ilişkin genel bir değerlendirme yapabilmek amacıyla toplamda beş sorudan oluşan ve Diener ve ark. (1985) tarafından geliştirilen yaşam doyumu ölçeği 7'li likert tipi ölçek kullanılarak hazırlanmıştır. Ölçek, Dağlı ve Baysal (2016) tarafından Türkçeye uyarlanırken 7'li likert ölçek 5'li likert ölçek şekline uyarlanmıştır. Ölçeğe ilişkin olarak herhangi bir alt boyut bulunmamaktadır. Sosyal iyi olma hali ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik analizi Turgut (2017) tarafından yapılmıştır. Sosyal iyi olma hali ölçeği toplamda 32 sorudan oluşmaktadır. Sosyal saygınlık, sosyal etki, güven duyma ve sosyal kabul bu ölçeğin alt boyutlarını oluşturmaktadır.

Veriler SPSS 22.0 ve AMOS 23 programı aracılığıyla değerlendirilmiştir. Araştırmanın güvenilirliği için anket tekniği ile elde edilen verilerin; güvenilir, tesadüfi ve tutarlı olup olmadığı incelenmiştir. İlk olarak cevapların anketi dolduranlar tarafından anlaşılıp anlaşılmadığının belirlenmesi için 55 kişiye ön test yapılmıştır. Anketinin güvenilirliğini belirlemede alfa (Cronbach's alpha) katsayısı kullanılmıştır. Tüm verilerin güvenilirlik analizi yapılmış ve elde edilen verilerden çıkan sonuç $n=447$ için $\alpha=0,973$; $k=73$ olarak tespit edilmiştir. Tüm verilerin güvenilirlik katsayısı "yüksek derecede güvenilir" sonucunu vermiştir. Araştırmada normallik testi ile ankette yer alan ifadelerin çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) değerlerine bakılmıştır. Tanrıoğen (2012)'e göre çarpıklık ve basıklık değerlerinin +1 ile -1 arasında olması veri setinin normal dağılıma uyduğu anlamına gelmektedir. Araştırmada hem her bir ifadenin hem de her bir alt boyutun çarpıklık ve basıklık değerlerine bakılmış olup yapılan analiz sonucunda veri setinin normal dağılıma uyduğu görülmüştür.

Araştırmanın etik kurul izni Süleyman Demirel Üniversitesi Rektörlüğü Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurul Başkanlığı'nın 03.09.2019 tarih ve 80/1 sayılı kararı ile alınmıştır. Araştırmada anketlerin uygulanabilmesi için ayrıca Süleyman Demirel Üniversitesi Hastanesi'nden 19.08.2019 tarihli yazılı ile izin alınmıştır. Gerekli izinler alındıktan sonra Süleyman Demirel Üniversitesi Hastanesinde çalışan personele 03.09.2019–30.09.2019 tarihleri arasında yüz yüze anket uygulaması gerçekleştirilmiştir.

Araştırma kapsamında Süleyman Demirel Üniversitesi Hastanesinde çalışan personelin veri toplama aracı olarak kullanılan anket sorularına verdikleri cevapların gerçek durumu yansıttığı varsayılmaktadır. Araştırma Süleyman Demirel Üniversitesi Hastanesinde istihdam eden personele yapılmıştır. Araştırma katılımcıların verdikleri cevaplar ile kısıtlıdır. Bu sebeple ankete verilmiş olan cevaplar bu evrenin özellikleri ile sınırlı olup genellemeler yapılırken bu sınırlılık dikkate alınmalıdır.

III. BULGULAR

Araştırmaya katılan kişilerin demografik özellikleri Tablo 1'de verilmiştir. Araştırma sonuçlarına göre anket uygulanan hastane çalışanlarının, %43,2'si 27-35 yaş aralığında, %20,4'ü 18-26 yaş arası da olup en yüksek oranı temsil etmektedir. Katılımcıların %64,4'nün kadın, %35,9'nun erkek, %60'nun evli, %40'nun bekâr olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların %0,9'nun memur, %27,3'nun hekim, %21,3'nün hemşire, %0,7'nin ebe, %2,2'nin sağlık teknikeri, %10,1'nin tıbbi sekreter, %0,7'nin güvenlik görevlisi ve %36,9'nun diğer (temizlikçi, hasta bakıcı vb.) meslek grubuna dahil olduğu saptanmıştır.

Tablo 1. Araştırmaya Katılan Kişilerin Demografik Özellikleri

Demografik Sınıflar	Frekans	Yüzde	
Yaş	<26	91	20,4
	27-35	193	43,2
	36-44	131	29,3
	≥45	32	7,2
	Ortalama (Standart Sapma)	33,266 ± (7,5057)	
Cinsiyet	Kadın	288	64,4
	Erkek	159	35,9
Medeni Durum	Evli	268	60,0
	Bekâr	177	40,0
Meslek	Memur	4	0,9
	Hekim	122	27,3
	Hemşire	95	21,3
	Ebe	3	0,7
	Sağlık Teknikeri	10	2,2
	Tıbbi Sekreter	45	10,1
	Güvenlik	3	0,7
	Diğer	165	36,9
Eğitim Durumu	İlkokul	18	4,0
	Ortaokul	27	6,0
	Lise	84	18,8
	Ön lisans	60	13,4
	Lisans	143	32,0
	Lisansüstü	106	23,7
Aylık Gelir	≤2020 TL	52	11,6
	2021 TL - 3021 TL	114	25,5
	3022 TL - 4022 TL	128	28,6
	≥4023 TL	153	34,2
Ortalama (standart sapma)	4133,557 ± (2437,801)		

İş doyumu ölçeği, yaşam doyumu ölçeği ve sosyal iyi olma hali ölçeğinin korelasyon analizi yapılması sonucunda elde edilen bulgular Tablo 2'de gösterilmektedir. Sosyal iyi olma halinin alt boyutları, iş doyumunun alt boyutları ve yaşam doyumu arasındaki korelasyonlar incelendiğinde hepsinde anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir ($p \leq 0.05$).

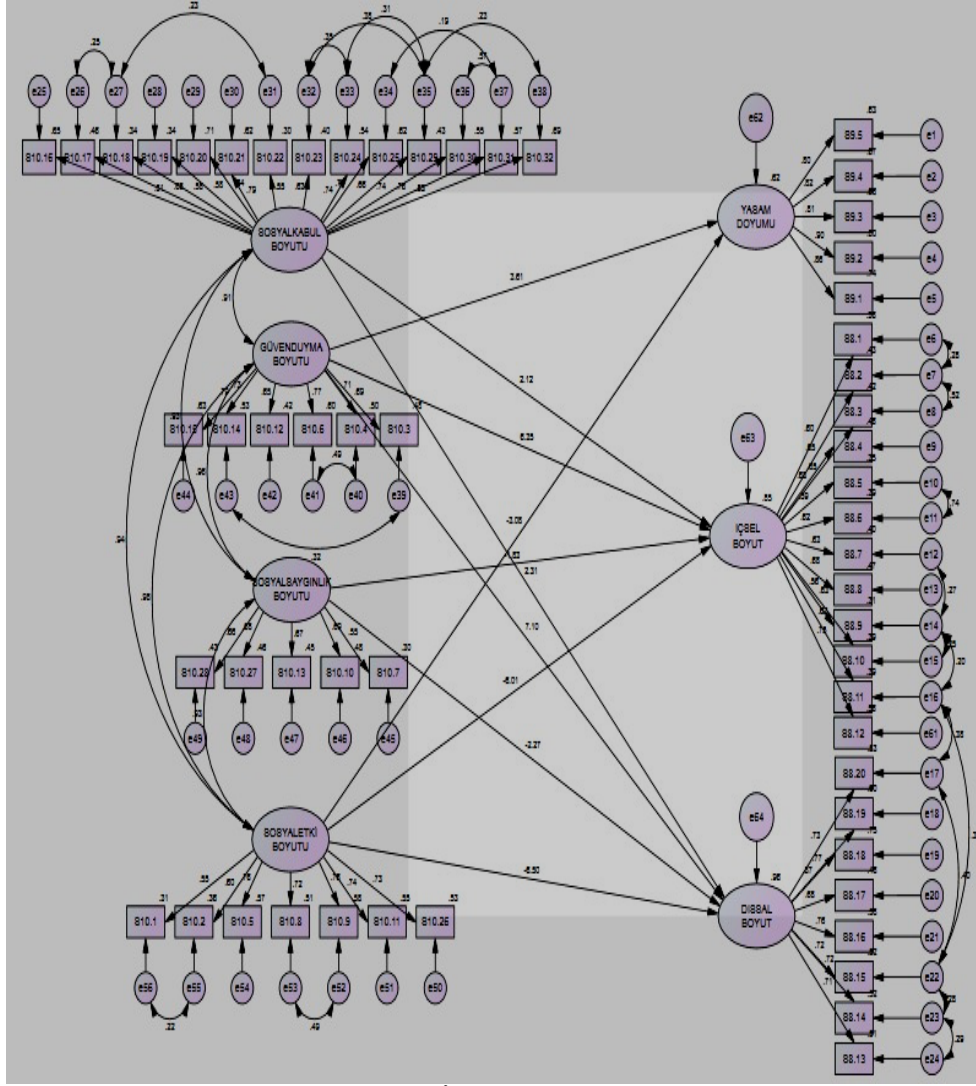
Tablo 2. İş Doyumu, Yaşam Doyumu, Sosyal İyi Olma Hali Ölçeği ve Alt Boyutları Korelasyon Analizleri

İş Doyumu, Yaşam Doyumu, Sosyal İyi Olma Hali Ölçeği Korelasyon Analizleri							
	İş Doyumu		Yaşam Doyumu		Sosyal İyi Olma		
İş Doyumu	1,000						
Yaşam Doyumu	0.575***		1,000				
Sos. İyi Olma	0.559***		0.421***		1,000		
Sosyal İyi Olma Hali, İş ve Yaşam Doyumu Alt Boyutlarının Korelasyon Analizi							
	Sosyal Kabul	Güven Duyuma	Sosyal Saygınlık	Sosyal Etki	İş Doyumu İçsel Boyut	İş Doyumu Dışsal Boyut	Yaşam Doyumu
Sosyal Kabul	1,000						
Güven Duyuma	0.728***	1,000					
Sosyal Saygınlık	0.751***	0.718***	1,000				
Sosyal Etki	0.754***	0.764***	0.690***	1,000			
İçsel Boyut	0.500***	0.488***	0.469***	0.455***	1,000		
Dışsal Boyut	0.479***	0.518***	0.501***	0.427***	0.732***	1,000	
Yaşam Doyumu	0.349***	0.467***	0.438***	0.397***	0.540***	0.559***	1,000

***p < 0,001 **p < 0,01 *p < 0,05

Sosyal iyi olmanın alt boyutlarının iş doyumu alt boyutlarına ve yaşam doyumuna etkisi ile ilgili yapısal eşitlik modeli Şekil 2'de gösterilmektedir. Yapısal eşitlik modelini kurmadan önce yapılan analizler sonucunda, uygunluk değerleri gözden geçirilmiş ve modelin kurulması için herhangi bir uygunsuz değer olmadığı belirlenmiştir. Şekil 2'de yer alan modelde sosyal iyi olma hali ölçeği alt boyutlarının, iş doyumu ölçeği alt boyutları ve yaşam doyumu ölçeği üzerindeki etkileri açıklanmaktadır. Modele ilişkin uyum indeksleri, regresyon katsayıları ve standardize edilmiş regresyon katsayıları aşağıda gösterilmektedir.

Uyum indeksleri sınamaya tabi tutulan modelin, o model için derlenen veriler açısından ne kadar uygun olduğuna dair genel bir değerlendirme yapma imkânı sunmaktadır. Araştırmada elde edilen modele ilişkin uyum değerleri literatürde yer alan değerler (Meydan & Şeşen, 2011: 6; Çapık, 2014: 200) ile karşılaştırılmıştır. Tablo 3'te yer alan model uyum değerlerine bakıldığında $X^2/sd(CMIN/DF)$ değerinin 2,339 ile iyi uyum seviyesinde olduğu görülmektedir. Diğer uyum indeksleri değerlendirildiğinde, NFI (0,923) indeksi ile kabul edilebilir uyum, NNFI (0,982), IFI (0,990), CFI (0,985) ve RMSEA (0,055) indeksleri ile iyi uyum seviyesinde olduğu tespit edilmiştir. GFI (0,884), AGFI (0,864) ve RMR (0,068) indeks değerlerinin ise kabul edilebilir uyum seviyesinde olduğu tespit edilmiştir.

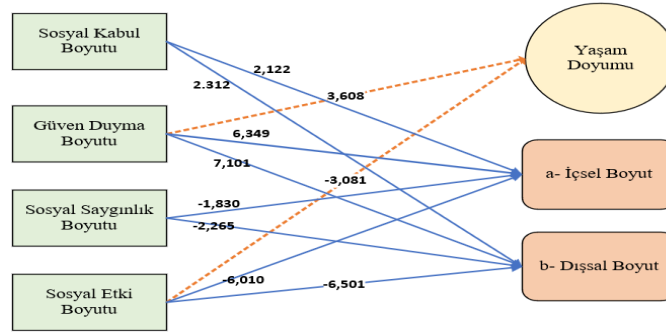
Şekil 2. Modele İlişkin Yol (Path) Analizi

Tablo 3. Modele İlişkin Uyum İndeksleri

Ölçüm (Uyum İstatistiği)	İyi uyum	Kabul edilebilir uyum	Model	Durum
$X^2 / sd(CMIN/DF)$	≤ 3	$\leq 4-5$	2,339	İyi Uyum
Karşılaştırmalı Uyum İndeksleri				
NFI	$\geq 0,95$	0,94-0,90	0,923	Kabul Edilebilir Uyum
NNFI	$\geq 0,95$	0,94-0,90	0,982	İyi Uyum
IFI	$\geq 0,95$	0,94-0,90	0,990	İyi Uyum
CFI	$\geq 0,97$	$\geq 0,95$	0,985	İyi Uyum
RMSEA	$\leq 0,05$	0,06-0,08	0,055	İyi uyum
Mutlak Uyum İndeksleri				
GFI	$\geq 0,90$	0,89-0,85	0,884	Kabul Edilebilir Uyum
AGFI	$\geq 0,90$	0,89-0,85	0,864	Kabul Edilebilir Uyum
Artık Temelli Uyum İndeksi				
RMR	$\leq 0,05$	0,06-0,08	0,068	Kabul Edilebilir Uyum
Model Karşılaştırma Uyum İndeksleri				

Modele ilişkin regresyon ağırlıkları incelenmiştir. İkili değişkenler arasındaki “p” değerlerine bakıldığında 0,05 anlamlılık düzeyine göre anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Şekil 3’te araştırma amacına yönelik etki modelinin YEM analizi sonucu verilmiştir. Standardize edilmiş regresyon ağırlıklarına göre sosyal kabul boyutundaki bir birimlik artışın içsel boyuta 2,122 birimlik bir artışa;

dışsal boyutta 2,312 birimlik bir artışa sebep olduğu görülmektedir. Güven duyma boyutundaki bir birimlik artışın içsel boyuta 6,349 birimlik bir artışa; dışsal boyutta 7,101 birimlik bir artışa sebep olduğu görülmektedir. Sosyal saygınlık boyutundaki bir birimlik artış içsel boyutta -1,830 birimlik bir azalışa; dışsal boyutta -2,265 birimlik bir azalışa sebep olduğu görülmektedir. Sosyal etki boyutundaki bir birimlik artış içsel boyutta -6,010 birimlik bir azalışa; dışsal boyutta -6,501 birimlik bir azalışa sebep olmaktadır. Güven duyma boyutundaki bir birimlik artış yaşam doyumunun da 3,608 bir artışa; sosyal etki boyutundaki bir birimlik artış yaşam doyumunun da ise -3,081 birimlik bir azalışa sebep olmaktadır.

Şekil 3. Araştırma Amacına Yönelik Etki Modelinin YEM Analizi Sonucu

Tablo 4'te etki modeline ilişkin olarak belirlenen hipotezlerin kabul veya ret durumuna ilişkin değerlendirmeler görülmektedir. Yapılan analiz sonucunda modele ilişkin olarak belirlenen ilişki hipotezlerinin kabul edildiği görülmektedir. Etki hipotezlerinden ise iki tanesinin reddedildiği diğerlerinin ise kabul edildiği belirlenmiştir. Sosyal iyi olma halinin alt boyutlarının iş doyumunu alt boyutları üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi olduğu, sosyal iyi olma hali alt boyutlarından güven duyma boyutu ve sosyal etki boyutunun yaşam doyumunu üzerinde etkisinin olduğu ve sosyal kabul boyutu ile sosyal saygınlık boyutunun yaşam doyumunu üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 4. Araştırma Modeline İlişkin Hipotezleri Değerlendirme Sonuçları

Araştırmanın Hipotezleri	Hipotez Değerlendirme Sonuçları
H1: Sosyal iyi olma hali ile iş ve yaşam doyumunu arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki vardır	Kabul
H2: Sosyal iyi olma hali alt boyutları ile iş doyumunu alt boyutları ve yaşam doyumunu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki vardır	Kabul
HA1: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal kabulün iş doyumunu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA2: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal kabulün iş doyumunu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA3: Sosyal iyi olma hali alt boyutu güven duymanın iş doyumunu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA4: Sosyal iyi olma hali alt boyutu güven duymanın iş doyumunu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA5: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal saygınlığın iş doyumunu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA6: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal saygınlığın iş doyumunu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA7: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal etkinin iş doyumunu alt boyutu içsel boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA8: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal etkinin iş doyumunu alt boyutu dışsal boyut üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA9: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal kabulün yaşam doyumunu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır.	Ret
HA10: Sosyal iyi olma hali alt boyutu güven duymanın yaşam doyumunu üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul
HA11: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal saygınlığın yaşam doyumunu üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Ret
HA12: Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal etkinin yaşam doyumunu üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi vardır.	Kabul

IV.TARTIŞMA

Bu bölümde hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisinin tespit edilmesine yönelik olarak yapılan bu araştırmadan elde edilen sonuçlar ile literatürde yer alan çalışmalar incelenerek aşağıda detaylı bir şekilde tartışılmıştır. Ancak yapılan literatür taramasında sosyal iyi olma hali ile iş doyumu ve sosyal iyi olma hali ile yaşam doyumu arasındaki ilişkiyi ve etkiyi inceleyen çalışmaya ulaşılamadığından sonuçlarına yer verilememiştir.

Literatürde iş doyumu ile yaşam doyumu arasında pozitif ve karşılıklı bir ilişki olduğuna dair güçlü kanıtlar bulunmaktadır (Judge & Hulin, 1993; Judge & Watanabe, 1994). Yapılan çalışmalarda iş doyumunun, yaşam doyumu üzerindeki etkilerine aracılık ettiğini tespit etmiştir (Heller ve ark., 2004). Araştırmada iş doyumu ile yaşam doyumu arasında yapılan korelasyon analizi sonucunda aralarında ilişkinin var olduğuna ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuç literatürü destekler niteliktedir.

Yapılan başka bir çalışmada yaşam doyumuna etki eden faktörlerden birinin iş temelli sosyal destek (iş arkadaşı, yönetici ve organizasyon desteği dahil) olduğu ve yaşam doyumu ile arasında 0,32'lik bir korelasyon olduğu belirlenmiştir (Michel ve ark., 2009). Simon ve ark. (2010) tarafından yapılan çalışmada, uyumlu kişiliği yüksek olan çalışanlarda iş doyumu ile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin, düşük uyumluluğa sahip çalışanlara göre daha güçlü olduğu tespit edilmiştir. Sosyal iyi olma, iş doyumu ve yaşam doyumu arasında yapılan korelasyon analizi ile karşılıklı pozitif anlamlı bir ilişkinin bulunması çalışmamızın literatürü destekler nitelikte olduğunu göstermektedir.

Yapılan çalışmalarda kişinin bir organizasyonda işgal ettiği pozisyon, işin prestiji veya yükselme isteği ile yaşam doyumu arasında ilişki olduğu tespit edilmiştir (Erdoğan ve ark., 2010; Greguras & Diefendorff, 2010; Verbruggen & Sels, 2010) Sosyal iyi olma alt boyutlarından sosyal saygınlık ve sosyal kabulün yaşam doyumu arasındaki ilişki hipotezinin kabulü yukarıda açıklanan çalışmayı destekler niteliktedir. Etki hipotezlerinin reddi ise pozitif anlamlı bir ilişkinin var olmadığını göstermektedir.

Ancak işin zorluk düzeyi, iş yerinde ve ailede yaşanan çatışmalar ile iş ve yaşam doyumu arasında zayıf ilişki bulunmaktadır (Allen ve ark., 2000; Burke ve ark., 1999; Powell & Greenhaus, 2010). İş-aile çatışması iş ve yaşam doyumunun yanı sıra tükenme, yorgunluk, sıkıntı, depresyon ve iş stresine de etki edebilmektedir (Carlson & Kacmar, 2000; Demerouti ve ark. 2005). Kadın hekimler üzerinde yapılan bir çalışmada, çalışma saatlerinin azalmasının iş ve yaşam doyumu ile olumlu yönde ilişkili olduğu tespit edilirken istenmeyen bir çalışma saatinde (hafta sonları, geceler, dini ve milli bayramlar) çalışmanın yaşam doyumunu azaltabildiği saptanmıştır (Harris ve ark. 2006; Yıldırım & Aycan, 2008). Sosyal etki boyutunun yaşam doyumu ve iş doyumu üzerindeki pozitif anlamlı etkisi çalışanların iş aile ve sosyal ortamdaki durumlarının doyum düzeylerini etkileyen faktörler olması dolayısıyla benzer çalışmaların sonuçlarından farklılık göstermektedir.

İş ve yaşam doyumunu etkileyen faktörler arasında; proaktif kişilik, öz-yeterlik, rol içi çatışma, güvensizlik, aşırı iş yükü önemli rol oynamaktadır (Cunningham & De La Rosa, 2008; Williams ve ark., 2010). Başkaları tarafından taciz edici denetim, işyerinde zorbalık, adil olmayan muamele, cinsiyet, yaş, akraba, kayırmacılığı düşük düzeyde iş ve yaşam doyumu ile ilişkilendirilmiştir (Dzuka & Dalbert, 2007; Redman & Snape, 2006 ; Rochlen ve ark., 2009; Tepper, 2000). Sosyal iyi olmanın alt boyutları olan sosyal kabul, güven duyma, sosyal etki ve sosyal saygınlık faktörlerinin iş doyumu üzerinde anlamlı bir etkisinin var olduğuna ulaşılmıştır. Yapılan analizler sonucunda sosyal iyi olmanın iş doyumu üzerindeki etki hipotezleri kabul edilerek literatür ile benzer sonuçlar elde edilmiştir. Güven duyma ve sosyal etkinin yaşam doyumu üzerindeki anlamlı etkisi yaşam doyumunu etkileyen faktörler ile paralellik göstermektedir.

İran'da hemşireler üzerinde yapılan bir çalışmada, hemşirelerin örgütsel bağlılıkları, çalışma ortamı koşulları ve yaşam doyumları arasındaki ilişki incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda hemşirelerin örgütsel bağlılık düzeyleri ile çalışma ortamı koşulları arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Çalışmada ayrıca duygusal örgütsel bağlılık ile yaşam doyumu arasında

istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur (Vanaki & Vagharseyyedin, 2009). Yaşam doyumunu etkileyen sosyal etki ve güven duyma faktörlerinin kişinin çalışma ortamında kendini güvende hissetmesi örgüte duyacağı bağlılık ile paralellik göstermektedir. Bu paralellik güven duyma sosyal etki ve yaşam doyumu arasında anlamlı ilişkinin göstergesi olmak ile alan çalışmalarının sonuçları ile doğrulanmaktadır.

Kuzulugil (2012) Kamu hastanelerinde iş doyumunu etkileyen faktörler ile ilgili yaptığı çalışmada iş doyumu üzerinde en etkili faktörler ücret, terfi, çalışma ortamı (fiziki koşullar), iş ve işin özelliği, kurumda verilen kararlara katılabilme olarak belirlenmiştir. Araştırmada, ücretin evliler, mavi yakalılar ve erkekler için daha önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışma ortamındaki fiziki koşullar verimliliği etkilediği için iş doyumu için önem boyutu yüksektir. Çalışan için takdir edilme, başarılı olduğunu hissetme, öğrenme fırsatının olması, işin sorumluluk gerektirmesi iş doyumu için önemli nedenler olarak tespit edilmiştir. İş doyumunu etkileyen faktörlere bakıldığında çalışma ortamı, kararlara katılım sağlayabilme vb. olarak belirlenmesi analizde sosyal kabul ve sosyal etki boyutlarının iş doyumu üzerindeki anlamlı pozitif etkisini desteklemektedir. Güven duyma ve sosyal saygınlık iş doyumundaki etki faktörleri olan hipotezlerin kabul edilmesi alanda yapılan çalışmalar için doğrulayıcı niteliktedir.

Yaşam doyumu, iş hayatından bağımsız biçimde ele alınması mümkün olmayan bir kavramdır (Yıldız & Tekin, 2018). Araştırma sonuçlarına göre iş doyumu ve yaşam doyumu arasında bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda literatürde benzer sonuçlara ulaşan çalışmalardan bazıları aşağıda verilmektedir.

Çetinkanat (2000) çalışmasında, iş yaşantısında meydana gelen doyumсуuzluk, mutсуuzluk ve isteksizlik çalışanların yaşam doyumunu da olumsuz yönde etkilediğini belirtmiştir. Bu durum bireyin çevresini, arkadaşlık ilişkilerini ve ailevi ilişkilerini de olumsuz etkileyerek bireyin fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Tekir ve ark. (2016) tarafından Manisa Soma Devlet Hastanesinde gerçekleştirilen çalışmada iş ve yaşam doyumu orta düzeyde, tükenmişlik özellikle duygusal tükenmişlik düzeyi ortalamasının üstünde bir seviyede tespit etmişlerdir.

Nadirov ve Aliyev (2016), Macaristan, Estonya, Kıta Avrupası ve ABD için çalışma saatleri ile yaşam doyumu arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Araştırma sonucunda analiz kapsamına dâhil edilen tüm ülkelerde çalışma saatleri ile yaşam doyumu arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığı saptanmıştır.

Sosyal iyi olma hali üzerinde pek çok faktörün etkili olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu bağlamda sosyal iyi olma hali ile ilgili olarak yapılmış çalışmalardan bazılarında aşağıda yer verilmiştir

Boreham ve ark. (2016), iş hayatı ve yaşam kalitesinin bireylerin sosyal iyi olma hali üzerindeki durumunu araştırmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre bir takım yönetim uygulamalarının ve istihdam koşullarının kişilerin hem iş hem aile hayatı üzerinde sosyal iyi olma düzeylerinin etkilendiği belirtilmiştir. Kişilerin ihtiyaçlarının karşılanması toplum sağlığı ve sosyal iyi olma üzerinde etkilidir sonucuna ulaşmışlardır. Araştırma sonuçlarında sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılarak bu araştırmada da benzer bir sonuç elde edilmiştir.

Diener ve Seligman (2002) tarafından yapılan çalışmada sosyal ilişkileri yüksek olan bireylerin yalnız olmadıkları için kurdukları ilişkilerde mutlulukları ve ilişkileri nitelik, nicelik bakımından daha iyi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Araştırma sonucunda sosyal iyi olma, iş doyumu ve yaşam doyumu arasında ulaşılan anlamlı ilişkiyi destekler niteliktedir.

Rothstein ve Uslaner (2005) tarafından yapılan çalışmada, sosyal güven düzeyinin birçok değişken ile ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Genel itibari ile toplumda yer alan bireylerin çoğunun güvenilir kişiler olduğuna inanan bireylerin demokratik kurumlar hakkında daha pozitif düşünceler taşıdıkları ve sivil örgütlerde daha aktif rol aldıkları belirlenmiştir. Araştırmada ayrıca sosyal güven düzeyi yüksek bireylerin kendileri hakkında daha iyimser oldukları ve yaşamlarını etkileyecek fırsatları değerlendirme konusunda kendilerine güvendikleri ve hayatlarında daha mutlu oldukları ifade edilmiştir. Sosyal güven faktörünün yaşam doyumu ve iş doyumu üzerindeki pozitif etkinin araştırma

sonuçlarından ulaşılabiliyor olması literatürdeki sosyal güven çalışmasının sonuçları ile benzer olduğu görülmektedir.

Myers (2005) de yaptığı çalışmada, sıkı sosyal arkadaş çevresine sahip bireylerin yas, tecavüz, iş kaybı, vb. gibi stres oranı yüksek durumların üstesinden gelmekte daha başarılı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sosyal saygınlık ve sosyal kabul boyutun yaşam doyumu üzerindeki etkisinin negatif olması yukarıda bahsedilen sosyal çevre faktörü ile uyuşmamaktadır. Ama bu sosyal iyi olma alt boyutlarının iş doyumu üzerindeki etkisinin anlamlılığı iş yaşamındaki stres ile başa çıkma düzeyinin paralellik gösterdiğini vurgulamaktadır.

Gundert ve Hohendanner (2014), Almanya’da iş gücü piyasasında çalışan işçilerin belirli süreli işçiler ve taşeron olarak çalışan işçilerin sosyal iyi olma düzeylerini belirlemek amacıyla bir çalışma gerçekleştirmiştir. Çalışma sonuçlarına göre sosyal iyi olma hali ile istihdam türü arasında bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Geçici istihdamın direk olarak düşük sosyal iyi olma hali ile ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda ayrıca prestijin de sosyal iyi olma üzerinde etkili olduğunu ortaya koymuşlar ve geçici süreli işlerde çalışanların prestij olarak devamlı işçilerden daha az prestijli olduğu saptanmıştır. Sosyal iyi olma halinin iş doyumu ve sosyal saygınlığın iş performansı üzerindeki etki düzeylerinin araştırmanın hipotezleri ile doğrulandığı görülmektedir.

Sosyal iyilik halinin iş doyumunu etkilediğine dair literatürde çalışmalar bulunmaktadır. Sosyal iyi olma halinin iş doyumundaki ilişkileri açıklamak için 1983 yılında James ve ark.(1982) tarafından doğrulayıcı bir model oluşturulmuştur. Tait ve ark. (1989) tarafından yapılan çalışmada ise iş ve yaşam doyumu arasındaki ortalama korelasyonu 0,44 olarak tespit etmişlerdir. Locke (1976) ise bireylerin düşünce süreçlerinin yaşam doyumunu etkileyebileceğini öne sürmüştür. Iris ve Barrett (1972) ve Rice ve ark. (1985) tarafından yapılan çalışmalarda ise işe verilen öneminin iş ve yaşam doyumu ilişkisi üzerindeki orta düzeyde bir etkisinin olduğunu saptamıştır. Literatürdeki sosyal iyi olma iş doyumu ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin varlığı ve boyutlar arasındaki etki düzeyleri alanda yaptığımız araştırma sonucu ile desteklenmiş, genel anlamda benzer sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisini tespit etmeyi amaçlayan bu çalışmada elde edilen en önemli sonuç sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerinde pozitif yönlü ve anlamlı bir etkisi olduğudur. Sosyal iyi olma hali alt boyutları olan sosyal kabul, güven duyma, sosyal saygınlık ve sosyal etkinin iş doyumu alt boyutları olan içsel ve dışsal boyut üzerinde anlamlı bir etkisi vardır. Sosyal iyi olma hali alt boyutu sosyal kabulün ve sosyal saygınlığın yaşam doyumu üzerinde herhangi bir etkisi yok iken güven duyma ve sosyal etki boyutunun yaşam doyumu üzerinde anlamlı bir etkisi vardır. Sonuç olarak, sosyal iyilik hali iş ve yaşam doyumu karşılıklı etkileşim halindedir. Hastanelerde çalışanların kendilerini iyi hissettirecek iş ve yaşam doyumlarını yükseltecek politikalar geliştirilmelidir. Araştırma sonucuna yönelik oluşturulan öneriler aşağıda sunulmuştur:

- Sosyal iyi olma hali bireyin toplum içinde kendini değerlendirme şekli olarak ifade edilmektedir. Sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerine etkisi olduğu araştırma sonucunda ortaya konulmuştur. Bu bağlamda hastane çalışanlarına mutlu ve huzurlu bir iş ortamı sağlanarak çalışanların iş ve yaşam doyumu artırılacak iyileştirmeler yapılmalıdır.
- Hastane personelinin istek ve beklentilerini dikkate alan ve mümkün olduğunca katılımcı bir yönetim yapısını hayata geçirmeye çalışılması hem yöneticilerin işini kolaylaştıracak hem de personelin iş doyumu üzerinde pozitif bir etki oluşturacaktır. Hastane yöneticilerinin çalışanlara karşı sergiledikleri davranış, onların iş ve yaşam doyumuna etki etmektedir. Bu nedenle yöneticiler çalışanların iş ve yaşam doyumunu artırmak için katılımcı, destekleyici ve demokratik liderlik türlerini benimsemelidir. Hastanelerde kurum içi alınacak kararlarda birim

çalışanları arasında alt kademedен üst kademeye kadar personel görüşü alınarak katılımcı bir yönetim sergilenmesi personelin iş doyumuna katkı sağlayacaktır.

- Hastane personelinin sosyal iyilik hali, iş ve yaşam doyumuna etki eden en önemli faktörün ücret adaletsizliği olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenle hastane personelinin motivasyon düzeyini artırabilmek amacıyla performansa dayalı ek ödeme sistemi daha adil ve hakkaniyetli olacak şekilde yeniden tasarlanmalıdır.
- Hastane yönetimi personel ihtiyaçları doğrultusunda fiziki şartları en iyi hale getirme çabasında olmalıdır. Bu durum personelin işe bağlılığını artırarak hem hizmetin kalitesini hem de personelin iş ve yaşam doyum düzeyini olumlu yönde etkileyecektir.
- Hastane personelinin eğitim seviyesi ve bulunduğu pozisyon ile bağlantılı olarak farklı eğitim programlarını devreye sokularak personelin daha nitelikli hale gelmesi için çalışmalar yürütülmelidir. Bu durum iş ve yaşam doyum düzeyini arttırabilecektir.
- Stres faktörünün yoğun olarak yaşandığı hastane ortamlarında çalışanların strese maruz kaldıkları durumlar tespit edilerek bu stres faktörlerinin etkilerini en aza indirilmelidir. Böylelikle sosyal iyi olma haline katkıda bulunulacaktır.
- Hastanenin başarısı ve faaliyetlerini kesintisiz sürdürebilmesi için personelin aidiyet duygusunu geliştirmeye yönelik planlamalar yapılmalıdır.
- Sağlık sektöründe sosyal iyi olma hali ile iş doyumunu ve sosyal iyi olma hali ile yaşam doyumunu arasındaki ilişkiyi ve etkiyi inceleyen araştırma bulunmamaktadır. Bu nedenle araştırma sınırlılığı göz önünde bulundurularak bundan sonra yapılacak araştırmalarda daha büyük örneklem üzerinde çalışılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akman, E (2018). Sağlık profesyonellerinde akış deneyiminin öznel iyi oluş üzerine etkisi: bir kamu ve özel hastane örneği. (Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Allen, T. D., Herst, D. E. L., Bruck, C. S., & Sutton, M. (2000). Consequences associated with work-to-family conflict: A review and agenda for future research. *Journal of Occupational Health Psychology*, 5(2), 278–308. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/1076-8998.5.2.278>.
- Avşaroğlu, S., Deniz, M. E., Kahraman, A. (2005). Teknik öğretmenlerde yaşam doyumunu iş doyumunu ve mesleki tükenmişlik düzeylerinin incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (14), 115–129.
- Başaran, İ. E. (1992). *İş doyumunu - stres ilişkisi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Baycan, F. A. (1985). *An analysis of the several aspects of job satisfaction between different occupational groups*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul
- Bingöl, D. (1997). *Personel yönetimi* (3. baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Biswas, R., Diener, E., & Tamir, M. (2006). The psychology of subjective well-being. *Daedalus*, 133(2), 18–25. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1162/001152604323049352>
- Biswas-Diener, R., & Diener, E. (2002). Will money increase subjective well-being? A literature review and guide to needed research. *Social Indicators Research*, 2(57), 119–169. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1023/A:1014411319119>
- Boreham, P., Povey, J., & Tomaszewski, W. (2016). Work and social well-being: the impact of employment conditions on quality of life. *The International Journal of Human Resource Management*, 6(27), 593–611. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1080/09585192.2015.1027250>
- Bull, T., & Mittelmark, M. B. (2009). Work life and mental wellbeing of single and non-single working mothers in Scandinavia. *Scandinavian Journal of Public Health*, 37(6), 562-568. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1177/1403494809340494>
- Burke, R. J., Divinagracia, L. A., & Mamo, E. (1999). Predictors of life satisfaction among Filipino managerial and professional women. *Psychological Reports*, 84(3), 805-808. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.2466/pr0.1999.84.3.805>

- Campione, W. (2008). Employed women's well-being: The global and daily impact of work. *Journal of Family and Economic Issues*, 29(3), 346-361. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1007/s10834-008-9107-x>
- Carlson, D. S., & Kacmar, K. M. (2000). Work-family conflict in the organization: Do life role values make a difference? *Journal of Management*, 26(5), 1031-1054. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1177/014920630002600502>
- Carruthers, C. P., & Hood, C. (2004). The power of positive: leisure and well-being. *Therapeutic Recreation Journal*, 2(38), 225-245.
- Cenkseven, F., Akbaş, T. (2007). Üniversite öğrencilerinde öznel ve psikolojik iyi olmanın yordayıcılarının incelenmesi. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 3(27), 43-65.
- Cunningham, C. J. L., & De La Rosa, G. M. (2008). The interactive effects of proactive personality and work-family interference on well-being. *Journal of Occupational Health Psychology*, 13(3), 271-282. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/1076-8998.13.3.271>
- Çapık, C. (2014). Geçerlik ve güvenilirlik çalışmalarında doğrulayıcı faktör analizinin kullanımı. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3(17), 196-205.
- Çelik, A., Şimşek, Ş. M., & Akgemci, T. (2016). *Davranış bilimlerine giriş ve örgütlerde davranış* (9. baskı). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Çetinkanat, C. (2000). *Örgütlerde güdüleme ve iş doyumu*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çevik, N. K., & Korkmaz, O. (2014). Türkiye'de yaşam doyumu ve iş doyumu arasındaki ilişkinin iki değişkenli sıralı probit model analizi. *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(1), 126-145.
- Çevik, N. K., & Korkmaz, O. (2014). Türkiye'de yaşam doyumu ve iş doyumu arasındaki ilişkinin iki değişkenli sıralı probit model analizi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 126-145.
- Dağlı, A., & Baysal, N. (2016). Yaşam doyumu ölçeğinin Türkçeye uyarlanması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Electronic Journal of Social Sciences*, 15(59), 1250-1262. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.17755/esosder.75955>
- Davis, K. (1988). *İşletmede insan davranışı: örgütsel davranış* (Çev.: Kemal Tosun vd.) (3. baskı). İstanbul: İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadi Enstitüsü Yayınları.
- Demerouti, E., Bakker, A. B., & Schaufeli, W. B. (2005). Spillover and crossover of exhaustion and life satisfaction among dual-earner parents. *Journal of Vocational Behavior*, 67(2), 266-289. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jvb.2004.07.001>
- Diener, E., & Seligman, M. E. (2002). Very happy people. *Psychological Science*, 13(1), 81-84. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1111/1467-9280.00415>
- Diener, E., Emmons, R. A., Larsen, R. J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71-75. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1207/s15327752jpa490113>
- Diener, E., Ng, W., Harter, J., & Arora, R. (2010). Wealth and happiness across the world: Material prosperity predicts life evaluation, whereas psychosocial prosperity predicts positive feeling. *Journal of Personality and Social Psychology*, 99(1), 52-61. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/a0018066>
- Diener, E., Suh, E., & Oishi, S. (1997). Recent findings on subjective well-being. *Indian Journal of Clinical Psychology*, 1(24), 25-41.
- Diener, Ed, Sandvik, E., Seidlitz, L., Diener, M. (1993). The relationship between income and subjective well-being: relative or absolute? *Social Indicators Research*, 28(3), 195-223.
- Dzuka, J., & Dalbert, C. (2007). Student violence against teachers: Teachers' well-being and the belief in a just world. *European Psychologist*, 12(4), 253-260. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1027/1016-9040.12.4.253>
- Erdogan, B., Bauer, T. N., Truxillo, D. M., & Mansfield, L. R. (2012). Whistle while you work: A review of the life satisfaction literature. *Journal of Management*, 38(4), 1038-1083. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1177/0149206311429379>
- Erdoğan, İ. (1994). *İşletmelerde davranış* (4.baskı). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Feldman, D. C., & Arnold, H. J. (1983). *Managing individual and group behavior in organizations*. New York : McGraw-Hill.
- Gamble, D. N. (2012). Well-being in a globalized world: does social work know how to make it happen? *Journal of Social Work Education*, 48(4), 669-689. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.5175/jswe.2012.201100125>
- Gilboa, I., & Schmeidler, D. (2001). A cognitive model of individual well-being. *Social Choice and Welfare*, 18(2), 269-288. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1007/s003550100103>
- Greguras, G. J., & Diefendorff, J. M. (2010). Why does proactive personality predict employee life satisfaction and work behaviors? A field investigation of the mediating role of the self-concordance model. *Personnel Psychology*, 63(3), 539-560. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1744-6570.2010.01180.x>

- Gundert, S., & Hohendanner, C. (2014). Do fixed-term and temporary agency workers feel socially excluded? labour market integration and social well-being in Germany. *Acta Sociologica*, 57(2), 135–152. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1177/0001699313496588>
- Gülcan, A. (2014). *Genç yetişkinlerde iyimserliğin mutluluk ve yaşam doyumu üzerindeki etkisinin incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi) Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güney, S. (2009). *Davranış Bilimleri*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Harris, L. M., Cumming, S. R., & Campbell, A. J. (2006). Stress and psychological well-being among allied health professionals. *Journal of Allied Health*, 35(4), 198–207.
- Heller, D., Watson, D., & Ilies, R. (2004). The Role of Person Versus Situation in Life Satisfaction: A Critical Examination. *Psychological Bulletin*, 130(4), 574-600. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/0033-2909.130.4.574>
- Iris, B. & Barrett, G. V. (1972). Some relations between job and life satisfaction and job importance. *Journal of Applied Psychology*, 56, 301–304. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/h0033095>
- Iverson, R. D., & Maguire, C. (2000). The relationship between job and life satisfaction: evidence from a remote mining community. *Human Relations*, 53(6), 807–839. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1177/0018726700536003>
- İlhan, İ. Ö. (2018). Sosyal iyilik hali. *Türkiye Klinikleri Psikiyatri-Özel Konular*, 11(4), 11-17.
- James, L., Mulaik, S., & Brett, J. M. (1982). *Causal analysis: Assumptions, models, and data*. England: Sage Publications.
- Jones, M. D. (2006). Which is a better predictor of job performance: Job satisfaction or life satisfaction? *Journal of Behavioral & Applied Management*, 8(1), 20-41.
- Judge, T. A. & Watanabe, S. (1994). Individual differences in the nature of the relationship between job and life satisfaction. *Journal of Occupational And Organizational Psychology*, 67(2), 101-107.
- Judge, T. A., & Locke, E. A. (1993). Effect of dysfunctional thought processes on subjective well-being and job satisfaction. *Journal of Applied Psychology*, 78(3), 475-490.
- Karademas, E. C. (2007). Positive and negative aspects of well-being: Common and specific predictors. *Personality and Individual Differences*, 43(2), 277–287. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.paid.2006.11.031>
- Kawachi, I., Colditz, G. A., Ascherio, A., Rimm, E. B., Giovannucci, E., Stampfer, M. J. ve Willett, W. C. (1996). Aprospective study of social networks in relation to total mortality and cardiovascular disease in men in the USA. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 50(3), 245–251.
- Keyes, C. L. M. (1998). Social well-being. *Social Psychology Quarter*, 61 (2), 121–140. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.2307/2787065>
- Kuzulugil, Ş. (2012). Kamu hastaneleri çalışanlarında iş tatminini etkileyen faktörlerin incelenmesine yönelik bir araştırma. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 41(1), 129–141.
- La Placa, V., McNaught, A., & Knight, A. (2013). Discourse on wellbeing in research and practice. *International Journal of Wellbeing*, 3(1), 116–125. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.5502/ijw.v3i1.7>
- Locke, E. A. (1976). The nature and causes of job satisfaction. M. D. Dunnette (Eds.) *Handbook of industrial and organizational psychology* (pp. 1297–1343). Chicago: Rand McNally
- Luhmann, M., Hawkey, L. C., Eid, M., & Cacioppo, J. T. (2012). Time frames and the distinction between affective and cognitive well-being. *Journal of Research in Personality*, 46(4), 431–441. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrp.2012.04.004>
- Luo, Y., & Waite, L. J. (2005). The impact of childhood and adult SES on physical, mental, and cognitive well-being in later life. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 60(2), 93-101.
- Luo, Y., & Waite, L. J. (2005). The impact of childhood and adult SES on physical, mental, and cognitive well-being in later life. *The Journals of Gerontology Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 60(2), 93-101.
- Meydan, C. H., & Şeşen, H. (2011). *Yapısal eşitlik modellemesi: Amos uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Michel, J. S., Mitchelson, J. K., Kotrba, L. M., LeBreton, J. M., & Baltes, B. B. (2009). A comparative test of work-family conflict models and critical examination of work-family linkages. *Journal of Vocational Behavior*, 74(2), 199-218. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jvb.2008.12.005>
- Myers, D. G. (2005). The funds, friends, and faith of happy people. *American Psychologist*, 55(1), 56–67. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.56>

- Nadirov, O., & Aliyev, K. (2016). Motivation to work, labor income taxes and life satisfaction: hungary, estonia, continental europe and the united states. *Procedia Economics and Finance*, 39, 373–379. Erişim adresi: [http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671\(16\)30338-0](http://dx.doi.org/10.1016/S2212-5671(16)30338-0)
- Nal, M., & Nal, B. (2018). Sağlık çalışanlarının iş doyumu düzeylerinin incelenmesi: bir kamu hastanesi örneği. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 1(8), 131–140.
- Powell, G. N., & Greenhaus, J. H. (2010). Sex, gender, and decisions at the family work interface. *Journal of management*, 36(4), 1011-1039. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1177/0149206309350774>
- Redman, T., & Snape, E. (2006). The consequences of perceived age discrimination amongst older police officers: Is social support a buffer?. *British Journal of Management*, 17(2), 167–175. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-8551.2006.00492.x>
- Rice, R. W., McFarlin, D. B., Hunt, R. G., Near, J. P. (1985). Job importance as a moderator of the relationship between job satisfaction and life satisfaction. *Basic and Applied Social Psychology*, 6(4) 297–316. Erişim adresi: http://dx.doi.org/10.1207/s15324834basps0604_2
- Rochlen, A. B., Good, G. E., & Carver, T. A. (2009). Predictors of gender-related barriers, work, and life satisfaction among men in nursing. *Psychology of sychology of Men & Masculinity*, 10(1), 44–56. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/a0013291>
- Rothstein, B., & Uslaner, E. M. (2005). All for all: equality, corruption, and social trust. *World Politics*, 58(1), 41–72. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1353/wp.2006.0022>
- Ryan, R. M., Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: a review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 141–166. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.141>
- Sayar, M. (2006). *Düşük sosyoekonomik düzeyden gelen ergenlerin algıladıkları sosyal destek ile ruh sağlıkları arasındaki ilişki üzerine boylamsal bir çalışma*. (Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Shamir, B., & Salomon, I. (1985). Work-at-home and the quality of working life. *Academy of Management Review*, 10(3), 455–464. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.2307/258127>
- Shankar, McMunn, B., & S. (2011). Loneliness, social isolation, and behavioral and biological health indicators in older adults. *Health Psychology*, 30(4), 377–385.
- Simon, L. S., Judge, T. A., & Halvorsen-Ganepola, M. D. (2010). In good company? A multi-study, multi-level investigation of the effects of coworker relationships on employee well-being. *Journal of Vocational Behavior*, 76(3), 534–546. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jvb.2010.01.006>
- Tait, M., Padgett, M. Y., & Baldwin, T. T. (1989). Job and life satisfaction: A reevaluation of the strength of the relationship and gender effects as a function of the date of the study. *Journal of Applied Psychology*, 74(3), 502–507. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1037/0021-9010.74.3.502>
- Tanrıoğen, A. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- TDK. (2020). 01.08.2020 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Tekir, Ö., Çevik, C., Arık, S., & Ceylan, G. (2016). Sağlık çalışanlarının tükenmişlik, iş doyumu düzeyleri ve yaşam doyumunun incelenmesi. *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 18(2), 51–63.
- Tengilimoğlu, D. (2005). Hizmet işletmelerinde liderlik davranışları ile iş doyumu arasındaki ilişkinin belirlenmesine yönelik bir araştırma. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1(1), 23–45.
- Tengilimoğlu, D., & Yiğit, A. (2005). Hastanelerde liderlik davranışlarının personel iş doyumuna etkisini belirlemeye yönelik bir alan çalışması. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 8(3), 374–400.
- Tepper, B. J. (2000). Consequences of abusive supervision. *Academy of Management Journal*, 43(2), 178–190.
- Tolor, A. (1978). Personality correlates of the joy of life. *Journal of Clinical Psychology*, 34(3), 671–676. [http://dx.doi.org/10.1002/1097-4679\(197807\)](http://dx.doi.org/10.1002/1097-4679(197807))
- Turgut, N. (2017). *Hastanede çalışan hemşire ve sağlık personeli örneğinde “sosyal iyi olma hali ölçeği” ve “toplulukçu yeterlilik ölçeği” geçerlilik ve güvenilirlik çalışması*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Vanaki, Z., & Vagharseyyedin, S. A. (2009). Organizational commitment, work environment conditions, and life satisfaction among Iranian nurses. *Nursing & Health Sciences*, 11(4), 404–409. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1442-2018.2009.00473.x>
- Verbruggen, M., & Sels, L. (2010). Social-cognitive factors affecting clients’ career and life satisfaction after counseling. *Journal of Career Assessment*, 18(1), 3–15. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1177/1069072709340516>
- Weiss, D. J., Dawis, R. V., England, G. W., & Lofquist, L. H. (1967). *Manual for the Minnesota Satisfaction Questionnaire: Minnesota studies in vocational rehabilitation*. Minneapolis: Industrial Relations Center, University of Minnesota.

Tatlı, E., & Yiğit, A. (2021). Hastane çalışanlarının sosyal iyi olma halinin iş ve yaşam doyumu üzerindeki etkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1202-1221.

Williams, S. A., Wissing, M. P., Rothmann, S., Temane, Q. M. (2010). Self efficacy, work, and psychological outcomes in a public service context. *Journal of Psychology in Africa*, 20(1), 53–60. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1080/14330237.2010.10820341>

Yıldırım, D., & Aycan, Z. (2008). Nurses' work demands and work–family conflict: A questionnaire survey. *International Journal of Nursing Studies*, 45(9), 1366–1378. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijnurstu.2007.10.010>

Yıldız, Ş., & Tekin, U. (2018). Beyaz yakalı işçilerde iş stresinin iş ve yaşam doyumuna etkisi. *Aydın Sağlık Dergisi*, 4(1), 61–88.

Yiğit, A., Güven, F., & Alaoğlu, M. Sağlık hizmetlerinde liderlik davranışlarının örgütsel bağlılığa etkisi: Bir meta-analiz çalışması. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2662–2678. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.33206/mjss.475442>

Youssef-Morgan, C. M., & Luthans, F. (2015). Psychological capital and well-being. *Stress and Health*, 31(3), 180–188. Erişim adresi: <http://dx.doi.org/10.1002/smi.2623>

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir. İlgili çalışmada uygulanan anket için Süleyman Demirel Üniversitesi Araştırma ve Uygulama Hastanesi Başhekimliği, Kalite Yönetim Birimi'nden 19.08.2019 tarih ve E.135842 sayılı izin belgesi alınmıştır.

Yazar Katkıları :. 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür (Varsa) : Faydalı önerileri için anonim hakemlere ve süreç boyunca destekleri için editör(ler)e teşekkür ederiz.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author (s) of the study.

Author Contributions : 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the anonymous reviewers for their helpful suggestions and the editor (s) for their support throughout the process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1222-1250

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1222-1250

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.845770

Geliş Tarihi / Received: 23.12.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 07.09.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

TÜRKİYE DE KAYIT DIŞI İSTİHDAMIN VERGİ GELİRİ VE EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: AMPİRİK BİR ANALİZ

Hüseyin USLU¹

Öz

Bu çalışmada Türkiye de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ampirik olarak analiz edebilmek için çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analizi yöntemlerinden faydalanılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak serilerin durağanlığı Kapetanios (2005) çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi ile incelenmiş ve serilerin hepsinin birinci farkları alındığında durağan hale gelen seriler oldukları belirlenmiştir. Sonra seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testiyle analiz edilmiştir. Bu analizde; modellerde yer verilen seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Maki (2012) testi tarafından eşbütünleşme vektöründe belirlenen yapısal kırılma tarihleri, tarafımızdan oluşturulan kukla değişkenler yardımıyla uzun ve kısa dönem analizlerine dâhil edilmiştir. Çalışmada uzun ve kısa dönem analizleri FMOLS, DOLS ve CCR yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir. Uzun dönem analizinde; kayıt dışı istihdamdaki artışların vergi gelirlerini azalttığı, ekonomik büyümenin ise vergi gelirlerini artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca kayıt dışı istihdamdaki artışların ekonomik büyümeyi azalttığı, kayıtlı istihdamın ise ekonomik büyümeyi artırdığı görülmüştür. Kısa dönem analizinde ise; kayıt dışı istihdamın vergi gelirlerini yine azalttığı, bu etkinin uzun dönemdekinden daha büyük olduğu, ekonomik büyümenin vergi gelirlerini artırdığı, ancak bu etkinin uzun dönemdekenden düşük olduğu belirlenmiştir. Modellerin hata düzeltme mekanizmaları çalışmaktadır. Yani yapılan analizler güvenilirlerdir.

Anahtar Kelimeler : Kayıt dışı istihdam, Vergi gelirleri, Ekonomik büyüme, Yapısal kırılmalı birim kök testi, Yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi.

Jel Sınıflandırması : E26, E62, O17.

¹ Bilim Uzmanı, Süleyman Demirel Üniversitesi, İ.İ.B.F., Ekonometri, h.uslu80@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-2642-1175.

Atf / Citation (APA6):

Uslu, H. (2021). Türkiye'de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Ampirik bir analiz. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1222-1250.
<http://doi.org/10.25287/ohuiibf.845770>.

EFFECTS OF INFORMAL EMPLOYMENT ON TAX REVENUE AND ECONOMIC GROWTH: AN EMPIRICAL ANALYSIS

Abstract

In this study, time series analysis with multiple structural breaks methods are used to empirically analyze the effects of informal employment on tax revenues and economic growth in Turkey. In this context; first, stationarity of the series was examined with Kapetanios (2005) unit root test with multiple structural breaks and it was determined that all series became stationary when their first differences are taken. Then, the existence of cointegration relationship among series was analyzed by Maki (2012) cointegration test with multiple structural breaks. In this analysis; it has been determined that there is a cointegration relationship between the series included in the models. The structural break dates determined in the cointegration vector by the Maki (2012) test were included in the long and short term analyzes with the help of dummy variables created by us. In the study, long and short term analyzes were carried out with FMOLS, DOLS and CCR methods. In the long term analysis; it was determined that increases in informal employment decrease tax revenues, while economic growth increases tax revenues. In addition, it was observed that increases in informal employment decrease economic growth, while formal employment raises economic growth. In the short term analysis; It was also determined that informal employment reduces tax revenues, this effect is greater than in the long run, economic growth increases tax revenues, but this effect is lower than in the long run. Error correction mechanisms of the models operate. Therefore, the analyses made are reliable.

Keywords : *Informal employment, Tax revenue, Economic growth, Unit root test with structural break, Cointegration test with structural break.*

Jel Classification : *E26, E62, O17.*

GİRİŞ

Kayıt dışı istihdam, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde varlığı yadsınamaz bir gerçeklik olup, ekonomik, sosyal, kamu bütçesine ve sosyal güvenlik sistemine bakan pek çok yönleri olan önemli bir konudur. Kayıt dışı istihdamın boyutları önemi ve önlenmesine/azaltılmasına yönelik yapılabilecekler, özellikle son yıllarda Türkiye’de ve Avrupa’da nüfusun yaşlanması ve sosyal güvenlik sistemlerinin sürdürülebilirliğinin güçleşmesi ile birlikte daha çok gündeme gelir ve tartışılır olmuştur (Karaarslan, 2010: 1).

Türkiye son yıllarda Ortadoğu ve Asya ülkelerinden yoğun bir göç almaktadır. Gelen bu kişilerin çalışma hakkı ve diplomalarının olmaması, onları kayıt dışı çalışmaya yönlendirmektedir. İlave olarak Türkiye’deki genç nüfusun iş fırsatlarına göre yüksek olması da yurttaşları kayıt dışı çalışmaya razı hale getirmektedir. İstihdam üzerindeki vergi ve prim ödemelerinin yüksekliği de işverenler için kayıt dışı istihdamı cazip hale getirmektedir. Tüm bu sayılanlar bir araya geldiğinde, Türkiye ekonomisi ciddi bir kayıt dışı istihdam sorunu yaşamaktadır (Mahiroğulları, 2017; Kaleli & Karaca, 2019).

Kayıt dışı istihdamın en önemli nedenlerinden biri; istihdam üzerindeki vergi yükünün ve çalışanlardan alınan gelir vergisinin yüksek olmasıdır. Örneğin; 2020 yılı itibarıyla Türkiye’de brüt asgari ücret 2 943 TL iken işverenin SSK primi (%14) olarak 412.02 TL, işsizlik fonu için 58.86 TL, damga vergisi adıyla da 22.34 TL olmak üzere sadece bir asgari ücretli çalışan için devlete toplam 493.22 TL ödemesi gerekmektedir. Ayrıca çalışanın da 29.43 TL işsizlik fonu primi, 375.23 TL’de gelir vergisi olmak üzere toplam 404.66 TL ödeme yapması gerekmektedir. Ayrıca asgari ücretlilere uygulanan gelir vergisi yılın son aylarında %15’ten %20’ye çıktığı için çalışanlardan yapılacak kesinti 529.73 TL’ye yükselmektedir (Gelir İdaresi Başkanlığı, 2020). Bu yüksek vergiler kayıt dışı istihdamı çalışanlar için de işverenler için de cazip hale getirmektedir.

Kayıt dışı istihdam; bir yandan ülkenin vergi ve sosyal güvenlik sistemi gelirlerini azaltırken (Karaarslan, 2010: 15–16), diğer yandan çalışanlar açısından sağlık, emeklilik, zorunlu çalışma saati sınırlaması ve izin hakları gibi birçok alanda önemli hak kayıplarını da beraberinde getirmektedir (Yanici-Erdal, 2019: 227). Sadece çalışanların değil, onların eş ve çocuklarının da ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanmasını önüne geçen kayıt dışı istihdam, etkin ücret teorisinin² zıddına; çalışanların ve gelecek nesillerin sağlıklı ve başarılı bireyler olmasını da engelleyerek, işyerlerinin cari ve gelecek dönemlerde verimli (beşeri sermayesi yüksek) işgücüne erişimini zorlaştıracak, ülkenin uzun dönemde sürdürülebilir ve yüksek bir ekonomik büyüme oranına kavuşmasını güçleştirecektir. Bilindiği üzere Romer (1986) & Lucas (1988)'in öncülüğünde geliştirilen İçsel Büyüme Teorisine göre; beşeri sermaye (nitelikli işgücü) uzun dönemde sürdürülebilir yüksek ekonomik büyümenin en önemli sağlayıcısıdır.

Türkiye'de uygulanan artan oranlı gelir vergisi sistemi, çalışanları kayıt dışı çalışmaya (çalıştıkları gün sayısının veya aldıkları brüt ücretin düşük gösterilmesine) neden olmakta (Şen, 2015: 74), bu da Laffer Eğrisinde³ olduğu gibi devletin vergi gelirlerini azaltmaktadır. Türkiye'de 1990 yılında kayıtlı istihdamın %56'sına ulaşan kayıt dışı istihdam oranı, alınan önlemler sayesinde 2020 yılında %33'e kadar düşürülmüşse de gelişmiş ülkelerdeki %15'e göre hala çok yüksektir (TUİK, 2020). Kayıt dışı istihdam kaynaklı bütçe gelir kaybı 2009 yılı itibarıyla 95.9 Milyar TL'dir (Karaarslan, 2010, s. 178). 2009 yılı bütçe gelirlerinin 248.1 Milyar TL olduğu (Muhasebat, 2010) göz önüne alındığında, kayıt dışı istihdamın Türkiye ekonomisi için ne kadar önemli bir makroekonomik sorun olduğu daha net görülebilecektir.

Bu çalışmanın amacı; Türkiye de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini önce grafik ve tablolar yardımıyla, sonra da ampirik olarak analiz etmektir. Çalışma esas olarak 5 bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde; kayıt dışı istihdamın teorik çerçevesi ele alınacak, ikinci bölümünde; Türkiye'de işgücü piyasası ve kayıt dışı istihdam olgusu tablo ve grafikler yardımıyla incelenecek, üçüncü bölümde; Türkiye'de kayıt dışı istihdam ile vergi gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki grafik ve tablolarla irdelenecek, dördüncü bölümde; literatür özeti sunulacak, beşinci bölümünde; ampirik analiz gerçekleştirilecektir. Sonuç ve politika önerileri ile çalışma tamamlanacaktır. Bu çalışmanın; ele aldığı konu, bu konuyu irdeleme biçimi ve gerçekleştirilen detaylı ampirik analizler ile literatüre bir katkı sağlaması beklenmektedir.

I. KAYIT DIŞI İSTİHDAMIN TEORİK ÇERÇEVE

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler; ilgili kurumların bilgisi ve kontrolü dışında kalan, resmi istatistik kayıtlarında yer almayan, devletin veya istihdam edilenlerin bir kısım gelir ve hak mahrumiyetlerine uğramasıyla sonuçlanan faaliyetlerdir (Yereli ve Karadeniz, 2004: 7). Bu faaliyetlerde çalıştırılan kişiler kayıt dışı istihdamı oluşturmaktadır. Bir faaliyetin kayıt dışı sayılması; (i) yasalara uygun olmamasından, (ii) ahlaki ölçütlere uygun olmamasından ya da (iii) istatistiksel olarak ölçülemiyor olmasından kaynaklanabilmektedir (Karaarslan, 2010: 7). Konu biraz daha geniş

² Etkin Ücret Teorisi: İlk olarak Alfred Marshall tarafından ileri sürülmüş olan bu teori, H. Leibenstein (1957) tarafından daha da geliştirilmiş olup, az gelişmiş ülkelerde çalışanlara verilecek daha yüksek reel ücretlerin, işçilerin ve ailelerinin daha iyi beslenmesine ve daha iyi eğitim almalarına olanak sağlayarak, cari dönemdeki ve gelecek dönemlerdeki işgücünün verimliliğini artıracaklarını ifade etmektedir. 1980'li yıllarda Stiglitz (1984); Katz (1986); Lindbeck & Snower (1987) gibi Yeni Keynesyen iktisatçılar bu teoriyi; “daha yüksek reel ücretlerin emeğin marjinal verimliliğini yükselten bir faktör olduğu” biçiminde genişleterek, gelişmiş ülkelere de uygulamışlardır (Yıldırım, Karaman & Taşdemir, 2009: 296). Yüksek reel ücretlerin aynı zamanda çalışanların işyerlerine olan bağlılıklarını da artıracak ve bu yönüyle firmaların yeni işçiler için katlanmak zorunda kalacakları eğitim masraflarından ve verimlilik kayıplarından da kurtulmalarını sağlayacağı beklenmektedir (Georgellis & Georgellis, 2017).

³ Laffer Eğrisi; Arthur Laffer tarafından 1974 yılında gündeme getirilen (ve aslında bu görüşün kendisine değil İbni Haldun isimli Müslüman sosyoloğa ait olduğu Arthur Laffer tarafından belirtilen), vergi oranları ve vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi inceleyen ve vergi oranları belirli bir seviyeye kadar artarken devletlerin vergi gelirlerinin de artacağını, ancak vergi oranları daha fazla artırıldığında kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin yükseleceğini ve hükümetlerin vergi gelirlerinin azalacağını, yani vergi oranları ile vergi tahsilatı arasında ters U şeklinde bir ilişki olduğunu ifade eden yaklaşımdır (Laffer, 2004; Mitchell, 2011).

bir çerçevede ele alınarak, kayıt dışı ekonominin unsurları, nedenleri ve ölçülmesine yönelik yöntemler aşağıda incelenmiştir.

I.I. Kayıt Dışı Ekonominin Unsurları

Kayıt dışı ekonomi farklı alanlarda, değişik biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Bu faaliyetlerin başlıca unsurları aşağıda incelenmiştir (Gürbüz, 2013: 11-14).

a. Yasaklanmış faaliyetlerde kayıt dışılık

Uyuşturucu ve diğer toplum sağlığına zararlı maddelerin üretim ve satışı, ahlaka uygun olmayan yollarla gerçekleştirilen ekonomik aktiviteler, çocuk istihdamı vb. yasaklanmış ekonomik aktiviteler olup, bu faaliyetlerin yapılması ulusal ve uluslararası hukuka göre suçtur. Bu tür faaliyetleri yürüttükleri tespit edilen kişi ve kurumlar hakkında gerekli cezai işlemler uygulanmaktadır (Özay, 2019).

b. Yasal faaliyetlerde kayıt dışılık

Yasalarla izin verilen bir alanda faaliyet gösteren firmaların kayıt dışı işçi çalıştırması, yasal olarak bildirdiği işçilerinin ücretlerini veya çalıştıkları günleri eksik beyan etmesi, firmaların gelirlerinin ve ticari faaliyetlerinin bir kısmını bilançolarına yansıtılmaması gibi durumlar da kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin çeşitleri arasında yer almaktadır. Sınır bölgelerinde yaşayan kişiler tarafından gerçekleştirilen komşu ülkelerden kaçak mal alım - satımları da dış ticaret gibi yasal bir ekonomik faaliyetin, yasa dışı yollarla (kayıt dışı) gerçekleştirilmesine bir örnek teşkil etmektedir (İnal, 2019).

c. Hiç kayıtlara girmeyen kayıt dışılık

Hane halkı ekonomisi, sosyal ekonomi ya da ikincil ekonomi olarak da adlandırılan bu tür işlemler, aktif olarak yürütülmesine karşın, devletin resmi kurumlarına kayıtlı olmayan, herhangi bir vergi veya prim tahsilatı yapılamayan faaliyetlerdir. Bu tür faaliyetlere örnek olarak; hanehalkının kendi tüketimi için yaptığı tarımsal ve hayvansal üretimler, seyyar satıcılık, çocuk bakıcılığı, ev temizliği, özel ders ve hamallık sayılabilir (Akkoç, 2010: 9).

I.II. Kayıt Dışı Ekonominin Nedenleri

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ortaya çıkma nedenleri, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine ve yer aldıkları coğrafi koşullara göre değişiklikler gösterebilmektedir. Gelişmiş ülkelerde vergisel faktörler ve işgücü piyasasına yönelik düzenlemeler ön plana çıkarken, gelişmekte olan ülkelere bunlara ek olarak nüfus artışı ve kırsaldan kente göç gibi demografik faktörler de belirleyici olabilmektedir. Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ve kayıt dışı istihdamın temel nedenleri aşağıda incelenmiştir (Dönmez, 2019: 7-9).

a. Mali ve ekonomik nedenler

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin mali nedenlerinin başında; yüksek ve adaletsiz vergi ve primler gelmektedir. Laffer Eğrisi Hipotezinde de belirtildiği gibi vergi oranlarının belirli bir seviyeye kadar artırılması devletin vergi gelirlerini artırırken, aşırı vergi artışı, kişi ve kurumları yasal çerçevenin dışına çıkmaya itmekte ve bu da devletin vergi gelirlerinin düşmesine neden olmaktadır (Laffer, 2004). İşverenlerden alınan kurumlar vergisi, sosyal güvenlik payları ve işsizlik sigortası payı ile çalışanlardan alınan gelir vergisi, damga vergisi, sosyal güvenlik kesintileri ve işsizlik sigortası katkı paylarının yüksek olması, düşük gelirli firma ve bireyleri kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yöneltebilmektedir. Özellikle düşük gelirli küçük işletmeler ve yeterli niteliğe sahip olmayan işgücü, yüksek vergi oranı ve primlerle baş edemediği için kayıt dışına çıkmaya yönelebilmektedir. Kısaca vergi oranlarının yüksekliği ve vergi sisteminde yapılan sık değişiklikler, kişi ve kurumlarda vergiye karşı direnç gelişmesine neden olabilmektedir (Maliye Bakanlığı, 2009: 12).

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yönelik yeterli denetimlerin yapılamaması, bu tür faaliyette bulunanlara kesilen cezaların etkin biçimde tahsil edilememesi, bu cezalara yönelik sık sık çıkarılan af ve yeniden yapılandırmalar, kurumların kayıt dışı ekonomik faaliyetlerde bulunma cesaretini artırabilmektedir (Us, 2004: 10). Ülkede enflasyon, işsizlik ve gelir dağılımı dengesizliğinin yüksek olması da kişi ve kurumları iradi olarak vergiden kaçınmaya ve kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yönlendirebilmektedir.

b. Hukuki nedenler

Ülke içi göçlerde nitelik uyumsuzluğu, yurtdışından gelen göçlerde dâhil olunan ülke vatandaşlık haklarına sahip olmama durumu, o ülkede çalışma iznine sahip olmama konusu ve sahip olunan diplomaların denkliği problemi gibi hukuksal nedenlerle de kayıt dışı ekonomik faaliyetler ortaya çıkabilmektedir (DPT, 2001: 20). Örneğin; Türkiye'nin 2010 sonrası dönemde başta Suriye olmak üzere Orta Doğu ve Asya ülkelerinden aldığı büyük göç (ve bu kişilerin büyük bir kısmının resmi evrak ve denklik sorunları yaşıyor olmaları), ucuz işgücü arayan bir kısım işverenler için kayıt dışı istihdam imkânı doğurmuştur. Benzer bir durum çalışma izni olmaksızın ABD'ye gelen Meksikalılar için de geçerlidir (Kutbay, 2018).

c. İdari nedenler

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yönelik denetimlerde yaşanan personel yetersizliği ve kurumlar arası koordinasyon eksikliği, denetim ekiplerinin yeterli yasal güce ve yaşam güvencesine sahip olmaması ve denetim birimleri tarafından (zorla veya isteyerek) yapılabilecek yolsuzluklar ülkelerdeki kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin sürmesine/artmasına neden olabilmektedir. Ayrıca firma sahiplerinin 1 yıl ve daha uzun süreli çalıştırdıkları kişileri işten çıkarmaları durumunda bu kişilere çalıştıkları yıl sayısı kadar bürüt ücret şeklinde tazminat ödemelerinin gerekliliği de firmaları kayıt dışı işçi çalıştırmaya yöneltebilmektedir (Meydanal, 2008: 35).

d. Siyasal ve sosyal nedenler

Uluslararası alanda yaşanabilen siyasal değişimler, savaşlar, doğal afetler ve iç çatışmalar ülke içinde ve dışı doğru göçü beraberinde getirebilmektedir. Örneğin; Aralık 2010'da Tunus'ta başlayan Arap Baharı olayları bütün Kuzey Afrika ve Orta Doğu Ülkelerine yayılmış, yaşanan iç karışıklıklar ve şiddet olayları yüzünden milyonlarca kişi ülkesini terk edip, komşu ülkelere (Türkiye ve Ürdün gibi) ve Avrupa Ülkelerine göç etmiştir. Çalışma izni, diploma denkliği vb. sorunlar yüzünden bu kişilerin büyük çoğunluğu gittikleri ülkelerde, en azında ilk dönemlerde, kayıt dışı olarak çalışmışlardır. Benzer bir durum Meksika ve Latin Amerika ülkelerinden ABD ve Kanada'ya yönelik yaşanan göç olayları için de geçerlidir. Yani ülke grubu ayrımı yapılmaksızın diğer ülkelerden gelen göç de kayıt dışı istihdamı yol açabilmektedir (Akkoç, 2010).

I.III. Kayıt Dışı Ekonominin Sonuçları

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ülke ekonomisi, firmalar ve çalışanlar açısından birçok olumsuz etkileri bulunmaktadır. Bunlardan başlıcaları aşağıda incelenmiştir.

a. İstatistiksel verilerde sapmalar

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler resmi kayıtlara girmediği için hesaplanan sektörel ve ulusal istatistiklerde bir kısım sapmalar meydana gelecektir. Üretim, milli gelir, ihracat ve ithalat gibi büyüklükler olması gerektiğinden daha düşük çıkarken, işsizlik daha yüksek gözükcektir. (Kılıç & Özçelik, 2006: 338).

b. Politikaların etkinsizliği

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler, uygulanan para ve maliye politikalarının etkilerinin tam olarak ölçülebilmesini güçleştirir, politikaların etkinsiz gözükmesine ve gereksiz yere değiştirilmesine/ revize edilmesine neden olabilmektedir (Kızılot, 2009).

c. Vergi ve prim kayıpları

Kayıt dışı istihdamın en büyük zararlarından biri; devletlerin vergi geliri (kurumlar vergisi ve gelir vergisi), sosyal güvenlik primi ve işsizlik sigortası primi gibi alanlardaki gelirlerinin düşük kalmasıdır. Vergi gelirlerinin düşüklüğü; bütçe açıklarını ve kamunun borç stokunu artırırken, sosyal güvenlik primi eksikleri; yurttaşların kaliteli ve ücretsiz sağlık hizmetlerine erişimini güçleştirmekte, sosyal güvenlik kurumlarının açıklarını ve bütçeden bu kurumlara yapılması gereken aktarımları artırmaktadır. İşsizlik sigortası primlerinin eksikliği ise çalışanların işsiz kaldıkları dönemde alabilecekleri işsizlik maaşlarının miktar ve süresinin azalmasına neden olmaktadır (Şen, 2015: 24).

d. Finansal kayıplar

Resmi olarak kayıtlı bir firma olmalarına rağmen, bir kısım faaliyetlerini mali tablolarına yansıtılmaktan kaçınan firmalar, yatırımcılar nazarında olduklarından daha küçük gözükmekte, bu da söz konusu firmaların borsada işlem görmesini zorlaştırmakta, işlem görüyorlarsa bile işlem hacimlerinin düşük kalmasını netice verebilmektedir. Bu yönüyle kayıt dışı ekonomik faaliyetler hem işletmelerin, hem de ülkenin bir kısım finansal kayıplar yaşamasına neden olabilmektedir (Karaarslan, 2010: 18).

e. Ürünlerde kalite kaybı

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler devletin sağlık ekipleri ve Tarım Bakanlığı personeli tarafından etkin biçimde denetlenemediği için ulusal ve uluslararası standartlara uymayan, garanti kapsamı dışında, insan ve çevre sağlığını tehdit edici ürünlerin üretilip satılması riski de söz konusudur (Karaarslan, 2010: 17). Haberlerde zaman zaman görülen sahte içki üretimine bağlı ölümler bunun en güzel örneğidir. Bu nedenle devletin tüm birimleriyle koordineli bir şekilde işyerlerini denetlemesi ve kayıt dışı faaliyette bulunan işletmelere gerekli yaptırımları uygulaması gerekmektedir.

f. Gereksiz sosyal yardım harcamaları

Kayıt dışı istihdam edilen kişiler devlet nazarında işsiz ve geliri olmayan yurttaşlar olarak görüleceği için bu kişilere yönelik gereksiz yere sosyal yardımlar da yapılabilmektedir. Bu sosyal yardımlar arasında; gıda, ısınma, kıyafet ve konut yardımlarının yanında ailelere yönelik nakit ödemeler, bu tür ailelerin çocuklarına verilen devlet eğitim bursları vb. de sayılabilir. Bütün bu ödemeler devletin gereksiz yere sosyal yardım harcamalarını artıracak, o da bütçe açıklarının artmasına, kamu kaynaklarının etkinsiz biçimde kullanımına ve sürdürülebilir ekonomik büyüme ve kalkınmanın sağlanmasının güçleşmesine neden olacaktır (Koç, 2016: 89).

g. Çalışanların yaşadıkları hak kayıpları

Kayıt dışı istihdam edilen kişiler; daha yüksek ücret ve ücretlerin ödenmesinin yasal olarak takibi olanaklarının yanında, kendileri ve ailelerine sağlanacak ücretsiz/indirimli sağlık hizmetlerine erişim, emeklilik haklarından kısmen veya tamamen mahrum kalma gibi birçok zarara uğrayabilmektedirler. Kayıt dışı istihdamın zararlı etkilerinin en önemli özelliği; çalışanlara yönelik zararlı etkilerinin kısa sürede değil, uzun zaman diliminde ortaya çıkıyor olmasıdır. Gençliğinde sağlık güvencesi ve emeklilik haklarının önemini kavrayamayan veya mecburen göz ardı eden kişiler, iş kazası geçirdiklerinde ya da yaşları ilerleyip, emeklilik hesabı yapmaya başladıklarında, kayıt dışı çalıştıkları dönemin zararını da görmeye başlamaktadırlar. (Karaarslan, 2010: 17).

Kayıt dışı istihdamın çalışanlar açısından bir diğer zararı da hiçbir yasal güvencelerinin olmamasıdır. Gerek ücretlerinin zamanında ödenmesi konusunda, gerekse çalışma saatleri ve haftalık/yıllık izinler konusunda hiçbir güvenceye sahip olmayan kayıt dışı çalışanlar, tamamen işverenin inisiyatifine/insafına kalmaktadırlar. Kayıt dışı çalışanların sendikalaşma gibi bir hakları da olmayacağı için ücret artışları ve sosyal haklar konusunda işverene karşı herhangi bir yaptırım güçleri de bulunmayacaktır.

I.IV. Kayıt Dışı İstihdamın Faydalı Yanları

Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin bunca olumsuz etkisinin yanında bir kısım faydaları da bulunmaktadır. Bunlar arasında; (i) ekonomik krizler ve yüksek işsizlik dönemlerinde, kişilerin kayıt dışı ekonomik faaliyetlerle de olsa bir miktar gelir elde edebilmelerine olanak sağlayarak, gelir dağılımı dengesizliğini azaltıp, sosyal patlama riskinin bir miktar düşmesini sağlayabilmektedir. (ii) Kayıt dışı ekonomik faaliyetlerle ek gelir elde eden kişi ve kurumlar, kayıtlı ekonomik faaliyetlerle üretilen mal ve hizmetlere ek bir talep oluşturarak, ekonomik faaliyetlerin ve büyümenin artmasına katkı sağlayabilirler. (iii) Firmaların maliyetlerini düşürerek, faaliyetlerine daha uzun süre devam edebilmelerine (firma sürdürülebilirliğine) olanak sağlar. (iv) Maliyetleri düşen firmaların yeni yatırımlar ve daha fazla üretim yapması mümkün hale gelerek, ülkedeki üretim düzeyi artabilir. (v) Mal ve hizmetlerin maliyetlerini düşürür. Bu yönüyle firmalara dış ticarete ek bir rekabet gücü yaratabilir. (vi) Mal ve hizmetlere daha geniş bir halk kitlesinin erişebilmesini mümkün hale getirir. (vii) Hatta devletin topladığı vergileri etkin bir şekilde değerlendiremediğini, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerle firmaların elinde kalan kaynakların daha verimli değerlendirildiğini ve bu yönüyle ekonomide toplam faktör verimliliğinin ve ekonomik büyümenin artabileceğini dile getiren araştırmacılar (Grazia, 1982; Taymaz, 2009; Amin ve ark. 2019) da bulunmaktadır.

II. TÜRKİYE'DE İŞGÜCÜ PİYASASI VE KAYIT DIŞI İSTİHDAM

Kayıt dışı istihdam Türkiye'nin uzun yıllardır devam eden bir makroekonomik sorunu olup, bu sorunun çözümü adına devlet çeşitli projeler geliştirmiş olsa da bu konuda henüz arzu edilen seviyelere erişilememiştir. Türkiye'deki kayıt dışı istihdam verileri Tablo 1'den incelenebilir.

Tablo 1. Türkiye'deki Kayıt Dışı İstihdam Verileri

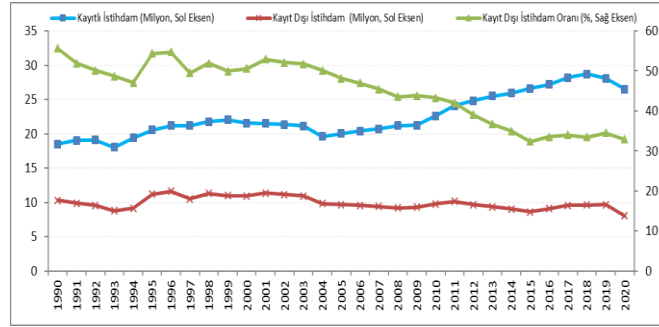
Yıllar	Kayıtlı İstihdam (Milyon Kişi)	Kayıt Dışı İstihdam (Milyon Kişi)	Kayıt Dışı İstihdam Oranı (%)	Yıllar	Kayıtlı İstihdam (Milyon Kişi)	Kayıt Dışı İstihdam (Milyon Kişi)	Kayıt Dışı İstihdam Oranı (%)
1990	18.5	10.3	55,6	2006	20.4	9.6	47,0
1991	19.0	9.9	51,9	2007	20.7	9.4	45,4
1992	19.1	9.6	50,2	2008	21.2	9.2	43,5
1993	18.0	8.8	48,7	2009	21.3	9.3	43,8
1994	19.4	9.1	47,1	2010	22.6	9.8	43,2
1995	20.6	11.2	54,3	2011	24.1	10.1	42,0
1996	21.2	11.6	54,7	2012	24.8	9.7	39,0
1997	21.2	10.5	49,5	2013	25.5	9.4	36,7
1998	21.8	11.3	51,9	2014	25.9	9.1	34,9
1999	22.0	11.0	50,0	2015	26.6	8.6	32,4
2000	21.6	10.9	50,6	2016	27.2	9.1	33,5
2001	21.5	11.4	52,9	2017	28.2	9.6	34,0
2002	21.4	11.1	52,1	2018	28.7	9.6	33,4
2003	21.1	10.9	51,8	2019	28.1	9.7	34,5
2004	19.6	9.8	50,1	2020*	26.5	8.0	32,9
2005	20.1	9.7	48,2				

Kaynak: TÜİK (2020).

Not: Konuya daha geniş bir bakış açısı sunabilmek için 1990 yılından itibaren olan veriler kullanılmıştır. *: 2020 yılı verileri ilk 8 aylık döneme aittir.

Tablo 1'deki verilere göre; Türkiye'de kayıt dışı istihdam 1990'lı yıllardan beri önemli bir ekonomik sorun olagelmıştır. 1990 yılında kayıtlı istihdamın %55,6'sı kadar olan kayıt dışı istihdam, zaman içinde azalmış, bu azalma 2005 yılından itibaren hız kazanarak %40'lı büyüklüklere inmiş, 2012 sonrasında ise %30'lu değerlere gerilemiştir. 2020 yılı itibarıyla %30,4 olan Türkiye'deki kayıt dışı istihdam oranı, gelişmiş ülkelerde %15 civarındadır (ILO, 2018). Türkiye'nin vergi gelirlerini ve Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) primi tahsilatlarını artırabilmesi ve bu yolla ekonomik büyümesini ve Sosyal Güvenlik Sisteminin açıklarını azaltabilmesi için kayıt dışı istihdam oranını gelişmiş ülkelerde olduğu gibi %15'lere düşürmesi gerekmektedir. Türkiye'deki istihdam verilerindeki değişimler Şekil 1 yardımıyla incelenebilir.

Şekil 1. Türkiye'deki İstihdam Verilerindeki Değişimler

Kaynak: TÜİK (2020).

Not: 2020 yılı verileri ilk 8 aylık döneme aittir.

Şekil 1'den de görüldüğü üzere; Türkiye'de kayıtlı istihdam edilen kişi sayısının 2018 yılına kadar arttığı, son iki yılda bu alanda küçük bir düşüşün yaşandığı görülmektedir. Kayıt dışı istihdam edilen kişi sayısında 2010 yılı sonrasında yaşanan artışın, bu dönemde Türkiye'ye yönelik olarak Suriye ve diğer ülkelerden artan göç olaylarından kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Bu grafikte en umut verici olan; Türkiye'de kayıt dışı istihdam oranının belirgin biçimde azalıyor olmasıdır. Grafikte dikkat çeken bir diğer nokta ise; 1994, 2001 ve 2008 krizlerinde kayıt dışı istihdam oranının artmaya başlamış olmasıdır. Bu durumun nedeninin; krizle birlikte işini kaybetmek istemeyen çalışanların bir kısım sosyal ve ekonomik haklarından vazgeçmeleri veya işini kaybeden kişilerin başka işyerlerinde kayıt dışı olarak çalışmaya razı olmuş olmalarıdır. Türkiye'deki kayıt dışı istihdamın sektörler arasındaki dağılımı Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Türkiye'deki Kayıt Dışı İstihdamın Sektörler Arasındaki Dağılımı (%)

Yıllar	Tarım	Tarım Dışı	Sanayi	Hizmet	İnşaat	Genel
2003	91,2	31,6	36,4	29,0	-	51,8
2004	89,9	33,8	37,3	32,0	-	50,1
2005	88,2	34,3	38,1	32,3	-	48,2
2006	87,8	34,1	38,1	31,9	-	47,0
2007	88,1	32,3	35,5	30,6	-	45,4
2008	87,8	29,8	31,6	28,8	-	43,5
2009	85,8	30,1	33,4	28,4	-	43,8
2010	85,5	29,1	32,7	27,1	-	43,3
2011	83,9	27,8	31,5	25,7	-	42,1
2012	83,6	24,5	27,9	22,7	-	39,0
2013	83,3	22,4	25,2	20,9	-	36,8
2014	82,3	22,3	20,3	21,1	36,6	35,0
2015	81,2	21,2	19,1	20,1	35,6	33,6
2016	82,1	21,7	20,2	20,4	35,8	33,5
2017	83,3	22,1	20,0	21,0	35,8	34,0
2018	82,7	22,3	20,3	21,5	34,4	33,4
2019	86,6	23,0	20,0	22,6	37,7	34,5
2020	94,9	21,0	20,1	22,8	39,8	32,9

Kaynak: SGK (2020); TÜİK (2020).

Not: 2020 yılı verileri ilk 8 aylık döneme aittir.

Tablo 2'deki verilere göre; Türkiye'de en fazla kayıt dışı istihdam tarım sektöründe yaşanmaktadır. Bu durumun nedeni; kendi işinde çalışan ve tarım sigortası sahibi olmayan aile bireyleridir. Tarım sektöründen sonra en fazla kayıt dışı istihdam inşaat sektöründe gözlenmektedir. İnşaat sektörünün oldukça tehlikeli bir çalışma ortamına sahip olduğu ve her yıl çok sayıda vatandaşın bu sektördeki iş kazalarında yaşamını kaybettiği de düşünüldüğünde, bu sektördeki kayıt dışı istihdam

oranının bir an önce azaltılmasında yarar vardır. Kayıt dışı istihdamın en düşük olduğu sektör; sanayi sektörü olup, onu hizmetler sektörü takip etmiştir.

İstatistik Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS II)'ye göre kayıt dışı istihdama bölgeler itibariyle incelendiğinde; 2019 yılında Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan bölgesinin %65,6 ile ilk sırada yer aldığı, onu %58 ile Şanlıurfa, Diyarbakır ve %57,7 ile Van, Muş, Bitlis, Hakkari bölgesinin izlediği görülmüştür. En düşük kayıt dışı istihdamın ise %18,8 ile Ankara'da olduğu, onu %22,2 ile İstanbul ve %25,4 ile Bursa, Eskişehir, Bilecik'in takip ettiği görülmüştür (SGK, 2020). 18'li grup iktisadi faaliyet koluna göre kayıt dışı istihdam oranları değerlendirildiğinde; 2019 yılında en fazla kayıt dışı istihdamın %86,6 ile "tarım, ormancılık ve balıkçılık" alanında olduğu, onu %47,1 ile diğer hizmet faaliyetlerinin, %40,1 ile "kültür, sanat, eğlence, dinlenme ve spor" sektörünün izlediği görülmüştür. Bu alanda en düşük kayıt dışı istihdamın %1 ile "kamu yönetimi ve savunma" alanında olduğu, onu %4 ile "eğitim hizmetleri" ve %4,8 ile "madencilik ve taş ocakçılığı" sektörlerinin takip ettiği görülmüştür (SGK, 2020). Madencilik ve taş ocakçılığı sektörünün içerdiği yüksek riskler nedeniyle, bu alandaki kayıt dışı istihdamın düşük olması sevindiricidir.

Eğitim durumuna göre kayıt dışı istihdam oranları incelendiğinde; okuma yazma bilmeyenlerin %88'i, lise altı eğitime sahip olanların %46'sı, lise ve meslek lisesi mezunlarının %19'u, yükseköğretim mezunlarının %6'sının kayıt dışı çalıştığı görülmüştür (DİSK, 2017: 5). Bu veriler, üniversite mezunlarında işsizlik oranının yüksek olmasının bir nedeninin de sigortasız ve kayıtsız çalışmaya yanaşmıyor olmaları olduğunu göstermektedir. Kadınlarda kayıt dışı çalışma oranının %20, erkeklerde %18 olduğu, bu alanda kadınlar aleyhine bir durumun yaşandığı tespit edilmiştir. En fazla kayıt dışı istihdamın; %70 ile 55 yaş ve üzeri çalışanlarda olduğu görülmüştür (DİSK, 2017: 7) ki bu durum; Türkiye'deki kayıt dışı istihdamın daha çok emekli ve ek iş yapmaya çalışan yurttaşlar arasında olduğunu ortaya koymaktadır. Yaş gruplarına göre kayıt dışı istihdamda ikinci sırada %45 ile 15-24 yaş aralığındaki gençler yer almaktadır. Bu da bir kısım firmaların Türkiye'deki yüksek genç işsizliği istismar ettiklerini düşündürmektedir.

III. TÜRKİYE'DE KAYIT DIŞI İSTİHDAM, VERGİ GELİRİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Uzun yıllar yüksek kayıt dışı istihdam oranları ile mücadele eden Türkiye, 2002'de uygulamaya başladığı Güçlü Ekonomik Büyümeye Geçiş programı sayesinde bu alanda önemli mesafeler almıştır. Türkiye'nin kayıt dışı istihdam, vergi gelirleri ve ekonomik büyüme verileri Tablo 3 yardımıyla incelenebilir.

Tablo 3. Türkiye'nin Kayıt Dışı İstihdam, Vergi Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Verileri

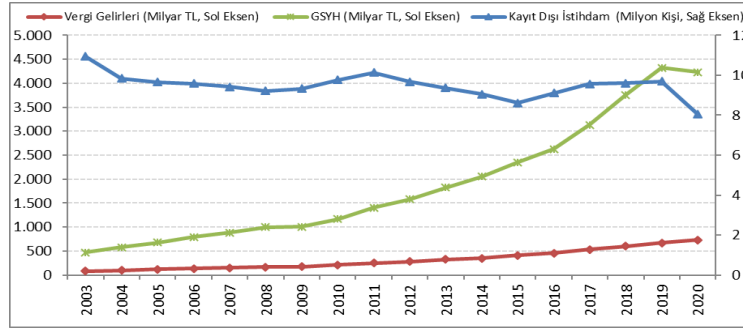
Yıllar	Kayıt Dışı İstihdam (Milyon Kişi)	Vergi Gelirleri (Milyar TL)	GSYH (Milyar TL)	Kayıt Dışı İstihdam Oranı (%)	Ekonomik Büyüme (%)
2003	11	82	472	52	5,6
2004	10	100	583	50	9,6
2005	10	120	680	48	9,0
2006	10	137	796	47	7,1
2007	9	153	888	45	5,0
2008	9	168	1003	44	0,8
2009	9	172	1006	44	-4,7
2010	10	211	1168	43	8,5
2011	10	254	1405	42	11,1
2012	10	279	1581	39	4,8
2013	9	326	1823	37	8,5
2014	9	353	2055	35	5,2
2015	9	408	2351	32	6,1
2016	9	459	2627	33	3,2
2017	10	536	3134	34	7,5
2018	10	599	3758	33	2,8
2019	10	674	4320	35	0,9
2020*	8	731	4230	33	0,1

Kaynak: TÜİK (2020), World Bank (2020).

Not: *; 2020 yılı verileri ilk 6 aylık veriler ve hükümetin öngörüleridir.

Tablo 3'teki verilere göre; kayıt dışı istihdam edilen kişi sayısı ve oranı son yıllarda azalırken, vergi gelirleri ve milli gelir artmıştır. Türkiye'deki ekonomik büyümenin 2008 ekonomik krizine bağlı olarak 2009 yılında %4,7 oranında azaldığı, sonrasında dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Kayıt dışı istihdam ile vergi gelirleri ve milli gelir arasındaki etkileşim Şekil 2 yardımıyla incelenebilir.

Şekil 2. Kayıt Dışı İstihdam ile Vergi Gelirleri ve Milli Gelir Arasındaki Etkileşim

Kaynak: TÜİK (2020). EVDS (2020d, 2020e).

Şekil 2'ye göre; Türkiye'de kayıt dışı istihdam azalırken bütçedeki vergi gelirleri ve milli gelir artmıştır. Bu da göstermektedir ki kayıt dışı istihdamın azaltılması, hem bütçe açıklarının azaltılması için hem de sürdürülebilir bir ekonomik büyüme düzeyi yakalayabilmek için gereklidir.

IV. LİTERATÜR ÖZETİ

Kayıt dışı istihdamın vergi gelirleri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalara bakıldığında; büyük çoğunluğunda ampirik analiz yer almadığı, genel olarak sınırlı sayıdaki veri ile tablolar oluşturulduğu, bir kısım çalışmalarda ise hiç verilere temas edilmediği, sadece konunun neden ve sonuçlarının sözel olarak ele alındığı görülmüştür. Erişilebilen çalışmaların kısa bir özeti buraya; önce kayıt dışı istihdamın vergi gelirlerine olan etkilerini inceleyen çalışmalar, sonra kayıt dışı istihdamın ekonomik büyümeye olan etkilerini inceleyen çalışmalar şeklinde sınıflandırılarak alınmıştır.

IV.I. Kayıt Dışı İstihdamın Vergi Gelirlerine Olan Etkilerini İnceleyen Çalışmalar

Karaarslan (2010), kayıt dışı istihdamın mali etkilerini incelerken; vergi adaletini ortadan kaldırması, SGK prim kaybına neden olması, işsizlik sigortası fonunun gelirlerini azaltması, devletin gelir vergisi kaybı yaşamasına neden olması ve bütçeden daha fazla miktarda sosyal yardım ödenmesine yol açmasından bahsetmiştir. 2009 yılı itibarıyla SGK'ya hiç bildirilmeyenlerden kaynaklı prim kaybının 29 Milyar TL'yi aştığını, bu kişilerden kaynaklı vergi geliri kaybının 1 Milyar 859 Milyon TL olduğunu tespit etmiştir. Aynı yıldaki yabancı kaçak işçi çalıştırılmasından kaynaklı bütçe gelir kaybının 6 Milyar 121 Milyon TL'yi aştığını, çocuk işçi çalıştırılmasından kaynaklı bütçe gelir kaybının 974 Milyon TL olduğunu, çalışanlara ödenen ücretin eksik beyan edilmesinden kaynaklı mali kayıpların ise 18 Milyar TL'yi aştığını ifade etmiştir. İşçilerin çalıştıkları gün sayısının eksik bildirilmesi nedeniyle oluşan vergi kaybının 557 Milyon TL'den fazla olduğunu belirten yazar, kayıt dışı istihdam nedeniyle fazladan yapılan sosyal yardımların da 821 Milyonu aştığını tespit etmiştir. 2009 yılı itibarıyla Türkiye'de kendi adına çalışan ya da işveren olup SGK'ya hiç bildirimde bulunmayan 3.360.000 kişi olduğunu, bu kişiler nedeniyle devletin vergi geliri kaybının 8 Milyar 763 Milyon TL'den fazla olduğunu bulan araştırmacı, gizlenen matrahtan kurumlar gelir vergisi kaybının

29 Milyar 108 Milyon TL'den fazla olduğu bulgusuna da erişmiştir. Genel olarak derlendiğinde kayıt dışı istihdam kaynaklı bütçe gelir kaybının 2009 yılı itibariyle 95 Milyar 904 Milyon TL civarında olduğunu belirlemiştir.

Joshi, Prichard, Heady (2013), kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin vergilendirilmesi üzerine yaptıkları çalışmada; özellikle küçük işletmelerde kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin daha fazla olduğunu, bu durumun nedeninin bu işletmelerin gelirlerinin yetersiz ve vergi yükünün ağır olması olduğunu dile getirmiştir. Yazarlar ayrıca kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ekonomik büyümeyi desteklediğini, ancak bu alanda hükümetlerin dikkatli davranmalarının gerektiğini de ifade etmişlerdir. Araştırmacılar küçük işletmelerde de vergilendirmenin artırılabilmesi için düşük gelirli firmalara yönelik kurumlar vergisi oranlarının düşürülmesinin ve vergi sisteminin basitleştirilmesinin gerektiğini belirtmişlerdir.

Şen (2015) Türkiye'de kayıt dışı istihdamın vergi ile ilişkisini incelediği çalışmasında; Türkiye'de uygulanan artan oranlı gelir vergisi sisteminin çalışanları kayıt dışı çalışmaya (çalıştıkları gün sayısının veya aldıkları brüt ücretin düşük gösterilmesine) neden olduğunu, bunun da devletin vergi gelirlerini azalttığını belirtmiştir. Yazar, OECD ülkelerinde ortalama %40 olan dolaylı vergi oranının Türkiye'de %60'ın üzerinde olduğunu, bunun da ülkede gelir dağılımı dengesizliğini artırarak, bireyleri ve firmaları kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yönelttiğini belirtmiştir. Kayıt dışı istihdam edilenlerden dolayı SGK'nın 2011 yılı prim kaybının 36.16 Milyar TL, vergi geliri kaybının 2.36 Milyar TL olduğunu belirleyen yazar, ülkede kayıt dışı istihdamın önlenmesi için; enflasyon ve işsizlik oranlarının düşürülmesinin, çalışanların eğitim seviyesi ve niteliklerinin artırılmasının, yapısal işsizliğe⁴ karşı yetişkinlere meslek edindirme kurslarının düzenlenmesinin, vergi adaletinin sağlanmasının, vergi ve SGK prim aflarının kontrol altına alınmasının, istihdam üzerindeki vergi yükünün azaltılmasının, kayıt dışılığı azaltabilmek için gerekli yasal düzenlemelerin ve denetimlerin yapılmasının ve köyden kente göçün azaltılmasının faydalı olabileceğini ifade etmiştir.

Kaleli (2015), Türkiye'deki kayıt dışı istihdamın vergi gelirleri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini grafik ve tablolar yardımıyla incelediği çalışmasında; 2014 yılı itibariyle Türkiye'de 9 Milyondan fazla (kayıtlı istihdamın %35'i kadar) kayıt dışı çalışan kişi olduğunu, bu kişiler nedeniyle SGK'nın prim kaybının 45.7 Milyar TL'yi, hükümetin yaşadığı gelir vergisi kaybının 1.9 Milyar TL'yi, sadece damga vergisi kaybının bile 1 Milyar TL'yi bulduğunu ve işsizlik sigortası primi kaybının 5.3 Milyar TL'ye yaklaştığını tespit etmiştir. Yazar, kayıt dışı istihdam nedeniyle 2014 yılında meydana gelen mali kaybın GSYH'nin %3'üne ulaştığını, bunun da ülkenin ekonomik büyümesi üzerinde ciddi bir baskı yarattığını belirtmiştir.

Cortellese (2015), Avrupa Ülkelerinde kayıt dışı ekonomik faaliyetler nedeniyle ekonomide meydana gelen vergiden kaçınma derecesini incelediği çalışmasında; vergi kaybının en yüksek olduğu ülkenin %44 ile Romanya olduğunu, onu %36 ile Litvanya ve %33 ile Yunanistan'ın izlediğini, Hollanda ve Finlandiya'nın %5 ile bu alanda en iyi durumda olan ülkeler olduğunu, onları %6 ile Lüksemburg ve %7 ile İsveç'in izlediğini tespit etmiştir. Yazar çalışmasında ayrıca 2008/2009 ekonomik krizi döneminde Avrupa Ülkelerinde vergiden kaçınmanın (ve dolayısıyla kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin) arttığını da ortaya koymuştur.

Mahiroğulları (2017), Türkiye'de kayıt dışı istihdamın mali ve ekonomik etkilerini tablolar yardımıyla incelediği çalışmasında; işverenlerin sadece asgari ücretliler için devlete, brüt asgari ücretin %22,5'i kadar ödeme yapmasının gerektiğini, Türkiye'de firmalara yüklenen ortalama işgücü maliyetinin %36,8 olduğunu, oysa bu oranın 34 OECD ülkesinde %26,9 olduğunu, Türkiye'deki istihdam üzerindeki bu yüksek vergilerin kayıt dışı istihdamı artırdığını belirtmiştir. Yazar 2016 yılı itibariyle kayıt dışı istihdam kaynaklı vergi ve prim kayıplarının 25 Milyar TL'den fazla olduğunu, buna kendi hesabına çalışıp da kayıt dışı gözüken kişiler nedeniyle yaşanan 15.7 Milyar TL'nin de eklenmesinin gerektiğini ifade etmiştir.

⁴ Ekonomideki talep yapısının değişmesine bağlı olarak ortaya çıkan işsizlik türüdür. Örneğin; at arabası ile yük ve yolcu taşımacılığının sona ermesi ile birlikte at arabacılarının işsiz kalması gibi durumlar.

Kutbay (2018), kayıt dışı istihdamın vergi gelirleri üzerindeki etkilerini 2006-2017 dönemi aylık verilerini kullanarak analiz ettiği çalışmasında; kayıt dışı istihdamda meydana gelen %1'lik bir artışın damga vergisini %2,78 oranında, gelir vergisini de %3,02 oranında azalttığını tespit etmiştir. Yazar ayrıca kayıt dışı istihdamdan damga vergisine ve gelir vergisine doğru tek yönlü nedensellik ilişkilerinin de var olduğunu belirlemiştir.

Dellas ve ark. (2019) kayıt dışı ekonominin vergi gelirleri ve milli gelir üzerindeki etkilerini Yunanistan'ın 2010-2015 dönemi aylık verilerini kullanarak analiz ettiği çalışmalarında; kayıt dışı ekonomik aktiviteler %50 arttığında milli gelirin %18-%26 arasında azalacağını, vergi gelirlerinin ise %17 düşeceğini tespit etmişlerdir. Yazarlar bu ülkede uygulanmaya çalışılan "sermaye kontrollerinin" ülkedeki kayıt dışı ekonomik faaliyetleri artıracaklarını da belirtmiştir.

Boitano & Abanto (2019), Peru, Latin Amerika Ülkeleri ve OECD Ülkelerinde kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin vergi gelirleri üzerindeki etkilerini, 1995-2016 dönemi verilerini kullanarak MIMIC (Multiple Indicators - Multiple Causes: Çoklu Neden-Çoklu Gösterge) yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışma sonucunda; kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin GSYH'ye oranının Peru'da %37,4, Latin Amerika'da %34 ve OECD ülkelerinde %19,83 olduğu tespit edilmiştir.

IV.II. Kayıt Dışı İstihdamın Ekonomik Büyüme Olan Etkilerini İnceleyen Çalışmalar

Akalın & Kesikoğlu (2007), kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, 1975-2005 dönemi verileri ile analiz ettikleri çalışmalarında; kayıt dışı ekonomiden ekonomik büyüme doğru tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisi bulurken, regresyon analizinde; kayıt dışı ekonominin, ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Başak (2013), Türkiye'de kayıt dışı istihdamın varlığını TÜİK tarafından 2006-2011 döneminde gerçekleştirilen Hanehalkı İşgücü Anketlerinden aldığı verilerle analiz etmiş ve kadınlarda kayıt dışı çalışma olasılığının 2006-2011 döneminde imalat sanayi sektöründe stabil kaldığını, hizmetler sektöründe azaldığını, erkeklerde ise her iki sektörde de kayıt dışı çalışma olasılığının azaldığını belirlemiştir. Bu dönemde kadınlarda işveren olma ihtimalinin düştüğünü ve bu düşüş üzerinde 2008-2009 krizinin önemli bir etkisinin olmadığını belirleyen yazar, iş değiştirme sürecinde işsiz kalma süresinin, eğitim seviyesi arttıkça azaldığı bulgusuna da ulaşmıştır. Araştırmacı 2007-2011 döneminde kayıtlı istihdam edilenlerde reel ücretlerin arttığını, ancak kayıt dışı çalışanlarda reel ücretlerin azalma eğiliminde olduğunu da bulmuştur. Bu çalışmanın bulgularında ilginç olan; çalışanların yaşları ile ücret gelirleri arasında ters U şekline bir ilişki tespit edilmiş olması ve firma ölçeği büyüdükçe kayıt dışı istihdamın azalıyor olmasıdır.

Duarte (2014), GSYH ile kayıt dışı ekonominin büyüklüğü arasındaki ilişkileri, İspanya'nın 1980-2008 dönemi verilerini kullanarak MIMIC yaklaşımı ve Granger nedensellik testi ve VAR (Vecto Autoregressive: Vektör Otoregresif) analizi yöntemleriyle incelemiştir. Analizler sonucunda; GSYH'nin kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin bir nedeni olduğu, fakat tersi yönlü bir nedensellik ilişkisinin olmadığı, pozitif GSYH şoklarının kayıt dışı ekonominin büyüklüğü üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Elveren & Özgür (2016), kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin gelir dağılımı dengesizliği üzerindeki etkilerini, Türkiye'nin 1963-2008 dönemi verilerini kullanarak Johansen eşbütünleşme testi, VEC yöntemi ve Granger nedensellik testi ile analiz etmiştir. Analizler sonucunda; gelir eşitliği ve dış ticaret rekabet gücündeki artışın, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin azalmasına yol açtığı, işsizliğin ise kayıt dışı ekonomik faaliyetleri artırdığı tespit edilmiştir. Nedensellik testinde de gelir eşitsizliği ve dış ticaret rekabet gücünden kayıt dışı ekonomik faaliyetlere doğru tek yönlü kısa dönemli nedensellik ilişkilerinin var olduğu bulunmuştur.

Kızılcıca (2017), Türkiye'de kayıt dışı istihdamın ekonomik etkilerini, 2002-2016 dönemi kayıt dışı istihdam oranı, ekonomik büyüme oranı, işsizlik oranı ve enflasyon oranı verilerini kullanarak,

EKK yöntemiyle tahmin etmiş ve kayıt dışı istihdamın; ekonomik büyüme arttığında azaldığını, işsizlik oranı ve enflasyon arttığında ise yükseldiğini tespit etmiştir.

Medina & Schneider (2018), kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin etkilerini, 158 ülkenin 1991-2015 dönemi verilerini kullanarak analiz ettiği çalışmada; kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin Zimbabve'de milli gelirin %60,6'sına, Bolivya'da %62.3'üne ulaştığını, bu oranın 158 ülkede ortalama %31,9 olduğunu, kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin en düşük olduğu ülkelerin ise %7,2 ile İsveç ve %8,9 ile Avusturya olduğunu tespit etmiştir. Yazarlar CDA (Currency Demand Approach: Para Birimi Talep Yaklaşımı) ve MIMIC yöntemleriyle gerçekleştirdikleri ampirik analizlerdeyse bu ülkelerdeki kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin; ticari dışı açıklık oranı, işsizlik oranı, kamunun büyüklüğü (kamu harcamalarının GSYH içindeki payı), mali özgürlük, hukukun üstünlüğü, yolsuzlukla mücadele seviyesi ve hükümetlerin istikrarı ile ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir.

Künü (2018), kayıt dışı ekonomi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri, Türkiye'nin 1988-2016 dönemi verilerini kullanarak analiz ettiği çalışmada; kayıt dışı ekonomi ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Yazar bu sonuca dayanarak; kayıt dışı ekonominin, ekonomik büyümeyi tahmin etmede önemli bir değişken olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca ekonomik büyümeden, sabit sermaye yatırımlarına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi de belirleyen araştırmacı, Türkiye'de ekonomik büyümeyle beraber sermaye birikiminin de arttığını dile getirmiştir.

İnal (2019) Türkiye'de kayıt dışı istihdam ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi, 2005:M01-2018:M06 dönemi aylık verilerini kullanarak ARDL yöntemi ve Dolado-Lütkepohl nedensellik testi ile analiz ettiği çalışmada; bu değişkenler arasında uzun ve kısa dönemde istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığını, nedensellik testinde; ekonomik büyümeden kayıt dışı istihdama doğru tek yönlü bir nedensellik etkisinin var olduğunu tespit etmiştir. Yazar elde ettiği bulgulara dayanarak; Türkiye'de ekonomik büyümenin artmasının kayıt dışı istihdamı artırabileceğini, yani ekonomik büyüme arttıkça kayıt dışı istihdamın kontrol edilebilirliğinin zorlaştığını dile getirmiştir.

Raoul & Zenabou (2020), kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini, Kamerun için inceledikleri çalışmalarında; bu ülkede kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin GSYH'nin %90'ına yakın olduğunu ancak çalışanlarla ilgili bilgilerin 2005 yılından itibaren bilgisayar ortamında tutulmaya başlanmış olmasının bu ülkedeki kayıt dışı istihdamı azalttığını belirlemişlerdir. Yazarlar II. İstihdam ve Kayıt Dışı Sektör Araştırması verilerini kullanarak gerçekleştirdikleri ampirik analizdeyse; sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi için kayıt dışı ekonomik faaliyetlerin kontrol altına alınmasının gerektiğini ifade etmişlerdir.

Kayıt dışı istihdamın vergi gelirleri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalar incelendiğinde çoğunlukla ampirik analize yer verilmediği, konunun neden ve sonuçlarının sözel olarak ele alındığı ya da tablo ve grafiklerle incelendiği görülmüştür. Yapılan bu çalışmanın; içerdiği güncel ve detaylı ampirik analizle literatüre bir katkı sağlaması beklenmektedir.

V. AMPİRİK ANALİZ

V.I. Veri Seti

Bu çalışmada Türkiye de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerine etkilerini ampirik olarak analiz edebilmek için 2006:M01-2020:M08 dönemi verileri kullanılmıştır. Analizin 2006:M01'den başlatılmış olma nedeni; Türkiye'de bütçe hesaplama sisteminin 2005'ten

sonra değişmiş olmasıdır⁵. Son dönem olarak 2020:M08'in verilerinin kullanılma nedeni ise; analizin yapıldığı tarihte⁶ en son erişilebilen verilerin bu tarihe ait olmasıdır. Çalışmada kullanılan veriler:

Vergi Gelirleri (VG): EVDS (2020a)'dan alınan vergi geliri (Milyon TL) verileri, EVDS (2020b)'den alınan TÜFE (2003=100) serisi kullanılarak reel hale getirilmiş, Moving Average yöntemiyle mevsim etkilerinden arındırılmış ve doğal logaritması alınarak analizlerde kullanılmıştır.

Ekonomik Büyüme (SUE): Ekonomik büyüme göstergesi olarak EVDS (2020b)'den alınan Sanayi Üretim Endeksi⁷ (2015=100) verileri kullanılmıştır. Bu veriler de Moving Average yöntemiyle mevsim etkilerinden arındırılmış ve doğal logaritması alınarak analizlerde kullanılmıştır.

Kayıt Dışı İstihdam (KDİST): TÜİK (2020)'den alınan kayıt dışı istihdam edilen kişi sayısı (Bin Kişi) verileri de Moving Average yöntemiyle mevsim etkilerinden arındırılmış ve doğal logaritması alınarak analizlerde kullanılmıştır.

İstihdam (İST): TÜİK (2020)'den alınan istihdam edilen kişi sayısı (Bin Kişi) verileri de Moving Average yöntemiyle mevsim etkilerinden arındırılmış ve doğal logaritması alınarak analizlerde kullanılmıştır.

Serilerin ilk halleri ve mevsim etkilerinden arındırılmış hallerine ait grafikler Ek 1'de sunulmuştur. Veri setine ait tanımlayıcı istatistikler Ek 2'de yer almaktadır. Seriler arasındaki etkileşimin yönü ve büyüklüğünü önsel olarak inceleyebilmek için korelasyon analizi yapılmış ve elde edilen sonuçlar Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Korelasyon Analizi Sonuçları

Seriler	LnVGSA	LnSUESA	LnKDİSTSA	LnİSTSA
LnVGSA	1			
LnSUESA	0.93	1		
LnKDİSTSA	-0.10	-0.13	1	
LnİSTSA	0.92	0.95	-0.12	1

Tablo 4'teki korelasyon katsayılarına bakıldığında; vergi gelirlerinin kayıt dışı istihdamla negatif, ekonomik büyüme (SUE) ve kayıtlı istihdamla pozitif ilişki içinde olduğu görülmektedir. Ekonomik büyümenin (SUE) de kayıt dışı istihdamla negatif, kayıtlı istihdamla pozitif ilişki içinde olduğu belirlenmiştir ki bu sonuçlar önsel ve teorik beklentilerimizle tam bir uyum içindedir.

V.II. Model

Türkiye de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerine etkilerini analiz edebilmek için aşağıdaki ampirik modelden yararlanılmıştır:

$$\text{Model 1: } LnVG_t = \beta_0 + \beta_1 LnKDİSTH_t + \beta_2 LnSUE_t + u_t \quad (1)$$

$$\text{Model 2: } LnSUE_t = \alpha_0 + \alpha_1 LnKDİSTH_t + \alpha_2 LnİSTH_t + v_t \quad (2)$$

⁵ 10/12/2003 tarih ve 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile uluslararası standartlar ve Avrupa Birliği uygulamalarıyla uyumlu bir kamu mali yönetimi ve kontrol sistemi kurulmuş, 2006 yılından itibaren çok yıllık bütçeleme sistemine geçilmiş ve performans esaslı bütçelemenin uygulamaya konulmuştur (Maliye Bakanlığı, 2006: 2).

⁶ Hatta analiz için ilk veriler oluşturulduğunda en son 2020:M07 verileri vardı. Tam analize başlanacağı gün TÜİK tarafından Ağustos 2020 işsizlik verileri de açıklandı ve oradan alınan 2020:M08 verileri de böylece analize dâhil edilmiş oldu.

⁷ Ekonomik büyümenin SUE ile temsil edilmesinin nedeni; GSYH verilerinin aylık olarak değil, üçer aylık dilimlerde yayınlanıyor olmasıdır.

Kayıt dışı istihdam arttığında hükümetin vergi gelirleri azalacağı için yapılacak analizler sonucunda $\beta_1 < 0$ çıkması beklenmektedir. Sanayi üretiminin ve ekonomik büyümenin artması, hükümetin vergi gelirlerini artıracığı için yapılacak analizler sonucunda $\beta_2 > 0$ çıkması beklenmektedir. Kayıt dışı istihdam arttığında, ekonomide üretim de artabilecektir⁸. Bu nedenle yapılacak analizler sonucunda α_1 'in işareti konusunda tam bir önsel beklenti mevcut değildir. Yasal istihdamın artması, Cobb-Douglas üretim fonksiyonuna⁹ göre işgücünü artırarak, üretimi ve milli geliri (ekonomik büyümeyi) artıracığı için yapılacak analizler sonucunda $\alpha_2 > 0$ çıkması beklenmektedir.

V.III. Ampirik Yöntem ve Bulgular

Bu çalışmada Türkiye de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ampirik olarak analiz edebilmek için çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analizi yöntemlerinden faydalanılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak serilerin durağanlığı Kapenanos (2005) çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi ile incelenmiştir. Sonra seriler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığı Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünlük testiyle analiz edilmiştir. Çalışmada regresyon (uzun ve kısa dönem) analizleri FMOLS (Fully Modified Ordinary Least Squares: Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler), DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares: Dinamik En Küçük Kareler) ve CCR (Canonical Cointegrating Regression: Kanonik Eşbütünlük Regresyonu) yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir.

a. Birim kök testi ve sonuçları

Bu çalışmada serilerin durağanlıkları Kapenanos (2005) çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi ile incelenmiştir. Kapetanos (2005) testinde m tane yapısal kırılma izin verilmekte, yapısal kırılma sayısı ve yapısal kırılma tarihleri, içsel olarak belirlenmektedir. Kapetanos (2005) testi Denklem (3) yardımıyla yapılmaktadır:

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 t + \beta y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \theta_i \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^m \phi_i DU_{i,t} + \sum_{i=1}^m \Psi_i DT_{i,t} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Burada yer alan $DU_{i,t}$; sabit terimdeki yapısal kırılmaları belirleyen kukla değişken olup, $DU_{i,t} = \begin{cases} 1, & t > T_{b,i} \text{ iken} \\ 0, & \text{Diğer Durumlarda} \end{cases}$ şeklinde modellenmektedir. Trenddeki yapısal kırılmaları temsil eden

kukla değişken ise; $DT_{i,t} = \begin{cases} t - T_{b,i} & t > T_{b,i} \text{ iken} \\ 0, & \text{Diğer Durumlarda} \end{cases}$ şeklinde tanımlanmaktadır.

Kapenanos (2005) testinin hipotezleri:

H_0 : Seri durağan değildir (Birim kök içermektedir).

H_1 : Seri durağandır (Birim kök içermemektedir).

Bu hipotezleri sınamak için gerekli kritik değerler, Gauss programında bootstrap döngüsü yardımıyla elde edilmektedir. Çalışmada Kapenanos (2005) yapısal kırılmalı birim kök testi uygulanmış ve elde edilen bulgular Tablo 5'te sunulmuştur. Serilerin düzey değerlerine ve birinci farklarına ait grafikler Ek 3'te yer almaktadır.

⁸ Çünkü, Karaarslan (2010: 141-143) kayıt dışı istihdamın; ülkedeki istihdamı, çalışanların/emeklilerin gelirini ve firmaların rekabet gücünü artırmak ve kaynakların etkin dağılımına katkı sağlamak gibi olumlu ekonomik etkilerinin de olduğunu ifade etmiştir.

⁹ Cobb-Douglas üretim fonksiyonu; Charles Cobb & Paul Douglas (1928) tarafından geliştirilmiş olup, ekonomide üretimi (çıktı düzeyini) açıklamak için sıklıkla kullanılan (Solow (1956)'da Dışsal Büyüme Modelini geliştirirken ⁹ Cobb-Douglas üretim fonksiyonundan yararlanmış) ve üretimi; işgücü (L) ve sermayenin (K) bir bileşimi olarak açıklayan fonksiyondur. Temel formu; $Y = AL^\alpha K^\beta$ şeklindedir.

Tablo 5. Kapenanos (2005) Yapısal Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

Seriler	Düzye Değerleri		Birinci Farkları	
	Tao İstatistiği	Yapısal Kırılma Tarihleri	Tao İstatistiği	Yapısal Kırılma Tarihleri
LnVGSA	-4.334	2008:M12; 2017:M11	-18.472***	2017:M10; 2019:M03
LnSUESA	-3.535	2009:M01; 2019:M03	-21.137***	2007:M07; 2008:M12
LnKDISTSA	-2.999	2015:M02; 2019:M01	-9.331***	2007:M06; 2009:M07
LnISTSA	-3.403	2007:M10; 2017:M11	-8.356***	2007:M06; 2009:M01
Kritik Değerler	Kritik Değerler			
	%1	%5	%10	
	-5.616	-5.096	-4.784	

*** Serinin %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde durağan olduğunu gösterir.

Tablo 5'teki bulgulara göre; bütün seriler düzey I(0) değerlerinde değil, birinci I(1) farklarında durağandır. Seriler için elde edilen yapısal kırılma tarihlerine bakıldığında 2008 küresel ekonomik krizinin öncü ve artçı etkilerinin, Türkiye ekonomisinin 2017 yılında yaşadığı %7,4 büyümenin ve 2019 yılında başlayan ekonomik daralmanın makroekonomik büyüklüklere yansımaları görülebilmektedir.

b. Eşbütünleşme testi ve sonuçları

Yapısal kırılmalı zaman serilerinde Gregory ve Hansen (1996), klasik (geleneksel) eşbütünleşme testlerinde uzun dönemli ilişkiyi araştırırken hatalı sonuçlar ile karşılaşabileceğini belirtmiştir. Bu bağlamda, tek yapısal kırılmaya izin veren Gregory ve Hansen (1996), eşbütünleşme testini geliştirmişlerdir. Carrion-i-Silvestre ile Sanso (2006) ve Westerlund ile Edgerton (2006) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testleri, serilerde tek yapısal kırılma açısından değerlendirilen eşbütünleşme testleri olarak literatüre katkı sağlamıştır. Sonrasında, Hatemi-J (2008) eş bütünleşme testi, Gregory-Hansen (1996) eşbütünleşme testinin, iki yapısal kırılmanın varlığına izin veren bir şekilde genişletilmesi ile elde edilmiştir. Literatürdeki ilerlemelere bakıldığında, Maki (2012) ise, serilerde ikiden fazla yapısal kırılmanın varlığında, yapısal kırılma zamanlarının içsel olarak belirleneceğini belirterek, yapısal kırılma sayısının maksimum beş olmasını sağlayan eşbütünleşme testini literatüre kazandırmıştır. Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testinde yapısal kırılma tarihleri kukla değişkenlerle modelde kullanılarak tahminler yapılmakta ve bu modellerin hata terimlerinin kareleri toplamları elde edilmektedir. Hata terimlerinin kareleri toplamlarının en küçük olduğu modelde yer alan yapısal kırılma adedi ve tarihleri, ideal yapısal kırılma adedi ve tarihleri olarak rapor edilerek analiz gerçekleştirilmektedir. Bakıldığında, serilerde daha fazla yapısal kırılmaya izin vermesi Maki (2012) eşbütünleşme testini, bu yönüyle diğer tahmincilerden daha üstün kabul edilmektedir. Bu çalışmada da seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testiyle incelenmiştir. Bu testte; eşbütünleşme vektöründe beş taneye kadar yapısal kırılmaya izin verilmekte, yapısal kırılma sayısı ve yapısal kırılma tarihleri Gauss 10 programı ile içsel olarak belirlenebilmektedir. Bu testin hipotezleri aşağıdaki gibidir.

H_0 : Yapısal kırılma altında seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur (Seriler eşbütünleşik değildir).

H_1 : Yapısal kırılma altında seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi vardır (Seriler eşbütünleşiktir).

Bu hipotezleri sınavabilmek için Maki (2012) dört farklı model oluşturmuştur. Bunlardan Model 0; yalnızca sabit terimde kırılmaya izin verirken, Model 1; sabit terimde ve eğimde kırılmaya izin vermekte ancak trendi göz ardı etmekte, Model 2; sabit terimde ve eğimde kırılmaya izin

vermekte ve trendi de hesaba katmaktadır. Model 3 ise sabit terimde, eğimde ve trendde yapısal kırılmaya izin vermektedir. Bu modeller sırasıyla aşağıda verilmiştir (Maki, 2012: 2):

$$\text{Model 0: } y_t = \varphi + \sum_{i=1}^p \varphi_i D_{it} + \alpha x_t + e_t \quad (4)$$

$$\text{Model 1: } y_t = \varphi + \sum_{i=1}^p \varphi_i D_{it} + \alpha x_t + \sum_{i=1}^p \alpha_i x_i D_{it} + e_t \quad (5)$$

$$\text{Model 2: } y_t = \varphi + \sum_{i=1}^p \varphi_i D_{it} + \delta t + \alpha x_t + \sum_{i=1}^p \alpha_i x_i D_{it} + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$\text{Model 3: } y_t = \varphi + \sum_{i=1}^p \varphi_i D_{it} + \delta t + \sum_{i=1}^p \delta_i t D_{it} + \alpha x_t + \sum_{i=1}^p \alpha_i x_i D_{it} + \varepsilon_t \quad (7)$$

Burada p ; optimum gecikme uzunluğunu, t ; zaman trendini, D_{it} ; kukla değişkeni göstermektedir. $D_{it} = \begin{cases} 1, & t > T_{Bi} \text{ ise} \\ 0, & \text{Diğer Durumlarda} \end{cases}$ şeklinde tanımlanmakta olup, T_{Bi} ; i . yapısal kırılma tarihini belirtmektedir. Çalışmada Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünlüşme testi, yukarıda yer alan ve en kapsamlı model olan Model 3 kullanılarak yapılmış ve elde edilen bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Maki (2012) Çoklu Yapısal Kırılmalı Eşbütünlüşme Testi Sonuçları

Modeller	Test İstatistiği	Yapısal Kırılma Tarihleri		
Analiz Modeli 1	-18.071***	2007:M07; 2018:M11; 2019:M11		
Analiz Modeli 2	-18.925***	2008:M09; 2010:M05; 2019:M07		
Kritik Değerler	Kritik Değerler			
	%1	%5	%10	
	-7.673	-7.145	-6.873	

*** %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde eşbütünlüşme ilişkisinin varlığını gösterir. Kritik değerler (Maki, 2012: 3) Tablo 1'den alınmıştır.

Tablo 6'daki bulgulara göre; her iki model için de H_0 hipotezi %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde reddedilmekte ve seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisinin var olduğuna karar verilmektedir. Maki (2012) testi tarafından belirlenen yapısal kırılma tarihlerine bakıldığında; 2008 küresel ekonomik krizinin eşbütünlüşme vektörlerinde yapısal değişime neden oldukları görülmektedir. Kasım 2018 ise; Ağustos 2018'de yaşanan döviz şoku sonrasında Merkez Bankasının faizleri %8'den %16,5'e yükselttiği ve kurlarda normalleşmenin başladığı dönemdir. Diğer yandan Merkez Bankası 2019 yılı ortalarından itibaren faiz oranlarını düşürmeye başlayarak, ekonomik aktivitelerin hızlanmasını hedeflemiştir. Merkez Bankasının bu hareketleri ekonomide yapısal değişimlere/kırılmalara neden olmuştur. Bu tarihler, tarafımızdan hazırlanan kukla (Dummy: D) değişkenlerle regresyon analizlerine (uzun ve kısa dönem analizlerine) dâhil edilmiştir.

Ekonometrik analizlerde seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisi tespit edilmesi durumunda; uzun ve kısa dönem analizlerine geçilebilirken, seriler arasında eşbütünlüşme ilişkisi tespit edilemediği durumlarda, uzun ve kısa dönem analizlerine geçmek mümkün olmayacaktır (Uslu, 2020: 200). Bu bağlamda, çalışmamızda eşbütünlüşme ilişkisi tespit edildiği için uzun ve kısa dönem analizlerine geçilmiştir.

c. Uzun dönem analizi ve sonuçları

Bu çalışmada regresyon analizleri FMOLS ((Fully Modified Ordinary Least Squares: Tam Değiştirilmiş En Küçük Kareler), DOLS (Dynamic Ordinary Least Squares: Dinamik En Küçük Kareler yöntemi) ve CCR (Canonical Cointegrating Regression: Kanonik Eşbütünleşme Regresyonu) yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir.

Bu yöntemlerden FMOLS; Phillips & Hansen (1990) tarafından geliştirilmiş olup, OLS (Ordinary Least Squares: En Küçük Kareler) yöntemiyle yapılan tahminlerde uzun dönem regresyonu ile bu regresyona ait stokastik hata terimi arasındaki korelasyondan kaynaklanan sapmaları elimine etmektedir. FMOLS tahmincisi asimptotik olarak sapmasızdır ve kullandığı Wald testi ve Ki-kare istatistikleri yönüyle tam etkindir. FMOLS tahmincisi, değişkenlere ait denklemlerin hata terimleri arasındaki eşanlı ilişkileri de dikkate aldığından, ikinci derece sapmaları da gidermektedir. Ayrıca standart tahminlerde meydana gelen diagnostik sorunları da çözmektedir. Bu yöntem, içsellik ve otokorelasyon sorununu dikkate alarak EKK yönteminin modifiye edilmesiyle elde edilmiştir. DOLS; Stock & Watson (1993) tarafından geliştirilmiş olup, modeldeki otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını düzeltebilmek için, bağımsız değişkenin düzey değerleriyle birlikte, farklarının gecikmeli ve öncül değerlerini de modele eklemiştir. Bu şekilde geliştirdikleri DOLS yöntemi, eşbütünleşik seriler arasındaki uzun ve kısa dönem analizlerinin yapılmasında etkin bir tahmincidir Esteve ve Requena (2006: 118)'ya göre bu yöntem, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarına karşı dirençli tahminler üretebilmektedir. DOLS, bu yönüyle diğer tahmincilerden daha güçlü kabul edilmektedir. CCR ise; Park (1992) tarafından geliştirilmiş olup, seriler arasındaki korelasyonun en yüksek olması esasına dayanmaktadır. Özellikle seriler arasındaki korelasyon yüksek olduğunda, bu yapıyı göz önünde bulundurarak analiz yapabilmek için CCR yöntemi tercih edilmelidir. Ayrıca bu yöntem katsayıları, eşbütünleşik seriler arasındaki eşbütünleşme vektörünü de göz önünde bulundurarak tahmin etmektedir. Kanonik regresyon analizi yöntemi aynı zamanda değişen varyans ve otokorelasyona karşı dirençli bir tahmin yöntemidir. CCR bu yönüyle etkin sonuçlar üretebilen bir tahmincidir. Çalışmada uzun dönem analizleri, bu üç yöntemle de yapılarak, olabildiğince güçlü sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Uzun dönem analizleri; serilerin düzey değerleri kullanılarak, aşağıdaki modeller yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

Model 1:

$$\ln VG_t = \beta_0 + \beta_1 \ln KDISTH_t + \beta_2 \ln SUE_t + \beta_3 D_{2007:M07} + \beta_4 D_{2018:M11} + \beta_5 D_{2019:M11} + u_t \quad (8)$$

Model 2:

$$\ln SUE_t = \alpha_0 + \alpha_1 \ln KDISTH_t + \alpha_2 \ln ISTH_t + \alpha_3 D_{2008:M09} + \alpha_4 D_{2010:M05} + \alpha_5 D_{2019:M07} + v_t \quad (9)$$

Çalışmada uzun dönem analizleri FMOLS, DOLS ve CCR yöntemleriyle yapılmış ve ulaşılan bulgular Tablo 7'de sunulmuştur. Bu analizlere ait CUSUM ve CUSUMQ grafikleri Ek 4'te yer almaktadır.

Tablo 7. Uzun Dönem Analizi Sonuçları

Seriler	FMOLS		DOLS		CCR	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
<i>LnKDISTA</i>	0.07 (0.58)	-0.18 (0.23)	-0.008* (0.08)	-0.11* (0.06)	-0.006 (0.95)	-0.24* (0.06)
<i>LnSUESA</i>	0.80*** (0.00)	-	0.75*** (0.00)	-	0.74*** (0.00)	-
<i>LnISTSA</i>	-	1.63*** (0.00)	-	1.64*** (0.00)	-	2.23*** (0.00)
<i>D_{2007:M07}</i>	-0.24*** (0.00)	-	-0.16*** (0.00)	-	-0.11 (0.10)	-
<i>D_{2008:M09}</i>	-	-0.15 (0.14)	-	-0.03 (0.55)	-	-0.02 (0.83)
<i>D_{2010:M05}</i>	-	-0.22** (0.03)	-	-0.13** (0.01)	-	-0.08 (0.38)
<i>D_{2018:M11}</i>	-0.01 (0.87)	-	0.03*** (0.00)	-	0.08 (0.24)	-
<i>D_{2019:M07}</i>	-	0.24** (0.01)	-	0.06 (0.27)	-	0.06 (0.53)
<i>D_{2019:M11}</i>	-0.02 (0.74)	-	0.01*** (0.00)	-	0.05 (0.46)	-
<i>Sabit Terim</i>	5.02*** (0.00)	-10.28*** (0.00)	5.97*** (0.00)	-11.14*** (0.00)	6.00*** (0.00)	-15.62*** (0.00)
Model Doğruluk Testleri						
<i>R²</i>	0.85	0.90	0.88	0.91	0.87	0.93
<i>R²</i>	0.85	0.90	0.87	0.90	0.86	0.92
<i>SER</i>	0.007	0.07	0.06	0.06	0.07	0.05
<i>LRV</i>	0.008	0.01	0.0008	0.001	0.004	0.005
<i>SSR</i>	0.91	0.84	0.77	0.75	0.83	0.59

*** %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde katsayının güvenilir olduğunu gösterir. SER; Standart Error of Regression (Regresyonun Standart Hatası), LRV; Long-Run Variance (Uzun Dönem Varyansı) ve SSR; Sum Squared Resid (Atıkların Kareleri Toplamı)dir.

Tablo 7'deki bulgulara bakıldığında; DOLS yöntemine göre kayıt dışı istihdamdaki artışlar vergi gelirlerini azalttığı görülmüştür. Ekonomik büyüme ise vergi gelirlerini üç yöntemle göre de artırmıştır. Diğer yandan kayıt dışı istihdamdaki artışların ekonomik büyümeyi DOLS ve CCR yöntemlerinde istatistiksel olarak anlamlı düzeyde azalttığı, kayıtlı istihdamın ise her üç yöntemle göre de istatistiksel olarak anlamlı düzeyde artırdığı görülmektedir. 2008 krizine bağlı önsel ve ardıl şoklar vergi gelirlerini ve ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilerken, Kasım 2018'de döviz kurlarına istikrar getirici adımların atılması vergi gelirlerini olumlu yönde etkilemiştir. 2019 yılı ortalarından itibaren Merkez Bankasının faizleri indirmeye başlaması, vergi gelirleri ve ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemiştir. Tablonun alt bölümünde yer alan model doğruluk testleri, yapılan tahminlerin güvenilir olduğunu göstermektedir.

d. Kısa dönem analizi ve sonuçları

Bu çalışmada kısa dönem analizleri, serilerin birinci dereceden farkı alınarak durağanlaştırılmış halleri ve uzun dönem analizlerinden elde edilen hata düzeltme terimleri (Error Correction Terms: ECT) kullanılarak, aşağıdaki modeller yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

Model 1 :

$$\Delta \ln VG_t = \beta_0 + \beta_1 \Delta \ln KDISTH_t + \beta_2 \Delta \ln SUE_t + \beta_3 \Delta D_{2007:M07} + \beta_4 \Delta D_{2018:M11} + \beta_5 \Delta D_{2019:M11} + \beta_6 ECT_{1,t-1} + u_t \quad (10)$$

Model 2 :

$$\Delta \ln SUE_t = \alpha_0 + \alpha_1 \Delta \ln KDISTH_t + \alpha_2 \Delta \ln ISTH_t + \alpha_3 \Delta D_{2008:M09} + \alpha_4 \Delta D_{2010:M05} + \alpha_5 \Delta D_{2019:M07} + \alpha_6 ECT_{2,t-1} + v_t \quad (11)$$

Bu modellerin tahmini sonucunda hata düzeltme terimlerinin katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunursa bu durum; modellerin hata düzeltme mekanizmalarının çalıştığını ve yapılan tahminlerin güvenilir olduğunu ifade edecektir (Gujarati & Porter, 2012: 764). Çalışmada kısa dönem analizleri de FMOLS, DOLS ve CCR yöntemleriyle yapılmış ve elde edilen bulgular Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Kısa Dönem Analizi Sonuçları

Seriler	FMOLS		DOLS		CCR	
	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2	Model 1	Model 2
$\Delta \ln KDISTSA$	0.99 (0.21)	-0.58 (0.29)	-0.04** (0.02)	-0.18 (0.81)	-0.002 (0.98)	-0.79 (0.27)
$\Delta \ln SUESA$	0.55*** (0.00)	-	0.77*** (0.00)	-	0.55*** (0.00)	-
$\Delta \ln ISTSA$	-	3.41*** (0.00)	-	3.53** (0.01)	-	3.82*** (0.00)
$\Delta D_{2007:M07}$	-0.24*** (0.00)	-	-0.22*** (0.00)	-	-0.16 (0.11)	-
$\Delta D_{2008:M09}$	-	-0.009 (0.83)	-	-0.01 (0.84)	-	0.04 (0.64)
$\Delta D_{2010:M05}$	-	-0.08* (0.05)	-	-0.08 (0.40)	-	-0.03 (0.72)
$\Delta D_{2018:M11}$	0.09 (0.10)	-	0.09*** (0.00)	-	0.15 (0.12)	-
$\Delta D_{2019:M07}$	-	0.19*** (0.00)	-	0.006 (0.94)	-	0.17 (0.04)
$\Delta D_{2019:M11}$	-0.003 (0.95)	-	-0.001 (0.51)	-	0.02 (0.78)	-
ECT_{t-1}	-0.80*** (0.00)	-0.75*** (0.00)	-1.12*** (0.00)	-0.83*** (0.00)	-1.02*** (0.00)	-0.82*** (0.00)
<i>Sabit Terim</i>	0.002 (0.73)	0.04*** (0.00)	-0.0006** (0.01)	0.05*** (0.00)	0.02 (0.0.98)	-15.62*** (0.00)
Model Doğruluk Testleri						
R^2	0.57	0.90	0.63	0.52	0.61	0.47
\bar{R}^2	0.56	0.90	0.62	0.48	0.59	0.45
<i>SER</i>	0.07	0.07	0.06	0.05	0.06	0.05
<i>LRV</i>	0.007	0.01	0.0001	0.004	0.005	0.004
<i>SSR</i>	0.85	0.84	0.73	0.51	0.78	0.56

*** %1 istatistiksel anlamlılık düzeyinde katsayının güvenilir olduğunu gösterir. SER; Standart Error of Regression (Regresyonun Standart Hatası), LRV; Long-Run Variance (Uzun Dönem Varyansı) ve SSR; Sum Squared Resid (Atıkların Kareleri Toplamı)dir.

Tablo 8'deki bulgulara göre; kayıt dışı istihdam vergi gelirlerini DOLS yöntemine göre kısa dönemde de azaltmaktadır. Ekonomik büyüme vergi gelirlerini her üç yönteme göre de kısa dönemde de artırmaktadır. 2008 küresel ekonomik krizinin öncül etkileri Türkiye'deki vergi gelirlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Kasım 2018'de Merkez Bankası tarafından alınan önlemler ise Türkiye'deki vergi gelirlerini olumlu yönde etkilemiştir. Ekonomik büyümeyi kayıt dışı istihdam üç yönteme göre de negatif fakat istatistiksel olarak anlamsız düzeyde etkilemiştir. Kayıtlı istihdam ise ekonomik büyümeyi üç yönteme göre de kısa dönemde güçlü biçimde desteklemiştir. 2019 yılı ortalarında gerçekleşen Merkez Bankasının faiz indirimi ekonomik büyümeyi desteklemiştir. Modellerin hata düzeltme terimlerinin katsayısı tüm tahminlerde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıktığı için modellerin hata düzeltme mekanizmalarının çalıştığına ve yapılan analizlerin güvenilir olduğuna karar verilmiştir. Tablonun alt bölümünde yer alan model doğruluk testleri de yapılan tahminlerin güvenilir olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmadan elde edilen bulgular literatürde yer alan Kutbay (2018) çalışmasının sonuçları ile tutarlıdır.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Kayıt dışı ekonomik faaliyetler ve kayıt dışı istihdam, gelişmiş, gelişmekte olan ve az gelişmiş bütün ülkelerin önemli makroekonomik sorunlarından biridir. Gelişmiş ülkeler kayıt dışı istihdamı ortalama %15'lere düşürmüş olsa da bu oran Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde zaman zaman %50'lere kadar çıkabilmektedir. Devletler açısından vergi kaybı, sosyal güvenlik sistemi ve işsizlik sigortası prim kayıplarını beraberinde getiren kayıt dışı istihdam, çalışanlar açısından da gelir kaybı, sağlık hizmetlerine erişim hakkı kaybı, tazminat ve emeklilik haklarındaki kayıpları beraberinde getirmektedir. Yüksek işsizlik oranı, krizler, gelir dağılımı eşitsizliği, vergi politikalarındaki adaletsizlikler ve firma gelirlerinin düşüklüğü gibi ekonomik boyutlarının yanında, köyden kente göç, dışardan göç, eğitim seviyesinin düşüklüğü, ülkedeki iş olanaklarının kısıtlılığı ve denetim eksikliği gibi sosyal ve kurumsal yönleri de olan kayıt dışı istihdam sorunu ile geniş katılımlı ve etkin bir mücadeleyle ihtiyaç vardır.

Bu çalışmada Türkiye de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ampirik olarak analiz edebilmek için çoklu yapısal kırılmalı zaman serisi analizi yöntemlerinden faydalanılmıştır. Bu çerçevede ilk olarak serilerin durağanlığı Kapenanos (2005) çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi ile incelenmiş ve serilerin hepsinin birinci farkları alındığında durağan hale gelen seriler oldukları belirlenmiştir. Sonra seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığı Maki (2012) çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme testiyle analiz edilmiştir. Bu analizde; modellerde yer verilen seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu tespit edilmiştir. Maki (2012) testi tarafından eşbütünleşme vektöründe belirlenen yapısal kırılma tarihleri, tarafımızdan oluşturulan kukla değişkenler yardımıyla uzun ve kısa dönem analizlerine dâhil edilmiştir. Gerek Kapenanos (2005) testi, gerekse Maki (2012) testi, analiz döneminde Türkiye ekonomisinde yaşanan başlıca yapısal kırılmaları etkin biçimde tespit etmiştir.

Çalışmada regresyon (uzun ve kısa dönem) analizleri FMOLS, DOLS ve CCR yöntemleriyle gerçekleştirilmiştir. Uzun dönem analizinde; kayıt dışı istihdamdaki artışların vergi gelirlerini azalttığı, ekonomik büyümenin ise vergi gelirlerini artırdığı tespit edilmiştir. Ayrıca kayıt dışı istihdamdaki artışların ekonomik büyümeyi azalttığı, kayıtlı istihdamın ise ekonomik büyümeyi artırdığı görülmüştür. Kısa dönem analizinde ise; kayıt dışı istihdam vergi gelirlerini yine azalttığı, bu etkinin uzun dönemdekinden daha büyük olduğu, ekonomik büyümenin vergi gelirlerini artırdığı, ancak bu etkinin uzun dönemdekinden düşük olduğu belirlenmiştir. Modellerin hata düzeltme mekanizmaları çalışmaktadır. Yani yapılan analizler güvenilirdir. Bu çalışmadan elde edilen bulgular literatürde yer alan Kutbay (2018) çalışmasının sonuçları ile tutarlıdır.

Bu çalışmadan elde edilen bulgulara dayanarak; Türkiye'de vergi gelirleri ve ekonomik büyümenin artırılabilmesi için kayıt dışı istihdamın azaltılmasının gerektiği belirtilmelidir. Bu konuda kamu ve özel sektörün işbirliği içinde çalışması yararlı olacaktır. Ancak bunun için öncelikle devletin; işveren ve çalışanlar üzerindeki vergi yükünü adil biçimde düzenlemesi ve düşürmesi gerekmektedir. Türkiye'de uygulanan artan oranlı gelir vergisi sistemi bireyleri kayıt dışı çalışmaya yöneltmekte, bu da devletin vergi gelirlerini azaltmaktadır. Bu nedenle; başta asgari ücretliler olmak üzere, düşük ücretli çalışanlardan gelir vergisi alınmaması, artan oranlı vergi uygulamasının tekrar gözden geçirilmesi ve bu vergi dilimleri arasındaki gelir farkının artırılmasında da yarar olacağı değerlendirilmektedir. Diğer yandan, cirosu ve geliri düşük küçük işletmelerden alınan kurumlar vergisinin azaltılması, bu firmaları kayıt dışı faaliyetlere yönelmekten vazgeçirebilecektir.

Günümüzde COVID-19 salgınına bağlı olarak yaşanan kısıtlamalar firmaların önemli ölçüde zarar etmesine ve temel masraflarını dahi karşılayamaz hale gelmesine neden olmuş, birçok işyeri çalışan sayısını azaltma yoluna gitmiştir. Bir yandan işsiz kalan kişiler, diğer yandan da geliri düşen firmalar kayıt dışı ekonomik faaliyetlere yönelebilecektir. Bu noktada devletin acil önlemler alarak, firmaları ve işini kaybeden bireyleri, pandemi süreci atlatılana kadar, "karşılıksız" biçimde desteklemesi gerekmektedir. Salgının 2020 ilkbaharında yaşanan birinci dalgasında Türk Hükümetinin kredi faiz oranlarını düşürerek sağladığı destekler, 2020 sonbaharında yaşanan salgının ikinci dalgası

sürecinde kişi ve kurumları daha da zor durumda bırakmıştır. Bu nedenle Türkiye'nin de gelişmiş ülkelerde olduğu gibi virüs salgınından zarar gören kişi ve kurumlarına "karşılıksız" desteklerde bulunması büyük öneme sahiptir.

Yine kayıt dışı istihdamın önlenmesi için; enflasyon ve işsizlik oranlarının düşürülmesi, çalışanların eğitim seviyesi ve niteliklerinin artırılması, yapısal işsizliğe karşı yetişkinlere meslek edindirme kurslarının düzenlenmesi, vergi adaletinin sağlanması, vergi ve SGK prim aflarının kontrol altına alınması, istihdam üzerindeki vergi yükünün azaltılması, kayıt dışılığı azaltabilmek için gerekli yasal düzenlemelerin ve denetimlerin yapılması ve köyden kente göçün azaltılması faydalı olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akalm, G., & Kesikoğlu, F. (2007). Türkiye'de kayıtdışı ekonomi ve büyüme ilişkisi. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 71–87.
- Akkoç, F. (2010). *Kayıt dışı ekonominin algılanması ve önleme çabaları arasındaki ilişkinin belirlenmesi, Aydın ili örneği*. (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Aydın.
- Amin, M., Ohnsorge, F.L., & Okou, C. (2019). Casting a shadow, productivity of formal firms and informality. *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 8945.
- Başak, Z. (2013). *Persistence of informal employment in Turkey*. (Doctoral Dissertation), Middle East Technical University The Department of Economics, Ankara.
- Boitano, G., & Abanto, D. F. (2019). The informal economy and its impact on tax revenues and economic growth. the case of peru, Latin America and OECD countries (1995–2016). *Revista De Ciencias De La Gestión*, 360(4), 128–157.
- Cobb, C. W., & Douglas, P. H. (1928). A theory of production. *American Economic Review (JSTOR 1811556)*, 18, 139–165.
- Cortellese, F. (2015). Definition of informal economy and estimation of tax evasion for european countries the impact of financial crisis on tax evasion estimation. *XXII Encuentro de Economía Pública Santander*, 5 y 6 de febrero de 2015.
- Carrion-I-Silvestre, J. L., & Sanso, A. (2006), Testing the null of cointegration with structural breaks, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 68(5), 623–646
- Dellas, H., Malliaropoulos, D., Papageorgiou, D., & Vourvachaki, E. (2019). Fiscal multipliers with an informal sector. Retrieved from: https://www.euroframe.org/files/user_upload/euroframe/docs/2019/Conference/Session%208/EUROF19_Dellas_etal.pdf, Date of access: 18.11.2020.
- DİSK (2017). Kayıt dışı istihdam raporu. Kasım 2017, Erişim adresi: <http://cloudsdomain.com/uploads/dosya/15805.pdf>.
- DPT (2001). *Kayıtdışı ekonomi özel ihtisas komisyonu raporu*, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.
- Duarte, P. (2014). The relationship between GDP and the size of the informal economy: empirical evidence for spain. *Universität Leipzig, Wirtschaftswissenschaftliche Fakultät, Leipzig, Working Paper*, No. 127.
- Elveren, A. Y., & Özgür, G. (2016). The effect of informal economy on income inequality: evidence from Turkey. *Panoeconomicus*, 63(3), 293–312.
- Esteve V., & Requena, F. (2006). A cointegration analysis of car advertising and sales data in the presence of structural change. *International Journal of the Economics of Business*, 13(1), 111–128.
- EVDS (2020a). Kamu maliyesi, genel bütçe dengesi ve finansmanı (Hazine ve Maliye Bakanlığı) (BinTL)(Aylık), Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, Erişim tarihi: 12.11.2020.

- EVDS (2020b). Fiyat endeksleri, fiyat endeksi (Tüketici)(2003=100)(TÜİK)(Aylık), Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, Erişim tarihi: 12.11.2020.
- EVDS (2020c). Üretim, sanayi üretim endeksi (2015=100)(TÜİK)(Aylık), Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, Erişim tarihi: 12.11.2020.
- EVDS (2020d). GSMH ve GSYİH-cari fiyatlarla (TÜİK)(Bin TL)(Arşiv)(Üç Aylık). Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/archiveMarket/>, Erişim tarihi: 18.11.2020.
- EVDS (2020e). GSYİH-harcama yöntemiyle-cari fiyatlarla (TÜİK)(Bin TL)(Üç Aylık). Erişim adresi: <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>, Erişim tarihi: 18.11.2020.
- Gelir İdaresi Başkanlığı (2020). Asgari ücretten yapılan gelir vergisi ve damga vergisi kesintileri. Erişim adresi: https://www.gib.gov.tr/sites/default/files/fileadmin/user_upload/Yararlı_Bilgiler/damga_asgari.html, Erişim tarihi: 12.11.2020.
- Georgellis, N., & Georgellis, Y. (2017). Regional unemployment and employee loyalty: Evidence from twelve UK regions. *Regional Studies*, 52(9), 1283–1293.
- Grazia, R. D. (1982). *Clandestine employment: a problem of our times. The Underground Economy in the United States and Abroad*. (Ed. Vito Tanzi), Lexington Books, Massachusetts Toronto.
- Gregory, A. W. & Hansen, B. E. (1996). Residual-based tests for cointegration in models with regime shifts. *Journal of Econometrics*, 70(1): 99–126.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2012). *Temel ekonometri*. (Ü. Şenesen ve G. G. Şenesen, Çev.). İstanbul: Literatür Yayınevi.
- Gürbüz, A. (2013). *Analyzing the dynamics of informal employment rate in Turkey: A system modeling approach*. (Master Thesis), Fatih University, Institute of Science and Engineering, İstanbul.
- Hatemi, A. J. (2008), Tests for cointegration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration, *Empirical Economics*, 35, 497–505.
- ILO, (2018). Informal employment. Retrieved from: <https://www.ilo.org/employment/units/emp-invest/informal-economy/lang--en/index.htm>, Date of access: 10.11.2020.
- İnal, H. (2019). *Kayıt dışı istihdam ve ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği*. (Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Balıkesir.
- Joshi, A., Prichard, W., & Heady, C. (2013). Taxing the informal economy: challenges, possibilities and remaining questions. *IDS Working Paper*, No: 429.
- Kaleli, E. (2015). *Türkiye’de kayıt dışı istihdamın vergi gelirleri ve ekonomi üzerindeki etkileri*. (Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Sivas.
- Kaleli, E., & Karaca, C. (2019). Türkiye’de kayıt dışı istihdama ilişkin çözüm önerileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 19(44), 749–792.
- Kapetanios, G. (2005). Unit-root testing against the alternative hypothesis of up to structural breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 26(1), 123–133.
- Karaarslan, E. (2010). *Kayıt dışı istihdam ve neden olduğu mali kayıpların bütçe üzerindeki etkileri: Türkiye örneği*. Mali Hizmetler Derneği, Yayın No: 7.
- Katz, L. F. (1986). Efficiency wage theories: a partial evaluation. *NBER Working Paper Series*, No: 1906.
- Kılıç, R., & Özçelik, Ö. (2006). Küresel bir sorun: Kayıtdışı ekonomi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 337–358.
- Kızılcıca, N. (2017). *Kayıt dışı istihdamın ekonomik boyutu*. (Yüksek Lisans Tezi), Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Aydın.
- Kızılot, Ş. (2009). Kayıtdışı ekonomiye bir dokun bin ah dinle. Erişim adres: <https://www.hurriyet.com.tr/kayitdisi-ekonomiye-bir-dokun-bin-ah-dinle-11395548>.
- Koç, N. (2016). Mali, ekonomik, sosyal ve siyasal yönleriyle Türkiye’de kayıt dışı ekonomi. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 85–103.
- Kutbay, H. (2018). Kayıt dışı istihdamın vergi gelirleri üzerindeki etkisi. *Social Sciences Research Journal*, 7(2), 172–189.

- Künü, S. (2018). Türkiye'de kayıt dışı ekonomi ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Vergi Raporu*, 232, 332–341.
- Laffer, A. (2004). The laffer curve: Past, present, and future. Retrieved from: <https://web.archive.org/web/20071201225944/http://www.heritage.org/Research/Taxes/bg1765.cfm>, Date of access: 11.11.2020.
- Leibeinstein, H. (1957). The theory of underemployment in backward economies. *Journal of Political Economy*, 65(2), 91–103.
- Lindbeck, A., & Snower, D. J. (1987). Efficiency wages versus insiders and outsiders. *European Economic Review*, 31, 407–416.
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic developmen. *Journal of Monetary Economics*, 22(4), 3–42.
- Mahiroğulları, A. (2017). Türkiye'de kayıtdışı istihdam ve önlemeye yönelik stratejiler. *Süleyman Demirel Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 547–565.
- Maliye Bakanlığı (2006). 2006 yılı merkezi yönetim bütçe gerçekleştirmeleri ve beklentiler raporu. Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Erişim adresi: https://sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2019/11/MYB_GerceklesmeleriVeBeklentiler_Raporu_2006.pdf, Erişim tarihi: 10.11.2020.
- Maliye Bakanlığı (2009). *Kayıt dışı ekonomiyle mücadele stratejisi eylem planı (2008-2010)*. Gelir İdaresi Başkanlığı, Yayın No: 87.
- Medina, L., & Schneider, F. (2018). Shadow economies around the world: what did we learn over the last 20 years? *IMF Working Papers*, No. WP/18/17.
- Meydanal, R. (2008). *Kayıt dışı istihdam nasıl azaltılabilir?* (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Mitchell, D. J. (2011). Laffer eğrisi doğrultusunda vergi oranları, vergilendirilebilir gelir ve vergi gelirleri arasındaki ilişkinin anlaşılması. (Çev: Sinan Çukurçayır), *Maliye Dergisi*, 161, 326–336.
- Muhasebat (2010). Genel yönetim 2008-2009 yılları karşılaştırmalı, konsolide bilançosu (Bin TL). Erişim adresi: <https://muhasebat.hmb.gov.tr/genel-yonetim-sektoru-mali-istatistikleri-3>, Erişim tarihi: 11.11.2020.
- Özay, E. (2019). *Kayıt dışı istihdamın makroekonomik veriler ışığında değerlendirilmesi ve dengeleyici tedbirler*. (Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı, Isparta.
- Park, J.Y. (1992). Canonical cointegrating regressions. *Econometrica*, 60, 119–143.
- Phillips, P. C., & Hansen, B. E. (1990). Statistical inference in instrumental variables regression with I(1) processes. *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99–125.
- Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long run growth. *Journal of Political Economy*, 94(5), 1002–1037.
- Raoul, E.E., & Zenabou, T.Z. (2020). Informal economy and economic growth in cameroon. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 10(5), 518–525.
- SGK (2020). Kayıtdışı istihdam oranı. Erişim adresi: http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/calisan/kayitdisi_istihdam/kayitdisi_istihdam_oranlari.
- Solow, R. M. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65–94.
- Stiglitz, J. E. (1984). Theories of wage rigidity. *NBER Working Paper Series*, No. 1442.
- Stock, J., & Watson, M. W. (1993). A simple estimator of cointegrating vectors in higher order integrated systems. *Econometrica*, 61(4), 783–820.
- Şen, A. (2015). *Türkiye'de kayıt dışı istihdam ve vergi ilişkisi*. (Yüksek Lisans Tezi), Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Maliye Anabilim Dalı, Bursa.
- Taymaz, E. (2009). Informality and productivity, productivity differentials between formal and informal firms in Turkey. *ERC Working Papers in Economics*, No. 09/01.
- TÜİK (2020). *İstatistiksel tablolar ve dinamik sorgulama. istatistiksel tablolar, işgücü istatistikleri, esas işlerinden dolayı herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmayanların yıllar ve cinsiyete göre işgücü durumu*. Erişim adresi: https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007.
- Us, V. (2004). *Kayıtdışı ekonomi tahmini yöntem önerisi: Türkiye örneği*. Türkiye Ekonomi Kurumu, Ankara.

Uslu, H. (2021). Türkiye'de kayıt dışı istihdamın vergi geliri ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1222-1250.

Uslu, H. (2020). *Türkiye'de finansal gelişme ve enerji tüketiminin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi* (Yüksek Lisans Tezi), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Osmaniye.

Westerlund, J., & Edgerton, D. (2006). Simple tests for cointegration in dependent panels with structural breaks. *Lund University, Department of Economics Working Papers*, No: 13.

World Bank (2020). *GDP growth (Annual %)*. Retrieved from: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?view=chart>.

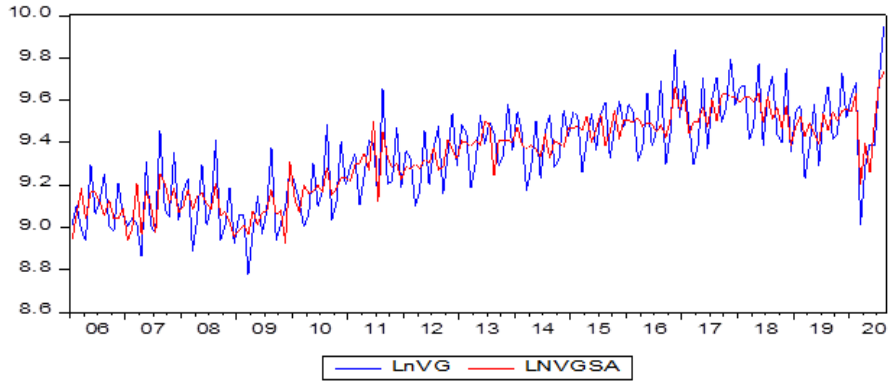
Yanıcı-Erdal, İ. Ö. (2019). Türkiye'de kayıt dışı istihdam ve kayıt dışı istihdamla mücadele politikaları. *Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(16), 225–246.

Yereli, A. B., & Karadeniz, O. (2004, 10-14 Mayıs). Türkiye'de kayıt dışı istihdamın vergi kayıp ve kaçakları üzerine etkisi. *Türkiye'de vergi kayıp ve kaçakları, önlenmesi yolları*, 19. *Türkiye Maliye Sempozyumu Bildiri Kitabı (Ankara)*, 180–203.

Yıldırım, K., Karaman, D., & Taşdemir, S. (2009). *Makroekonomi*. (8. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.

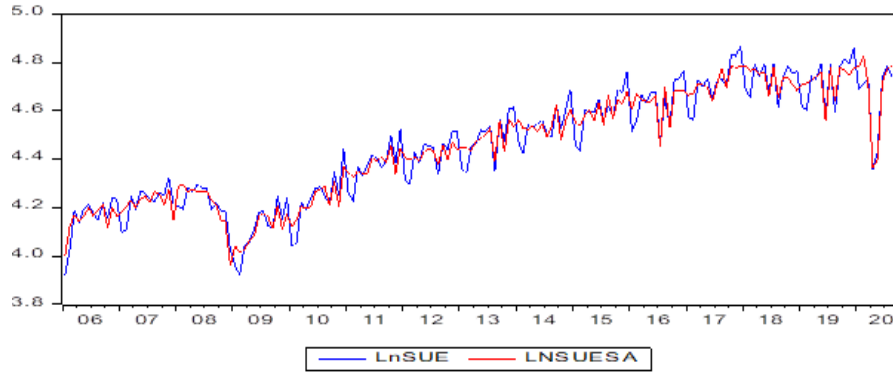
Ek 1. Serilerin İlk Halleri ve Mevsim Etkilerinden Arındırılmış Hallerine Ait Grafikler

Vergi Gelirleri (VG)

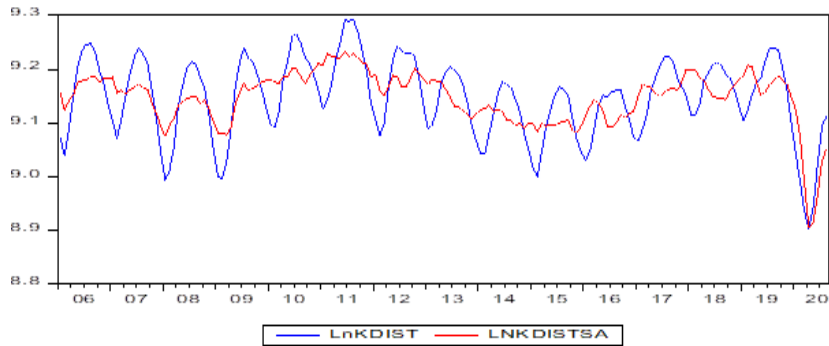
Bu grafikte mevsim etkilerinden arındırılmış halinde (LNVGSA) mevsim etkilerinden kaynaklanan sivrilikler giderildiği için LNVG serisinde mevsim etkisi vardır ve analizlerde bu serinin mevsim etkilerinden arındırılmış halinin kullanılması gerekmektedir.

Sanayi Üretim Endeksi (SUE)

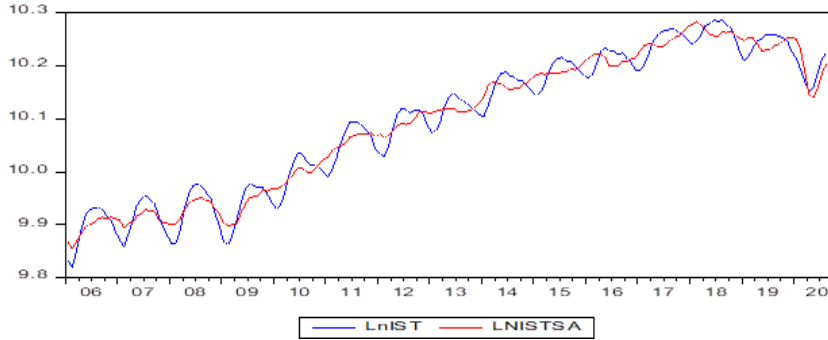
Bu grafikte mevsim etkilerinden arındırılmış halinde (LNSUESA) mevsim etkilerinden kaynaklanan sivrilikler giderildiği için LNSUE serisinde mevsim etkisi vardır ve analizlerde bu serinin mevsim etkilerinden arındırılmış halinin kullanılması gerekmektedir.

Kayıt Dışı İstihdam (KDIST)

Bu grafikte mevsim etkilerinden arındırılmış halinde (LNKDISTSA) mevsim etkilerinden kaynaklanan sivrilikler giderildiği için LNKDIST serisinde mevsim etkisi vardır ve analizlerde bu serinin mevsim etkilerinden arındırılmış halinin kullanılması gerekmektedir.

İstihdam (IST)

Bu grafikte mevsim etkilerinden arındırılmış halinde (LNKDISTSA) mevsim etkilerinden kaynaklanan sivrilikler giderildiği için LNKDIST serisinde mevsim etkisi vardır ve analizlerde bu serinin mevsim etkilerinden arındırılmış halinin kullanılması gerekmektedir.

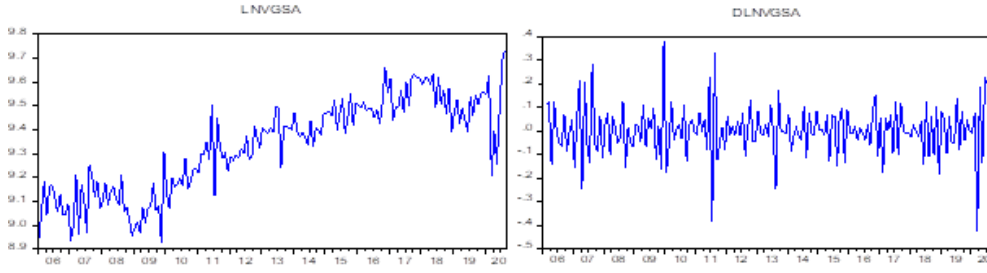
Ek 2. Veri Setine Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Serilere Ait Özellikler	LNVGSA	LNSUESA	LNKDISTSA	LNISTSA
Mean	9.33	4.45	9.15	10.09
Median	9.38	4.45	9.16	10.11
Maximum	9.73	4.83	9.23	10.28
Minimum	8.93	3.96	8.90	9.85
Std. Dev.	0.20	0.23	0.05	0.13
Skewness	-0.24	-0.13	-1.57	-0.26
Kurtosis	2.01	1.79	7.83	1.61
Jarque-Bera	8.92	11.14	243.33	16.09
Probability	0.01	0.00	0.00	0.00
Sum	1642.31	783.57	1609.83	1776.52
Sum Sq. Dev.	6.66	9.01	0.45	2.98
Observations	176	176	176	176

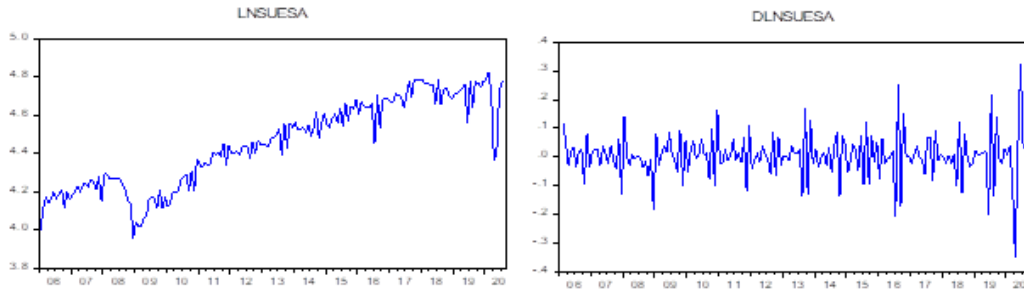
Bu tabloya göre; seriler kendi ortalamaları etrafında dalgalanmaktadır. Standart sapmaları düşük, çarpıklık ve basıklık sorunları yoktur. Analizde kullanılan 176 tane gözlem vardır.

Ek 3. Serilerin Düzey Değerlerine ve Birinci Farklarına Ait Grafikler

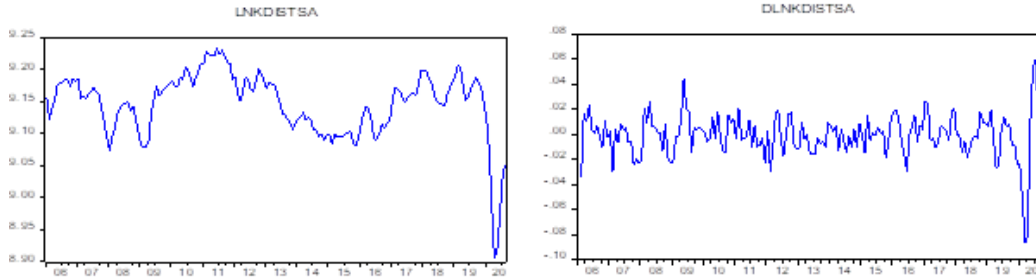
Vergi Gelirleri

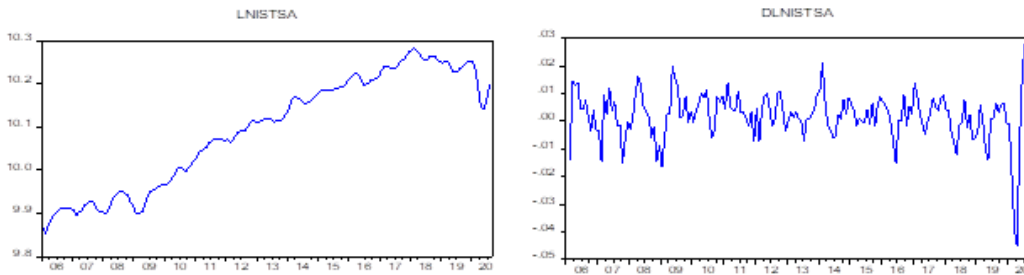
Sanayi Üretim Endeksi

Kayıt Dışı İstihdam

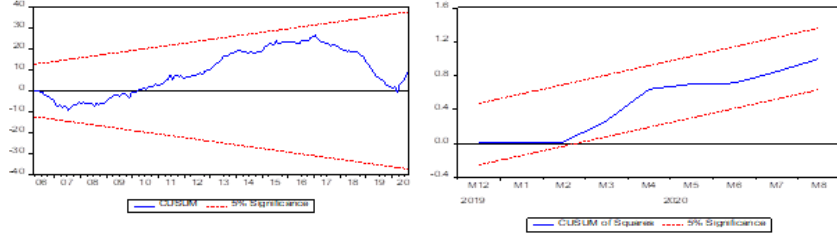

İstihdam

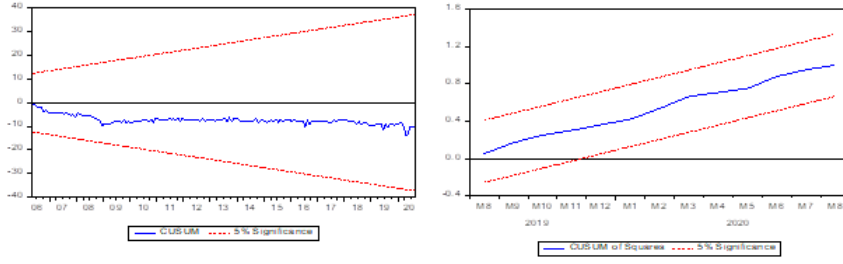

Ek 4. CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

Model 1

Model 2

Bu grafiklerin güven aralıkları içinde kalmış olması, yapılan tahminlerin istikrarlı olduğunu göstermektedir.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar(lar) beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Teşekkür (Varsa) : Makalenin yayın sürecinde değerli katkısı olanlar ÖHÜİBF Dergisi Editör(ler) ve hakem(ler)'ine teşekkür ederim.

Ethics Statement : As authors, we declare that in all the processes of the article, The Journal ÖHÜİBF acts in accordance with the principles of research and publication ethics. If otherwise determined, we will inform you that all responsibility belongs to the authors.

Acknowledgement : I'm would like to thank ÖHÜİBF Journal Editor (s) and referee (s) for their valuable contribution to the publication process of the article.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1251-1275

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1251-1275

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.848261

Geliş Tarihi / Received: 28.12.2020

Kabul Tarihi / Accepted: 18.02.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

AKILLI ŞEHİR PROJELERİNE VATANDAŞ KATILIMI: İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ ÖRNEĞİ

Ezgi SEÇKİNER BİNGÖL¹

Öz

Vatandaşlar ve vatandaş katılımı literatürde akıllı şehir gelişiminin önemli unsurları arasında sayılmaktadır. Akıllı şehirlerin dönüşümünde bilgili ve deneyim sahibi vatandaşların katılımı, projelerin başarısını ve sürdürülebilirliğini etkilemektedir. Şehirlerin akıllı şehir olma sürecinde önemli rol oynayan projelere vatandaş katılımı konusu ise ihmal edilebilmektedir. Bu çalışmada akıllı şehirlerde vatandaş katılımı olgusu tartışılmıştır ve İstanbul Büyükşehir Belediyesinin (İBB) akıllı şehir projeleri Sherry Arnstein'in Katılım Merdiveni Modeli bağlamında analiz edilmiştir. Bu doğrultuda İBB'nin akıllı şehir projeleri; belediye resmi faaliyet raporları, Avrupa Birliği İlişkileri Müdürlüğü'nün, Akıllı Şehir Müdürlüğü'nün ve İSBAK A.Ş'nin proje raporları, internet sayfaları ve projelere ilişkin çeşitli belgeler taranarak incelenmiştir. Projelerde vatandaş katılımının nasıl gerçekleştiği sorusu üzerinde durulmuştur. 2008-2019 tarihleri arasında gerçekleştirilen toplam 37 adet tamamlanmış akıllı şehir projesi doküman analizi yöntemi ile; projelerin amaçları, paydaşları, katılım düzeyleri, katılım şekilleri, katılımın içeriği, katılımın sonucu başlıkları çerçevesinde analiz edilmiştir. Çalışma sonunda, İstanbul'un akıllı şehir projelerine vatandaş katılımının katılımsız ve sembolik düzeylerde kaldığı sonucuna varılmıştır. Projelerin vatandaş odaklılıktan ziyade etkinlik odaklı olarak tasarlandığı, proje paydaşlarının çoğunlukla özel şirketlerden, fon ve teknoloji sağlayıcı ajanslardan oluştuğu görülmüştür. Eğitim ve bilgilendirme faaliyetlerine ağırlık veren projelerde katılımın sembolik kaldığı; tasarım ve hazırlık aşamasında vatandaş katılımına yer veren, mobil katılım, çalıştay, kuluçka merkezleri gibi girişimcilik faaliyetleri içeren projelerin ise güçlü katılım sağlama potansiyellerinin bulunduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Akıllı Şehir, Vatandaş Katılımı, Akıllı Şehir Projeleri, İstanbul Büyükşehir Belediyesi.

Jel Sınıflandırması : D73, H70, O22.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., Kamu Yönetimi, eseckinerbingol@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1250-4102.

CITIZEN PARTICIPATION IN SMART CITY PROJECTS: ISTANBUL METROPOLITAN MUNICIPALITY CASE

Abstract

Citizens and citizen participation are considered among the important elements of smart cities in the literature. The participation of knowledgeable and experienced citizens in the transformation of smart cities affects the success and sustainability of projects. Citizen participation in projects that play an important role in the transformation of cities into smart cities can be neglected. In this study, the phenomenon of citizen participation in smart cities is discussed and the smart city projects of Istanbul Metropolitan Municipality are analyzed in the context of the citizen participation model of Sherry Arnstein. The smart city projects of the Istanbul Metropolitan Municipality, the official annual reports of the municipality, the official websites of the Istanbul Metropolitan Municipality Directorate of European Union Relations, the Smart City Directorate and ISBAK, the project web pages and project reports have been scanned and examined. It has been tried to understand that how the citizen participation is shaped in projects. A total of 37 completed smart city projects were examined with document analysis method in the framework of following headings: the aims of the projects, stakeholders, participation levels, forms of participation, content of participation, outcome of participation. In the conclusion of the study; it is seen that citizen participation in smart city projects of İstanbul is at non-participation and symbolic level. It has been seen that the projects are designed as event-oriented rather than citizen-oriented, and the project stakeholders are mostly private companies, fund and technology provider agencies. Participation in projects focusing on education and information activities remains symbolic; It has been concluded that projects that include citizen participation in the design and preparation phase and that include entrepreneurial activities such as mobile participation, workshops, incubation centers have strong participation potential.

Keywords : Citizen Participation, Smart City, Smart City Projects, İstanbul Metropolitan Municipality.

Jel Classification : D73, H70, 022.

GİRİŞ

Günümüzde akıllı şehirlerin önemli unsurları olarak akıllı insan ve vatandaş katılımına yönelik vurguların arttığı görülmektedir. Çoğunlukla bir akıllı şehrin başarılı olabilmesi için gerekli olan unsurun iyi bir teknoloji alt yapısına sahip olmak olduğuna inanılırken, şehrin kullanıcısı olan bireylerin şehrin akıllılık düzeyini kendi bireysel gelişimleri ve öğrenme yetenekleri ile artırabilmesi söz konusudur. “Akıllı insan, farkındalığı, katılımcılığı ve yaratıcılığı yüksek, hayat boyu öğrenen, bilişim teknolojilerini hayatına dâhil etmiş, beşeri ve sosyal sermayenin ana unsuru ve şehir yaşamının odak noktası olan birey” olarak tanımlanmaktadır (Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 2019).

Literatürde akıllı şehirlerin muhteiyatının teknoloji ile şehirlerde kamu hizmetlerinin sunumunu iyileştirmenin ötesinde akıllı yönetim, akıllı ekonomi, akıllı insan, akıllı çevre, akıllı yaşam, akıllı hareketlilik gibi unsurlarla genişleme eğiliminde olduğu görülmektedir (Giffinger, Ferther, Kramar, Kalastek, Pichler, 2007). Akıllı şehirlerde mükemmel bir teknik alt yapı kurulmuş olsa dahi bir şehri akıllı hale getiren insanların kolektif zekâsı ve sosyal öğrenme sürecidir (Coe & Gilles, 2001: 86). Dolayısıyla şehir sakinlerinin veya akıllı şehir kullanıcılarının akıllı şehir tasarımında, akıllı şehir girişimlerinde, akıllı şehir oluşturma sürecindeki rolleri merkezidir.

Genel olarak bir şehrin akıllı şehre dönüşüm sürecinde vatandaş katılımının etkisi geç fark edilmektedir. Bütüncül bir bakış açısı ile akıllı şehirler, merkezinde bilgili, bağımsız ve yaratıcı vatandaşların bulunduğu, eğitim, kültür, sanat, entelektüel sermaye, iş ve ticaretin yer aldığı, teknolojik alt yapıya sahip şehirlerdir. Dolayısı ile, gerçekte akıllı şehir kavramı yalnızca dijital alt yapı ile gerçekleştirilen bir şehir konsepti değil, temelinde insanların rol oynadığı sosyal ve ilişkisel sermayenin de sürece dahil olduğu bir yapıdır (Nam & Padro, 2011: 285). Bu yüzden göz önünde bulundurulması gereken nokta, akıllı şehirlerle ilgili her şeyin her türlü işlemin, insanların aktif

katılımı ile doğrudan ilişkili olduğu gerçeğidir ki, bu da akıllı yönetim ile akıllı insan arasındaki iç içe geçmiş yapıyı ifade etmektedir (Merli & Bonollo, 2014: 141)

Bu çalışmada akıllı şehirlerde vatandaş katılımı olgusu tartışılmaktadır. Bu doğrultuda akıllı şehir dönüşüm sürecinde olan İstanbul'un akıllı şehir projeleri literatürde en çok bilinen vatandaş katılım modeli olan Arnstein'in Katılım Merdiveni Modeli (1969) bağlamında değerlendirilmiştir. Arnstein'in modeli netliği, sağlamlığı ve yaygın uygulaması nedeniyle benimsenmiştir. Uyarlamaları daha önce hükümet katılımı, tüketici katılımı, öğrenci katılımı ve diğer katılım bağlamlarında kullanılmış ve çok farklı katılım türlerinin sınıflandırılmasında kullanıldığı görülmüştür (Bkz. Willems, Bergh, Viaene, 2017; Cardullo & Kitchin, 2017). Çalışmanın birinci ve ikinci bölümde akıllı şehir ve vatandaş katılımı kavramları irdelenmiş, üçüncü bölümde akıllı şehirlerde vatandaş katılımı olgusu tartışılmış, dördüncü bölümde ise İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin 37 adet tamamlanmış akıllı şehir projesi ile ilgili yapılan doküman analizinin yöntemi ve bulguları sunulmuştur. Son bölümde ise, araştırmanın sonucuna yönelik değerlendirmeler yapılmış ve akıllı şehirlerde vatandaş katılımına yönelik ihtiyatlı fikirler ve olması gereken katılım mekanizmaları üzerine bir tartışma sunulmuştur.

I. AKILLI ŞEHİR

Akıllı şehirler literatürde birçok farklı isimlendirmeye sahiptir; bilgi şehri, yaşayan şehir, dijital şehir, sürdürülebilir şehir, sanal şehir gibi. Akıllı şehirlerin temel özelliklerine ilişkin olarak yapılan yazın taramasında; akıllı şehirlerin önemli bileşenleri, teknoloji, yönetim, ekonomi, çevre, insanlar ve bilgili bağımsız vatandaşların hareketleri olarak belirtilmektedir (Caragliu, 2009; Giffinger ve ark., 2007; Gudes, Kendall, Yigitcanlar, Pathak, Baum, 2010; Yiğitcanlar & Baum, 2008).

En basit tanımı ile akıllı teknolojilerle kentlerde kamu hizmetlerinin sunumunu iyileştirme olarak tanımlanabilecek olan akıllı şehir olgusunun zamanla içeriğinin genişlediği; ilgili tanımların artık bilgi şehirleri, dijital şehirler ve akıllı teknoloji şehirlerinin ötesine geçtiği görülmektedir. Akıllı şehirler, sadece günümüz teknolojilerini kullanmaya dayanan bir şehir olmanın ötesinde, hizmet sunulan toplumu geliştirmek ve yaşam kalitesini yükseltmek için iyi yönetimi, ekonomik gelişmeyi, eğitim fırsatlarını ve sosyal eşitliği sağlamayı da hedeflemektedir (Lehr, 2018: 3).

Jasorita (2018: 46), akıllı şehir teriminin, akıllı şehircilik, akıllı ekonomi, sürdürülebilir ve akıllı çevre, akıllı teknoloji, akıllı enerji, akıllı mobilite, akıllı sağlık, akıllı insan ve benzeri gibi bir dizi alt konu içeren bir şemsiye kavram olduğunu belirtmiştir. Toppeta ise (2010), akıllı kentin sürdürülebilirliği ve yaşanabilirliği sağlamayı amaçlayan, bilgi iletişim teknolojileri ve web 2 teknolojilerini diğer örgütsel ve planlama çabaları ile birleştirerek, bürokratik süreçleri hızlandırma amacı taşıyan ve kent problemlerine inovatif çözümler bulan bir kavram olduğunu belirtmiştir.

Caragliu, Del Bo, Nijkamp (2011: 70), akıllı şehirlerin temel özelliklerini sıraladıkları çalışmalarında, sosyal ve çevresel sürdürülebilirliği akıllı şehir gelişiminin önemli bir unsuru olarak belirtmişlerdir. Ayrıca, şehir gelişiminde sosyal ve ilişkisel sermayenin işlevini, kültür ve toplumun gelişmesini sağlayan gelişmiş idari ve ekonomik verimlilik ve iş odaklı kentsel kalkınma gibi özelliklerle birlikte sıralamışlardır.

Akıllı şehir, akıllı insanı destekleyen, ona değer katan ve akıllı şehrin oluşturulması sürecinde vatandaşları etkin hâle getiren şehirdir (Ataç, 2020: 71). Kumar (2015: 19) ise, akıllı şehrin unsurları arasında akıllı insanı hayat boyu öğrenen, sosyal ve etnik çoğulculuğa sahip, açık fikirli, kozmopolit, esnek ve kamusal yaşama aktif katılım gösteren insanlar olarak tanımlamıştır.

Literatürdeki bu tanımlardan anlaşılacağı üzere, bir akıllı şehri oluşturan önemli unsurlar arasında vatandaşlar yer almaktadır. Benzer başka çalışmalar vatandaşların akıllı şehirlerin sürdürülebilirliğinde önemli bir faktör olduğunu belirtmektedir (Bkz. Bednarska-Olejniczak, Svobodová, 2019, Caragliu ve ark., 2009; Castelnovo, Misuraca, Savoldelli, 2015).

II. VATANDAŞ KATILIMI

Vatandaş katılımı siyasi bir karar alınmadan önce ilgili veya etkilenen vatandaşların, sivil toplum kuruluşlarının ve hükümet aktörlerinin politika oluşturma sürecine dahil olduğu bir müzakere süreci olarak tanımlanabilir (EUKN, 2021). Lukensmeyer ve Wendy (2013: 3) vatandaş katılımını, bir grup vatandaşın devletin karar alma sürecine etki etmek için öğrenme, görüşlerini ifade etme ve ortak alanlarını keşfetme yolunu ifade eden katılımcı bir süreç olarak tanımlamışlardır. Bishop ve Davis (2002: 14), katılımı vatandaşların politik süreçlerde söz alma isteği olarak tanımlamıştır. Bu tür bir katılımın ise, vatandaş danışma komitelerinden, topluluk buluşmalarına, idare hukukuna ve son zamanlarda vatandaşların müşteri olarak fikrine danışma gibi şekillerde gerçekleşebileceğini belirtmişlerdir. Katılım Uluslararası Vatandaş Katılım Birliği (IAP) tarafından, “halkı problem çözme veya karar verme sürecine dahil eden ve daha iyi kararlar almak için kamusal girdiyi kullanan herhangi bir süreç” olarak tanımlamıştır (IAP, 2020).

Vatandaş katılımına ilişkin literatürde çok yaygın olarak tartışılan Katılım Merdiveni teorisinin sahibi Sherry Arnstein'dır (1969). Arnstein, katılımın, vatandaşların gerçekten katılım süreçlerinde etkili olduğu bir katılım mı, yoksa sözde bir katılım mı olduğu sorusu üzerinde durarak ilk kez gerçek ve sözde katılım arasındaki ayırımı dikkat çekmiştir. Arnstein (1969), katılımın boş ritüeline eşlik etmek ile katılımın sürecin sonucunu etkilemesi arasında önemli bir fark olduğunu belirtmiştir (Arnstein, 1969: 216).

Arnstein, vatandaş katılımının, vatandaşın iktidar karşısında gerçekten güçlendirilmesi anlamına geldiğini söylemiştir. Arnstein'a göre (1969: 216), “vatandaş katılımı, vatandaşın güçlü olabilmesi için zorunludur. Siyasi ve ekonomik süreçlerin dışında kalan vatandaşların bilinçli bir şekilde gelecek süreçlere dahil edilmelerini sağlayan iktidar gücünün yeniden dağıtılmasıdır.” Bilginin nasıl paylaşıldığının, hedeflerin ve politikaların nasıl belirlendiğinin, vergi kaynaklarının nasıl tahsis edildiğinin, programların nasıl işletildiğinin ve sözleşmeler ile himaye gibi yararların nasıl ayrıştırıldığının belirlenmesinde vatandaşların katıldığı bir stratejidir (Arnstein, 1969: 216). Aşağıdaki tabloda Arnstein'in Katılım Merdiveni Modeli görülmektedir:

Tablo 1. Arnstein'in Katılım Merdiveni Modeli

Güçlü katılım (Katılımın güçlü olduğu düzey)	Vatandaş kontrolü	Vatandaşlar kararlar üzerinde tam yönetsel güce sahiptir.	8
	Yetkilendirme	Vatandaşlar kararlar üzerinde baskın güce/çoğunluğa sahiptir.	7
	İş birliği	Vatandaşlar yöneticilere görüş bildirebilir ve müzakere edebilir.	6
Sembolik katılım (Katılımın sembolik olduğu düzey)	İkna etme (yatıştırma)	Vatandaşlara görüşleri sorulur ancak bu sonucu değiştirmez.	5
	Danışma	Vatandaşlara danışılır.	4
	Bilgilendirme	Vatandaşlar bilgilendirilir.	3
Katılımsızlık (Katılımın olmadığı düzey)	İyileştirme	Vatandaşlar rızaları olmadan eğitilir veya iyileştirilir.	2
	Etkileme	Vatandaşlar rızaları olmadan eğitilir veya etkilenir.	1

Kaynak: (Arnstein, 1969: 217).

Katılım Merdiveni modeline göre, katılım, katılım düzeylerini oluşturan sekiz basamaktan oluşmakta, bu sekiz basamak ise kendi arasında üç gruba ayrılmaktadır. Bu gruplardan ilki, katılımın olmadığı katılımsızlık grubudur. Katılımın olmadığı grupta 1) etkileme ve 2) iyileştirme basamakları yer almaktadır. Burada temel amaç; vatandaşların katılımını sağlamak değil, onlara vatandaşları eğitme ve iyileştirme imkânı sağlamaktır. Etkileme ve iyileştirme basamaklarında, vatandaşlar rızaları olmadan eğitilir, etkilenir veya iyileştirilir. İkinci grupta sembolik düzey yer almaktadır. Bu düzey 3) bilgilendirme, 4) danışma ve 5) ikna etme basamaklarından oluşmaktadır (Arnstein, 1969: 216). Bu grupta vatandaşların bilgilendirme, danışma gibi imkânları bulunmasına karşın düşüncelerinin güç sahiplerince önemsenme olanağı yoktur. Bilgilendirme aşamasında, vatandaşlar tek taraflı olarak bilgilendirilir; bilgilendirilme sonrası herhangi bir görüş veya fikir bildirmezler; Danışma aşamasında vatandaşlara danışılır ancak bu danışma eylemi kararları etkilemez. İkna etme (yatıştırma) aşamasında ise, vatandaşlara görüşleri sorulur, vatandaşlar görüş bildirir, ancak bu katılım sürecinin sonucunu değiştirmez. Katılım merdiveninin üçüncü grubunu vatandaşın güçlü olduğu basamaklar oluşturmaktadır. Bu grupta 6) iş birliği, 7) yetki devri ve 8)

vatandaş kontrolü yer almaktadır. İşbirliğinde vatandaşlara müzakere imkânı tanınmaktadır; vatandaşlar yöneticilere görüş bildirebilir, süreçle ilgili müzakere imkanına sahiptir; yetki devri ve vatandaş kontrolü basamaklarında, karar verme sürecinin kontrolü tamamen vatandaşlara geçmektedir. Yetkilendirmede, vatandaşların kararlar üzerinde çoğunluğa sahip olması söz konusudur. Vatandaş kontrolünün olduğu son basamakta ise, vatandaşlar kararlar üzerinde tam bir yönetsel güce sahiptir (Arnstein, 1969: 216-223).

III. AKILLI ŞEHİRLERDE VATANDAŞ KATILIMI

Vatandaş katılımı, akıllı şehirlerin birçok tanımında anahtar bir unsur olarak yer almaktadır. Literatürde birçok çalışma, vatandaşların akıllı şehirlerin en önemli aktörleri olduğunu bildirmiştir (Craglia & Granner, 2014; Hollands, 2008; Lim, Malek, Hussain, Tahir, 2018). FP7-ICT ve CIP ICT-PSP gibi, bazı Avrupa Komisyonu programları, akıllı şehre, “vatandaş odaklı açık inovasyon ortamı” olarak yaklaşmaktadır (Schaffers, Pallot, Trousse, Nilsson, Oliveria, 2011). Sürdürülebilir bir şehir için de katılımcı uygulamaların önemine vurgu yapılmaktadır (Caragliu ve ark., 2009; Castelnovo ve ark. 2015; Bednarska-Olejniczak, 2019). Akıllı şehirlerin gelişimi, akıllı şehirlerde yaşayan vatandaşların gelişimi ile direkt ilişkili olduğundan iyi akademik eğitim almış ve teknolojik olarak çeşitli yeteneklerle donatılmış vatandaşların varlığı akıllı şehirler için elzemdir (Ataç, 2020: 109).

Akıllı şehirlerde vatandaşın önemli rolü Castelnovo’ya göre (2016: 53) üç tür sebepten kaynaklanmaktadır: (1) vatandaşlar, şehirlerin karmaşıklıklarının (yani şehirleşmenin) olası bir kaynağıdır; (2) akıllı şehirlerin sağlayabileceği değerlerin faydalanıcılarıdır ve (3) katılımcılardır ve dolayısıyla akıllı şehirlerin gelişmesinden sorumludurlar. Cornwall’a göre (2008: 274), akıllı şehir projeleri vatandaşların katılımı olmadan başarısız olacaktır. Berntzen ve Johannessen (2016a, 2016b), kentlerin akıllılığını, yöneticilerin vatandaş ile diyaloglarının, etkileşimlerinin ve iş birliğinin belirlediğini savunmuştur.

Lim ve arkadaşları (2018: 49), akıllı şehirlerde vatandaşların rollerinin belirsiz olduğu ve bu belirsizlik netleşirse, akıllı şehirlerin daha iyi işleyeceğini savunmuşlardır. Buna göre, akıllı şehirlerde iki tip vatandaş modelinden bahsetmişlerdir. Birincisi, ideal tip aktif vatandaşlar; (kapsayıcılık, kolektif, aşağıdan yukarıya yaklaşımlar, özerklik) ve ikincisi depresif tip vatandaşlar (daha az aktif, tepeden inme yaklaşımlar, sivil paternalizm veya başarıya sıkı sıkı bağlı). White (1996), benzer şekilde, aşağıdan yukarı yaklaşımların vatandaşları güçlendirdiğini ve katılımı etkili kıldığını belirtmiştir.

Ataç (2020: 144–145) şehirlerin akıllı şehirlere doğru olan dönüşüm sürecinde üç tür yaklaşımın olduğundan bahsetmiştir. Bunlar yukarıdan aşağı, karma ve aşağıdan yukarı yaklaşımlardır. Yukarıdan aşağı yaklaşım; tündengelim temeline dayanır. Akıllı şehrin nasıl olduğuna veya olması gerektiğine dair net hipotezler veya kuralcı yaklaşımlardan yola çıkılır. Bu yaklaşımın olumlu tarafı hızlı bir şekilde karar alınması, şehrin kaynaklarının tek bir hedef doğrultusunda koordineli bir şekilde hizmete sunulmasıdır. Yaklaşımın olumsuz tarafı ise, karar alma noktasında monopol bir yapıya sahip olunması ve yeni çözümler içeren yaratıcı düşünce yapısının yok olma ihtimalidir. Aşağıdan yukarı yaklaşım; tümevarım temeline dayanır. Başkaları tarafından tanımlanan akıllı şehir pratiğinin nasıl sentez haline getirildiğine bakılarak yola çıkılır. Akıllı şehrin tipi ve süreci varılan sentezin sonucuna göre ortaya çıkar. Karma yaklaşım ise; hedeflerin ele alınması ve kurallara yaklaşım noktasında daha az kuralcı bir yapıya sahip bir yaklaşımdır. Hükümet girişimine, teknoloji sağlayıcılar ve toplum dahil olur. Karışık bir karar alma yöntemi olduğu için akıllı şehirlerin bir çoğu aslında bu bölüme dahil durumdadır (Ataç, 2020: 144–145).

Berntzen ve Johannessen (2016b: 300–301), akıllı şehirlerde vatandaş katılımının üç kategoride incelenebileceğinden bahsetmiştir. İlk olarak, yeterlilik ve deneyim sahibi olarak vatandaşlar hizmetlerin, projelerin gelişimi için birçok tecrübe sunabilirler. Bazı vatandaşların kentin sahip olmadığı yeterlilikleri olabilir. Vatandaşları dinleyerek belki projelerin potansiyel problemleri veya riskleri azaltılabilir. İkincisi, veri toplayıcı olarak vatandaşlar; akıllı telefonlar ve diğer teknolojileri kullanarak çevresel ve diğer verilerin toplanmasına yardımcı olabilir. Üçüncü olarak, demokratik katılımcılar olarak vatandaşların aktif katılımı, yerel düzeyde demokrasiyi

geliştirir. Katılım sadece karar alma süreçlerinde yer almakla ilgili değil, aynı zamanda vatandaşların birbirini önemseydiği sürdürülebilir yerel topluluklar oluşturmakla da ilgilidir.

Akıllı şehirlerde vatandaş katılımı birçok açıdan sektöre uğrayabilir. Bunlar: i) sivil katılımın şekli, özel sektör veya merkezileşmiş iktidar gücü tarafından belirlenebilmektedir, ii) katılım sürecinin kim tarafından düzenlendiği ve bu sürecin aktörlerinin motivasyonunun ne olduğu önemlidir, iii) akıllı şehirlerde teknolojinin yarattığı kamusal değerler, vatandaşlara ulaşamayıp yalnızca özel sektör veya elitler tarafından paylaşılabilir iv) yönetişimin önemli unsurları; vatandaşlar ve sivil toplumken, bu gerçekte yalnızca sivil toplum veya yalnızca özel sektörün oluşturduğu bir sivil toplum katılımına dönüşebilmektedir, son olarak; v) akıllı şehirlerin dönüşümünde vatandaş katılımını merkeze almak, dönüşüm yararlanıcıların faydasına bırakıldığında çıkmaza girebilir, özellikle katılım süreci iyi yönetilemezse (Bingöl, 2020: 456).

IV. AKILLI ŞEHİR PROJELERİ VE VATANDAŞ KATILIMI

Akıllı şehir projelerine vatandaş katılımı, akıllı şehir yönetimine vatandaş katılımı ile aynı anlama gelebilmekle birlikte farklı bir analiz gerektirebilir. Çünkü birçok yerel yönetimde akıllı şehirlerle ilgili politikaların ve uygulamaların tamamı projeler üzerinden gerçekleştirilmektedir. “Akıllı şehre geçiş esnasında uygulanacak yol haritası, projelerin detayları, planı yapan danışmanlık firmasına, planı uygulayacak olan şehir yönetimine, planın uygulanacağı şehrin sosyoekonomik ve kültürel yapısına, maliyetlere ve benzeri birçok etkin unsura bağlı olarak değişmektedir” (Ataç, 2020: 176).

Ataç (2020: 175–176), akıllı şehir projelerinin yürütülmesi sürecinde birçok farklı sorunla karşılaşılma ihtimali bulunduğunu, projelerin başarılı olmasında ise önemli bazı noktaların dikkate alınması gerektiğine değinmiştir. Buna göre, akıllı şehir stratejisinin yer aldığı bir yol haritası hazırlanmalı ve akıllı şehre dahil olan bütün paydaşlar bu yol haritasının hazırlanması sürecine aktif olarak katılmalıdırlar. Projelerin ön hazırlık ve değerlendirme aşamalarında, paydaşların belirlenmesi ve sosyal katılım sağlanmalıdır. Bunun içinse akıllı şehir yönetiminin bulunduğu yerin yerel demokrasi kültürüne göre aşağıdan yukarı mı, yukarıdan aşağı mı bir yaklaşım benimseyeceğini belirlemesi gerekir.

Akıllı şehir projelerini geniş halk katılımı ile gerçekleştiren birkaç şehir örneği şu şekilde sıralanabilir: Londra Belediyesi, Smart London projesi kapsamında Londralıların şehrin dönüşümüne katkıda bulunmasını; Talk London, Volunteer London, Public Meetings, Young Londoners Participation Network gibi uygulamalarla teşvik etmektedir². Kanada’da Yeşil Şehir Eylem Planı çerçevesinde Vancouver şehrinin yeniden yapılanmasında 35.000 vatandaşın katılımı sağlanmıştır³. Paris Belediyesi, “Madame Mayor, I have an idea” projesi kapsamında vatandaşların akıllı şehir proje tekliflerini almış, katılımcı bütçeleme tekniği ile 21.000 vatandaş, şehir genelinde 41 dikey bahçe projesi, geri dönüşüm istasyonları, okullarda bahçeler ve öğrenciler ve girişimciler için ortak çalışma alanları kurulması için fikir belirtmiştir⁴.

IV.I. Akıllı Şehir İstanbul: Projelere Vatandaş Katılımı Üzerine Bir Araştırma

İstanbul, Türkiye’de akıllı şehir çözümlerini uygulama sürecini başlatan öncü şehirdir. Türkiye nüfusunun yaklaşık % 20’sine ev sahipliği yaptığı için şehir, hızlı kentleşme, yüksek nüfus ve kaynak kullanımı endişelerini taşımaktadır. Bu yönde, Mayıs 2016’da danışmanlık hizmeti satın almak için çıktığı “Akıllı Şehir Projesi I. Aşaması Hizmet Alım İşi” ihalesiyle yola çıkmıştır. Açılan bu ihaleyi İSBAK A.Ş. kazanmış ve imzalanan “Akıllı Şehir Projesi Danışmanlık Hizmet Alımı” anlaşmasına istinaden İSBAK A.Ş. bünyesinde kurulan “Akıllı Şehir Proje Ofisi” ile birlikte akıllı şehir uygulaması başlamıştır (Ataç, 2020: 278). Bu ofis, 2017 yılında Bilgi İşlem Daire Başkanlığına bağlı bulunan Akıllı Şehir Müdürlüğü’ne devredilmiş; projenin takibi İstanbul Büyükşehir Belediyesinin merkez teşkilatına bırakılmıştır. Bu şekilde, İSBAK A.Ş. projenin

² Detaylı bilgi için bakınız: <https://www.london.gov.uk/>

³ Bkz: <https://vancouver.ca/files/cov/Greenest-city-action-plan.pdf>

⁴ Bkz: <https://www.nesta.org.uk/feature/10-people-centred-smart-city-initiatives/madame-mayor-i-have-an-idea/>

“operasyon kanadı” olarak sürece devam etmiştir (Ataç, 2020: 279; Can, 2019). Akıllı şehir gündemine ulaşmak için beş adım izlenmiştir; Dünyadaki en iyi uygulamaların literatür taraması ve incelenmesi, mevcut durumun analizi, vizyon ve stratejinin belirlenmesi, detaylı altyapı tasarımı ve projenin önceliklerinin belirlenmesi, kaynak gereksinimleri, yönetim ilkeleri ve performans göstergeleridir (İBB, 2017: 50). Akıllı Şehir Proje Ofisi tarafından bir müddet sürdürülen çalışmaların ardından, İstanbul Akıllı Şehir Projesi’yle ilgili veya bağımsız olarak ortaya çıkan birçok akıllı şehir projesi hali hazırda bitirilmiştir veya yapım aşaması devam etmektedir (Ataç, 2020: 296).

a. Araştırmanın yöntemi

Bu çalışmada İstanbul Büyükşehir Belediyesi’nin akıllı şehir projeleri Sherry Arnstein’in Katılım Merdiveni modeli çerçevesinde doküman analizi yöntemi ile incelenmiştir. Arnstein’in Katılım Merdiveni uyarlamaları daha önce hükümet katılımı, tüketici katılımı, öğrenci katılımı, proje katılımları ve diğer katılım bağlamlarında kullanılmış ve çok farklı katılım türlerinin sınıflandırılmasında kullanıldığı gösterilmiştir (Willems ve ark., 2017; Cardullo & Kitchin, 2017). Doküman analizi, nitel bir araştırma yöntemidir ve yazılı belgelerin içeriğini titizlikle ve sistematik olarak analiz etmek için kullanılır. Doküman analizi, basılı ve elektronik materyaller olmak üzere tüm belgeleri sistematik olarak incelemek ve değerlendirmek için kullanılan bir yöntemdir. İlgili konu hakkında bir anlam çıkarmak, bir anlayış oluşturmak, bilgi geliştirmek için verilerin incelenmesini ve yorumlanmasını gerektirir. Dokümanlarda bulunan verileri bulma, seçme, anlamlandırma, değerlendirme ve sentezlemeyi içermektedir (Kıral, 2020: 173–175). Doküman analizi sürecinde Kıral’ın (2020: 183) bu süreç için sentezlediği, dokümanın seçimi, dokümana ulaşma ve sınırlama, dokümanın orijinalliğini kontrol etme, dokümanı anlamaya çalışma, detaylı ve derinlemesine okuma, içerik analizi (kategorilerin temaların oluşturulması, analiz birimlerinin yerleştirilmesi), sayısallaştırma ve yüzdelerle ifade etme, veriyi raporda kullanma ve yorumlama basamakları sırası ile izlenmiştir.

Projeler yaklaşık 120 akıllı şehir projesi içerisinden 2008-2019 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olanlar ve içeriklerine ilişkin yeterli bilgiye erişilebilenler arasından seçilmiştir. Toplamda 37 belediye projesi, sekiz başlık altında tek tek taranmış, her belediye projesi bu başlıklara göre değerlendirilmiştir. Projelere vatandaş katılımının nasıl gerçekleştiği, katılımın şekli ve katılımın sonucunda ne olduğu konuları özellikle anlaşılmaya çalışılmıştır. Projeler; tanımları ve amaçları, paydaşları, katılım düzeyleri katılım tipi, katılımın içeriği, katılımın şekli ve katılımın sonucu başlıkları altında analize tabi tutulmuştur. Analiz aşamasında; hedefler, paydaşlar, katılım düzeyleri, katılım tipleri, katılımın içeriği ve katılımın sonucu başlıkları ile ilgili bulgular tek tek sıralanmıştır.

b. Araştırmanın bulguları

Aşağıdaki tabloda (Tablo 2)⁵, projelerle ilgili yapılan sınıflandırmalar ve doküman analizinin ayrıntıları yer almaktadır.

Tablo 2. Beşinci sütunda yer alan; SK=sembolik katılım, GK=güçlü (gerçek) katılım, KY= katılım yok (katılımsız) düzeyleri ifade etmektedir Üçüncü sütunda, etkileme (1), iyileştirme=iyileş. (2), bilgilendirme=bilgi. (3), danışma (4), ikna etme (5), iş birliği (6) ve yetkilendirme=yetki. (7) şeklinde ifade edilmiştir. Katılım düzeylerinin numaralandırılması ve anlamlandırmaları Sherry Arnstein’in Katılım Merdiveni modeline göre yapılmıştır (Bkz. Tablo 1).

⁵ Bu tabloda yer alan tüm veriler, İBB’nin 2011-2018 tarihleri arasındaki Faaliyet Raporları’ndan, İBB Avrupa İlişkileri Müdürlüğü’nin resmi internet sayfasından (<https://ab.ibb.istanbul/projeler-ve-calismalar/>), ISBAK A.Ş.’nin sayfasından (<https://www.isbak.istanbul>), projelerin kendi internet sayfaları aranarak elde edilmiştir. Proje sayfaları tabloda ayrıca belirtilmiştir. Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tablo 2. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Akıllı Şehir Projeleri ve Vatandaş Katılımı

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
1.	Zemin İstanbul	Şehir Bilimi başlığı çerçevesinde çevre, enerji, ulaşım ve sosyal inovasyon gibi konulara girişimcileri çekmeyi, İstanbul halkına özellikle gençlere akıllı şehir anlayışını getirmeyi hedeflemektedir (https://www.ibb.istanbul/SitePage/Index/229).	İstanbul Kalkınma Ajansı, İBB AB İlişkileri Müdürlüğü.	Bilgi. (3), Danışma (4), İş birliği (6).	GK	Girişimciler ve vatandaşlar oluşturulan kuluçka merkezlerinde eğitime tabi tutulmakta, test ve deney yapılabilmektedir. Ürün ve hizmet üretiminde vatandaşla birlikte olmayı amaçlamıştır.	Çağrı (ilan) ve başvuru ile.	Bilgilenme, deneyimleme, eğitime.
2.	Yürü Keşfet	Lokasyon tabanlı tarih, kültür ve turizm mobil uygulamasıdır. Bu uygulamayla, kullanıcıların kenti bilinçli bir şekilde gezmesi, kültürel miras hakkında bilgi sahibi olması ve kaliteli zaman geçirmesi hedeflenmektedir.	İBB Coğrafi Bilgi Sistemleri Müdürlüğü, İstanbul Kalkınma Ajansı	Bilgi.(3), Danışma (4), İş birliği (6)	GK	Kullanıcılar, hazır gezi rotalarından birini gezebilir, kendi gezi planlarını yapabilir.	Uygulama belediyenin web sayfasında, Google play store uygulaması ile indirilebilmektedir.	Kullanıcılar, uygulama ile ilgili geri bildirimler verebilmekte, 45'ten fazla turistik gezi mekânı ile ilgili yorum yapabilmekte, başka kullanıcılarla deneyimlerini paylaşabilmektedir.
3.	YÜĞİM-Yüksek Güvenlikli İş Sürekliliği Merkezi	Kamu kurum ve kuruluşlarında, doğal afet esnasında, BİT hizmetlerinin kalitesini, sürekliliğini artırarak vatandaşa sunulan bilgi ve teknoloji transferini kolaylaştıran, bilgiye dayalı işbirlikçi ve ortak ağlar ve kullanım alanları oluşturmak (İBB, 2016: 51).	İBB Bilgi İşlem Müdürlüğü, Kaynak Geliştirme ve İştirakler Daire Başkanlığı.	Etkileme-iyileştir. (1), (2).	KY	-	-	-
4.	Yönetişim İstanbul: BİNAP (Bölgesel İletişim Noktaları Analizi)	İstanbul'un çeşitli ilçelerine kurulan iletişim noktaları ile halkla ilişkiler alanında küresel rekabet edilebilirliğe katkıda bulunacak çalışmalar yapmaktadır (https://ab.ibb.istanbul/yonetisi-m-istanbul-binap-bolgesel-iletisim-noktaları-analizi/).	İBB Halkla İlişkiler Müdürlüğü	Bilgi. (3), Danışma (4), İkna (5).	SK	Vatandaşlar iletişim noktalarına başvurarak, İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne kolayca ulaşabilmekte, talep, istek ve şikâyetlerini iletebilmektedir.	İletişim noktalarına bizzat giderek. Başvuru ile.	Vatandaşlar tek taraflı olarak dinlenmekte, soruları yanıtlanmakta ve çözüme kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Vatandaşların projelerle, hizmetlerle ilgili görüşleri alınmamakta veya bunlar politika çıktılarına dönüştürülmemektedir.

Kaynak: Yazar tarafından hazırlanmıştır.

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
5.	Adaptif Trafik Yönetim Sistemi (ATAK)	Trafik yoğunluğunu azaltılması amacıyla hizmet eden akıllı trafik ışıkları sistemidir. Kavşaklardaki trafik yoğunluğu, sensörler vasıtasıyla ölçülerek trafik ışıklarındaki sürelerin araç sayısına göre değiştirilmesi mümkündür (https://www.isbak.istanbul/akilli-ulasim-cozumleri/adaptif-trafik-yonetim-sistemi-atak/).	İSBAK A.Ş.	Etkileme-iyileştir. (1), (2).	KY	-	-	-
6.	Yenilenebilir Enerji Üretiminde Yenilikçi Proseslerin Geliştirilmesi	Teknoloji-bilgi yoğun yerli ürünlerin üretilmesi sonrasında, ürünlerin çevre alanında hizmet sunan bir kamu kurumu tarafından ar-ge ve yenilik çalışmalarında kullanması; yenilikçi enerji üretim süreçlerinin üretilmesi sonucunda katma değeri yüksek ürün çıktısı hedeflenmiştir (İBB, 2108: 62), (https://ab.ibb.istanbul/yenilenebilir-enerji-uretiminde-yenilikci-proseslerin-gelistirilmesi/).	İSKİ, İTÜ	Etkileme-İyileştir. (1), (2).	KY	-	-	-
7.	Üniversiteler İçin Trafik Kontrol Merkezi	Mevcut trafik yoğunluğunun dengelenmesine ve kentteki ulaşım yollarının verimli kullanımına imkân sağlamak hedeflenmiştir. ARGE ve BİT tabanlı çalışmalar desteklenerek üniversiteler, farklı disiplinler ve kamu kurumları arası iş birliği amaçlanmıştır. (https://ab.ibb.istanbul/universiteler-icin-trafik-kontrol-merkezi/).	Trafik Müdürlüğü, Yıldız Teknik Üniversitesi Elektrik Elektronik Fakültesi, Boğaziçi Üni.	Danışma (4), İşbir. (6), yetki. (7).	GK	Üniversitesinde kurulan trafik laboratuvarlarında öğretim üyeleri ve gönüllü öğrenciler uygulamalı testler, araştırmalar, analizler yaparak trafik çözümleri ve projeler geliştiriyor.	İBB'nin organize ettiği projeye, üniversitelerin ve gönüllü öğrencilerin dahil olması ile.	Öğretim üyeleri ve öğrencilerin İstanbul trafiğini düzenleyecek çözümler üretmesi, yaşayan trafiğe destek sağlaması İBB merkezine trafik kontrol merkezlerinden devamlı veri akışı olması ile gönüllüler ve aktörler doğrudan projenin sonuçları üzerine etki sahibi olmaktadır.

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
8.	Uluslararası Öğrenciler İçin İstanbul Rehberlik ve Danışma Merkezi Projesi	İstanbul'un öğrenciler için entelektüel ve mesleki olarak çekici bir merkez haline getirilmesine katkıda bulunmaktır (https://ab.ibb.istanbul/uluslararasi-ogrenciler-icin-istanbul-rehberlik-ve-danisma-merkezi/).	Dış İlişkiler Müdürlüğü, İTÜ, Marmara Ü., Bahçeşehir Ü., İBB Gençlik Meclisi, birçok STK ve öğrenci derneği.	Bilgi. (3), İşbir. (6).	SK	Uluslararası öğrencilerle ulusal öğrenciler arasındaki iletişim eksikliğinin azaltılması, uluslararası öğrencilerin karar alma süreçlerine katılımının sağlanması.	Türkçe okuma günleri, proje yazma eğitimleri, Teknik Gezi Programları, konser, tiyatro programları. Çeşitli üni. ve STK'ları ziyaret (İBB, 2014).	Öğrencilerin bilgilendirilmesi, yönlendirilmesi, eğitilmesi ve çeşitli dernekler, üniversiteler ve belediye aracılığı ile, kendilerini ilgilendiren konularda görüş bildirebilmeleri sağlanmaktadır.
9.	UGETAM Yenilenebilir Enerji Eğitim Merkezi	Güneş enerjisi ağırlıklı bir yenilenebilir enerji eğitim laboratuvarı kurulması, enerji konusunda farkındalığın ve eğitimler yoluyla kurum kapasitesinin artırılması amaçlanmıştır (https://www.ugetam.istanbul/).	UGETAM A.Ş.	Etkileme iyileştir. (1), (2), Bilgi. (3).	SK	Personel belgelendirme sisteminin kurulması, uzaktan eğitimler verilmesi, kurumsal ve kişisel gelişim eğitimleri verilmesi.	Personelin eğitimlere başvurması ve katılımı yolu ile.	Personelin tek yönlü olarak eğitilmesi, bilgilendirilmesi mesleki yeterliliklerinin geliştirilmesi sağlanmaktadır.
10.	Süs Bitkileri Üretimi Kapasite Geliştirme ve Deneme Amaçlı Araştırma Merkezi Kurulması	Verimlilik Laboratuvarı , Sera ve Bitki Koruma Laboratuvarı bulunduran bir ARGE binası kurulması projesidir. (https://ab.ibb.istanbul/sus-bitkileri-uretimi-kapasite-gelistirme-ve-deneme-amacli-arastirma-merkezi-kurulmasi/).	İstanbul Ağaç ve Peyzaj A.Ş.	Etkileme (1), iyileştir., (2) Bilgi (3).	SK	Kaliteli standartlarda bitkisel üretim yapılması, mevcut teknik personel ve bitki üreticilerinin bilinçlendirilerek çalışmalar gerçekleştirilmiştir.	Bitki üreticilerine ve personele eğitim vererek.	Personelin tek yönlü olarak eğitilmesi, bilgilendirilmesi böylelikle süs bitkileri alanında belirli standartlara ulaşılmasına katkıda bulunmaları sağlanmıştır.
11.	Sürdürülebilir Toplu Taşıma İçin Kara Kutu Geliştirilerek Sürüş Güvenliği ve Yakıt Tasarrufu Sağlanması	Türkiye'de ilk defa farklı sektörlerde uygulamaları bulunan 'kara kutu' teknolojisinin toplu ulaşımda hayata geçirilmesi, şoförlere eğitim verilerek yakıt tasarrufu sağlanması (https://ab.ibb.istanbul/surdurulebilir-toplu-tasima-icin-kara-kutu-gelistirilerek-sures-guvenligi-ve-yakit-tasarrufu-saglanmasi/).	Teknoloji Geliştirme Müdürlüğü	Etkileme (1), iyileştir. (2).	KY	-	-	-

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımin içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımin sonucu
12.	Su Yönetiminde Kayıp/Kaçakların Düşürülmesi Pilot Uygulaması	Su yönetimi alanında inovatif uygulamaların, BİT'e dayalı yönetim süreçlerinin geliştirilmesi ile kaynak ve işletme verimliliği gibi yüksek katma değer yaratan hizmetlere önem vererek, verimliliği artırmaktır (https://ab.ibb.istanbul/su-yonetiminde-kayip-kacaklarin-dusurulmesi-pilot-uygulaması/).	İSKİ Genel Müdürlüğü	Etkileme (1), iyileştir. (2).	KY	-	-	-
13.	Sporla Bağlan Hayata	Davranış bağımlılıklarıyla mücadele kapsamında teknolojinin (İnternet, Online Porno, Online Oyun, Online Alışveriş, Online Sohbet, Cep Telefonu gibi teknoloji bağımlılığı) çocuklar ve gençler üzerindeki olumsuz etkilerinin bertaraf edilmesi ve sosyal bütünleşmenin sağlanması amaçlanmaktadır.	Gençlik ve Spor Müdürlüğü, Zabıta Daire Başkanlığı, Yeşilay Cemiyeti	Etkileme (1), İyileştir. (2), Bilgi. (3).	SK	Teknoloji bağımlılığına yönelik seminerler gerçekleştirilmesi, çocuklara ve gençlere farklı spor branşlarında ve ritim-müzik alanında eğitimler verilmesi, konserler, müsabakalar, ödül törenlerinin düzenlenmesi, güvenli internet eğitimi verilmesi (https://sporlabaglanhayata.ibb.gov.tr/icerik/9/sporla-baglan-hayata-temel-faaliyetler).	Fatih-Beyoğlu semtlerinde risk altında olduğu tespit edilen 5-15 yaş arası çocuklar ve 15-24 yaş arası gençlerin seçilmesi, ev ziyaretlerine gidilmesi ve eğitimlerin sağlanması.	Eğitim faaliyetlerine katılan 300 çocuğun/gençin sosyal yaşama kazandırılması, spor yapmalarının sağlanması, ailelerin teknolojinin kötü etkileri ile ilgili farkındalıklarının artırılması sağlanmıştır.
14.	Spor Aktiviteleri İçin RFID Tabanlı Ölçme ve Değerlendirme Sistemi	SPOR AŞ'nin veya diğer benzeri organizatörlerin koşu ve yüzmede elektronik ölçme ve değerlendirme için geliştirilen sistemi kullanmalarını sağlayarak dışa bağımlılıktan kurtarmak, sisteme dâhil olan sporcuların sistemin Sporcu Kişisel Yönetim Paneli kısmından kendi performanslarını izleyebilmelerini sağlayıp ileriye dönük planlama yapmalarını kolaylaştırmak (https://ab.ibb.istanbul/spor-aktiviteleri-icin-rfid-tabanlı-olcme-ve-degerlendirme-sistemi/)	BELBİM A.Ş., SPOR A.Ş., İstanbul Teknik Üniversitesi	Bilgi. (3), İş birliği (6), Yetki. (7).	GK	İstanbul öncelikli olmak üzere bölgedeki ve Türkiye'deki diğer ilçe belediyelerinin de kendilerine ait yürüme parkurlarında veya spor alanlarında bu sistemi kurmalarının sağlanması vatandaşın da bilgi teknolojileri odaklı çözümleri kullanımını yaygınlaştırılması.	Sporcular RFID tabanlı ölçme sistemini cihazlarına indirerek kullanmakta bu şekilde projenin gerçekleşmesine doğrudan katkıda bulunmaktadır.	Sporcuların mobil uygulama ile performanslarını izleyebilmeleri mümkün olmakta ve ileride yapılacak yüzme ve maraton aktiviteleri için veri sağlamaları sağlanmaktadır.

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
15.	Sera Gazı Emisyon Envanteri Kapsamının Belirlenmesi	Sera gazı salınımına neden olan kaynakların belirlenmesi, sayısallaştırılması, toplam salınımların ve azaltım hedeflerinin en etkin şekilde oluşturulması için gerekli olan çalışmanın kapsam ve çerçevesinin belirlenmesi ve fizibilite çalışmasının yapılması hedeflenmiştir (https://ab.ibb.istanbul/sera-gazi-emisyon-envanteri-kapsaminin-belirlenmesi/)	Çevre Koruma Müdürlüğü	Etkileme (1), iyileştir. (2).	KY	-	-	-
16.	Sayısal Telsiz ile Afetlerde Kesintisiz Haberleşme, Ekip Yönetimi ve Şiddet Haritası Üretimi	Afet durumlarında kesintisiz kullanılacak bir sistem ve teknoloji olan sayısal telsiz teknolojisinin geliştirilmesi amaçlanmıştır (https://ab.ibb.istanbul/sayısal-telsiz-ile-afetlerde-kesintisiz-haberlesme-ekip-yonetimi-ve-siddet-haritasi-uretimi/).	Afet ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü	Etkileme, (1) iyileştir. (2).	KY	-	-	-
17.	Sağlık Turizmi Başkenti İstanbul	İstanbul'un, 'Sağlık Turizmi Başkenti' olarak tanınırlığını sağlanması, İstanbul'un sağlık turizminde bölgesel cazibe merkezi haline getirilmesi amaçlanmıştır.	İBB Sağlık ve Sosyal Hizmetler Daire Başkanlığı, İştirakler Koord. Müdürlüğü, T.Sağlık Vakfı, İl Özel İdaresi, Sağlık A.Ş., THY.	Bilgi. (3), İş birliği (6).	SK	İstanbul'da tedavi görmek isteyen yurtdışından gelen hasta ve hasta yakınlarının muhatap bulabileceği resmi bir platform oluşturulması, bu yönde etkin iş birliği ve protokollerin yapılması, kentin sahip olduğu avantaj ve güçlü unsurların tek bir yerden eşgüdümünün sağlanması.	Kamu kurumları, özel sağlık işletmeleri, turizm temsilcilerinin katılımı ile.	Paydaşların iş birliği ile sürece karşılıklı katkı sunması ve bilgilendirilmesi.
18.	Raylı Sistemler İçin Rejeneratif Enerji Geri Kazanım Sistemi Tasarımı ve Prototip Evirici Üretimi	Proje kapsamında geliştirilen frenleme enerjisinin geri kazanımı sistemi ile aracın harcadığı enerjinin %10 oranında azaltılması hedeflenmiştir (https://ab.ibb.istanbul/rayli-sistemler-icin-rejeneratif-enerji-geri-kazanim-sistemi-tasarimi-ve-prototip-evirici-uretimi-regekas/).	İstanbul Ulaşım A.Ş.	Etkileme (1).	KY	-	-	-

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
19.	Gençler Temiz Denizler İçin Elele	Çeşitli ülkelerden gençleri İstanbul'da buluşturarak sosyal aktivitelerle deniz kirliliği ile ilgili farkındalık ve bilinç düzeyinin artırılmasını sağlamayı amaçlamaktadır (https://ab.ibb.istanbul/youth-hand-in-hand-for-clean-seas-gencler-temiz-denizler-icin-elele/).	İBB Deniz Hizmetleri Müdürlüğü, Litvanya, Arnavutluk Fas, Almanya, Romanya, İtalya, Slovenya, UK.	Etk. (1), iyileş. (2), Bilgi. (3), ikna etme (5), İş birliği (6).	SK	Projeye katılım sağlayan gençler İBB tarafından düzenlenecek faaliyetlerde aktif olarak görev almakta, deniz kirliliği gibi benzer problemlerin yaşandığı ülkelerde bu sorunların çözümüne katkı sağlayacak tecrübe paylaşımının yapılmakta, İstanbul Uluslararası Çevre Zirvesi düzenlenmektedir. Öğrenciler bu zirvede, atölye çalışmaları yapmaktadır.	Erasmus öğrencilerinin gönüllü katılımı ile.	Farklı milletlerden öğrenciler çevre kirliliği konusunda bilgilendirilmekte, eğitilmekte, çevre problemlerinin çözümüne katkıda bulunacak fikirler üretmektedir.
20.	Vital Projesi	Projenin sağlayacağı sanal katman üzerinde, Akıllı Trafik Yönetim Sistemi senaryoları geliştirerek, trafiğin oluşturduğu etkileri optimize etmektir (İBB, 2015: 67) https://uym.ibb.gov.tr/kurumsal/haberler-ve-duyurular/vital-avrupa-birligi-projesi-final-degerlendirme-toplantisi .	Trafik Müdürlüğü İrlanda Ulusal Üni, İTÜ, Camden Town Unlimited vb.birçok uluslararası şirket.	Etk. (1), iyileştir. (2), İş birliği (6), Yetki. (7).	GK	Trafik hareketliliğini düzenleyen bir mobil uygulama geliştirilmiştir. İBB Yol Gösteren” uygulaması ile canlı trafik bilgileri ışığında, seyahat süresi açısından en avantajlı rotalar ile vatandaşların trafikte harcadıkları zaman kaybının minimuma düşürülmesi, varış noktalarına en kısa sürede ulaşmaları ve İBB'nin akıllı trafik yönetimine katkı sağlanması hedeflenmiştir (Dilek, Kurt, Öztürk, Özcan, ,t.y).	-	Vatandaşlar, uygulamayı mobil cihazlarına indirerek kullanabilmektedir. Gönderilen kullanıcı bildirimleri sayesinde, kullanıcılar ile TKM arasında etkileşim sağlanmakta; kullanıcılar kent trafiğine ilişkin bilgilendirme hizmetlerinde aktif rol oynamaktadır. Kullanıcılar ve TKM etkileşim oluşturulmaktadır (Dilek ve ark.)
21.	Suscon Projesi	Atık malzemelerden sürdürülebilir, yenilikçi ve enerji verimli beton geliştirilmesini sağlamaktır (https://ab.ibb.istanbul/suscon-projesi/).	İSTON A.Ş. Mecasolar, Cetma, TRE, NTUA vb.	Etkileme (1).	KY	-	-	-

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
22.	Viajeo Plus Projesi	Avrupa, Latin Amerika, Çin ve Singapur'da hayata geçirilebilecek yenilikçi ve doğa dostu kentsel ulaşım çözümlerinin oluşturulması için karşılaştırma yapılması hedeflenmiştir. Sürdürülebilir ve yenilikçi kentsel hareketlilik uygulamalarını rahatlatmayı hedefleyen uluslararası bir iş birliği projesidir (https://ab.ibb.istanbul/viajeo-plus-projesi/).	Ulaşım Koordinasyon Müdürlüğü, Ertico-Its Europe, Belçika, Fransa ve İngiltere gibi birçok ülkeden üniversiteler Volvo, Renault vb. IPT, Pekin Ulaştırma Arş. Mek.	Etk. (1), iyileş. (2), bilgi. (3).	SK	Viajeo Plus projesinin üzerinde çalıştığı ana konular, entegre ağ yönetimi, temiz araçların konuşlandırılması, yenilikçi toplu taşıma, sürdürülebilir kentsel lojistik ve sürdürülebilir çözümleri desteklemek için altyapının etkinleştirilmesi yer almaktadır. Proje konsorsiyumu uluslararası kuruluşlardan oluşur, (https://viajeoplus.eu/about-viajeo-plus/)	Çok uluslu şirketlerin belediyeler, ulaşım koordinasyon müdürlükleri ile iş birliği şeklinde.	Proje sonucunda paydaşlar yenilikçi ulaşım çözümleri konusunda bilgilendirilmiştir.
23.	Vabpro Projesi	Yerel düzeyde paydaşların AB konusundaki bilgilerini, AB kaynaklarını kullanma kapasitesini arttırmaktır. 20 pilot ildeki İl AB Daimi Temas Noktaları, Valilik AB Birimleri, Uyum Danışma ve Yönlendirme Kurullarının kapasitelerinin artırılması konusunda stratejiler üretilmesi hedeflenmiştir (https://ab.ibb.istanbul/vabpro-projesi/).	AB ve IFM Müdürlüğü, AB Bakanlığı, TBB, Vilayetler Hizmet Birliği, İçişleri Bakanlığı, WYG Türkiye ve 20 pilot ilde bulunan valilikler.	Bilgi. (3), danışma (4), iş birliği (6).	SK	Şehir Eşleştirme programı içerik ve metodolojisi tanıtımının ardından başlayan Twinning Café görüşmeleri 2 gün sürmüştür. Twinning Café'de bir araya gelen AB ve Türkiye yerel yönetim temsilcileri toplamda 120 görüşme gerçekleştirmiştir.	AB ve Türkiye'den yerel yönetim temsilcilerinin bir araya gelmesi şeklinde.	Görüşmeler sonucunda VABpro kapsamındaki 20 pilot il ile AB şehir, bölge ve eyalet temsilcileri eşleşti.. Twinning Café'de gerçekleşen görüşmelere ek olarak, katılımcılar, açılan fuar alanında da il ve kurumlarını tanıtmaya fırsatı bulmuştur
24.	Türkiye'nin Renkleri-İstanbul'un Kimlikleri	Çeşitli kültürlerden gençleri bir araya getirerek, katılımcıların farklı kültürleri tanımaları, farklılıklara saygı duymaları, hoşgörülü ve toleranslı bireyler olmaları konusunda bilinç oluşturmayı amaçlanmaktadır (https://turkiyeninrenkleri.istanbul), https://genclikspor.ibb.istanbul/ibden-turkiyenin-renkleri-istanbulun-kimlikleri-projesi/ .	İBB Gençlik ve Spor Müdürlüğü Eurodesk Temas Noktası, İstanbul Valiliği, Adana BB., AntalyaBB., Genç birikim Derneği, Sorgun Derneği.	Etkileme (1), iyileş. (2), bilgi. (3).	SK	İstanbulluluk kimliği konusunda farkındalık oluşturulması, sosyal içermeye ve dayanışmanın güçlendirilmesi, farklı inanç ve kültürlerle saygı, kuşaklararası diyalog kurulması, fotoğrafçılık eğitimi verilerek gençlerin sertifikalandırılması ve istihdam yolunun açılması, fotoğrafçılık mesleğine yönlendirilmesi, bir sergi düzenleyerek İstanbul'un kültür hayatına katkıda bulunmak, gençlerin sosyal sorumluluk bilinci geliştirmeleri faaliyetleri ile.	Başvuru yolu ile; sosyoekonomik statüsü düşük gençler seçilerek.	Katılım sonucunda hemşerilik duyguları güçlenmiş, kente aidiyet duygusu ve kente karşı sorumlu bireylerin yetişmesi yönünde iyileştirme çalışmaları gerçekleşmiştir. Katılımcılar bu yönde bilgilendirilmiş ve yönlendirilmiştir.

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
25.	Sumpa Med Projesi	Ulaşım alanındaki sürdürülebilir ve çevre dostu ulaşım politikalarının geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Avrupa'nın ve Türkiye'nin çevre dostu şehir ulaşımı alanındaki tecrübelerinin Suriye ve Ürdün'e aktarılması hedeflenmiştir (https://ab.ibb.istanbul/sumpa-med-projesi/).	Ulaşım Daire Başk, Gaziantep BB.,Marmara B.Birliği, Halep,Amman Kentsel Gelişim Enst, İrbid BB,Stuttgart BB., Paris BB. ve 5 iştirakçi	Etkileme (1), iyileş. (2).	KY	-	-	-
26.	Smile Projesi	Elektronik atıkların toplanması, geri dönüşümü ve güvenli depolanmasının sürdürülebilir yönetimine katkıda bulunmaktadır. İstanbul'da entegre bir elektronik malzeme atıkları yönetimi için pilot projeler hazırlanması amacıyla bir çerçeve oluşturulmasıdır (https://ab.ibb.istanbul/smile-projesi/).	İBB Atık Yönetimi Müdürlüğü, ikologiki Etaipia Anakyklosi, Çevre ve Kültür Mirasını Koruma Derneği	Etkileme (1), İyileş. (2), Bilgi. (3).	SK	Teknik personele Yunanistan'da Ers Derneği tarafından eğitim verilmiş, elektronik atık atölyesi kurulmuş, proje başlangıç konferansı düzenlenmiş, atık bilgisayarlar toplanmış, tamir edilen bilgisayarlar ihtiyaç sahibi okullara dağıtılmış, Çevre Günü'nde sergi düzenlenmiş, sergiye katılan vatandaşlar atık geri dönüşüm konusunda bilinçlendirilmiştir (İBB Atık Yönetim Müdürlüğü, 2009).	Belediye personelinin eğitilmesi ve sergi ve atık yönetim faaliyetlerine katılan vatandaşların bilinçlendirilmesi şeklinde.	Belediye personeli ve vatandaş atık yönetimi konusunda bilinçlendirilmiş, eğitilmiştir.
27.	Sihirli Eller Projesi	Çeşitli kesimlerden genç gruplarının kendilerini ifade etmelerine katkıda bulunmak, dezavantajlı gençlerin Avrupa'da toplumsal uyumunu, dayanışma ve hoşgörü duygularını geliştirmektedir (https://ab.ibb.istanbul/sihirli-eller-projesi/).	İBB Engelliler Müdürlüğü, Kleurrijke Dans Vakfı, Çağlayan Zihinsel Özürlüler Gösteri Topl.	Etkileme (1), iyileş. (2).	SK	Tamamına yakını engellilerden oluşan 33 kişilik gençlik grubunun Hollanda'nın Amsterdam şehrine ziyarette bulunarak buradaki gençlerle buluşması sağlanmış, gençlik grubunun müzik, halk dansı, resim, heykel gibi etkinliklerde kendilerini ifadeleri ve kültürel paylaşımı sağlanmıştır.	Engelli gençlerin katılımı ile.	Engelli gençlerin uluslararası bir ortamda kendilerini ifade edebilmeleri sağlanmıştır.
28.	Sanat Herkes İçindir Projesi	Engelli gençleri sanatsal faaliyetlere katarak, topluma pozitif mesajlar vermelerini sağlamak amaçlanmıştır (https://ab.ibb.istanbul/sanat-herkes-icindir-projesi/).	İBB Engelliler Müdürlüğü	Etkileme (1), iyileş. (2), bilgi. (3).	SK	Engelli bireylere farklı sanat dallarında eğitim vererek, sahne ve sergi çalışmaları yapılmıştır.	Engelli gençlerin katılımı ile.	Engelli gençlerin eğitilmesi, kendilerini ifade edebilmeleri ve topluma katılmaları sağlanmıştır.

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
29.	Sensafe Projesi	Üzerinde bulunan araçtan kaynaklı basınçtan aracın varlığını saptayabilen, içerisine yerleştirilmiş elektronik düzenek sayesinde ışık ya da ses sinyali veren algılayıcı prefabrikte döşeme elemanlarını geliştirmektedir (https://ab.ibb.istanbul/sensafe-projesi/).	İston A.Ş., Lurederra, Alonso Hernandez & Asociados Arquitectos S.L.-Kobi, IED Electronics S.L (Etkileme (1), İyileş. (2).	KY	-	-	-
30.	Roadmaps for Energy (R4E)	Akıllı Trafik Yönetimi ve Otobüs ve raylı sistemler alanlarında enerji verimliliğinin sağlanmasına yönelik 2050 hedefleri belirlenmesini ve yol haritalarının oluşturulmasını sağlamaktır (https://ab.ibb.istanbul/roadmaps-4-energy-r4e/).	İBB (AB İlişkileri Müd., Trafik Müd, İETTİ Ulaşım A.Ş., Raylı Sistemler Daire Bşk.), Eindhoven, Forli Belediyesi , Newcastle City Council gibi farklı ülke belediyeleri. Eindhoven Teknoloji Üni.	İşbirliği (6), yetki. (7).	GK	10 farklı ülkeden yerel paydaşlarla ve üniversitelerle projenin hazırlık ve uygulama sürecinde görüş alışverişinde bulunulmuş, üç ana konuda (akıllı bina, akıllı hareketlilik, akıllı kentsel alan) ortak hedefler belirlenmiş; ortak hedefleri belirlemek için katılımcıların aktif olarak yer aldığı çalıştaylar düzenlenmiştir (https://cordis.europa.eu/project/id/649397)	Farklı ülkelerden yerel paydaşların ve üniversitelerin katılımı ile.	Belirlenen başlıklarda katılımcılar tarafından ortak ve şehirlere özgü hedefler belirlenmiş, politika stratejileri geliştirilmiş, zorluklar ve engeller ortaya konmuştur.
31.	Ring Projesi	Yaşlı bakımı alanında çalışanların yaşam kalitesini arttırmak, iş piyasasındaki pozisyonlarını güçlendirmek ve sosyal uyum sağlamalarına katkıda bulunmaktadır (https://ab.ibb.istanbul/ring-projesi/ring-projesi/).	İstanbul Darülaceze Müdürlüğü, Torino Belediyesi, Sospiro, Maderna, Torino Üni., Sacro Cuore Katolik Üni., Transilvanya Üniversitesi.	Etkileme (1), iyileştir. (2), Bilgi. (3).	SK	Alzheimerlı hastalara bakan bakıcıların eğitilmesi, İlişki destekleyici bir eğitim modülünün oluşturulması; Bakıcılara ve eğitimcilere yardımcı 3 ürün transferi sağlanmıştır (İBB, 2011: 51).	Bakıcıların eğitimlere katılımı ile.	Katılımcıların tek yönlü eğitimi ve bilgilendirilmesi ve sosyal uyumları sağlanmıştır.
32.	Prepared Projesi	Avrupa ve Dünya'nın çeşitli ülkelerinden yerel yönetimlerle birlikte iklim değişikliği etkilerine karşı su atık su sistemlerini hazırlamaktır. (https://ab.ibb.istanbul/prepared-projesi/).	İSKİ, 11 AB üyesi, 3 AB üyesi olmayan ülkeden toplam 34 ortak yer almaktadır.	Bilgi. (3), danışma (4).	SK	RDT, su temini ve sanitasyon endüstrisinin gelecek yıllar için bir zorluk olarak tanımladığı iklim değişikliğinin etkilerine odaklanıyor. (https://cordis.europa.eu/programme/id/FP7-ENVIRONMENT).	İklim değişikliği, atık su, su yönetimi, sanitasyon gibi konularda eğitim verilmesi, ortak çalışmalar gerçekleştirilmesi ile.	En uygun şekilde yönetilecek atık su, içme suyu ve yağmur suyu yönetimi ve bir altyapı oluşturulması için katılımcılar tarafından çalışmalar gerçekleştirilmiştir.

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
33.	Pop-Machina Projesi	Çevresel sürdürülebilirliği teşvik etmek için geri dönüşüm ve kendin yap hareketi ile döngüsel ekonomi arasındaki bağlantıları vurgulamayı ve güçlendirmeyi amaçlayan bir Horizon 2020 projesidir. Vatandaşlar, tedarik zinciri aktörleri, yerel girişimciler, yatırımcılar, şehir plancıları, politika yapımcılar ve şehir yetkilileri dahil olmak üzere çok çeşitli paydaşları bir araya getiren bir kendin yap ekosistemi oluştururlar (https://ab.ibb.istanbul/pop-machina/), (https://www.ibb.istanbul/News/Detail/36139).	Atık Yön. Müd., Muhtarlıklar Müd., AB İlişkileri Müdürlüğü, İSTAÇA.Ş., Koç Üni. ve Planet Turkey.	Bilgi. (3), danışma (4), iş birliği (6), yetki. (7).	GK	Yedi pilot şehirde iş birliği platformları oluşturulmuş, her pilot şehirde kendi kendini yöneten bir üretici topluluğu oluşturmak amaçlanmıştır. Bu toplulukları oluşturacak üreticilere eğitimler verilmiştir. Topluluklar birlikte atölye çalışmaları yapmakta, değerlendirme kriterleri oluşturmakta, sürdürülebilir döngüsel teklifleri teşvik etmeye çalışmaktadır. Çevrim içi geri dönüşüm envanteri oluşturulmuş ve burada yerel kullanıcıların ihtiyaçlarının giderilmesi hedeflenmiştir (https://pop-machina.eu/pilots).	Paydaşlar, üreticiler, vatandaşların üretim fikirlerinin uygulanmasını sağlamak için güvenlik alt yapısı oluşturularak dairesel üretim alanları kurulmuştur. Üreticiler indüksiyon eğitimleri ve, sertifika almışlardır.	Topluluklar yol, su, gıda, enerji, atık yönetimi gibi alanlarda döngüsel çözümler üretmişlerdir.
34.	Outsmart Projesi	Çeşitli hizmet ve kaynakların kentsel alanlarda oluşturulmasının kolaylaştırılması; Katı atık, gaz, elektrik, su, hava kalitesi gibi konularda yazılımların geliştirilmesini sağlamaktır. OUTSMART'ın amacı, beş yenilikçi eko-sistemin geliştirilmesini hedefleyerek Geleceğin İnternetine (FI) katkıda bulunmaktır. AB destekli bir projedir (İBB, 2013: 73), (https://ab.ibb.istanbul/outsmart-projesi/).	İSKİ, Bilgi İşlem Müd., France TELECOM Telefonica,, Alcatel Ericsson vb. şirketler birçok farklı ülkeden üniversite.	Etkileme (1), iyileştir. (2), iş birliği (6).	SK	Eko sistemler, kentsel alanlarda optimize edilmiş tedarik ve hizmetlere ve kaynaklara erişime katkıda bulunan çok çeşitli pilot hizmetlerin ve teknolojilerin oluşturulmasını kolaylaştırır. Bu, daha sürdürülebilir hizmet sunumuna katkıda bulunacak ve artan verimlilik yoluyla kaynaklar ve çevre üzerindeki baskıyı azaltacaktır.	Şehir yetkilileri, kamu hizmetleri operatörleri, BİT şirketleri ve bilgi kurumlarının iş birliği ile.	Yerel yatırım ve inovasyon için uygun koşullar yaratılarak, finansman süresinin ötesinde sürdürülebilirliklerini sağlayabilen iş çerçevesi sunmak; ve kamu hizmeti ve çevre uygulamaları alanında Avrupa için ilk ışık evi gösterileri olarak hareket eden, öngörülen yerel ekosistemlerdeki pilot hizmetler için ayrıntılı bir plan sunulmuştur (https://cordis.europa.eu/project/id/285038)

Proje No.	Projenin Adı	Projenin kısa tanımı ve amacı	Paydaşlar	Katılım Düzeyi	Katılım tipi	Katılımın içeriği	Katılım şekli (Nasıl Katılıyorlar?)	Katılımın sonucu
35.	Optimus Projesi	Türkiye’de yaygın bulunmayan şiddetli çevresel etkilere maruz çimento esaslı kompozit yapı elemanlarını geliştirmek amaçlanmıştır. (https://ab.ibb.istanbul/optimus-projesi/).	İSTON A.Ş., Mecasolar (İspanya), Advance Composite Fibers (İspanya)	Etkileme (1).	KY	-	-	-
36.	Movilise Projesi	Sporcular için mesleki İngilizce eğitim modüllerinin ve online eğitim araçlarının geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır (https://ab.ibb.istanbul/movilise-projesi/).	Gençlik ve Spor Müdürlüğü, Brailcom O.P.S (Çek Cumhuriyeti), Macaristan Spor Konfd.	Bilgi. (3), iş birliği (6).	SK	Hakemlere, antrenörlere, sporculara yenilikçi yöntemlerle yabancı dil eğitimi verilmiştir. Yeni bir dil eğitim modülü geliştirilerek, iş birliği yapılan ülkelerden sporcuların bu sistemden faydalanması sağlanmıştır. Projenin tanıtımında sporcuların geniş katılımı sağlanmıştır (İBB, 2011: 126-127).	Sporcuların eğitimlere katılımı ile.	Sporcu, antrenör ve hakemlerin yabancı dil becerilerinin geliştirilmesi, bunun etkin kullanmalarının sağlanması ve hareketlilikleri artırılmıştır. Sporcuların projede tek yönlü olarak bilgilendirilmesi söz konusudur.
37.	Smart Spaces Projesi	Kamu yapılarında enerji verimliliğinin tasarrufunun sağlanmasını amaçlamaktadır. Spor A.Ş'nin binası olan Fatih Spor Kompleksi'nin BİT kullanımı ile enerji verimliliği açısından geliştirilmesi hedeflenmiştir (https://ab.ibb.istanbul/smart-spaces-projesi/).	POR A.Ş. (Ortak), Emprica, MEB, BeoElek, Belit, Birmingham gibi birçok uluslararası şirket.	Etkileme (1) iyileş. (2).	KY	Avrupa kamu binalarında enerji kayıplarının önlenmesine yönelik pilot uygulamalar gerçekleştirilmekte, akıllı aydınlatma, akıllı ölçüm, güç elektroniği, mikro enerji üretimi gibi ileri BİT sistem ve bileşenleri kullanılarak uygulama koşullarında enerji kaybının azaltılması amaçlanmaktadır (https://www.smartspaces.eu).	-	-

Projelerin Konuları ve Amaçları ile İlgili Bulgular: İncelenen akıllı şehir projelerinin konuları; sürdürülebilir çevre, sürdürülebilir ulaşım ve toplu taşıma, yenilenebilir enerji, ziraat, afet yönetimi, sosyal projeler, su yönetimi, sağlık ve turizm başlıkları altında toplanabilir. Projelerin amaçları ise *verimlilik-etkinlik odaklı projeler* ve *vatandaş odaklı projeler* olmak üzere iki başlıkta sınıflandırılmıştır. 37 akıllı şehir projesinin 14 tanesinin amacı vatandaş odaklıdır (1, 2, 4, 8, 13, 14, 17, 19, 24, 27, 28, 31, 33 ve 36 no.lu projeler). Vatandaş odaklı projelerin, 7'si sosyal; 2'si ulaşım, 2'si çevre, 2'si turizm, 1'i sağlık konuludur. 23 proje ise verimlilik ve etkinlik odaklıdır (3, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 29, 30, 32, 34, 35, 37 no.'lu projeler). Bu projelerin ise 7'si sürdürülebilir çevre ve hava kirliliği, 7'si ulaşım ve toplu taşıma, 3'ü atık yönetimi, 2'si yenilenebilir enerji, 1'i ziraat, 1'i su yönetimi, 2'si afet yönetimi konularındadır. Buna göre en fazla proje sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir ulaşım konularında gerçekleştirilmiş, bu projeler verimlilik ve etkinlik odaklı tasarlanmıştır. Sosyal projeler, bazı ulaşım projeleri ve turizm konulu projeler ise vatandaş odaklı olarak tasarlanmıştır.

Projelerin Paydaşları ile İlgili Bulgular: Projelerin paydaşları ile ilgili yapılan doküman taramasında göre; projelere mali yönden en çok destek veren kuruluşların Avrupa Birliği ve İstanbul Kalkınma Ajansı olduğu görülmektedir (İBB, 2011; 2013; 2014; 2016; 2017; 2018). Akıllı şehir projelerinin en büyük paydaş şirketi İSBAK A.Ş.dir. Belediyenin çeşitli müdürlüklerinin kendi koordine ettikleri akıllı şehir projeleri dışında, üniversiteler, merkezi yönetim kuruluşları, İstanbul Valiliği, belediye iştirakleri, özel şirketler ve birçok uluslararası iş birliği, dış ülke yerel yönetimleri olmak üzere paydaşların çok çeşitli ve geniş yelpazede olduğu anlaşılmaktadır. Proje paydaşları arasında vatandaşın paydaş olduğu bir proje olmadığı görülmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının paydaş olarak yer aldığı proje sayısı ise 9'dur.

Projelere Vatandaş Katılım Düzeyi ve Katılım Tipi ile İlgili Bulgular: Projelere vatandaş katılım düzeyi, Arnstein'in Katılım Merdiveni Modeli'ne göre (Bkz. Tablo 1) analiz edilmiştir. Buna göre projeler; ilk iki basamağı oluşturan etkileme ve iyileştirme katılımsız düzey; bilgilendirme, danışma ve ikna etmenin oluşturduğu sembolik düzey; ve iş birliği, yetkilendirme ve güçlendirmenin olduğu güçlü katılım düzeyi olmak üzere sekiz düzeyde ve üç tipte değerlendirilmiştir. Projelerin içerikleri detaylı olarak okunmuş ve projelerde tam olarak nasıl bir katılım gerçekleştiği anlaşılmaya çalışılmıştır. Katılım düzeyi ile ilgili toplanan verilere göre, 37 projenin 13'ü etkileme ve iyileştirmeyi içeren katılımsız (KY) düzeyde kalmış ve bu projelerde vatandaş katılımının olmadığı görülmüştür. Projelerin 17 tanesi ise bilgilendirme, danışma ve ikna etme (yatıştırma) basamaklarında katılım düzeyi içermekte; bu projelerde de vatandaş katılımı sembolik düzeyde kalmaktadır. Yalnızca 7 projede katılım, iş birliği ve yetkilendirme düzeyinde gerçekleşmiş, güçlü bir vatandaş katılım düzeyi yakalanmıştır. Arnstein'in katılım merdiveninin en üst basamağı olan sekizinci basamak, vatandaşların kararlar üzerinde tam yetkin olduğu vatandaş kontrolü basamağına ise hiçbir projede rastlanmamıştır. Katılım düzeyleri ile ilgili ulaşılan diğer bir bulgu; projelerde gerçekleşen katılım düzeylerinin Arnstein'in modelindeki gibi doğrusal ve sıralı bir şekilde ilerlemediği yönündedir. Örneğin; katılım basamakları Tablo 2'de görüleceği üzere 3'ten 6'ya, 4'ten 6'ya veya 3'ten 5'e atlayabilmektedir. Bu ise Arnstein'in modeline literatürde yöneltilen bazı eleştirileri haklı çıkaran bir bulgudur. Buna göre; vatandaş katılımı, katılım merdiveninde tasvir edildiği şekilde gerçekleşmeyebilir (Babu, 2015: 245). Katılım her zaman sıralı bir düzeyde ilerlemeyebilir, vatandaş hem bilgilendirilebilir hem fikrine danışılabilir ancak ikna etme basamağında herhangi bir yatıştırma faaliyeti ile karşı karşıya kalmayabilir. Dolayısıyla katılım, merdivenin basamakları boyunca doğrusal bir şekilde ilerlememektedir.

Katılım Şekli ile İlgili Bulgular: Projelere katılım şekilleri, paydaşlarla birebir görüşme, ilan ve başvuru yolu ile, gönüllü katılım yolu ile, sivil toplum kuruluşları, üniversiteler ile müzakere etme şeklinde, eğitim verilmesi ve vatandaşların bu eğitimlere katılması ile, bazı projelerde katılımcıların projeyi düzenleyenler tarafından seçilmesi ile, mobil uygulama içeren projelerde doğrudan kullanıcı katılımı ile, bazı projelerde ise paydaşların, temsilcilerin bir araya gelerek çalıştaylar düzenlemesi ile olmak üzere çeşitlidir. Katılım şekilleri çoğunlukla projeleri dizayn edenler tarafından belirlenmektedir; bu ise katılımın çoğunlukla yukarıdan aşağı doğru bir hareket izlediğini

göstermektedir. Örneğin; eğitim verilen projelere katılım, belediye personeline, kullanıcılara veya proje paydaşlarına yukarıdan verilen eğitimleri kapsamaktadır. Benzer şekilde akıllı teknolojilerin yan etkilerine yönelik bilgilendirici seminerler için veya engellilerin kent yaşamına kazandırılması yönündeki faaliyetlere katılımlar ise katılımcıların seçilmesi yöntemi izlenerek gerçekleştirilmiştir. Doğrudan vatandaş katılımını mümkün kılan projelerin yalnızca mobil uygulama içeren projeler olduğu anlaşılmaktadır. Vatandaşların isteyerek katılmalarını ifade eden gönüllü katılım içeren proje sayısı ise birkaç projeyi geçmemektedir.

Katılımın Sonucu ile İlgili Bulgular: Projelere güçlü katılım ve sembolik katılım tiplerine göre katılımın sonuçları incelendiğinde; güçlü katılım içeren projelerde, Zemin İstanbul gibi, vatandaşların süreci deneyimleme, bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanabilecekleri bir ortam sağlanması; deneyimlerini paylaşabilme imkânı olduğu görülmüştür. Üniversiteler İçin Trafik Kontrol Merkezi projesinde olduğu gibi, proje paydaşlarının (öğrencilerin-öğretim üyelerinin); gönüllü olarak yer alan katılımcıların doğrudan projenin sonuçları üzerine etki edebilmesi söz konusu olmuştur. Doğrudan katılım içeren mobil uygulamalarda (Yürü Keşfet gibi ve RFID Tabanlı Ölçme ve Değerlendirme Sistemi gibi) kullanıcıların projeler için doğrudan veri sağlama rolü olduğu; örneğin sporcuların kendi performanslarını mobil uygulama yolu ile izlemesi ve maraton aktiviteleri için veri sağlama gibi. Diğer yandan mobil uygulamaların devamlılığı ve yaygınlaşması için kullanıcıların merkezi bir role sahip olduğu; örneğin: Yürü Keşfet uygulamasında; turistik mekanlarla ilgili hissedilen duyguların mobil uygulamaya girilmesi gibi, Vital projesinde kullanıcıların kent trafiğine ilişkin bilgilendirme yapabilmesi gibi, anlaşılmaktadır. Güçlü katılım içeren başka bir projeye göre (bkz.R4E), katılımcılar projeye konu olan sorunlarla ilgili ortak hedefler belirlenmesinde doğrudan etkili olmuş, politika ve stratejiler geliştirmiş ve muhtemel zorlukları ortaya koymuşlardır. Güçlü bir katılım içeren Pop-Machina projesi sonucunda ise, projeye katılım gösteren topluluklar ve vatandaşlar yol, su, gıda, atık gibi konularda döngüsel çözümler üretmişlerdir. Güçlü katılım olanağı sunan Vital Projesi kapsamında geliştirilen İBB Yol Göster mobil uygulamasında ise, kullanıcılar kent trafiğine ilişkin bilgilendirme hizmetlerinde aktif rol oynamaktadır. Güçlü katılım içeren projelerle ilgili erişilen diğer bir bulgu; vatandaşların/paydaşların/katılımcıların sürecin başından itibaren, projelerin hazırlık aşamasında projelere dahil olduğu ve projelerin de katılıma yönelik dizayn edildiği görülmüştür (Yürü Keşfet, R4E, Üniversiteler için Trafik Kontrol Merkezi, Vital gibi). Sembolik katılım içeren projelerde (BİNAP gibi), vatandaşların tek taraflı olarak dinlenilmesi, sorunlarının yanıtlanması-çözümüne kavuşturulması veya vatandaşların tek taraflı olarak bilgilendirilmesi, eğitilmesi (UGETAM gibi, Movilise gibi) söz konusudur.

Sonuç olarak sembolik katılım içeren projelerin birçoğunda eğitim ve danışma faaliyetlerinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Burada sembolik katılım içeren projelerin, Arnstein'in sembolik katılım düzeyleri için öngördüğü; "Vatandaşlara görüşleri sorulur, ancak bu sonucu değiştirmez, vatandaşlara danışılır, vatandaşlar bilgilendirilir, vatandaşlar rızaları olmadan eğitilir veya iyileştirilir" önermelerine uygun olduğu görülmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Şehirlerin akıllı şehir olma serüveni süresince birçok farklı sorunla karşılaşılma ihtimali vardır. Bunlar finansman eksikliği, yüksek maliyetler, paydaşlarla ilgili problemler, siyasi destek yetersizliği, yönetsel çatışmalar, akıllı şehir teknolojilerini kullanabilecek insan gücü eksikliği, akıllı şehir projelerine vatandaş desteği ve/veya vatandaş katılımı eksikliği gibi problemler olabilir (Ata, 2020). Bu sorunlar içerisinde bu çalışmanın konusu, akıllı şehir dönüşümü süresince vatandaşların rolünün göz ardı edilmesi veya bu önemin geç fark edilmesi konusudur.

Akıllı şehir yönetimlerinde veya akıllı şehirlerin dönüşümü süresinde var olan projelere yurttaş katılımının önemine çalışmada değinilmiştir. Tam bu noktada tartışmalar ikiye bölünebilmektedir: Projelerin uygulanması sırasında vatandaş katılımının önemli olduğu fikri kabul edilse dahi, projelerin

profesyonel firmalarca ve profesyonel süreçler üzerinden yürütülmesi ile vatandaş katılımına gerek olmadığına yönelik görüşler bulunabilmektedir. Diğer yandan, vatandaşın projelere bire bir katılımı süreci geciktirebilir; vatandaşın bilgi veya kültür olarak eksik olduğu konularda katılımının avantajdan ziyade projelerin devamlılığını köstekleyen bir etkisi olduğu da düşünülebilir. Yurttaş katılımı girişimlerine ilişkin ihtiyatlı olunması için başka bir itiraz, “bazı politika alanlarında vatandaş gruplarının kendini göstermiş başarılarına rağmen, otomatik veya kötü yönetilen/yönlendirilen bir halk katılımının siyasi ve idari sistemler için tehlikeli veya işlevsiz olabileceği iddiasıdır. Vatandaş katılımının niyeti ve başarısı büyük ölçüde “bakanın (seyircinin) gözüne” bağlıdır (Willems ve ark., 2017: 4). Diğer yandan, Cornwall (2008:274), vatandaş katılımı uygulamaları üzerine yazdığı bir makalede şöyle demektedir: “En dönüşümsel niyetler, amaçlanan yararlanıcılar katılmamayı seçtiğinde çıkmaza girebilir.”

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin akıllı şehre dönüşüm sürecinde gerçekleştirdiği projelere paydaş ve vatandaş katılımı üzerine yapılan doküman taramasının sonucunda; projelere vatandaş katılımının çoğunlukla katılımsız ve sembolik düzeylerde kaldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunun sebepleri projelerin yukarıdan aşağı yaklaşımla başlaması, vatandaşla ilgili endişeler ve katılıma ihtiyatlı bir yaklaşım benimsenmesi gibi sayılabilir.

Diğer yandan katılımın Arnstein'in modelindeki gibi doğrusal bir şekilde ilerlemediği bulgusuna erişilmiştir. Bu bulgu da literatürde Arnstein'in modeline yöneltilen bazı eleştirilerle (Bkz. Babu, 2015) eşleşmektedir. Katılım yol boyu bazı engellere takılabilir, teoride tasvir edildiği gibi basamaklar tek tek çıkılmayabilir, bazı basamaklar atlanabilir. Arnstein'in üzerinde durduğu, katılımı özellikle refahın yeniden dağıtımını konusu ihmal edilebilir. Dolayısıyla yerel halkın yararına olabilecek çoğu siyasa, yerel ekonomik kalkınmayı engellediği düşüncesi ile rafa kalkabilir. Paydaşlar bu noktada önemli bir faktördür. Paydaşlar akıllı şehir projelerinin ve çözümlerinin uygulanmasında ana etken olan unsurlardır. Akıllı şehir stratejisinin paydaşları, mevcut katılım zorluklarına cevap verebilmek için vatandaşların ihtiyaçlarını ve fikirlerini de araştırmalıdır.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin akıllı şehir projelerinde katılım gösteren vatandaş tipinin Lim ve arkadaşlarının (2018: 49) tasvir ettiği aktif ve depresif vatandaş tiplerine göre, daha az aktif (depresif) vatandaş tipinin baskın olduğu; projelerin yönetici merkezli veya Ataç'ın (2020), belirttiği gibi yukarıdan aşağı bir yaklaşımda olduğu ve akıllı şehir dönüşümünde paydaşların aktif olarak dahil olduğu karma bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Akıllı şehir yönetiminde Bingöl'ün (2020) dikkat çektiği, sivil toplum ve vatandaş unsurlarının geride kaldığı (37 projenin yalnızca 9'unda sivil toplum katılımı vardır), paydaşların daha çok özel sektör, teknoloji ve fon sağlayıcı ajanslardan oluştuğu görülmektedir.

Katılımın güçlü formda seyrettiği çeşitli projeler bulunmaktadır: Zemin İstanbul, Yürü Keşfet, RFID, PopMachina gibi. Bu projelerde Arnstein'in teorisinde tanımladığı; vatandaşın yöneticilerle müzakere edebildiği, kararlar üzerinde baskın güce ve çoğunluğa sahip olduğu düzeye yakın bir şekilde deneyimlerini paylaşabildiği, projelere doğrudan veri sağlayabildiği, projelerin sürdürülebilirliğine katkıda bulunduğu, projelerle ilgili stratejiler ve hedefler belirleyebildiği görülmüştür. Buna göre güçlü katılım içeren projelerde mobil uygulamaların, Zemin İstanbul gibi girişimci şirketlerin (start-up), geniş katılımlı çalıştayların etkin olduğu anlaşılmıştır. Projelerde eğitim, danışma gibi faaliyetlerin ise vatandaş katılımını sembolik düzeyde tuttuğu görülmüştür.

Sonuç olarak, akıllı şehirlerde vatandaş katılımı olgusunu İstanbul Büyükşehir Belediyesi üzerinden incelemeye çalışan bu çalışmanın vardığı sonuç üç nokta ile özetlenebilir: i) Vatandaş katılımı, akıllı şehir projelerinin hazırlık ve planlama aşamasında ve projelerin devamlılığı açısından önemli bir unsur olarak dikkate alınmalıdır. Projelerin dizaynında aşağıdan yukarı yaklaşımlara, sivil toplum ve aktif vatandaş katılımına özen gösterilmelidir, ii) Sherry Arnstein'in katılım merdiveni modelindeki katılım düzeyleri projelere uyarlandığında, katılımın doğrusal bir şekilde ilerlemediği görülmüştür, iii) Akıllı şehir projelerine vatandaş katılımında, yerel yönetimin inisiyatif alması, yerel yönetimler tarafından halkın karar alma ve uygulama süreçlerine katılımının koordine edilmesi ve bunu kolaylaştırıcı uygulamaların gerçekleştirilmesi gerekir. Çalışma örneğinde, vatandaşların

projelere dahil olma şekli, çoğunlukla paydaşlarla görüşme ve müzakere yolu ile olmakta, katılımın şekli projeleri dizayn edenler tarafından belirlenmektedir. Bu noktada bazı kolaylaştırıcı katılım araçlarına başvurulması önerilebilir. Bu mekanizmalar; sosyal medya ve ağ bağ katılımı (sosyal network katılımı) (Bkz. Choi & Kwon), e-katılım araçları (Bkz. Bingöl, 2020; 2021) sanal zirve toplantıları, kitle kaynak, cinsiyete duyarlı ve katılımcı bütçe uygulamaları (Bkz. Kocaoğlu, 2019; Bingöl, 2020; Saylam, 2019; 2021), yaşam laboratuvarları (Bkz. Babaoğlu & Memiş, 2019) gibi sayılabilir. Bu katılım araçlarının incelenmesi ise başka bir çalışmanın ana konusu olarak diğer araştırmacılara yön verebilir.

KAYNAKÇA

- Arnstein, S. (1969). A ladder of citizen participation. *Journal of the American Planning Association*, 35(4), 216–224.
- Ataç, B. (2020). *Yerel yönetimlerde akıllı şehre geçiş sürecinin yönetimi: İstanbul Büyükşehir Belediyesi örneği*. (Doktora tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Babu, M. (2015). Arnstein's ladder of citizen participation: A critical discussion. *Asian Academic Research Journal of Multidisciplinary*, 7(2), 241–257.
- Bednarska-Olejniczak, D., Olejniczak, J., & Svobodová, L. (2019). Towards a smart and sustainable city with the involvement of public participation: The case of Wrocław. *Sustainability*, 11, 332.
- Bednarska, D., & Olejniczak, J. (2016). Participatory budget of Wrocław as an element of smart city 3.0 concept. *XIX. mezinárodní kolokvium o regionálních vědách Čejkovice*. 760–766. doi: 10.5817/CZ.MUNI.P210-8273-2016-97.
- Berntzen, L., & Johannessen, M. R. (2016a). The role of citizens in “smart cities”. *Proceedings of the Management International Conference*. University of Presov, Slovakia. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/309040628_The_Role_of_Citizens_in_Smart_Cities/stats.
- Berntzen, L., & Johannessen, M. (2016b). The role of citizen participation in municipal smart city projects: Lessons learned from Norway. doi: 10.1007/978-3-319-17620-8_1.
- Babaoğlu, C. & Memiş, L. (2019). Akıllı kentlerin politika üretme aracı olarak yaşam laboratuvarları (Living Labs). *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, 28(4) 23–47.
- Bingöl, E. S. (2020). Citizen participation in smart sustainable cities. In C.Babaoğlu, O. Kulaç & E. Akman (Eds.) *Handbook of research on global challenges for improving public services and government operations* (pp. 443–463). USA: IGI Global.
- Bingöl, E. S. (2021). Kamu yönetiminde e-katılım çalışmalarına ilişkin kavramsal çerçeve. A. Saylam (Ed.), *Kamu yönetiminde elektronik vatandaş katılımı içinde* (s. 21–49). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bishop, P., & Davis, G. Mapping public participation in policy choice. *Australian Journal of Public Administration*. 1(1), 14–19.
- Can, D. (2019). *Mapping out smart city initiatives in the Turkish context*. (Master dissertation). Middle East Technical University City Planning, Ankara.
- Caragliu, A., Del Bo, C., & Nijkamp, P. (2011). Smart cities in Europe. *Journal of Urban Technology*, 18(2), 65–82.
- Cardullo, P., Kitchin, R. (2017). *Being a 'citizen' in the smart city: up and down the Scaffold smart citizen participation*. Programmable City Working Paper No.30. National University of Ireland Maynooth: County Kildare, Ireland.
- Castelnovo, W. (2016). Citizens as sensors/information providers in the co-production of smart city services. *Proceedings of the 12th ITAIS*, LUISS University Press, 51–62.
- Castelnovo, W., Misuraca, G., & Savoldelli, A. (2015). Citizen's engagement and value co-production in smart and sustainable cities. Retrieved from <https://www.ippapublicpolicy.org/file/paper/1433973333.pdf>.
- Choi, Y. T., & Kwon, G. H. (2018). New forms of citizen participation using SNS: An empirical approach. Quality & quantity. *Advance online publication*. Doi:10.1007/11135-018-0720-y
- Coe, A. Roy, J., & Paquet, G. (2001) E-governance and smart communities, *Social Science Computer Review*, 19, No.1. Retrieved from

- https://www.researchgate.net/publication/249737308_EGovernance_and_Smart_Communities_A_Social_Learning_Challenge.
- Cornwall, A. (2008). Unpacking “participation”: Models, meanings and practices. *Community Development Journal: An International Forum*, 43(3), 269–283.
- Craglia, M., & Granell, C. (2014). *JCR technical reports: Citizen science and smart cities*. Luxembourg: EC.
- Çevre ve Şehircilik Bakanlığı (2019). Ulusal akıllı şehirler stratejisi ve eylem planı 2020-2023. Erişim adresi: <https://www.akillisehirler.gov.tr/akilli-insan/>.
- Dilek, E, Kurt, Y. Öztürk S., & Özcan, E. (t.y), İBB yol gösteren ile akıllı hareketlilik. Erişim adresi: <https://uym.ibb.gov.tr/documents/library/İBB-Yol-Gosteren-Makale.pdf>.
- EUKN (European Urban Knowledge Network). (2021). What is public participation. Erişim adresi: <https://www.eukn.eu/policy-labs/policy-lab-for-cy-public-participation-in-the-development-process/general-introduction/what-is-public-participation/>
- Giffinger, R., Fertner, C., Kramar, H., Kalasek, R., & Pichler, N. (2007). *Smart cities: Ranking of European medium-sized cities*. Vienna: Vienna University of Technology.
- Gudes, O., Kendall, E., Yigitcanlar, T., Pathak, V., & Baum, S. (2010). Rethinking health planning: A framework for organising information to underpin collaborative health planning. *The HIM Journal*, 39(2), 18–29.
- Hollands, R. G. (2008). Will the real smart city please stand up?. *City*, 12(3), 303–320.
- IAP (2020). IAP2 Code of Ethics for Public Participation Practitioners. Erişim adresi: <https://www.iap2.org/page/ethics>.
- İBB Atık Yönetim Müdürlüğü (2009). *Elektronik Atık Yönetimi ile ilgili Faaliyetler Sunumu*. ÇEVKU, İBB, ERS.
- İBB (2011). *Faaliyet Raporu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: https://www.ibb.istanbul/Uploads/2016/12/ibb_faaliyetraporu2014.pdf.
- İBB (2013). *Faaliyet Raporu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: <https://www.ibb.istanbul/Uploads/2016/12/2013.pdf>
- İBB (2014). *Faaliyet Raporu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: https://www.ibb.istanbul/Uploads/2016/12/ibb_faaliyetraporu2014.pdf.
- İBB (2015). *Faaliyet Raporu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: https://www.ibb.istanbul/Uploads/2016/12/ibb_faaliyetraporu2015.pdf.
- İBB (2016). *Faaliyet Raporu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: <https://www.ibb.istanbul/Uploads/2017/4/2016-Yili-iBB-Faaliyet-Raporu.pdf>
- İBB (2017). *Faaliyet Raporu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: <https://www.ibb.istanbul/Uploads/2018/4/2017-iBB-Faaliyet-Raporu.pdf>.
- İBB (2018). *Faaliyet Raporu*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi. Erişim adresi: <https://www.ibb.istanbul/Uploads/2019/5/İBB-FAALİYET-RAPORU-2018-v4.pdf>.
- Jasrotia, A. (2018). Smart cities & sustainable development: A conceptual framework. *Asian Journal of Research in Business Economics and Management*, 8(2), 42–50.
- Kıral, B. (2020). Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 15, 170–189.
- Kocaoğlu, B. (2019). Doğrudan vatandaş katılımı araçları (mekanizmaları), B. Uçar Kocaoğlu (Ed.), *Kamu Yönetiminde Doğrudan Vatandaş Katılımı* içinde (s.71–90). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Kumar, T. M. V. (Ed.). (2015). *E-Governance for Smart Cities*. Singapore: Springer Science Business Media.
- Lehr, T. (2018). Smart cities: Vision on-the-ground. In S. McClellan, J. A. Jimenez, & G. Koutitas (Eds.), *Smart cities applications, technologies, standards, and driving factors* (pp. 3–1). Switzerland: Springer International Publishing.
- Lim, S., Malek, J. A., Hussain, M. Y., & Tahir, Z. (2018). Citizen participation in building citizen-centric smart cities. *Geographia Online Malaysian Journal of Society and Space*, 14(4), 42–53.
- Lukensmeyer, C., & Wendy, J. (2013). *Bringing citizen voices to the table: A guide for public managers*. United States of America: Jossey Bass.

- Merli, M. A., & Bonollo, E. (2014). Performance measurement in the smart cities. In Renata Paola Dameri & Camille Rosenthal-Sabroux (Eds.), *Smart city* (pp. 139–55). Switzerland: Springer International Publishing.
- Saylam, A. (2019). Kamu yönetiminde e-katılım. B.Uçar Kocaoğlu (Ed.), *Kamu Yönetiminde Doğrudan Vatandaş Katılımı* içinde (s. 91–115). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Saylam, A. (2021). Kamu yönetiminde bir e-katılım modeli olarak bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) destekli kitle kaynak kullanımı. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(2). 271–287.
- Schaffers, H., Komninos, N., Pallot, M., Trousse, B., Nilsson, M., & Oliveira, A. (2011). Smart cities and the future internet: Towards cooperation frameworks for open innovation, the future internet. *Lecture Notes in Computer Science*, 6656, 431–446.
- Seçkiner-Bingöl, E. (2019). Doğrudan vatandaş katılımına ilişkin kavramsal çerçeve. B. Ucar Kocaoğlu (Ed.), *Kamu yönetiminde doğrudan vatandaş katılımı içinde* (s. 51–70). Ankara: İmaj Yayınevi.
- Nam, T., & Pardo, T.A. (2011). Conceptualizing smart city with dimensions of technology, people, and institutions. *Proceedings of The 12th Annual International Digital Government Research Conference: Digital Government Innovation in Challenging Times*, New York: ACM, 282–291.
- Toppeta, D. J. (2010). The smart city vision: how and ICT can build smart, “livable”, sustainable cities. The Innovation Knowledge Foundation. Retrieved from http://www.thinkinovation.org/file/research/23/en/Toppeta_Report_005_2010.pdf.
- Willems, J., Van den Bergh, J., & Viaene, S. (2017). Smart city projects and citizen participation: The case of London. In R. Andeßner, D. Greiling, & R. Vogel (Eds.), *Public sector management in a globalized world* (pp. 249–266). NPO-Management. doi:10.1007/978-3-658-16112-5_12.
- Yigitcanlar, T., & Baum, S. (2008). Benchmarking local e-government. In A. V. Anttiroiko (Ed.), *Electronic government: concepts, methodologies, tools, and applications* (pp. 371–378). USA: IGI Global.
- White, S. C. (1996). Depoliticizing development: The uses and abuses of participation. *Development in Practice*, 6(1), 6–15.

Etik Beyanı : *Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan ederim. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.*

Teşekkür : *Yayın sürecine katkı sağlayan editörlere ve hakemlere teşekkür ederim.*

Ethics Statement : *I declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.*

Acknowledgement : *I thank the editors and referees who contributed to the publication process.*

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1276-1295

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1276-1295

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.855285

Geliş Tarihi / Received: 06.01.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 02.07.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

SOSYAL DESTEĞİN ÖRGÜTSEL VATANDAŞLIK DAVRANIŞINA ETKİSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

B. Dilek ÖZBEZEK ¹

H. Mustafa PAKSOY ²

Meryem GÜL ³

Öz

Günümüzde örgütsel vatandaşlık davranışları hem örgütün çevresel değişikliklere uyumun sağlaması hem de çalışanların verimliliği ve performansı üzerindeki olumlu etkileri açısından giderek önem kazanan konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde etkili olup olmadığını incelemektir. Sosyal destek (iş temelli ve iş temelli olmayan destek kaynakları) ve örgütsel vatandaşlık davranışı (diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik ve sivil erdem) arasındaki ilişki alt boyutlar çerçevesinde ele alınmıştır. Araştırmaya Gaziantep Üniversitesi'nin farklı idari birimlerde görevli toplam 302 personel katılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen verilere tanımlayıcı istatistikler, faktör analizi, korelasyon ve regresyon analizleri uygulanarak, araştırma hipotezi test edilmiştir. Korelasyon analizi sonucu genel anlamda iş temelli ve iş temelli olmayan destek kaynaklarının örgütsel vatandaşlık davranışının her bir boyutuyla ilişkili olduğunu belirlenmiştir. Araştırma sonunda, iş temelli ve iş temelli olmayan (kişisel) desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı alt boyutlarının (diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik ve sivil erdem) üzerine etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar, gerek sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı nasıl etkilediği konusunda yeni bakış açılarına işaret edecek olması gerekse iş hayatında iş temelli ve iş temelli olmayan desteğe dikkat çekmesi açısından oldukça önemlidir.

Anahtar Kelimeler : Örgütsel Vatandaşlık Davranışı, Ekstra-Rol Davranışı, Sosyal Destek

Jel Sınıflandırılması : M10, M19.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İslâhiye İİBF, dilekozbezek@gmail.com ORCID: 0000-0001-7176-1534.

² Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İİBF, hhmpaksoy@yahoo.com ORCID: 0000-0001-7975-1795.

³ Öğr. Gör. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Düziçi MYO, meryemgul@osmaniye.edu.tr ORCID: 0000-0001-9810-7073.

Atf / Citation (APA6):

Özbezek, B. D., Paksoy, H. M., & Gül, M. (2021). Sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi üzerine bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1276-1295. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.855285>.

A RESEARCH ON THE EFFECT OF SOCIAL SUPPORT ON ORGANIZATIONAL CITIZENSHIP BEHAVIOR

Abstract

Today, organizational citizenship behaviour is becoming a significant issue both in terms of adaptation of the organization to environmental changes and the positive effects on employee productivity and performance. The aim of this study is to examine whether social support is effective on organizational citizenship behavior. In the study, the relationship between social support (work-related and work-related sources) and organizational citizenship behavior (altruism, conscientiousness, courtesy, sportmanship and civic virtue) is discussed within the framework of sub-dimensions. The total of 302 personnel from different administrative units of Gaziantep University participated in the study. The research hypothesis was tested using descriptive statistics, factor analysis, correlation and regression analysis on the data obtained within the scope of the study. As a result of the correlation analysis, it was determined that work-related and work-related sources are generally associated with each dimension of organizational citizenship behavior. At the end of the study, it has been determined work-based and non-work-based (personal) support have an effect on sub-dimensions of organizational citizenship behavior (altruism, conscientiousness, courtesy, sportmanship and civic virtue). The results obtained are very important in terms of pointing out new perspectives on how social support affects organizational citizenship behavior and highlight the work-related and work-related support in business life.

Keywords : Organizational Citizenship Behavior, Extra-Role Behavior, Social Support.

Jel Classification : M10, M19.

GİRİŞ

Günümüzde örgütler küçültme, örgütsel hiyerarşilerin düzleşmesi ve rekabetçi baskılar gibi zorluklarla başa çıkmak için çalışanların genellikle resmi iş sorumluluklarının ötesine geçerek, takdir veya ödül beklentisi olmaksızın zorunlu olmayan görevleri yerine getirmelerini daha fazla beklemektedir (DiPaola & Tschannen-Moran, 2001: 424). Bu tür davranışlara örnek olarak, bir çalışanın doğrudan ödüllendirilmeyen veya resmi olarak tanımlanmayan, ancak çeşitli şekillerde örgütsel etkinliği artırmayı amaçlayan eylemleri ifade eden örgütsel vatandaşlık davranışı verilebilir (Smith ve ark., 1983: 654; Bateman & Organ, 1983: 588).

Örgütsel vatandaşlık davranışları, arzulanan rol beklentilerinin veya görev tanımlarının ötesinde (Bettencourt, 2004: 166), örgütün çalışanlar tarafından gönüllü olarak sergilenen ekstra rol davranışlarını temsil eder (Glińska-Neweś & Szostek, 2018: 45). Podsakoff, MacKenzie, Paine & Bachrach (2000: 533) örgütsel vatandaşlık davranışının örgütün kaynak kullanımını, üretkenliğini, performansını, etkililiğini ve çevresel değişikliklere cevap verme yeteneğini geliştirebileceğini ortaya koymuştur. Örgütsel vatandaşlık davranışının etkileri sadece grup veya organizasyon seviyesinde değil, aynı zamanda bireysel seviyede de ortaya çıkmaktadır. Örneğin, çalışanın örgütsel vatandaşlık davranışı, amirlerinin yönetsel kararlarını ve diğer davranış tarzlarını etkileyebilir (DiPaola & Tschannen-Moran, 2001: 426; Wang, 2014: 210).

Sosyal destek, iş yerinde veya kişinin kişisel yaşamında (Whitehead & Lindquist, 1986: 29) duygusal rahatlama, araçsal yardım, bilgilendirme veya değerlendirme gibi çeşitli kaynakların sağlanmasını içeren kişilerarası karmaşık işlemlere dayalı bir süreçtir (Carlson & Perrew, 1999: 516). Sosyal destek, mesleki stres etkeni ve gerginlik ilişkisi açısından olumlu bireysel ve örgütsel sonuçlarla ilişkilendirilmiş önemli bir kaynaktır (Brough & Frame 2004: 9). Sosyal destek, aynı zamanda sorunları ortaya çıkmadan çözebilecek bir bilgi ağı olarak da görülmektedir. Sosyal destek sistemleri yeniliğin gerçekleşmesine izin verebilir ve bu da potansiyel olarak (Dignam, Barrera & West, 1986: 178) çalışanlar için işyeri artan taleplerin üstesinden gelme kararlılığını sağlayabilir.

Sosyal destek, aynı zamanda insanların özgüvenini de artırabilir (Lambert, Altheimer & Hogan, 2010: 1220).

Bu çalışma sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışına etkisine odaklanmıştır. Örgütsel vatandaşlık davranışı sosyal destek üzerine kapsamlı bir literatür taraması sonrasında gerçekleştirilen ampirik bir araştırma kurgulanmıştır. Araştırmada iş temelli destek ve iş temelli olmayan destek kaynaklarının örgütsel vatandaşlık davranışlarını (diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik ve sivil erdem) teşvik ettiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

I. LİTERATÜR TARAMASI

I.I. Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Örgütsel vatandaşlık davranışı Chester Barnard'ın "iş birliği yapma isteği" kavramına ve Daniel Katz'ın (1964; Katz & Kahn, 1966, 1978) biçimsel rol performansı ile "yenilikçi ve içten (spontaneous) davranışlar" ayrımına dayanmaktadır (Organ & Konovsky, 1989: 157; Şeşen, 2010: 197). Örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilgili öncü çalışmasında, Barnard (1938) örgütün sorunsuz bir şekilde işlevlerini yerine getirmesi için bilgi paylaşımı konusunda örgüt üyeleri arasında iş birliğine ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Barnard'dan yaklaşık 30 yıl sonra Katz (1964; Katz & Kahn, 1966, 1978), örgütün etkili bir şekilde işlevlerini yerine getirmesi için geleneksel iş görev tanımlarının ötesinde yapıcı ve iş birliğine dayalı davranışların gerekli olduğuna dikkat çekmiştir (Bateman & Organ, 1983: 588; Cohen & Vigoda, 2000: 596; Borman, 2004: 238). Katz (1964), sadece öngörülen davranış kalıplarına dayanan örgütün kırılğan bir sosyal sistem olduğunu ve kısa süre sonra durma noktasına gelebileceğini ileri sürmüştür (Yan & Yan, 2013: 185) ve etkili bir şekilde işlevlerini yerine getiren bir örgüt için gerekli üç temel davranış tipi tanımlamıştır. İnsanların (1) sisteme girmeye ve sistemde kalmaya teşvik edilmeleri, (2) iş kaybetme kaygısı olmadan özel rol gereksinimlerini güvenilir bir şekilde yerine getirmeleri ve (3) rol gereksinimlerinin ötesine geçen yenilikçi ve içten (spontaneous) faaliyet olması gerekir (Smith ve ark., 1983: 653; George & Brief, 1992: 310). Genel olarak, Organ tarafından ortaya konulan örgütsel vatandaşlık davranışları iş veya görev tanımlarının daha ötesinde örgüte olumlu yönde fayda sağladığı ileri sürülen ve çalışanların kendi istekleri doğrultusunda sergilenen üçüncü davranış kategorisine girmektedir (Dick, Grolean, Christ & Wieseke, 2006: 284).

Barnard (1938) & Katz (1964; Katz & Kahn, 1966, 1978) tarafından örgütlerin etkinliği ve verimliliği için gerekli olduğu yukarıda bahsedilen davranışlar, 1983 yılında Organ ve arkadaşları tarafından örgütsel vatandaşlık davranışı olarak yönetim bilimi yazınına kazandırılmıştır (Akt: Özdevecioğlu, 2009: 48; Gürbüz ve ark., 2014: 4). Bateman & Organ (1983: 588) ve Smith, Organ & Near (1983: 654), genel olarak örgütsel vatandaşlık davranışını, örgütsel ödül sistemi içinde resmi olarak veya açıkça tanınmayan, ancak bir bütün olarak örgütün etkin ve başarılı bir şekilde işleyişine katkıda bulunan ve daha çok bireyin kendi takdirine bağlı (discretionary) iş veya görev davranışları olarak tanımlamışlardır. Söz konusu davranışlar resmi iş tanımlarında zorunlu olmayan, ihmal edildiğinde herhangi bir yaptırım veya ceza gerektirmeyen ve daha çok kişisel tercihlerin sonuçlarını kapsayan davranışlardır (Podsakoff ve ark., 2000: 514; Basım & Şeşen, 2006: 85).

Organ (1988) örgütsel vatandaşlık davranışını "isteğe bağlı davranışlar arasında yer alan fakat biçimsel ödüllendirme sistemi içerisinde doğrudan ve açık bir şekilde tanınmayan, bir bütün olarak örgütün etkili bir şekilde işlevlerini yerine getirmesine yönelik bireysel davranışlar" olarak tanımlamıştır (Glińska-Neweś & Szostek, 2018: 47; Taylor, 2013: 454). Daha sonraki çalışmalarında Organ (1997) "iyi asker sendromu" olarak da adlandırdığı örgütsel vatandaşlık davranışını, örgütte iş veya görev performansını desteklemeye yönelik sosyal ve psikolojik ortamının korunmasına ve geliştirilmesine katkıda bulunan davranışlar olarak tanımlamıştır (Organ, 1997: 91; Basım & Şeşen, 2006: 85). Organ, ayrıca söz konusu olan davranışların örgütün sosyal mekanizmasının işleyişini kolaylaştırdığını, tahmin edilemeyen birçok koşulda çalışmak için gereken esnekliği sağlamanın yanı sıra çalışanlar arasında karşılıklı dayanışmanın giderek artmasını sağladığı ve böylece örgütün

olağanüstü koşullarla başa çıkmasına yardımcı olduğunu belirtmiştir (Organ & Lingl, 1995: 776; Tang & Ibrahim, 1998: 529-530).

Örgütsel vatandaşlık davranışı yaygın bir şekilde pozitif davranışlar olarak kabul edilir (Barbuto & Story, 2011: 23). Örgütsel vatandaşlık davranışları, görev performansı ile doğrudan ilgisi bulunmayan ancak örgütün sosyal, psikolojik, örgütsel ve politik mekanizmalarının işleyişini kolaylaştırarak, örgütsel amaçları destekleyen herhangi bir davranışı temsil eder (Taylor, 2013: 254; Lievens & Anseel, 2004: 229). Örgütsel vatandaşlık davranışları iş ile ilgili konularda başkalarına yardım etme, iş ortamını temiz ve düzenli tutma, geç saatlere kadar çalışma veya hafta sonlarında da iş yerinde çalışmaya devam etme, oluşturulan standartların üstünde performansla çalışma, işin akışı esnasında görülen uygunsuzlukları tolere etme, örgüte özgü işlerin gerçekleştirilmesinde aktif bir şekilde hareket etme, yenilikçilik, örgütün kaynaklarını koruyup sahip çıkma gibi sosyal davranışları içerir (Bateman & Organ, 1983: 588; Bolino ve ark., 2004: 229; Şeşen & Basım, 2012: 476).

Konuyla ilgili yazın incelendiğinde genel olarak örgütsel vatandaşlık davranışıyla ilgili temel özelliklerin (1) doğası gereği isteğe bağlı, (2) resmi iş veya görev tanımlarının ötesinde bir davranışı temsil eden, (3) örgütün resmi ödül yapısı kapsamında doğrudan veya açıkça tanınmayan fakat bir bütün olarak örgütün etkin ve başarılı işleyişi için önemli görülen (Somech & Drach-Zahavy, 2004: 282; Kim, 2006: 723; Cohen & Vigoda, 2000: 597) ve (4) iş görenler tarafından ihmal edildiği zaman ortaya çıkan sonuçları yaptırım veya ceza gerektirmeyen (Van Dyne & LePine, 1998: 108) bireysel davranışlar olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda örgütsel vatandaşlık davranışının çok boyutlu yapısına dikkat çeken pek çok araştırmada, örgütsel vatandaşlık davranışının boyutları ile ilgili tam bir uzlaşımın olmadığı ortaya konulmuştur (Podsakoff ve ark., 2000: 516; Farh ve ark., 2004:242) birlikte, genellikle Organ (1988) tarafından tanımlanan diğergamlık, vicdanlılık, nezaket, centilmenlik ve sivil erdem olmak üzere beş boyutlu yapıdan faydalandığı görülmektedir (George & Brief, 1992: 312; Sezgin, 2005: 322; Gürbüz, 2006: 55; Basım & Şeşen, 2006: 87; Aydoğan & Delibaş, 2017: 5).

Diğergamlık; diğer bireylere yardım etmeye ya da onların iş ile ilgili sorunlarının ortaya çıkmasını önlemeye yönelik yapılan davranışlar olarak ifade edilmektedir (Basım & Şeşen, 2006: 87; Farh ve ark., 2004: 242). Diğergamlık davranışının temelinde çalışanların birbirlerine yardım etme duygusu yatmaktadır. Fakat yardım gerektiren konunun işletme veya iş ile ilgili olması gerekmektedir. Buna göre çalışma ortamında diğergamlık boyutunu oluşturan davranışlar; iş yükü ağır olan iş arkadaşına yardım etme, çalışma arkadaşının ihtiyacı olan ya da tek başına tedarik edemeyeceği araç-gereçleri temin etme, işe yeni başlayan elemana uyum sağlama konusunda gönüllü olma, sağlık sorunu nedeniyle işe geç gelen personelin görevini üstlenme olarak sıralanabilir (Gürbüz, 2006: 55).

Vicdanlılık; işe devam etme, işteki rolünün gerektirdiğinin ötesine geçme ve işin gereklerinin yerine getirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Sezgin & Kılınç, 2012: 106). Vicdanlılık, çalışanların işlerine özen göstermeleri, işlerini düzenli olarak yapmaları, erkenden işbaşı yapmaları, kurallara uyma, temizlik, örgüt kaynaklarını koruma gibi kendilerinden istenilenin ötesinde davranışlar sergilemeleri olarak ifade edilebilir (Solak & Erok, 2018: 1340; George & Brief, 1992: 312). Vicdanlılık, minimum düzeydeki rol davranışının ötesinde kaynaklarının israf edilmemesi ve dakiklik gibi davranışları da içermektedir (Aydoğan & Delibaş, 2017: 6). Bu yönüyle vicdanlılık içsel olarak çalışanlarının işletmenin prosedürlerini, düzenlemesi ve kurallarını kabul etmesi ve herhangi bir denetleme yapan bir kişi olmasa dahi bu kurallara uyması olarak görülmektedir (Bitmiş, Sökmen & Turgut, 2014: 5).

Nezaket; çalışanların diğer çalışma arkadaşları için sorun oluşturabilecek konuları önceden tespit etmesi, bu sorunların ortaya çıkmasına engel olması ve ortaya çıkan sorunların çözümüne yardımcı olması gibi davranışlarını içermektedir (Bolat & Bolat, 2008: 79). Nezaket, kendi davranışlarının başkalarının çalışması üzerindeki etkisinin farkındalığı ile birlikte sorunlu durumların ortaya çıkmasını önleme faaliyetidir (Glińska-Neweś & Szostek, 2018: 47). Bu yönüyle nezaket, hatırlatma, haberdar etme, gerekli olan bilgilerin aktarılması ile gerçekleşmesi muhtemel olan sorunların önüne geçilmesi, imkânların ve zamanın verimli bir şekilde kullanılarak üstlenilen görevin daha iyi bir şekilde yerine getirilmesi olarak kabul edilmektedir (Avcı, 2015: 14). Nezaket,

aynı zamanda işletme içerisinde iş bölümünden kaynaklanan sorunları önlemede karşılıklı birbirine bağlı olan bireyler arasındaki olumlu etkileşim olarak görülmektedir (Turgut & Akbolat, 2017: 359).

Centilmenlik, iş ile ilgili kaçınılmaz zorluk ve sorunları şikâyet etmeden kabul etme istekliliği (Basım & Şeşen, 2006: 87; George & Brief, 1992: 312) ya da işyerindeki rahatsızlık koşullarını tolere etmeye ve şikâyetler olmadan onlarla baş etmeye hazır olma durumudur (Glińska-Neweś & Szostek, 2018: 47; Farh ve ark., 2004:242). Centilmenlik, işyerindeki sıkıntılar karşısında hoşgörülü olmanın yanı sıra çalışanların örgüt kültürüne ve işe ilişkin olumlu bir bakış açısına sahip olmasını ifade etmektedir (Şanal, 2013: 534). Bu yönüyle iş arkadaşlarına karşı saygılı olmak, işlerin olumsuz yönlerini değil olumlu yönlerini görmek, örgüt ile ilgili sorunlarda yapıcı davranmak, işletmenin faaliyetlerini ve imajını örgüt dışında savunmak, problemleri gereksiz yere büyütmemek gibi davranışlar nezaket boyutu altında değerlendirilebilir (Gürbüz, 2006: 56).

Sivil erdem, örgütün etkinliklerine gönüllü bir şekilde katılmayı ifade eder (Sezgin & Kılınc, 2012: 106). Bu boyut, çalışanların işletmeyi etkileyen olaylara karşı kendilerini sorumlu görmeleri ve gönüllü olarak kararlara katılmaları olarak kabul edilir (Meydan & Basım, 2015: 100; Avcı, 2015: 14; George & Brief, 1992: 312). Sivil erdem, bireylerin örgüt ile ilgili faaliyetlere dahil olduklarını gösteren davranışlardan oluşmaktadır (Farh ve ark., 2004:242). Sivil erdem, örgüt içerisinde karar alma süreçlerine dâhil olma ve böylece örgütü benimseme ve içselleştirmeyi içermektedir. Bu yönüyle örgüt içerisinde yapılan toplantılara aktif katılma, örgütün büyük sorunlarını yakından takip etme, kararların uygulanmasında rol alma, alınan kararlarının diğer çalışanlar tarafından benimsenmesini ve uygulanmasını sağlama gibi uygulamalar örgütsel vatandaşlık davranışının sivil erdem boyutuna örnek olarak verilebilir (Aydoğan & Delibaş, 2017: 7).

I.II. Sosyal Destek Kavramı

Sosyal destek, 1970'lerin ortalarından beri hem araştırma hem de teorik bakış açılarından yoğun bir şekilde incelenen bir kavramdır (House, 1987: 135; House ve ark., 1988a: 541). Sosyal desteğin teorik veya ampirik tanımı konusunda bir fikir birliği olmamasına rağmen (House ve ark., 1988b: 301), ortaya konulan tanımlar ortak özelliklere sahiptir. Tüm tanımlar, desteğe ihtiyaç duyan bir kişiye sağlanan bir tür olumlu etkileşim veya yardımcı davranışa işaret eder (Hupcey, 1998: 1232). Örneğin, Cobb (1976: 300) sosyal desteğin kişinin (1) önemsendiğine ve sevildiğine (duygusal alâka ve bağlılık), (2) saygı duyulduğuna ve değer verildiğine (tanınma ve saygı) ve (3) karşılıklı yükümlülüklerinin bulunduğu bir sosyal ağın üyesi olduğuna (grup üyeliği) inanmasını sağlayan bilgi olmak üzere üç bileşenini belirlemiştir. Cassel (1974; 1976) bir kişiyi arzu edilen ve beklenen sonuçlara doğru yönlendiren önemli kişilerden gelen düzeltici geri bildirim olarak görürken, Henderson (1977: 186) sosyal desteği stresli koşullar altında başkalarıyla duygusal olarak olumlu sosyal etkileşim olarak değerlendirir. Kaplan, Cassel & Gore'a (1977: 50) göre destek, bir kişinin temel sosyal ihtiyaçlarının (şefkat, onay, itibar, aidiyet gibi) önemli çevresel destek kaynakları aracılığıyla karşılanması veya tatmin edilme derecesidir.

Cohen (2004: 676-677) sosyal desteği, bir kişinin zorluklarla başa çıkmasına yardımcı olan bir sosyal ağdan psikolojik ve maddi kaynakların sağlanması olarak tanımlamıştır. Genellikle araçsal, bilgilendirici ve duygusal olmak üzere birbiriyle ilişkili üç tür destek kaynağına işaret edilir. Araçsal destek, fiili veya maddi destek sağlanmasıdır, örneğin maddi yardım veya kişinin günlük sorumluluklarını gerçekleştirebilmesi için başkaları tarafından gereksinim duyulduğunda sağlanan yardımı içerir. Bilgilendirici destek, kişinin mevcut zorluklarla başa çıkmasına yardımcı olmayı amaçlayan ilgili bilgilerin sağlanmasını ifade eder; bu destek kategorisi aynı zamanda değerlendirme desteğini de içerebilir ve tipik olarak kişinin bir durumu yorumlaması hakkında geri bildirim ve kişisel problemlerle başa çıkarken bilgi, öğüt verme ve rehberlik etme şeklini alır. Duygusal destek, empati, sevgi, saygı, şefkat ve güven ifadesini içerir ve kişinin stresli yaşam olaylarıyla duygusal yönden baş edebilmesi için fırsatlar sağlar.

Thoits'e (2010: 546) göre sosyal destek, aile üyeleri, arkadaşlar veya iş arkadaşları gibi önemli kişilerden duygusal, bilgilendirici veya uygulamalı yardım anlamına gelir; destek aslında başkalarından alınabilir veya ihtiyaç duyulduğunda kullanılabilir olarak algılanabilir. Genel olarak,

sosyal destek algılanan ve alınan destek olarak kendini göstermektedir. Algılanan destek, bir kişinin, sosyal ağındaki ilişkilerine dayanarak, ihtiyaç duyması halinde mevcut olacağına inandığı türden yardımdır. Algılanan sosyal destek, bireyin sosyal ağın yeterince destekleyici olup olmadığını algılaması olarak tanımlanır (Papakonstantinou & Papadopoulos, 2009: 394). Bu yönüyle sosyal destek, bireyin kendini değerlendirmesi olarak kabul edilir. Alınan destek, bir kişinin diğer kişilerden veya bir gruptan fiilen aldığı veya belirli bir süre içinde almış olduğu her türlü özel destektir (Deelstra ve ark., 2003: 324). Alınan sosyal destek, başkalarının sergilediği davranışlar ve eylemler anlamına gelir. Algılanan destekten sonraki adımdır ve algılanan desteğin gerçekleşmesini temsil eder. Bu anlamda sosyal desteğin davranışsal değerlendirilmesi olarak görülür (Kaya, Akgemci, & Çelik, 2012: 358).

Sosyal destek, yaşamın belirli alanlarında stresin olumsuz etkilerini azaltabilecek önemli bir kaynak veya başa çıkma mekanizması olarak kabul edilir (Carlson & Perrew, 1999: 516). Eş, çocuk, ebeveyn, arkadaş, terapist, yönetici veya iş arkadaşı gibi çeşitli kişiler tarafından bireylere sosyal destek sağlanabilir (Abbey, 1985: 112). Sosyal destek sağlayan kişilerle ilgili olarak, iş temelli ve iş temelli olmayan (kişisel) sosyal destek kaynakları şeklinde bir ayırım yapılır (Wadsworth & Owens, 2007: 76). İşle ilgili sosyal destek kaynakları, iş arkadaşları, amirler ve yöneticilerden gelen sosyal desteği ifade eder. İşle ilgili olmayan (kişisel) kaynaklar ise aile (eş, çocuk, ebeveyn), arkadaş ve bağlı olduğu herhangi bir sosyal grup gibi örgüt dışı kaynaklara atıfta bulunur (Ray & Miller, 1994: 360; Daalen ve ark., 2005: 44). İş ve iş temelli olmayan (kişisel) sosyal destekle ilişkilendirilen gelişmiş kaynaklar, bireylerin daha iyi performans göstermelerini sağlayabilir (Marcinkus, Whelan-Berry & Gordon, 2007: 91).

İş temelli sosyal destek; daha olumlu bir çalışma ortamı yaratabilecek iş arkadaşı, amir ve yönetici gibi bir dizi kaynaktan gelebilen önemli bir sosyal destek kategorisidir (Carlson & Perrew, 1999: 514). İş temelli sosyal destek, bir kişinin iş yerindeki hem iş arkadaşları, hem de amirler ve yöneticiler tarafından sağlanan duygusal, bilgilendirici, değerlendirici veya araçsal destek olarak tanımlanabilir (Deelstra, Peeters, Zijlstra & Doornen, 2003: 324). İş temelli sosyal destek işle ilgili öğrenmeye, işe bağlılığa ve örgütsel bağlılığa yol açan motivasyonel bir süreci başlatabilir (Bakker & Demerouti, 2007: 309). İş arkadaşı ve amir/yönetici desteği, işin yürütülmesi ve çalışanların kişisel işlevselliği için faydalı iş kaynakları olarak kabul edilir. Bu destek kategorisi, birden çok çalışanın iş hayatında karşılaştığı ortak sorunların tartışılması ve çözülmesi, işlerin kolaylaştırması için değerli bilgileri paylaşma, öğüt verme ve rehberlik etme, içinde bulunulan durumları yeniden değerlendirme ve görevlerle ilgili araçsal yardımın yanı sıra duygusal desteği de içerir (Brough & Pears, 2004: 472; Lambert ve ark., 2010: 1221).

Chiaburu & Harrison'a (2008: 1085-1086) göre çalışanların iş hedeflerine doğru ilerlemelerine doğrudan yardımcı olmak ve iş arkadaşlarıyla sorunsuz sosyal etkileşimleri kolaylaştıracak süreçler hakkında kritik bilgiler vererek "işin gidişatını bilmek" iş görevlerinin yürütülmesini kolaylaştırmak performans kazanımları sağlayabilir. Bu anlamda, amir/yöneticiler, işlerinde uzman olma eğiliminde olmalarının yanı sıra görevlerinde deneyim sahibi olduklarından, çalışanlara geri bildirim, rehberlik etme ve tavsiyeler yoluyla bilgilendirici destek şeklinde görevle ilgili araçsal destek sağlayabilir (Harris, Winkowski & Engdahl, 2007: 150). İş arkadaşları işyeri taleplerinin ve bu taleplerle başa çıkmanın olası yollarının farkındadır. Bu anlamda iş arkadaşı ilişkileri günlük işin anlık sosyal bağlamını temsil eder (Hobfoll, 2001: 339; Halbesleben, 2006: 1135). Berman, West & Richter'e (2002, 217) göre destekleyici iş arkadaşı ilişkileri aynı zamanda işyeri stresini azaltabilir, iletişimi artırabilir, çalışanların ve yöneticilerin görevlerini yerine getirmelerine yardımcı olabilir ve örgütsel değişimi kabul etme sürecine yardımcı olabilir. İş arkadaşından sağlanan sosyal desteğin, ayrıca üretkenlik üzerinde dolaylı bir şekilde olumlu bir etkisi de bulunmaktadır (Wadsworth & Owens, 2007: 77).

İş temelli olmayan (kişisel) sosyal destek; bir kişinin eşi, çocukları, ebeveynleri, kardeşleri, geniş ailesi ve arkadaşları gibi bir dizi kaynaktan gelmektedir (Marcinkus, Whelan-Berry & Gordon, 2007: 90). Kurtz (2008: 218) aile ve arkadaşlardan gelen desteğin, stresli bir alanda çalışmanın bazı etkilerini hafifletmeye yardımcı olabileceğini savunmuştur. Bu tür bir destek, kişiye iş baskısından kurtulmasında ve daha dengeli bir yaşam sürmesinde, diğer destek kaynaklarına göre daha etkili rol

oynayabilir (Cordes & Dougherty, 1993: 636). Ray & Miller'e (1994: 361) göre aile içindeki talepler iş sorumlulukları ile çatıştığında, ev/iş stresi hayatın diğer alanlarına da sıçrayabilir. Aileden iş alanlarına olumlu bir yayılma, genellikle aile ilişkilerinin destekleyici doğasını ve isteyken evde edinilen becerileri ve tutumları kullanma becerisini içerir. Halbesleben'e (2006: 1135) göre sosyal desteğin önemli bir bileşeni olarak görülen aile (eş, çocuk, ebeveyn) ve arkadaş desteği, bir kişinin iş yerindeki taleplerle duygusal yönden başa çıkmasına (duygusal destek) yardımcı olabilirken, bu tür desteğin mevcudiyeti tek başına iş taleplerini karşılamak için gereken somut veya maddi desteği (araçsal destek) sağlayamayabilir. Allen (2001: 415) örgüt için iş temelli olmayan (kişisel) sosyal desteğin, günümüzün çalkantılı iş ortamında rekabet avantajını sürdürmenin, moral yükseltmenin ve adanmış bir işgücünü cezbetmenin ve elde tutmanın bir yolu olduğunu belirtmektedir. Bir çalışan için iş temelli olmayan sosyal destek, birden çok yaşam rolünü koordine etme ve yönetmenin doğasında var olan zorlukları hafifletecektir.

I. III. Sosyal Destek ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı

Sosyal desteğin, çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışını yürütmeye teşvik edebilecek bir öncül olabileceğini birçok çalışma göstermektedir (Moorman ve ark., 1998: 351; Chiaburu & Harrison, 2002; Chu ve ark., 2006; Wang ve ark., 2013; Wang, 2014; Kim ve ark., 2013). Sosyal destek ile çalışan davranışı arasındaki ilişkinin teorik temelleri, sosyal mübadele teorisi (Blau, 1964) ve karşılıklılık (mütekabiliyet) normuna (Gouldner, 1960) dayanmaktadır (Akt: Settoon & Mossholder, 2002: 256). Settoon, Bennett & Liden'a (1996: 219) göre sosyal mübadele (Blau, 1964) ve karşılıklılık normu (Gouldner, 1960) kavramları uzun zamandan beri, araştırmacılar tarafından çalışan davranışlarının ve pozitif çalışan tutumlarının oluşumunun arkasındaki motivasyonel temeli tanımlamak için kullanılmıştır. Bu kavramlar, daha yakın zamanlarda bireylerin neden örgüte bağlılık gösterdiklerini ve tipik olarak iş tanımlarında zorunlu olmayan, örgüt yönetimi tarafından ödüllendirilmeyen veya cezalandırılmayan ve isteğe bağlı davranışları açıklamak için kullanılmıştır.

Blau'ya (1964) göre sosyal mübadele belirlenmemiş gelecek yükümlülükleri gerektiren ilişkiler anlamına gelir (Konovsky & Pugh, 1994: 657); bir kişi bir başkasına bir iyilik yaptığında, tam olarak ne zaman gerçekleşeceği ve hangi biçimde olacağı genellikle belirsiz olsa da, gelecekte bir geri dönüş beklentisi vardır (Wayne, Lynn & Liden, 1997: 82). Sosyal mübadele teorisi (Blau, 1964) ve karşılıklılık normuna (Gouldner, 1960) göre (Akt: Chiaburu & Harrison, 2002: 1085) diğer kişilerden sağlanan katkıların şekli ve zamanlaması isteğe bağlı olduğu durumunda daha değerli olmaktadır. Bu tür gönüllü destek, kişiler tarafından diğer kişilerin kendilerine gerçekten değer verdiğinin ve saygı duyduğunun bir göstergesi olarak memnuniyetle karşılır (Rhoades & Eisenberger, 2002: 698); kişiler etkileşimde buldukları diğer kişilerin (örneğin, eş, çocuk, ebeveyn, arkadaş, yönetici veya iş arkadaşı gibi) olumlu davranışlarına muhtemelen aynı şekilde karşılık verirler. Bu tür mübadele ideolojileri, insanların kendilerine yardım edenlere yardım etmesi gerektiğini savunan karşılıklılık normundan kaynaklanmaktadır (Gouldner, 1960: 171). Örneğin, destek şeklindeki eylemler, bir borçluluk duygusu ve karşılık verme yükümlülüğü yaratır (Lambert, 2000: 803). Bu anlamda iş tanımlarında zorunlu olmayan, örgüt yönetimi tarafından ödüllendirilmeyen veya cezalandırılmayan ve isteğe bağlı davranışlar olması nedeniyle (Tang & Ibrahim, 1998: 530; Podsakoff ve ark., 2000: 514), örgütsel vatandaşlık davranışı, bu yükümlülüğü yerine getirmek ve mübadele ilişkisinin içsel değerine ilişkin genel bir inancı güçlendirmek için bir araç sağlar (Konovsky & Pugh, 1994: 657). Araştırmalar, örgüt ve/veya yöneticileri tarafından çalışanlara yönelik olumlu, faydalı eylemlerin yüksek kaliteli değişim ilişkilerinin kurulmasına katkıda bulunduğunu göstermektedir (Settoon, Bennett & Liden, 1996: 219).

Örgütsel vatandaşlık davranışları üzerine yapılan araştırmalar, destekleyici iş arkadaşı ortamlarının, iş arkadaşları arasında daha yüksek seviyelerde görev yardımıyla sonuçlanma eğiliminde olduğunu ortaya koymuştur (Chiaburu & Harrison, 2008: 1085). Moorman (1991: 846) vatandaşlık davranışını, sosyal ödüller alan bireyler tarafından takas edilebilecek bir sosyal kaynak olarak görmüştür. Kamdar & Van Dyne'e (2007: 1289) göre örgütlerde en önemli değişim ilişkilerinden ikisi çalışan ile amir/yönetici (Lider - Üye Etkileşimi) arasında yanı sıra çalışan ile iş arkadaşları (Takım - Üye Etkileşimi) arasında gerçekleşmektedir. Wayne, Lynn & Liden (1997: 105),

yüksek kaliteli çalışan-yönetici ilişkisinin bir göstergesi olarak görülen algılanan örgütsel destek ve lider - üye etkileşiminin karşılıklı olarak ilişkili olduğunu ve her ikisinin de vatandaşlık davranışıyla ilişkili olduğunu tespit etmişlerdir. Settoon & Mossholder (2002: 263) ilişki kalitesi ve ilişki bağlamı değişkenlerinin kişi odaklı ve görev odaklı kişilerarası vatandaşlık davranışıyla olan bağlantılarını incelemiştir. Genel olarak, iş arkadaşı desteği ile kişi odaklı kişilerarası vatandaşlık davranışı arasında pozitif ilişkisi olduğunu tespit etmişlerdir. Bommer, Miles & Grover (2003: 193), iş arkadaşı ilişkilerinin kalitesinin bir göstergesi olan bir gruptaki genel vatandaşlık seviyesinin bireysel vatandaşlığı öngördüğünü göstermiştir. Chu, Lee & Hsu (2006: 496) yönetici desteğinin, örgütsel vatandaşlık davranışını dolaylı etkilediği; akrabalık desteğinin ise örgütsel vatandaşlık davranışını doğrudan etkilediğini tespit etmişlerdir. Bowler & Brass (2006: 77), iş arkadaşları arasındaki arkadaşlığın gücünün kişilerarası vatandaşlık davranışlarını olumlu yönde yordadığını göstermiştir. Özdemir (2010: 108) yöneticilerin çalışanlara karşı adil ve destekleyici davranışlarının örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Wang (2014: 213) amirden gelen sosyal desteğin, çalışanların kuruma yönelik olduğu düşünülen tutumlar (örneğin, örgütsel bağlılık) ve davranışlarla (örneğin, örgütsel vatandaşlık davranışı) sonuçlanabileceğini tespit etmiştir. Acaray (2019: 249) istismarcı yönetici algısının örgüte yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu belirlerken, iş arkadaşı desteği çalışanların bireye yönelik örgütsel vatandaşlık davranışı üzerinde düzenleyici bir rolü olduğunu ortaya koymuştur.

İşyeri ve çalışma koşullarının yanı sıra çalışanların tutumlarında ve davranışlarında yaşanan değişimler, iş ve aile arasındaki ilişkiyi incelemeyi daha önemli hale getirmiştir (Wadsworth & Owens, 2007: 75). Araştırmalar, iş temelli olmayan sosyal desteğin (aile ve arkadaşlar) çok çeşitli fiziksel ve psikolojik sonuçlar üzerinde olumlu etkileri olabileceğini ortaya koymuştur (Cohen & Willis, 1985: 20; Ray & Miller, 1994: 360). Aslında geleneksel örgütsel davranış teorilerine göre, iş temelli olmayan destekler (faydalar) çalışanların performansını etkilememelidir. En iyi durumda, iş temelli olmayan destekler, iş tatminini artıran ancak iş performansını artırmayan dışsal iş özellikleridir. Fakat sosyal mübadele teorisindeki gelişmeler, iş temelli olmayan desteklerin çalışan katılımını ve inisiyatifi artırabileceği olasılığını desteklemektedir, yani çalışanlar “ekstra” faydalar karşılığında “ekstra” çaba sarf etmek zorunda hissedebilirler (Lambert, 2000: 801).

II. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

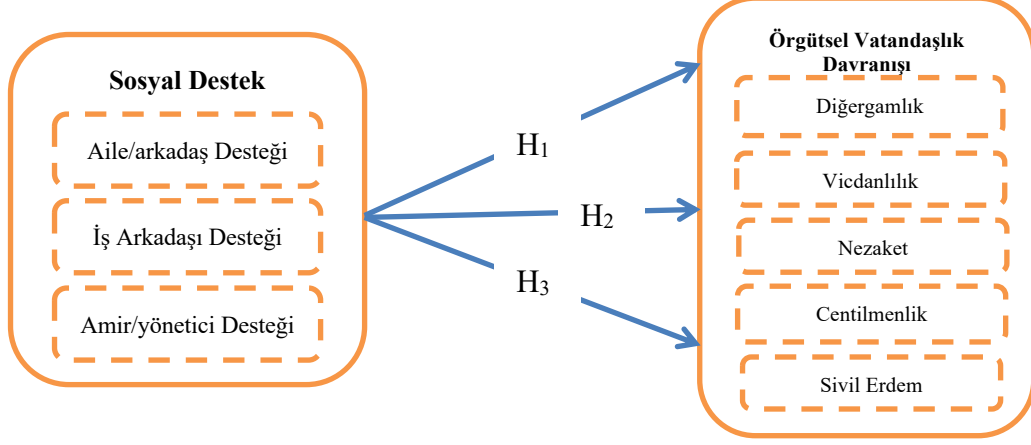
II. I. Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Kısıtları

Araştırmanın temel amacı sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisini incelemektir. Bu temel amaç doğrultusunda araştırmanın kapsamını Gaziantep Üniversitesi farklı birimlerde idari kadrolarında görev yapan personel oluşturmaktadır. Araştırmada belirli sayıda çalışana ulaşılması ve çalışmanın sadece bir üniversite ile sınırlı tutulması araştırmanın en önemli kısıtını oluşturmaktadır. Öte yandan, alan yazında iş arkadaşı ve amir/yönetici desteği ile örgütsel vatandaşlık davranışı türleri arasındaki ilişki üzerine ayrı ayrı yapılmış pek çok çalışma olmasına rağmen (örneğin, Bommer, Miles & Grover, 2003; Chu, Lee & Hsu, 2006; Özdemir, 2010), aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici desteğini birlikte inceleyen ve aralarındaki ilişki ortaya koyan oldukça sınırlı sayıda çalışma (örneğin, Lambert, 2000) olduğu görülmüştür. Bu çerçevede çalışmada ortaya konulan hipotezler ve elde edilecek bulgular, gerek sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışını nasıl etkilediği konusunda yeni bakış açılarına işaret edecek olması gerekse iş hayatında aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici desteğinin önemine dikkat çekmesi açısından önemli çıktılar sağlayacaktır.

II. II. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Bu çalışma sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı türlerine etkisini belirlemeyi amaçlamıştır. Sosyal destek (1) aile/arkadaş (iş temelli olmayan destek kaynakları), (2) iş arkadaşları

ve (3) amir/yönetici (iş temeli destek kaynakları) desteği bağımsız değişken (Baruch-Feldman & Schwartz, 2002); örgütsel vatandaşlık davranışı (1) diğergamlık, (2) vicdanlılık, (3) nezaket, (4) centilmenlik ve (5) sivil erdem (Organ, 1988; Basım & Şeşen, 2006) davranışı bağımlı değişken şeklinde ele alınmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen araştırma modeli ile temel hipotezler aşağıda verilmiştir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

H_{1(a)(b)(c)(d)(e)}: Sosyal destek algısının aile/arkadaş desteği boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışının tüm boyutları üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H_{2(a)(b)(c)(d)(e)}: Sosyal destek algısının iş arkadaşı desteği boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışının tüm boyutları üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

H_{3(a)(b)(c)(d)(e)}: Sosyal destek algısının amir/yönetici desteği boyutunun örgütsel vatandaşlık davranışının tüm boyutları üzerinde olumlu bir etkisi vardır.

II. III. Örneklem

Bu çalışmada, örneklemin %95 güven aralığında ve %5 hata payı ile 292 katılımcı olması gerektiği ortaya çıkmıştır (Yazıcıoğlu & Erdoğan, 2004: 50; Altunışık vd., 2004, 125). Araştırma kapsamında gönüllülük esasına dayalı ve kolayda örneklem yöntemiyle Gaziantep Üniversitesi farklı birimlerde idari kadrolarında görev yapan 302 katılımcıdan veri toplanmıştır. Örneklemin evreni karşılama oranı yaklaşık %10,1'dur. Araştırmaya katılan katılımcıların 163'ü (%54) kadın ve 139'u (%46) erkektir. Katılımcıların 9'unun (%3) 18-25 yaş aralığında, 47'sinin (%15,6) 26-30 yaş aralığında, 76'sının (%25,2) 31-35 yaş aralığında, 109'unun (%36,1) 36-40 yaş aralığında ve 61'inin (%20,2) 41 yaş ve üzerindedir. Katılımcılar medeni durum açısından incelendiğinde 245'inin (%81,1) evli ve 57'sinin (%18,9) bekâr olduğu belirlenmiştir. Öte yandan, katılımcıların 14'ünün (%4,6) 1-3 yıl arası, 78'inin (%25,8) 4-7 yıl arası, 101'inin (%33,4) 8-11 yıl arası ve 109'unun (%36,1) 12 yıl ve üzeri kurumda çalışma süresine sahip olduğu; 34'ünün (%11,3) lise, 73'ünün (%24,2) yüksekokul, 166'sının (%55) fakülte ve 29'unun (%9,6) yüksek lisans ve üzeri mezunu olduğu tespit edilmiştir.

II. IV. Araştırma Verilerini Toplama Yöntemi ve Kullanılan Ölçekler

Araştırma verilerinin toplanabilmesi için Gaziantep Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulundan 06/07/2020 tarihli 21 nolu karar ile etik kurul onayı ve yazılı izinler alındıktan sonra Covid-19 izolasyonu nedeniyle online anket formu hazırlanmıştır. Araştırma kapsamında kullanılan online anket formu üç bölümden oluşmaktadır. Anket formunun birinci bölümünde katılımcıların sosyo-demografik özelliklerini belirlemek için 5 adet soruya yer verilmiştir. Anket formunun ikinci bölümünde Baruch-Feldman & Schwartz (2002: 86) tarafından geliştirilen "Algılanan Sosyal Destek

Ölçeği” kullanılmıştır. Bu ölçme aracı aile/arkadaş desteği (4 madde), iş arkadaşı desteği (7 madde) ve amir/yönetici desteği (10 madde) olmak üzere üç boyutlu bir ölçek şeklinde 21 ifadeden oluşmaktadır. Bu ölçme aracının orijinal formuna ilişkin Cronbach α katsayıları aile/arkadaş desteği için .91, iş arkadaşı desteği için .87 ve amir/yönetici desteği için .91 olarak hesaplanmıştır (Baruch-Feldman & Schwartz, 2002: 86). Bu çalışmada Cronbach α katsayıları aile/arkadaş desteği için .93, iş arkadaşı desteği için .95 ve amir/yönetici desteği için .96 olarak hesaplanmıştır.

Anket formunun üçüncü bölümünde Basım & Şeşen (2006) tarafından iki ayrı çalışmanın (Vey & Campbell, 2004; Williams & Shiaw, 1999) birleştirilmesi ile oluşturulan ve geçerlilik ve güvenilirlik çalışması yapılan “Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği” kullanılmıştır. Bu ölçme aracı diğergamlık (5 madde), vicdanlılık (3 madde), nezaket (3 madde), centilmenlik (4 madde) ve sivil erdem (4 madde) olmak üzere beş boyutlu bir ölçek şeklinde 19 ifadeden oluşmaktadır. Basım & Şeşen (2006) ölçeğin geçerliliği için iki ayrı örneklem kullanmıştır. Bu ölçme aracının orijinal formuna ilişkin Cronbach α katsayılarını birinci örneklemde diğerkâmlık için .82, vicdanlılık için .75, nezaket için .86 centilmenlik .81 ve sivil erdem için .78; ikinci örneklemde ise diğerkâmlık için .86, vicdanlılık için .77, nezaket için .87 centilmenlik .82 ve sivil erdem için .86 olarak hesaplanmıştır (Basım & Şeşen, 2006: 96). Bu çalışmada Cronbach α katsayıları diğerkâmlık için .91, vicdanlılık için .92, nezaket için .76 centilmenlik .92 ve sivil erdem için .93 olarak hesaplanmıştır.

Araştırmada kullanılan “Algılanan Sosyal Destek Ölçeği” orijinal versiyonu 4’lü Likert ve “Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeğinin” orijinal formu 6’lı Likert olarak hazırlanmış olmasına rağmen, bu çalışmada ölçüm araçları arasında bağlantı kurulurken bir uyumun sağlanması amacıyla her iki ölçekte 5’li Likert (1= Hiçbir zaman ve 5= Hemen hemen her zaman) şeklinde hazırlanmıştır.

III. BULGULAR

Bu bölümünde araştırmada kullanılan ölçeklerinin geçerlilik ve güvenilirlik analizleri, korelasyon analizi ve hipotez test etmek için yapılan çoklu regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Araştırmada kullanılan “Algılanan Sosyal Destek Ölçeği” ve “Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeği” ile ilgili güvenilirlik ve geçerlilik değerlerine Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Ölçeklerin Ait Güvenilirlik ve Geçerlilik Analizi Sonuçları

Sosyal Destek/Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeklerine İlişkin Faktörler		Soru Sayısı	Öz Değer	Varyans %	Faktör Yükleri	Açıklanan Varyans	Ölçek Cronbach α	K-M-O Değeri
Sosyal Destek	Faktör 1: Aile/arkadaş Desteği	10	12,472	31,402	,845 - ,788	82,004	,965	,886
	Faktör 2: İş Arkadaşı Desteği	7	2,680	28,691	,925 - ,707			
	Faktör 3: Amir/yönetici Desteği	4	2,069	21,911	,902 - ,612			
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	Faktör 1: Diğergamlık	5	10,213	21,878	,836 - ,712	81,996	,948	,881
	Faktör 2: Vicdanlılık	3	1,774	19,220	,827 - ,743			
	Faktör 3: Nezaket	3	1,398	18,108	,912 - ,529			
	Faktör 4: Centilmenlik	4	1,252	13,630	,849 - ,694			
	Faktör 5: Sivil Erdem	4	0,943	9,160	,882 - ,761			

Tablo 1’de sosyal destek ve örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeklerinin güvenilirlik ve geçerlilik analizleri sonuçları yer almaktadır. Örneklem yeterliliği açısından uygulanan KMO testi sonuçlarının sosyal destek ölçeği için ,886 ve örgütsel vatandaşlık ölçeği için ,881 olması örneklem büyüklüğünün yeterli olduğunu göstermektedir. Sosyal destek ölçeğinin 3 alt boyutu ile %82,004 toplam varyans açıklandığı; örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeğinin ise 5 alt boyutu ile %81,996 toplam varyans açıklandığı belirlenmiştir. Sosyal destek ölçeğinin faktör değerleri ,925 ile ,612

arasında değişmesinin yanı sıra örgütsel vatandaşlık ölçeğinin faktör yük değerlerinin ,912 ile ,529 arasında değişmesi her iki ölçek maddelerinin de içinde bulunduğu yapı ile uyum sağladığını göstermektedir. Sosyal destek ölçeğinin Cronbach α katsayısının ,965 ve örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeğinin Cronbach α katsayısının ise ,948 olduğu tespit edilmiştir.

Sosyal destek algısı ve örgütsel vatandaşlık davranışı düzeyinin ölçümü için faydalanılan ölçeklerin boyutlarına ait tanımlayıcı istatistikler Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2: Ölçeklere Ait Ortalama, Standard Sapma, Çarpıklık ve Basıklık Değerleri

Sosyal Destek ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Ölçeklerine İlişkin Faktörler		N	Ortalama	Standard Sapma	Çarpıklık	Basıklık
Sosyal Destek	Faktör 1: Aile/arkadaş Desteği	302	3,3485	1,2437	-,487	-,996
	Faktör 2: İş Arkadaşı Desteği	302	3,6779	1,0862	-,737	-,220
	Faktör 3: Amir/yönetici Desteği	302	3,3166	1,0776	-,567	-,531
Örgütsel Vatandaşlık Davranışı	Faktör 1: Diğergamlık	302	3,6152	1,0210	-,791	,086
	Faktör 2: Vicdanlılık	302	3,6921	1,0074	-,790	,077
	Faktör 3: Nezaket	302	3,9360	0,8252	-,770	,905
	Faktör 4: Centilmenlik	302	3,9048	0,9524	-1,160	,997
	Faktör 5: Sivil Erdem	302	3,6200	1,0975	-,849	-,016

Tablo 2’de yer alan sonuçlar incelendiğinde aritmetik ortalamasının sosyal destek ölçeğinin, aile/arkadaş desteği boyutu için 3,3485±1,2437, iş arkadaşı desteği boyutu için 3,6779±1,0862 ve amir/yönetici desteği boyutu için 3,31±1,0776 olduğu görülmektedir. Öte yandan, aritmetik ortalamasının örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeğinin diğergamlık boyutu için 3,6152±1,0210, vicdanlılık boyutu için 3,6921±1,0074 ve nezaket boyutu için 3,9360±0,8252, centilmenlik boyutu için 3,9048±0,9524 ve sivil erdem boyutu için 3,6200±1,0975 olduğu belirlenmiştir. Ayrıca araştırmada kullanılan her iki ölçeğin de çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 2 sınırları içinde olduğu ve verilerin normal dağılımı sağladığı görülmektedir (Tabachnick & Fidell, 2013: 133).

Araştırma kapsamında, sosyal destek ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amacıyla yapılan Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon analizi sonucu elde edilen bulgular, Tablo: 2’de yer almaktadır.

Tablo 3: Sosyal Destek ve Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Arasındaki İlişkiye Yönelik Korelasyon Matrisi

Değişkenler		Diğergamlık	Vicdanlılık	Nezaket	Centilmenlik	Sivil Erdem	Genel Olarak Örgütsel Vatandaşlık Davranışı
Aile/arkadaş Desteği	r	,504**	,472**	,284**	,371**	,514**	
	p	,000	,000	,000	,000	,000	
İş Arkadaşı Desteği	r	,639**	,452**	,474**	,518**	,470**	
	p	,000	,000	,000	,000	,000	
Amir/yönetici Desteği	r	,635**	,631**	,422**	,540**	,606**	
	p	,000	,000	,000	,000	,000	
Genel Olarak Sosyal Destek	r						
	p						,000

**p<0.01

Tablo 3’de yer alan korelasyon analizi sonuçları değerlendirildiğinde, tüm değişkenler arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, sosyal desteğin boyutlarından aile/arkadaş desteği değişkeni ile örgütsel vatandaşlık davranışının boyutlarından diğergamlık (,504**), vicdanlılık (,472**), centilmenlik (,371**) ve sivil erdem (,514**) ilişkileri

değişkenleri arasında orta düzeyde; sosyal desteğin boyutlarından iş arkadaşı desteği değişkeni ile örgütsel vatandaşlık davranışının boyutlarından diğergamlık (.639**) vicdanlılık (.452**), nezaket (.474**), centilmenlik (.518**) ve sivil erdem (.470**) değişkenleri arasında orta düzeyde; sosyal desteğin boyutlarından amir/yönetici desteği değişkeni ile örgütsel vatandaşlık davranışının boyutlarından diğergamlık (.635**), vicdanlılık (.631**), nezaket (.422**), centilmenlik (.540**) ve sivil erdem (.606**) değişkenleri arasında orta düzeyde; sosyal desteğin aile/arkadaş desteği değişkeni ile örgütsel vatandaşlık davranışının boyutlarından nezaket (.284**) değişkeni arasında düşük düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Öte yandan, sosyal destek ile örgütsel vatandaşlık davranışı (.741**) arasında yüksek düzeyde ve pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, katılımcıların sosyal destek algıları arttıkça örgütsel vatandaşlık davranışlarının da arttığı şeklinde yorumlanabilir.

Sosyal desteğin aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışının diğergamlık boyutu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4: Sosyal Desteğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler		
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.
Diğergamlık	H _{1(a)}	101,506	,000	,711	,505	,125	2,390	,017*
	H _{2(a)}					,373	6,934	,000***
	H _{3(a)}					,322	5,458	,000**

*p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001

Tablo 4’deki çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre sosyal destek değişkeninin aile/arkadaş (β: ,125, p=,017), iş arkadaşı (β: ,373, p=,000) ve amir/yönetici (β: ,322, p=,000) boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin diğergamlık boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Öte yandan, sosyal destek değişkeninin aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin diğergamlık boyutunun %50,5’ini açıklamaktadır. Böylelikle H_{1(a)}, H_{2(a)}, H_{3(a)} hipotezleri kabul edilmiştir.

Sosyal desteğin amir/yönetici, iş arkadaşı ve aile/arkadaş boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışının vicdanlılık boyutu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5: Sosyal Desteğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler		
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.
Vicdanlılık	H _{1(b)}	69,588	,000	,642	,412	,130	2,281	,023*
	H _{2(b)}					,060	1,027	,305
	H _{3(b)}					,513	7,990	,000***

*p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001

Tablo 5’deki çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre sosyal destek değişkeninin aile/arkadaş (β: ,130, p=,023) ve amir/yönetici (β: ,513, p=,000) boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin vicdanlılık boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Öte yandan, sosyal destek değişkeninin aile/arkadaş ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin

vicdanlılık boyutunun %41,2'ini açıklamaktadır. Böylelikle $H_{1(b), 3(b)}$, hipotezleri kabul edilirken, $H_{2(b)}$, hipotezi kabul edilmemiştir.

Sosyal desteğin aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışının nezaket boyutu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6: Sosyal Desteğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler			
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.	
Nezaket	$H_{1(c)}$	Aile/arkadaş Desteği	32,979	,000	,499	,249	-,015	-,237	,813
	$H_{2(c)}$	İş Arkadaşı Desteği					,349	5,264	,000***
	$H_{3(c)}$	Amir/yönetici Desteği					,209	2,878	,004*

*p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001

Tablo 6'daki çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre sosyal destek değişkeninin iş arkadaşı (β : ,349, p=,000) ve amir/yönetici (β : ,209, p=004) boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin nezaket boyutu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Öte yandan, sosyal destek değişkeninin iş arkadaşı ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin nezaket boyutunun %24,9'unu açıklamaktadır. Böylelikle $H_{2(c), 3(c)}$, hipotezleri kabul edilirken, $H_{1(c)}$, hipotezi kabul edilmemiştir.

Sosyal desteğin aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışının centilmenlik boyutu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7: Sosyal Desteğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler			
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.	
Centilmenlik	$H_{1(d)}$	Aile/arkadaş Desteği	51,835	,000	,586	,343	,019	,313	,754
	$H_{2(d)}$	İş Arkadaşı Desteği					,289	4,664	,000***
	$H_{3(d)}$	Amir/yönetici Desteği					,344	5,074	,000***

*p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001

Tablo 7'de yer alan çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre sosyal destek değişkeninin iş arkadaşı (β : ,289, p=,000) ve amir/yönetici (β : ,344, p=000) boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin centilmenlik boyutu üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmüştür. Öte yandan, sosyal destek değişkeninin iş arkadaşı ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin centilmenlik boyutunun %44,3'ünü açıklamaktadır. Böylelikle $H_{2(d), 3(d)}$, hipotezleri kabul edilirken, $H_{1(d)}$, hipotezi kabul edilmemiştir.

Sosyal desteğin aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışının sivil erdem boyutu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan çoklu regresyon analizi sonuçları Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8: Sosyal Desteğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	Anova		Model Özeti		Etkiler		
		F	Sig. F	R	R ²	β	t	Sig.
Sivil Erdem	H _{1(e)}	68,078	,000	,638	,407	,214	3,755	,000***
	H _{2(e)}					,103	1,753	,081
	H _{3(e)}					,409	6,342	,000***

*p<0.05, **p<0.01, ***p<0.001

Tablo 8’de yer alan çoklu regresyon analizi sonuçlarına göre sosyal destek değişkeninin aile/arkadaş (β : ,214, p=,000) ve amir/yönetici (β : ,409, p=000) boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin sivil erdem boyutu üzerinde anlamlı bir etkisinin olduğu görülmüştür. Öte yandan, sosyal destek değişkeninin aile/arkadaş ve amir/yönetici boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışı değişkeninin sivil erdem boyutunun %44,3’ünü açıklamaktadır. Böylelikle H_{1(e)}, H_{3(e)}, hipotezleri kabul edilirken, H_{2(e)}, hipotezi kabul edilmemiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde yoğun rekabet ortamının yaşandığı iş dünyasında örgüt üyelerinin önceden belirlenmiş resmi rol gereksinimlerinin ötesinde işbirliği yapma ve katılımlarını genişletme istekliliğinin örgütsel etkililiğin temel koşullarından biri olduğu artık yaygın bir şekilde kabul edilmektedir (Allen & Rush, 1998: 247). Bu çalışmada, sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı türlerine etkisi incelenmiştir. Araştırma kapsamında geliştirilen hipotezleri test etmek için yapılan çoklu regresyon analizi sonucu sosyal destek kaynaklarının (aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici) tümü örgütsel vatandaşlık davranışı boyutları üzerinde önemli etkiler göstermemesine rağmen, test edilen regresyon modellerinde sosyal desteğin aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir yönetici desteği boyutlarının örgütsel vatandaşlık davranışının diğergamlık boyutu; aile/arkadaş ve amir/yönetici desteğinin vicdanlılık ve sivil erdem boyutları ve iş arkadaşı ve amir/yönetici desteğinin nezaket ve centilmenlik boyutları üzerinde pozitif yönlü etkisinin olduğu görülmektedir. Elde edilen bu bulguların genel olarak önceki çalışmalarla uyumlu olduğu görülmektedir. Örneğin Gençtürk (2005) çalışanların işyerinde algıladıkları sosyal desteğin örgütsel vatandaşlık davranışı göstermelerini pozitif bir şekilde etkilediğini tespit etmiştir. Chu, Lee ve Hsu (2006) yönetici desteğinin örgütsel bağlılık aracılığı ile dolaylı olarak örgütsel vatandaşlık davranışlarını etkilediğini ve akraba desteğinin ise örgütsel vatandaşlık davranışları üzerinde doğrudan etkisinin olduğunu ortaya koymuştur. Benzer şekilde, Wang (2014) yöneticilerden daha fazla destek algılayan çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışları gösterme olasılığının daha yüksek olduğunu ortaya koymuştur.

Diğerkâmlık, vicdanlılık, nezaket gösterme, centilmenlik, sivil erdem gibi örgütsel vatandaşlık davranışlarının, insanların birlikte çalışmasına yardımcı olduğu ve örgütsel standartlara göre daha etkili hizmet sunumuyla sonuçlandığı için örgütsel etkinliğe, verimliliğe ve başarıya katkıda bulunacağı belirtilmektedir (Allen & Rush, 1998: 248; Waltz & Niehoff, 2000: 302). Araştırmada elde edilen bulgular, aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yönetici desteğinin, çalışanların örgütsel vatandaşlık davranışı türleri açısından önemli bir kaynak olduğuna işaret etmektedir. Bu çalışmanın bulgularına dayanarak, çalışma ortamında aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yöneticilerden algıladıkları sosyal desteğin çalışanların işteki rollerinin ötesine geçmelerine ve gönüllü olarak ekstra sorumluluk üstlenmelerine, işin gerektirdiğinden daha fazla çalışmalarına ve iş ile ilgili kaçınılmaz zorluklarla başa çıkmalarına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Özellikle aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir/yöneticilerden sağlanan güçlü bir sosyal destek algısının çalışanların örgütsel etkinliğe ve verimliliğe daha fazla katkıda bulunacağı söylenebilir.

Bu çalışma sosyal desteğin görev performansının ötesine geçen performans unsurlarına, yani örgütsel vatandaşlık davranışlarına etkisini açıklamak için hem kavramsal hem de ampirik katkı sağlamaktadır. Bu çalışmanın bulguları aile/arkadaş, iş arkadaşı ve amir yöneticiden gelen sosyal desteğin, çalışanların örgüte yönelik olduğu düşünülen davranışları (örneğin örgütsel vatandaşlık davranışı) gösterme olasılığının daha yüksek olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, yönetimin çeşitli sosyal destek mekanizmalarını geliştirmeye ve etkin bir şekilde uygulamaya odaklanması gerektiğini göstermektedir. Fakat elde edilen bulguların bazı kısıtlar çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Bu çalışmanın kısıtlılıkları arasında mütevazı bir örneklem büyüklüğü ve sadece tek bir kamu kurumu (yani üniversite) ile sınırlı olması bulunmaktadır. Bu nedenle, sonuçları özel sektöre genellemek uygun olmayabilir. Daha sonraki çalışmalarda özel sektörde ve daha fazla kişinin katılımı ile tekrarlanması sonuçların genellenmesi açısından önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbey, A., Abramis, D. J., & Caplan, R. D. (1985). Effects of different sources of social support and social conflict on emotional well-being, *Basic and Applied Social Psychology*, 6(2), 111-129.
- Acaray, A. (2019). İstismarcı yönetici algısı ile örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkide işin anlamlılığı, işyeri arkadaş desteği ve sorumluluk kişilik özelliğinin düzenleyicilik rolü, *Journal of Yasar University*, 15 (Special Issue), 238-251.
- Allen, T. D. (2001). Family-supportive work environments: the role of organizational perceptions, *Journal of Vocational Behavior*, 58(3), 414-435.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. & Yıldırım, E. (2004). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı, Geliştirilmiş 3. Baskı, Sakarya Kitabevi, Sakarya.
- Avcı, A. (2015). Örgütsel vatandaşlık davranışları: kavramsal gelişimi ve eğitim örgütleri açısından etkileri, *Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(24), 11-26.
- Aydoğan, E., & Delibaş, M.B. (2017). Ahilik kurumu ve örgütsel vatandaşlık davranışı, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 52 (1), 1-18.
- Bakker, A. B., & Demerouti, E. (2007). The job demands-resources model: state of the art, *Journal of Managerial Psychology*, 22(3), 309-328.
- Barbuto, J. E., & Story, J., S., P. (2011). Work motivation and organizational Citizenship behaviors, *Journal of Leadership Studies*, 5(1), 23-34.
- Barnard, C. (1938) *The functions of the executive*, Cambridge, Harvard University Pres.
- Baruch-Feldman, C., Brondolo, E., Ben-Dayan, D. & Schwartz, J. (2002). Sources of social support and burnout, job satisfaction, and productivity, *Journal of Occupational Health Psychology*, 7(1), 84-93.
- Basım, H. N., & Şeşen H., (2006). Örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeği ve karşılaştırma çalışması, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61(4), 83-101.
- Bateman, T.S., & Organ, D.W. (1983). Job satisfaction and the good soldier: the relationship between affect and employee, *Citizenship, Academy of Management Journal*, 26(4), 587-595.
- Berman, E. M., West, J. P., & Richter, M. N. (2002). Workplace relations: friendship patterns and consequences (according to managers), *Public Administration Review*, 62(2), 217-230.
- Bettencourt, L. A. (2004). Change-oriented organizational citizenship behaviors: the direct and moderating influence of goal orientation, *Journal of Retailing*, 80(3), 165-180.
- Bitmiş, M. G., Sökmen, A., & Turgut, H. (2014). Örgütsel vatandaşlık davranışı ölçeği: geçerlilik ve güvenilirliğinin yeniden değerlendirilmesi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 16 (2), 1-14.
- Bolat, O., İ., & Bolat, T. (2008). Otel işletmelerinde örgütsel bağlılık ve örgütsel vatandaşlık davranışı ilişkisi, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(19), 75-94.
- Bolino, M. C., Turnley, W. H., & Niehoff, B., P. (2004). The Other side of the story: Reexamining prevailing assumptions about organizational citizenship behavior, *Human Resource Management Review* 14(2), 229-246.
- Bommer, W. H., Miles, E. W., & Grover, S. L. (2003). Does one good turn deserve another? Coworker influences on employee citizenship, *Journal of Organizational Behavior J. Organization Behavior*, 24(2), 181-196.

- Borman, W. C. (2004). The Concept of Organizational citizenship, *Current Directions in Psychological Science*, 13(6), 238-241.
- Bowler, W. M., & Brass, D. J. (2006). Relational correlates of interpersonal citizenship behavior: A Social network perspective, *Journal of Applied Psychology*, 91(1), 70–82.
- Brough, P., & Frame, R. (2004). Predicting police job satisfaction and turnover intentions: the role of social support and police organisational variables, *New Zealand Journal of Psychology*; 33(1), 8-16.
- Brough, P., & Pears, J. (2007). Evaluating the influence of the type of social support on job satisfaction and work related psychological well-being, *International Journal of Organisational Behaviour*, 8 (2), 472-485.
- Carlson, D. S., & Perrew, P. L. (1999). The Role of social support in the stressor-strain relationship: an examination of work-family conflict, *Journal of Management*, 25(4), 513-540.
- Cassel, J. (1974). Psychosocial processes and “stress”: Theoretical formulation, *International Journal of Health Services*, 4(3), 471-482.
- Cobb, S. (1976). Social support as a moderator of life stress, *Psychosomatic Medicine*, 38(5), 300-314.
- Cohen, S. (2004). Social relationships and health. *American Psychologist*, 59(8), 676-684.
- Cohen, S., & Syme, S. L. (1985). Issues in the study and application of social support, *Social Support and Health*, 3-22.
- Cohen, A., & Vigoda, E. (2000). Do Good citizens make good organizational citizens? An Empirical examination of the relationship between general citizenship and organizational citizenship behavior in Israel, *Administration & Society*, 32 (5), 596-624.
- Cordes, C. L., & Dougherty, T. W. (1993). A Review and an integration of research on job burnout, *The Academy of Management Review*, 18(4), 621-656.
- Chiaburu, D. S., & Harrison, D. A. (2008). Do Peers make the place? conceptual synthesis and meta-analysis of coworker effects on perceptions, attitudes, OCBs, and performance, *Journal of Applied Psychology*, 93(5), 1082-1103.
- Chu, C-I., Lee, M-S., & Hsu, H-M. (2006). The Impact of social support and job stress on public health nurses' organizational citizenship behaviors in rural taiwan, *Public Health Nursing*, 23(6), 496-505.
- Daalen, G., Sanders, K., & Willemsen, T. M. (2005). Sources of social support as predictors of health, psychological well-being and life satisfaction among dutch male and female dual-earners, *Journal of Women & Health*, 41(2), 43-62.
- Deelstra, J. T., Peeters, M. C. W., Zijlstra, F. R. H. & Doornen, L. P. (2003). Receiving instrumental support at work: when help is not welcome, *Journal of Applied Psychology*, 88(2), 324-331.
- Dick, R. V., Grolean, M. W., Christ, O. & Wieseke, J. (2006). Identity and the extra mile: relationships between organizational identification and organizational citizenship behaviour, *British Journal of Management*, 17(4), 283–301.
- Dignam, J. T., Barrera, M., & West, S. G. (1986). Occupational stress, social support, and burnout among correctional officers, *American Journal of Community Psychology*, 14(2), 177-193.
- DiPaola, M., & Tschannen-Moran, M. (2001). Organizational citizenship behavior in schools and its relationship to school climate, *Journal of School Leadership*, 11(5), 4424-447.
- Farh, J. L., Zhong, C. B., & Organ, D. W. (2004). Organizational citizenship behavior in the People's Republic of China, *Organization Science*, 15(2), 241–253.
- George, J. M., & Brief, A. F. (1992). Feeling good-doing good: A Conceptual analysis of the mood at work-organizational spontaneity relationship, *Psychological Bulletin*, 122(2), 310-329.
- Gençtürk, O. C. (2005). Algılanan Sosyal Desteğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerine Etkisi - Bir Vaka Çalışması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Gouldner, A. W. (1960). The Norm of reciprocity: A Preliminary statement, *American Sociological Review*, 25(2), 161-178.
- Gürbüz, S. (2006). Örgütsel vatandaşlık davranışı ile duygusal bağlılık arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik bir araştırma, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 48-75.
- Gürbüz, S., Ayhan, Ö., & Sert, M. (2014). Örgütsel vatandaşlık davranışı ve örgütsel bağlılık ilişkisi: Türkiye’de yapılan araştırmalar üzerinden bir meta analizi, *İş ve İnsan Dergisi*, 1(1), 3-19.
- Glińska-Noweś, A., & Szostek, D. (2018). Organizational citizenship behaviors in public and private sector, *International Journal of Contemporary Management*, 17(1), 45–58.

- Halbesleben, J. R. B. (2006). Sources of social support and burnout: a meta-analytic test of the conservation of resources model, *Journal of Applied Psychology*, 91(5), 1134-1145.
- Harris, J. I., Winkowski, A. M., & Engdahl, B. E. (2007). Types of workplace social support in the prediction of job satisfaction, *The Career Development Quarterly*, 56(2), 151-156.
- Henderson, S. (1977). The Social network, Support and Neurosis, *Brit. J. Psychiat*, 185-191.
- Hobfoll, S. E. (2001). The Influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: advancing conservation of resources theory, *Applied Psychology: An International Review*, 50(3), 337-421.
- House, J. S. (1987). Social support and social structure, *Sociological Forum*, 2(1), 135-146.
- House, J. S., Landis, K. R., & Umberson, D. (1988a). Social relationships and health, *Science*, 24, 540-545.
- House, J. S., Umberson, D., & Landis, K. R. (1988b). Structures and processes of social support, *Ann. Rev. Sociol.* 14(1), 293-318.
- Hupcey, J. E. (1998). Clarifying the social support theory-research linkage, *Journal of Advanced Nursing*, 27(6), 1231-1241.
- Kamdar, D., & Van Dyne, L. (2007). The joint effects of personality and workplace social exchange relationships in predicting task performance and citizenship performance, *Journal of Applied Psychology*, 22(5), 1286-1298.
- Kaplan, B. H., Cassel, J. C. & Gore, S. (1977). Social support and health, *Medical Care*, 15(5), 47-58.
- Katz, D., (1964), The motivational basis of organizational behavior, *Behavioral Science*, 9(2), 131-146.
- Kaya, D., Akgemci, T., & Çelik, A. (2012). A Research levels of perceived social support on the responsible persons of the hospital units, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(3), 357-370.
- Kim, S. (2006). Public service motivation and organizational citizenship behavior in Korea, *International Journal of Manpower*, 27(8), 722-740.
- Kim, Y-J, Dyne, L.V., Kamdar, D., & Johnson, R.E. (2013). Why and when do motives matter? Anintegrative model of motives, role cognitions, and social support aspredictors of OCB, *Organizational Behavior and Human Decision Processes*,121(2), 1-15.
- Konovsky, M. A., & Pugh, S. D. (1994). Citizenship behavior and social exchange, *The Academy of Management Journal*, 37(3), 656-669.
- Kurtz, D. L. (2008). The Gendering of stress and burnout in modern policing, *Feminist Criminology*, 3(3), 216-238.
- Lambert, S. J. (2000). Added benefits: The Link between work-life benefits and organizational citizenship behavior, *The Academy of Management Journal*, 43(5), 801-815.
- Lambert, E. G., Altheimer, I., & Hogan, N. L. (2010). Exploring the relationship between social support and job burnout among correctional staff, *Criminal Justice And Behavior*, 37(11), 1217-1236.
- Lievens, F., & Anseel, F. (2004). Confirmatory factor analysis and invariance of an organizational citizenship behaviour measure across samples in a Dutch-speaking context, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(3), 299-306.
- Marcinkus, W. C., Whelan-Berry, K. S., & Gordon, J. R. (2007). The relationship of social support to the work-family balance and work outcomes of midlife women, *Journal of Managerial Psychology*, 25(3), 274-300.
- Meydan, C. H., & Basım, N. (2015). Örgütsel vatandaşlık davranışında kontrol odağı, örgütsel adalet algısı ve örgütsel bağlılığın etkisi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,15(1), 99-116.
- Moorman, R. H. (1991). Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: Do Fairness perceptions influence employee citizenship?, *Journal of Applied Psychology*, 76(6), 845-855.
- Moorman, R. H., Blakely, G. L. & Niehoff, B. P. (1998). Does perceived organizational support mediate the relationship between procedural justice and organizational citizenship behavior? *The Academy of Management Journal*, 41(3), 351-357.
- Organ, D. W. (1988), *Organizational citizenship behavior: The good soldier syndrome* (Lexington, England: Lexington Books).
- Organ, D. W., & Konovsky, M. (1989). Cognitive versus affective determinants of organizational citizenship behavior, *Journal of Applied Psychology*, 74(1), 157-164.
- Organ, D. W. & Lingl, A., (1995). Personality, satisfaction and organizational citizenship behavior, *The Journal of Social Psychology*, 135(3), 339-350.

- Organ, D. W. (1997). Organizational citizenship behavior: It's construct clean-up time, *Human Performance*, 10(2), 85-97.
- Özdemir, A. (2010). İlköğretim okullarında algılanan yönetici desteğinin ve bireycilik-ortaklaşa davranışçılığın örgütsel vatandaşlık davranışı ile ilişkisi, *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 16(1), 93-112.
- Özdevecioğlu, M. (2009). Örgütler arası vatandaşlık davranışları: teorik çerçeve ve bir ölçek geliştirme çalışması, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33, 47-67.
- Papakonstantinou, D. & Papadopoulos, K. (2009). Social support in the workplace for working-age adults with visual impairments, *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 103(7), 393-402.
- Podsakoff, P. M., MacKenzie, S.B., Paine, J.B., & Bachrach, D.G. (2000). Organizational citizenship behaviors: a critical review of the theoretical and empirical literature and suggestions for future research, *Journal of Management*, 26(3), 513-563.
- Ray, E. B., & Miller, K. I. (1994). Social Support, Home/work stress, and burnout: Who can help? *The Journal of Applied Behavioral Science*, 30(3), 357-373.
- Rhoades, L., & Eisenberger, R. (2002). Perceived organizational support: A Review of the literature, *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 698-714.
- Settoon, R. P., Bennett, N., & Liden, R. C. (1996). Social exchange in organizations: Perceived organizational support, leader-member exchange, and employee reciprocity, *Journal of Applied Psychology*, 81(3), 219-227.
- Settoon, R. P., & Mossholder, K. W. (2002). Relationship quality and relationship context as antecedents of person- and task-focused interpersonal citizenship behavior, *Journal of Applied Psychology*, 87(2), 255-267.
- Sezgin, F. (2005). Örgütsel vatandaşlık davranışları: kavramsal bir çözümleme ve okul açısından bazı çıkarımlar, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(1), 317-339.
- Sezgin, F. & Kılınç, A. Ç. (2012). İlköğretim okulu öğretmenlerinin mesleki tükenmişlik düzeyleri ile örgütsel vatandaşlık davranışları arasındaki ilişki, *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 13(3), 103-127.
- Solak, S. G., & Erok, M. (2018). Örgütsel sessizlik sarmalında örgütsel vatandaşlık: karaman ili örneği, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53(3),1337-1356.
- Somech, A., & Drach-Zahavy, A. (2004). Exploring organizational citizenship behaviour from an organizational Perspective: The relationship between organizational learning and organizational citizenship behaviour, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77(3), 281-298.
- Smith, C. A., Organ, D. W., & Near, J. P. (1983). Organizational citizenship behavior: Its nature and antecedents, *Journal of Applied Psychology*, 68(4), 653-663.
- Şanal, M. (2013). Örgütsel vatandaşlık davranışının işletmeler açısından önemi, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(1), 529-538.
- Şeşen, H. (2010). Kontrol Odağı, genel öz yeterlik, iş tatmine ve örgütsel adalet algısının örgütsel vatandaşlık davranışına etkisi: Ankara'da bulunan kamu kurumlarında bir araştırma, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 195-220.
- Şeşen, H., & Basım, N. (2012). Demografik faktörler ve kişiliğin girişimcilik niyetine etkisi: spor bilimleri alanında öğrenim gören üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma, *Ege Akademik Bakış*, 12(Özel Sayı), 21-28.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (sixth ed.) Pearson, Boston.
- Tang, T. L. P., & Ibrahim, A. H. S. (1998). Antecedents of organizational citizenship behavior revisited: public personnel in the united states and in the middle east, *Public Personnel Management*, 27(4), 529-550.
- Taylor, J. (2013). Goal Setting in the australian public service: Effects on psychological empowerment and organizational citizenship behavior, *Public Administration Review*, 73(3), 453-464.
- Turgut, M., & Akbolat, M. (2017). Örgütsel vatandaşlık davranışı, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel sessizlik ilişkisine yönelik sağlık çalışanları üzerine bir araştırma, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 20(3), 357-384.
- Thoits, P. A. (2010). Stress and health: major findings and policy implications, *Journal of Health and Social Behavior*, 51(S), 41-53.
- Van Dyne, L., & Lepine, J.A. (1998). Helping and voice extra-role behaviors: evidence of construct and predictive validity, *Academy of Management Journal*, 41(1), 108-119.

- Wadsworth, L. L., & Owens, P. B. (2007). The Effects of social support on work – family enhancement and work – family conflict in the public sector, *Public Administration Review*, 67(1), 75-87.
- Wang, Z. (2004). Perceived supervisor support and organizational citizenship behavior: The Role of organizational commitment, *International Journal of Business and Social Science*, 5(1), 210-214.
- Wang, L., Hinrichs, K. T., Prieto, L., & Howell, J. P. (2013). Five dimensions of organizational citizenship behavior: Comparing antecedents and levels of engagement in China and the US, *Asia Pac J Manag*, 30(1), 115-147.
- Wayne, S. J., Lynn, L. M., & Liden, R. C. (1997). Perceived organizational support and leader-member exchange: a social exchange perspective, *The Academy of Management Journal*, 40(1), 82-111.
- Whitehead, J. T., & Lindquist, C. A. (1986). Correctional officer job burnout: A Parth model, *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 23(1), 23-42.
- Yan, L., & Yan, J. (2013). Leadership, organizational citizenship behavior, and innovation in small business: an empirical study, *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 26(2), 183-199.
- Yazıcıoğlu, Y. & Erdoğan, S. (2004). *SPSS Uygulamalı Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Detay Yayıncılık, Ankara.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : "Sosyal Desteğin Örgütsel Vatandaşlık Davranışına Etkisi Üzerine Bir Araştırma" başlıklı çalışmada 1. yazarın katkı oranı %50, 2. yazarın katkı oranı %25 ve 3. yazarın katkı oranı %25'dir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecine katkı sağlayan editörlere ve hakemlere teşekkür ederim.

Ethics Statement : : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : In this study titled "A Research on the effect of social support on organizational citizenship behavior" the 1st author's contribution rate: 50%, the 2st author's contribution rate: 25% and 3st author's contribution rate: 25%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between authors.

Acknowledgement : I thank the editors and referees who contributed to the publication process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1296-1306

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1296-1306

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.856105

Geliş Tarihi / Received: 07.01.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 05.03.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

İNOVASYON ÖDÜLÜ DUYURULARININ BANKA PAY GETİRİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİNİN İNCELENMESİ

Serkan Yılmaz KANDIR ¹
Gözde ELBİR MERMER ²

Öz

Çalışmada, Türkiye’de faaliyet gösteren iki ticari bankanın kazandığı uluslararası inovasyon ödülü duyurularının pay getirileri üzerindeki etkisinin incelenmesi amaçlanmıştır. Olay çalışması yönteminden yararlanılmıştır. Olay çalışması, pay fiyatlarının önemli olaylar karşısında nasıl uyum sağladığını incelemekte ve dolayısıyla kamuya duyurulan önemli bir olayın pay getirileri üzerindeki etkisini ölçmektedir. Olay çalışması yöntemi ile bir olayın firma değeri üzerindeki etkisi finansal piyasalara ait veriler kullanılarak ölçülmektedir. 2012 ile 2018 yılları arasında yapılan 7 adet inovasyon ödülü duyurusu, olay günleri olarak belirlenmiştir. Bu ödüller, Amerika Birleşik Devletleri merkezli bir araştırma kuruluşu olan Bank Administration Institute (BAI) tarafından bankacılıkta inovasyon ödülleri adı altında verilmektedir. Olay penceresi, olay günlerinin beş gün öncesi ve beş gün sonrası dikkate alınarak oluşturulmuştur. Zaman çizelgesinde olay penceresinin uzunluğu (Tolay) 11 gün, tahmin döneminin (Ttahmin) uzunluğu ve olay öncesi penceresinin uzunluğu 244 gün olarak ele alınmıştır. Çalışmada incelenen dönemin toplam uzunluğunun 250 gündür. Analiz sonuçları, inovasyon ödülü açıklamalarının pay getirileri üzerinde önemli bir etki oluşturmadığını göstermiştir. Ulaşılan bu sonuç, pay piyasasının yarı güçlü formda etkin olduğunu ifade etmektedir. Çalışmada ulaşılan, ödül duyurularının pay getirileri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığını gösteren sonuç, Tuck (2005b), çalışması ile aynı yöndedir.

Anahtar Kelimeler: Pay getirileri, inovasyon ödülleri, olay çalışması.

Jel Sınıflandırması: G14.

¹ Prof. Dr., Çukurova Üniversitesi, İ.İ.B.F., İşletme Bölümü, skandir@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7686-1099.

² Arş. Gör., Çag Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası Finans ve Bankacılık Bölümü, gozdeelbir1@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6463-9319

Atıf / Citation (APA6):

Kandır, S. Y., & Elbir-Mermer, G. (2021). İnovasyon ödülü duyurularının banka pay getirileri üzerindeki etkisinin incelenmesi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1296-1306. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.856105>.

INVESTIGATING THE IMPACT OF INNOVATION AWARD ANNOUNCEMENTS ON BANK STOCK RETURNS

Abstract

Aim of this study is to investigate the impact of international innovation award announcements on stock returns of a commercial bank. Event study method is employed. Event studies examine how fast stock prices adjust to specific significant economic events. The event study approach is used to quantify the impact of an event on a company's value using data from the financial markets. 7 innovation award announcements made between 2012 and 2018 are determined as event days. These awards are presented under the name of innovation in Banking Awards by the Bank Administration Institute (BAI), a United States-based research organization. Event window is composed by determining five days before (-5) and after (+5) the event day. In the timeline, the length of the event window (Tevent) is 11 days. The length of the forecast period (Tforecast) and the pre-event window are 244 days. The total length of the period studied is 250 days. Analysis results recommend that innovation award announcements do not have a substantial impact on stock returns. This result shows that stock market appears to be efficient in semi-strong form. The study's finding, that award announcements had no meaningful impact on stock returns, is similar to Tuck's research (2005b).

Keywords: Stock returns, innovation awards, event study.

Jel Classification: G14

GİRİŞ

İnovasyon farklı şekillerde tanımlanan bir kavramdır. En genel anlamda, inovasyon, bilginin yeni bilgi üretmek için kullanılmasıdır (Cho & Pucik, 2005: 556). Daha dar bir tanıma göre inovasyon, yeni bir ürünün, yeni bir sürecin geliştirilmesi, yeni bir pazarın yaratılması veya mevcut bir ürünün niteliğinin değiştirilmesidir (Feeny & Rogers, 2003: 254). İnovasyon faaliyetleri ise firma tarafından üstlenilen tüm finansal, ticari ve gelişmeye yönelik faaliyetleri içermektedir (Oslo Manual, 2018: 68). Farklı tanımlara karşılık, inovasyonun, firmaların rekabet üstünlüğü sağlaması için önemli bir araç olduğu konusunda büyük ölçüde bir görüş birliği bulunmaktadır (Zhang, Yu & Xia, 2014: 1401). Rekabet avantajı sağlamak, inovasyon faaliyetleri konusundaki en önemli motivasyon aracı olarak görülmektedir. Jaffe (1986), rakip işletmelerin araştırma ve geliştirme harcamalarının artmasının işletmelerin inovasyon faaliyetlerinin de artmasına ve dolayısıyla firma değerinin de yükselmesine sebep olduğunu belirtmektedir. İnovasyon kavramı çoğu zaman imalat işletmeleri ile ilişkilendirilse de, hizmet işletmelerinde de inovasyonun gerekliliği ve olumlu katkıları belirlenmiştir (Oke, 2007; Ehie & Olibe, 2010). BAI küresel inovasyon ödülleri; tüketici ürünleri ya da hizmetleri, müşteri deneyimi, insan kaynakları, iç süreç iyileştirme, pazarlama, RegTech, küçük işletme ürünleri ya da hizmetleri ve toplumsal etki olmak üzere 8 kategoride verilmektedir. Dünyanın dört bir yanından seçilmiş danışmanlar, inovasyon ödülü için başvuru yapan adayların başvurularını gözden geçirip, kategori finalistlerini ve kazananlarını belirlemektedir (Bank Administration Institute).

Bu çalışmanın amacı, ABD merkezli bir araştırma kuruluşu olan Bank Administration Institute (BAI) tarafından 2011 yılından bu yana verilen bankacılıkta inovasyon ödülleri pay getirileri üzerindeki etkisinin araştırılmasıdır. Bu çerçevede, adı geçen ödülü kazanan ve payları Borsa İstanbul'da işlem gören ticari bankaların 2012, 2014, 2015, 2016, 2017 ve 2018 yıllarında kazandığı inovasyon ödülleriyle ilişkin duyuruların söz konusu bankanın pay getirileri üzerinde etkisi olup olmadığı olay çalışması yöntemi ile analiz edilmiştir. Ödül duyurularını izleyen günler olay günü olarak belirlenmiştir. Buna bağlı olarak olay gününden önceki beş gün (-5) ve sonraki beş gün (+5) incelemeye dâhil edilerek olay penceresi oluşturulmuştur. Olay penceresi boyunca oluşan anormal ve kümülatif anormal getiriler hesaplanarak inovasyon ödülü duyurularının pay getirileri üzerindeki etkileri incelenmiştir.

Her ne kadar farklı kategorilerde kazanılan ödüllerin ilgili şirketlerin firma değerleri veya performansları üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar bulunsada inovasyon ödüllerinin pay getirileri üzerindeki etkileri çok fazla araştırılmamıştır. Örneğin, Zhang, Yu ve Xia (2014) inovasyon ödüllerinin karlılık üzerindeki etkisini incelerken; Xia, Singhal ve Zhang (2015) ürün dizayn ödüllerinin etkilerini incelemişlerdir. Bu çerçevede, bu araştırmanın özgün nitelikte bir çalışma olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada, dört bölüm yer almaktadır. İlk bölümde benzer nitelikteki çalışmalar özetlenmiştir. İkinci bölümde çalışmada uygulanan yöntem ve veriler açıklanmıştır. Son iki bölümde sırasıyla bulgular raporlanmış ve sonuçlar yorumlanmıştır.

I. LİTERATÜR ÖZETİ

Firmaların aldıkları ödüllerin firma değer veya firma performansı üzerindeki etkisini değerlendiren çalışmaların büyük bölümü kalite ödülleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Hendricks ve Singhal (1996) ABD’de yapılan 91 kalite ödülü duyurusunun pay getirileri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bulgular, ödül duyurularının pay piyasasını genel olarak olumlu etkilediğini ve bu etkinin küçük firmalar için daha belirgin olduğunu göstermiştir. Przasnyski ve Tai (1999) Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü duyurularının pay piyasaları üzerindeki etkisini olay çalışması yöntemini kullanarak analiz etmişlerdir. 1988 ile 1996 yılları arasındaki dönem ele alınmıştır. Çalışma sonucunda ödül kazanma duyurularının, piyasa performansı üzerinde çok az etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Tuck (2005a) Malezya Başbakanlık Kalite Ödülleri’nin Malezya Borsası şirketlerinin performanslarına etkisini araştırmıştır. Analiz sonuçları, firmaların faaliyet alanlarına göre farklılık göstermiştir. Hizmetler sektörü firmalarının pay getirileri ödül duyurularından olumlu etkilenirken; sanayi firmalarında önemli bir performans farklılığı tespit edilmemiştir. Tuck (2005b) Avrupa Kalite Ödülleri’nin firmaların pay getirileri üzerindeki etkisini incelemiştir. Bulgulara göre, ödül duyurularının pay getirileri üzerinde önemli bir etkisi bulunmamaktadır. Bu, Chen ve Xiao (2007), araştırmalarında Çin Kalite Ödülleri ile firmanın piyasa değeri arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Çalışmada, 2001 ile 2005 yılları arasındaki dönem ele alınmıştır. Ödül kazanan firmaların duyuru gününde anormal getiri elde ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Corredor ve Goni (2010) İspanya’yı konu alan çalışmalarında kalite ödülleri ile firmaların performansları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Sonuçlar, kalite ödülleri ile firma performansı arasında ilişki olduğunu göstermiştir. Lin ve Su (2013) Tayvan ulusal kalite ödülleri ile Tayvan firmalarının piyasa değerleri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Analiz sonuçları kalite ödülü duyurularının pay getirilerinde olumlu bir tepkiye neden olduğunu göstermiştir. Eroğlu, Kurt ve Elwakil (2016) lojistik sektöründe kalite, güvenlik ve sürdürülebilirlik ödüllerinin piyasa üzerindeki etkisini olay çalışma yöntemi ile incelemişlerdir. Çalışmada, 2004 ile 2013 arasındaki dönem konu alınmıştır. Piyasanın, kalite ve güvenlik ödüllerine kıyasla sürdürülebilirlik ödüllerine daha güçlü bir tepki verdiği tespit edilmiştir. Ayrıca piyasa katılımcılarının da ödül duyurularına olumlu tepki verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Diğer yandan, sınırlı sayıda çalışma inovasyon ve inovasyon konulu ödüller ile firma performansı arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Feeny ve Rogers (2003) büyük Avustralya firmalarında firmaların inovasyon faaliyetleri ve performansları arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Analiz sonuçları, inovasyon göstergeleri olarak kullanılan AR-GE harcamaları ve patent başvurularının firma değerini etkilediğini belirlemişlerdir. Zhang, Yu ve Xia (2014) inovasyon ödüllerinin ABD firmalarının performansları üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bini aşkın ABD firmasını konu alan çalışmanın sonuçlarına göre, inovasyon ödülü alan firmaların karlılık oranlarında önemli bir artış gerçekleşmektedir. Xia, Singhal ve Zhang (2015) ürün dizayn ödüllerinin ABD firmaların değerleri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sonuçlar, ürün dizayn ödülü duyurularının firmaların değerlerini olumlu etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca küçük firmalarda ve nihai tüketim sektörü firmalarında söz konusu etkinin daha önemli olduğu vurgulanmıştır.

II. VERİ VE YÖNTEM

Çalışmada 2011 ile 2018 yılları arasında yapılan inovasyon ödülü açıklamaları incelenmiş olup Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların ödül kazandığı yıllar olan 2012 ile 2018 arasındaki dönem konu alınmıştır. Söz konusu inovasyon ödülü, 2011 yılından bu yana her yıl farklı kategorilerde küresel düzeyde düzenlenen bir yarışma sonucunda verilmektedir. Yarışma ise BAI tarafından düzenlenmektedir. BAI, ABD merkezli bir eğitim ve araştırma kurumu olup 90 yılı aşkın bir süredir faaliyetlerini sürdürmektedir. Aşağıdaki tabloda Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankaların kazandığı inovasyon ödüllerine ilişkin bilgiler yer almaktadır (Bank Administration Institute).

Tablo 1. Ticari Bankaların Kazandığı İnovasyon Ödülleri

Sıralama	Ödülün Adı	Ödülün Türü	Ödülün Verildiği Tarih
1	2012 BAI-Finacle Global Banking Innovation Award	Channel Innovation	9 Ekim 2012
2	2014 BAI-Finacle Global Banking Innovation Award	Innovation in Internal Process Improvement ve Most Innovative Bank of the Year	12 Kasım 2014
3	2015 BAI-Finacle Global Banking Innovation Award	Innovation in Internal Process Improvement	13 Ekim 2015
4	2016 BAI Global Banking Innovation Awards	Most Innovative Bank of the Year	5 Ekim 2016
5	2017 BAI Global Innovation Award Winners	Internal Process Innovation	5 Ekim 2017
6	2017 BAI Global Innovation Award Winners	Innovation in Marketing	5 Ekim 2017
7	2018 BAI Global Innovation Award Winners	Innovation in Marketing	11 Ekim 2018

Çalışmanın örnekleme, altı farklı tarihte inovasyon ödülü kazanan iki ticari bankanın pay fiyatları ile BIST-100 endeksinden oluşmaktadır. Pay fiyatları ile BIST 100 endeksi verileri BİST bültenlerinden ve investing.com veri tabanından elde edilmiştir.

Çalışmada incelenen duyuru tarihleri 9 Ekim 2012, 12 Kasım 2014, 13 Ekim 2015, 5 Ekim 2016, 5 Ekim 2017 ve 11 Ekim 2018 tarihleridir. Ancak ödüller ABD’de verildiğinden, ABD ve Türkiye arasındaki saat farkı göz önüne alınarak olay günleri, birer gün sonrası olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu analizde yer alan inceleme dönemi 24 Ekim 2011 ve 19 Ekim 2018 tarihleri arasında kapsamaktadır.

Olay çalışması, piyasaya yeni bilginin ulaşmasına sebep olan herhangi bir olayın veya açıklamanın pay fiyatları üzerindeki etkisini inceleyen istatistiksel bir yöntem olarak tanımlanmaktadır (Mitchell & Netter, 1994: 556). Olay çalışması, aşamalar halinde uygulanan bir yöntemdir. Yöntemin ilk aşamasında pay getirileri hesaplanmaktadır. Pay getirileri aşağıdaki formül ile hesaplanabilir (Corrado & Truong, 2008: 498):

$$R_{i,t} = \ln[(P_{i,t} + D_{i,t}) / P_{i,t-1}] \quad (1)$$

$R_{i,t}$ = i paynin t dönemdeki getirisi,

$P_{i,t}$ = i paynin t dönemdeki fiyatıdır.

$D_{i,t}$ = i pay sahiplerine t döneminde ödenen kâr payıdır.

Benzer biçimde, BİST-100 endeksinde günlük değişim aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanabilir (Patell, 1976: 253):

$$R_{m,t} = \ln[BIST_t / BIST_{t-1}] \quad (2)$$

$R_{m,t}$ = BİST-100 endeksinde t dönemindeki değişim,
 $BIST_t$ = BİST-100 endeksinin t dönemindeki düzeyidir.

Olay çalışması yönteminin ikinci aşamasını ise olay tarihinin tanımlanması ve olay penceresi ile tahmin döneminin (olay öncesi penceresinin) belirlenmesi oluşturmaktadır. Olay penceresi, olaya ilişkin bilgilerin resmi açıklama tarihinden önce piyasaya sızması veya tahmin edilebilmesi olasılıklarına karşı önlem almak amacıyla oluşturulmaktadır. Bilginin resmi duyuru tarihinden önce biliniyor olması, bu bilgiye dayalı olarak işlem yapılmasına ve olay çalışması yönteminin etkinliğinin azalmasına neden olmaktadır. Bu sorunun çözümü için önerilen yöntem olay penceresinin genişletilmesidir. Ancak bu durumda da, olay penceresinin farklı duyurular veya olaylar ile çakışması olasılığı artmaktadır (McWilliams & Siegel, 1997: 634). Bu sebeple olay penceresinin genişliğinin uygun biçimde belirlenmesi önemlidir.

Olay penceresinin ve tahmin döneminin uzunluğu genellikle bir yıldaki iş günü sayısına karşılık gelecek şekilde 250 gün civarında belirlenmektedir (Corrado, 2011: 210). Çalışmada kullanılan modele ilişkin parametrelerin tahmin edildiği dönem, tahmin dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada belirlenen olay öncesi penceresinin uzunluğu ise 244 gündür. Olay penceresi, istatistiksel testlerin yapıldığı ve çıkarımlara ulaşıldığı dönem olarak ifade edilmektedir. Olay penceresi, hem olayın etkilerini kapsayacak kadar geniş, hem de diğer olaylardan izole edilebilecek kadar kısa olmalıdır (McWilliams & Siegel, 1997: 636). Bu çalışmada, olay gününden beş gün öncesi (-5), olay günü ve olay gününden beş gün sonrası (+5) olay penceresine dahil edildiği için olay penceresinin uzunluğu 11 gün olarak tanımlanmıştır. Böylelikle analize dahil edilen dönemin toplam uzunluğu ise 250 gün olarak belirlenmiştir.

Olay çalışması yönteminin üçüncü aşamasında, olay penceresindeki günler için anormal getiriler hesaplanmaktadır. Bu aşamada, olay penceresindeki getiriler ile aynı dönemdeki beklenen getiriler arasındaki fark hesaplanmaktadır (Brown & Warner, 1980: 207-208). Beklenen getiriler, piyasa modelinin tahmin edilmesi yoluyla elde edilmektedir. Piyasa modeli aşağıdaki biçimde tahmin edilmektedir (Sharpe, 1963: 281):

$$R_{it} = \alpha_i + \beta_i R_{mt} + e_{it} \quad (3)$$

$R_{i,t}$ = i payının t dönemdeki getirisi,
 $R_{m,t}$ = pazar portföyünün (BİST-100 endeksi) t döneminde ulaşılan getirisi,
 α_i = sabit terim,
 e_{it} = hata terimi.

Dördüncü aşamada, anormal getiriler hesaplanmaktadır. Anormal getirilere, gerçekleşen getiriler ile beklenen getiriler arasındaki fark hesaplanarak ulaşılmaktadır (Salinger, 1992: 40):

$$AR_{it} = R_{it} - (a_i + b_i R_{mt}) \quad (4)$$

Olay öncesi penceresi döneminde a_i ve b_i parametrelerinin tahmini, pazar modeli kullanılarak yapılmaktadır.

Olayın önceden tahmin edilebilir olması ihtimaline karşı önlem olarak olay penceresi boyunca kümülatif anormal getiriler hesaplanmaktadır (Foster & Vickrey, 1978). Kümülatif anormal getiriler, olay penceresi boyunca ortalama anormal getirilerin toplanması yoluyla hesaplanmaktadır (Bowman, 1983: 569):

$$CAR_{-5,+5} = \sum_{t=-5}^5 AR_t \quad (5)$$

III. BULGULAR

Çalışmanın bu bölümünde, uluslararası inovasyon ödülü açıklamasının bir ticari bankanın pay getirileri üzerindeki etkisini gösteren olay çalışması sonuçları özetlenmiştir. Tablo 2’de olay penceresinde ulaşılan ortalama anormal getiriler (AAR) ve t istatistik değerleri yer almaktadır.

Tablo 2. İnovasyon Ödülü Açıklanması Sonucunda Oluşan Ortalama Anormal Getiriler (AAR) ve t İstatistiği Değerleri

Olay Günleri	AAR	t istatistiği
-5	-0.003	-0.241
-4	-0.015	-1.065
-3	-0.006	-0.434
-2	0.0088	0.641
-1	0.0018	0.128
0	-0.014	-0.992
1	-0.005	-0.367
2	0.0081	0.587
3	0.0015	0.110
4	-4E-05	-0.003
5	-0.008	-0.580

Tablo 2’de yer alan olay penceresindeki (-5,+5) anormal getirilere ilişkin t istatistik değerlerinin önemli düzeyde olmadıkları görülmektedir. Buna göre, inovasyon ödülü açıklamalarının pay getirilerinde olay gününde anormal bir tepki oluşturmadığı anlaşılmaktadır. Ancak piyasaya gelen bilgilerin bazen gecikmeli tepkiye neden olması veya önceden öğrenme yoluyla erken tepki verilmesi gibi durumlar ortaya çıkabilmektedir. 2007 yılında Kothari ve Warner tarafından yapılan çalışmada, olayın önceden tahmin edilebilir olmasından dolayı anormal getirilerin ele alınan olaydan önce ortaya çıkabileceği ifade edilmiştir. Bu olasılığı değerlendirebilmek için kümülatif anormal getirilerin hesaplanması sonucunda ulaşılan bulgular Tablo 3’de özetlenmiştir.

Tablo 3. İnovasyon Ödülü Açıklaması Sonucunda Ulaşılan Kümülatif Ortalama Anormal Getiriler (CAAR)

Dönem	CAAR
CAAR(-5,5)	-0,030
CAAR(-5,-1)	-0,013
CAAR(1,5)	-0,003

Tablo 3’de yer alan kümülatif getiriler incelendiğinde, olay penceresi boyunca %3’ü aşan bir zararın oluştuğu anlaşılmaktadır. Söz konusu zararın büyük kısmının olay gününde ve olaydan önceki beş günde gerçekleştiği gözlenmektedir. Olaydan önceki günlerde %1 düzeyinde zarar ortaya

çıkarken; olay gününden sonraki beş günlük dönemde %0,3 kayıp ortaya çıkmıştır. Olay günündeki zarar ise %1'i aşmıştır.

Anormal getirilere ilişkin bulguların dört önemli sebebi olabilir. Birincisi, yatırımcıların inovasyon ödülü duyuruları konusunda bilgi sahibi olmaması veya bilgiyi iyi yorumlayamaması mümkündür. Özellikle pay piyasasındaki gelişmeleri yakından takip etmeyen bireysel yatırımcılar için bu durum geçerli olabilir. İkinci olarak, bu konuda bilgi sahibi olsalar dahi bazı yatırımcıların inovasyon ödülü duyurularına çok fazla önem vermemesi söz konusu olabilir. Pay piyasası yatırımcılarının uzun vadede ziyade kısa vadeye odaklandıklarına ilişkin ampirik bulgular vardır (Hall & Hall, 1993). Bu durumda ilgili şirkete faydası uzun vadede ortaya çıkabilecek araştırma ve geliştirme yatırımlarına ilişkin bilgilerin piyasada fazla önem kazanmaması normal karşılanabilir. Benzer bir durum kurumsal yatırımcılar için de geçerli olabilir. Bu konuda uzman istihdam eden kurumsal yatırımcıların ekonomik ve finansal gelişmeleri takip etmemesi yüksek bir ihtimal değildir. Ancak kurumsal yatırımcıların sanılanın aksine kısa vadeye odaklanarak yatırım yaptıklarına ilişkin bulgular vardır (Graves, 1988; Bushee, 1998; Eng & Shackell, 2001). Adı geçen çalışmaların ulaştığı ortak sonuç kurumsal yatırımcıların araştırma ve geliştirme harcamaları daha düşük düzeydeki şirketleri tercih ettikleri yönündedir. Bu çerçevede, kurumsal yatırımcıların inovasyon faaliyetlerine ilişkin bilgileri yatırım kararlarına dâhil etmemeleri normal bir durum olarak değerlendirilebilir. Üçüncü sebep, ödül duyurularının niteliği ile ilgilidir. Her ne kadar kazanç ve karpayı duyuruları gibi bilgiler tahmin edilebilir nitelikte olsa da, uluslararası bir yarışmadan elde edilecek sonucun tahmin edilmesi daha zordur. Bu bağlamda, çalışmamızın konusunu oluşturan uluslararası nitelikteki inovasyon ödülleri de tahmin edilmesi kolay olmamakta ve bu sebeple olay öncesi anormal getirilerin önemli düzeye ulaşmaması olağan bir sonuç haline gelmektedir. Son olarak, piyasanın etkinlik düzeyi de sonuçları etkileyebilmektedir. Fama (1970), piyasa etkinliğini üç farklı formda tanımlamış ve yarı güçlü formda etkin bir piyasada pay fiyatlarının geçmiş fiyat bilgilerinin yanı sıra kamuya açıklanan tüm bilgileri yansıtması gerektiğini öngörmüştür. Diğer bir ifadeyle, piyasaya bir bilgi ulaştığında pay fiyatlarının olay öncesinde veya sonrasında önemli düzeyde tepkiler vermemesi gerekmektedir. Ancak piyasa etkinliğinin zayıflamasına sebep olan psikolojik faktörlerin varlığı bilinmektedir. Söz konusu psikolojik faktörlerden düşük reaksiyon hipotezi inovasyon ve firma değeri arasındaki ilişkiyi açıklama konusunda ön plana çıkmaktadır. Düşük reaksiyon, pay fiyatlarının, piyasaya ulaşan bilgilere yeterince hızlı ve büyük bir tepki vermemesi biçiminde gözlenen bir yatırımcı davranışıdır (Abarbanell & Bernard, 1992: 1181). Eberhart, Maxwell ve Siddique (2004), ABD yatırımcılarının araştırma ve geliştirme yatırımlarına ilişkin tepkilerinin gecikmeli olarak uzun vadede ortaya çıktığını belirlemiş ve bu durumun bir düşük reaksiyon örneği oluşturduğunu vurgulamışlardır. Diğer yandan, araştırma ve geliştirme yatırımlarının uzun vadede de önemli bir fark yaratmadığını ileri süren çalışmalar da mevcuttur (Chan, Lakonishok, Sougiannis, 2001). Bir diğer farklı görüşe göre, pay fiyatlarının inovasyon faaliyetlerine vereceği tepki koşullu olabilmektedir. Buna göre, tahmin edilebilir nitelikteki araştırma ve geliştirme harcamaları pay fiyatlarında önemli bir değişikliğe neden olmazken; tahminleri aşan tutarlardaki araştırma ve geliştirme harcamaları ise pay getirilerinde önemli artışlara neden olabilmektedir (Pakes, 1985). Bu durumda, incelediğimiz ticari bankanın inovasyon faaliyetleri piyasa tarafından takip ediliyor ve tahmin edilebilir nitelik taşıyorsa inovasyon ödül duyurusu da piyasada sürpriz olarak değerlendirilmeyebilecek ve duyuru sonrasında anormal getirilerin oluşmaması normal bir durum olarak kabul edilebilecektir.

Gerek düşük reaksiyon hipotezi ve gerekse inovasyon faaliyetlerinin fiyatlanmaması olay penceresi boyunca anormal getiriler oluşmamasını açıklayabilmektedir. Diğer yandan, inovasyon ödülü duyuruları karşısında yarı güçlü formda etkin bir piyasadan beklenebilecek hızlı ve önemli bir fiyat tepkisi de oluşmamıştır. Bu sebeple elde edilen bulguların pay piyasasının yarı güçlü formda etkin olduğuna dair bir kanıt olduğunu kesin biçimde belirtmek mümkün değildir.

SONUÇ

Bu çalışmada, BAI tarafından uluslararası düzeyde düzenlenen bankacılıkta inovasyon ödüllerine ilişkin duyuruların pay getirileri üzerindeki etkisi olay çalışması yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Söz konusu ödülü Türkiye’de faaliyet gösteren ticari bankalardan yalnızca ikisi kazanmayı başarmıştır. Ancak söz konusu bankalar, bu ödülü 2012, 2014, 2015, 2016, 2017 ve 2018 yıllarında farklı ödül türlerinde olmak üzere yedi kez kazanmayı başarmıştır. Çalışmanın konusunu da elde edilen bu yedi inovasyon ödülü oluşturmaktadır. Ödül duyurularını izleyen iş günleri olay günleri olarak seçilmiş ve olay penceresi olay gününden önceki ve sonraki beş günü (-5,+5) kapsayacak biçimde oluşturulmuştur. Ardından anormal ve kümülatif anormal getiriler hesaplanmıştır. Analiz sonuçları, inovasyon ödülü duyurularının gerek olay gününde ve gerekse olay penceresi boyunca pay getirilerinde anormal bir tepki oluşturmadığını göstermektedir. Benzer biçimde, olay penceresi (-5,+5) boyunca ortaya çıkan kümülatif ortalama anormal getiriler (CAAR) de önemli düzeye ulaşmamıştır. Elde edilen sonuçlar, inovasyon ödülü duyurularının pay getirilerini etkilemediğini göstermektedir. Bu sonucun farklı sebepleri olabilir. Ödül duyurularının doğru yorumlanamaması veya bilinçli olarak yatırım kararlarına dâhil edilmemesi, ödül kazanımının tahmin edilebilir nitelikte olmaması gibi sebepler pay getirilerinde anormal bir tepkiyi engellemiş olabilir. Çalışmada ulaşılan, ödül duyurularının pay getirileri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmadığını gösteren sonuç, Tuck (2005b), çalışması ile aynı yöndedir. İnovasyon ve inovasyon konulu ödüller ile firma performansı arasındaki ilişkiyi araştıran Feeny ve Rogers (2003), Zhang, Yu ve Xia (2014) ve Xia, Singhal ve Zhang (2015) çalışmaları ile farklı sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışma sonuçlarının finans yazınına ve sermaye piyasası yatırımcılarına katkı sağlaması beklenmektedir. İnovasyon ödülü bilgisinin piyasaya ulaşması öncesinde ve sonrasında önemli düzeyde anormal getirilerin oluşmaması, yatırımcılara inovasyon ödülü bilgisini kullanarak normalin üstünde getiri sağlanamayacağını göstermektedir. Diğer yandan, bu çalışmada elde edilen sonuçlar yeni çalışmaların da yapılmasıyla finans literatürüne de önemli katkı sağlayabilir. Farklı ödül kategorilerinin veya şirketlerin inovasyon faaliyetlerine dair farklı bilgilerin değerlendirilmesi piyasa etkinliğinin daha ayrıntılı biçimde test edilmesine olanak sağlayabilecektir. Benzer biçimde, pay fiyatlarının inovasyon faaliyetlerine verdiği uzun vadeli tepkilerin araştırılması, düşük reaksiyon gibi psikolojik faktörlerin de daha ayrıntılı incelenmesine yardımcı olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Abarbanell, J. S., & Bernard V.L. (1992). Tests of analysts’ overreaction / underreaction to earnings information as an explanation for anomalous stock price behavior, *Journal of Finance*, 47(3), 1181–1207.
- Bank Administration Institute (2016). BAI Events & Programs. Retrieved from <https://www.bai.org/conferences-events/innovation-awards>.
- Bank Administration Institute. *Celebrating Innovation That Moves the World Forward*. Retrieved from <https://www.bai.org/globalinnovations/about/>.
- Borsa İstanbul (2016). *Günlük Bülten*. Erişim adresi: <http://www.borsaistanbul.com/veriler/verileralt/gunluk-bulten-arsiv>.
- Bowman, R. G. (1983). Understanding and conducting event studies. *Journal of Business Finance & Accounting*, 10, 561–584.
- Brown, S. J., & Warner, J. B. (1980). Measuring security price performance. *Journal of Financial Economics*, 8, 205–258.
- Bu, X. Z., Chen, R. Q., & Xiao, S. X. (2007, September). An empirical study of China quality award on firm's market value-based on the data from Chinese stock market. In *2007 International Conference on Wireless Communications, Networking and Mobile Computing, IEE Explore*, 4229–4232.
- Bushee, B. J. (1998). The influence of institutional investors on myopic R&D investment behavior. *Accounting Review*, 73(3), 305–333.

- Chan, L. K. C., Lakonishok, J., & Sougiannis, T. (2001). The stock market valuation of research and development expenditures. *Journal of Finance*, 56(6), 2431–2457.
- Cho, H., & Pucik, V. (2005). Relationship between innovativeness, quality, growth, profitability, and market value. *Strategic Management Journal*, 26, 555–575.
- Corrado, C.J. (2011). Event studies: A methodology review. *Accounting and Finance*, 51, 207–234.
- Corrado, C. J., & Truong, C. (2008). Conducting event studies with Asia-Pacific security market data. *Pacific-Basin Finance Journal*, 16, 493–521.
- Corredor, P., & Goni, S. (2010). Quality awards and performance: Is there a relationship? *TQM Journal*, 22(5), 529–538.
- Eberhart, A. C., Maxwell, W.F., & Siddique, A.R. (2004). An Examination of the long-term abnormal stock returns and operating performance following R&D increases. *Journal of Finance*, 59, 623–650.
- Ehie, I. C., & Olibe, K. (2010). The Effect of R&D investment on firm value: An examination of US manufacturing and service industries. *International Journal of Production Economics*, 128(1), 127–135.
- Eng, L. L., & Shackell, M. (2001). The implications of long-term performance plans and institutional ownership for firms' research and development (R&D) investments. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 16, 117–139.
- Eroğlu, C., Kurt, A. C., & Elwakil, O. S. (2016). Stock market reaction to quality, safety and sustainability awards in logistics. *Journal of Business Logistics*, 37(4), 329–345.
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *Journal of Finance*, 25(2), 383–417.
- Feeny, S., & Rogers, M. (2003). Innovation and performance: Benchmarking Australian firms. *Australian Economic Review*, 36(3), 253–264.
- Foster, T. W., & Vickrey, D. (1978). The information content of stock dividend announcements. *Accounting Review*, 53(2), 360–370.
- Graves, S. B. (1988). Institutional ownership and corporate R&D in the computer industry. *Academy of Management Journal*, 31(2), 417–428.
- Hall, B. H., & Hall, R.E. (1993). The value and performance of U.S. corporations. *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, 1–49.
- Hendricks, K. B., & Singhal, V.R. (1996). Quality awards and the market value of the firm: An empirical investigation. *Management Science*, 42(3), 415–436.
- Jaffe, A. B. (1986). Technological opportunity and spillovers of R & D: Evidence from firms' patents, profits, and market value. *American Economic Review*, 76(5), 984–1001.
- Kothari, S. P., & Warner, J. B. (2007). Econometrics of event studies. B.E. Eckbo (Yay. Haz.). *Handbook of Corporate Finance: Empirical Corporate Finance Volume 1* içinde (ss.3–36). Hollanda: Elsevier/North-Holland.
- Lin, C., & Su, C. (2013). The Taiwan national quality award and market value of the firms: An empirical study. *International Journal of Production Economics*, 144, 57–67.
- McWilliams, A., & Siegel, D. (1997). Event studies in management research: Theoretical and empirical issues. *Academy of Management Journal*, 40(3), 626–657.
- Mitchell, M. L., & Netter, J.M. (1994). The role of financial economics in securities Fraud cases: Applications at the securities and exchange commission. *The Business Lawyer*, 49(2), 545–590.
- Oke, A. (2007). Innovation types and innovation management practices in service companies. *International Journal of Operations & Production Management*, 27(6), 564–587.
- Oslo Manual. (2018). The Measurement of Scientific, Technological and Innovation Activities. *Guidelines for Collecting, Reporting And Using Data on Innovation*. 4th Edition. Retrieved from: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/9789264304604-en.pdf?expires=1593351493&id=id&accname=guest&checksum=99D45BF212690F4747B22B19944A407C>
- Pakes, A. (1985). On patents, R & D, and the stock market rate of return. *Journal of Political Economy*, 93(2), 390–409.
- Patell, J. M. (1976). Corporate forecasts of earnings per share and stock price behavior: Empirical test. *Journal of Accounting Research*, 14(2), 246–276.

- Przasnyski, Z. H., & Tai, L. S. (1999). Stock market reaction to Malcolm Baldrige national quality award announcements: does quality pay?, *Total Quality Management*, 10(3), 391–400.
- Salinger, M. (1992). Standard errors in event studies. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 27(1), 39–53.
- Sharpe, W. F. (1963). A simplified model for portfolio analysis. *Management Science*, 9(2), 277–293.
- Tuck, C. E. (2005a). A quality award and stock market reaction: Evidence from Malaysia. *Total Quality Management*, 16(6), 681–691.
- Tuck, C. E. (2005b). A quality award and stock market reaction: Evidence from the European Union. *Total Quality Management*, 16(8-9), 979–986.
- Xia, Y., Singhal, V. R., & Zhang, G.P. (2015). Product design awards and the market value of the firm. *Production and Operations Management*, 25(6), 1038–1055.
- Zhang, G. P., Yu, J., & Xia, Y. (2014). The payback of effective innovation programs: Empirical evidence from firms that have won innovation awards. *Production and Operations Management*, 23(8), 1401–1420.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : 1. yazar Prof. Dr. Serkan Yılmaz KANDIR ve 2. yazar Araş. Gör. Gözde ELBİR MERMER, çalışmanın tüm bölümlerinde literatür, veri toplama, analiz ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. 1 yazarın katkı oranı:%50 ve 2. yazarın katkı oranı: %50'dir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The 1st author, Prof. Dr. Serkan Yılmaz KANDIR and the 2nd author Res. Asst. Gözde ELBİR MERMER contributed to the literature, data collection, analysis, and control stages in all parts of the study. Contribution rate of 1 author is 50% and 2nd author's contribution rate is 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1307-1327

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1307-1327

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.864956

Geliş Tarihi / Received: 19.01.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 08.06.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

TESTING THE VALIDITY OF THE POLLUTION HAVEN HYPOTHESIS FOR REGIONALLY LEADING EMERGING ECONOMIES*

Özge DEMİRAL ¹
Mehmet DEMİRAL ²

Abstract

This study tests the validity of the Pollution Haven Hypothesis (PHH) for the case of six emerging industrial economies with a relatively higher competitive industrial performance compared to the other developing countries in their region. The sampled countries are China (East Asia), Poland (Europe), Mexico (Latin America), India (South Asia), South Africa (Africa), and Turkey (Europe and the Middle East). The study adopts a Revealed Comparative Advantage (RCA) approach to the Pollution-Intensive Industrial Products (PIIPs) and differs from many relevant studies by grouping PIIPs and distinguishing a wide range set of factors between those that directly affect the RCA in PIIPs and those that have indirect effects through attracting Foreign Direct Investment (FDI). Estimations of random-effects models over the period 1995-2018 provide weak support for the validity of PHH: Despite inward FDI stocks are positively associated with the RCA indices of higher polluting industries, the environmental policy elasticity of inward FDI stocks is slight and insignificant. The study argues that the evidence of the PHH may change over proxies, measurements, model construction, and (more importantly) the classification of PIIPs that should be considered by future studies while analyzing the PHH.

Keywords : Pollution-intensive industrial product, Pollution haven hypothesis, Foreign direct investment, Revealed comparative advantage, Emerging industrial economies.

JEL Classification : F18, L52, O14, Q50.

* An earlier version of this study was presented at the 4th International Congress on Economics, Finance & Energy (EFE'2020) on October 14, 2020. The authors are grateful to conference participants and further reviewers for their valuable comments and suggestions.

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası Ticaret ve Lojistik, odemiral@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0165-2206.

² Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat, mdemiral@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8836-5682.

Atf / Citation (APA6):

Demiral, Ö., & Demiral, M. (2021). Testing the validity of the pollution haven hypothesis for regionally leading emerging economies. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1307-1327. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.864956>.

BÖLGESEL ÖNDE GELEN YÜKSELEN EKONOMİLER İÇİN KİRLİLİK SİĞİNAĞI HİPOTEZİNİN GEÇERLİLİĞİNİN TESTİ

Öz

Bu çalışma, Kirlilik Sığınağı Hipotezi (KSH)'nin geçerliliğini, bölgelerindeki diğer gelişmekte olan ülkelere kıyasla daha yüksek rekabetçi sanayi performansına sahip altı yükselen sanayi ekonomisi için test etmektedir. Çalışmanın örneklemini Çin (Doğu Asya), Polonya (Avrupa), Meksika (Latin Amerika), Hindistan (Güney Asya), Güney Afrika (Afrika) ve Türkiye (Avrupa ve Orta Doğu) oluşturmaktadır. Kirlilik-Yoğun Sanayi Ürünlerindeki (KYSÜ) rekabetçilik performansını açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük yaklaşımıyla belirleyen çalışma, KYSÜ'leri kirlilik yoğunlukları bakımından gruplayarak çok sayıda faktörü KYSÜ'lerdeki karşılaştırmalı üstünlükleri doğrudan ve dolaylı (Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları (DYY)'ni çekerek) etkileyen faktörler olarak ayırması bakımından daha önceki çalışmaların çoğundan farklılaşmaktadır. 1995-2018 dönemi için tesadüfi-etkiler model tahminleri, KSH'nin geçerliliğini zayıf bir biçimde desteklemektedir: Her ne kadar yurtiçine gelen DYY stokları yüksek kirliliğe sahip sanayiler için hesaplanan açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük endeksleri ile pozitif ilişkide olsa da DYY stoklarının çevre politikaları esnekliği düşük ve istatistiki olarak anlamsız bulunmuştur. Çalışma, KSH bulgularının gösterge değişkenlere, bu değişkenlerin ölçümlerine, model kurgularına ve (daha önemlisi) KYSÜ'lerin kirlilik yoğunlukları bakımından sınıflandırılmasına bağlı olarak değişebileceğini, bu nedenle KSH'yi test edecek ileriki çalışmaların bu hususları dikkate almaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler : Kirlilik-yoğun sanayi ürünü, Kirlilik sığınağı hipotezi, Doğrudan yabancı yatırım, Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük, Yükselen sanayi ekonomileri.

Jel Sınıflandırması : F18, L52, O14, Q50.

INTRODUCTION

A strong body of the vast literature has documented that openness to international trade and investment is one of the key drivers of economic development through such varied channels as productivity gain, income growth, technological diffusion, physical and human capital accumulation, and employment benefits in many countries with a specific reference to open developing economies (Edwards, 1993; Matusz, 1996; Barro & Sala-i-Martin, 1997; Frankel & Romer, 1999; Choudhri & Hakura, 2000; Feldstein, 2000; Hausmann & Fernández-Arias, 2000; OECD, 2002; Alcalá & Ciccone, 2004; Thirlwall, 2006; Razin & Sadka, 2007; Were, 2015; Cerdeiro & Komaromi, 2020). Besides these well-documented benefits, the sequent export-led growth success triggered by substantial Foreign Direct Investment (FDI) attraction in some East Asian countries which is described as the 'East Asian miracle' (WB, 1993) motivated many developing countries to redesign their trade and investment policies towards openness to the global economy in the early 1980s.

The shift of many developing countries from import substitution to export orientation has brought about a new international trade and investment pattern in which developed and developing countries have been participating in different sectors based on their comparative advantage in terms of productivity and production cost. In this process, trade volumes within developing countries and between developed and developing countries have increased more than those within developed countries. The earlier explanation for the increased trade and investment flows between developed and developing countries underlines the comparative advantages of developing countries in terms of natural resource abundance and low labor cost. This premise builds on the developing countries' production and export structures concentrated in the resource-intensive, low/medium-tech, and labor-intensive industries. Another discussion emphasizes the global trade and investment pattern in which the deindustrialization of developed countries and the fast-industrialization of some developing countries are coinciding (Rowthorn & Ramaswamy, 1997; Boulhol & Fontagné, 2005).

On the other hand, rising environmental awareness of the international community since the 1990s has also led to a rapid tightening of pollution regulation in many developed countries. Consistently, a relatively new research strand has been immensely examining the roles of comparative advantages of being a pollution haven and attracting polluting industries. Relying on the observation that many firms in developed countries have been forced to adopt and obey higher environmental standards, this interest has been attempting to find out whether the leniency of developing countries' environmental regulations attract polluting industries from the developed countries where the environmental regulations are relatively more stringent. This flourishing multi-disciplinary interest in the literature has tested the validity of the Pollution Haven Hypothesis (PHH) using data of more rapid growth of dirty industries and FDI attraction in environmentally unregulated economies (Neumayer, 2001; Akbostancı et al., 2007; Grether et al., 2012; Millimet & Roy, 2016; Guha, 2018).

Within the PHH, some developing countries from different regions have a relatively higher industrial performance compared to other developing countries and emerging economies. The United Nations Industrial Development Organization (UNIDO) groups these countries as Emerging Industrial Economies (EIEs) for their considerable improvement in competitive industrialization path measured by manufacturing value-added indicators (UNIDO, 2019). Despite having some characteristics similar to those of both developed and developing countries, EIEs differ from many other developing/emerging countries by performing faster industrialization and from developed countries by involving more in labor- and pollution-intensive industrial activities. These observations have left a research gap in examining the PHH for EIEs.

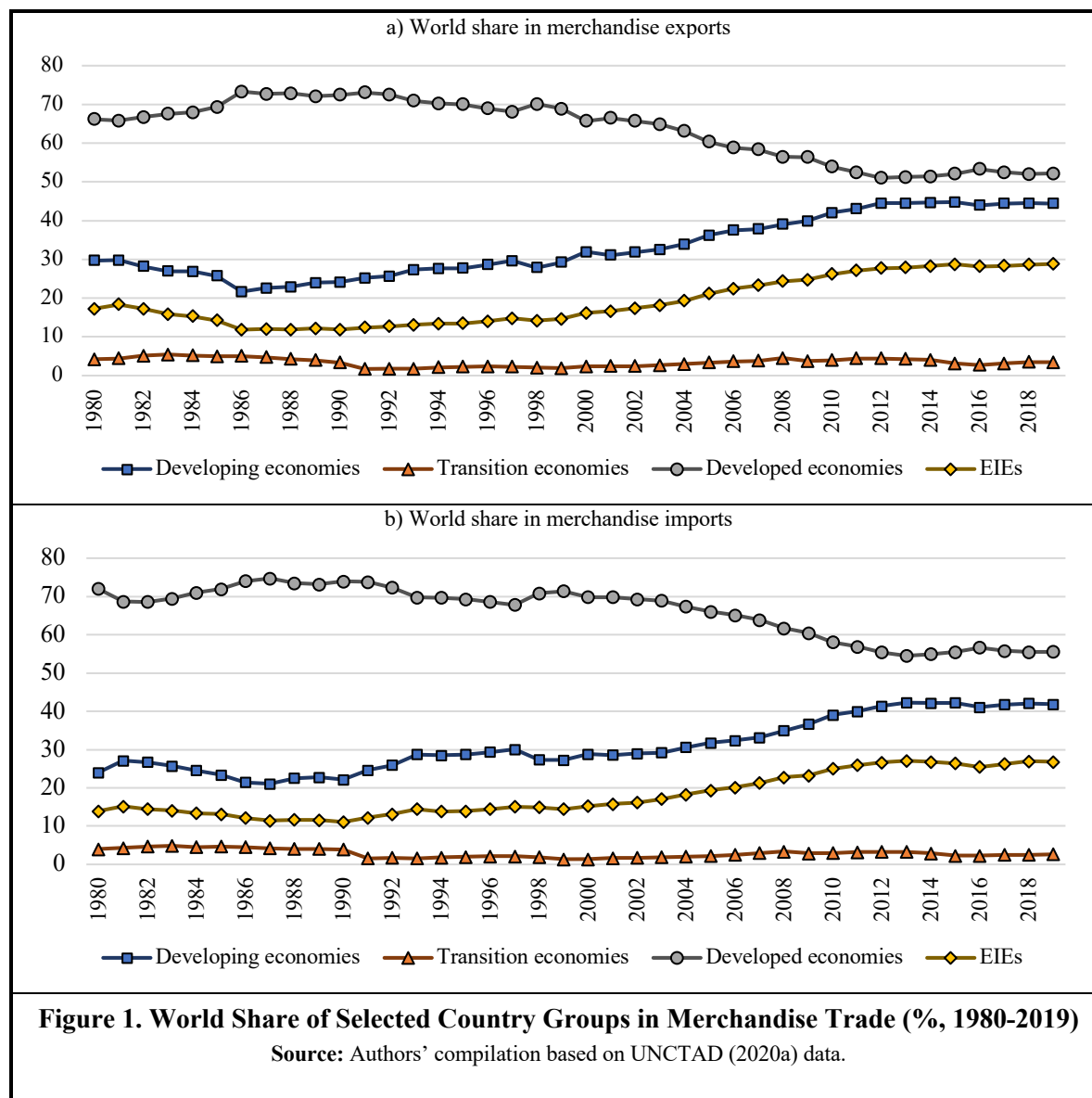
Addressing the research gap, this study tests the validity of the PHH for regionally leading six EIEs over the period 1995-2018. The study's key contribution to the literature is twofold: Firstly, it classifies the Pollution-Intensive Industrial Products (PIIPs) into four sub-groups by efficiency level based on pollution intensity. Second, it covers a wide-range set of control variables that are distinguished between those that affect inward FDI stocks and those that are directly associated with the Revealed Comparative Advantage (RCA) indices in PIIPs. The remainder of the study is structured as follows: Section 2 shows the trends in international trade and investment. Section 3 explains the PHH and gives an overview of directions in the relevant literature. Section 4 is devoted to the empirical framework which covers the definitions of PIIPs, representation of country sample and variables, explanations of data characteristics, model construction, and analysis, respectively. The study concludes with a brief discussion of findings in the final section.

I. TRENDS IN INTERNATIONAL TRADE AND INVESTMENT

Many developing countries have opened up to the world economy since the 1980s by reducing trade barriers and adopting export-oriented liberal policies. Increasing integration of developing countries in global trade has enabled them to participate in global value chains which are often considered a feature of the current wave of globalization and characterized by fragmentation and internationalization of production processes (Kowalski et al., 2015). Consequently, in terms of both exports and imports of merchandise, the world share of developing countries has increased while the share of developed countries³ has reduced since the mid-1980s as seen in Figure 1. In this convergence process, the increasing share of EIEs⁴ (especially China) seems to be decisive.

³ In the UNCTAD's (2020a) database, developed economies are 27 *European Union (EU) countries*, and *Iceland, United Kingdom, Norway, Switzerland, Australia, New Zealand, Canada, Greenland, United States, Israel, and Japan* while developing countries are the others.

⁴ In the UNIDO's (2019) classification, EIEs include *Argentina, Brazil, Brunei Darussalam, Bulgaria, Chile, China, Colombia, Costa Rica, Croatia, Cyprus, Egypt, Greece, India, Indonesia, Iran, Kazakhstan, Latvia, Mauritius, Mexico, North Macedonia, Oman, Peru, Poland, Romania, Saudi Arabia, Serbia, Serbia, Montenegro, South Africa, Suriname, Thailand, Tunisia, Turkey, Ukraine, Uruguay, and Venezuela*.

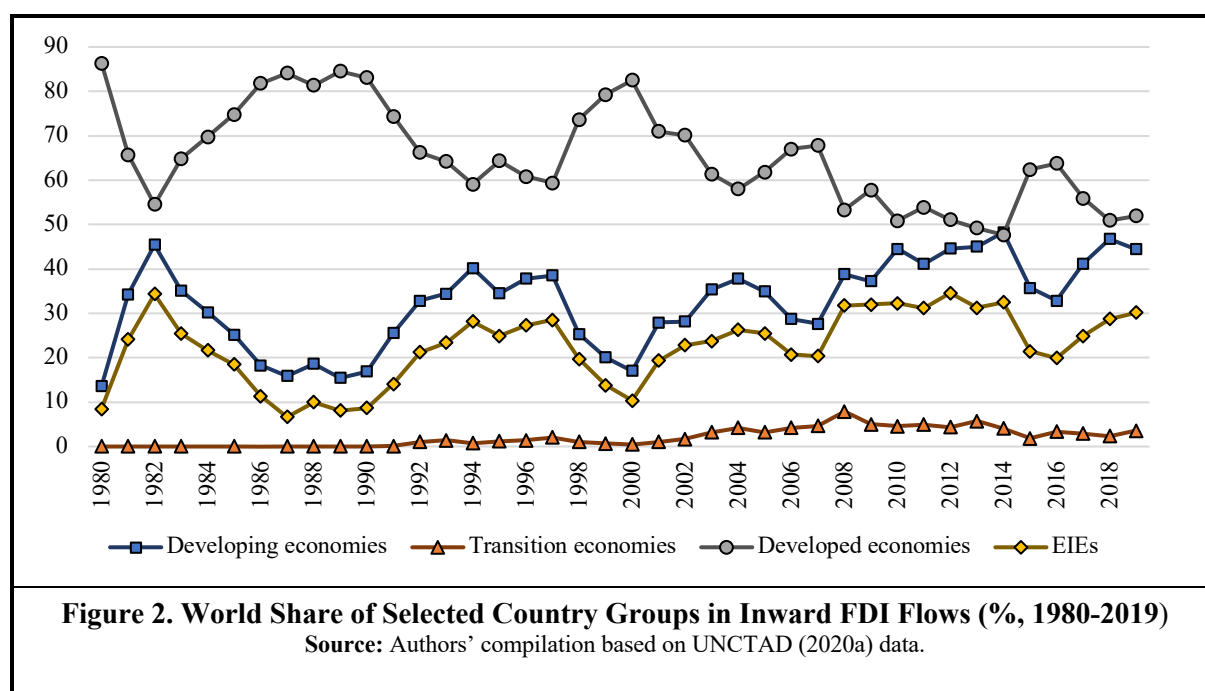
This increasing share of developing countries in international trade has stemmed from the rapid growth in the trade that occurred both amongst developing countries (*i.e.* South-South trade) and between developed and developing countries (North-South trade). As shown in Table 1, the share of exports between developing countries was about 42% in 1995 which increased to about 58% in 2018 while import share arose to about 60% in 2018 from about 38% in 1995. However, the intra-group trade in developed countries (*i.e.*, North-North trade) and transition economies⁵ reduced from 1995 to 2018 while there was an important rise for EIEs. Therefore, it can be inferred from the trends in Table 1 that trade within developing countries outweighed the trade between developed and developing countries and within developed countries from 1995 to 2018.

⁵ Albania, Armenia, Azerbaijan, Belarus, Bosnia and Herzegovina, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Montenegro, North Macedonia, Russia, Serbia, Tajikistan, Turkmenistan, Ukraine, and Uzbekistan.

	Intra-group	Rest of the world	Intra-group	Rest of the world	Intra-group	Rest of the world	Intra-group	Rest of the world
	1995		2018		1995		2018	
	Export				Import			
Developing economies	41.59	58.41	57.59	42.41	37.64	62.36	59.62	40.38
Transition economies	27.42	72.58	16.46	83.54	32.98	67.02	22.97	77.03
Developed economies	70.25	29.75	68.32	31.68	70.18	29.82	60.10	39.90
EIEs	13.11	86.89	22.19	77.81	13.40	86.60	27.48	72.52

Source: Authors' compilation based on UNCTAD (2020a) data.

The shrunk in trade amongst developed countries can be explained by the relocation of the FDI operations of multinational enterprises. Many businesses have carried some of their production plants to developing countries and later become an importer of these relocated productions. Moreover, this relocation pattern also explains the increased trade within developing countries since the host developing countries export to both developing and developed countries. In this regard, developing economies and more specifically EIEs are the main beneficiaries of the global rise in FDI. Figure 2 shows that albeit wide volatilities, developing countries' average world share of international FDI inflows has increased gradually as a linear trend. Again, in the rise of developing countries, EIEs' (more prominently China's) FDI attraction has an important role.

II. POLLUTION HAVEN HYPOTHESIS: AN OVERVIEW OF THE PREVIOUS EVIDENCE

In a consideration of ‘home’ developed country with stricter environmental policies and ‘host’ developing country with laxer environmental standards, inward FDI operations have three effects in developing countries: i) FDI may bring in clean technology and mitigate environmental pollution (the polluting halo effect), ii) Polluting firms can get benefit from environmental policies through green innovations (the Porter effect), and iii) multinationals may carry their pollution-intensive activities to environmentally-unregulated developing countries (the pollution haven effect). Our study deals with the last effect based on the PHH which has three sequent underpinning premises: First, some developed countries, in particular those with high income, adopt and implement more stringent environmental policies and specializes in relatively clean products. Second, global free trade encourages polluting industries to move to developing countries with weaker environmental policies. Finally, developing countries with no or lenient environmental regulations have a comparative advantage in production and exports in PIIPs. Regarding these premises, in the global literature, what make a country a pollution haven is increasingly attempted to be answered by the central predictors such as the availability and stringency of different environmental policies (e.g., Brunnermeier & Levinson, 2004; Lu, 2010; Dong et al., 2012; Zheng & Shi, 2017), multinationals and their FDI operations (e.g., List & Co, 2000; Eskeland & Harrison, 2003), industrial development and economic structure (e.g., Kate, 1993; D’Souza & Peretiatko, 2002; Boulhol & Fontagné, 2005; Cherniwchan, 2012; Ullah et al., 2020), trade and FDI openness (e.g., Birdsall & Wheeler, 1993; Dean, 2002; Garsous & Kozluk, 2017) together with other control variables.

Some of the former studies are cross-country panel studies while others have focused on individual countries. Many of these studies adopt a pollution effect of some pollutants such as carbon dioxide (CO₂) (as a proxy for pollution) mostly within the environmental Kuznets curve framework (e.g., Cole, 2004; Haisheng et al., 2005; Abdouli et al., 2018; Jun et al., 2018; Da Silva et al., 2019; Rana & Sharma, 2019). These studies focus on the consequences of becoming a pollution haven and consider the relocation of pollution by analyzing the emissions level in (developing) countries that attract FDI operations seeking for the low-cost advantage of pollution from other (developed) countries. Our study, however, focuses on the relocation of the pollution-intensive industries (rather than the relocation of pollution itself) by dealing with the causes of having a comparative advantage in PIIPs since many other demand-side and supply-side factors may affect the overall emissions of pollutants.

We can group the relevant empirical studies into those which found the validity of the PHH and those which did not. Some of these studies also cover our-sampled countries. A multi-country and multi-sectoral study of Grether et al. (2012) found a significant pollution haven effect globally stemmed from the economic activities spilled over from advanced countries (the North) with stricter environmental regulations into developing countries (the South) where the environmental policies are not that stringent. Their results indicated that, on the other hand, the pollution haven effects were reduced by the increased regional trade. Adopting the comparative advantage approach and using a combination of country-level environmental policy data and industry-level pollution intensity data, Broner et al. (2016) found that countries with laxer environmental regulation had a comparative advantage in polluting industries for a large sample of countries. Garsous & Kozluk (2017) analyzed a dataset of selected firms in 23 OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development) countries including Poland and Turkey found that higher domestic energy prices caused by the stringent upward environmental policies tended to motivate the firms to carry their polluting production stages into other locations (in developing world) where energy prices and the costs of environmental pollution were relatively lower. To et al. (2019) examined the impact of FDI on environment degradation for Asian emerging and developing countries including China and India as well and found the validity of the PHH in the region.

Birdsall & Wheeler (1993) argued that trade liberalization and increased FDI were not associated with pollution-intensive industrial development based on their findings indicating that protected economies tended to favor pollution-intensive industries while openness actually encouraged cleaner

industries through the spread of higher pollution standards. Busse (2004) performed an empirical investigation for 119 countries' five pollution-intensive industries and did not find general evidence to support the PHH with an exception in high-polluting iron and steel products for which the increased commitment to international environmental treaties and stringent regulations tended to reduce net exports. Martínez-Zarzoso et al. (2017) investigated the relationship between environmental stringency and trade flows within the European Union (EU) countries including Poland, found results with weak support for the PHH for some dirty industries. Instead, stronger support for the 'Porter hypothesis' was found for trade in clean products. Findings of Destek & Okumus (2019) gave a U-shaped relationship between FDI and ecological footprint meaning the invalidity of the PHH for a sample of 10 newly industrialized countries including our EIEs sample except for Poland. Da Silva et al. (2019) investigated the PHH for Brazil, India, China, and South Africa and found support for the PHH only in the China case. For the BRICS (i.e., Brazil, Russia, India, China, and South Africa) and the MINT (i.e., Mexico, Indonesia, Nigeria, and Turkey) countries Shao et al. (2019) found no support for the validity of the PHH since their results demonstrated a bidirectional and negative causality from FDI inflows to per capita energy consumption (for BRICS countries) and per capita carbon emissions (for MINT countries).

The review of the relevant studies provides ambiguous and sometimes controversial evidence, even for the same country. Regarding our sampled countries, a study of Zhang & Fu (2008) found that environmental stringency had a significant and negative effect on FDI in China which supported the PHH. Dean et al. (2009) found results supporting the PHH in China where the highly-polluting industries were attracted by weak environmental standards whereas this was not true for the investments migrating from high-income countries. Zhang & Zhou (2016) analyzed China's national and provincial panel dataset and found FDI reducing CO₂ emissions which supports the pollution halo hypothesis rather than the PHH. Zheng & Shi (2017) investigated the PHH at provincial-level regions in China and found that the types and legal frameworks of environment-related economic policy instruments as well as industrial characteristics mattered for the relocation of polluting industries.

Mani et al. (1997) found that new plant establishments in different states of India were not adversely associated with more stringent environmental enforcement. They underlined other factors such as reliable infrastructure and factors of production affecting the location decisions of businesses. Conducting an input-output analysis, Dietzenbacher & Mukhopadhyay (2007) found that India had moved further away from being a pollution haven in the 1990s. Dasgupta & Mukhopadhyay (2018) measured the shares of pollution content of India's inter-industry trade and its impact on the environment by using an input-output framework and found that export in intra-industry trade was highly pollution-intensive and the results of pollution terms of trade provided stronger evidence on the PHH. Rana & Sharma (2019) examined the causality relationships between FDI and CO₂ emissions as well as Gross Domestic Product (GDP) and trade in India and found evidence supporting the existence of the PHH. Their findings revealed that imports were causing CO₂ emissions while CO₂ emissions and GDP were causing each other.

In the Mexico case, Grossman & Krueger (1991), suggested that Mexico had not necessarily become a pollution haven following the regional free trade agreements. Their suggestion was based on the findings that the difference between the environmental policies of Mexico and the United States (US) attracted minor components of polluting industries to Mexico whilst Mexico tended to receive the benefit of attraction of human capital and physical capital sectors in which reduction in pollution might be regarded a side-benefit of increased Mexican-US trade. Waldkirch & Gopinath (2004) found a positive correlation between FDI and pollution that was both statistically and economically significant in the case of the highly controlled/regulated emissions of pollutants. They also confirmed that environmental considerations as well as comparative advantage in labor-intensive production processes mattered for businesses' location decisions. Using state-level data, Nolen et al. (2010) found, in general, a positive relationship between trade liberalization and pollution caused by industrial activities in manufacturing sectors. Consistently, Cherniwchan (2017) found evidence that Mexico tended to become a pollution haven as dirty US production relocated to Mexico to take advantage of differences in environmental regulations between the two countries.

Javorcik & Wei (2004) found no systematic evidence supporting the PHH in the transition countries including Poland. Similarly, Martínez-Zarzoso et al. (2017) investigated the relationship between environmental stringency and trade flows within the EU countries including Poland and found results with weak support for the PHH for some dirty industries. Their results more significantly supported the 'Porter hypothesis' for trade in clean goods. For South Africa, a study of Kiviyiro & Arminen (2014) confirmed a negative relationship between FDI inflows and emissions level which contradicts the prediction of the PHH. Abdouli et al. (2018) examined the impacts of FDI inflows along with economic growth and population density on CO₂ emissions in BRICS countries and their regression results provided no significant relationship between FDI and CO₂ emissions-driven pollution for South Africa as well as Brazil whereas the PHH pattern was somewhat supported for China and Russia. Their findings also showed that FDI improved the environmental quality in Turkey which is consistent with the pollution halo effect, contrary to the PHH.

About Turkey-specific studies, Akbostancı et al. (2007) examined a sectoral disaggregated manufacturing data and found that exports increased as the dirtiness of the industries increased, which the authors interpreted as evidence for the validity of the PHH. Within an emissions-based pollution approach, Mutafoğlu's (2012) results showed a positive causality between FDI inflows and CO₂ emissions indicating the validity of PHH. Mert & Caglar (2020) analyzed the asymmetric short- and long-run causal links between FDI and emissions in Turkey and found a negative relationship between the variables which contradicts the prediction of the PHH. Again, adopting an emissions approach in the Turkey case, Terzi & Pata (2020) found a one-direction positive causality from CO₂ emissions to FDI inflows which the authors interpreted as support for the PHH. In their conclusions, Mert & Caglar's (2020) study regarded emissions as a consequence and FDI as a cause while Terzi & Pata (2020) treated emissions as a promoter of FDI inflows.

After all, the estimated effects in the reviewed studies above tend to vary over the characteristics of data, samples, approaches, and methods. This is well showed by Doytch & Uctum's (2016) study which has a large sample of countries and industries and reveals that FDI flows into manufacturing support the PHH pattern while those flowing into services support the pollution halo effect, and FDI flows into low- and middle-income countries depict a pollution haven pattern, while flows to high-income countries benefit the environment and support a pollution halo effect. These heterogeneity-based variations are also confirmed by the study of Li et al. (2019). Many studies on developing and emerging economies have been using an indirect proxy of emissions of the key pollutants, mostly CO₂ emissions, for the level of countries' involvement in PIIPs relying on the close relationship between them. In our empirical setting, however, we consider a direct proxy of RCA in PIIPs to comparatively measure the engagement of countries in the so-called dirty industries.

III. EMPIRICAL FRAMEWORK

III.I. Definition of Pollution-Intensive Industrial Products (PIIPs)

Environmental pollution caused by industrial activities of human-being has many aspects that air, water, forestry, noise, visual, light, garbage, and soil pollution are among others. Table 2 displays Mani & Wheeler's (1998) classification and ranking of manufacturing industries by environmental pollution which is broadly distinguished between air, water, and metal pollution that are closely related to other aspects of environmental pollution. It should be noticed that almost every production activity has a pollution effect but the products listed in Table 2 are those that pollute the environment heavily.

Rank	Air pollution	Water pollution	Metal pollution	Overall pollution
1	<i>Iron and steel</i>	<i>Iron and steel</i>	<i>Non-ferrous metals</i>	<i>Iron and steel</i>
2	<i>Non-ferrous metals</i>	<i>Non-ferrous metals</i>	<i>Iron and steel</i>	<i>Non-ferrous metals</i>
3	<i>Non-metallic mineral products</i>	<i>Pulp and Paper</i>	<i>Industrial chemicals</i>	<i>Industrial chemicals</i>
4	<i>Petroleum and coal products</i>	<i>Miscellaneous manufacturing</i>	<i>Leather products</i>	<i>Petroleum refineries</i>
5	<i>Pulp and paper</i>	<i>Industrial chemicals</i>	<i>Pottery</i>	<i>Non-metallic mineral products</i>
6	<i>Petroleum refineries</i>	<i>Other chemicals</i>	<i>Metal products</i>	<i>Pulp and paper</i>
7	<i>Industrial chemicals</i>	<i>Beverages</i>	<i>Rubber products</i>	<i>Other chemicals</i>
8	<i>Other chemicals</i>	<i>Food products</i>	<i>Electrical products</i>	<i>Rubber products</i>
9	<i>Wood products</i>	<i>Rubber products</i>	<i>Machinery</i>	<i>Leather products</i>
10	<i>Glass products</i>	<i>Petroleum refineries</i>	<i>Non-metallic mineral products</i>	<i>Metal products</i>

Source: Mani & Wheeler, 1998

Considering both direct and indirect pollution impacts of manufacturing industries in terms of overall environmental pollution as well as the coverage by environmental policies, we have a new list of PIIPs shown in Table 3. This classification is similar to those of Mani & Wheeler (1998), Busse (2004), and Lu (2008). Products that are directly related to petroleum have been excluded because the sampled countries (except South Africa) are not actually involved in oil production. Agricultural products are also omitted from the study since we focus on the industrialization based on manufacturing activities. We include ‘machinery and transport equipment (MTE)’ for controlling the transformation from low-tech and high-pollution to mid-tech greener path in EIEs. In fact, the MTE industry is seen as a transition sector as it provides efficiency-driven opportunities for many EIEs that are actively progressing in the export-quality ladder. Therefore, we expect a sign of MTE products different from especially CRP and MNM sectors since EIEs are to some degree in a transition process from resource-dependent and labor-intensive to efficiency-driven economic structure.

Main industry category	SITC codes	Product definition
I. Chemicals and related products (CRP)	511-516	Organic chemicals
	522-525	Inorganic chemicals
	562	Manufactured fertilizers (except crude fertilizers)
	591-598	Chemical materials and products
II. Pulp and waste paper (PWP)	251	Pulp and waste paper
	641-642	Paper and paper manufacture
III. Manufactured metallic and nonmetallic goods (MNM)	661-667	Nonmetallic mineral manufactures
	671-679	Iron and steel
	681-689	Non-ferrous metals
IV. Machinery and transport equipment (MTE)	711-718	Power generating machinery and equipment
	721-728	Specialized machinery
	731-737	Metalworking machinery
	741-749	Other industrial machinery and parts

Note: Detailed explanations for products can be found at UNCTAD (2020b).

III.II. Country Sample

As previously stated, our study covers six EIEs which have relatively higher industrial performance compared to other developing and/or emerging countries in their regions. While choosing these countries and defining them as regionally ‘leading EIEs’ we considered their Competitive Industrial Performance (CIP) based on the UNIDO’s CIP index (UNIDO, 2020). The CIP index is

compositely constructed based on eight core indicators of industrial performance including i) share in world manufacturing exports, ii) share of world manufacturing value-added, iii) share of medium and high-tech activities in total manufacturing value-added, iv) share of medium and high-tech activities in manufacturing export, v) manufacturing value-added per capita, vi) share of manufacturing value-added in GDP, vii) manufactured exports per capita, and viii) share of manufactured exports in total exports (UNIDO, 2020). EIEs have relatively higher performance in CIP compared to other developing countries. Moreover, our sampled countries have relatively higher performance compared to other EIEs in their regions. Table 4 comparatively shows the changes in CIP performance and rank (in 152 countries) of sampled countries from 1995 to 2018. Despite its CIP index slightly reduced, Mexico climbed to the upper rank and remained the best performer in Latin America. Again, even South Africa's positions deteriorated in terms of both the CIP index and rank, it still had relatively higher performance in the Africa region given the average performance in the 1995-2018 period.

Country	1995		2018		Rank amongst EIEs in the region (1995-2018 mean-performance)
	CIP index	World rank (in 152)	CIP index	World rank (in 152)	
China	0.136	24	0.372	2	1/East Asia
Poland	0.073	41	0.159	22	1/Central Europe
Mexico	0.168	21	0.164	20	1/Latin America
India	0.045	53	0.078	42	1/South Asia
South Africa	0.071	41	0.057	52	1/Africa
Turkey	0.087	37	0.121	29	1/Southeast Europe, Middle East

Source: Authors' compilation based on UNIDO (2020) data.

III.III. Variables and Data

Our dependent variable is the comparative advantage in PIIPs. The comparative advantage is proxied by the RCA index which posits that patterns of trade among countries are shaped by their relative differences in productivity. The rationale behind the RCA index is that such productivity differences can be captured by countries' specialization structure (UNCTAD, 2020a) in a globalized world. In our case, for country c , the RCA metric (as an index) for a PIIP (p) in all product space (P) can be calculated as in Equation 1.

$$RCA_{c,p} = \frac{X_{c,p} / \sum_{j,p} X_{c,j}}{X_{w,p} / \sum_{j,p} X_{w,j}} \quad (1)$$

where, P is the set of all products including p as well, and $X_{c,p}$ is the country c 's exports of product p while $X_{w,p}$ is the world's exports of product p . The terms $\sum_{j,p} X_{c,j}$ and $\sum_{j,p} X_{w,j}$ are respectively the country c 's and the world's total exports of all other products j (except p) in P . When the RCA index is greater than 1 it is inferred that the corresponding country has a comparative advantage in the relevant PIIPs shown in Table 3. The higher the value of a country's RCA index, the higher its export strength (UNCTAD, 2020a). Using the trade indicators database of UNCTAD (2020a), we calculated each country's RCA index for PIIPs (classified into four groups) at 3-digits based SITC (3rd revision) and took the average to have a mean RCA index for each of the PIIP groups.

PIIP groups→	Chemicals and related products (RCA-CRP)	Pulp and waste paper (RCA-PWP)	Manufactured metallic and nonmetallic goods (RCA-MNM)	Machinery and transport equipment (RCA-MTE)
Countries↓				
China	1.046*	0.434	1.296*	0.707
India	1.218*	0.199	1.612*	0.537
Mexico	0.390	0.416	0.667	0.664
Poland	0.728	1.661*	1.615*	1.021*
South Africa	1.772*	1.732*	4.025*	0.572
Turkey	0.293	0.679	1.710*	0.669

Source: Authors' computation based on UNCTAD (2020a) data.
Note: * denotes a confirmed revealed comparative advantage (RCA index>1).

By definition, two central predictors, i.e. FDI and environmental policy, are decisive for testing the PHH. We take inward FDI as a stock term for capturing the agglomeration and external spillover effects of FDI which are commonly ignored by the studies that use only FDI inflows. The PHH is based on the role of environmental policies in terms of both availability and stringency. In the PHH, the direct positive association between FDI inflows and the advantage of pollution haven actually depends indirectly on the push and pull effects of environmental policies. Nevertheless, cross-country studies in the PHH literature seem to be failing to capture the effect of environmental policies due to data limitations. Concerning international trade, the World Trade Organization's (WTO) environmental database (WTO, 2020) provides a systematic assessment of member countries in terms of notifications, measures, and trade policy reviews (TPR) that are related to the environment regarding energy conservation, water, and waste management, nature protection, alternative/renewable energy use, climate change mitigation, sustainable agriculture, environmental protection, changing activity, energy/non-energy efficiency, renewables, alternative energy use, etc. For the 2009-2018 period, WTO environmental database covers roughly 5,500 environment-related notifications, 11,500 environment-related measures, and 7,900 environment-related TPR entries. The OECD's environmental policy stringency index is a country-specific and internationally-comparable measure of the stringency of environmental policies. Stringency is assessed based on the degree to which environmental policies put an explicit or implicit cost on environmental pollution. The index ranges from 0 (not stringent) to 6 (most stringent) (Botta & Kozluk, 2014; OECD 2020). Given the miscellaneous aspects and different measures as well as varied assessments of environmental policies, it is hard to have stable estimations of the effects of environmental policies. Since our study aims to capture the pull-effect of the environmental policy body, we take the overall pollution-mitigating attempts of countries into consideration based on both punitive/ compelling policies and encouraging inducements. Within a set of good practice policy, we use the annual number of any kind of environmental regulations and policies which aims to mitigate any kind of environmental pollution in all industries. The data was taken from the climate policy database of the New Climate Institute (2020).

Table 6 provides an inventory of countries' involvement in environmental policies, As seen from Table 6, China submitted the highest number of environment-related notifications, measures, and TPR entries to WTO followed by Mexico and India. However, the information provided by these notifications has shortcomings since they can be used as an excuse for protectionism. In terms of environmental policy stringency metric, Poland has the highest score followed by Turkey. Regarding environmentally related tax revenue as a share in GDP, China and Mexico have relatively lower share compared to other countries. Poland, China, and India seem to be engaging in the implementation of climate policies more than the other three countries.

	China	India	Mexico	Poland	South Africa	Turkey
Number of environment-related notifications (2009-2018) ^(a)	257	51	136	6	39	57
Number of environment-related measures (2009-2018) ^(a)	461	73	197	16	82	82
Number of environment-related TPR entries (2009-2018) ^(a)	335	70	11	0	65	70
Environmental policy stringency index (1990-2015) ^(b)	0.89	0.73	Not available	1.50	0.64	1.03
Environmentally related tax revenue, % GDP (1994-2018) ^(b)	0.84	1.15	0.62	2.29	2.09	2.93
Total (cumulative) number of climate policies currently implemented inside the country (1995-2018) ^(c)	156	150	69	177	67	58

Sources: ^(a): WTO (2020); ^(b): OECD (2020); ^(c): New Climate Institute (2020).
Note: Periods are general and not equal for all countries.

We have a varied set of control variables which affect pollution havens directly and/or indirectly (through FDI). These variables include market size proxied by population growth; trade (export and imports) openness; technological progress measured as the capacity of exporting medium and high-tech products⁶; industrialization as the development of industry sector⁷; labor and capital stocks; labor cost, and productivity. The variables together with their definitions and data sources are summarized in Table 7. Population (*PopGr*) and environmental policies (*EnPol*) variables are not converted into the natural logarithmic form due to some non-positive values in their series. Other variables are expressed in the logarithmic form which enables us to interpret the estimated coefficients as elasticities.

Variable	Symbol	Definition of variables	Data source
Dependent variables			
RCA in 'chemicals and related products (CRP)'	RCA_CRP	Annual RCA indices calculated at 3-digit level based on SITC (3rd revision)	UNCTAD (2020a)
RCA in 'pulp and waste paper (PWP)'	RCA_PWP		
RCA in 'manufactured metallic and nonmetallic products (MNM)'	RCA_MNM		
RCA in 'machinery and transport equipment (MTE)'	RCA_MTE		
Explanatory variables			
Openness to inward FDI	InwFDIst	Inward FDI stocks. Percentage of GDP.	UNCTAD (2020a)
Environmental policy	EnvPol	Annual number of climate policies currently implemented inside the countries ^(b)	New Climate Institute (2020)

⁶ In the World Bank's database (WB WDI, 2020), SITC (3rd revision, 3-digit) codes of the medium-technology products are 266-267, 512-513, 533, 553-554, 562, 571-575, 579, 581-583, 591, 593, 597-598, 653, 671-672, 678, 711-714, 721-728, 731, 733, 735, 737, 741-749, 761-763, 772-773, 775, 778, 781-786, 791, 793, 811-813, 872-873, 882, 884, and 885 while high-technology codes include 525, 541-542, 716, 718, 751-752, 759, 764, 771, 774, 776, 792, 871, 874, 881, 891. Explanations for products can be found at UNCTAD (2020b).

⁷ We broadly define industry by also including mining and quarrying, recycling, electricity-gas-water supply, and construction as well as manufacturing. Industry corresponds to ISIC divisions 10-45. For industrialization, we adopted the value-added approach to eliminate reexport and intermediate inputs within the global supply chains and international outsourcing networks.

Control variables			
Population-based market size	PopGr	Annual percentage change in the total population.	WB WDI (2020)
Trade openness in terms of export	TrOpenEx	Total exports of goods and services as a percentage of GDP	
Trade openness in terms of import	TrOpenIm	Total imports of goods and services as a percentage of GDP	
Technological capacity in the export sector	TechEx	Medium and high-tech exports (% manufactured exports) ^(a)	
Industrialization	Indust	Value-added of overall industrial sectors including construction. Percentage of GDP. Value-added is the net output of a sector after adding up all outputs and subtracting intermediate inputs.	Penn World Table-9.1 (GGDC, (2020))
Human capital stock	HCst	Human capital index, based on years of schooling and returns to education	
Labor cost	LabC	Share of labor compensation in GDP at current national prices	
Physical capital intensity	PCst	Physical capital stock per employee at current PPPs (in 2011 USD)	
Overall productivity	TFP	Total factor productivity (TFP) at constant national prices (2011=1)	
Notes: ^(a) The missing data for the year 2018 was estimated by extrapolating based on the moving average for each country. ^(b) For Poland, many regulations are signed and implemented under the EU initiatives, thus, the EU counties are mostly considered as a single country in the database.			

III.IV. Model Construction

In the PHH literature, the effects of some variables are widely considered ‘a priori’ and the PHH is commonly tested based on a linear regression between inward FDI and trade performance of PIIPs. However, we first examine the determinants of inward FDI stocks and then test the validity of the PHH based on the relationship between the RCA performance in PIIPs and FDI stocks. Thus, we have models as shown in Equation (2a) and (3a). The first equation associates a direct relationship between inward FDI stocks (*InwFDIst*) and environmental policy (*EnvPol*) while the second equation considers the impacts of inward FDI stocks on RCA in PIIPs distinguished between four groups. Therefore, we have five linear models to estimate where *EnvPol* and *InwFDIst* are presumed as the central predictors for the FDI model and PIIP models, respectively.

$$\text{FDI model: } \ln(\text{InwFDIst}_{c,t}) = \alpha_0 + \alpha_1 \text{EnvPol}_{c,t} + \alpha_i X_{c,t} + u_{c,t} \quad (2a)$$

$$\text{PIIP models: } \left. \begin{array}{l} \ln(\text{RCA}_{\text{CRP}_{c,t}}) \\ \ln(\text{RCA}_{\text{PWP}_{c,t}}) \\ \ln(\text{RCA}_{\text{MNM}_{c,t}}) \\ \ln(\text{RCA}_{\text{MTE}_{c,t}}) \end{array} \right\} = \beta_0 + \beta_1 \ln(\text{InwFDIst}_{c,t}) + \beta_i Z_{c,t} + e_{c,t} \quad (3a)$$

In these equations, all variables are as previously described in Table 7. The subscripts *c* (*c*=1,...,6) and *t* (*t*=1995,..., 2018) stand for the countries and years, respectively, while α_0 and β_0 are the regression intercepts and *u* and *e* are the regression error terms. Finally, α_i and β_i (*i*>0) parameters are the coefficients (elasticities for logarithmic variables) to be estimated. We respectively estimate these models using the selected six countries’ balanced panel dataset covering the period 1995-2018. In equation (2a) *X* is a matrix of control variables we include according to the statistical significance of their coefficients for inward FDI stocks. Similarly, in equation (3a) *Z* is a matrix of control variables we

include according to the statistical significance of their coefficients for PIIP models. By doing so, we can group the widely used variables of the PHH into those affecting directly and those that have indirect (through FDI operations) effect. Table 8 shows our final models that are constructed based on the following three criteria: When a control variable is significantly associated with inward FDI stock (*InwFDIst*) the variable remains in the FDI model, regardless it also has a significant effect on RCA indices. When a control variable does not have a significant effect on *InwFDIst* but is significantly associated with at least one of RCA indices in PIIPs, the variable is included in all four PIIP models. Finally, if a control variable is not significantly associated with any model, the variable is excluded from both models. Since the trade openness in terms of imports (*TrOpenIm*) has a significant impact on neither the FDI model nor the PIIP models, it is omitted from the analysis.

Table 8. Model Construction based on Bilateral Regressions						
Dependent variables→	<i>ln(InwFDIst)</i>	<i>ln(RCA-CRP)</i>	<i>ln(RCA-PWP)</i>	<i>ln(RCA-MNM)</i>	<i>ln(RCA-MTE)</i>	Inference
Predictors↓	Estimated coefficients (Period-weighted Random-Effects Model)					
<i>PopGr</i>	0.385 ^(a)	0.733 ^(a)	0.124 ^(c)	0.231 ^(a)	-0.277 ^(a)	Included in FDI model
<i>ln(TrOpenEx)</i>	0.946 ^(b)	1.179 ^(a)	0.994 ^(a)	0.937 ^(a)	-0.373 ^(b)	Excluded from both models
<i>ln(TrOpenIm)</i>	Insig.	Insig.	Insig.	Insig.	Insig.	
<i>ln(TechEx)</i>	1.312 ^(a)	0.471 ^(b)	0.307 ^(c)	Insig.	Insig.	Included in FDI model
<i>ln(Indust)</i>	-1.535 ^(a)	Insig.	-0.680 ^(a)	-0.90 ^(a)	Insig.	
<i>ln(HCst)</i>	Insig.	Insig.	Insig.	-2.378 ^(a)	Insig.	Included in PIIP models
<i>ln(LabC)</i>	0.912 ^(b)	4.090 ^(b)	3.420 ^(a)	2.950 ^(a)	Insig.	Included in FDI model
<i>ln(PCst)</i>	Insig.	-0.315 ^(a)	0.954 ^(a)	0.570 ^(a)	0.156 ^(a)	Included in PIIP models
<i>ln(TFP)</i>	-1.424 ^(a)	0.927 ^(a)	-0.980 ^(a)	-1.53 ^(a)	0.426 ^(b)	Included in FDI model

Notes: ^(a), ^(b), and ^(c) superscripts indicate statistical significance at %1, 5%, and 10% levels, respectively. Inference is based on the magnitudes (in absolute values) of the coefficients.

According to the initial bilateral regressions in Table 8, the multivariate models are reconstructed as seen in Equation (2b) and Equation (3b). In these models, human capital (*HCst*) and physical capital (*ln(PCst)*) stocks as well as inward FDI stock (*InwFDIst*) are directly related to PHH while the other variables are indirectly (through affecting the location preferences FDI stocks) associated with the PHH.

$$\text{FDI model: } \ln(\text{InwFDIst}_{c,t}) = \alpha_0 + \alpha_1 \text{EnvPol}_{c,t} + \alpha_2 \ln(\text{TrOpenEx}_{c,t}) + \alpha_3 \ln(\text{TechEx}_{c,t}) + \alpha_4 \ln(\text{Indust}_{c,t}) + \alpha_5 \text{PopGr}_{c,t} + \alpha_6 \ln(\text{LabC}_{c,t}) + \alpha_7 \ln(\text{TFP}_{c,t}) + u_{c,t} \quad (2b)$$

$$\text{PIIP models: } \left. \begin{array}{l} \ln(\text{RCA}_{-}\text{CRP}_{c,t}) \\ \ln(\text{RCA}_{-}\text{PWP}_{c,t}) \\ \ln(\text{RCA}_{-}\text{MNM}_{c,t}) \\ \ln(\text{RCA}_{-}\text{MTE}_{c,t}) \end{array} \right\} = \beta_0 + \beta_1 \ln(\text{InwFDIst}_{c,t}) + \beta_2 \ln(\text{HCst}_{c,t}) + \beta_3 \ln(\text{PCst}_{c,t}) + e_{c,t} \quad (3b)$$

III.V. Analysis and Results

We estimate each equation based on period-weighted random-effects models. Table 9 and Table 10 show the estimation results of FDI and PIIP models, respectively.

<i>EnvPol</i>	<i>ln(TrOpenEx)</i>	<i>ln(TechEx)</i>	<i>ln(Indust)</i>	<i>PopGr</i>	<i>ln(LabC)</i>	<i>ln(TFP)</i>	<i>Constant</i>
α_1	α_2	α_3	α_4	α_5	α_6	α_7	α_0
0.007 [0.007] (0.302)	1.288 ^(a) [0.163] (0.000)	1.296 ^(a) [0.159] (0.000)	-1.703 ^(a) [0.230] (0.000)	0.354 ^(a) [0.089] (0.000)	0.785 ^(a) [0.296] (0.010)	-1.407 ^(a) [0.356] (0.000)	-0.346 [0.912] (0.705)
N:144; R ² : 0.786; Adjusted R ² : 0.775; F-statistic: 71.345 ^(a) (0.000)							
Notes: The superscript ^(a) indicates the statistical significance at 1% levels. Robust (panel-corrected) standard errors are shown in [brackets] and probabilities appear in (parentheses).							

Results in Table 9 show that *EnvPol* does not have a significant effect on *InwFDIst* which means that one of the important conditions of the PHH is not met in our case. Additionally, *Indust* and *TFP* are significantly and negatively associated with *InwFDIst* while the other variables have significant positive impacts on *InwFDIst*. Finally, for testing the validity of the PHH, we estimate the PIIP models in Equation (3b) and represent the results in Table 10.

Dependent variables→ Predictors↓	<i>ln(RCA_CRP)</i>	<i>ln(RCA_PWP)</i>	<i>ln(RCA_MNM)</i>	<i>ln(RCA_MTE)</i>
<i>ln(InwFDIst)</i> (β_1)	0.434 ^(a) [0.100] (0.00)	0.243 ^(b) [0.094] (0.011)	0.208 ^(b) [0.096] (0.031)	-0.075 ^(c) [0.042] (0.078)
<i>ln(HCst)</i> (β_2)	-0.533 [0.381] (0.164)	1.849 ^(a) [0.358] (0.000)	-1.299 ^(a) [0.370] (0.000)	1.579 ^(a) [0.155] (0.000)
<i>ln(PCst)</i> (β_3)	-0.658 ^(a) [0.081] (0.000)	0.385 ^(a) [0.076] (0.000)	0.041 [0.077] (0.598)	0.079 ^(b) [0.032] (0.014)
Constant (β_0)	6.431 ^(a) [0.810] (0.000)	-7.137 [0.758] (0.000)	0.511 [0.776] (0.511)	-2.466 ^(a) [0.315] (0.000)
R ²	0.363	0.637	0.083	0.609
Adjusted R ²	0.350	0.629	0.063	0.601
F-statistic	26.639 ^(a) (0.000)	81.732 ^(a) (0.000)	4.231 ^(a) (0.007)	72.807 ^(a) (0.000)
Notes: ^(a) , ^(b) , and ^(c) superscripts indicate statistical significance at %1, 5%, and 10% levels, respectively. Robust (panel-corrected) standard errors are shown in [brackets] and probabilities appear in (parentheses).				

Statistically significant ($p < 0.10$) results principally show that examined variables tend to affect RCA performances in PIIPs differently. In our case, an increase in *InwFDIst* leads to increased RCA indices of three groups of PIIPs (CRP, PWP, and MNM). This evidence supports the validity of the PHH. Moreover, the negative relationship between *InwFDIst* and *RCA_MTE* does not distort the evidenced pollution haven effect since MTE products are recognized as pollution-intensive but efficiency-driven products which also have medium- and high-tech components produced in both developed and developing countries. This is also consistent with the positive relationships between human capital stock (*HCst*) and *RCA_MTE*. The estimated effects of physical capital stocks (*PCst*) do not provide stable evidence to infer a general conclusion for all PIIPs. Yet, we can assert that pollution-intensive industries are highly sensitive to human capital and physical capital but with different directions.

DISCUSSION OF FINDINGS AND CONCLUSION

The sources of comparative advantage in PIIPs that are widely referred to as ‘dirty’ products have been vastly investigated by business and economics scholars in a variety of environmental fields. Intuitively, it can be premised that countries with weak environmental regulation will, *ceteris paribus*, have a comparative advantage in PIIPs through attracting FDI operations seeking for the low-cost advantage in the pollution-intensive industrial activities. This result is attributed to the PHH which suggests that developed countries with stringent pollution-mitigation policies force their local enterprises to developing countries with no or lenient environmental regulations. We test this hypothesized pollution haven effects for six EIEs that have been recording more significant achievement in both FDI attraction and competitive industrial performance compared to other developing and/or emerging countries in their regions. Our study adopted an RCA approach to the PHH and provided some noteworthy findings as follows: i) Initial condition of the PHH was not met since we found environmental policy variable with an insignificant effect on inward FDI stocks. This can be explained by the high efficiency level of multinational enterprises in these countries where the returns of businesses may be still remaining higher than the cost of pollution since the environmental policies in these countries are not that stringent and punitive. Therefore, future studies examining the PHH for emerging economies that are in a transition from pollution-intensive to efficiency driven economic structure need to comparatively consider the environmental policies in the home (developed) countries sending FDI to these emerging economies. ii) Exports-based trade openness, technological capacity in the export sector, population growth as a proxy for market size, and labor cost were found positively associated with inward FDI stocks which can be concluded that inward FDI activities are motivated mostly by the efficiency and low labor cost, rather than pollution advantages. These accompanying effects are widely discussed in the relevant literature. iii) Another important finding is that the negative influences of industrialization and total factor productivity which provides new insights for practical implications. When industrialization and productivity growth are considered together, they mean an increased capacity to produce imported-components and intermediates leading to a reduced need for FDI and increased competition which may demotivate FDIs. Consistently, during the past decade, the outward FDI operations of emerging countries especially of China have increased considerably which demonstrates a dynamic pattern of FDI migration.

After assessing the impacts of the predictors of inward FDI stocks, we estimated the PHH using PIIP models that associate relationships from inward FDI stocks, human capital accumulation, physical capital intensity to RCA indices in PIIPs distinguished between four groups. In this sectoral aggregation, regarding the overall pollution, the pollution-intensity of ‘chemicals and related products’ and ‘manufactured metallic and nonmetallic products’ is higher than that of ‘pulp and waste paper’ and ‘machinery and transport equipment’ in their production stages. Our results revealed that an increase in the inward FDI stocks improved the comparative advantages in the PIIP groups except ‘machinery and transport equipment’. This is consistent with the prediction of the PHH. The negative elasticity of the ‘machinery and transport equipment products’ is not contradicting the validity of the PHH since this product group also has both clean and polluting components produced in different sectors by different businesses located in even different countries. This sector has been attracting a specific interest of both policy-makers and scholars due to its characteristics similar to those of both clean and dirty industries. Involvement level in this sector is, in fact, recognized as a transition from resource-driven and pollution-intensive to efficiency-driven productive economic structure and thus sometimes excluded from the list of dirty industries. It is consistent with their emerging economy attribution that our sampled countries have generally increased their competitiveness in this sector during the past two decades. Additional results showed that human capital and physical capital stocks variables were positively associated with the RCA index of ‘machinery and transport equipment products’ and ‘pulp and waste paper’ which have relatively lesser pollution-intensity. Moreover, for these sectors, the magnitudes of the estimated elasticities of the human capital variables are considerably higher than those of physical capital. For PIIP groups with relatively heavier pollution-intensity, we found significant strong negative

relationships between human capital and RCA index in ‘manufactured metallic and nonmetallic products’ and between physical capital and RCA in the ‘chemicals and related products’ group. Therefore, our study’s overall evidence underlines the importance of disaggregating PIIPs as much as possible and ranking them by pollution intensity and varied pollution aspects while defining dirty industries.

The study has a limitation stemmed from the possible heterogeneity of the sampled countries with different idiosyncrasies which impede the generalization of the findings to all EIEs and other emerging/developing countries. Furthermore, it should be noticed that despite the RCA metric provides general information about a country’s overall export competitiveness, it does not capture the impacts of national policy implications such as tariffs, non-tariff measures, subsidies, etc. which may also affect comparative advantages in PIIPs.

REFERENCES

- Abdouli, M., Kamoun, O., & Hamdi, B. (2018). The impact of economic growth, population density, and FDI inflows on CO2 emissions in BRICTS countries: Does the Kuznets curve exist? *Empirical Economics*, 54, 1717–1742. <https://doi.org/10.1007/s00181-017-1263-0>
- Akbostancı, E., Tunç, G. I., & Türüt-Aşık, S. (2007). Pollution haven hypothesis and the role of dirty industries in Turkey's exports. *Environment and Development Economics*, 12(2), 297–322. <https://doi.org/10.1017/S1355770X06003512>
- Alcalá, F., & Ciccone, A. (2004). Trade and productivity. *The Quarterly Journal of Economics*, 119(2), 613–646. <https://doi.org/10.1162/0033553041382139>
- Barro, R. J., & Sala-i-Martin, X. (1997). Technological diffusion, convergence, and growth. *Journal of Economic Growth*, 2, 1–26. Retrieved from: <https://doi.org/10.1023/A:1009746629269>
- Birdsall, N., & Wheeler, D. (1993). Trade policy and industrial pollution in Latin America: Where are the pollution havens? *The Journal of Environment & Development*, 2(1), 137–149. <https://doi.org/10.1177/107049659300200107>
- Botta, E., & Kozluk, T. (2014). Measuring environmental policy stringency in OECD countries: A composite index approach. *OECD Economics Department Working Papers*, 1177, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/5jxrjnc45gvg-en>
- Boulhol, H., & Fontagné, L. (2005). Deindustrialisation and the fear of relocations in the industry. Retrieved from: <https://www.oecd.org/sti/sci-tech/35333677.pdf>
- Broner, F., Bustos, P., & Carvalho, V. M. (2016). Sources of comparative advantage in polluting industries. Retrieved from: <http://www.crei.cat/wp-content/uploads/2017/02/SCAPI-1.pdf>
- Brunnermeier S. B., & Levinson, A. (2004). Examining the evidence on environmental regulations and industry location. *The Journal of Environment & Development*. 13(1), 6–41. <https://doi.org/10.1177/1070496503256500>
- Busse, M. (2004). Trade, environmental regulations and the World Trade Organization: New empirical evidence. *World Bank Policy Research Working Papers*, 3361. <https://doi.org/10.1596/1813-9450-3361>
- Cerdeiro, D. A., & Komaromi, A. (2020). Trade and income in the long run: Are there really gains, and are they widely shared? *Review of International Economics*, (Early View), 1–29. <https://doi.org/10.1111/roie.12494>
- Cherniwchan, J. (2012). Economic growth, industrialization, and the environment. *Resource and Energy Economics*, 34(4), 442–467. <https://doi.org/10.1016/j.reseneeco.2012.04.004>
- Choudhri, E., & Hakura, D. (2000). International trade and productivity growth: Exploring the sectoral effects for developing countries. *IMF Staff Papers*, 47(1), 30–53.
- Cole, M. A. (2004). Trade, the pollution haven hypothesis and the environmental Kuznets curve: Examining the linkages. *Ecological Economics*, 48(1), 71–81. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2003.09.007>
- Dasgupta, P., & Mukhopadhyay, K. (2018). Pollution haven hypothesis and India's intra-industry trade: An analysis. *International Journal of Innovation and Sustainable Development*, 12(3), 287–307. <https://doi.org/10.1504/IJISD.2018.091538>

- Da Silva, C. G., Vieira, F. V., & Saiani, C. C. S. (2019). Environmental Kuznets curve, pollution haven hypothesis and business cycles: Evidence from BRICS countries. *International Journal of Ecological Economics and Statistics*, 40(2), 49–66.
- Dean, J. M. (2002). Does trade liberalization harm the environment? A new test. *Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économique*, 35(4), 819–842. <https://doi.org/10.1111/0008-4085.00155>
- Dean, J. M., Lovely, M. E., & Wang, H. (2009). Are foreign investors attracted to weak environmental regulations? Evaluating the evidence from China. *Journal of Development Economics*, 90(1), 1–13. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2008.11.007>
- Destek, M. A., & Okumuş, I. (2019). Does pollution haven hypothesis hold in newly industrialized countries? Evidence from ecological footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 23689–23695. <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05614-z>
- Dietzenbacher, E., & Mukhopadhyay, K. (2007). An empirical examination of the pollution haven hypothesis for India: towards a green Leontief paradox? *Environmental and Resource Economics*, 36, 427–449. <https://doi.org/10.1007/s10640-006-9036-9>
- Dong, B., Gong, J., & Zhao, X. (2012). FDI and environmental regulation: Pollution haven or a race to the top. *Journal of Regulatory Economics*, 41(2), 216–237. <https://doi.org/10.1007/s11149-011-9162-3>
- Doytch, N. & Uctum, M. (2016). Globalization and the environmental impact of sectoral FDI. *Economic Systems*, 40(4), 582–594. <https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2016.02.005>
- D'Souza, C., & Peretiak, R. (2002). The nexus between industrialization and environment: A case study of Indian enterprises. *Environmental Management and Health*, 13(1), 80–97. <https://doi.org/10.1108/09566160210417859>
- Edwards, S. (1993). Openness, trade liberalization, and growth in developing countries. *Journal of Economic Literature*, 31(3), 1358–1393.
- Eskeland, G. S., & Harrison, A. E. (2003). Moving to greener pastures? Multinationals and the pollution haven hypothesis. *Journal of Development Economics*, 70(1), 1–23. [https://doi.org/10.1016/S0304-3878\(02\)00084-6](https://doi.org/10.1016/S0304-3878(02)00084-6)
- Feldstein, M. (2000). Aspects of global economic integration: Outlook for the future. *NBER Working Papers*, 7899. <http://dx.doi.org/10.3386/w7899>
- Frankel, A. J., & Romer, D. (1999). Does trade cause growth? *American Economic Review*, 89(3), 379–399. <http://dx.doi.org/10.1257/aer.89.3.379>
- Garsous, G., & Kozluk, T. (2017). Foreign direct investment and the pollution haven hypothesis: Evidence from listed firms. *OECD Economics Department Working Papers*, 1379, Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/1e8c0031-en>
- GGDC-Groningen Growth and Development Centre (2020). Penn World Table version 9.1. Retrieved from www.ggdc.net/pwt <https://doi.org/10.15141/S50T0R>
- Grether, J. M., Mathys, N. A., & de Melo, J. (2012). Unravelling the worldwide pollution haven effect. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 21(1), 131–162. <https://doi.org/10.1080/09638190903552040>
- Grossman, G. M., & Krueger, A. B. (1991). Environmental impacts of a North American free trade agreement. *NBER Working Paper*, 3914. <https://doi.org/10.3386/w3914>
- Guha, S. (2018). Pollution haven hypothesis - a meta-analysis. *Arthaniti: Journal of Economic Theory and Practice*, 14(1-2), 70–96. <https://doi.org/10.1177/0976747920150103>
- Haisheng, Y., Jia J., Yongzhang, Z., & Shugong, W. (2005). The impact on environmental Kuznets curve by trade and foreign direct investment in China. *Chinese Journal of Population Resources and Environment*, 3(2), 14–19. <https://doi.org/10.1080/10042857.2005.10677410>
- Hausmann, R., & Fernández-Arias, E. (2000). *Foreign direct investment: Good cholesterol?* Washington: Inter-American Development Bank.
- Javorcik, B. S., & Wei, S. J. (2004). Pollution havens and foreign direct investment: Dirty secret or popular myth? *Contributions to Economic Analysis & Policy*, 3(2), 1–32. Retrieved from http://users.ox.ac.uk/~econ0247/pollution_havens.pdf
- Jun, W., Zakaria, M., Shahzad, S. J. H., & Mahmood, H. (2018). Effect of FDI on pollution in China: New insights based on wavelet approach. *Sustainability*, 10(11), 3859. <https://doi.org/10.3390/su10113859>

- Kate, A.T. (1993). *Industrial Development and the Environment in Mexico*. The World Bank Working Paper Series, 1125, Washington: The World Bank.
- Kiviyiro, P., & Arminen, H. (2014). Carbon dioxide emissions, energy consumption, economic growth, and foreign direct investment: Causality analysis for Sub-Saharan Africa. *Energy, Elsevier*, 74, 595–606. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2014.07.025>
- Kowalski, P., Gonzalez, J. L., Ragoussis, A., & Ugarte, C. (2015). Participation of Developing Countries in Global Value Chains: Implications for Trade and Trade-Related Policies. *OECD Trade Policy Papers*, 179. <https://doi.org/10.1787/5js331fw0xxn-en>
- Li, Z., Dong, H., Huang, Z., & Failler, P. (2019). Impact of foreign direct investment on environmental performance. *Sustainability*, 11, 3538. <https://doi.org/10.3390/su11133538>
- List, J. A., & Co, C. Y. (2000). The effects of environmental regulations on foreign direct investment. *Journal of Environmental Economics and Management*, 40(1), 1–20. <https://doi.org/10.1006/jcem.1999.1095>
- Lu, H. (2008). *The role of China in global dirty industry migration*. Oxford: Chandos Publishing.
- Lu, Y. (2010). Do environmental regulations influence the competitiveness of pollution-intensive products? *Frontiers of Economics in China*, 5, 276–298. <https://doi.org/10.1007/s11459-010-0014-3>
- Mani, M., Pargal, S. & Huq, M. (1997). *Does environmental regulation matter? Determinants of the location of new manufacturing plants in India in 1994*. The World Bank Working Paper, 1718, Washington, DC: World Bank.
- Mani, M., & Wheeler, D. (1998). In search of pollution havens? Dirty industry in the world economy, 1960 to 1995. *The Journal of Environment & Development*, 7(3), 215–247. <https://doi.org/10.1177/107049659800700302>
- Martínez-Zarzoso, I., Vidovic M., & Voicu A.M. (2017). Are the Central East European countries pollution havens? *The Journal of Environment & Development*, 26(1), 25-50. <https://doi.org/10.1177/1070496516670196>
- Matusz, S. (1996). International trade, the division of labor, and unemployment. *International Economic Review*, 37(1), 71–84. <https://doi.org/10.2307/2527246>
- Mert, M., & Caglar, A.E. (2020). Testing pollution haven and pollution halo hypotheses for Turkey: A new perspective. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 32933–32943. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09469-7>
- Millimet, D. L., & Roy, J. (2016). Empirical tests of the pollution haven hypothesis when environmental regulation is endogenous. *Journal of Applied Econometrics*, 31(4), 652–677. <https://doi.org/10.1002/jae.2451>
- Mutafoglu, T. H. (2012). Foreign direct investment, pollution, and economic growth: Evidence from Turkey. *Journal of Developing Societies*, 28(3), 281–297. <https://doi.org/10.1177/0169796X12453780>
- Neumayer, E. (2001). Pollution havens: An analysis of policy options for dealing with an elusive phenomenon. *Journal of Environment & Development*, 10(2), 147–177.
- New Climate Institute (2020). New climate policy database. Retrieved from http://climatepolicydatabase.org/index.php/Climate_Policy_Database
- Nolen, E. C. J., Cantú, J. J. S., Guajardo, R. C. R., & García, H. G. (2010). Free trade and pollution in the manufacturing industry in Mexico: A verification of the inverse Kuznets curve at a state level. *Ensayos Revista de Economía*, 29(2), 99–119.
- OECD (2002). *Foreign direct investment for development: Maximising benefits, minimising costs*. Paris: OECD
- OECD (2020). Environment database. Retrieved from <https://stats.oecd.org/>
- Rana, R. & Sharma, M. (2019). Dynamic causality testing for EKC hypothesis, pollution haven hypothesis and international trade in India. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 28(3), 348–364. <https://doi.org/10.1080/09638199.2018.1542451>
- Razin, A., & Sadka, E. (2007). *Foreign direct investment: Analysis of aggregate flows*. Princeton: Princeton University Press.
- Rowthorn, R., & Ramaswamy, R. (1997). *Deindustrialization-its causes and implications*. Economic Issues, 10, Washington, DC: IMF Publications.
- Shao, Q., Wang, X., Zhou, Q., & Balogh, L. (2019). Pollution haven hypothesis revisited: A comparison of the BRICS and MINT countries based on VECM approach. *Journal of Cleaner Production*, 227, 724–738. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.04.206>

- Terzi, H., & Pata, U. K. (2020). Is the pollution haven hypothesis (PHH) valid for Turkey? *Panoeconomicus*, 67(1), 93–109. <https://doi.org/10.2298/PAN161229016T>
- Thirlwall, A. P. (2006). *Growth & development: With special reference to developing economies*. 8th ed., New York: Palgrave Macmillan.
- To, A. H., Ha, D. T., Nguyen, H. M. &, Vo, D. H. (2019). The impact of foreign direct investment on environment degradation: Evidence from emerging markets in Asia. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 16, 1636. <https://doi.org/10.3390/ijerph16091636>
- Ullah, S., Ozturk, I., Usman, A., Majeed, M. T., & Akhtar, P. (2020). On the asymmetric effects of premature deindustrialization on CO2 emissions: Evidence from Pakistan. *Environmental Science and Pollution Research*, 27, 13692–13702. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-07931-0>
- UNCTAD (2020a). UNCTADStat Data Center. Retrieved from <https://unctadstat.unctad.org>
- UNCTAD (2020b). *Classification-Product Classification*. Retrieved from <https://unctadstat.unctad.org/en/Classifications.html>
- UNIDO (2019). *Industrial Development Report 2020: Industrializing in the digital age*. Vienna: UNIDO.
- UNIDO (2020). *CIP index (edition 2020)*. <https://stat.unido.org/cip/>
- Waldkirch, A. & Gopinath, M. (2004). Pollution haven or hythe? New evidence from Mexico. Retrieved from <http://www.colby.edu/economics/faculty/thtieten/ec476/mexpollution.pdf>
- WB (1993). *The East Asian miracle: Economic growth and public policy*. London: Oxford University Press.
- WB WDI (2020). World Development Indicators. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>
- Were, M. (2015). Differential effects of trade on economic growth and investment: A cross-country empirical investigation. *Journal of African Trade*, 1(1–2). <https://doi.org/10.1016/j.joat.2015.08.002>
- WTO (2020). Environmental database (EDB). Retrieved from <https://edb.wto.org/>
- Zhang, J., & Fu, X. (2008). FDI and environmental regulations in China. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 13(3), 332–353. <https://doi.org/10.1080/13547860802131326>
- Zhang, C., & Zhou, X. (2016). Does foreign direct investment lead to lower CO₂ emissions? Evidence from a regional analysis in China. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 58, 943–951. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2015.12.226>
- Zheng, D., & Shi, M. (2017). Multiple environmental policies and pollution haven hypothesis: Evidence from China's polluting industries. *Journal of Cleaner Production*, 141, 295–304. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.09.091>

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : Özge DEMİRAL ilgili literatürü incelemiş ve teorik çerçeveyi oluşturmuştur. Mehmet DEMİRAL ampirik çerçeveyi oluşturmuş ve analizleri yapmıştır. Yazarlar, çalışmanın yazımına eşit katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yazarlar yayın sürecine katkı sağlayan editör ve hakemlere teşekkür eder.

Ethics Statement : The authors declare that they strictly followed ethical rules in all processes of the study. In case of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : Özge DEMİRAL reviewed the relevant literature and constructed theoretical framework. Mehmet DEMİRAL constructed the empirical framework and conducted the analyses. Both authors equally contributed to the writing of the study.

Conflict of Interest : The authors have no competing interests in the study.

Acknowledgement : Authors would like to thank the editor and anonymous reviewers for their contribution to the study.

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1328-1339

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1328-1339

<http://dergipark.org/tr/pub/ohuiibf/>

Araştırma Makalesi
Research Article

ISSN: 2564-6931
DOI: 10.25287/ohuiibf.868753
Geliş Tarihi / Received: 27.01.2021
Kabul Tarihi / Accepted: 14.09.2021
Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

HIERARCHICAL CLUSTERING OF SELECTED COUNTRIES ACCORDING TO THE VARIABLES OF POPULATION, NATIONAL INCOME AND EXPORTS OF GOODS AND SERVICES

Seyyid Ali ERTAŞ¹
Mehmet BATI²

Abstract

The changes in the population, gross domestic product (GDP) and exports of goods and services of the 32 countries that we have selected for 25 years have annually been examined. In this study, we use hierarchical structure methods such as minimum spanning tree (MST) and hierarchical tree (HT) to explain the relationship between countries' GDP, population, and annual changes in exports of goods and services from 1991 to 2016. Using MST and HT, we obtained the countries with the same economic development level as some variables. At the same time, we obtained the opportunity to see which country's population, GDP, and annual changes in exports of goods and services are at a similar change. Finally, for observing the cluster structure, we use a clustering linkage procedure. This topology will provide us with a useful guide to understanding their behavior and identifying the dominant associated countries in the network as part of a complicated network.

Keywords : Hierarchical clustering, Minimum spanning tree, Hierarchical tree, Population, Gross domestic product, Exports.

Jel Classification : C38, P23, B27, O57

¹ Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Yerköy Adalet MYO, seyyidali.ertas@bozok.edu.tr, ORCID 0000-0003-2050-1956.

² Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Fizik, mehmet.bati@erdogan.edu.tr, ORCID 0000-0003-2304-4869.

Atıf / Citation (APA6):

Ertas, S. A., & Batu, M. (2021). Hierarchical clustering of selected countries according to the variables of population, national income and exports of goods and services. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1328-1339. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.868753>.

SEÇİLMİŞ ÜLKELERİN NÜFUS, GSYİH, MAL VE HİZMETLERİN İHRACATI DEĞİŞKENLERİNE GÖRE HİYERARŞİK KÜMELENMESİ

Öz

Bu çalışmada, 32 ülkenin 25 yıllık; nüfus, gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) ve mal ve hizmet ihracatındaki değişimleri arasındaki ilişkiler yıllık olarak incelenmektedir. 1991-2016 yılları arasında ülkelerin GSYİH, nüfus ve mal ve hizmet ihracatındaki yıllık değişimler arasındaki ilişkiyi açıklamak için minimum örten ağaç (MST) ve hiyerarşik ağaç (HT) gibi hiyerarşik yapı yöntemleri kullanılmıştır. MST ve HT'yi kullanarak, bazı değişkenlerle aynı ekonomik kalkınma düzeyine sahip ülkeleri elde ettik. Aynı zamanda, hangi ülkenin nüfusunun, GSYİH'sının ve mal ve hizmet ihracatındaki yıllık değişikliklerin benzer değişime sahip olduğunu görme fırsatı da elde ettik. Son olarak, küme yapısını gözlemlemek için kümeleme yöntemlerini kullandık. Bu topoloji, bize değişkenlerin davranışlarını anlamak ve karmaşık bir ağın parçası olarak ağdaki baskın ilişkili ülkeleri tanımlamak için yararlı bir kılavuz sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler : Hiyerarşik kümeleme, Minimum örten ağaç, Hiyerarşik ağaç, Nüfus, Gayri safi yurtiçi hasıla.

Jel Sınıflandırması : C38, P23, B27, O57

INTRODUCTION

In the past two decades, the application of statistical physics to economic and social data has attracted great attention (Galam, 2008: 19; Górski, Kwapien, Oświęcimka, Drożdż, 2008: 114; Mantegna, 2000; Naylor, Roseb, Moyle, 2007: 382; Onnela, Chakraborti, Kaski, Kertesz, Kanto, 2003: 68). Currently, research on financial networks mainly focuses on network features based on the hierarchical tree (HT) and the minimum spanning tree (MST) graph (Feng & Wang, 2010: 21; Galam, 2008: 19; Górski et al., 2008: 114; Jang, Lee, Chang, 2011: 390; Keskin, Deviren, Kocakaplan 2011: 390; McDonald, Suleman, Williams, Howison, Johnson 2005: 72; Naylor et al., 2007; Nie, Song, Li, 2016: 444; Onnela et al., 2003; Rešovský, Horváth, Gazda, Siničáková, 2013: 21; Wu & Zheng, 2013: 8). The MST on correlation networks has become an indispensable tool in network analysis to filter the most important information and provide a meaningful taxonomy (Sharif, Yusoff, Djauhari 2012: 6; Mizuno, Takayasu, Takayasu, 2006: 364).

The MST problem dates back to Boruvka's algorithm which is the first efficient solution to find MST in 1926 and it is among the earliest algorithms for combinatorial optimization problems (Graham & Hell, 1985:7). The solution of the MST algorithm problem was developed by Kruskal (1956: 7), Prim (1957: 36), Dijkstra (1959: 1), and Sollin (1965). Now, Prim's and Kruskal's algorithms are two commonly used algorithms that can be used to find the MST. Network analysis has been developed using the MST. Where exchange dynamics such as effective and dependent currency structures can be found in MSTs have shown by McDonald et al. (2005). The MST has been extensively used not only in financial work but also by Bakalbasi and Krichel (2006: 43), who use it in sociology, Park and Yilmaz (2010) in transportation, Gower and Ross (1969: 18) in Cluster Analysis, Situngkir (2004) in politics and Sneath (1957: 17) in Taxonomy. Eom et al., for its application to filter the information contained in a correlation matrix (Eom, Oh, Kim, 2008: 53). MST has been used for the analysis of the relationship between CO2 emission and development level (Deviren & Deviren, 2016: 451). MST analyses have been applied to find the history of the transference of the hepatitis C virus by Spada and co-workers (Spada et al., 2004).

In most of the above studies, HTs were presented alongside the MST (Mizuno et al., 2006; Naylora et al., 2007). As Mizuno and his colleagues (Mizuno et al., 2006) analyzed data from various currencies in the foreign exchange market hierarchical classification of units which are the big ones that are driving the world foreign exchange market. Feng and coworkers have studied the structural evolution of an Asian network using daily exchange rate data with HT and MST (Feng et al., 2010). Kantar (2013: 392) studied the topological between GDP, emissions, and electricity consumption by using HT and MST. Mantegna has investigated the hierarchical arrangement of stocks traded in a financial market using HT and MST by investigating the daily change logarithm of stock prices (Mantegna, 1999: 11). Hierarchical clustering of the foreign exchange market has been studied using HT and MST (Wu et al., 2013). Yan and coworkers have applied HT based regression to examine the train-vehicle crash estimates at passive highway-rail grade crossings (Yan, Richards, Su, 2010: 42). Hierarchical clustering was first used for the disease of depression in the study of Li (Li et al., 2017).

Development is any growth in the quality of life of people in a certain country that is measured with indicators of development. There are many world development indicators. Such as population dynamics, education, labor, health, agriculture, climate change, energy, biodiversity, economic structure, income, trade, labor productivity, business, stock markets, military, communications, transport, technology, trade, dependency, refugee, tourism, migration, etc. (World Bank, 2021).

There are many countries in the world that we can call advanced and developing, namely hardcore and peripheral countries. Central countries are developed countries in terms of socio-economic variables according to the peripheral countries. The difference in economic development between countries is due to GDP, health indicators, population, and demographic factors. We used population change, GDP, and goods and services exports indicators using hierarchical clustering and minimal spanning tree methods to determine the relationship between countries' levels of development. The growth in real GDP per capita indicates the pace of income growth per head of the population. As a single composite indicator, GDP is the foundation of economic growth and constitutes one of the most important infrastructure inputs in economic development. In many articles, population and GDP are examined together (Wesley & Peterson, 2017: 11; Heady & Hodge, 2009: 35). Wesley (2017: 11) has drawn on historical data to chart the links between population growth, growth in per capita output, and overall economic growth over the past 200 years.

The aim of the article is to show that some countries are similar or different from each other in terms of economic development according to population, GDP, and export of goods and services. The importance of working is that we have the opportunity to see similarities and differences in terms of the economic development between countries in different geographies using MST and HT. MST and HT are new methods for social sciences. It is frequently used in many fields to classify complex information. We believe that the application of such different methods to social areas will also be beneficial in terms of method diversity.

The structure of the paper is as follows. The next section gives the methods, Section 3 shows the results and discussion, and Section 4 presents the conclusion.

II. METHODS

In this section, we give a concise description of the methodology. In our research, we use the methodology of (Mantegna et al., 2000) using MST and HT. First, let $T_i(t)$ be the annual exchange rate of i th country data at time t (where $i = 1, 2, \dots, 32$). To construct networks, we calculate the logarithmic rate of change $R_i(t)$ defined as

$$R_i(t) = \ln(T_i(t)) - \ln(T_i(t - 1)) \quad (2.1)$$

Definition of Pearson correlation coefficients between i and j country is given by the following equation

$$C_{ij} = \frac{\langle R_i R_j \rangle - \langle R_i \rangle \langle R_j \rangle}{\sigma_i \sigma_j} \quad (2.2)$$

where σ is standard deviation $\sigma_i = \sqrt{\langle R_i^2 \rangle - \langle R_i \rangle^2}$ and $\langle \dots \rangle$ stands for the average over interested period. All the diagonal elements of correlation matrix (C) are $C_{ii} = 1$.

To create the MST and HT, we start by transforming the correlation matrix C into a distance matrix (D). We use transformation below

$$D_{ij} = \sqrt{2(1 - C_{ij})} \quad (2.3)$$

D matrix is symmetric ($D_{ij} = D_{ji}$) and has zero diagonal values. Since $-1 \leq C_{ij} \leq 1$, we have $0 \leq D_{ij} \leq 2$. This distance matrix D can be thought to represent a fully connected graph with edge weights D_{ij} (Cormen, Leiserson, Rivest, Stein 2009; West, 1996). The distances satisfy the following three axioms of Euclidean distance: I) $D_{ij}=0$ if ($i = j$) II) $D_{ij} = D_{ji}$ III) $D_{ij} \leq D_{ik} + D_{kj}$.

The small values of D_{ij} mean the high correlations. The MST is a theoretical concept of graph theory. It serves as the issue to derive the MST connected distance weighted graph (smaller distance values define higher correlation values). The most frequently used algorithms to identify MST are Kruskal's, Prim's, and Boruvka's algorithms.

Hierarchical trees are derived from Euclidean distance to get more information about links and mainly about clustering in the system. We also use HT that one may detect the different clusters of countries according to their geographical location and commercial growth more clearly. Since Kantar has presented the procedure of obtaining HT (Kantar et al, 2013) in detail, Here we will briefly summarize.

We want to determine the subdominant ultrametric distance matrix D_{ij}^{\wedge} for build the respective HT as define by Mantegna (Mantegna, 1999). The distance D_{ij} between the countries of i and j is found as a maximal value of any Euclidean distance obtained by moving in single steps from the starting country to the ending country over the shortest part of the MST connecting the two countries and written as $D_{ij}^{\wedge} \leq \max\{D_{ik}, D_{kj}\}$ (Deviren et al., 2016). Numerous hierarchical clustering methods can be found in the literature (Anderberg, 1973). In this paper, we use average linkage cluster analysis (ALCA).

MST and HT method is adaptable and effective to many situations frequently used in the literature. For this reason, this method is preferred and used in most disciplines (physics, economics, etc.). All data have been stored and transferred to a PC for analysis using a computer program. Calculations have been performed by using self-written scripts in addition to available package programs in MATLAB. These applications are also available in most clustering software packages. We have calculated the correlation and distance matrices and using these data, we have been drawn MST (Graphminspantree, 2021) and HTs (Dendrogram, 2021) according to the desired algorithm through package programs in MATLAB.

III. RESULTS AND DISCUSSION

All data used in the article are taken from World Development Indicators (WDI) (World Bank database), and available online (<http://data.worldbank.org/>). It gives the most present and true global development data available and covers domestic, local, and global evaluations. In this study, we select 32 countries which abbreviations are represented in Table 1.

We conducted HT and MST analyses for population, GDP, and export of goods and services for the years between 1991 and 2016 and for 32 countries. As a result of analysis, we obtained both HT and MST shapes for each variable.

In order to investigate the population changing rate relation between selected countries. We plot Fig. 1 and Fig. 2. As a result of the HT analysis conducted to determine the countries in which the annual population changes for the years between 1991 and 2016 and for 32 countries differed in which countries. The algorithm for calculating the distance between clusters determines the number of clusters. In this study, ALCA method was used and triple clusters were obtained in HTs. The countries were collected in the three-color group (See Fig. 1). Countries in the red group are similar in terms of commercial development according to the annual population changing rate. The countries in the blue group show similar characteristics to each other according to the annual population changes and they are in the same cluster. The countries in the green group are in the same cluster again. In other words, they show similar characteristics to each other according to the change in population rate. The important point here is that in the last stage the green country group forms a single cluster group with blue and red country groups. Looking at the clusters, it is seen that African countries form groups among themselves and European countries form groups among themselves. It can be concluded that there is a geographical and cultural effect in population changes. These results are consistent with studies in the literature (Castelli, 2018: 25; de Haas et al., 2019: 45; IOM, 2020). In addition, it is seen that countries with similar population changes are countries with similar development levels.

Table 1. Countries and Their Abbreviations

Countries	Abbreviations	Countries	Abbreviations
Angola	ANG	Argentina	ARG
Australia	AUS	Brazil	BRA
Cameroon	CMR	Canada	CAN
China	CHN	Congo	COD
Egypt	EGY	Ethiopia	ETH
European Union	EUR	France	FRA
Germany	DEU	Ghana	GHN
India	IND	Indonesia	IDN
Israel	ISR	Italy	ITA
Japan	JPN	Korea (South)	KOR
Mexico	MEX	Nigeria	NGR
Norway	NOR	Pakistan	PAK
Poland	POL	Russia	RUS
Saudi Arabia	SAU	South Africa	ZAF
Sweden	SWE	The United Kingdom	GBR
The United States of America	USA	Turkey	TUR

We see that in Fig. 2. according to the results of the minimum spanning tree, 7 central countries were obtained. These central countries are IND, CMR, IDN, EGY, ANG, SAU, and GBR. The distance between the countries in this nucleus and the other countries is short, and the countries that are gathered around this center constitute the periphery countries. For example, IND is the central country, and BRA, JPN and the USA are the neighboring countries and the distance between them is rather short. That is, these countries have similar characteristics in terms of change of population in each other. In the same way, CMR, ETH, ARG, CHN, and MEX are the closest to each other. USA and CHN are linking these two groups. In these grouped countries population changes are similar according to MST results.

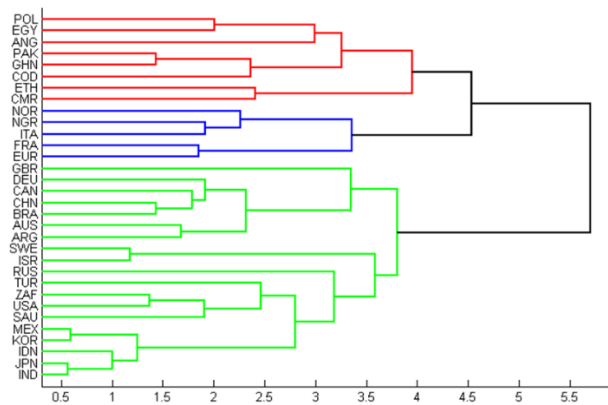

Figure 1. Hierarchical Tree of Selected Countries For Population Change Over The Period of 1991–2016.

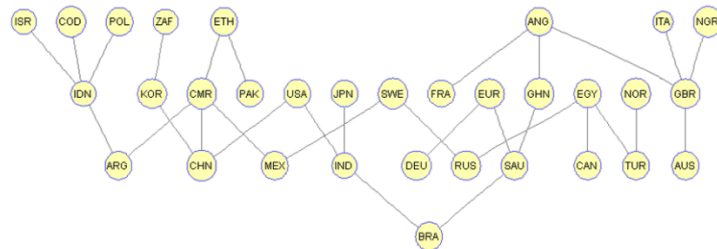

Figure 2. Minimum Spanning Tree of The Selected Countries Population Change Over The Period 1991–2016.

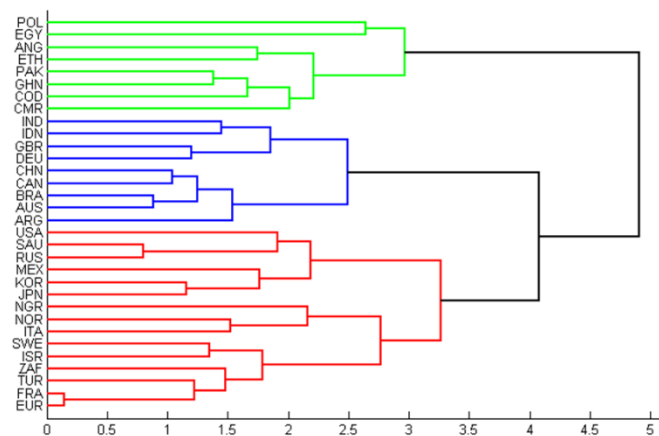

Figure 3. Hierarchical tree of the countries for GDP change over the period of 1991–2016.

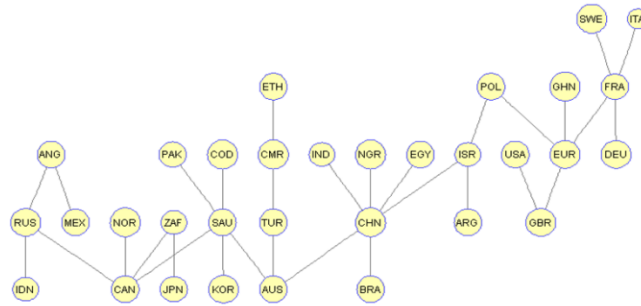

Figure 4. Minimum spanning tree of the country's GDP change over the period 1991–2016.

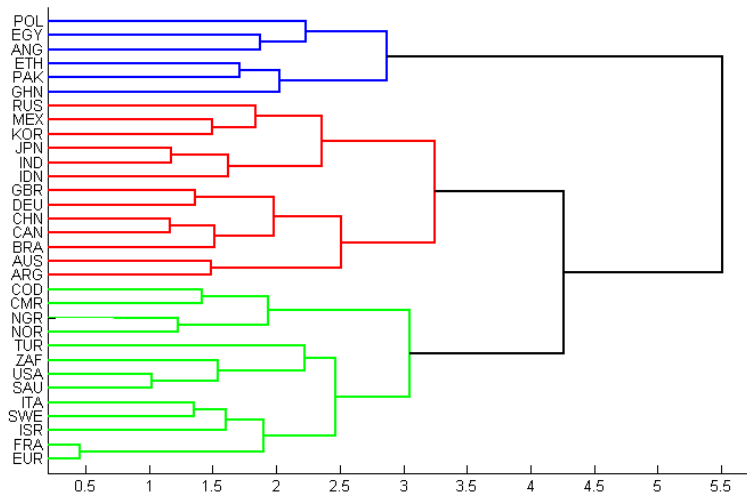

Figure 5. Hierarchical tree of the 32 countries for exports of goods and services change over the period of 1991–2016.

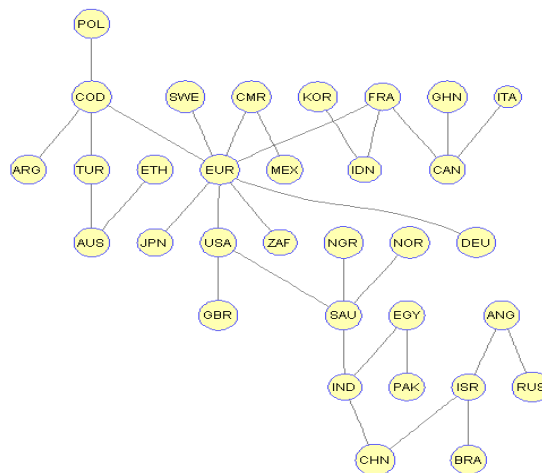

Figure 6. Minimum spanning tree of the 32 countries exports of goods change over the period 1991–2016

To analyze the relationship between the GDPs of the countries, we plot HT in Fig. 3 and MST in Fig. 4. According to Fig. 3, POL, EGY, ANG, ETH, PAK, GHN, COD, and CMR are in the green group. USA, SAU, RUS, MEX, KOR, JPN, NGR, NOR, ITA, SWE, ISR, ZAF, TUR, FRA, and EUR are in the red group. In addition, IND, IDN, GBR, DEU, CHN, CAN, BRA, AUS, and ARG are in the blue group. That is, countries in the red, blue, and green groups are similar countries in terms of development relative to annual GDP changes among themselves. The red cluster and the blue cluster form a second stage group. At last, this group brings them into a green group, bringing them to a new group. Again, it is seen that developed countries are in the same group in terms of annual GDP changes.

In Fig. 4, the distance lines between countries show similarities or differences in terms of development levels relative to annual GDP changes. According to the results of the minimum spanning tree, even central countries were obtained. Some of these central countries are RUS, CAN, SAU, AUS, CHN, ISR, EUR, and FRA. We see that the network of countries is divided into three defined sets. EUR and FRA are the central countries and the USA, GBR, POL, GHN, SWE, ITA, DEU linking these central countries. Development levels of these countries are very similar. These groups have a high income except GHN. CHN centered group IND, NGR, EGY, and BRA have middle income. Other groups are mixed according to the development level. When the results of HT and MST are examined, there is not much difference in the groupings. Countries that are in the same group in HT are generally seen to have close ties to each other in MST. The reason for the difference in some groupings is the algorithms used in clustering analysis.

Many investigators accept that high-income countries' economic growth is likely to be relatively slow in the coming years in part because population growth in these countries is predicted to slow significantly (Baker, DeLong, Krugman, 2005). Others argue that population growth has been and will continue to be problematic as more people naturally use more of the finite resources available on earth, as a result of that decreasing long-term potential growth (Linden, 2017)

Finally, we investigate exports of annual goods and services in selected countries. We see that from Fig. 5, POL, EGY, ANG, ETH, PAK, and GHN are similar countries according to the changes in exports of annual goods and services, and these countries constitute the blue group. In addition, it is located in the green group of COD, CMR, NGR, NOR, TUR, ZAF, USA, SAU, ITA, SWE, ISR, FRA, EUR and RUS, MEX, KOR, JPN, IND, IND, GBR, DEU, CHN, CAN, BRA, AUS, ARG are in the red group and are similar countries in terms of development according to annual changes in exports of goods and services.

According to the results of the minimum spanning tree in Fig.6, EUR, SAU, COD have four and more links. ISR, IND, USA, CAN, FRA has three links. The biggest group is the EUR-centered group which includes SWE, CMR, MEX, COD, USA, JPN, ZAF, and FRA. They are similar countries in terms of development relative to annual changes in exports of goods and services. If to summarize, it is seen that developed high-income countries are in the same groups, and middle-income countries form groups among themselves. It is not possible to use a single indicator to determine the entire development level of a country. More holistic analyzes can be made using a combination of indicators in the form of indexes. However, our aim here is to try to understand the relations between countries according to individual indicators.

It should also be noted that the disadvantages of hierarchical clustering are that the results of the MST and HT methods are not fully coherent, with each other, the reason this, how many subsets to use is often optional, there are several hierarchical clustering gauges (average linkage, single linkage, ward technique, etc.), and some procedures do not give unique solutions (Wasserman, 1994).

CONCLUSION

In this study, we have been investigated the strong relationship between the population national income of 32 countries selected using the MST and HT method for the period 1991-2016 and the variables of exports of goods and services. In the results of HT analysis conducted according to the annual population changes, the countries were gathered in three groups as red, blue, and green. The countries in the group of countries have similar characteristics in terms of economic development. In MST analysis results, countries were divided as central and peripheral. Other countries were gathered around the central countries, that is, they have similar characteristics with the central countries in terms of development. In our study, it is seen that European countries form groups among themselves. It is understood that geographical and cultural effects are important in annual population changes and GDP changes. We used three variables in our work. Analysis can be made with different variables in future studies on this subject. MST and HT are new methods for social sciences. It is frequently used in many fields to classify complex information. We believe that the application of such different methods to social areas will also be beneficial in terms of method diversity.

REFERENCES

- Anderberg, M. R. (1973). Cluster analysis for applications. New York: Academic Press.
- Baker, D., Delong, J., & Krugman, P. (2005). Asset returns and economic growth. *Brookings Papers on Economic Activity*, (1), 289–315.
- Bakkalbasi, N., & Krichel, T. (2006). Patterns of research collaboration in a digital library for Economics, *Proc. Am. Soc. Info. Sci. Tech.*, 43, 1550–8390.
- Castelli, F. (2018). Drivers of migration: why do people move? *Journal of Travel Medicine*, 25, 1–7.
- Cormen, T. H., Leiserson, C. E., Rivest, R. L., & Stein, C. (2009). *Introduction to algorithms*. The MIT Press; 3rd edition Cambridge.
- De Haas, H., Czaika, M., Flahaux, M. L., Mahendra, E., Natter, K., Vezzoli, S., & Villares-Varela, M. (2019). International migration: Trends, determinants, and policy effects. *Population and Development Review*, 45, 885–922.
- Dendrogram, (2021). *Dendrogram Plot*. Retrieved from <https://www.mathworks.com/help/stats/dendrogram.html>.
- Deviren, S. A., & Deviren. B. (2016). The relationship between carbon dioxide emission and economic growth: Hierarchical structure methods. *Physica A*, 451, 429–439.
- Dijkstra, E. W. (1959). A note on the two problems in connection with graphs. *Numer. Math*, 1, 269.
- Eom, C., Oh, G., & Kim, S. (2008). Statistical investigation on connected structures of stock networks in a financial time series. *J. Korean Phys. Soc.*, 53, 3837.
- Feng, X., & Wang, X. (2010). Evolutionary topology of a currency network in Asia. *Int. J. Mod. Phys. C*, 21, 471.
- Galam, S. (2008). Sociophysics: A review of Galam models. *International Journal of Modern Physics C*, 19, 409.
- Gower, J. C., & Ross, G. J. S. (1969). Minimum spanning trees and single linkage cluster analysis. *J. R. Stat. Soc. C*, 18, 54.
- Górski, A. Z., Kwapien, J., Oświęcimka, P., & Drożdż, S. (2008). Minimal spanning tree graphs and power like scaling in FOREX networks. *Acta. Phys. Pol. A*, 114, 531.

Ertay, S. A., & Batu, M. (2021). Hierarchical clustering of selected countries according to the variables of population, national income and exports of goods and services. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1328-1339.

- Graham, R. L., & Hell, P. (1985). On the history of the minimum spanning tree problem. *IEEE Ann. Hist. Comput.*, 7, 43–57.
- Graphminspantree, (2021). *Graphminspantree Syntax*. Retrieved from <https://www.mathworks.com/help/bioinfo/ref/graphminspantree.html>.
- Heady, D. D., & Hodge, A. (2009). The effect of population growth on economic growth: A meta-regression analysis of the macroeconomic literature. *Population and Development Review*, 35, 221–248.
- International Organization for Migration (IOM). (2020). *World migration report 2020*. Marie McAuliffe and Binod Khadria (eds.). Jawaharlal Nehru University.
- Jang, W., Lee, J., & Chang, W. (2011). Currency crises and the evolution of foreign exchange market: Evidence from minimum spanning tree. *Physica A*, 390, 707.
- Kantar, E., & Keskin, M. (2013). The relationships between electricity consumption and GDP in Asian countries, using hierarchical structure methods, *Physica A*, 392, 5678–5684.
- Keskin, M., Deviren, B., & Kocakaplan, Y. (2011). Topology of the correlation networks among major currencies using hierarchical structure methods. *Physica A*, 390, 719.
- Kruskal, J. B. (1956). On the shortest spanning subtree of a graph and the traveling salesman problem, *Proceedings of the American Mathematical Society*, 7, 48.
- Li, X. Jing, Z., Hu, B. Zhu, J., Zhong, N., Li, M., Ding, Z., Yang, J., Zhang, L., Feng, L., & Majoe, D. (2017). A resting-state brain functional network study in MDD based on minimum spanning tree analysis and the hierarchical clustering, *Complexity*, 2017, 9514369. <https://doi.org/10.1155/2017/9514369>.
- Linden, E. (2017, June). *Remember the population bomb? It's still ticking*. New York Times: Sunday Review, 4.
- Mantegna, R. N. (1999). Hierarchical structure in financial markets. *Eur. Phys. Jour. B*, 11, 193.
- Mantegna, R. N., & Stanley, H. E. (2000). *An introduction to econophysics: Correlations and complexity in finance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- McDonald, M., Suleman, O., Williams, S., Howison, S., & Johnson, N. F. (2005). Detecting a currency's dominance or dependence using foreign exchange network trees, *Phys. Rev. E*, 72, 046106.
- Mizuno, T., Takayasu, H., & Takayasu, M. (2006). Correlation networks among currencies, *Physica A*, 364, 336–342.
- Naylor, M. J., Roseb, L. C., & Moyle, B. J. (2007). Topology of foreign exchange markets using hierarchical structure methods. *Physica A*, 382, 199–208.
- Nie, C. X., Song, F. T., & Li S. P. (2016). Rényi indices of financial minimum spanning trees, *Physica A*, 444, 883.
- Onnela, J. P., Chakraborti, A., Kaski, K., Kertesz, J., & Kanto, A. (2003). Dynamics of market correlations: Taxonomy and portfolio analysis. *Phys. Rev. E*, 68, 056110.
- Park, K., & Yılmaz, A. (2010). A social network analysis approach to analyze road networks. *Paper presented at the ASPRS Annual Conference, San Diego, CA*.
- Prim, R. C. (1957). Shortest connection networks and some generalizations, *Bell Labs Technical Journal*, 36, 1389.
- Rešovský, M., Horváth, D., Gazda, V., & Siničáková, M. (2013). Minimum spanning tree application in the currency market. *Biatec*, 21, 21.

Ertay, S. A., & Batu, M. (2021). Hierarchical clustering of selected countries according to the variables of population, national income and exports of goods and services. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1328-1339.

Sharif, S., Yusoff, N. S., & Djauhari, M. A. (2012). Network topology of foreign exchange rate. *Modern Applied Science*, 6, 35.

Situngkir, H. (2004). *Hierarchical taxonomy in multi-party system*. eprint arXiv:nlin/0405005.

Sneath, P. H. A. (1957). The application of computers to taxonomy. *The Journal of General Microbiology*, 17, 201.

Sollin, M. (1965) "Le tracé de canalisation". *Programming, Games, and Transportation Networks* (in French).

Spada, E., Saglioccca, L., Sourdis, J., Garbuglia, A.R., Poggi, V., Fusco, C. D., & Mele A. (2004). Use of the minimum spanning tree model for molecular epidemiological investigation of a nosocomial outbreak of hepatitis c virus infection, *Journal of Clinical Microbiology*, 42, 42.

Wasserman, S. & Faust K. (1994). *Social network analysis methods and applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wesley, E., & Peterson, F. (2017). The Role of population in economic growth. *SAGE Open*, 11, 1–15

West, D. B. (1996). *Introduction to graph theory*. ABD: Prentice-Hall.

World Bank, (2021). *World Development Indicators*. Retrieved from <https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>.

Wu, X. Y., & Zheng, Z. G. (2013). Hierarchical cluster-tendency analysis of the group structure in the foreign exchange market. *Front. Phys.*, 8, 451-460.

Yan, X., Richards, S., & Su, X. (2010) Using hierarchical tree-based regression model to predict train–vehicle crashes at passive highway-rail grade crossings, *Accident Analysis & Prevention*, 42, 64-74

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : 1.yazar, çalışmanın yazımında ve sonuçların yorumlanması aşamalarında katkı sağlamıştır. 2. yazar, çalışmada literatür taraması ve veri analizi ve program yazımı aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study

Author Contributions : The 1st author contributed to the writing of the study and the interpretation of the results. The second author contributed to the literature review and data analysis and program writing stages. 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

YEREL YÖNETİM BİRİMLERİ OLARAK BELEDİYELERİN SALGIN HASTALIKLAR KONUSUNDAKİ SORUMLULUKLARI: COVID 19 PANDEMİSİ ÖRNEĞİ

Abdullah KARATAŞ¹
Nalan GÖRDELES BEŞER²

Öz

Yerel yönetimler, sosyal hayat içerisinde büyük görev ve sorumluluklara sahip olan, hizmet noktasında halka en yakın kuruluşlardır. Toplumsal yaşamı etkileyen en temel unsurlar yerel yönetimlerin ilgi alanına girmektedir. Yerel yönetimlerin sorumlulukları arasında halk sağlığının korunmasının ise çok önemli bir yeri ve anlamı vardır. Çünkü sağlık, yaşam kalitesinin en temel koşuludur. Tüm dünyayı etkileyen salgın bir hastalık olan Covid 19 ise ekonomik, sosyal ve siyasi hayata dair her şeye dolayısı ile yaşam kalitesine karşı ciddi bir tehdit olarak etkilerini sürdürmektedir. Bu salgınla mücadelede, yerel yönetimlerin görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri gerekmektedir. Belediyeler bu konuda diğer yerel yönetim birimlerine (il özel idaresi, köy) göre daha aktif rol üstlendikleri için bu çalışma belediyelerle sınırlı tutulmuştur. Çeşitli örnekler çerçevesinde, literatür taramasına dayalı olarak yürütülen bu çalışmada, Covid 19 pandemisi ile birlikte tüm salgın hastalıkların toplumsal etkileri ve bunlarla mücadelede yerel yönetimlere düşen görev ve sorumluluklar ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler : Salgın Hastalık, Covid 19 Pandemisi, Mücadele, Yerel Yönetimler, Belediyeler.
Jel Sınıflandırması : H7.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Yüksek Okulu, Yerel Yönetimler Programı, akaratas@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5120-1203.

² Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Zübeyde Hanım Sağlık Yüksek Okulu, Psikiyatri Hemşireliği Programı, ngbeser@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6054-0437.

Atf / Citation (APA6):

Karataş, A., & Gördeles-Beşer, N. (2021). Yerel yönetim birimleri olarak belediyelerin salgın hastalıklar konusundaki sorumlulukları: Covid 19 Pandemisi örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1340-1351. <http://doi.org/10.25287/ohuibf.868966>.

THE RESPONSIBILITIES OF MUNICIPALITIES AS LOCAL GOVERNMENT UNITS ON EPIDEMIC DISEASES: EXAMPLE OF COVID 19 PANDEMIA

Abstract

Local governments have great duties and responsibilities in social life and they are the closest organizations to the public at the point of service. The main factors that affect social life are in the local administrations' interests. Among the responsibilities of local governments, protecting public health has a very important place and meaning. Because health is the basic condition of quality of life. Covid 19, which is an epidemic disease that affects the whole world, continues its effects as a serious threat against quality of life. In the fight against this epidemic, local governments should fulfill their duties properly. Since municipalities play a more active role in this epidemic than other local government units (provincial special administration, village), this study was limited to municipalities. This study will be carried out theoretically in the framework of different samples. Within the scope of the study, with the Covid 19 Pandemic, the social effects of all epidemic diseases and the duties and responsibilities of local governments will be discussed.

Keywords : Epidemic Disease, Covid 19 Pandemic, Struggle, Local Governments, Municipalities

Jel Classification : H7.

GİRİŞ

Yerel yönetimlerin sunmuş olduğu hizmet kalitesinde halk sağlığının önemli bir yeri vardır. Çevre temizliği, alt yapı, yeşil alanlar, imar planları, çocuk parkları, gençlik merkezleri, su hizmetleri, atıklar, geri dönüşüm, kısacası yaşam kalitesinin artırılmasına yönelik kent yaşamına dair her şey yerel yönetimlerin odağında yer almaktadır.

Halk sağlığının temel unsurları olan yeşil alanlar, su kalitesi ve hava temizliği yaşam kalitesi ile direkt ilişkilidir ve yerel yönetimlerin bunların korunması ve daha iyi bir duruma getirilmesindeki sorumlulukları büyüktür. Bu sorumlulukları çerçevesinde, yerel yönetimlerin halkın fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan daha iyi bir seviyeye gelmesi konusunda yararlı hizmetler sunması, halk sağlığına ilişkin eğitim faaliyetlerini yürüterek halkı bilinçlendirmesi, koruyucu tedbirler alması gerekmektedir. Özellikle tüm dünyayı etkileriyle kasıp kavuran, ülkeleri adeta ekonomik krizin eşiğine getiren bir salgın hastalık olan Covid 19 pandemisi ile mücadelede, yerel yönetimlerin her kurumdan daha fazla duyarlı ve atak davranması bir gereklilikten çok zorunluluktur. Çünkü sağlıkta ihmal, telafisi mümkün olmayan zararlara yol açabilecektir. Ancak yerel yönetimler bu çabalarında yetki ve kaynaklar konusunda merkezin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Merkez ve yerel yönetimler arasındaki uyum ve işbirliği, pandemi ile mücadelede daha etkin, hızlı ve verimli sonuçlar alınmasını sağlayabilecektir. Bu uyumun sağlanması bu bağlamda büyük önem taşımaktadır. Küresel boyutta insanlığın kaderini etkileyen bir sorun ile ancak yerelden başlanarak mücadele edilebilecektir.

Türkiye gibi doğal afetlerle mücadelede tecrübe ve birikime sahip olan bir ülke, pandemi ile mücadelede de çok önemli mesafeler kat etmiştir. Güçlü ve geleneksel bir yerel yönetim yapısı ile Türkiye'nin, adeta bir seferberlik niteliğinde ortak akıl ile tüm kurumlar arasında eşgüdüm sağlayarak ve başta merkezi yönetimin desteği ile diğer ülkelere göre daha başarılı adımlar attığı söylenebilir. Ancak dünyanın pek çok ülkesinde bu süreçte ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Avrupa devletleri test, hastane yatağı, doktor, hemşire, kişisel koruyucu ekipman, ventilatör kılıfı yaşamış ve bu kıt kaynakları korumak için İtalya, İspanya gibi bazı Avrupa ülkeleri hayatta kalma olasılığının daha yüksek olduğu belirlenen hastalar için tedaviye öncelik verilmesi kararı almıştır (Silver & Hyman, 2020). Böyle bir kararı alan ülkeler arasında ABD de vardır. ABD'nin Texas eyaletinde yer alan Starr County kasabası yetkilileri imkansızlıklar nedeniyle hangi koronavirüs hastasının tedavi görüp hangisinin ölümü beklemek üzere

evine gönderilmesi gerektiğine karar vermek zorunda kaldıklarını açıklamıştır (The New York Times, 2020). Yine bu süreç içerisinde Kanada ciddi ilaç sıkıntısı çekmiş, Japonya’da klinikler hastaları geri çevirmiş, Avustralya ise maskeleri ve diğer kişisel koruyucu ekipmanları karneye bağlamak zorunda kalmıştır (Silver & Hyman, 2020). ABD’de eyaletler arasındaki karşılıklı yardımlaşma da bazı resmi prosedürler gerektirdiğinden pandeminin çıktığı ilk dönemde önlemler ve yardımlar konusunda gecikmelere neden olmuştur (Switzer, Wang, Hirschvogel, 2021: 581). Oysa Türkiye’de, özellikle dezenfeksiyon çalışmaları konusunda pandeminin ilk günlerinden itibaren merkezi yönetim ve yerel yönetimler arasında ortak çalışmalarla ciddi önlemler alınmıştır. Erzurum Büyükşehir Belediyesi bu bağlamda takdir toplamış, kamusal, ticari ve sosyal alanlarda çok geniş kapsamlı temizlik ve dezenfeksiyon çalışmaları yürütmüştür (Erzurum Büyükşehir Belediyesi, 2020a). İstanbul Büyükşehir Belediyesi de pandemi ilan edilmeden önce halkın farkındalığını artırıcı çalışmalar yapmış, bu konuda meydanlara görsel afişler asarak broşürler dağıtarak halkı bilinçlendirmiş ve ortak kullanım alanlarını, hastaneleri, ibadethaneleri, toplu taşıma araçlarını dezenfekte etmiştir (Bilgili, 2020: 229). Özellikle dezenfeksiyon, dar gelirli vatandaşlara yardım, sosyal girişimler, vatandaşları bilinçlendirme, noktasında belediyeler kendi üzerlerine düşen görevleri layıkıyla yerine getirmiş ve getirmeye de devam etmektedir. Pandemi kapsamında alınan önlemler çerçevesinde alışverişe çıkamayan 65 yaş üstü vatandaşların her türlü ihtiyaçları kapılarına kadar götürülmüş, ekmek, kuru gıda yardımı, hijyen ve temizlik maddeleri dağıtılmıştır. Yine önlemler kapsamında kapatılan, belediyelere bağlı olan iş yerlerinin işletmecilerinden kira alınmamıştır. Bu konuda Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü’nün yaptığı çalışmalar büyük önem taşımaktadır:

“Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Yerel Yönetimler Genel Müdürlüğü’nün, 22 Aralık 2020 tarihli Kira Alacaklarını Yapılandırma Usul ve Esaslar konulu genelgesinde, işyerlerini kapatmak zorunda kalan ve gelir kaybı yaşayan işletmelerin, kira ödemelerinde kolaylık yapılması görüşüne yer verilmişti. Buna göre, belediye kiracısı olan kapanan işyerlerinden bu süre boyunca kira bedeli alınmaması, kira sözleşmelerinin kapalı kaldıkları süre boyunca uzatılmasına, işyerleri kapatılmamasına rağmen ekonomik olarak olumsuz etkilenen işletmelerden kira bedellerinde yüzde 50 indirim yapılmasına karar verilmiştir” (Gemlik Belediyesi, 2020).

Literatür taramasına dayalı olarak yapılan bu çalışma ile bir salgın hastalık olarak Covid-19 pandemisi ile mücadele sürecinde yerel yönetimlerin sunduğu hizmetler araştırılarak, böyle bir pandemide yerel yönetimlerin rolü ve öneminin ortaya koyulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda, tesadüfi olarak seçilen belediyelerin yapmış olduğu hizmetler ele alınmıştır. Konunun güncelliği ve halen devam eden bir süreç olması nedeniyle Covid-19 pandemisi ile mücadelede yerel yönetimlerin rolü ve öneminin ortaya koyulduğu çalışmaların sınırlı sayıda olduğu tespit edilmiştir. Bilgiç (2020: 2084) *“Covid 19 ile Mücadele Sürecinde Yerel Yönetimlerin Genel Görünümü”* başlıklı çalışmasında 30 büyükşehir belediyesinin pandemi ile mücadelesini ele almış ve bu süreçte yerel yönetimlerin başarılı olduklarını tespit etmiştir. Peker & Köseoğlu (2021: 100) de çalışmalarında Türkiye’de nüfus yoğunluğu bakımından en büyük ilk beş büyükşehir belediyesini ele almış; *“Koronavirüs (Covid- 19) Salgınında Krizle Mücadelede Yerel Yönetimlerin Rolü: Beş Büyükşehir Belediyesinde Bir Analiz”* başlıklı çalışmalarında özellikle kriz dönemlerinde belediyelerin daha etkin verimli bir şekilde hizmetlerin sunulmasına katkı sağlayacağı sonucuna varılmıştır. Bilgili (2020: 221) ise *“Merkezi Yönetim, Yerel Yönetimler ve Koronavirüs (COVID-19) Salgını”* başlıklı çalışmasında, merkezi yönetim ve yerel yönetimlerin salgınla mücadelede nasıl koordineli çalışacaklarına ilişkin öneriler sunmuştur.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVEDE YEREL YÖNETİMLER

Halka hizmette, devletler kendilerine bağlı olan organları vasıtasıyla hareket ederek varlıklarını sürdürmektedir. Bu organlar arasında yerel yönetimlerin halka hizmet konusunda ayrı bir yeri ve önemi vardır. Çünkü yerel yönetimler hizmette halka en yakın olan kuruluşlardır.

Anayasamızın 127. maddesine göre yerel yönetimler; “İl, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruluş esasları kanunla belirtilen ve karar organları, gene kanunda gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek oluşturulan kamu tüzel kişileri” olarak tanımlanmaktadır (T.C.1982 Anayasası/md. 127). Yine aynı maddeye göre yerel yönetimlerin kuruluş ve görevleri ile yetkilerinin, yerinden yönetim ilkesine uygun olarak kanunla düzenlendiği belirtilmiştir. Yerel yönetim birimlerinin tanımının yapıldığı bu maddeden de anlaşılacağı üzere; il özel idaresi, belediye ve köyler olmak üzere üç tür yerel yönetim birimi vardır (Varcan, 2013: 3).

Türkiye’de nüfusun büyük bir bölümü kentlerde yaşamını sürdürmekte olduğu için yerel yönetim sistemi içinde belediyeler büyük bir yer tutmaktadır. İl özel idareleri, kentlerde belediyelerin sınırları, görev ve sorumluluk alanları dışında kalan il içinde ve dışında yetkilidirler. Köyler ise kırsal alanlarda yaşamını sürdüren nüfusu barındırmaktadır. Varcan’a (2013: 3) göre; belli bir hukuk düzeni içinde oluşturulmuş anayasal kuruluşlar olan yerel yönetimlerin asıl amacı, başta insan olmak üzere tüm canlıların ortak ve yerel nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu ihtiyaçlar içinde sağlık hayati derecede önemlidir.

Yerel yönetimler sağlık hizmetleri konusunda oldukça yetkin kuruluşlardır. İnsan sağlığı ile direkt ilişkili olan çevre sorunlarının çözümü ve sağlıklı çevre koşullarının topluma sunulması yürürlükte olan mevzuat çerçevesinde yerel yönetimlerin temel varlık nedenleri arasında yer almaktadır. 5393 sayılı Belediye Kanunu’nun 14. maddesinde bu durum açıkça şöyle vurgulanmaktadır:

“Belediye, mahallî müşterek nitelikte olmak şartıyla; a) İmar, su ve kanalizasyon, ulaşım gibi kentsel alt yapı; coğrafi ve kent bilgi sistemleri; çevre ve çevre sağlığı, temizlik ve katı atık; zabıta, itfaiye, acil yardım, kurtarma ve ambulans; şehir içi trafik; defin ve mezarlıklar; ağaçlandırma, park ve yeşil alanlar; hizmetlerini yapar veya yaptırır” (5393 Sayılı Belediye Kanunu/md.14).

5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu’nun 7. maddesi gereğince sağlık hizmetleri için bina ve tesislerinin yapılması ve bunların her türlü bakım, onarım ve gerekli malzeme desteğinin sağlanması büyükşehir belediyelerinin yetki ve sorumluluğundadır (5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu/md.7). Ayrıca büyükşehir belediye meclisi üyeleri arasından seçilecek olan ihtisas komisyonları arasında çevre ve sağlık komisyonunun kurulması zorunludur (5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu/md.15).

442 sayılı Köy Kanunu’nun 13. Maddesinde ise; “Köylünün mecburi işleri şunlardır:” denilerek, çevre sağlığı ile ilişkili bu zorunlu tutulan işlerden bazıları şöyle sıralanmaktadır:

“Sıtma, sivrisinek tarafından aşılandığı ve sivrisinek de su birikintilerinde barındığı ve ürediği için her şeyden evvel köy sınırı dahilindeki su birikintilerini kurutmak; Köye kapalı yoldan içilecek su getirmek ve çeşme yapmak, köyün içtiği su kapalı geliyorsa yolunda delik deşik bırakmamak ve mezarlıktan veya süprüntülük ve gübrelikten geçiyorsa yolunu değiştirmek; Evlerde odalarla ahırları bir duvarla birbirinden ayırmak; Köyün her evinde üstü kapalı ve kuyulu veya lağımlı bir hela yapmak ve köyün münasip bir yerinde herkes için kuyusu kapalı veya lağımlı bir (hela) yapmak; Evlerden dökülecek pis suların kuyu, çeşme, pınar sularına karışmayarak ayrıca akıp gitmesi için üstü kapalı akıntı yapmak; Köyde evlerin etrafını ve köyün sokaklarını temiz tutmak, her ev kendi önünü süpürmek; Çeşme, kuyu ve pınar başlarında gübre, süprüntü bulundurmuyup daima temiz tutmak, ve fazla sular etrafa yayılarak bataklık yapmaması için akıntı yapmak; Köy yollarının ve meydanının etrafına ve köyün içinde ve etrafındaki su kenarlarına ve mezarlıklara ve mezarlık ile köy arasına ağaç dikmek; Köy korusunu muhafaza etmek” (442 Sayılı. Köy Kanunu/md.13).

5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 442 sayılı Köy Kanunu’nun ilgili maddelerinde vurgulandığı üzere, çevre sağlığı konusu doğrudan yerel yönetimlerin sorumluluk alanına girmektedir. Belediyelerin sorumluluğunda, fiziksel çevre içinde sağlıklı yaşam alanlarının oluşturulup geliştirilmesi ve toplum sağlığını tehdit eden unsurların yok edilmesi gerekmektedir. Çevre sorunlarının büyümeden kaynağında önlenmesi, yerel yönetimlerin bu sorumluluklarını toplum sağlığı açısından daha da önemli kılmaktadır. Yerel yönetimlerin kanunların kendilerine verdiği yetkiden yararlanarak ve merkezi yönetimin desteğini alarak, çevre sorunlarını

dolayısıyla da toplum sağlığını tehdit eden herhangi bir tehlikeyi büyümeden önleme konusunda ellerinden gelen gayreti göstermeleri gerekmektedir. 1930 yılından bu yana yürürlükte olan ve salgın hastalıklarla mücadeleye önemli bir yer veren 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 2. maddesi de sağlık konusunda halka hizmet noktasında merkezi ve yerel yönetimlerin birlikte hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Umumi Hıfzıssıhha Kanunu/md.2). Bu bağlamda, özellikle salgın hastalıkların önlenmesi konusunda, halka en yakın kuruluşlar olarak yerel yönetimlerin yetki ve denetimlerinin artırılması büyük önem taşımaktadır.

II. SALGIN HASTALIKLARIN TOPLUMSAL ETKİLERİ

Birçok salgın hastalıklar gibi koronavirüs insanların yaşamını olumsuz yönde etkilemektedir. Salgınlar insanları ve toplumu sosyal, ruhsal, ekonomik alanda olumsuz etkileyen sosyal bir olaydır, yaşamsal bir krizdir. Çünkü hızlı bulaşan bir hastalığın ortaya çıkardığı tehdit, insanlarda panik ve stres yaşanmasına neden olmakta, insanların salgından korunmaya yönelik sergilediği korunma davranışları ise kendilerini izole etmelerine, sosyal izolasyon yaşamlarına neden olmaktadır. Dolayısıyla salgın dönemlerinde bu süreci doğru bir şekilde yönetebilmek için tedavinin yanı sıra, insanların ve toplumun ruh sağlığını korumak ve geliştirmek adına planlı destek hizmetlerine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu alanda çalışan Taylor (2019); dünyayı etkileyen salgınların bazı psikososyal sorunların yaşanmasına neden olduğunu vurgulamıştır. Bu sorunlar; bulaşma ve ölüm riski nedeniyle insanların yoğun şekilde gıda ve temizlik malzemesi satın alması ve depolaması, virüsün yayılmasına neden olacak enfekte olmuş bireylerin toplumdan dışlanması, damgalanması, virüsün bulaşmış olma korkusunu duyarak sağlık sisteminin meşgul edilmesi, bulaşmayı önlemek amacıyla alınan önlemlere uyulmaması, salgınla ilgili gerçek ve doğru bilgiler dışında asılsız iddialara inanarak daha yoğun bir kaygı yaşanması olarak sıralanmaktadır.

Salgın hastalıkların olduğu süreç, özellikle de virüs ile enfekte olan hasta birey ve yakınları için travmatik bir süreç olabilmektedir. Hasta bireyin bu süreçte kaygı yaşadığı, depresyon semptomları gösterdiği bilinmektedir (Wang ve ark., 2019). Bu alanda yapılan çalışmalarda hastaların yaşadığı kaygının; hastalık sürecinin ve tedavinin belirsizliğinden, hasta bireyin hastane ortamında başka insanlara ya da evde karantina sırasında yakınlarına hastalığı bulaştırma olasılığından kaynaklanabildiği belirtilmiştir. Covid-19 hastalarının bu süreçte; tedavi sürecindeki bilinmezliklerin olması, ölüme neden olduğunun bilinmesi, ölenlere tanıklık etmesi onların kendilerini çaresiz hissetmelerine ve ölüm korkusu yaşamalarına neden olmaktadır. Ölüm korkusunun devamı olarak da hastalarda uykusuzluk, kâbus görme, gelecek konusunda plan yapamama, ümitsizlik, yalnızlaşma, yabancılaşma gibi semptomlar görülebilmektedir (Gao ve ark., 2020; Kestenbaum, 2007).

Hasta bireyler hastalığın ve tedavi sürecinin neden olduğu birçok zorlukla yaşarken, bu süreçte hasta bireyle yaşayan hasta yakınları da zor bir psikososyal süreçten geçmektedir. Hasta yakınlarına uygulanan karantina süreci onların aniden sosyal izolasyonda olmasına neden olmaktadır. Bu süreçte hasta yakınları; plansız bir şekilde günlük ev ile ilgili faaliyetlerini yerine getirememeleri, yalnızlık yaşamak zorunda kalmaları onların kendilerini yabancılaşmış, ötekileştirilmiş gibi hissetmelerine, iş ve meslekleri ile ilgili faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmaları nedeniyle iş ve ekonomik kayıplar yaşamasına ve geleceği ile ilgili kaygı, endişe ve ümitsizlik yaşamalarına neden olmaktadır. Ayrıca hasta yakınlarının kendilerine de bulaşma tehlikesi karşısında sağlık durumları ile ilgili endişe yaşamalarına, bu endişeler ise; Covid-19 ile ilgili yineleyici obsesif düşüncelere ve buna bağlı kompulsif davranışlar sergilemelerine neden olmaktadır (Yıldız ve ark., 2020). “Obsesif kompulsif bozukluk, mantık dışı olduğunu bilindiği halde tekrar tekrar zihni meşgul eden kontrol altına alınamayan düşünceler ve düşünce takıntılarının sebep olduğu sıkıntının yok olması amacıyla bazı hareketleri defalarca yapmak şeklinde seyreden bir psikiyatrik bozukluktur” (Abay, 2021). Bu alanda yapılan çalışmalarda; karantina altına alınan kişilerde, korku, sinirlilik, üzüntü ve suçluluk hissinin karantina süreci boyunca sık görülen olumsuz duygular olduğu, kalabalıktan kaçınma ve aşırı dikkatli bir biçimde el yıkama gibi davranış

değişikliklerinin yer aldığı (Books ve ark., 2020), bireylerin öfke patlamaları, özkıyım düşünceleri ve girişimleri, karantinadan kaçma girişimleri olduğu vurgulanmıştır (Yıldız ve ark., 2020).

III. KÜRESEL BİR SALGIN HASTALIK OLARAK COVID 19

Covid 19; Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 12.01.2020 tarihinde “2019-nCoV” olarak adlandırıldığı tek zincirli, pozitif polariteli, zarflı RNA türünden ve insanları enfekte edebilen yedinci Koronavirüs (CoV) olarak kabul edilmiştir (Wang ve Wang, 2020; Uğraş Dikmen ve ark., 2020). Koronavirüslerin (CoV), Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve Ağır Akut Solunum Sendromu (SARS) gibi çok ciddi enfeksiyonlara yol açtığı bilinmektedir (Aslan, 2020: 48). Koronavirüs de dahil olmak üzere tüm enfeksiyonlardan korunmak için öncelikle bulaş yollarının iyi bilinmesi ve buna karşı ciddi tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Koronavirüs insandan insana; öksürme, hapşırma yoluyla ortaya saçılan damlacıklarla ve bireyin dokunduğu yüzeylerden (eller ile göz, ağız, burun mukozasına temasla) bulaşmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 2020a). Dünya Sağlık Örgütü; 31.01.2020 tarihinde 2019- nCoV'un insanlar arasında hızlı yayılması ve akut solunum yolu hastalığına neden olmasından dolayı uluslararası acil bir halk sağlığı sorununa neden olduğunu duyurmuştur. Yine Dünya Sağlık Örgütü 11.02.2020 tarihinde 2019-nCoV'un neden olduğu hastalığı “Koronavirüs Hastalığı-2019 (COVID-19)” olarak isimlendirerek bu süreci küresel salgın anlamına gelen pandemi süreci olarak ilan etmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2020b).

Koronavirüsün hızlı bulaşması nedeniyle insanların kendini tehdit altında hissetmesine; yeni bir virüs olması, insan sağlığına etkileri ve tedavisi konusundaki belirsizlikler nedeniyle de insanların yoğun kaygı yaşamasına neden olmuştur. Ancak ülkemizde erken dönemde Sağlık Bakanlığımız tarafından hazırlanan Pandemi İnfluenza Ulusal Hazırlık Planı'na göre Koronavirüs Bilim Kurulu oluşturulmuş ve koronavirüs salgınının yayılmasını önlemek amacıyla çalışmalar başlatılmıştır. Öncelikle yurt dışı ve sonrasında yurt içi seyahat kısıtlamaları, eğitim öğretime ara verilerek öğretimin uzaktan yürütülmesi, 0-18 yaş ve 65 yaş ve üstü bireylerin sokağa çıkma yasağının konulması, kronik hastalığa sahip bireylerin idari izinli sayılması, kalabalık ortamlarda maske zorunluluğu gibi önlemler uygulanmıştır. Bu önlemler ülkemizde salgını büyük ölçüde kontrol edilmesine, bulaşma oranını azaltılmasına, hastaların tedavi edilme oranını artmasına yol açmıştır. Bütün bu olumlu gelişmeler; insanlarda ölüm kaygısının ve yakınlarını kaybetme korkusunun azalmasını sağlarken; kısıtlamalar, insanın ev, iş ve sosyal yaşamında değişikliklere ve aksaklıklara neden olmuştur. İnsanlarımızın bu olumsuzluklarla baş edilebilmesi, ruh sağlıklarını koruma adına kamu spotları yayınlanmış, bu alanda çalışan bilim insanlarımız yayınlar yapmıştır. Ayrıca İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü İstanbul Mazhar Osman ve Erenköy Ruh ve Sinir Hastaneleri ve ruh sağlığı alanında hizmet veren bir çok STK; Korona Virüs Online Destek Ruhsal Destek Programı (KORDEP) projesi kapsamında ruhsal desteğe ihtiyacı olan Covid19 hastaları, yakın kaybı olanlar, izolasyon ve karantinada kalanlar, salgın sürecinde yoğun mesai harcayan sağlık çalışanları, psikiyatrik ilaç tedavisi devam etmekte olan kişiler, alkol-madde kullanım bozukluğu olanlar ve evde kalarak bu mücadeleye destek veren bireylere yönelik online psikolojik destek vermiştir (İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü Resmi Web Sitesi, 2020). Toplum sağlığını olumsuz yönde etkileyen, bununla bağlantılı olarak sosyoekonomik düzeni küresel boyutta derinden sarsan Covid 19 ile mücadele konusunda yerel yönetimlere büyük görev ve sorumluluklar düşmektedir.

IV. PANDEMİ SÜRECİNDE YEREL YÖNETİMLERİN GÖREV VE SORUMLULUKLARI

Yerel yönetimler halka hizmet noktasında merkezi yönetime göre daha esnek ve etkin bir yapıya sahiptir. Çünkü hizmetlerin halka sunumunda halka daha yakın oldukları için daha hızlı ve kolay hareket edebilme kabiliyetleri vardır. Ayrıca katılımcılığı teşvik ederek yerel sorunların çözümünde daha istenilen sonuçların alınmasını sağlarlar. Yerel halkın ihtiyaçlarını en iyi bilen, halka en yakın kuruluşlar

olarak yerel yönetimlerin toplum sağlığı konusunda hizmetleri ise büyük önem taşımaktadır ve bu hizmetler ile ilgili görev ve sorumlulukları kanunlarda da açıkça ifade edilmektedir.

Toplum sağlığı ile ilgili temel yasa olarak bilinen 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 20. maddesi sağlık konusunda belediyelerin görevlerini geniş şekilde ele alarak vazifelerini tek tek sıralamaktadır. Bu vazifelerden "*Sari hastalıklarla mücadele işlerine muavenet*" hükmü gereğince, belediyelerin bulaşıcı hastalıklarla mücadele işlerine yardım etmeleri en önemli sorumlulukları arasında yer almaktadır. 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 38. maddesinde, "*Belde halkının huzur, esenlik, sağlık ve mutluluğu için gereken önlemleri almak*" belediye başkanının görev ve yetkilerinden birisi olarak belirtilmektedir. 14. madde ile belediyelere "*sağlıkla ilgili her türlü tesisi açabilme ve işletebilme*" yetkisi verilmektedir. 51. maddede "*Belediye zabıtası, beldede esenlik, huzur, sağlık ve düzenin sağlanmasıyla görevli olup bu amaçla, belediye meclisi tarafından alınan ve belediye zabıtası tarafından yerine getirilmesi gereken emir ve yasaklarla bunlara uymayanlar hakkında mevzuatta öngörülen ceza ve diğer yaptırımları uygular. Görevini yaparken zabıtaya karşı gelenler, kolluk kuvvetlerine karşı gelenler gibi cezalandırılır.*" ifadesi ile belediyelerin bir kolluk kuvveti olan zabitanın görev ve yetkilerinin yanı sıra yaptırım gücüne de vurgu yapılmıştır. 5216 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu'nun 7. maddesinin V bendinde, büyükşehir ve ilçe belediyelerinin sağlığa ilişkin görev ve sorumlulukları şöyle ifade edilmiştir: "*Sağlık merkezleri, hastaneler, gezici sağlık üniteleri ile yetişkinler, yaşlılar, engelliler, kadınlar, gençler ve çocuklara yönelik her türlü sosyal ve kültürel hizmetleri yürütmek, geliştirmek ve bu amaçla sosyal tesisler kurmak...*". Kanunlarda da açıkça vurgulandığı üzere, ülkemizde yerel yönetimler sağlık konusunda geniş yetkilerle donatılmışlardır. Tüm dünyayı etkisi altına alan pandemi ile mücadelede bu yetkileri doğrultusunda, yerel yönetimlerin merkezin de desteğini alarak önemli sorumluluklar üstlenmeleri gerekmektedir. Bu konuda gerek dünyanın farklı ülkelerinde gerekse ülkemizde, yerel yönetimler toplum sağlığı için faaliyetlerine devam etmektedir.

Türkiye'de pandemi sürecinde, Türkiye Belediyeler Birliği ve merkez uyumlu bir şekilde çalışmalarını sürdürmekte; merkezi yönetimce alınan kararlar belediyeler tarafından hızlı bir şekilde uygulamaya koyulmaktadır. Güçlü liderlik, çabuk yapılandırılan bilim kurulu, bilim kuruluna ve yönetime duyulan büyük güven ve Türkiye'nin güçlü sağlık altyapısı pandemi ile mücadelede Türkiye'deki başarının temelinde yatan unsurlar olarak sıralanmaktadır. "*Avrupa Belediyeler ve Bölgeler Konseyi (CEMR), Birleşmiş Kentler ve Yerel Yönetimler Dünya Teşkilatı (UCLG) ve İskandinav ülkeleri başta olmak üzere birçok ülke belediyesinin*" Türkiye'deki belediyeler ile bağlantı kurmak istemelerinin temel nedeninin de bu unsurlara bağlı olduğu söylenebilir (Karadeniz, 2020). Türkiye'de belediyelerin pandemi ile mücadelede halkı bilinçlendirme çabaları büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, hastalıktan korunma yöntemleri konusunda halkı eğitici ve bilgilendirici etkinlikler planlanmakta, içinde bulunulan sıkıntılı dönemin nasıl verimli geçirebileceğine ilişkin tavsiyelerde bulunmaktadır.

Pandemi döneminde insanlar evlerinde hareketsiz kalmışlar, fiziksel aktivite yapamamışlardır. Belediyeler sosyal medya kanalları vasıtası ile spor ve fiziksel aktivite videoları yayınlamaları bu süreçte topluma destek olmuşlardır (Atalı ve ark., 2020: 46). Kapalı ve kalabalık ortamlar olarak toplu taşıma araçları, halk sağlığı açısından büyük bir sorun teşkil etmektedir. Çünkü böyle ortamlarda hastalığın bulaşma riskinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Bu nedenle Gaziantep Büyükşehir Belediyesi tarafından şehir içi halk otobüsü şoförlerine yönelik olarak; maske, mesafe ve temizlik kurallarının önemi ile birlikte, "*Kişisel Hijyen, Mekansal Hijyen, Stres Yönetimi ve Doğru İletişim Teknikleri*" ile ilgili eğitimler düzenlenmektedir (Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, 2020). Niğde Belediyesi ise İl Sağlık Müdürlüğü ile koordineli çalışarak, hafta içi ve hafta sonu sürekli devam eden Covid-19 test çalışmaları için şehrin merkezinde halkın kolayca ulaşabileceği Covid Test Merkezi için yer ve imkân sağlamıştır (Niğde Belediyesi, 2020). Konya Büyükşehir Belediyesi, pandemi başladığı günden bu yana cami, otogar, belediye tesisleri ve dolmuş, metro, otobüs gibi toplu ulaşım araçlarında dezenfeksiyon çalışmalarını sürdürmekle birlikte, halkı pandemi konusunda bilinçlendirmek için broşür dağıtımına devam etmektedir (Konya Büyükşehir Belediyesi, 2020). Adana Büyükşehir Belediyesi Resmî Web Sitesi'nden pandemi hakkında geniş bilgiler ve pandemi ile mücadelede alınabilecek tedbirler halka

duyurularak halkın bilinci artırılmakta, ayrıca büyükşehir belediyesinin şehrin okul, postane, müze, otogar, tren garı, park, cami, huzur evi, köylerinde yapmış olduğu dezenfeksiyon çalışmaları sürdürülmektedir (Adana Büyükşehir Belediyesi, 2020). Kayseri Büyükşehir Belediyesi, maske takmayı sevmeyen çocuklar için farklı renk ve tasarımlarda 30 binden fazla maske dağıtmış böylece hem pandemiye karşı çocuklarda farkındalık oluşturulmasına hem de pandeminin daha fazla yayılmamasına katkı sağlamıştır (Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2020). Aksaray Belediyesi, virüs nedeniyle sokağa çıkamayan dar gelirlili ve ihtiyaç sahibi ailelere erzak yardımı yaparak onların gıda ihtiyaçlarını karşılamakta ve bunu salgın ortadan kalkıncaya kadar sürdüreceğini belirtmektedir (Aksaray Belediyesi, 2020). Antalya Büyükşehir Belediyesi, pandeminin başladığı dönemde kapalı olan kahvehane, kuaför, berber gibi sayısı 82 bini bulan esnafa gıda paketi yardımı, iş yerlerinin ilaçlanması ve dezenfeksiyonu ve maske dağıtımıyla, toplu ulaşım esnafına maske ve akaryakıt desteği ile kendi öz kaynaklarıyla destek olmuştur (Antalya Büyükşehir Belediyesi, 2020). Malatya Büyükşehir Belediyesi, kendi mülkiyetinde olan taşınmazlarda kiracı konumunda olan esnaflardan pandemi nedeniyle kapalı oldukları dönemde kira almamış ve bu esnafların su faturalarını ertelemiş, Sosyal Daire Başkanlığı'nın tespitleri ile belirlenen yardıma muhtaç 10 bin aileye; yiyecek, giyecek, gıda, yakacak yardımı sağlamıştır. Belediyenin gıda paketi ve vatandaşa günlük 6500 adet ekmek yardımı devam etmektedir (Malatya Büyükşehir Belediyesi, 2020). İzmir Büyükşehir Belediyesi evinde Covid tedavisi gören, karantinadaki tüm ihtiyaç sahibi vatandaşlara sıcak yemek dağıtmaktadır (İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2020). Erzurum Büyükşehir Belediyesi, çağrı merkezlerini tam kapasite çalıştırarak ihtiyaç sahibi 65 yaş üstü vatandaşlara salgın öncesinde de yapılan öğlen ve akşam sıcak yemek servislerine devam etmiş, pandemi döneminde hizmet kapsamını daha da genişleterek kimsesiz vatandaşlara da bu yardımı sağlamıştır. Yine 65 yaş üstü vatandaşlara, çağrı merkezine ulaşan talepler doğrultusunda, alışveriş, fatura yatırma, maaş çekme, bankacılık işlemleri ve ilaç, araç ve gereç temini gibi günlük rutin işlerde yardımcı olunmakta, refakat edilmektedir. Ayrıca Büyükşehir Belediyesi bünyesindeki Hayır Çarşısı da, gıdadan her türlü erzak yardımına varıncaya kadar yaşlıların bütün ihtiyaçlarını gidermeye çalışmaktadır (Erzurum Büyükşehir Belediyesi, 2020b). Ağrı Belediyesi, tüm sağlık çalışanlarının şehir içi toplu taşıma araçlarından ücretsiz yararlanmasını sağlamıştır (Ağrı Belediyesi, 2020). Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, Şehir Tiyatro oyunları, Senfoni Orkestrası konserleri, "Evde Spor Zamanı" teması ile spor etkinliklerini canlı yayın yoluyla halkın hizmetine sunarken, yine dijital imkanlarla Hayvanat Bahçesi'nin kapılarını instagram üzerinden ziyaretçilere açmış, böylece halkın evde kaliteli vakit geçirmesine yardımcı olmuştur (Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, 2020). Görüldüğü gibi pandemi ile mücadelede belediyelerin halka en yakın kuruluşlar olarak hizmetleri büyük önem taşımaktadır. Pandemi döneminde belediyeler temizlik, hijyen, gıda, erzak yardımı ile birlikte insanların bilgilendirilmesi gibi pek çok hizmeti sağlamış ve bunu sürdürmeye de devam etmektedir. Evinden dışarı çıkamayan 65 yaş üstü vatandaşların hizmet ayaklarına götürülmüştür. Ayrıca çoğu belediye, kapalı olan esnafların dükkan kiralarını almamış su borçlarını ertelemiştir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İnsanlığın olağanüstü bir süreçten geçmekte olduğu pandemi döneminde, sağlığın her şeyden daha önemli bir kavram olduğu artık herkes tarafından daha iyi anlaşılmaktadır. Sağlıklı bir yaşam ise ancak sağlıklı bir çevre ile mümkündür. Belediyeler, topluma hizmette sağlıklı bir çevreden birinci derecede sorumlu ve yetkili yerel yönetim birimleridir. Sağlıklı kentlerin planlanması ve düzenlenmesi sürecinde belediyelerin yeri ve önemi tartışılmayacağı gibi sosyal hizmetler, toplu taşıma araçları, dezenfeksiyon gibi halk sağlığını doğrudan ilgilendiren konularda da tartışılmaz. Pandemi ile mücadelede belediyeler kendi resmî web siteleri, kent meydanlarındaki ya da toplu ulaşım araçlarındaki pano ve afişleri ile halkı eğitici, bilinçlendirici faaliyetlerde bulunmuş, halkın evden çıkamadığı dönemlerde yiyecek de dahil olmak üzere her türlü yardımı sağlamış, bununla birlikte çevre ve temizlik gibi rutin işleri de başarıyla yerine getirmişlerdir. Belediyelerin pandemi ile mücadelede diğer kurumlarla iş birliğine girmesi daha etkili sonuçların alınmasına katkı sağlamıştır. Ancak bunun daha da geliştirilmesi gerekmektedir. Bu konuda başta merkezi yönetim olmak üzere üniversitelerin, farklı seviyedeki eğitim kurumlarının, sivil toplum kuruluşlarının, medya ve iletişim sektörünün katılım ve

desteği ile daha geniş kitlelere ulaşılabilecektir. Maddi imkân ve teknolojik alt yapı yetersizliği ile birlikte alanında uzman personel eksikliği belediyelerin hareket kabiliyetini engelleyen en önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Bu sorunların aşılmasında, merkezi yönetimin desteği ve yasal düzenlemelerle ciddi adımlar atılabilecektir. Belediyeler kırsal alanlara nispeten daha fazla imkân ve gücü ellerinde bulundurduklarından, sağlık ve eğitim kurumları ile birlikte hareket ederek daha fazla insana ulaşabilecek, pandeminin durdurulmasına önemli katkı ve destek sağlayabilecektir. Bir seferberlik niteliğinde halkın salgın hastalıklar konusunda eğitilmesi, bu eğitimde özellikle nüfus hareketliliğinin durdurulması ve hijyen konularına odaklanması yararlı sonuçlar alınmasını destekleyebilecektir. Belediye hizmetleri halk için hayati önem taşımaktadır. Özellikle pandemi döneminde bu hizmetler, ihtiyaç ve gelişebilecek her türlü koşula yönelik olarak uyarlanabilmeli ve halka süratle sunulmalıdır. Pandeminin olumsuz etkileri ancak etkili, yenilikçi, verimli ve güçlü belediyeçilik anlayışıyla giderilebilecek, yapılan çalışmalar başarıya ulaşabilecektir. Ancak belediyeler tarafından sağlanan yardım ve hizmetler, pandeminin toplumsal etkilerini bir yere kadar hafifletmiş olsa da halkın maske kullanımı ve fiziki mesafe kurallarına uyma konusunda yeterli özeni gösterdiği ve bu hastalığın ciddiyetini kavrayabildiği söylenemez. Yerel yöneticilerin desteği ve sağlık personelinin katkılarıyla, halkın bilinçlendirilerek doğru davranışlara yönlendirilmesi ve hem küresel bir salgın hastalık olan Covid 19 ile ilgili olarak hem de olası salgınlara karşı bilgilerinin artırılması gerekmektedir. Böyle ciddi bir süreç içerisinde, yerel yöneticilerin üniversitelerden başta tıp, sosyoloji, psikoloji, pedagoji gibi farklı branşlardan uzmanlar eşliğinde ve sivil toplum örgütlerinin de desteği ile halka ulaşarak faaliyetlerini sürdürmesi yararlı sonuçlar alınmasını sağlayabilecektir.

Çalışma kapsamında ilgili literatür taraması yapılmış ve tesadüfi olarak seçilen belediyelerin sosyal medya hesapları incelenerek içinde yaşadığımız ve hala devam etmekte olan sıkıntılı süreçte, pandemi ile mücadelede belediyelerin başarılı işlere imza attığı çeşitli örnekler çerçevesinde ortaya koyulmuştur. “Yerel Yönetim Birimleri Olarak Belediyelerin Salgın Hastalıklar Konusundaki Sorumlulukları: Covid 19 Pandemisi Örneği” başlıklı bu çalışmanın ileride bu konuda yapılacak çalışmalara teorik bir altyapı sunarak literatüre katkı yapması beklenmektedir. Pandemi ile mücadelede merkezi yönetimin rolünün de büyük bir önem taşıdığı yapılan çalışma ile vurgulanmıştır. Bu bağlamda, belediyelerin halka hizmet konusunda daha etkin olabilmelerinde merkezi yönetimin teşvik ve desteğine ihtiyaçları olduğu ve gerek uzman kadrosu gerekse maddi imkanlar açısından merkezi yönetimin belediyelere göre daha avantajlı bir konumda olduğu söylenebilir. İçinde bulunulan bu süreci en az hasarla atlatabilmek için tüm siyasi ve bireysel çekişmeleri bir yana bırakarak ülke bütünlüğü içinde öncelikle pandemi ile mücadeleye odaklanılması ve belediyelerin talepleri dinlenerek acilen yerine getirilmesi bu konuda daha hızlı ve emin adımların atılmasını sağlayabilecektir. Çünkü bir yerel yönetim birimi olarak belediyeler hizmette halka en yakın kuruluşlardır ve hizmetlerini layıkıyla yerine getirebilmeleri mali yönden güçlendirilmelerine bağlı olmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abay, E. (2021). *Obsesif kompulsif bozukluk (OKB) nedir? Belirtileri nelerdir?*. Erişim Adresi: <https://www.memorial.com.tr/saglik-rehberi/obsesif-kompulsif-bozukluk-okb-nedir-belirtileri-nelerdir>.
- Adana Büyükşehir Belediyesi, (2020). *Yeni Koronavirüs hastalığı (COVID-19)*. Erişim Adresi: <https://www.adana.bel.tr/corona-virus>.
- Ağrı Belediyesi, (2020). *Ağrı'da sağlıkçılara şehir içi ulaşım ücretsiz*. Erişim Adresi: <https://agri.bel.tr/agrida-saglikcilara-sehir-ici-ulasim-ucretsiz/281/>.
- Aksaray Belediyesi, (2020). *Aksaray Belediyesi evde kalan ailelerin ihtiyacını karşılıyor*. Erişim Adresi: https://www.aksaray.bel.tr/haberler-78/aksaray-belediyesi-evde-kalan-ailelerin-ihtiyacini-karsiliyor_02-04-2020.
- Antalya Büyükşehir Belediyesi, (2020). *AESOB'tan Başkan Böcek'e destek teşekkürü*. Erişim Adresi: <https://antalya.bel.tr/Haberler/HaberDetay/?Id=7974&CategoryName=Genel&NewsOnPage=7&PageID>.
- Aslan, R. (2020). Kovid-19 fizyoloji ve psikolojiyi nasıl etkiliyor?. *Göller Bölgesi Aylık Ekonomi ve Kültür Dergisi*, 8(88), 47-53.

- Atalı, L., Altuntaş, T. & Tarım, T. (2020). Koronavirüs (COVID-19) salgını sürecinde büyükşehir belediyelerinin spor ve fiziksel aktiviteye yönelik hizmetlerinin incelenmesi. *FOCUSS Spor Yönetimi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 46-64.
- Bilgiç, A. K. (2020). Covid 19 ile mücadelede yerel yönetimlerin genel görünümü. *İdealkent*, 31(11), 2602-2133.
- Bilgili, M. Y. (2020). Merkezi yönetim, yerel yönetimler ve Koronavirüs (Covid-19) salgını. *Turkish Studies*, 15(6), 219-235.
- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, LE, Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N. & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: Rapid review of the evidence. *Lanset* 395(14), 912-920.
- Chua, S. E., Cheung, V., McAlonan, G. M., Cheung, C., Wong, J. W., Cheung, E. P., Tsang, K. W, Choy, K. M., Chung, M.C., Lee, P. W. H. & Tsang, K. W. T. (2004). Stress and psychological impact on SARS patients during the outbreak. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 49(6), 385-390.
- Erzurum Büyükşehir Belediyesi, (2020a). *Büyükşehir covid-19 mücadelesinde takdir topluyor*. Erişim Adresi: <https://www.erkurum.bel.tr/GuncelHaber-buyuksehir-covid-19-mucadelesinde-takdir-topluyor/30/818726.html>.
- Erzurum Büyükşehir Belediyesi, (2020b). *Başkan Sekmen: Covid-19 ile mücadelemiz tüm hızıyla sürüyor*. Erişim Adresi: <https://www.erkurum.bel.tr/GuncelHaber-baskan-sekmen-covid-19-ile-mucadelemiz-tum-hizliyasuruyor/30/821725.html>.
- Eskişehir Büyükşehir Belediyesi, (2020). *Hayvanat bahçesi instagram üzerinden kapılarını ziyarete açtı*. Erişim Adresi: http://www.eskisehir.bel.tr/icerik_dvm.Php?icerik_id=5729&cat_icerik=1&menu_id=24.
- Gao J, Zheng P, Jia Y, Chen H, Mao Y, Chen S, Wang Y & Fu H, Dai J. (2020). Mental health problems and social media exposure during COVID-19 outbreak. *Plos One*, 15(4), s. 1-10.
- Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, (2020). *Büyükşehir, halk otobüsü şoförleri için Pandemi eğitimlerine başladı*. Erişim Adresi: <https://www.gaziantep.bel.tr/tr/haberler/buyuksehir-halk-otobusu-soforleri-icin-pandemi-egitimlerine-basladi>.
- Gemlik Belediyesi, (2020). *Belediye pandemi madurlarından kira almayacak*. Erişim Adresi: <http://gemlik.bel.tr/tr/belediye-pandemi-madurlarindan-kira-almayacak?n=4867>.
- İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü, (2020). *Korona Virüs Pandemisinde online ruhsal destek*. Erişim Adresi: <https://istanbulism.saglik.gov.tr/TR,180686/korona-virus-pandemisinde-online-ruhsal-destek.html>.
- İzmir Büyükşehir Belediyesi, (2020). *Evinde Covid tedavisi görenlere Büyükşehir'den yemek*. Erişim Adresi: <https://www.izmir.bel.tr/tr/Haberler/evinde--covid-tedavisi-gorenlere-buyuksehir-den-yemek/44356/156>.
- Karadeniz, Y. (2020). *Türkiye belediyeleri pandemi sürecinde dünyaya örnek oldu*. Erişim Adresi: <https://www.dunya.com/yurttan-haberler/turkiye-belediyeleri-pandemi-surecinde-dunyaya-ornek-oldu-haberi-470920>.
- Kastenbaum R. (2007). *Death anxiety*. USA Tempe AZ: Arizona State University.
- Kayseri Büyükşehir Belediyesi, (2020). *Büyükşehir'den çocuklara özel maske*. Erişim Adresi: <https://www.kayseri.bel.tr/haberler/buyuksehirden-cocuklara-ozel-maske>.
- Konya Belediyesi, (2020). *Konya büyükşehir'den Koronavirüs tedbirleri*. Erişim Adresi: <https://www.konya.bel.tr/haberayrinti.php?haberID=7306>.
- Malatya Büyükşehir Belediyesi, (2020). *Büyükşehir Belediyesi esnaf için Pandemi paketi açıkladı*. Erişim Adresi: <http://m.malatya.bel.tr/icerik/18/8812/buyuksehir-belediyesi-esnaf-icin-pandemi-paketi-acikladi.aspx>.
- Niğde Belediyesi, (2020). *Başkan Özdemir'den filyasyon ekiplerine moral ziyareti*. Erişim Adresi: <https://nigde.bel.tr/icerik/25/1241/baskan-ozdemirden-filyasyon-ekiplerine-moral-ziyareti.aspx>.
- Peker, D. & Köseoğlu, İ. (2021). Koronavirüs (Covid- 19) salgınında krizle mücadelede yerel yönetimlerin rolü: Beş büyükşehir belediyesinde bir analiz. *ASSAM Uluslararası Hakemli Dergi*. 8(18), 87-102.
- Sağlık Bakanlığı (2020a). *Covid-19 rehberi*. Erişim Adresi: <https://khgmstokyonetimdb.saglik.gov.tr/Eklenti/37044/0/covid-19rehberipdf.pdf>.
- Sağlık Bakanlığı. (2020b). *Yeni koronavirüs enfeksiyonu Türkiye'deki güncel durum*. Erişim Adresi: <https://covid19.saglik.gov.tr>.
- Silver, C. & Hyman, D. A. (2020). *Covid-19: A case study of government failure*. Retrieved from <https://www.cato.org/pandemics-policy/covid-19-case-study-government-failure>

Karataş, A., & Gördeles-Beşer, N. (2021). Yerel yönetim birimleri olarak belediyelerin salgın hastalıklar konusundaki sorumlulukları: Covid 19 Pandemisi örneği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1340-1351.

- Switzer, D., Wang, W. & Hirschvogel, L. (2020). Municipal utilities and COVID-19: Challenges, responses, and collaboration. *American Review of Public Administration*, 50(6-7), 577–583.
- Taylor, S. (2019). The psychology of pandemics: Preparing for the next global outbreak of infectious disease. Retrieved from <https://cambridgescholars.com/product/978-1-5275-3959-4>.
- T.C. 1982 Anayasası. Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>.
- The New York Times. (2020). Like a horror movie’: A small border hospital battles the Coronavirus. Retrieved from <https://www.nytimes.com/2020/08/04/us/texas-coronavirus-rio-grande-valley-starr-county.html>.
- Uğraş Dikmen, A., Kına, H. M., Özkan, S., & İlhan, M. N. (2020). COVID-19 epidemiyolojisi: Pandemiden ne öğrendik. *Journal of Biotechnology and Strategic Health Research*, 1(Özel Sayı), 29-36.
- Varcan, N. (2013). “Yerel yönetimlerin kavramsal yapısı”, İçinde *Yerel yönetimler*, C. Hacıköylü (Ed.), ss.2-20. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 292.
- Wang, J., & Wang, Z. (2020). Strengths, weaknesses, opportunities and threats (swot) analysis of China’s prevention and control strategy for the COVID-19 epidemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(7), 1-17.
- Wang, C., Pan, R., Wan, X., Tan, Y., Xu, L., Ho, CS. & Ho, RC. (2020). Immediate psychological responses and associated factors during the initial stage of the 2019 Coronavirus Disease (COVID-19) epidemic among the general population in China. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(5), 1-25.
- Yıldız, İ., Çıkrıkçılı, U. & Yüksel, Ş. (2020). Karantinanın ruhsal etkileri ve koruyucu önlemler. *Türkiye Psikiyatri Derneği*. Erişim Adresi: <https://www.psikiyatri.org.tr/TPDData/Uploads/files/KarantinaCOVID.pdf>.
- 5393 Sayılı Belediye Kanunu. Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5393.pdf>.
- 442 Sayılı Köy Kanunu. Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.442.pdf>.
- 5216 Sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu. Erişim Adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5216.pdf>.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : 1. yazar Dr. Öğretim üyesi Burcu Abdullah KARATAŞ, çalışmanın tüm bölümlerinde literatür, veri toplama aşamalarında katkı sağlamıştır. 2. yazar Nalan GÖRDELES BEŞER, çalışmanın literatür ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %75, 2. yazarın katkı oranı: %25'tir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The 1st author, Abdullah KARATAŞ, contributed to the literature, data collection in all parts of the study. The 2nd author, Nalan GÖRDELES BEŞER, contributed to the literature and control stages of the study. Contribution rate of 1st author: 75%, 2nd author's contribution rate: 25%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1352-1363

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1352-1363

<http://dergipark.org/tr/pub/ohuiibf/>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.871754

Geliş Tarihi / Received: 31.01.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 23.06.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

İLERİ TEKNOLOJİ MAL İHRACATI VE AR-GE HARCAMALARI İLİŞKİSİ: TÜRKİYE İÇİN YAPISAL KIRILMALI BİR UYGULAMA

Hüseyin ÇELİK¹

Öz

Hangi gelişmişlik düzeyinde olursa olsun bir ülke için ekonomik büyümenin sağlanması ve sürdürülebilirliği önemli bir hedeftir. Bu hedefin gerçekleşmesini sağlayan iktisadi aktivitelerin içerik ve özellikleri de önemlidir. Bir ülkedeki teknolojik altyapının iyi olması, teknolojik ürünler üretmesine de zemin hazırlayacaktır. Bu durum, ilgili ülkenin ileri teknoloji ürünlerini ihraç etmesine olanak sağlayarak rekabet gücünü arttıracaktır. Buradan hareketle Ar-Ge harcamaları ile ileri teknoloji ihracatı arasında etkileşim ve etkileşimin yönü merak edilen bir noktadır. Bu açıdan da teknolojik yatırımların ve üretimin gerçekleşmesi için Ar-Ge harcamalarının düzeyi, üstünde durulması gereken bir husustur. Bu çalışmanın amacı da Ar-Ge harcamalarının ileri teknoloji mal ihracat rekabet gücü üzerindeki etkisini araştırmaktır. Literatürde ileri teknoloji mal ihracatı ve Ar-Ge harcamaları arasındaki ilişkiyi inceleyen diğer çalışmalardan farklı olarak bu çalışmada, ileri teknoloji ihracatı rekabet gücü ile Ar-Ge harcamaları arasındaki ilişkisi incelenmiştir. Çalışma Türkiye için gerçekleştirilmiş ve 1990-2017 dönemini kapsamaktadır. Yöntem olarak yapısal kırılmalı Narayan & Popp (2010) birim kök testi, Hatemi-j (2008) yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi ve FMOLS katsayı tahmincisi kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, ileri teknoloji mal ihracatı rekabet gücü ile Ar-Ge arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki mevcuttur. Ar-Ge harcamaları %1 arttığında, ileri teknoloji mal ihracatı rekabet gücünü 0.1603 arttırmaktadır.

Anahtar Kelime : Rekabet gücü, Yapısal kırılmalar, Ar-Ge, İleri teknoloji ihracatı, Hatemi-j eşbütünleşme.

Jel Sınıflandırması : C22, F14.

¹ Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, huseyinclk17@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2455-9381.

Atıf / Citation (APA6):

Çelik, H. (2021). İleri teknoloji mal ihracatı ve Ar-Ge harcamaları ilişkisi: Türkiye için yapısal kırılmalı bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1352-1363. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.871754>.

NEXUS BETWEEN HIGH-TECH GOODS EXPORT AND R&D EXPENDITURE: A STRUCTURAL BREAK ANALYSIS FOR TURKEY

Abstract

For a country that regardless of its level of development, it is an important goal that ensuring and sustaining economic growth. The content and characteristics of the economic activities that ensure the realization of this goal are also important. The good technology infrastructure in a country will prepare the ground for producing technological products. This will allow the relevant country to export high technology products, increasing its competitiveness. From this point of view, the effect of the relationship between R&D expenditures and high technology exports and the direction of this effect is a curious point. In this respect, the level of R&D expenditures should be considered in order to realize technological investments and production. This paper aims to research impact of R&D expenditure on high-tech goods export competitiveness. This study difference from other study that investigate relationship between high-tech goods export and R&D expenditure in the literature, to investigate relationship between high-tech goods export competitiveness and R&D expenditure. The study is realized for Turkey and covered 1990-2017 periods. As methods; Narayan Popp (2010) structural break unit root test, Hatemi-j (2008) structural break cointegration test and FMOLS coefficient estimator were used. According the result obtained, it has a positive and significant relationship between high-tech goods export competitiveness and R&D expenditure. When R&D expenditure increase %1, high-tech goods export competitiveness increases 0.1603.

Key Words : Competitiveness, Structural break, R&D, High-tech export, Hatemi-j cointegration.

Jel Classification : C22, F14.

GİRİŞ

Bir ülke sürdürülebilir bir ekonomik büyüme gerçekleştiren, bu büyümenin diğer ülkelerle arasında olan büyüme farkını kapatması ve hane halkı için de kapsayıcı bir büyüme olarak gerçekleşmesi önemli bir husustur. Bu hususun gerçekleşme sürecine katkı sağlayacak birçok mikro ve makroekonomik unsurdan söz edilmesi mümkündür. Ayrıca ekonomideki üretim faktörlerinin etkin ve verimli kullanılmasının sonucunda üretilen mal ve hizmetlerin uluslararası piyasalara sunulabilecek özellik ve içerikte olması da hem ekonomik büyümeyi hem de rekabet gücünün elde edilmesine olanak sağlayacaktır (Çetin, 2016).

İktisadi açıdan teknoloji bu kadar önemliyken literatüre bakıldığında, 1960'lara kadar teknolojinin dışsal bir faktör olarak ele alındığı görülebilmektedir. Posner (1961)'in ortaya koyduğu Teknoloji Yenilik Teorisi ve daha sonra Vernon (1966)'un ileri sürdüğü Ürün Dönemleri Teorisi, teknolojiye yönelik geleneksel yaklaşımları bir kenara koyarak, teknolojinin iktisadi süreçlerde içsel bir faktör olarak ele alınması gerektiğini savunmuştur. Buna bağlı olarak sermaye ve emek yoğunluğuna sahip ülkelerin üretimdeki rekabet üstünlüğü, zamanla yeniliği üretim süreçlerine dahil eden ülkelere kayacaktır. Dolayısıyla yenilikçi yatırım ve girişimler, rekabet gücünün elde edilmesi ve artırılması bakımından önem arz etmektedir (Yıldırım & Kesikoğlu, 2012: 166).

Yenilik ve buluşların ortaya çıkarılması, geliştirilmesi ve üretim süreçlerine etkin bir şekilde entegre edilmesi bakımından Ar-Ge yatırımları kilit bir role sahiptir. Ar-Ge yatırımlarına gerekli finansal ve mali destekleri sağlayan ülkeler, diğer ülkelere göre teknolojik yoğunluğu yüksek mallar üreterek rekabet gücünü attırmaktadırlar. Genel olarak Ar-Ge yatırımlarının ihracat rekabet gücü üzerindeki etkileri iki farklı şekilde ele alınmaktadır. Bunlardan ilki, girdi yaklaşımı, diğeri ise çıktı yaklaşımıdır. Girdi yaklaşımında, yeni buluş ve teknikler üretme döneminde kullanılan Ar-Ge yatırımları, Ar-Ge personeli gibi unsurların ihracat

üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Çıktı yaklaşımında ise, Ar-Ge faaliyetleri sonucunda elde edilen patentlerin ihracat üzerindeki etkisi ele alınmaktadır (Özçelik, Aslan, & Özbek, 2018: 59). Nitekim literatüre bakıldığında girdi yaklaşımı ile ortaya konulan birçok çalışma mevcuttur ve genellikle Ar-Ge yatırımları ile ihracat arasında pozitif bir ilişki olduğu görülmektedir (Şahbaz, Yanar, & Adıgüzel, 2014; Erdil, Bakır, & Ayar, 2017; Wang, 2011). Bu çalışmada ise girdi yaklaşımına göre Ar-Ge yatırımlarının ihracat üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Ancak önceki çalışmalara bakıldığında genellikle salt ileri teknoloji ihracatı veya genel ihracat verileri yardımı ile Ar-Ge yatırımlarının ihracat üzerindeki etkilerinin incelendiği, çalışmanın örnekleme dâhil olmayan diğer ülkelerin ileri teknoloji ihracatı düzeyi dikkate alınmadığı görülmektedir. Dolayısıyla ileri teknoloji ihracatındaki rekabet gücü düzeyi göz ardı edilmiştir. Bu çalışmada ise diğer çalışmalardan farklı olarak girdi yaklaşımı ile Ar-Ge yatırımlarının ileri teknoloji ihracat rekabet gücü üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu bağlamda çalışmada salt ihracat verileri kullanılmayıp, Türkiye'nin ileri teknoloji ihracat verileri ve diğer ülkelerin ileti teknoloji ihracat verileri kullanılarak Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler İndeksi (AKÜ) yardımıyla elde edilen rekabet gücü katsayı değerleri ile Ar-Ge yatırımları arasındaki ilişki ele alınmıştır. Böylece Ar-Ge yatırımlarının ileri teknoloji ihracat rekabet gücü üzerindeki etkisinin ortaya konulması açısından daha reel sonuçlar elde edilmesi hedeflenmiştir.

Bu amaç doğrultusunda çalışmanın giriş bölümünden sonra Ar-Ge harcamalarının ileri teknoloji ihracatı üzerindeki etkisini ülkeler bazında ele alan çalışmalar, literatür bölümünde sunulmuştur. Daha sonraki bölümde ekonometrik yöntemlerin teorik alt yapısı ve elde edilen ampirik sonuçlar verilmiş, son olarak sonuç bölümünde ise elde edilen bulguların genel değerlendirilmesi ve önerilere yer verilmiştir.

I. LİTERATÜR

Literatürde ileri teknoloji mal ihracatı ve Ar-Ge ilişkisini inceleyen çalışmalara bakıldığında zaman serisi ve panel veri yöntemleri ile gerçekleştirilmiştir. Genel itibarıyla ileri teknoloji mal ihracatı ile Ar-Ge harcamaları arasında pozitif ilişki bulunmuştur. Literatürde ileri teknoloji ihracatı ile Ar-ge harcamaları arasındaki ilişkiyi ele alan birçok çalışma mevcut olup bu çalışmalardan bir kısmı aşağıda Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. Literatür Taraması

Yazar	Ülke(ler) ve Dönem	Yöntem	Sonuçlar
Canbay (2020)	Türkiye 2004-2017	ARDL	Pozitif
Bişen (2019)	Düşük ve Orta Gelir Grubundaki 22 Ülke 2000-2015	Regresyon Analizi	Pozitif
Ackrill & Çetin (2019)	Yeni Sanayileşen Ülkeler 1996-2014	Eşbütünleşme Nedensellik	Pozitif YTH \leftrightarrow Ar-Ge
Sarıdoğan (2019)	Türkiye ve AB Ülkeleri 2000-2016	Nedensellik Eşbütünleşme	YTH \leftarrow Ar-Ge Pozitif
Boz, Bayramoğlu, Gültekin (2019)	BRICS ve MIST Ülkeleri 2000-2015	Nedensellik	YTH \leftarrow Ar-Ge YTH \leftrightarrow Ar-Ge
Gaberli (2018)	G7 ülkeleri 1996-2014	Panel Regresyon	Pozitif
Özçelik, Aslan, Özbek (2018)	10 OECD ülkesi 1996-2014	Eşbütünleşme Nedensellik	Pozitif YTH \leftrightarrow Ar-Ge
Ayar & Erdil (2018)	313 ihracatçı Firma	CATI Yöntemi	Pozitif
Çapık & Kaygısız (2018)	Türkiye 1993-2016	Eşbütünleşme	Pozitif
Külünk (2018)	Türkiye 1996-2016	Regresyon	Pozitif
Şahin & Toramanlı (2018)	10 OECD Ülkesi	Nedensellik	YTH \leftarrow Ar-Ge
Karasaç & Sağın (2018)	35 Avrupa Ülkesi 2008-2015	Regresyon Analizi	Pozitif
Alper (2017)	Türkiye 1990-2015	Nedensellik	YTH \leftrightarrow Ar-Ge
Özkan & Yılmaz (2017)	12 AB ülkesi ve Türkiye 1996-2015	Nedensellik Eşbütünleşme	YTH \leftarrow ArGe Pozitif
Çetin (2016)	Yeni Sanayileşen Ülkeler 1996-2013	Nedensellik Regresyon	YTH \leftarrow ArGe Pozitif
Şahbaz, Yanar, Adıgüzel (2014)	17 AB ülkesi ve Türkiye 1996-2011	Nedensellik Eşbütünleşme	YTH \leftrightarrow ArGe Pozitif
Kılıç, Bayar, Özekicioğlu (2014)	G8 ülkeleri 1996-2011	Nedensellik Katsayı Tahmini	YTH \leftrightarrow ArGe Pozitif
Meo & Usami (2014)	47 Avrupa Ülkesi 1996-2011	Korelasyon analizi	Pozitif
Sand & Ciocanel (2014)	26 AB ülkesi 2008-2010	Regresyon analizi	Pozitif
Göçer (2013)	11 Asya Ülkesi 1996-2012	Panel Nedensellik Eşbütünleşme	YTH \leftarrow ArGe Pozitif
Alemu (2013)	11 Doğu Asya Ülkesi 1994-2010	GMM	Pozitif
Uzay, Demir, Yıldırım (2012)	Türkiye 1995-2005	Regresyon	Pozitif
García-Manjón & Merino (2012)	754 Avrupa Firması 2003-2007	Panel Regresyon	Pozitif
Özer & Çiftçi (2009)	OECD Ülkeleri 1993-2005	Panel Regresyon	Pozitif
Wang (2009)	Tayvan 2001-2008	Regresyon	Pozitif
Braunerhjelm & Thulin (2008)	19 OECD Ülkesi 1981-1999	Panel Regresyon	Pozitif

Tablo 1'den ileri teknoloji ihracatı ve Ar-Ge harcamaları arasındaki ilişkiyi ele alan çalışmalar incelendiğinde zaman serileri ve panel veri yöntemleri ile birçok çalışmanın gerçekleştirildiği görülmektedir. Tablo 1'den de görüldüğü üzere ileri teknoloji ihracatı ve Ar-Ge harcamaları arasında genel olarak pozitif ilişki elde edildiği görülmektedir. Bu çalışmada gerçekleştirilecek ampirik uygulamalardan da literatüre paralel olarak ileri teknoloji ihracatı ve Ar-Ge harcamaları arasında pozitif bir ilişki elde edilmesi beklenmektedir.

II. MODEL VE VERİ SETİ

Çalışmada Ar-Ge harcamalarının ileri teknoloji ihracat rekabet gücü üzerindeki etkisi araştırılmaktadır. Seriler arasındaki ilişkiyi ortaya koymak için Denklem (1)'deki modelle tahmin yapılmıştır. $\ln RCAYti$, ileri teknoloji ihracatını temsilen STIC Rev.3 sınıflandırmasına göre zor taklit edilebilen Ar-Ge bazlı malların (STIC 57, STIC 7 (75, 76,78 Hariç), STIC 87, STIC 88) toplam ihracatının Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ) İndeksi ile hesaplanan rekabet gücü katsayısının doğal logaritmasını ifade etmektedir. $\ln ArGe$, ise Ar-Ge yatırım harcamalarının doğal logaritmasını ifade etmektedir.

$$\ln RCAYti = \gamma_0 + \gamma_1 \ln ArGe + \alpha_t \quad (1)$$

Zor taklit edilebilen Ar-Ge bazlı malların ihracat verileri UNCOMTRADE veri tabanından ve Ar-Ge yatırım harcamaları verisi TÜİK'ten alınmıştır. Çalışma Türkiye için yapılmış olup veriler 1990-2017 dönemini kapsayan yıllık frekanstadır.

III. YÖNTEM VE AMPİRİK BULGULAR

III.I. Narayan-Popp (2010) Kırılmalı Birim Kök Testi

Narayan & Popp (2010)'ın geliştirdiği birim kök testi, ADF tipi bir testi olup iki kırılmayı dikkate almaktadır. Bu testte iki farklı durumun altı çizilmektedir. İlk olarak trendli serilerin seviyede iki kırılmanın meydana gelmesi, diğeri ise trendli modellerin hem seviyede hem de eğimde kırılmaların meydana gelmesidir. Ayrıca Monte Carlo simülasyonları kullanılarak daha doğru boyutta, kararlı güçte ve kırılmalar daha doğru şekilde tanımlanması sağlanmaktadır. Trendli serilerin hem seviyede (model M1) hem de seviyede ve eğimde (model M2) model spesifikasyonlarının ortak bileşeni olan d_t aşağıdaki şekilde tahmin edilmektedir (Naraya & Popp, 2010: 1-5):

$$d_t^{M1} = \alpha + \beta t + \Psi^*(L)(\theta_1 DU'_{1,t} + \theta_2 DU'_{2,t}), \quad (2)$$

$$d_t^{M2} = \alpha + \beta t + \Psi^*(L)(\theta_1 DU'_{1,t} + \theta_2 DU'_{2,t} + \gamma_1 DU'_{1,t} + \gamma_2 DU'_{2,t}) \quad (3)$$

İle

$$DU'_{i,t} = 1(t > T'_{B,i}), \quad DT'_{i,t} = 1(t > T'_{B,i})(t - T'_{B,i}), \quad i = 1,2. \quad (4)$$

Burada, $T'_{B,i}$, $i = 1,2$. doğru kırılma tarihlerini, θ_1 ve γ_1 ise sırasıyla seviyede ve eğimde kırılmayı temsil etmektedir.

Model M1 aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.:

$$y_t^{M1} = \rho y_{t-1} + \alpha_1 + \beta^* t + \theta_1 D(T'_B)_{1,t} + \theta_2 D(T'_B)_{2,t} + \delta_1 DU'_{1,t-1} + \delta_2 DU'_{2,t-1} + \sum_{j=1}^k \beta_j \Delta y_{t-j} + e_t, \quad (5)$$

İle

$$\alpha_1 = \Psi^*(1)^{-1}[(1 - \rho)\alpha + \rho\beta] + \Psi^{*'}(1)^{-1} (1 - \rho)\beta \quad (6)$$

Burada $\Psi^{*'}(1)^{-1}$, ortalama gecikme uzunluğudur.

Model M2 ise aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir.:

$$y_t^{M2} = \rho y_{t-1} + \alpha^* + \beta^* t + k_1 D(T'_B)_{1,t} + k_2 D(T'_B)_{2,t} + \delta_1^* DU'_{1,t-1} + \delta_2^* DU'_{2,t-1} + \gamma_1^* DU'_{1,t-1} + \gamma_2^* DU'_{2,t-1} + \sum_{j=1}^k \beta_j \Delta y_{t-j} + e_t \quad (7)$$

Burada $k_i = (\theta_i + \gamma_i)$ $\delta_i^* = (\gamma_i - \theta_i)$ ve $\gamma_i^* = -\theta_i$, $i = 1, 2$.

$H_0: \rho = 1$

$H_1: \rho < 1$

Alternatif hipoteze karşı, temel hipotezin reddi, serinin iki yapısal kırılma ile birlikte durağan olduğu anlamına gelmektedir (Narayan & Popp, 2010: 6).

Tablo 2. Narayan ve Popp (2010) Kırılmalı Birim Kök Test Sonuçları

Seriler	t-İstatistik	Kırılma Tarihleri
lnRCA _{yiti}	-0.5494	2001;2011
lnAr-Ge	-3.494	1999;2002
d(lnRCA _{yiti})	-5.485*	2001;2011
d(lnAr-Ge)	-6.491*	1996;2002

Tablo kritik değerleri -5.259(%1), -4.514 (%5) ve -4.143 (%10) şeklindedir (Narayan ve Popp, 2010: 22). * %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Narayan & Popp (2010) birim kök test sonuçları Tablo 2’de gösterilmiştir. Elde edilen bulgulara göre düzeyde hem rekabet gücü katsayısı hem de Ar-Ge yatırım harcamaları değişkenleri için t-istatistikleri kritik değerlerden büyük olduğundan temel hipotez reddedilmiştir. Yani serilerin yapısal kırılmalar altında seviyede birim köklü olduğu görülmektedir. Serilerin birinci farkta %1 anlamlılık düzeyinde durağan hale geldiği gözlemlenmektedir. Dolayısıyla serilerin eşbütünleşik olduğu söylenebilir. Ayrıca ilgili dönemde serilere ait kırılma tarihleri de Tablo 2’den görülmektedir. Her iki değişkende 2001 krizinin etkileri 2001 ve 2002 tarihlerinde kırılmalar olarak gözlemlenmiştir.

III.I. Hatemi-J (2008) Eşbütünleşme Testi

Birim kök bakımından I(1) olan değişkenler arasında eşbütünleşme analizi ampirik çalışmaların bir parçasıdır. Bu eşbütünleşme testlerinin çoğu I(1) olan değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit etmede kalıntı temelli ve basit olduklarından sıkça kullanılmaktadır. Ayrıca bu testler, çalışma süreci boyunca serilerin aynı kaldığı varsayımına dayanmaktadır. Ancak gerçekte zaman boyutu içinde uzun dönemli ilişkinin değişmesine neden olacak diğer bir ifade ile kırılmalar meydana getirecek ekonomik krizler, teknolojik şoklar, ekonomik aktörlerin davranış ve tercihlerinde değişiklik, politika ve rejim değişiklikleri gibi nedenler bulunmaktadır. Zaman aralığı uzadıkça kırılma olasılıkları daha da artabilmektedir. Bu tür sorun ve nedenlerden hareketle Gregory ve Hansen (1996) tarafından geliştirilen yapısal kırılmalı eşbütünleşme vektöründe kırılmaları öngören bir test öne sürülmüştür. Hatemi-J (2008), Gregory ve Hansen (1996)’dan hareketle ADF, Za ve Zt yeni kritik değerler geliştirerek iki kırılmalı eşbütünleşme testini geliştirmiştir (Hatemi-j, 2008: 498).

İki yapısal kırılmanın etkilerini hem sabitte hem de eğimde açıklamak için matematiksel süreç aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (Hatemi-J, 2008: 499):

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 D_{1t} + \alpha_2 D_{2t} + \beta'_0 x_1 + \beta'_1 D_{1t} x_1 + \beta'_2 D_{2t} x_2 + u_t, \quad (8)$$

Burada D_{1t} ve D_{2t} kukla değişkeni temsil etmektedir.

$$D_{1t} = \begin{cases} 0, & \text{if } t \leq [n\tau_1] \\ 1, & \text{if } t > [n\tau_1] \end{cases}$$

ve

$$D_{2t} = \begin{cases} 0, & \text{if } t \leq [n\tau_2] \\ 1, & \text{if } t > [n\tau_2] \end{cases}$$

Burada, bilinmeyen parametreleri $\tau_1 \in (0,1)$ ve $\tau_2 \in (0,1)$ ile ilgili rejim değişim noktasının zamanlamasını ve köşeli ayıraç da tam sayıyı göstermektedir. Eşbütünleşme yoktur temel hipotezi, eşbütünleşme vardır alternatif hipotezine karşı, Denklem (7) için ADF testi ile belirlenir.

Z_a ve Z_t test istatistikleri öngörü düzeltmeli birinci dereceden seri korelasyon katsayı tahmini $\hat{\rho}^*$, aşağıdaki gibi gösterilmektedir.:

$$\hat{\rho}^* = \frac{\sum_{t=1}^{n-1} (\hat{u}_t \hat{u}_{t+1} - \sum_{j=1}^B \omega(j/B) \hat{\gamma}(j))}{\sum_{t=1}^{n-1} \hat{u}_t^2} \quad (9)$$

Z_a ve Z_t test istatistikleri ise aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.:

$$Z_a = n(\hat{\rho}^* - 1) \quad (10)$$

ve

$$Z_t = \frac{(\hat{\rho}^* - 1)}{(\hat{\gamma}(0) + 2 \sum_{j=1}^B \omega(j/B) \hat{\gamma}(j)) / \sum_{t=1}^{n-1} \hat{u}_t^2} \quad (11)$$

Denklemden, $\hat{\gamma}(0) + 2 \sum_{j=1}^B \omega(j/B) \hat{\gamma}(j)$, \hat{u}_t 'nin \hat{u}_{t+1} üzerine kurulan tahminin uzun dönemli varyans tahminidir. Buradaki üç istatistik standart olmayan dağılıma sahiptir. Diğer bir ifade ile ADF test istatistiğinin asimptotik dağılımı, Z_t istatistiği dağılımıyla aynıdır (Hatemi-j, 2008: 500).

Uygulanabilir test istatistikleri ise τ_1 ve τ_1 için, $\tau_1 \in T_1 = (0.15, 0.70)$ ve $\tau_2 \in T_2 = (0.15 + \tau_1, 0.85)$ bu testin en küçük değerleridir. Her test istatistiği için en küçük değerinin seçilmesinin nedeni, en küçük değerinin temel hipoteze karşı ampirik kanıt ortaya koymasındır. Bu test istatistikleri aşağıdaki gibi tanımlanır.:

$$ADF^* = \inf_{(\tau_1, \tau_2) \in T} ADF(\tau_1, \tau_2) \quad (12)$$

$$Z_t^* = \inf_{(\tau_1, \tau_2) \in T} Z_t(\tau_1, \tau_2) \quad (13)$$

$$Z_a^* = \inf_{(\tau_1, \tau_2) \in T} Z_a(\tau_1, \tau_2) \quad (14)$$

Burada $T = (0.15n, 0.85n)$. Yani verileri her iki tarafta %15 oranında kısaltma fikri Gregory ve Hansen'in (1996) aşamalarını takip ediyor. Aynı mantığa dayanarak, iki rejim değişikliği arasındaki mesafenin en az %15 olmasına izin verilmektedir (Hatemi-j, 2008: 500).

Tablo 3. Hatemi-J (2008) Kırılmalı Eşbütünleşme Sonuçları

Test İstatistikleri	Tahmin Edilen Test Değerleri	Kırılma Tarihleri
ADF*	-5.878***	1993;2000
Z_t^*	-12.042*	1997;2008

Model, sabitli model için Akkaike bilgi kriteri ve maksimum 3 gecikme uzunluğu ile tahmin edilmiştir. Tablo kritik değerleri -6.503 (%1), -6.015 (%5) ve -5.653 (%10) şeklindedir (Hatemi-J, 2008: 501). *,** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Tablo 3'te de Hatemi-J (2008) eşbütünleşme sonuçlarına yer verilmiştir. Serilerin %1 ve %5 anlamlılık düzeylerinde eşbütünleşme ilişkisine sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Türkiye ekonomisi için tarihe 2001 krizi olarak geçen krizin öncesi 2000 yılında bir kırılmanın ve 2008 küresel finansal krizi de kırılma dönemi olarak tespit edildiği görülmektedir.

III.III. FMOLS Katsayı Tahmincisi

FMOLS katsayı tahmini hesaplanma şekli aşağıda verilmiştir:

$$y_t = X_t' \beta + D_t' y_1 + u_{1t} \quad (16)$$

Eşitlikteki y_t , $I(1)$ bağımsız değişkeni ve X_t' ise $X_t = \tau_{21}' + \tau_{22}' + D_{2t} + e_{2t}$ ile $\Delta e_{2t} = u_{2t}$ ile ortaya konulan stokastik süreçlerdeki açıklayıcı değişkenleri göstermektedir. Ayrıca $D = (D_{1t}', D_{2t}')'$ deterministik trendine ait değişkenlerdir. u_{1t} ise sıfır ortalama ve kovaryanslı (Ω) hata terimini temsil etmektedir.

$$\theta_{FMOLS} = \begin{bmatrix} \beta \\ y_1 \end{bmatrix} = [\sum_{t=1}^T Z_1 Z_t']^{-1} \left[\sum_{t=1}^T Z_t y_t^+ - T \begin{bmatrix} \lambda_{12} \\ 0 \end{bmatrix} \right] \quad (17)$$

$Z_t = (X_t', D_t')'$ ve $y_t^+ = y_t - \hat{\omega}_{12} \hat{\Omega}_{22}^{-1} \hat{u}_2$ dönüştürülmüş verileri sağlamaktadır. $\hat{\lambda}_{12}^+ = \hat{\omega}_{12} \hat{\Omega}_{22}^{-1} \hat{u}_2$, $u_t = (\hat{u}_{1t}^{-1}, \hat{u}_{2t}^{-1})'$ eşitliği ile tahmin edilmiş olan uzun dönem kovaryans-varyans matrisleri ile ilgili unsurlarla tahmin edilen sapma düzeltme terimidir (Işık ve ark., 2017: 89).

Tablo 4. FMOLS Katsayı Tahmin Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Prob.
lnAr-Ge	0.1603	0.0000*

Model, sabitli model için Akkaike bilgi kriteri ve maksimum 3 gecikme uzunluğu ile tahmin edilmiştir. Bartlett kernel ve "Newey-West automatic" bandwidth methodu kullanılmıştır. *, %1 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

FMOLS katsayı tahmin sonuçlarına da Tablo 4'te yer verilmiştir. Ar-Ge harcamalarının ileri teknoloji mal ihracat rekabet gücü üzerinde pozitif ve istatistiksel anlamlılığa sahip bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Katsayı sonuçlarına göre Ar-Ge harcamalarında meydana Gelen %1'lik bir artış ileri teknoloji ihracatı rekabet gücünü 0.1603 kadar arttırmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Küreselleşme, kavramsal olarak ülkelerin sosyal, kültürel, yönetsel, iktisadi vd. birçok alanda genel bütünleşmesi olarak ele alınmaktadır. Geçmişten günümüze olmak üzere ve ilerleyen zaman zarfında ulusların bütünleşmesi yani küreselleşme artarak devam etmektedir. Küreselleşmeye paralel olarak bireylerin veya toplumların talep ettikleri malların benzerliği de artmaktadır. Diğer bir ifade ile ulusların talep yapıları birbirine benzemektedir. Bu durum karşısında her bir ülkenin uluslararası ticaretten kazançlı çıkma şansı da artmaktadır. Ancak geleneksel mal ve hizmetler ya da diğer bir ifade ile üretiminde özel bir teknik, bilgi ve teknoloji gerektirmeyen ve birçok ülke tarafından üretilebilen malları üreten ülkeler, uluslararası ticaretten yeteri payı alamayıp rekabet bakımından dezavantajlı durumda kalabilmektedir. Dolayısıyla teknoloji içeriği yüksek, taklit edilmesi zor ürünler üretilen uluslararası pazarlara sunabilen ülkeler, dış ticarete mutlak bir avantaj sağlayacaktır. Buradan hareketle, araştırma-geliştirme faaliyetlerine gerekli mali ve mali olmayan destekleri sağlayabilen, bilgi iletişim altyapısını güçlendiren ve yapılan buluş ve yenilikleri hukuki olarak güvence altında tutabilen ülkeler, her ülkede üretilemeyen yenilikçi ürünler üretebilecektir.

Bu çalışmada da uluslararası ticarete rekabetçi bir konumda olmaya olanak sağlayan faktörlerden olan Ar-Ge harcamaları ile yenilikçi üretim süreçlerinin bir sonucu olan ileri teknoloji ihracat rekabet gücü arasındaki ilişki Türkiye ekonomisi için yapısal kırılmalar altında incelenmiştir. 2001 krizi ve 2008 küresel krizinin kırılma tarihleri olarak görülmüştür. Yapılan ampirik uygulamalardan literatürdeki benzer çalışmalarla paralel sonuçlar elde edilmiştir. Her ülke gibi Türkiye için de son derece hayati önem taşıyan Ar-Ge harcamalarının, ileri teknoloji ihracat rekabet gücünü pozitif olarak arttırdığı ortaya konulmuştur. Türkiye, beşeri sermaye bakımından dinamik, çeşitli üretim faktörlerine yeterince sahip ve uluslararası pazarlara ulaşmada önemli bir jeopolitik konumda olan bir ülkedir. Dolayısıyla Türkiye'nin inşaat gibi sadece kısa vadede ekonomiyi pozitif etkileyen sektörler yerine, uzun vadede ekonomiyi güçlendirecek, uluslararası ticarete daha rekabetçi konuma getirecek ve halkın refah düzeyini kalıcı olarak arttıracak Ar-Ge faaliyetlerine, teknoloji ve bilgi iletişim altyapısına, eğitim yatırımlarına ağırlık vermesi gerektiğinin altı çizilmelidir.

KAYNAKÇA

- Ackrill, R., & Çetin, R. (2019). The impacts of patent and R&D expenditures on the high-tech exports of newly industrialised countries: A panel cointegration analysis. *Nottingham Unversity Discussion Papers In Economics*, 1-23.
- Akbulak, Y., & Akbulak, S. (ty). Türkiye'nin rekabet gücü bağlamında araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) faaliyetlerinin özendirilmesi. *Ekonomik Yorumlar*. Erişim adresi: http://www.ekonomikyorumlar.com.tr/files/articles/1526374706_5.pdf
- Alemu, A. (2013). The nexus between technological infrastructure and export competitiveness of high-tech products in East Asian economies. *Journal of Economic Development, Management, IT, Finance and Marketing*, 5(1), 14-26.
- Alper, A. E. (2017). Türkiye'de patent, Ar-Ge harcamaları, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Bayer-Hanck eş bütünleşme analizi. *3rd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)*.
- Ayar, B., & Erdil, T. S. (2018). İnovasyon ve Ar-Ge faaliyetlerinin ihracat performansına etkisi: Türk işletmeleri üzerine algısal bir araştırma. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 45-68. doi:10.14783/maruneri.vi.310750
- Boz, F. Ç., Bayramoğlu, T., & Gültekin, Ö. F. (2019). BRICS ve MIST ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ile yüksek teknoloji ürün ihracatı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1111-1124.

- Canbay, Ş. (2020). Türkiye'de araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının ihracat üzerindeki etkileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 131-140.
- Çapık, E., & Kaygısız Durgun, A. (2018). Ar-Ge harcamaları ve yüksek teknolojili ürün ihracatının büyümeye etkisi: Türkiye örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(4), 301-314. doi:http://dx.doi.org/10.11611/yead.463205
- Çetin, R. (2016). Yeni sanayileşen ülkelerde Ar-Ge harcamaları ve yüksek teknoloji ürünü ihracatı arasındaki ilişkinin panel veri analizi yöntemi ile incelenmesi. *İktisat Fakültesi Mecmuası*, 66(2), 30-43.
- Erdil, T. S., Bakır, N. O., & Ayar, B. (2017). İnovasyon, Ar-Ge ve tasarım faaliyetlerinin işletmelerin birleşik rekabet gücü üzerine etkisi: Türk işletmeleri üzerine bir araştırma. 2. *Pazarlama Kongresi*, (s. 1112-1132). Trabzon.
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge harcamalarının yüksek teknolojili ürün ihracatı, dış ticaret dengesi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Maliye Dergisi*, Temmuz-Aralık(165), 215-240.
- Gaberli, Ü. (2018). G7 ülkelerinde fikri mülkiyet haklarına yapılan ödemeler ve Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ihracatına etkisi: Bir panel veri analizi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, Temmuz(641), 67-82.
- Hatemi-j, A. (2008). Tests for cointegration with two unknown regime shifts with an application to financial market integration. *Empirical Economics*, 35, 497-505.
- Külünk, İ. (2016). Türkiye'de Arge harcamaları, ihracat ve büyüme arasındaki ilişki: 1996-2016. *Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 73-82.
- Kılıç, C., Bayar, Y., & Özekicioğlu, H. (2014). Araştırma geliştirme harcamalarının yüksek teknoloji ürün ihracatı üzerindeki etkisi: G-8 ülkeleri için bir panel veri analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık(44), 115-130.
- Karasaç, F., & Sağın, A. (2016). Kamu ve özel kesim Ar-Ge harcamalarının yüksek teknolojili malların ihracatına etkisi: Avrupa Ekonomileri Analizi. *Journal of European Theoretical and Applied Studies*, 6(1), 11-25.
- Meo, A. S., & Usami, A. M. (2014). Impact of R&D expenditures on research publications, patents and high-tech exports among european countries. *European Review for Medical and Pharmacological Sciences*, January, 1-9.
- Narayan, P. v. (2010). A new unit root test with two structural breaks in level and slope at unknown time. *Faculty of Business and Law*, 1-27.
- Özçelik, Ö., Aslan, V., & Özbek, R. İ. (2018). Ar-Ge harcamalarıyla yüksek teknoloji ihracatı arasındaki ilişki: Seçili 10 OECD ülkesi için panel veri analizi. *Kastamonu Üniversitesi İİBF Dergisi*, 20(3), 57-66.
- Özer, M., & Çiftçi, N. (2009). Ar-Ge harcamaları ve ihracat ilişkisi: OECD ülkeleri panel veri analizi. *Dumlupınar Üniversitesi sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan(23), 39-50.
- Özkan, G., & Yılmaz, H. (2017). Ar-Ge harcamalarının yüksek teknoloji ürün ihracatı ve kişi başı gelir üzerindeki etkileri: 12 AB ülkesi ve Türkiye için uygulama (1996-2015). *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(2), 1-12.
- Pontus, B., & Thulin, P. (2008). Can countries create comparative advantages? R&D expenditures, high-tech exports and countrysize in 19 OECD countries, 1981-1999. *International Economic Journal*, 22(1), 95-111. Retrieved from https://www.tandfonline.com/loi/riej20.
- Sandu, S., & Ciocanel, B. (2014). Impact of R&D and innovation on high - tech export. *Emerging Markets Queries in Finance and Business*, 2014(15), 80-90.
- Sarıdoğan, H. Ö. (2019). Türkiye ve AB ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ile yüksek teknolojili ürün ihracatı ilişkisi. *BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(2), 299-312.
- Şahbaz, A., Yanar, R., & Adıgüzel, U. (2014). Ar-Ge harcamaları ve ileri teknoloji mal ihracatı ilişkisi: Panel nedensellik analizi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 47-60.
- Şahin, D., & Toramanlı, G. (2018). Seçilmiş OECD ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ve yüksek teknolojili ürün ihracatı ilişkisinin analizi. *International Congress of Management, Economy and Policy 2018 Spring*, (s. 36-46). İstanbul.

Çelik, H. (2021). İleri teknoloji mal ihracatı ve Ar-Ge harcamaları ilişkisi: Türkiye için yapısal kırılmalı bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1352-1363.

- Uzay, N., Demir, M., & Yıldırım, E. (2012). İhracat performansı açısından teknolojik yeniliğin önemi: Türkiye imalat sanayi örneği. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(1), 147-160.
- Wang, C.-H. (2011). Clarifying the effects of R&D on performance: Evidence from the high technology industries. *Asia Pacific Management Review*, 16(1), 51-64.
- Yıldırım, E., & Kesikoğlu, F. (2012). Ar-Ge harcamaları ile ihracat arasındaki nedensellik ilişkileri: Türkiye örneğinde panel nedensellik testi kanıtları. *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 32(1), 165-180.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar tarafından beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : Çalışma tek yazar tarafından gerçekleştirilmiştir.

Teşekkür : yayın sürecince emeği geçen editör ve hakemlere teşekkür ederim.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The study was realized by a author.

Acknowledgement : I thank the editors and referees who contributed to the publication process

TÜRKİYE’DE FAİZ HİSTERİ ETKİSİ: DOĞRUSAL ve FOURIER BİRİM KÖK TESTLERİNDEN KANITLAR

Oğuzhan ŞENGÜL ¹

Öz

Tasarruf açığının yatırım kapasitesine olan negatif etkisini bertaraf etmek amacıyla ortaya çıkan yüksek faiz oranı; beraberinde birçok makroekonomik gösterge üzerinde olumsuz etki getirmektedir. Zira doğal faiz oranı ile cari faizler arasında süre ve miktar uyumsuzluğu merkez bankalarının para politikası etkinliğini azaltmaktadır. Asimetrik bilgi ve ters seçim şeklinde ortaya çıkan etkinliğini kaybetmiş para politikası piyasa başarısızlığına neden olmaktadır. Öte yandan merkez bankalarının kısa vadeli faizlerde istikrarı sağlaması hem fiyat istikrarına hem de finansal istikrara katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde küresel finans krizinin ortaya çıktığı 2008 yılının Ocak ayından 2020 yılının Ağustos ayına kadar geçen süre zarfında ticari bankalarca mevduatlara açılan bir aylık Türk Lirası mevduat faizlerinde histeri etkisi yaşanıp yaşanmadığı, doğrusal ve fourier birim kök testleri ile incelenmektedir. Zira bu çalışmanın temel amacı cari faiz oranlarının yüksek olması nedeniyle doğal faiz oranlarını kendine ve dolayısıyla yukarı doğru çekip çekmediğini tespit etmektir.

Ampirik analizler sonucunda doğrusal ve fourier birim kök testinde sabitli modelde histeri etkisinin yaşanmadığı görülmektedir. Öte yandan Sabit terimin ve trend değişkenin dahil edildiği modelde ise histeri etkisinin yaşandığına yönelik kanıtlar bulunmaktadır. Fourier grafiklerden gözleneceği üzere 2016 sonrası dönemde merkez bankasının para politikası uygulamaları piyasa başarısızlığına yol açarak histeri etkisinin yaşanmasına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler : Faiz Histerisi, Fourier Birim Kök Testi, Türkiye Ekonomisi.

Jel Sınıflandırması : E40, E22

¹ Dr., İlbank A.Ş., oguzhansengul2023@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3558-4996.

INTEREST HYSTERESIS EFFECT IN TURKEY: EVIDENCES FROM LINEAR AND FOURIER UNIT ROOT TESTS

Abstract

The high interest rate that emerged in order to eliminate the negative effect of the savings deficit on the investment capacity; brings with it a negative impact on many macroeconomic indicators. Because the time and quantity mismatch between the natural interest rate and the current interest rates reduces the monetary policy effectiveness of central banks. Monetary policy that has lost its effectiveness in the form of asymmetric information and adverse selection causes market failure. On the other hand, central banks' stabilization in short-term interest rates contributes to both price stability and financial stability.

In this study, it is analyzed that if there is a hysteresis effect in interest rate of monthly Turkish lira deposits hold in commercial banks in period covers January 2008 where global financial crisis started and August 2020. To do, linear and fourier unit root tests are employed. Because the main purpose of this study is to determine whether it pulls natural interest rates upwards due to its high current interest rates.

According to empirical results obtained from linear and fourier unit root tests, there is no hysteresis effect in model with constant. On the other hand, there are findings implying the existence of hysteresis. Moreover, fourier unit root test results show that hysteresis effect is powerful after 2016.

Keywords : Interest Hysteresis, Fourier Unit Root Test, Turkish Economy.

Jel Classification : E40, E22.

GİRİŞ

Gelişmekte olan ülkelerin tasarruf açığının yarattığı makro ekonomik sorunlara ilişkin Feldstein-Horioka bulmacası (Coakley ve ark., 1996, Blanchard ve Giavazzi, 2002, Fouquau ve ark., 2008), Fisher etkisi (Atkins 1989; Westerland, 2008; Cooray, 2003; Bayat et al., 2018), döviz kuru geçiş etkisi (Campa & Goldberg, 2005, Devereux & Engel, 2002), parasal aktarım kanalları (Demiralp ve ark., 2007, Uğur ve Bingöl, 2018, Şentürk ve ark., 2016), faiz oranlarında yakınsama (Özek, 2020) gibi birçok teorik ve ampirik çalışmaya konu olmuştur.

Tasarruf açığının yatırım kapasitesine olan negatif etkisini bertaraf etmek amacıyla ortaya çıkan yüksek faiz oranı; beraberinde birçok makroekonomik gösterge üzerinde olumsuz etki getirmektedir. Zira doğal faiz oranı ile cari faizler arasında süre ve miktar uyumsuzluğu merkez bankalarının para politikası etkinliğini azaltmaktadır. Asimetrik bilgi ve ters seçim şeklinde ortaya çıkan etkinliğini kaybetmiş para politikası piyasa başarısızlığına neden olmaktadır. Öte yandan merkez bankalarının kısa vadeli faizlerde istikrarı sağlaması hem fiyat istikrarına hem de finansal istikrara katkı sağlamaktadır.

Bu çalışmanın temel amacı, cari faiz oranlarının yüksek olması nedeniyle doğal faiz oranlarını kendine ve dolayısıyla yukarı doğru çekip çekmediğini tespit etmektir. Histeri etkisi olarak tanımlanan bu durum Türkiye ekonomisinde yaşanıyor ise kısa vadeli piyasa faizlerinde istikrarı sağlamaya yönelik para politikası önlemlerinin alınması, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının hem fiyat istikrarı hem de finansal istikrar hedefine ulaşılması konusunda önemli katkılar sağlayacaktır.

İktisat teorisinde ve ampirik çalışmalarda optimal faiz oranının ne olması gerektiği ve faiz histeri etkisine yönelik birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalarda doğrusal ve yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testlerini kullanılmaktadır. Ampirik iktisat literatürü incelendiği kadarıyla Türkiye ekonomisinde faiz histeri etkisini fourier birim kök testleri ile inceleyen çalışmalara rastlanmamıştır. Fourier birim kök testinin konvansiyonel birim kök testleri üzerindeki avantajları sayesinde literatürde bu konudaki önemli bir eksiklik giderilmeye çalışılacaktır.

Çalışmanın bu giriş bölümünün ardından, sonraki bölümde faiz histerisine yönelik teorik altyapı ve literatür incelemesine yer verilecektir. Akabinde ise Türkiye ekonomisinde Ocak 2008-Ağustos 2020 döneminde faiz histerisinin yaşanıp yaşanmadığına yönelik ampirik analizler yer almaktadır. Son bölümde ise değerlendirme ve politika önerileri yer almaktadır.

I. TEORİK ALTYAPI VE LİTERATÜR

İktisat teorisinde histeri etkisi başta işsizlik oranı ve faiz oranı gibi birçok makro ekonomik değişken üzerinde hem ampirik hem de teorik olarak test edilmektedir. Faiz histeri etkisi piyasa cari faiz oranlarının yüksek olması nedeniyle doğal faiz oranlarını da yukarı doğru çekmesi olarak tanımlanmaktadır (Craighead, 2019; Kwapil & Scharler, 2010). Piyasada oluşan cari faiz oranı ödünç alınan fonlar için ortaya konulan bedel olarak belirlenmektedir. Doğal faiz oranı ise sermaye arz ve talebine bağlı olarak belirlenen faiz oranıdır. Eğer bir ekonomi durağan durum dengede ise doğal faiz oranı ile piyasa cari faiz oranlarının birbirine eşit olması ve istikrarlı bir denge patikasında ilerlemesi gerekmektedir (Summers, 2014). Ortaya çıkan denge bıçak sırtı olmadığı için kurala dayalı politika uygulamaları her iki faiz oranını da birbirine eşitleyecektir (Dixit, 1989). Merkez bankaları para arzını artırmak suretiyle finansal ve reel sektör kredi taleplerine cevap verebilmekte ve faiz aktarım kanalı ile bankalar arası piyasada oluşan faiz oranlarının etkileyebilmektedir.

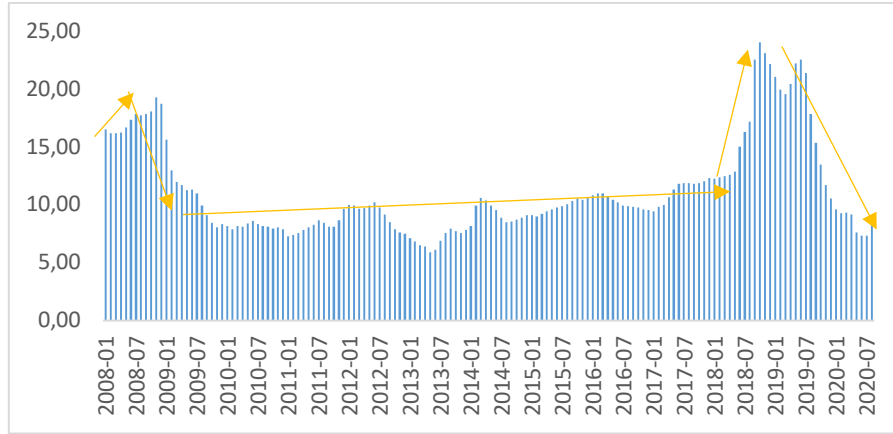
Ekonomide içsel ve dışsal şokların olmaması halinde parasal genişleme ile bankalar arası piyasada oluşan kısa vadeli piyasa cari faiz oranları aşağı yönlü düşüş trendine girmektedir (Sander & Kleimeier, 2001). Bu şekilde merkez bankalarının uyguladığı kurala dayalı para politikaları aracılığı ile cari piyasa faizleri ile doğal faiz oranlarını birbirine eşitlenmektedir. Öte yandan Keynesyen teoriye göre ödünç verilen fon arzının artması hane halkı marjinal tasarruf eğilimini azaltmakta ve marjinal tüketim eğilimlerini artırmaktadır. Piyasa cari faizlerinin azalması ile marjinal tüketim eğiliminin artması yatırımları artıcı etki yaratmaktadır. Sonuç olarak merkez bankalarının parasal genişleme dönemlerinde doğal faiz oranı ile piyasa cari faiz oranlarını etkileme yönünde para politikası uygulamaları bulunmaktadır (Dias & Shackleton, 2011). Ancak ödünç verilebilir fon artışı ticari bankaların kar maksimizasyonu hedefiyle borçlanma maliyetini yatırımın marjinal verimliliğinin altına düşürür. Bu durumda ters seçim ve ahlaki tehlike yaratarak piyasa başarısızlığına ortaya çıkmaktadır.

Literatürde faiz oranı histerisi konusunu inceleyen az sayıda çalışma bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Belke ve ark. (2019) tarafından ele alınmıştır. Yazarlar, Avrupa Birliği alanında uygulanan para politikalarının etkinliğini firma boyutundan makroekonomik boyuta taşımak suretiyle incelemişlerdir.

Konu ile ilgili bir diğer çalışma ise Rungcharoenkitkul ve ark. (2020) para politikası histerisini incelediği çalışmalarında, kısa dönemli çıktılar üzerine odaklanmanın para politikası histerisi oluşturduğu, düşük faiz oranlarının konjonktürel daralmalardaki finansal sistemin olumsuzluklarına duyarlılığının artmasına neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

II. AMPİRİK SONUÇLAR

Bu çalışmada küresel finans krizinin başlangıcı olan 2008 yılının Ocak ayından 2020 yılının Ağustos ayına kadar geçen süre zarfında ticari bankalarca mevduatlara açılan bir aylık Türk lirası mevduat faizlerinde histeri etkisi incelenmektedir. Çalışmanın uygulama bölümünde tanımlayıcı istatistikler ve daha sonra Kwiatowski ve ark. (1992, KPSS) tarafından geliştirilen doğrusal birim kök testi ile Becker ve ark. (2006) tarafından geliştirilen Fourier birim kök testi ile analiz edilmiştir.

Şekil 1. Faizlerin Ampirik Analiz Periyodu Boyunca Gelişimi

Ocak 2008-Ocak 2009 döneminde yaklaşık olarak %5 artan cari faiz oranları Ocak 2009 döneminden itibaren azalan ve nispeten yatay bir seyir izlemektedir. Piyasa faizlerinin söz konusu bu öngörülebilirliği Temmuz 2018'e kadar devam etmiştir. Ocak 2019'da ortaya çıkan nominal döviz kuru şokunu bertaraf etmek amacıyla merkez bankasının yüksek miktarda faiz artırımı seride kendisini göstermektedir. Ticari bankalarca mevduatlara açılan bir aylık Türk lirası mevduat faizlerinde Temmuz 2019'dan itibaren tekrar azalma trendine girdiği gözlemlenmektedir.

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	Faiz
Ortalama	11.24556
Medyan	9.904750
Maksimum	24.11000
Minimum	5.946000
Standart Sapma	4.150329
Çarpıklık	1.412798
Basıklık	4.127925
Jarque-Bera (JB)	58.62267
JB (Olasılık Değeri)	0.00***

Not: ***, ** ve * değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde alternatif hipotezin kabul edildiğini göstermektedir.

Ticari bankalarca mevduatlara açılan bir aylık Türk lirası mevduat faizleri en yüksek değerine Ekim 2018 döneminde, en düşük değerine ise Mayıs 2013 döneminde görülmüştür. Yine tanımlayıcı istatistiklerin yer aldığı Tablo 1'de değişkenin sağa çarpık ve dik olduğu görülmektedir. Jarque-Bera normal dağılım testinde ise olasılık değerlerine göre değişkenin normal dağılıma sahip değildir.

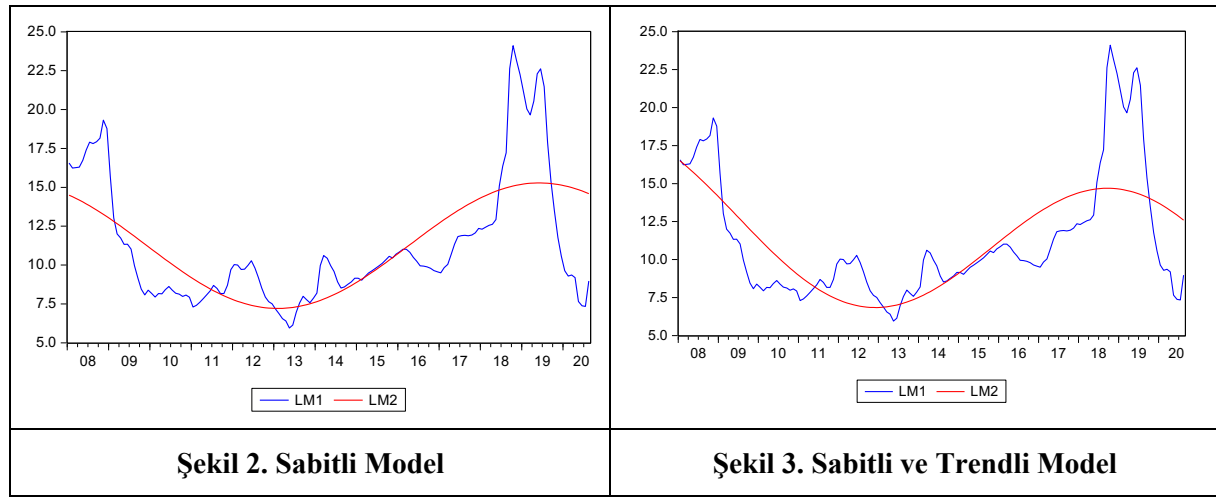
Tablo 2. Doğrusal KPSS ve Fourier KPSS Test Sonuçları

	Frekans (k)	Min KKT	FKPSS	F İstatistiği	KPSS
Sabitli Model	1	1362.624	0.0797	67.707	0.279
Sabitli ve Trendli Model	1	1279.769	0.0486***	70.476	0.204**

Notlar: FKPSS testinde k=1 için %1, %5 ve %10 anlam seviyesinde kritik değerler sırasıyla sabitli model için 0.131, 0.172 ve 0.269, sabitli ve trendli model için 0.047, 0.054 ve 0.071'dir. KPSS testinde %1, %5 ve %10 anlam seviyesinde kritik değerler sırasıyla sabitli model için 0.739, 0.463 ve 0.347, sabitli ve trendli model için 0.216, 0.146 ve 0.119'dur. ***, ** ve * değerleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam seviyelerinde serilerin durağanlıklarını göstermektedir.

Hem Kwiatowski ve ark. (1992) tarafından geliştirilen birim kök testinde hem de Becker ve ark. (2006) tarafından geliştirilen Fourier KPSS testinde boş hipotez değişkenin birim kök taşımadığı ve histeri etkisinin geçerli olmadığı, alternatif hipotez ise değişkenin birim kök taşıdığı ve histeri etkisinin geçerli olduğu şeklindedir. Eğer F test istatistiği kritik değerden büyük ise alternatif hipotez kabul edilmektedir. Eğer F test istatistiği kritik değerden küçük ise sıfır hipotezi kabul edilmektedir.

Tablo 2’de yer alan sonuçlara göre doğrusal KPSS testi ile fourier KPSS testinin sonuçları birbirleri ile tutarlı görülmektedir. Hem doğrusal KPSS testinde hem de fourier KPSS birim kök testinde yalnızca sabit terimin yer aldığı modelde ticari bankalarca mevduatlara açılan bir aylık Türk lirası mevduat faizlerinin birim kök sorunu yaşamadığı görülmektedir. Ancak sabit terimin ve trend değişkeninin dahil edildiği modelde ise fourier KPSS birim kök testinde %1 anlam seviyesinde, doğrusal KPSS birim kök testinde ise %5 anlam seviyesinde değişkenin birim kök taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 2 bir bütün halinde değerlendirildiğinde, sabit terimin dahil edildiği modelde histeri etkisinin olmadığı ancak trend değişkeninin dahil edildiği modelde ise histeri etkisinin yaşandığı görülmektedir.

2008 küresel ekonomik krizi nedeniyle ortaya çıkan likidite fazlası gelişmekte olan ülkelerde nominal faiz oranlarında azalma trendine destek olmuştur. Bu süre zarfında Türkiye ekonomisinde nominal döviz kurunda volatilité azalmış ve TCMB’nin döviz kuru geçiş etkisini göz ardı etmesine yardımcı olmuştur. Böylece para politikasına küresel rezerv paradan gelen destek ile faiz oranları düşük seviyeler gözlemlenmiştir. Her ne kadar ara dönemlerde dalgalanmalar olsa da bu durum 2016 yılına kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu süre zarfında güçlü bir histeri etkisinin varlığından söz etmek mümkün değildir. 2008-2016 döneminde para politikasında rejim değişikliği olmadan ortaya çıkan düşük faiz ortamı beraberinde fiyatlar genel seviyesinde talep yönlü baskı yaratmıştır. Ortaya çıkan talep enflasyonu ve merkez bankasının faiz koridoru politikasının para ve sermaye piyasaları tarafından yeteri kadar anlaşılabilmesi nedeniyle 2016 yılından itibaren histeri etkisinin yaşandığı görülmektedir. 2016 yılı öncesinde ortaya çıkan rezerv para likidite fazlası cari nominal faiz oranını doğal faiz oranına yaklaştırmaktadır. 2016 yılından sonra gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye özelinde sermaye yoksunluğu ve Fisher etkisi bağlamında yüksek enflasyon ve cari nominal faizlerde önemli artışlar göstermiş ve doğal faiz oranını yukarı doğru çekmiştir.

SONUÇ VE POLİTİKA ÖNERİLERİ

Faiz oranı birçok makro iktisat parametresini etkileyen önemli bir para politikası değişkenidir. Makroekonomide doğal faiz oranının sürekli değişmesi nedeniyle konjonktürel dalgalanmalar yaşanmaktadır. Bu nedenle tasarruf açığı sorunu yaşayan gelişmekte olan ülkeler için optimal cari faiz oranının doğal faiz oranının ne kadar uzağında olduğu sorusu önem taşımaktadır. Bu çalışmada Türkiye ekonomisinde Ocak 2008-Ağustos 2020 döneminde ticari bankalarca mevduatlara açılan bir aylık Türk Lirası mevduat faizlerinde üzerinde bir histeri etkisi olup olmadığı fourier birim kök testleri ile incelenmektedir.

Ampirik analizler sonucunda doğrusal KPSS ve fourier KPSS birim kök testinde sabit terimin yer aldığı modelde histeri etkisinin yaşanmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Sabit terimin ve trend değişkenin dahil edildiği modelde ise histeri etkisinin yaşandığına yönelik kanıtlar bulunmaktadır. Fourier grafiklerden gözleneceği üzere 2016 sonrası dönemde merkez bankasının para politikası uygulamaları piyasa başarısızlığına yol açarak histeri etkisinin yaşanmasına neden olmuştur.

Histeri etkisinin yaşanmasında üç önemli nedeni olduğu düşünülmektedir. İlk olarak merkez bankasının kurala dayalı olmayan parasal genişlemeleri histeri etkisinin yaşanmasına neden olmaktadır. 2016 sonrasında ortaya çıkan para arz fazlasının Türkiye ekonomisinde histeri etkisi oluşturduğunu göstermektedir. İkinci olarak ise Fisher etkisi (Bayat, 2011, Uribe, 2018) ve döviz kuru geçiş etkisi (Kayhan ve ark., 2013, Durgun, 2018) bağlamında yapılan çalışmalarda nominal döviz kuru şoklarına karşılık TCMB’nin yüksek miktardaki faiz artırımları histeri etkisine neden olmaktadır. Üçüncü olarak ise Binici ve ark. (2016) belirttiği gibi TCMB’nin 2010 yılından itibaren geleneksel olmayan faiz koridoru uygulamasında, politika aksiyonlarının finansal sisteme aktarımında resmi faizlerden ziyade fiili faizler rol oynamasıdır. Söz konusu üç nedenden dolayı merkez bankasının kurala dayalı para politikası uygulamalarına geçmesi hem kredibilitesini artıracak hem de finansal piyasalar ile etkili iletişim sağlamasına yardımcı olacaktır.

Gelecek çalışmalara yönelik olarak tüketimi maksimum yapan optimal faiz oranının ne olması gerektiğine yönelik yumuşak geçişli otoregresif modeller ile değerlendirmeler yapılabilir. Ayrıca zaman serileri analizinde önemli bir yer tutan yapısal kırılmaları dikkate alan birim kök testleri ile histeri etkisinin olup olmadığına yönelik çalışmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Atkins, F.J. (1989). Co-integration, error correction and the Fisher effect. *Applied Economics*, 21(12), 1611-1620.
- Bayat, T. (2011). Türkiye’de Fisher etkisinin geçerliliği: Doğrusal olmayan eşbütünleşme yaklaşımı. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (38), 47-60.
- Becker, R., Enders, W., & Lee, J. (2006). A stationarity test in the presence of an unknown number of smooth breaks. *Journal of Time Series Analysis*, 27(3), 381-409.
- Belke, A., Göcke, M. & Giessen, E. (2019). Interest rate hysteresis in macroeconomic investment under uncertainty. *Rome Discussion Paper Series*, no.19-02.
- Blanchard, O. & Giavazzi, F. (2002). Current account deficits in the Euro Area: The end of the Feldstein-Horioka puzzle?. *Brookings papers on economic activity*, (2), 147-209.
- Binici, M., Kara, H., & Özlü, P. (2016). Faiz koridoru ve banka faizleri: Parasal aktarım mekanizmasına dair bazı bulgular. *TCMB Çalışma Tebliği*, no. 2016-08.
- Campa, J. M. & Goldberg, L. S. (2005). Exchange rate pass-through into import prices. *Review of Economics and Statistics*, 87(4), 679-690.
- Craighead, W. D. (2019). Hysteresis in a New Keynesian Model. *Economic Inquiry*, 57(2), 1082-1097.
- Coakley, J., Kulasi, F., & Smith, R. (1996). Current account solvency and the Feldstein-Horioka puzzle. *The Economic Journal*, 106(436), 620-627.

- Cooray, A. (2003). The Fisher Effect: A survey. *The Singapore Economic Review*, 48(02), 135-150.
- Demiralp, S., Yolu, R. F., & Sarıyer, İ. (2007). Parasal aktarım mekanizmasında paranın yeri: Türkiye için bir analiz. *TÜSİAD-KOÇ Üniversitesi Ekonomik Araştırma Forumu Çalışma Raporları Serisi*, 712, 1-15.
- Devereux, M. B., & Engel, C. (2002). Exchange rate pass-through, exchange rate volatility, and exchange rate disconnect. *Journal of Monetary economics*, 49(5), 913-940.
- Dias, J. C., & Shackleton, M. B. (2011). Hysteresis effects under CIR interest rates. *European Journal of Operational Research*, 211(3), 594-600.
- Dixit, A. (1989). Hysteresis, import penetration, and exchange rate pass-through. *The Quarterly Journal of Economics*, 104(2), 205-228.
- Durgun, A. (2018). Döviz kuru dalgalanmalarının enflasyon üzerindeki geçiş etkisi: Türkiye örneği. *International Review of Economics and Management*, 6(2), 117-137.
- Fouquau, J., Hurlin, C., & Rabaud, I. (2008). The Feldstein–Horioka Puzzle: A panel smooth transition regression approach. *Economic Modelling*, 25(2), 284-299.
- Kayhan, S., Bayat, T., & Ugur A. (2013). Interest rates and exchange rate relationship in BRIC-T countries. *Ege Akademik Bakış*, 13(2), 227.
- Kwapil, C. & Scharler, J. (2010). Interest rate pass-through, monetary policy rules and macroeconomic stability. *Journal of International Money and Finance*, 29(2), 236-251.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P. & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root. *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159-178.
- Rungcharoenkitkul, P., Borio, C. & Piti Disyatat, P. (2020). Monetary policy hysteresis and the financial cycle. *Bank for International Settlements, BIS Working Papers*, No. 817.
- Sander, H. & Kleimeier, S. (2001). *Asymmetric adjustment of commercial bank interest rates in the Euro area: An empirical investigation into interest rate pass-through*. Available at SSRN 274610.
- Summers, L. H. (2014). US economic prospects: Secular stagnation, hysteresis, and the Zero Lower Bound. *Business Economics*, 49(2), 65-73.
- Şentürk, M., Kayhan, S. & Bayat, T. (2016). Küresel finans krizi sonrasında merkez bankacılığı ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. *Academic Review of Economics and Administrative Sciences*, 9(3), 1-20.
- Özek, Y. (2020). BRICS ülkelerinde faiz oranı yakınsaması: Ampirik bir değerlendirme. *Academic Knowledge*, 3(1), 20-33.
- Uğur, A. & Bingöl, N. (2018). Türkiye’de politika faiz oranı ve bankacılık kredi faiz oranları arasındaki geçişkenliğin nedensellik analizleri ile yorumlanması. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 16(1), 258-274.
- Uribe, M. (2018). The Neo-Fisher effect: Econometric evidence from empirical and optimizing models. *National Bureau of Economic Research, Working paper no. w25089*.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher Effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-233.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu beyan ederim. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Teşekkür : Yayın sürecine katkı sağlayan editörlere ve hakemlere teşekkür ederim.

Ethics Statement : I declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In the event of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

Acknowledgement : I thank the editors and referees who contributed to the publication process.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi

Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1372-1387

Academic Review of Economics and Administrative Sciences

Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1372-1387

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.875522

Geliş Tarihi / Received: 06.02.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 29.03.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

DIŞ TİCARET VE BÜYÜME İLİŞKİSİ: GELİŞMİŞ ÜLKELERDEN BULGULAR

Ecem TURGUT ¹
Okyay UÇAN ²

Öz

Liberalleşme ve sermaye hareketlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte dünya ticaret dengeleri yeniden şekillenme sürecine girmiştir. Özellikle teknolojik gelişmelerle birlikte ülkeler arasındaki rekabet daha da artış göstermiş ve dış ticaret kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Sağlıklı ve sürdürülebilir bir büyüme oranının sağlanmasında dış ticaretin etkisi göz ardı edilemediğinden dolayı ülkeler dış ticaretin önemli bir parçası olan ihracat ve ithalatlarını geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmışlardır. Bu konuda literatürde bazı çalışmalar ihracatın büyüme üzerinde daha büyük bir etkisi olduğunu varsayarken bazı çalışmalar ithalatın daha önemli olduğunu ileri sürmüştür. Bu amaçla çalışmada 19 gelişmiş ülkenin 1994-2019 yılları arasındaki ihracat, ithalat ve büyüme verilerinden yararlanılarak dış ticaret ve büyüme ilişkisi analiz edilmiştir. Bu doğrultuda çalışmada öncelikli olarak birim kök testi yapılmış ve akabinde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin analiz edilebilmesi için Pedroni eşbütünleşme testi yapılmıştır. Analiz sonucunda değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu aşamadan sonra FMOLS testi yapılarak değişkenler arasındaki ilişkinin boyutu ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Elde edilen sonuçlar hem ihracatın hem de ithalatın büyümeyi artırdığı ancak büyüme üzerinde ihracatın, ithalattan daha fazla etkili olduğunu göstermiştir. Son olarak ise Dumitrescu Hurlin panel nedensellik testi yapılmış ve büyüme ithalatın nedeni olarak bulunurken, ithalat büyümenin nedeni olarak bulunamamıştır. Buna karşın ihracat ve büyümenin karşılıklı olarak birbirlerini etkilediği de analiz sonucunda anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Dış ticaret, İhracat, İthalat, Büyüme.

Jel Sınıflandırması : F00, F10, F14.

¹ Doktora öğrencisi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE, ecemtrgt@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2385-1580.

² Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat, okayay@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5221-4682.

Atf / Citation (APA6):

Turgut, E., & Uçan, O. (2021). Dış ticaret ve büyüme ilişkisi: Gelişmiş ülkelerden bulgular. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1372-1387. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.875522>.

FOREIGN TRADE AND GROWTH RELATIONSHIP: FINDINGS FROM DEVELOPED COUNTRIES

Abstract

With the spread of liberalization and capital movements, world trade balances have been reshaped. Especially with technological developments, competition between countries has increased even more and foreign trade has become inevitable. Since the effect of foreign trade in ensuring a healthy and sustainable growth rate cannot be ignored, countries have worked to improve their exports and imports, which are an important part of foreign trade. Some studies in the literature on this subject assume that exports have a greater effect on growth, while some studies have suggested that imports are more important. For this purpose, in this study, the relationship between foreign trade and growth is analyzed by using the export, import and growth data of between 1994-2019 period in 19 developed countries. In this direction, firstly, unit root test is performed in the study, and then Pedroni cointegration test is conducted to analyze the long-term relationship between variables. As a result of the analysis, it is understood that there is a cointegration relationship between variables. Therefore, after this stage, the FMOLS test is performed and the size of the relationship between variables is tried to be revealed. The results have shown that both exports and imports increase growth, but exports have a higher impact than imports on growth. Finally, Dumitrescu Hurlin panel causality test is conducted and while growth is found to be the cause of imports, imports could not be found as the cause of growth. On the other hand, it is understood as a result of the analysis that exports and growth mutually affect each other.

Keywords : Foreign Trade, Export, Import, Growth.

Jel Classification : F00, F10, F14.

GİRİŞ

Uluslararası iktisat teorilerinde ülkelerin dış ticaret hacimlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, klasik iktisatçılardan bu yana tartışıla gelmiş ve mutlak üstünlükler ya da Heckscher-Ohlin-Samuelson gibi modeller olmak üzere literatürde çeşitli şekillerde kendine yer bulmayı başarmıştır. İçsel büyüme teorileriyle birlikte de sürekli tartışılan konu haline gelmiştir. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren dış ticaret hacmi büyük artışlar göstermiş ve dış ticaret büyüme ilişkisi daha da ilgi görmeye başlamıştır. Dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik yapılan çalışmaların çoğunda ihracatın büyümeyle artırdığını ileri süren ihracata dayalı büyüme modelleri öne çıkarken, bazı çalışmalarda ise ithalatın büyümeyle artırdığını öngören ithalata dayalı büyüme modelleri öne çıkmıştır.

En çok ilgi çeken konular arasında yer alan İhracata dayalı büyüme hipotezi varsayımında, ihracatın büyümesinin bir bütün olarak ekonomide uyarıcı bir etkiye sahip olduğu öngörülmektedir. Çünkü büyük ihracat oranlarının, ekonomideki bilgi stokuna ve beşeri sermayeye katkıda bulunarak ekonominin performansını artıracak ileri sürülmektedir. Ancak çalışmalarda ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenirken ithalatın dikkate alınmaması yanlışlığa neden olabilmektedir. Dış ticaret ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkinin yön ve derecesinin incelenmesinde sadece ihracatın göz önünde bulundurulması ve ihracata dayalı büyüme hipotezinin dikkate alınması, çokça yanıltıcı sonuçlar verebilmekte ve gerçekte olmayan nedensellik ilişkisinin varmış gibi değerlendirilmesine neden olabilmektedir. Bu sebepten ihracatın ve ithalatın büyümeyle ilişkisinin birlikte ele alınarak değerlendirilmesi, daha gerçekçi bulgulara rastlanması ve dolayısıyla daha doğru politika önerileri gerçekleştirmesi açısından yararlı olmaktadır. Bundan dolayı da özellik son zamanlarda ithalatın büyüme üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar öne çıkmaya başlamıştır.

İhracata dayalı büyüme hipotezi, ihracatta yaşanan bir artışın iktisadi performanslar üzerinde pozitif etki yarattığını varsayarken; İthalata dayalı büyüme hipotezi, ithalatta yaşanan bir artışın ekonomik performansı hızlandırmada önemli bir rol oynadığını ileri sürmektedir. İhracat, ülkelerin ürettiği malları başka ülkeye satması sonucunda gelir elde etmesine olanak sağlarken; İthalat, üretim için gerekli olan ancak ülkede bulunmayan malları temin etmeye olanak sağlayarak büyüme üzerinde

önemli etkilerde bulunmaktadır. Hatta kimi zaman ekonomik büyüme üzerinde ihracattan daha önemli bir rolde üstlenebilmektedir. Bu amaçla, bu çalışmada diğer çalışmalarda ihmal edilen ithalat değişkeni de modele eklenerek dış ticaret ve büyüme ilişkisinin analiz edilmesi hedeflenmiştir. Böylelikle dış ticaret açısından sadece ihracatın değil aynı zamanda ithalatında önemli bir ekonomik değişken olduğunun, dolayısıyla ithalatın ihmal edilmesinin bir yanığı olduğunun anlaşılmasının sağlanması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda çalışmada 19 gelişmiş ülkenin ihracat, ithalat ve büyüme verileri kullanılmıştır. Çalışmada öncelikli olarak sahte regresyon sorununu engelleyebilmek için değişkenlerin hepsine panel birim kök testi yapılmıştır. Akabinde değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını anlayabilmek için Pedroni eşbütünleşme testi yapılırken, ilişkinin boyutunu anlayabilmek için FMOLS testi yapılmıştır. En son ise değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün anlaşılabilmesi için Dumitrescu Hurlin panel nedensellik testi yapılmış ve analiz sonlandırılmıştır. Bu çalışmada bu suretle diğer çalışmalardan farklı olarak hem ihracat hem de ithalat verileri kullanılarak yanılığın engellenmesi amaçlanmıştır. Dolayısıyla da çalışmada hem ihracata hem de ithalata dayalı büyüme hipotezi aynı anda sınanmıştır. Ayrıca ülke grubunun gelişmiş ülkelerden oluşması sayesinde bu ülkelerin gelişmesinde hangisinin daha önemli katkı sağladığı da incelenmiş ve böylelikle diğer çalışmalardan farklılık sergilenmiştir.

I. TEORİK ALTYAPI VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Dış ticaret ve büyüme ilişkisi, ekonomi biliminin doğuşuna kadar uzanmakla birlikte bu iki değişken arasındaki ilişkiyi ilk olarak Adam Smith ele almıştır. Sonraki süreç içerisinde klasik iktisadın önemli isimlerinden olan David Ricardo, James Mill ve John Stuart Mill söz konusu ilişki üzerinde durmuş ve bu konuda incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan incelemeler sonucunda klasik iktisattan bugünlere kadar dış ticaretin, büyümenin merkezinde yer alarak büyümenin motoru olduğu tartışmaları öne çıkmaya başlamıştır. Dış ticaretin büyümenin motoru olduğu tezi, Adam Smith'in uzmanlaşma kavramı ve Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisinde ayrıntılı bir şekilde yer almıştır. Heckser-Ohlin-Samuelson modelinde, ticari serbestleşmenin gelişmekte olan ülkelere büyüme ve reel ücretlerin artırılması için önemine işaret edilmiştir (Gül & Kamacı, 2012: 82).

Adam Smith'in dış ticaretin faydalarını ortaya koyduğu mutlak üstünlükler teorisi, uluslararası ticaretin temelini oluşturan David Ricardo'ya ait karşılaştırmalı üstünlükler teorisine temel oluşturduğundan dolayı, öncelikli olarak Adam Smith'in uzmanlaşma teorisinin net bir şekilde anlaşılması bu konuda büyük bir önem arz etmektedir. Adam Smith, tek firma için verdiği toplu iğne örnekleminde hareket ederek, işbölümünün uzmanlaşmaya neden olarak verimliliği ve üretimi artıracığını ileri sürmüştür. Ancak burada önemli olan nokta işbölümünün çok daha büyük piyasalar ile işleyeceğinin bilinmesidir. Bu düşünceden hareketle Smith her ülkenin uzman olduğu alanda üretim yapmasıyla birlikte uluslararası işbölümünün gerçekleşeceği ve böylelikle dış ticaretten her ülkenin fayda sağlayacağını ileri sürmüştür. Mutlak üstünlükler teorisinin ortaya çıkışının temelinde yatan ana düşünce de bu olup mutlak üstünlükler teorisine göre, bir ülke hangi malı diğer ülkelere göre daha az maliyetle üretiyorsa o malın üretiminde uzmanlaşarak ihraç etmeli ve nispeten diğer ülkelere göre daha maliyetli ürettiği malı ise diğer ülkelere ithal etmesi gerekmektedir. (Yapar Saçık, 2009: 166).

Mutlak üstünlükler teorisinin eksikliklerini fark eden David Ricardo o zaman kadar hiç kimse tarafından düşünülmemiş "Bir ülke her iki malın üretiminde de üstünlüğe sahipse ne olacak?" sorusunu sorarak yeni bir tartışma gündeme getirmiştir. Ricardo böyle bir durumun varlığında dahi kârlı bir dış ticaret yapılabileceğini karşılaştırmalı üstünlükler teorisine ortaya koyarak ülkelerin her durumda dış ticaret yapabileceklerini ileri sürmüştür. Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi bir ülkenin daha çok ürettiği üründen, diğer ürünlere kıyasla daha yüksek oranda verim elde etmesi durumunda, etkin olduğu bu malın üretiminde uzmanlaşması ve nispeten daha pahalıya ürettiği malı diğer ülkelere ithal etmesi gerektiğini savunmuştur. Ancak emek verimliliğinin farklı olması temeli üzerine kurulan bu teoride farklılığın nedenlerini açıklamada yetersiz kalmış ve böylelikle faktör donatımı teorisi Heckscher-Ohlin tarafından ortaya atılmıştır. (Topuz & Coşkun, 2018: 674).

Heckscher-Ohlin'in faktör donatım teorisinde 2x2x2 modeli geçerli olmuştur. Yani teoride iki ülke, iki mal ve emek ile sermaye olmak üzere iki üretim faktörünün varlığı kabul edilmiştir. Üretim

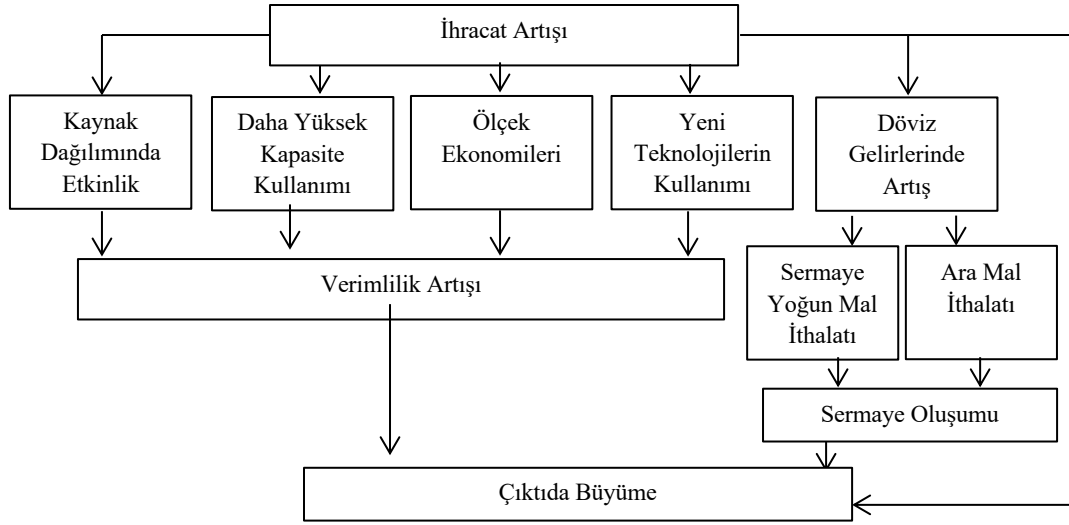
faktörlerinin ise uluslararası düzeyde homojen olduğu varsayılmıştır. Ayrıca her ülkede emek ve sermaye donanımları sabit kabul edilirken üretim faktörlerinin sektörler arasındaki hareketliliği tam, ülkeler arasındaki hareketliliği sıfır kabul edilmiştir. Ricardo modelinden farklı olarak da her ülkede her mal aynı üretim teknolojisiyle üretilmektedir. Yani teknoloji düzeyinin her ülkede ve her malda sabit olduğu ileri sürülmüştür. Teknolojinin yanı sıra zevk ve tercihleri de dikkate alarak bunların da aynı olduğu varsayılmıştır. Tüm bu varsayımlar altında Heckscher-Ohlin teorisi, ülkede nispeten bol ve nispeten ucuz olan üretim faktörünün yoğun olarak kullanıldığı malın ihraç edilmesi gerekirken, ülkede nispeten kıt ve nispeten pahalı olan üretim faktörünün kullanılmasıyla üretilecek malın ithal edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Ünsal, 2005: 156-162).

Heckscher-Ohlin teoremi iki ülkenin sahip olduğu faktör donatımlarına göre uzmanlaşmaya giderek refahın artacağını ileri sürmektedir. Model içerisinde bulunan üretim faktörlerinin fiyatları arasındaki farklılıklar uluslararası ticaretin en temel nedeni iken ülkeler arasında serbest ticaretin artmasının faktör fiyatları farklılığının ortadan kalkmasına sebep olarak faktör fiyatları eşitliği teoremi olarak bilinen Heckscher – Ohlin – Samuelson modelinin tartışılmasına neden olmuştur. Buna göre sektörler arasındaki yeniden dağılım pareto optimalitesine ulaşılmasına olanak sağlayacaktır. Faktör donatımı emek yoğun olan ülkede, ihracat sektörü ithalat sektöründen daha az sermaye yoğun olduğundan, üretimde yaşanan değişme emeğin toplam talebini ve ücretleri artırarak sermayenin fiyatının düşmesine neden olacaktır. Bu durum gelir dağılımının değişmesine ve böylelikle yeni bir denge noktasına gelmesine neden olacaktır. Bu teoride gelişmekte olan ülkelerde, büyüme ve reel ücretlerdeki artışta önemli bir rol oynamıştır. Ancak tüm bu dış ticaretin olumlu etkilerinin yanı sıra Bhagwati tarafından ileri sürülen yoksullaştırıcı büyüme hipotezi bilim dünyasını iyice anlaşılmazlığa sürüklemiştir. Çünkü bu teori, büyüme sonrasında kendini göstermeye başlayan olumlu etkileri geçen ticaret hadlerindeki bozulmaların tüketim üzerinde olumsuz bir etkiye bulunacağı ve böylelikle refah düzeyini azaltacağını ileri sürmüştür (Yapar Saçık, 2009: 167-168).

Dış ticaret ile iktisadi büyüme oranı arasında açık bir ilişki söz konusu değildir. Çağdaş büyüme modellerinden olan Harrod-Domar teorisi üretim faktörünün sadece sermaye olduğu ve ticaret serbestleşmesinin iktisadi büyüme üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu durum sadece sermayenin marjinal ürününün pozitif olmasıyla mümkün kılınmıştır. 1950’li yıllarda ileri sürülen Solow’un büyüme modeli, teknolojik gelişmelerin dışsal bir değişken olduğu ve dış ticaretin olmadığı kapalı bir ekonomi varsayımına dayanmıştır. Ancak ticaretten sağlanan kazançlar Romer ve Lucas öncülüğünde baş gösteren büyüme teorilerinin merkezi olmuştur. İçsel büyüme teorileri ticaret ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olduğunu ileri sürmüştür. Modele göre ithalatta yaşanan serbestleşmenin, gelişmiş sermaye mallarının ithalatı aracılığıyla, teknolojinin taşınmasını teşvik etmesi beklenilmektedir. Artan ihracat gelirleri ve yüksek yabancı sermayenin girişi teknolojik açıdan üstün olan sermaye mallarının ithalatını artırmaktadır. Ayrıca açık ekonomiler dış ticaretin artmasını teşvik eden teknolojik dalgalanmalardan da yararlanarak büyümenin artmasına sebep olmaktadır (Özcan, Özmen & Özcan, 2018: 62).

İktisat yazınında bu anlaşmada dış ticaret ve büyüme ilişkisi sürekli tartışma konusu haline gelmiştir. İkinci dünya savaşı sonrası dönemde dünya ekonomilerinde daha önce görülmemiş seviyelerde bir büyüme dönemine girilmiştir. Bu hızlı büyüme karşısında yoksul ve zengin ülkeler arasındaki gelir açığı büyük boyutlara ulaşmıştır. Bu durum ülkelerin yeni stratejiler ve politikalar geliştirmelerine neden olmuş ve özellikle dış ticaret politikaları önemli bir yer tutmuştur. Gelişmekte olan ülkelerde, gelişmiş ülkelerin gelir düzeyine yaklaşabilmek için, dış politikaları bir araç olarak kullanılmıştır (Tuncer, 2002: 89).

İkinci dünya savaşından sonra gelişmekte olan birçok ülkede ithal ikamesine dayalı sanayileşme ve bunun yanında dışa kapalı ticaret politikalarının dezavantajları ortaya koyulmuştur. Bu noktada Asya mucizesi öne çıkmış ve dışa açık bir politika izleyen Asya Kaplanlarının (Hong Kong, Güney Kore, Singapur, Tayvan) 1960’lı yıllardan itibaren göstermiş oldukları ilerleme, dışa kapalı politika uygulayan ülkelerin ekonomik anlamda geri kalmasına kanıt olarak gösterilmiştir. Asya mucizesiyle birlikte de dış ticaretin önemi anlaşılmış ve özellikle 1980’li yıllardan itibaren ihracata dayalı büyüme hipotezi öne çıkarak tartışılmaya başlanmıştır (Özcan & Özçelebi, 2013: 1-2). Hipotez doğrultusunda ihracat farklı kanallarla büyüme üzerinde etkili olmaktadır. Bu mekanizma Şekil 1’de gösterilmiştir.

Şekil 1. İhracat Aktarım Mekanizması

Kaynak: (Yurdadoğ, Bal, Albayrak, 2019: 34).

İhracata dayalı büyüme hipotezinde ihracatın büyümesi, teknolojik yayılmalar ve diğer dışsallıklar şeklinde bir bütün olarak ekonomide uyarıcı bir etkiye sahip olarak görülmektedir. İhracat, ihracat endüstrilerinin çeşitli nedenlerle lider aday olarak görülmesi nedeniyle, bu dışsallıkları uygulayabilmektedir. Uluslararası pazarlara maruz kalmak verimliliği artırmayı gerektirmekte ve ürün ile süreç yeniliği için teşvikler sağlamaktadır. Uzmanlaşmadaki artışlar ise ölçek ekonomilerinin kullanılmasına izin vermektedir. Daha büyük ihracat, ekonomideki bilgi stokuna ve beşeri sermayeye katkıda bulunarak tüm firmalara fayda sağlamaktadır. Bu nedenle hipotez, ihracat artış hızının ekonomi genelinde verimlilik artışlarına neden olacağını öngörmektedir (Marin, 1992: 678).

İhracat ve büyüme arasındaki ilişki literatürde genel olarak ilgi odağı haline gelmiş ancak ithalatın ve ithalat rekabetinin potansiyel olarak önemli bir rol üstlenmesine karşın ithalat ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi göreceli olarak daha az ilgi görmüştür. Kısacası büyüme üzerindeki ihracatın etkisi dikkate alınırken ithalatın etkisi göz ardı edilmiştir. Ancak bu durum gerçekleştirilen analizlerin sahte ve yanıltıcı olabileceğini dikkate almadan yanlılığa neden olmuştur. Çünkü önemli ihracat büyümesi genellikle hızlı ithalat büyümesiyle ilişkilendirildiğinden, ithalat ekonomik büyüme için fazlasıyla önemli olabilmektedir (Awokuse, 2008: 161). Özellikle de Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin, küresel finansal krizin başlangıcı kabul edilen 2007 yılının son çeyreğinde ithalatı artırarak hızlı bir büyüme kat etmesi buna kanıt olarak gösterilmiştir. Böylelikle ithalata dayalı büyüme hipotezi de literatürde geniş bir yer tutarak fazlasıyla tartışılmaya başlanmıştır (Baday Yıldız & Berber, 2011: 165).

İthalata dayalı büyüme hipotezinin varsayımına göre ithalatta yaşanan bir artış ekonomik performansı hızlandırmada önemli bir rol oynamaktadır. İthalat, hem üretim fonksiyonundaki teknoloji faktörünü elde etme hem de üretim için gerekli olan ancak ülke içerisinde mevcut olmayan, olsa bile ülkedeki miktarı ve niteliği yetersiz olan ara ve sermaye mallarını temin etmeye olanak sağlayarak büyümeyi teşvik etmektedir. Özellikle içsel büyüme teorisi bu aşamada araştırma ve geliştirmeye (AR-GE) atıf yaparken; ithalatın, teknoloji ve bilgiye ulaşmada önemli bir kanal olması sebebiyle, uzun vadede büyüme üzerinde önemli bir rol üstlendiğini ileri sürmektedir. İthalat, bu şekilde yeni teknoloji ve bilgilerin ülkeler arasındaki transferini sağlayarak kimi zaman ekonomik büyüme üzerinde ihracattan daha önemli bir rol de üstlenebilmektedir (Yurdakul & Aydın, 2018: 24).

II. LİTERATÜR

İktisadın geleneksel büyüme teorilerinde ihracata ve ithalata dayalı büyüme modelleri geniş bir yer tutmaktadır. Bu bağlamda hipotezlerin geçerliliğinin sınanması da literatürde önemli bir yer tutmaya başlamıştır. Ancak literatür incelemesi sonucunda ihracata dayalı büyüme hipotezinin incelenmesinin literatürde daha geniş bir yer tuttuğu gözlemlenmiştir. İthalata dayalı büyüme hipotezini inceleyen çalışmalar ise genel olarak hangi hipotezin ülke içerisinde geçerli olduğunu sınamaya yönelik olmuştur. Bu analizler gerçekleştirilirken Maitra (2020), Mujahid, Begam, Shamshir, Zeb (2019), Akkaş & Öztürk (2016) ve Sato & Fukushige (2007)' de olduğu gibi tek bir ülke örneklemeden yararlanıldığı gibi Raghutla & Chittedi (2019), Mishra, Sharma, & Smyth (2010) ve Awokuse (2008)'de olduğu gibi çoklu ülke örneklemeden yararlanıldığı da gözlemlenmiştir. Ayrıca literatürde bu hipotezlerin sınanmasında genel olarak ihracat, ithalat ve gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) verilerinden yararlanıldığı da görülmüştür. Bu çalışmalardan bazılarında çalışmanın bu bölümünde yer verilmiştir. Böylelikle konu hakkında genel bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır.

Maitra (2020), ithalata ve ihracata dayalı büyüme hipotezi Hindistan örneğinde 1996:Q1-2017:Q2 dönemi veri setine dayanarak sınanmıştır. Döviz kuru, GSYİH, ithalat, ihracat, ticaret açıklığı değişkenleri aracılığıyla kısa ve uzun dönemli etkiler değerlendirilmiştir. Analiz kısa ve uzun dönemde ithalata dayalı büyüme hipotezine yönelik belirgin kanıtlar bulurken, ithalatın ekonomik büyümenin önemli bir yönü olduğu ileri sürülmüştür. İhracata dayalı büyüme hipotezinin ise sadece kısa vadede geçeli olduğu gözlemlenmiştir.

Raghutla & Chittedi (2020), BRICS (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin, Güney Afrika) ekonomileri için ihracat-ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada Brezilya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika'nın 1979-2018 verilerinden yararlanılırken Rusya'nın 1989-2018 yılları arasındaki verilerinden yararlanılmıştır. Söz konusu dönemlerde uzun dönemli ilişki için Johansen eşbütünleşme testi gerçekleştirilirken nedensellik ilişkisinin yönünü anlamak için Granger nedensellik testi yapılmıştır. Çalışma bulguları büyümeyle dayalı ihracat hipotezinin Hindistan, Güney Afrika ve Çin'de geçerli olduğunu, ihracata dayalı büyüme hipotezinin ise Brezilya ve Rusya için geçerli olduğunu doğrulamıştır. Ayrıca büyümeyle dayalı ithalat hipotezinin Brezilya, Hindistan, Çin ve Güney Afrika için geçerliyse, İthalata dayalı büyüme hipotezinin sadece Rusya için geçerli olduğu tespit edilmiştir.

Mujahid, Begam, Shamshir ve Zeb (2019), ithalata dayalı büyüme hipotezi 1985-2016 dönemi için Pakistan örneğinde test edilmiştir. Büyüme hızının bağımlı değişken olarak alındığı çalışmada ithalat, ihracat, doğrudan yabancı yatırım ve enflasyon oranı bağımsız değişken olarak değerlendirilerek Gecikmesi Dağıtılmış Otokoregresif Model (ARDL) oluşturulmuştur. Çalışma bulgusunda ithalatın GSYİH büyümesinin belirlenmesinde ihracattan daha önemli bir rol oynadığı kanıtlanmıştır.

Akkaş & Öztürk (2016), Türkiye'de 2001:Q3-2014:Q3 dönemleri için ithalat, ihracat ve GSYİH arasındaki nedensellik ilişkisi test edilmiştir. Bu suretle çalışma da Türkiye ekonomisi için ihracata dayalı büyüme hipotezi ve ithalata dayalı büyüme hipotezi arasından hangisinin geçerli olduğunun incelenmesi amaçlanmıştır. Yapısal kırılmalar ve doğrusal zaman serisi yöntemiyle gerçekleştirilen analizde Türkiye için ihracata dayalı büyüme hipotezden daha çok ithalata dayalı büyüme hipotezinin geçerli olduğu ortaya koyulmuştur.

Kaberuka, Rwakinanga ve Tibesigwa (2014), Uganda için ihracata dayalı büyüme hipotezini 1960-2010 yılları arasındaki verilerle incelenmiştir. Çalışmada çok değişkenli bir model oluşturulmuş ve ekonomik büyüme, ihracat, ithalat, brüt sabit sermaye oluşumu, işgücü ve açıklık derecesi değişkenleri hipotezi açıklamada kullanılmıştır. Çalışmada dikkat çeken unsur tam dönem (1960-2010), ticaret öncesi serbestleşme (1960-1987) ve ticaret sonrası serbestleşme (1988-2010) dönemleri ayrı ayrı incelenmiştir. Granger nedensellik testi sonuçları tam dönem modelinde ve ticaret öncesi serbestleşme döneminde ihracata dayalı büyüme hipotezinin reddedilebileceğini ancak ticaret sonrası serbestleşme modeli için hipotezi reddetmek için hiçbir kanıt olmadığını göstermiştir.

Muhoro & Otieno (2014), çalışmada Kenya için ihracata dayalı büyüme hipotezinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu suretle GSYİH ve ihracat verilerinin yanı sıra ithalat, tüketim, yatırım

ve doğrudan yabancı yatırım değişkenlerinin 1976-2011 dönemi verilerinden yararlanılarak analiz kapsamı geniş tutulmuştur. En küçük kareler yöntemi ile gerçekleştirilen analiz kısa vadede Kenya’da ihracata bağlı büyüme hipotezinin doğrulanabileceği ileri sürülmüştür. Ekonomik büyümenin aynı zamanda hane halkı tüketimi, devlet tüketimi, yatırım ve doğrudan yabancı yatırımdan da olumlu etkilendiği görülmüştür. İthalatın ise GSYİH’nin bir nedeni olmayacağı aksine ithalatın GSYİH üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olacağı ileri sürülmüştür.

Alam (2012), çalışmada 1971-2009 dönemine ait yıllık zaman serisi verileri kullanılarak ihracata ve ithalata dayalı büyüme hipotezi ile büyümeye dayalı ithalat ve ihracat hipotezi sınanmıştır. Pakistan örneğinde gerçekleştirilen çalışmada uzun dönem ilişkileri incelemek için eşbütünleşme testi uygulanırken, nedensellik ilişkisinin yönünün anlaşılması için Granger nedensellik testi yapılmıştır. Ampirik sonuçlar büyümeye dayalı ihracatın hem kısa hem de uzun dönemde geçerliliğini teyit ederken, ihracata dayalı büyüme hipotezinin yalnızca kısa vadede geçerli olduğunu göstermiştir. Ayrıca ithalata dayalı büyüme hipotezinin kısa ve uzun vadede geçerli olmadığı ancak büyümeye dayalı ithalatın uzun vadede geçerli olduğu görülmüştür.

Gül ve Kamacı (2012), çalışmada hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde dış ticaret ve büyüme ilişkisi ayrı ayrı incelenmiştir. Çalışmada gelişmiş ülkelerin 1980-2010 ve gelişmekte olan ülkelerin 1993-2010 dönemleri arasındaki verilerinden yararlanılmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonucunda her iki ülke grubu kapsamında büyümeden ithalata ve ihracata doğru nedensellik ilişkisi tespit edilemezken ithalat ve ihracattan büyümeye doğru tam tersi bir nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmıştır.

Baday Yıldız ve Berber (2011), ithalata dayalı büyüme hipotezi, Türkiye’nin 1989-2007 dönemi üçer aylık verileri kullanılarak test edilmiştir. Çalışmada ara malı ithalatı, yatırım malı ithalatı, toplam ithalat ve reel GSYİH değişkenleri kullanılarak bu değişkenler arasındaki ilişkiler eşbütünleşme analizi ve ayrıca hata düzeltme modeli ile incelenmiştir. Analiz sonucunda toplam ithalat ve ara malı ithalatından büyümeye doğru nedensellik ilişkisi saptanmıştır. Ayrıca yatırım malı ithalatı ile büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu anlaşılmıştır. Sonuç olarak çalışmada Türkiye için ithalata dayalı büyüme hipotezi doğrulanmıştır.

Kogid ve ark. (2011), çalışmada 1970-2007 dönemi için Malezya’daki ekonomik büyüme ve ithalat arasındaki ilişkiyi analiz etmek için Johansen, Toda Yamamoto ve Hsiao’nun Granger yöntemine dayan iki değişkenli eşbütünleşme ve nedensellik analizi kullanılmıştır. Elde edilen bulgular ekonomik büyüme ile ithalat arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını buna karşın aralarında çift yönlü bir nedensellik olduğunu göstermiştir. Sonuçlar ayrıca ithalatın ekonomik büyümeye dolaylı olarak katkıda bulunabileceğini ve ekonomik büyümenin de ithalata doğrudan katkıda bulunabileceğini göstermiştir.

Mishra, Sharma ve Smyth (2010), makalede 1982-2004 dönemi için Pasifik ada ülkelerinden olan Fiji, Papua Yeni Gine, Solomon Adaları, Tonga ve Vanuatu için ihracata dayalı büyüme ve ithalata dayalı büyüme hipotezi incelenmiştir. Analiz panel Granger nedensellik ve panel eşbütünleşme yaklaşımı kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Pasifik ada ülkeleri paneli için ihracat ve iktisadi büyüme, ithalat ve iktisadi büyüme ile ithalat ve ihracat arasında çift yönlü nedensellik bulgusuna rastlanılmıştır.

Nain & Ahmad (2010), makalede 1996-2009 dönemine ait üç aylık veriler kullanılarak Hindistan için ihracata dayalı büyüme hipotezi sınanmıştır. GSYİH, reel efektif döviz kuru, ithalat ve ihracat değişkeni olarak kullanılmıştır. Toda Yamamoto Granger nedensellik testi büyümenin ihracata bağlı olmadığını buna karşın ihracatın büyümeye bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Varyans Ayırıştırması testi ise ihracat, ithalat ve reel efektif döviz kuru arasında güçlü bir ilişki olduğunu hem ihracat hem de ithalatın uzun vadede GSYİH büyümesi üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Çalışmada genel olarak ihracata dayalı büyüme hipotezi desteklenmezken bunun yerine büyümeye dayalı ihracat hipotezi desteklenmiştir.

Awokuse (2008), çalışmada Latin Amerika ülkelerinden Arjantin, Kolombiya ve Peru’da hem ihracatın hem de ithalatın ekonomik büyümeye katkısı araştırılmıştır. Veri seti, reel GSYİH, reel ithalat, reel ihracat, işgücü ve brüt sermaye oluşumu gözlemlerinden oluşturulmuştur. Ancak çalışmada seçilen değişkenlerin zaman aralığı her ülke için farklı seçilmiştir. Bu surette dönemler

Arjantin için 1994:01-2002:04, Kolombiya için 1994:01-2002:04 ve son olarak Peru için 1990:01-2002:04 olarak belirlenmiştir. Granger nedensellik ve Etki-tepki fonksiyonunun metot olarak seçildiği çalışmada genel olarak ithalatın büyüme üzerindeki etkisinin, ihracatın etkisinden görece daha güçlü olduğunu göstermiştir.

Sato & Fukushige (2007), çalışmada 1964-2004 arasındaki dönem için zaman serisi verileri kullanılarak Kuzey Kore’de ithalat, ihracat ve iktisadi büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Ancak yazarlar 1985 öncesi ve sonrası dönemi ayrı ayrı değerlendirmişlerdir. İlk alt dönem için ithalata dayalı büyüme için kanıtlar bulunurken ikinci alt dönem için hipotezi destekleyen bir kanıt bulunamamıştır. Bu durum Kuzey Kore’nin 1980’lerin ortasında ithalata dayalı büyümeye olan bağlılığından kurtulduğuna ancak diğer gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi ihracata dayalı büyümeye bağımlı kalınmadığına kanıt olarak gösterilmiştir.

Keong, Yusop ve Liew (2003), Malezya ekonomisinde 1959’dan 2000’e kadarki dönem içerisinde ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Reel GSYH, reel ihracat, tüketim mallarının reel ithalatı, brüt sabit sermaye oluşumu, işgücü ve döviz kuru serileriyle analiz gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak ihracata dayalı büyüme hipotezinin, hem kısa hem de uzun dönemde, Malezya ekonomisi için geçerli olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca sermaye oluşumunun ve ithalatın büyüme hızının ekonomik büyümeyi olumlu etkilerken, işgücünün kısa vadede olumsuz bir etkisi olduğu gözlenmiştir.

Marin (1992), çalışmada Almanya, Birleşik Devletler, Birleşik Krallık ve Japonya olmak üzere dört gelişmiş piyasa ekonomisinde, eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi kullanılarak, ihracata dayalı büyüme hipotezi test edilmiştir. Ekonometrik analiz dışı dönük bir rejimin üretkenliği desteklediğini öne sürmektedir.

III. EKONOMETRİK ANALİZ VE BULGULAR

İhracatta ve ithalatta yaşanan bir artış birçok ekonomik gösterge üzerinde olumlu etkide bulunarak ekonomik büyümede artışa neden olabilmektedir. Çünkü ihracat, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu malın üretimini gerçekleştirip başka ülkeye satması sonucunda gelir elde etmesine olanak sağlarken; ithalat, yurtiçinde üretilmeyen ürünlerin dışarıdan getirilerek tüketilmesine olanak sağlayıp yurtiçinde üretilse dahi hammaddesi ülkede bulunmayan ürünlerin yurtdışından ithal edilip üretiminin artmasını teşvik etmektedir. Bu doğrultuda çalışmada dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişkinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada ilişkisinin analiz edilmesinde 19 gelişmiş ülkenin 1994-2019 yılları arasındaki verilerinden yararlanılmıştır. Bu 19 ülkenin (*Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Avustralya, Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Güney Kore, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsveç, İsviçre, İtalya, Kanada, Lüksemburg, Norveç, Portekiz*) seçilmesinde Dünya Bankasının yüksek gelirli ülkeler gruplandırması dikkate alınmıştır. Ayrıca ülke grubunun gelişmiş ülkeler olarak seçilmesinde gelişmiş ülkelerin büyümesi üzerinde ihracat ve ithalat değişkenlerinden hangilerinin daha çok etkili olduğunun dolayısıyla büyüme için ülkelerin ihracat ve ithalattan hangisine daha çok önem vermesi gerektiğinin anlaşılması amaçlanmıştır. Dış ticaretin en temel göstergelerinden olan ihracat ve ithalat değişkenleri modelde dış ticareti temsilen kullanılmıştır. Büyüme göstergesi olarak da gayri safi yurtiçi hasıla değişkeni kullanılmıştır. Bu veriler doğrultusunda uygulanacak panel veri analizi formunda oluşturulan model aşağıdaki denklemde gösterilmiştir.

$$GDP_{it} = b_0 + b_1M_{it} + b_2X_{it} + \mu_{it} \quad (1)$$

Denklem (1)’de GDP, ekonomik büyümeyi; M, ithalat performansını; X, ihracat performansını göstermektedir. Panel veri setleri kapsamında i ve t, sırasıyla yatay kesit (ülke) ve zaman boyutlarını göstermektedir. μ_{it} ise hata terimini ifade etmektedir. Modelde ekonomik büyüme bağımlı değişken olarak ele alınırken ithalat ve ihracat bağımsız değişken olarak değerlendirilmiştir. Bu kapsamda oluşturulan modele ait değişkenler ve bunların açıklamaları Tablo 1’de gösterilmiştir. Bu değişkenlerin tamamı Dünya Bankası veri sisteminden elde edilmiştir.

Tablo 1. Modelde Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişken	Temsil ettiği	Değişken Açıklamaları
GDP	Ekonomik Büyüme	Veriler, sabit 2010 ABD doları cinsindedir. GSYİH için dolar rakamları, 2010 resmi döviz kurları kullanılarak yerel para birimlerinden çevrilmiştir.
M	İthalat Performansı	Mal ve hizmet ithalatı verileridir. Veriler, sabit 2010 ABD doları cinsindedir.
X	İhracat Performansı	Mal ve hizmet ihracatı verilerinden oluşmaktadır. Veriler, sabit 2010 ABD doları cinsindedir.

Tablo 1’de gösterilen değişkenler doğrultusunda analiz gerçekleştirilmiştir. Değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulabilmek için sahte regresyon problemiyle karşılaşmamak büyük bir önem arz etmektedir. Sahta regresyonu ortadan kaldırmak için de bazı testlerin yapılması gerekmektedir. Bu testlerden en bilineni ise birim kök testidir. Çalışma kapsamında yapılan panel birim kök testleri çalışmanın sonraki kısmında açıklanmıştır.

III. I. Birim Kök Testi

Değişkenler arasında sağlıklı ve güvenli bir ilişkinin ortaya çıkabilmesi için öncelikli olarak modelde kullanılan serilerin birim kök testlerine tabi tutulması gerekmektedir. Panel veri analizlerinde birim kökün olup olmadığını incelemek için Dickey-Fuller (DF) ve Augmented Dickey-Fuller (ADF) testleri panel veri analizleri için genişletilmiştir. Bu sebepten panel veri analizlerinde birçok birim kök testleri ADF testlerinin genişletilmesine dayanmaktadır. Buna karşın panel veri analizlerinde süreç zaman serisi analizlerinden daha karmaşık bir hal almaktadır. Panel veri analizlerinde en önemli faktörlerinden biri heterojenlik ve homojenlik kavramlarıdır. Özellikle paneldeki her bir birey, firma ya da ülke aynı özelliklere sahip olmayabilmektedir. Dolayısıyla her biri eşbütünlük ya da eşbütünlük olmama bakımından ve durağan ya da durağan olmama açısından farklılık sergilemektedir. Kısacası bazı paneller birim köke sahip bazıları değilken birim kök testlerinin yapılması karmaşık bir hal almaktadır (Gülmez, 2005: 21–22). Panel veri analizlerinde Im, Pesaran, Shin; Levin, Lin, Chu; PP-Fisher Chi-square ve ADF-Fisher Chi-square gibi birçok birim kök testi bulunmaktadır. Bu çalışmada birim kök testinin yapılmasında PP-Fisher Chi-square yöntemi tercih edilmiş ve sonuçlar Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. Philips ve Perron Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	PP İstatistiği	
	Sabitli-Trendsiz	Sabitli-Trendli
GDP	21,410	32,568
p-değeri	(0,986)	(0,718)
M	9,030	41,364
p-değeri	(1,000)	(0,326)
X	15,729	45,850
p-değeri	(0,999)	(0,178)
Δ GDP	230,115	262,982
p-değeri	(0,000)	(0,000)
Δ M	310,111	270,486
p-değeri	(0,000)	(0,000)
Δ X	300,060	338,987
p-değeri	(0,000)	(0,000)

Değişkenlere uygulanan birim kök testleri için uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriteri tarafından otomatik olarak belirlenmiştir. Tüm değişkenler hem trendli hem de trendsiz incelendiğinde değişkenlerin seviyede durağan olmayıp birinci farkında durağan olduğu anlaşılmıştır. Bu değişkenlerin I(1) olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkisini incelenmesinde Johansen-eşbütünlük testi kapsamında yapılan Pedroni eşbütünlük testinin uygulanmasına karar verilmiştir. Pedroni eşbütünlük testi çalışmanın sonraki kısmında açıklanmıştır.

III. II. Eşbütünleşme Testi

Pedroni (1999), durağan olmayan panellerde eşbütünleşme olmadığına dair sıfır hipotezini teste eden yedi test istatistiği sunmuştur. Yedi test istatistiği, hem kısa dönem dinamiklerinde hem de uzun dönem eğim ve kesişme katsayılarında panelde heterojenliğe izin vermektedir. Normal zaman serileri analizinden farklı olarak, bu araç normalizasyonu veya eşbütünleşme ilişkilerinin tam sayısını dikkate almamaktadır. Bunun yerine, hipotez testi panelde iki veya daha fazla değişken arasında eşbütünleşme ilişkisi için basitçe kanıt derecesidir. Yedi test istatistiği tek tek ülke test istatistiklerinin sonuçlarını ortalayan grup ortalama istatistikleri ve istatistikleri kendi boyutunda bir araya getiren panel istatistikleri olmak üzere iki kategoriye ayrılmıştır. Parametrik olmayan (p ve t) ve parametrik (ADF ve v) test istatistikleri her iki grup içerisinde yer almaktadır (Neal, 2014: 685).

Pedroni asimptotik dağılımları türetmiş ve panel verileri için eşbütünleşmeyi test ettiği yedi farklı istatistiğin küçük örnek performanslarını araştırmıştır. Pedroninin yedi istatistiği ilk dört test istatistiğini kapsamakta ve “within dimension” olarak adlandırılan şeyin ADF boyunca havuzlanmasına dayanmaktadır. Bu testler panel ADF, panel PP, panel p ve panel v istatistikleridir. Bu istatistikler tahmin edilen artıklar üzerindeki birim kök testleri için farklı üyeler arasında otoregresif katsayıları bir araya getirmektedir. Son üç test istatistiği ise “between dimension” olarak adlandırılan boyuta dayanmaktadır. Bu istatistikler, paneldaki her ülke için kalıntıların birim kök testleri ile ilişkili ayrı ayrı otoregresif katsayıların ortalamalarına dayanmaktadır. Yedi testin tümü, eşitlikteki regresyona dayalı bir modelden tahmin edilen kalıntılar üzerinde yürütülmektedir (Acaravci & Ozturk, 2010: 606). Bu yedi istatistiğin nasıl yapıldığı aşağıda gösterilmiştir (Pedroni, 1999: 660).

$$\text{Panel } v - \text{ istatistik: } T^2 N^{3/2} Z_{\hat{v}_{N,T}} \equiv T^2 N^{3/2} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \quad (2)$$

$$\text{Panel } \rho - \text{ istatistik: } T^2 \sqrt{N} Z_{\hat{\rho}_{N,T-1}} \equiv T^2 \sqrt{N} \left(\sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (3)$$

$$\text{Panel } PP - \text{ istatistik: } Z_{N,T} \equiv \left(\bar{\sigma}_{N,T}^2 \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (4)$$

$$\text{Panel } ADF - \text{ istatistik: } Z_{t_{N,T}}^* \equiv \left(\bar{s}_{N,T}^{*2} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^{*2} \right)^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \sum_{t=1}^T \hat{L}_{11i}^{-2} \hat{e}_{i,t-1}^* \Delta \hat{e}_{i,t}^* \quad (5)$$

$$\text{Grup } \rho - \text{ istatistik: } TN^{-\frac{1}{2}} \hat{Z}_{\hat{\rho}_{N,T-1}} \equiv TN^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \left(\sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-1} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (6)$$

$$\text{Grup } PP - \text{ istatistik: } N^{-\frac{1}{2}} \bar{Z}_{t_{N,T}} \equiv N^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \left(\hat{\sigma}_i^2 \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^2 \right)^{-\frac{1}{2}} \sum_{t=1}^T (\hat{e}_{i,t-1} \Delta \hat{e}_{i,t} - \hat{\lambda}_i) \quad (7)$$

$$\text{Grup } ADF - \text{ istatistik: } N^{-\frac{1}{2}} \bar{Z}_{t_{N,T}}^* \equiv N^{-\frac{1}{2}} \sum_{i=1}^N \left(\hat{s}_i^{*2} \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^{*2} \right)^{-\frac{1}{2}} \sum_{t=1}^T \hat{e}_{i,t-1}^* \Delta \hat{e}_{i,t}^* \quad (8)$$

Çalışmada değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit edilebilmesi için Pedroni eşbütünleşme testi uygulanmış ve Pedroni tarafından sunulan yedi test istatistiği de incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen Pedroni test istatistikleri Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Pedroni Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Sabitli-Trendsiz (5)				
	İstatistik	Olasılık	Ağırlaştırılmış Olasılık	Olasılık
Panel v-istatistiği	11,442	0,000*	2,960	0,001*
Panel rho-istatistiği	-1,615	0,053**	-1,210	0,113
Panel PP-istatistiği	-5,878	0,000*	-2,669	0,003*
Panel ADF-istatistiği	-7,428	0,000*	-3,692	0,000*
Grup rho-istatistiği	-0,271	0,393		
Grup PP-istatistiği	-2,966	0,001*		
Grup ADF-istatistiği	-4,533	0,000*		
Sabitli-Trendli (4)				
	İstatistik	Olasılık	Ağırlaştırılmış Olasılık	Olasılık
Panel v-istatistiği	32,432	0,000*	3,570	0,000*
Panel rho-istatistiği	1,790	0,963	1,427	0,923
Panel PP-istatistiği	1,391	0,918	-0,361	0,359
Panel ADF-istatistiği	-3,135	0,000*	-1,642	0,050**
Grup rho-istatistiği	2,298	0,989		
Grup PP-istatistiği	-0,250	0,401		
Grup ADF-istatistiği	-3,188	0,000*		

Not: Gecikme uzunlukları Schwarz Bilgi Kriterine göre otomatik olarak belirlenmiştir. (*) ve(**) simgeleri sırasıyla katsayıların %1, ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Tablo 3’te değişkenler arasında bulunan eşbütünleşme ilişkisi verilmiştir. Pedroni eşbütünleşme testinde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin tespit edilmesi için 7 istatistik değeri elde edilmektedir. Tablo 3’de sabitli-trendsiz şekilde bakıldığında 6 istatistik değeri değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğunu göstermektedir. Sabitli-trendli bakıldığında ise 3 istatistik değeri uzun dönemli ilişki olduğunu belirtmektedir. Analizden elde edilen sonuçlar doğrultusunda büyüme, ithalat ve ihracat değişkenleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bundan dolayı değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin katsayıları Fully Modify Ordinary Least Square (FMOLS) yöntemi aracılığıyla sınanmıştır.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi ortaya çıktıktan sonra model Pedroni (1996,2000) tarafından önerilen FMOLS tekniğinden yararlanılarak tahmin edilmektedir. Pedroni’ye göre bir panelin standart OLS tahmini, asimptotik olarak önyargılı bir tahminciye yol açacaktır. FMOLS tahmincisi, hem seri korelasyon hem de potansiyel içsellik problemlerini açıklayabilmektedir. Bu nedenle basit OLS tahmincisine göre daha çok tercih edilmektedir. FMOLS tekniklerini kullanmanın avantajlarından biri, uzun vadeli ilişkileri tahmin ederken ülkeye özgü sabit etkilerin heterojen olmasına izin vermesidir. Ayrıca grup ortalamalı panel FMOLS için t-istatistiklerinin havuzlanmış panel FMOLS'den daha esnek alternatif hipotez sunduğunu çünkü ilki panelin iç boyutunun aksine ara boyuta dayandığını; bu nedenle, boş hipotez altında ortak bir değer için eşbütünleşme vektörlerini tahmin ederken, alternatif hipotez altında eşbütünleşme vektörlerinin değerlerinin gruplar arasında değişmesine izin vermektedir (Ramirez & Sharma, 2008: 19-20). Çalışmada yapılan FMOLS testi sonuçları tablo 4’te verilmiştir.

Tablo 4. FMOLS Testi Sonuçları

	GDP		
M	1,523 (0,000)*		0,830 (0,000)*
X		1,713 (0,000)*	1,009 (0,000)*

Tablo 4'ten elde edilen sonuçlar doğrultusunda ithalat ve ihracat değişkenlerinin ülkelerin büyümeleri üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmüştür. Model olarak ele alındığında ithalatta meydana gelen 1 birimlik bir artışın büyümeyi 0,830 birim artığı anlaşılırken ihracatta meydana gelen bir birimlik artışın ise büyümeyi 1,009 birim artığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar hem ithalatın hem de ihracatın büyümeyi artırdığı ancak büyüme üzerinde ihracatın, ithalattan daha fazla etkili olduğunu göstermektedir.

III. III. Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik Testi

Açıklayıcı değişkenler arasındaki kısa ve uzun vadeli ilişkinin yanı sıra, aralarındaki nedensellik bağlantılarının bilinmesi zorunludur. Bu çalışma, Dumitrescu & Hurlin (2012) tarafından oluşturulan Dumitrescu-Hurlin (DH) panel nedensellik testine dayanmaktadır. Bu test, panel verileri için Granger nedensellik testinin gelişmiş bir sürümüdür. Ek olarak, bu teknik W_{bar} istatistikleri ve Z_{bar} istatistikleri olmak üzere iki istatistik içermektedir. W_{bar} istatistikleri, test ortalama istatistiklerini verirken, standart normal dağılım Z_{bar} istatistikleri tarafından temsil edilmektedir (Saud, Chen, Danish & Hseeb, 2019: 2265).

Panel Granger nedensellik testinde, T döneminde N birey için gözlemlenen iki durağan süreç x ve y ile gösterildiğinde aşağıdaki doğrusal heterojen model dikkate alınmaktadır (Dumitrescu & Hurlin, 2012):

$$y_{i,t} = \alpha_i + \sum_{k=1}^K \gamma_i^{(k)} y_{i,t-k} + \sum_{k=1}^K \beta_i^{(k)} x_{i,t-k} + \epsilon_{i,t} \quad (9)$$

(9) no'lu denklemde $\beta_i = (\beta_i^{(1)}, \beta_i^{(2)}, \dots, \beta_i^{(k)})$ şeklindedir. Bireysel etkiler α_i 'nin zaman boyutunda sabit olduğu varsayılmaktadır. $y_{i,t}$ ve $x_{i,t}$ 'nin başlangıç koşulları sırasıyla $(y_{i,-k}, \dots, y_{i,0})$ ve $(x_{i,-k}, \dots, x_{i,0})$ verilmiş ve gözlemlenebilir. (K) gecikme uzunlukları panelin yatay kesit birimleri için özdeştir ve dengeli bir panel söz konusudur. Otopregresif parametreler $\gamma_i^{(k)}$ ve regresyon eğim parametreleri $\beta_i^{(k)}$ 'nin birimler arasında değiştiği varsayımı geçerli olmaktadır. Teste ait hipotezler ise aşağıdaki verilmiştir:

$$H_0: \beta_i = 0 \quad \forall i = 1, \dots, N$$

$$H_1: \beta_i = 0 \quad \forall i = 1, \dots, N_1$$

$$H_1: \beta_i \neq 0 \quad \forall i = N_1 + 1, N_2 + 2, \dots, N \quad (10)$$

Temel (H_0) hipotezi test etmek amacıyla kullanılan $W_{N,T}^{Hnc}$ test istatistiği bireysel Wald istatistiğinin ortalamasıdır. İstatistik şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$W_{N,T}^{Hnc} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N W_{i,T} \quad (11)$$

Denklem (11)'de $W_{i,T}$ terimi, $H_0: \beta_i = 0$ 'a karşılık gelen i 'nci kesit birimi için bireysel Wald istatistiklerini göstermektedir. Eğer $T \rightarrow \infty$ ve sabir bir N söz konusu ise standardize edilmiş $Z_{N,T}^{Hnc}$ istatistiği aşağıdaki gibidir:

$$Z_{N,T}^{Hnc} = \sqrt{\frac{N}{2K}} (W_{N,T}^{Hnc} - K) \frac{d}{T, N \rightarrow \infty} N(0,1) \quad (12)$$

Tam tersi eğer $N \rightarrow \infty$ ve sabit bir T söz konusu ise standardize edilmiş $Z_{N,T}^{Hnc}$ istatistiği aşağıdaki gibidir:

$$Z_{N,T}^{Hnc} = \sqrt{\frac{N}{2 \times K} \times \frac{(T - 2K - 5)}{(T - K - 3)}} \times \left[\frac{(T - 2K - 3)}{T - 2K - 1} W_{N,T}^{Hnc} - K \right] \frac{d}{N \rightarrow \infty} N(0,1) \quad (13)$$

Dumitrescu Hurlin panel nedensellik testi yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Çalışmada yapılan Dumitrescu Hurlin testi sonuçları bu doğrultuda Tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Dumitrescu Hurlin Panel Nedensellik Testi Sonuçları

Hipotezler	W-istatistiği	Zbar-istatistiği	Olasılık
$\Delta M, \Delta GDP$ 'nin homojen olarak nedeni değildir.	5,577	0,755	0,450
$\Delta GDP, \Delta M$ 'in homojen olarak nedeni değildir.	7,433	2,556	0,010**
$\Delta X, \Delta GDP$ 'nin homojen olarak nedeni değildir.	7,436	2,559	0,010**
$\Delta GDP, \Delta X$ 'in homojen olarak nedeni değildir.	8,649	3,736	0,000*
$\Delta X, \Delta M$ 'in homojen olarak nedeni değildir.	6,580	1,736	0,083***
$\Delta M, \Delta X$ 'in homojen olarak nedeni değildir.	4,749	-0,048	0,961

Not: (*), (**) ve (***) sembelleri sırasıyla katsayıların %1, %5 ve %10 düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir. Uygun gecikme uzunluğu 4 olarak seçilmiştir.

Tablo 5'te değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi gösterilmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda büyüme ithalatın nedeni olarak bulunurken, ithalat büyümenin nedeni olarak bulunamamıştır. Buna karşın ihracat ve büyümenin karşılıklı olarak birbirlerini etkilediği de analiz sonucunda anlaşılmıştır. Ayrıca %10 anlamlılık düzeyinde ihracatın, ithalatın nedeni olduğu anlaşılırken, ithalatın ihracatın bir nedeni olduğuna dair kanıt bulunamamıştır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

İktisadi büyüme ve kalkınmayla dış ticaret dengeleri doğrudan ilişki içerisindedir. İktisadi büyümenin asıl unsuru kişi başına düşen milli gelir oranlarını yükseltmektir. Milli gelir seviyesini yükseltme yollarında en önemlisi ise dış ticarete yani ihracat ve ithalatta yatmaktadır. Özellikle de ihracatın artırması milli gelirin artmasının önündeki en önemli belirleyicilerden biridir. Kriz dönemlerinde ülkeler krizden çıkışın yolu olarak, ülke içerisinde gerçekleştirilen üretim miktarını artırmak ve üretilen bu yeni ürünleri dış piyasalara ihraç etmek olarak görmektedir. Bu amaçla çalışmada dış ticaret ve büyüme ilişkisinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada dış ticareti temsilen ihracat ve ithalat değişkenleri kullanılırken, büyümeyi temsil etmesi amacıyla gayri safi yurt içi hasıla verileri kullanılmıştır. Analiz 19 gelişmiş ülkenin 1994-2019 yılları arasındaki verileri baz alınarak gerçekleştirilmiştir. Ülke grubunun gelişmiş ülkeler olarak seçilmesinin sebebi ise gelişmiş ülkelerin büyüme oranlarının üzerinde ihracatın mı yoksa ithalatın mı daha etkili olduğunun anlaşılmasının amaçlanmasıdır. Bu amaçla çalışmada panel veri analizi kapsamında birim kök testi yapılmış ve tüm değişkenlerin $I(1)$ olduğu anlaşılmıştır. Bu doğrultuda değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin test edilmesi için en doğru yöntemin Pedroni eşbütünleşme testi olduğu anlaşılmış ve yapılan test sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Elde edilen bu sonuç dış ticaret ve iktisadi büyüme arasında ilişki olduğunu doğrulamıştır. Akabinde ithalat ve ihracat değişkenlerinin büyüme üzerine etkisini daha net anlayabilmek için FMOLS testi yapılarak uzun dönem ilişki katsayıları gözlemlenmiştir. Elde edilen sonuçlar doğrultusunda hem ihracatın hem de ithalatın büyümeyi pozitif yönde etkilediği ancak ihracatın etkisinin ithalatın etkisinden daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Analiz kapsamında ise değişkenler arasındaki ilişkinin yönünün daha iyi anlaşılabilmesi için Dumitrescu Hurlin panel nedensellik testi yapılmıştır. Test sonucunda büyümenin ithalatın nedeni olduğu tespit edilirken, ithalat büyümenin nedeni olarak bulunamamıştır. Buna karşın ihracat ve büyümenin karşılıklı olarak birbirlerini etkilediği de analiz sonucunda anlaşılmıştır.

Analiz kapsamında yapılan tüm testler dış ticaret ve büyüme arasındaki ilişkiyi doğrulamıştır. Bu bağlamda ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma düzeylerini artırabilmek için dış ticarete önem vermesi gerektiği ortaya koyulmuştur. Bu bağlamda ülkelerin dış ticareti geliştirmeye yönelik politikalar uygulaması ve olumsuz şartlardan sakınmak için etkin bir global pazarlama stratejisi geliştirmesi rasyonel bir karar olacaktır. Bu doğrultuda öncelikli olarak iyi bir pazar araştırması yapılarak ihracat yapılmak istenen ülke hakkında bilgiye sahip olmak ve bu suretle ülkenin uluslararası piyasalar ile bağlantılarını güçlendirmek, imalat sektörüne ağırlık vererek ülkeye daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekmek, ülke içerisindeki üretim yapacak işçiyi ve firmaların eğitim düzeyini artırmak ve becerilerini üst düzeye çıkarmak, üretim yapacak kişileri üretime teşvik etmek, araştırma ve geliştirme yoluyla yenilikçiliği teşvik etmek gibi uygulamalar önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Acaravci, A., & Oztürk, I. (2010). Electricity consumption-growth nexus: Evidence from panel data for transition countries. *Energy Economics*, 32, 604–608. Retrieved from <http://openaccess.cag.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12507/647/%C4%B0lhan%20%C3%96ZT%C3%9CRK...pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Akkaş, İ., & Öztürk, M. (2016). Türkiye’de ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerinin analizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(42), 1329–1338. Issn: 1307-9581
- Alam, S. G. (2012). Exports, imports and economic growth: An empirical analysis of Pakistan. *Pakistan Business Review*, 96, 96–131.
- Awokuse, T. O. (2008). Trade openness and economic growth: is growth export-led or import-led?. *Applied Economics*, 40(2), 161–173. doi: 10.1080/00036840600749490
- Baday-Yıldız, E., & Berber, M. (2011). İthalata dayalı büyüme: 1989-2007 Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25, 165–179. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/30440>
- Dumitrescu, E. I., & Hurlin, C. (2012). Testing for Granger non-causality in heterogeneous panels. *Economic Modelling*, 29(4), 1450–1460. Retrieved from <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00224434/document>
- Gül, E., & Kamacı, A. (2012). Dış ticaretin büyüme üzerine etkileri: Bir panel veri analizi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 4(3), 81–91. Erişim adresi: <http://web.b.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=93bf6480-4c7d-4f8b-a703-39fd35ab2687%40sessionmgr101>
- Gülmez, A. (2015). OECD ülkelerinde ekonomik büyüme ve hava kirliliği ilişkisi: panel veri analizi. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9, 18–30. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/309320>
- Kaberuka, W., Rwakinanga, E. T., & Tibesigwa, W. (2014). Is export-led-growth hypothesis valid in Uganda? A cointegration and causality analysis (1960-2010). *Issues in Business Management and Economics*, 2(4), 60–73. Retrieved from <http://journalissues.org/wp-content/uploads/2014/08/Kaberuka-et-al.pdf>
- Keong, C. C., Yusop, Z., & Liew, V. K. S. (2003). Export-led growth hypothesis in Malaysia: An application of two-stage least square technique. *International Finance*, 3, 1–21. Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.475.1469&rep=rep1&type=pdf>
- Kogid, M., Mulok, D., Ching, K. S., Lily, J., Ghazali, M. F., & Loganathan, N. (2011). Does import affect economic growth in Malaysia. *The Empirical Economics Letters*, 10(3), 297–307. Issn 1681 8997
- Maitra, B. (2020). Exploring import-led growth in India: Evidence from the post-reform period. *South Asian Journal of Macroeconomics and Public Finance*. doi:10.1177/2277978720906068
- Marin, D. (1992). Is the export-led growth hypothesis valid for industrialized countries?. *The Review of Economics and Statistics*, 74(4), 678–688. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/2109382>
- Mishra, V., Sharma, S. S., & Smyth, R. (2010). Is economic development in the pacific island countries export led or import led?. *Pacific Economic Bulletin*, 25(1), 46–63. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10536/DRO/DU:30036648>
- Muhoro, G., & Otieno, M. (2014). Export led growth hypothesis: Evidence from Kenya. *Journal of World Economic Research*, 3(4), 37–46. doi: 10.11648/jjwer.20140304.11
- Mujahid, N., Begam, A., Shamshir, M., & Zeb, A. (2019). Import-led growth hypothesis: A case study of Pakistan. *Journal of Economics and Sustainable Development*, 10(8), 20–28.

- Nain, M. Z., & Ahmad, W. (2010). Export-led growth hypothesis in India: Some further evidences. *The IUP Journal of Monetary Economics*, 8(3), 69–82. Retrieved from <http://web.a.ebscohost.com/ehost/pdfviewer/pdfviewer?vid=0&sid=ec4c321f-a3d4-4333-af27-eab452c145f4%40sdc-v-sessmgr02>
- Neal, T. (2014). Panel cointegration analysis with xtpedroni. *The Stata Journal*, 14(3), 684–692. Retrieved from <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/1536867X1401400312>
- Özcan, B., & Özçelebi, O. (2013). İhracata dayalı büyüme hipotezi Türkiye için geçerli mi?. *Yönetim ve Ekonomi*, 20(1), 1–14. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/146110>
- Özcan, C. C., Özmen, İ., & Özcan, G. (2018). Ticari dışa açıklı ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: yükselen piyasa ekonomileri. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 40, 60–73. Erişim adresi: <http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/view/1390>
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61(S1), 653–670. Retrieved from <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.294.926&rep=rep1&type=pdf>
- Raghuatla, C., & Chittedi, K. R. (2020). Is there an export or import-led growth in emerging countries? A case of BRICS countries. *Journal of Public Affairs*, doi:10.1002/pa.2074.
- Ramirez, M. D. & Sharma, H. (2008). Remittances and growth in Latin America: a panel unit root and panel cointegration analysis. *Economics Department Working Paper*, Working Paper No: 51. Retrieved from <http://www.econ.yale.edu/>
- Sato, S., & Fukushige, M. (2007). The end of import-led growth? North Korean evidence. *Discussion Papers in Economics and Business Discussion Paper*, 07–38. Retrieved from <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.627.554&rep=rep1&type=pdf>
- Saud, S., Chen, S., Danish, & Hseeb, A. (2019). Impact of financial development and economic growth on environmental quality: an empirical analysis from belt and road initiative (BRI) countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 26, 2253–2269. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3688-1>
- Topuz, H., & Coşkun, A. E. (2018). Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi: Türkiye, Kolombiya ve Güney Kore üçlüsünün sektörel bazda uygulamalı bir analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(25), 672–685. Issn 1309-1387
- Tuncer, İ. (2002). Türkiye'de ihracat, ithalat ve büyüme: Toda-Yamamoto yöntemiyle Granger nedensellik analizleri (1980-2000). *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(9), 89–107. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/50121>
- Ünsal, E. M. (2005). *Uluslararası iktisat: Teori, politika ve Açık ekonomi makro iktisadı*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Yapar-Saçık, S. (2009). Dış ticaret politikası ve ekonomik büyüme ilişkisi: Teorik açıdan bir inceleme. *KMU İİBF Dergisi*, 11(16), 162–171. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/107394>
- Yurdadoğ, V., Bal, H., & Albayrak, M. (2019). İhracata dayalı büyüme hipotezi: Polonya ekonomisi üzerine ampirik bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28(2), 31–44. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/766093>
- Yurdakul, F., & Aydın, M. (2018). Ekonomik büyüme ve dış ticaret arasındaki ilişki: Türkiye üzerine bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 18. EYİ Özel Sayı, 23–36. doi: 10.18092/ulikidince.361870

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulmuştur. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir. İlgili çalışmada kullanılan veriler 2021 yılında toplanmış ve veriler analiz edilmiştir.

Yazar Katkıları : Ecem TURGUT, çalışmanın tüm bölümlerinde özellikle de veri toplama ve ekonometrik analiz aşamasında katkı sağlamıştır. Prof. Dr. Okyay UÇAN, çalışmanın tüm bölümlerinde özellikle de ekonometrik analiz ve kontrol aşamasında katkı sağlamıştır. Yazarlar çalışmaya %50 eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Teşekkür : Yayın sürecinde katkısı olan hakemlere ve editör kuruluna teşekkür ederiz.

Ethics Statement : Ethical rules were followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study. The data used in the relevant study were collected in 2021 and the data were analyzed.

Author Contributions : Ecem TURGUT has contributed to all parts of the study, especially in the data collection and econometric analysis phase. Prof. Dr. Okyay UÇAN has contributed to all parts of the study, especially during the econometric analysis and control phase. The authors contributed 50% equally to the study.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

Acknowledgement : We thank the referees and editorial board who contributed to the publishing process.

PETROL FİYATLARI, PARASAL VE DÖVİZ KURU ŞOKLARININ HİSSE SENEDİ FİYATLARINA ASİMETRİK ETKİSİ: TÜRKİYE İÇİN NARDL MODELİ*

Halil ALTINTAŞ¹
Yacouba KASSOURI²

Öz

Türkiye’de petrol fiyatları, para arzı ve reel döviz kurunun hisse senedi fiyatları üzerindeki asimetrik etkisini inceleyen az sayıda çalışmanın olması şaşırtıcıdır. Çalışmada Türkiye’de 2002-20018 dönemi aylık verilerle petrol fiyatı arz şokları, para arzı ve reel döviz kurunun hisse senedi fiyatları üzerindeki asimetrik etkileri, Shin, Yu, & Greenwood-Nimmo (2014) tarafından geliştirilen asimetrik ARDL (NARDL- Nonlinear Autoregressive Distributed Lag) yöntemi kullanılarak incelenmektedir. Ampirik analizlerde incelenen değişkenler arasında anlamlı kısa ve uzun dönemde asimetrik etkilerin var olduğu tespit edilmiştir. NARDL modelleri sonuçlarında, petrol fiyatı arz şoku ve reel döviz kurundaki artışların hisse senedi fiyatlarını azalttığı, bu değişkenlerdeki azalmanın ise hisse senetleri fiyatları üzerinde artıcı etkiye etkili olduğu görülmüştür. Ayrıca para arzındaki pozitif artışların hisse senedi fiyatları üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu, negatif azalmaların ise hisse senedi fiyatlarını etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır. Türkiye’de uluslararası petrol fiyatları, reel döviz kuru ve parasal şokların hisse senedi fiyatlarını etkilediğini göstermektedir. Bu nedenle politika yapıcılar ve sermaye piyasalarında yer alan tüm katılımcıların incelenen değişkenler arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığı ve asimetrik etkiye sahip olabileceğini dikkate almalıdır. Hisse senedi fiyatlarında etkileyen bu değişkenlerin oluşturabileceği risk ve dalgalanmalara karşı politika yapıcıları etkin politikalar geliştirmeli, yatırımcıların da etkin koruma stratejilere sahip olması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler : Hisse senedi fiyatları, Petrol fiyatları, Para arzı.

Jel Sınıflandırması : Q43, E44, C22.

* Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi’nin SHD-2020-10393 nolu Hızlı Destek Projesi tarafından desteklenmiştir.

¹ Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F., İktisat, haltintas@erciyes.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8565-4294.

² Dr., Erciyes Üniversitesi, SBE, yahacouk@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5423-8263.

Atf / Citation (APA6):

Altıntaş, H., & Kassouri, Y. (2021). Petrol fiyatları, parasal ve döviz kuru şoklarının hisse senedi fiyatlarına asimetrik etkisi: Türkiye için NARDL modeli. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1388-1410.
<http://doi.org/10.25287/ohuiibf.877384>.

THE ASYMMETRIC EFFECTS OF OIL PRICES, MONETARY AND REAL EXCHANGE RATES SHOCKS ON STOCK PRICES: A NARDL MODEL FOR TURKEY

Abstract

Although many empirical studies have examined the relationship between oil prices and economic activity, it is surprising that little research has been conducted on the asymmetric relationship between oil supply shocks, real exchange rates, and stock prices in Turkey. Therefore, the key objective of this study is to fill this gap by examining the asymmetric effects of oil prices and money supply on stock market prices in Turkey. For this purpose, we use monthly data over the period from 2002 to 2018. The analyses in the paper are carried out using the NARDL bounds testing approach of co-integration developed by Shin, Yu, & Greenwood-Nimmo (2014). Empirical findings show that there is an asymmetric co-integration between the variables being examined. Our estimation results show that in the long-run, positive changes in oil supply shocks and real exchange rates have significant and negative effects on the stock prices, whereas negative changes in oil supply shocks and real exchange rates have a significant positive effect on the stock market prices. However, only positive money supply shocks have a significant and positive effect on stock prices. The empirical results indicate that oil supply shocks, real exchange rates, and money supply shocks have significant effects on stock prices. For this reason, policymakers should develop effective policies to mitigate the adverse effects of these variables on stock prices.

Keywords : Stock-market prices, Oil prices, Money supply.

JEL Classification : Q43, E44, C22.

GİRİŞ

Ekonomilerdeki gelişmeye bağlı olarak özellikle son yıllarda firmaların değerini temsil eden hisse senedi fiyatlarıyla makro ekonomik büyüklükler arasındaki ilişkiye yönelik teorik ve ampirik literatürde önemli gelişmeler göze çarpmaktadır. Hisse senedi fiyatlarının temel makroekonomik değişkenlere yüksek oranda duyarlı olduğu bulguları dikkat çekmektedir (Chakravarty, 2005). Hisse senedini etkileyen en önemli makroekonomik değişkenler arasında petrol fiyatları, para arzı ve reel döviz kuru yer almaktadır. Petrol fiyatlarının hisse senedi fiyatları üzerine etkisi ülkenin petrol ihraç eden veya ithal eden gelişmekte veya gelişmiş ülke olup olmamasına göre değişebilmektedir. Petrol ihraç eden ülkeler için petrol fiyatlarının hisse senetleri üzerine etkisinin dolaylı olacağı Bjornland (2009) tarafından vurgulanmaktadır. Bu ülkelerde petrol fiyatının yükselmesi gelirin artmasına, tüketim ve yatırımda iyileşmeye neden olurken ekonomilerde artan verimliliğe ve işsizlikte azalışa yol açabilmektedir.

Hisse senedi fiyatları ile para miktarı arasındaki teorik ilişkiler farklı ekonomik yaklaşımlarla açıklanmaktadır. Parasalcı iktisatçılar para miktarındaki değişme ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi portföy-dengesi etkisi ile açıklamaktadır. Bu teoriye göre artan para arzı hisse senedi gibi diğer varlıklara doğru portföyün yeniden dengelenmesine neden olacaktır. Varlıkların yeniden dağılımı ile hisse senedi fiyatları üzerinde yukarı yönlü artış baskısı oluşacak ve ekonomik birimlerin artan para arzını istenen düzeye indirmek istemesine bağlı olarak ya tüketim malları satın almasına veya para ile finansal varlıkları ikame etmek istemesine neden olacaktır. Hisse senedi fiyatlarını etkileyen diğer bir makroekonomik değişken de reel döviz kurudur. Klasik ekonomik teorinin akım odaklı modelleri Dornbusch & Fisher (1980) ve Frankel (1983) tarafından geliştirilen portföy dengesi teorisi hisse senedi performansı ve döviz kuru hareketleri arasındaki belirli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Akım odaklı modellerde, kur hareketlerinin uluslararası rekabet ve dış ticaret dengesi kanalıyla hisse senetleri fiyatları etkileyeceği, portföy dengesi yaklaşımında hisse senedi fiyatındaki değişimin para talebini etkileyerek para piyasasında denge faiz oranında değişmeye yol açacağını ve faiz oranlarındaki değişimin ise ulusal paranın değerini etkileyebileceğini ileri sürmektedir.

Türkiye gibi petrol ithal eden ülkelerde genel olarak petrol fiyatının artması ters sonuçlar doğurabilmektedir. LeBlanc & Chinn (2004) petrolün en önemli üretim faktörlerinden biri olmasından dolayı, artan petrol fiyatı bu ülkelerde üretim maliyetini artıracak, artan maliyetlerin tüketicilere yansıtılacağını ve sonuçta tüketici harcamalarının ve toplam talebin azalacağını vurgulamaktadırlar. Azalan tüketim hem daha az üretime hem de artan işsizliğe yol açacağından hisse senedi fiyatları ise belirsizliğin artmasına bağlı olarak bu gelişmelere negatif tepki gösterecektir. Petrol fiyatlarının hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisini araştıran çalışmaların önemli bir kısmında [(örneğin Kaul & Jones (1996) ABD, Kanada, Japonya ve İngiltere; Papapetrou (2001) Yunanistan; Henriques & Sadorsky (2008) ABD; Filis (2010) Yunanistan] doğrusal modeller kullanılmış ve asimetrik ilişki göz ardı edilmiştir. Bu modellerde hisse senedi fiyatlarıyla petrol fiyatları arasındaki ilişki standart eşbütünlük ve Granger nedensellik yöntemleriyle araştırılmıştır. Bu modellerin en önemli eksikliği, petrol fiyatlarıyla hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkinin simetrik olduğunu önceden kabul edilerek analizlerin yapılmasıdır. Ancak ABD için Balke, Brown ve Yücel (2002), OECD ülkeleri için Ciner (2001) Hamilton (1996) ve Körfez ülkeleri için Mohanty Nandha ve Turkistani (2011) yaptıkları çalışmalarda petrol fiyatlarının asimetrik özellik gösterdiğini ifade etmişlerdir. Araştırmalarda petrol fiyatlarındaki artışın reel ekonomi üzerindeki etkisinin fiyat azalışlarına göre anlamlı bir şekilde farklılaştığı gösterilerek fiyat artışlarının simetrik etkilere sahip olduğu şeklindeki doğrusal yaklaşımların geçerliliğine karşı güçlü bulgular öne sürülmüştür.

Bu çalışmada, petrol fiyatı arz şoku, para arzı ve reel döviz kuru değişkenlerinin Türkiye’de hisse senedi fiyatları üzerinde etkisi araştırılacaktır. Modelde kullandığımız petrol fiyatı arz şoku değişkeni ilk defa Ready (2018) tarafından kullanılmış ve çalışmada petrol fiyatı şokları, petrol fiyatı talep ve petrol fiyatı arz şoku olarak sınıflandırılmıştır. Petrol fiyatı arz şoku, New York Ticaret Borsası’nda (NYMEX) işlem gören kaliteli ham petrolün en yakın vadeli gelecek sözleşme fiyatını temsil etmektedir. Ready (2018: 156) petrol fiyatı şoklarının tüm ekonomiyi etkileyeceğini, ancak negatif petrol fiyatı arz şoklarının tüketim malları üreten firmaları daha fazla olumsuz etkileyebileceğini ve tüketim harcamalarının azalmasıyla firmaların hisse senedi getirilerinin azaltacağını ileri sürmüştür.

Çalışma, Türkiye’de petrol fiyatı arz şoku, para arzı ve reel döviz kurunun uzun dönemde artması ve azalmasının hisse senedi fiyatları üzerine aktarım kanalı araştırarak, bu konudaki literatüre katkı sağlayacaktır. Doğrusal modellerin yanıltıcı sonuçlar verebileceği gerçeğinden hareketle, çalışmada Shin ve ark., (2014) tarafından geliştirilen asimetrik eşbütünlük ilişkisini dikkate alan asimetrik ARDL (*non-linear autoregressive distributed lags* -NARDL) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, kısa ve uzun dönemde asimetrik etkilerin belirlenmesi ve ayrıca modeldeki açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki pozitif ve negatif değişmelerinin etkilerinin ortaya konmasına olanak vermesi açısından doğrusal eşbütünlük yöntemlerine göre daha üstündür. Böylece asimetrik NARDL eşbütünlük yönteminin uygulanmasıyla, incelenen dönemde petrol fiyatı arz şoku, para arzı ve reel döviz kuru şoklarının negatif ve pozitif değişmelerinin hisse senedi fiyatları üzerinde asimetrik etkisinin büyüklüğü değerlendirilmektedir.

Çalışma, Türkiye’de 2002:M1-2018:M10 aylık verileriyle petrol fiyatı arz şokları, para arzı ve reel döviz kurunun hisse senedi fiyatları üzerinde asimetrik bir etkiye sahip olup olmadığı, NARDL yöntemiyle araştırmayı amaçlamaktadır. Ayrıca, Türkiye’de petrol fiyatı, para arzı ve reel döviz kuru şoklarıyla hisse senetleri arasında topluca asimetrik ilişkiyi inceleyen bir çalışmanın olmaması, bu konuda araştırma yapılması ve elde edilen sonuçların literatüre katkı sağlaması yönündeki motivasyonu artırmıştır. Böylece çalışmada Mork (1989); Mory (1993); Lee & Ratti (1995); Hamilton, (1996); Jimenez-Rodriguez & Sanchez, (2005)’in petrol fiyatlarındaki değişimin asimetrik etkiye sahip olup olmadığı hipotezi de Türkiye için test edilecektir.

Araştırmanın birinci bölümünde incelenen değişkenlerle hisse senedi fiyatları arasındaki teorik ve ampirik literatür anlatılmaktadır. İkinci bölümde asimetrik NARDL yöntemi, üçüncü bölümde ise ampirik uygulamalarda elde edilen sonuçlara ilişkin bilgilere yer verilmektedir. Sonuç kısmında araştırma genel olarak değerlendirilerek politika önerileri sunulmaktadır.

I. HİSSE SENEDİ FİYATI, PETROL FİYATI, PARASAL BÜYÜKLÜKLER VE REEL DÖVİZ KURU İLİŞKİSİ: LİTERATÜR ÖZET

I.I Petrol Fiyatı ve Hisse Senedi İlişkisi

Petrol fiyatlarının makroekonomik değişkenler üzerine etkisini inceleyen çok sayıda çalışmaya rastlanmaktadır. [Örneğin Wilson (2001) Singapur, Malezya ve Kore için petrol fiyatları, dış ticaret dengesi, reel döviz kuru, Otto (2003) Avusturya için petrol fiyatları, dış ticaret haddi, Ahmed & Donoghue (2010) Pakistan için petrol fiyatları, ihracat, endüstriyel hammadde fiyatları, gelir adaletsizliği; Chen & Hsu (2012) 84 ülke için petrol fiyatları, dış ticaret (ihracat ve ithalat) değişkenleri]. Hisse senedi fiyatları üzerinde petrol fiyatlarının etkisi, petrol şoklarının reel faaliyetlerle ilişkilendirildiği literatür kapsamında değerlendirilmektedir. Bu alandaki çalışmaların önemli bir kısmı Hamilton (1983)'nin ABD'de petrol şoklarıyla resesyonu ilişkilendirdiği öncü çalışmasından etkilenerek ortaya çıkmıştır. Hamilton'un bulguları sonraki yıllarda ABD için Mork (1989) Lee, Ni, Ratti (1995) Hooker (1996), Hamilton (1996, 2003) ve Gronwald (2008) tarafından incelenmiş ve doğrulanmıştır.

Petrol fiyatlarının ekonomik faaliyetler üzerine etkisinin asimetrik özellik taşıdığı birçok iktisatçı tarafından desteklenmektedir. Hamilton, (1996), Jimenez-Rodriguez & Sanchez, (2005) Lee & Ratti (1995); Mory, (1993); Mork, (1989) petrol fiyatlarındaki negatif ve pozitif şoklara karşı ekonominin tepkisinin asimetri özelliği taşıdığını ve böylece petrol fiyatı değişkeninin doğrusal olmayan özellikler gösterdiğini ileri sürmüşlerdir. Petrol fiyatı artışları düşük üretimle ilişkilendirilirken petrol fiyatındaki azalışlar üretimde daha fazla artışa yol açmamaktadır. Asimetrimin kaynağı kaynakların yeniden dağıtım etkileri ile ayarlama maliyetlerine dayandırılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, petrol fiyatı artışları, artan girdi maliyetlerinden dolayı firmaların arzında azalmaya neden olmakta ve bu durum yatırım ve dayanıklı tüketim mallarına yönelik talepte belirsizlik ve azalmaya yol açmaktadır. Ayrıca artan petrol fiyatları, enerji yoğun sektörlerden enerji etkin sektörler doğru ekonomide kaynakların yeniden dağılımına neden olmaktadır. Diğer taraftan emek piyasasında petrol fiyatı artarken ücretler yükselmekte, düşerken ise nominal ücretlerin aşağı yönlü esnek olmaması nedeniyle ortaya çıkan işgücü piyasasındaki ayarlama maliyetleri, üretim maliyetlerinin sürekli yüksek olmasını sağlamaktadır.

Ferderer (1996) asimetrik etki yaratan petrol fiyatı değişkenliği (belirsizlik) ile petrol fiyatı değişmelerinin etkileşiminde dengeleyici bir mekanizmanın bulunduğunu ileri sürmekte ve asimetrik etkiyi yaratan mekanizmayı açıklarken iki önemli koşulu vurgulamaktadır. Birincisi petrol fiyatındaki değişmeler ister pozitif isterse negatif olsun, petrol fiyatı değişkenliğini pozitif yönde etkilemektedir. İkincisi petrol fiyatı değişkenliği ekonomiyi negatif yönde etkilemektedir. Böylece petrol fiyatındaki azalmalar petrol fiyatı değişkenliğini artırmakta, bu sonuç ekonomide negatif etkilere yol açmakta ve böylece petrol fiyatındaki azalmanın yarattığı olumlu etkiler ortadan kaybolmaktadır. Global ölçekte ise petrol fiyatındaki artışlar ekonomiyi negatif yönde etkilese de, azalmalar ekonomiyi etkilememekte, dolayısıyla petrol fiyatındaki azalmalar üretim artışlarına yol açmamaktadır (Iwayemi & Fowowe, 2011).

Ramos & Veiga (2013) petrol fiyatlarındaki azalışın petrol fiyatı değişkenliğini pozitif yönde etkilemesi halinde, petrol fiyatındaki değişkenliğin ekonomi üzerinde negatif etkiye sahip olacağını, ayrıca petrol fiyatındaki azalmanın ise yatırımcılar tarafından geçici ve kısa süreli olarak düşünülmesi durumunda petrol fiyatındaki değişme karşısında asimetrik etkilerin ortaya çıkacağını belirtmişlerdir. Kısaca petrol fiyatındaki artışlar gelecekteki fiyatlar üzerinde belirsizliğe ve yatırımların ertelenmesine neden olsa da, petrol fiyatlarındaki azalmalar ekonomik büyümeyi canlandıramamakta ve böylece asimetrik etkinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır.

Petrol ve petrol fiyatlarının ekonomiler için en önemli faktör olması ve tüm ekonomiyi etkilemesi, petrol fiyatı ve ekonomi arasındaki ilişkilerin yeniden incelenmesine ve farklı görüşlerin ileri sürüldüğü araştırmaların yapılmasına neden olmuştur. Bu araştırmalarda ülke ekonomilerinin petrol fiyatı değişmelerinden olumsuz yönde etkilendikleri gösterilmektedir (örneğin Burbidge & Harrison, 1984;

Gisser & Goodwin, 1986; Hamilton, 1983; Jones, Leiby, Paik 2004; Lardic & Mignon, 2008; Lee ve ark., 1995; Loungani, 1986; Mussa, 2000). Balke ve ark., (2002) petrol fiyatının dört temel hipotez kullanarak etkilerini açıklamıştır. Bunlardan birincisi, temel kaynakların bulunabilirliğinde azalmaya neden olması bakımından arz yönlü etki, ikincisi petrol ithal eden ülkelerden petrol ihraç eden ülkelere doğru gelir transferi etkisi, üçüncüsü harcanabilir gelirin azalmasıyla tüketim harcamalarının kısılması şeklinde ortaya çıkan reel balans etkisidir. Dördüncüsü ise ekonomik faaliyet ve petrol fiyatları arasındaki ilişkilerin düzenlenmesine yönelik para politikası etkisidir.

Literatürde petrol fiyatlarını makroekonomik değişkenler üzerinde etkisinin araştırıldığı çalışmalar yanında, hisse senetlerinin fiyatlarıyla ilişkilendirildiği çalışmalara da rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda petrol ihraç eden ülkeler hariç, diğer tüm ülkelerde petrol fiyatlarının finansal piyasalar üzerinde olumsuz etkiye sahip olduğu şeklinde genel bir görüş mevcuttur. Naifar & Dohaiman (2013) petrol fiyatlarının artmasıyla birçok firma ürünlerinin taşınmasında (kara, hava ve deniz yolu) daha fazla harcamada bulunacağını ve sonuçta faaliyet ve projelerinin yönetiminde maliyetlerin artacağını, bunun ise firmaların karlarının düşmesine, hissedarlara daha az kâr payının dağıtılmasına ve sonuçta hisse senedi fiyatlarının düşmesine yol açacağını ifade etmektedir. Gisser & Goodwin (1986) ise artan petrol fiyatlarının üretim faktörleri arasında petrolün ikame olanağının bulunmaması koşulları altında, üretim maliyetlerini artıracığını, artan üretim maliyetlerinin ise nakit akımını etkileyeceğini ve hisse senedi fiyatlarının azalacağını belirtmektedirler. Huang, Masulis ve Stoll (1996)'ya göre petrol fiyatları hisse senedi fiyatları üzerinde gelecekteki nakit akımlarını etkileyerek doğrudan veya gelecekteki nakit akımları iskontosunda kullanılan faiz oranı üzerinde dolaylı bir etkiye sahiptir. Henriques & Sadorsky (2008) ise merkez bankalarının artan petrol fiyatlarıyla yükselen enflasyonist baskıyı kontrol etmek amacıyla faiz oranlarını artırmaları, hisse senetlerinin stok değerinin hesaplanmasında kullanılan iskonto oranını olumsuz yönde etkileyeceğini belirtmişlerdir.

Petrol şoklarının hisse senedi fiyat ve getirilerini etkileyebileceğinin arkasındaki gerekçe, petrolün önemli bir girdi olması ve firmaların maliyet yapılarının petrol fiyatlarından etkilenmesidir. Petrol fiyatının yükselmesiyle artan maliyetler, diğer koşullar değişmediği varsayımıyla, beklenen getirilerin negatif yönde etkilenmesine, karlılık oranının azalmasına ve böylece tüm hisse senedi fiyatlarının değerinin düşmesine yol açmaktadır (Sukcharoen, Zohrabyan, Leatham, 2014). Bu hipotez Yunanistan için Papapetrou, (2001), İngiltere için El-Sharif, Brown, Burton ve Nixon (2005) tarafından yapılan çalışmalarda doğrulanmıştır. Bu çalışmalarda petrol şoklarının, petrol veya doğalgaz sektörü dışındaki firmaların hisse senedi getirileri üzerinde negatif ve zayıf, buna karşılık petrol üreticisi firmaların hisse senedi getirileri üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu gösterilmiştir.

Kaul & Jones (1996), Brown & Yücel (2002), Jones, Leiby, Paik (2004), Lardic & Mignon (2008), Tang, Wu, Zhang (2010), Mohanty ve ark (2011), petrol fiyatlarının hisse senedi fiyatlarını dikkate alarak ekonomik faaliyetler üzerine geçiş etkisini incelemişlerdir. Nandha ve Faff (2008) petrol fiyatlarının artmasının madencilik, petrol ve doğal gaz endüstrileri hariç tüm sektörlerde hisse senedi getirileri için yıkıcı bir etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir. O'Neill, Penm, Terrell (2008) petrol fiyatındaki artışın ABD, İngiltere ve Fransa'da hisse senedi getirilerinin azalmasına yol açtığını, Park & Ratti (2008) petrol fiyatı şoklarının ABD ve petrol ithalatçısı 12 Avrupa ülkesinde hisse senedi reel getirileri ve fiyatları üzerinde anlamlı ve negatif etkiye sahip olduğunu göstermişlerdir.

Miller & Ratti (2009) 1971-2008 dönemi aylık verilerle dünya petrol fiyatı ve 6 OECD ülkesinin hisse senedi fiyatı arasındaki ilişkiyi serilerin kırılma tarihlerini dikkate alarak eşbütünleşme ve VECM modelleri ile tahmin etmişlerdir. Tüm ülkelerde uzun dönemde seriler arasında eşbütünleşme ilişkisine rastlanmış ve hisse senedi fiyatlarının petrol fiyatlarındaki artışa negatif yönde tepki verdikleri ortaya konmuştur. Jones & Kaul (1996), Huang ve ark. (1996) firma düzeyinde hisse senedi fiyatlarının petrol fiyatındaki dalgalanmalardan etkilenebileceğini, Apergis & Miller (2009) ise genel hisse senedi fiyat endeksinin petrol fiyatı şokları karşısında istatistiksel olarak ilişkisiz olduğunu belirtmişlerdir.

Arouri & Rault (2012) Körfez ülkelerinde petrol fiyatlarıyla hisse senedi endeksi arasındaki ilişkiyi 1996-2007 aylık verilerle bootstrap panel eşbütünleşme ve SUR yöntemleriyle araştırmışlar ve iki değişken arasında eşbütünleşme ilişkinin olduğunu, Suudi Arabistan hariç diğer ülkelerde petrol

fiyatı artışlarının hisse senedi fiyatlarını olumlu etkilediği sonucuna ulaşmışlardır. Ramos & Veiga (2013) 18 petrol ihraç eden ve 4 petrol ithal eden ülke için 1998-2009 aylık verilerle petrol fiyatlarının üretim ve hisse senetleri fiyatı üzerindeki asimetrik etkilerini analiz etmişlerdir. Petrol fiyatı değişkenliğinin petrol ithal eden ülkelerde hisse senedi piyasaları üzerinde negatif, petrol ihraç eden ülkelerde ise pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Petrol ithal eden ülkelerde petrol fiyatlarındaki azalmaların ise pozitif etkinin negatif etki değişkenliği üzerinde daha baskın olmasından dolayı hisse senedi fiyatlarını etkilemediği bulgusuna ulaşmışlardır.

Basher, Haug ve Sadorsky (2012) 1988:1 2008:12 dönemi için global petrol üretimi, petrol fiyatları, global reel değişkenler, döviz kuru ve gelişmekte olan ülke hisse senedi fiyatları ve faiz oranlarını kullandıkları çalışmalarında pozitif petrol fiyatı şoklarının gelişmekte olan ülkelerde hisse senedi, fiyatlarını olumsuz etkilediğini ve bu ülkelerin hisse senedi fiyatındaki artışların petrol fiyatlarını artırdığı bulgusuna ulaşmışlardır. Bu çalışmadaki benzer bulgular Ramos & Veiga (2013) tarafından elde edilmiştir. Yazarlar gelişmiş ülkelerde petrol fiyatlarındaki artışların hisse senedi fiyatları üzerinde asimetrik etki gösterdiğini, kısaca bu ülkelerde petrolün spot, vadeli fiyat ve fiyat değişkenliğindeki artışların hisse senedi getirileri üzerinde negatif yönde etki gösterirken petrol fiyatlarındaki azalmaların ise hisse senedi fiyatları üzerinde bir etki oluşturmadığını göstermişlerdir. Gelişmekte olan ülkelerde ise petrol fiyatlarıyla hisse senedi arasında doğrusal ve asimetrik ilişkiye rastlamamışlardır.

Petrol fiyatına ilişkin negatif arz şokları, petrol ithal eden ülkelerde reel ekonomik faaliyetler ve enflasyon üzerinde olumsuz gelişmelere yol açarken, petrol fiyatlarındaki beklenmeyen artışlar, üretim maliyetlerini artırmasından dolayı ekonominin toplam arzının gerilemesine neden olmaktadır. Enerji fiyatları artışlarının etkisi, GSYİH içinde enerji harcamalarının payına bağlı olduğundan, reel ekonomik faaliyetler üzerinde petrol fiyatı şokunun arz kanalı pozitif ve negatif olabileceğinden simetrik bir tepki ortaya çıkabilir. Ancak petrol fiyatındaki beklenmeyen artışlar, işgücü ve sermayenin sektörler arasında yeniden dağılım maliyetine neden olabilir. Reel petrol fiyatında beklenmeyen artışların ardından kaynakların, üretim ve tüketimde enerjiyi yoğun olarak kullanan sektörlerden enerjiyi yoğun olarak kullanmayan sktörlere doğru yeniden dağılımı ortaya çıkacaktır. Ancak kaynakların yeniden dağılım süreci, sermayenin ve işgücünün arzulan ve gerçekleşen işgücü dağılımı arasındaki uyumsuzluğa bağlı olarak ekonomiye yüksek maliyet getirmektedir. Böylece sektörel yeniden dağılımın maliyeti, GSYİH'da enerji harcamalarının payı ve beklenmeyen enerji fiyatındaki değişimlerin etkisiyle şiddetlenebilmektedir. Bu süreçle birlikte beklenmeyen petrol fiyatlarındaki artış ve azalışlara reel ekonomik faaliyetler asimetrik tepki göstermektedir (Herreraa, Karaki, Rangarajuc, 2019: 90)

Ready (2018) çalışmasında petrol fiyatlarındaki değişimleri, (i) petrol talebi şokları, (ii) petrol arz şokları, (iii) risk şokları olarak sınıflandırmıştır. Petrol talebi şokları için dünya bütünlük petrol ve gaz üretici endeksini, petrol arz şokları için New York Ticaret Borsası'nda (NYMEX) işlem gören kaliteli ham petrolün (crude-light sweet oil) en yakın vadeli gelecek sözleşme fiyatını (the nearest maturity NYMEX futures contract) ve risk şokları için Şikago vadeli işlemler Borsası (CBOE -Chicago Board Options Exchange) volatilité endeksi (VIX) kullanmıştır. Dünya bütünlük petrol ve gaz üretici endeksi, devlete ait ADNOC veya Suudi Aramco şirketlerinin dışında, halka açık BP, Chevron, Exxon, Petrobras veya Repsol gibi global petrol üreticisi şirketlerin hisse senedi fiyatları (getirileri) petrol fiyatı talep şoklarını temsil etmektedir. NYMEX'te işlem gören kaliteli ham petrolün gelecek sözleşme fiyatı, ham petrol fiyatını temsil etmekte ve petrol fiyatı arz şokunu göstermektedir. Model sonuçlarında ülkelerin hisse senedi getiri üzerinde talep şoklarının pozitif, petrol fiyatı arz ve risk şoklarının ise negatif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır.

I.II. Para Arzı ve Hisse Senedi Fiyatı İlişkisi

Literatürde parasal genişlemenin hisse senedi fiyatı üzerindeki etkisi genel olarak pozitif yönde olduğu kabul edilmekle birlikte tartışmalıdır. İlk defa iki değişken arasındaki ilişkiler 1970'li yıllarda araştırılmış ve karma sonuçlar elde edilmiştir. Homa & Jaffe (1971), Keran (1971), Hamburger & Kochin (1972) para arzı ile hisse senedi fiyatı arasındaki ilişkinin regresyon analizi sonucunda pozitif ve anlamlı olduğunu bulmuşlardır. Buna karşılık Rozeff (1974) ve Rogalski & Vinso (1977) gibi

araştırmacılar Fama (1970)'nin etkin piyasalar hipotezindeki görüşe paralel olarak, geçmişteki parasal değişmelerin hisse senedi fiyatları üzerinde öngörülebilir bilgi vermeyeceği sonucuna ulaşmışlardır.

Hisse senedi fiyatları ile para miktarı arasındaki teorik ilişkiler farklı ekonomik yaklaşımlarla açıklanmaktadır. Parasalcı iktisatçılar para miktarındaki değişme ile hisse senedi piyasası arasındaki ilişkiyi portföy-dengesi etkisi (portfolio-balance effect) ile açıklamaktadır. Bu teoriye göre artan para arzı hisse senedi gibi diğer varlıklara doğru portföyün yeniden dengelenmesine neden olacaktır. Varlıkların yeniden dağılımı ile hisse senedi fiyatları üzerinde yukarı yönlü artış baskısı oluşacak ve böylece yatırımcıların portföyünde parasal mevcutlar ile diğer varlıklar arasında yeni bir denge düzeyi oluşacaktır. Burada para arzının hisse senedi fiyatlarını artırması, ekonomik birimlerin artan para arzını istenen düzeye indirmek istemesine bağlı olarak ya tüketim malları satın almasına veya para ile finansal varlıkları ikame etmek istemelerine dayanmaktadır. Ayrıca paranın diğer finansal varlıklar varlıklarda olduğu gibi hisse senedi üzerindeki etkisi pozitifdir. Diğer taraftan para arzının artmasıyla sabit getirili finansal varlıklara olan talep artışı, bono gibi varlıkların fiyatı artırarak getirilerini azaltmaktadır. Bu durum yatırımcıların bono yerine hisse senedini portföylerinde ikame etmesine ve böylece hisse senedinin fiyatının yükselmesine yol açacaktır (Wiedmann, 2011).

Sellin (2001) sadece para arzındaki değişimin gelecekteki para politikasıyla ilgili beklentileri değiştirmesi durumunda, para arzının hisse senedi fiyatlarını etkileyebileceğini ileri sürmüştür. Bu görüşe göre, genişlemeci para politikası, gelecekte sıkı para politikası beklentilerine neden olacak ve hisse senedi fiyatları düşecektir. Reel faaliyeti savunan iktisatçılar (real activity economists) ise pozitif parasal şokların ekonomik faaliyetlerin iyileşmesi ve artan nakit akımlarının işareti olarak görmekte ve para arzının hisse senedi fiyatlarını artıracığını ifade etmişlerdir (Maskay, 2007). Bu görüşlerden en popüler olanı, hisse senedi fiyatlarındaki değişime ilişkin faiz oranlarının rolünü önemseyen görüştür ve bu yaklaşımda hisse senedi fiyatı, artan faiz oranlarının iskonto oranını yükseltmesiyle azalmaktadır. Bernanke & Kuttner (2005) tarafından bu görüş savunulmuş ve hisse senedi fiyatı fonksiyonunu paranın değeri ve tutulan hisse senedinin algılanan riski şeklinde tanımlamışlardır. Yazarlar, para arzının faiz oranını etkileyerek hisse senedinin parasal değerini değiştireceğini belirtilerek, sıkı para politikasının faiz oranlarını yükselteceği ve böylece faiz oranındaki artışın iskonto oranını artırarak hisse senedinin değerinde azalmaya yol açacağı vurgulanmaktadır. Benzer şekilde iskotolanmış nakit akım modelinde para arzı artışıyla azalan faiz oranları, iskonto faktörü aracılığıyla hisse senetlerinin değerini etkilemektedir. Azalan iskonto oranı şirketlerin gelecekteki nakit akımlarının net bugünkü değerlerinin yükselmesine yol açmaktadır. Bu modelde hisse senedi fiyatları gelecekte beklenen nakit akımlarıyla ilişkilendirilmektedir. Para arzı artışından sonra faiz oranının azalmasıyla sermayenin azalan maliyeti, projelerin net bugünkü değerinin pozitif olmasına yol açacak ve böylece firmaların getirilerindeki sürekli iyileşmeler, kâr payı dağıtımında artışları uyaracaktır. Burada firmaların kazançlarının kar payının en önemli göstergesi olduğu düşünüldüğünde, kar payındaki artışlara hisse senedi fiyatları yükselme yönünde tepki gösterecektir. Ayrıca para arzındaki artışın beklenen parasal genişlemeye, bu gelişmenin hisse senetlerinde talep artışına ve hisse senetleri fiyatlarında yükselmeye neden olacağı parasal iktisatçılar tarafından da desteklenmektedir (Ariff, Chung, Shamsher, 2012). Bu teori para arzının hisse senetlerini nasıl etkilediğini açıkça yorumlamasa da, hisse senedi fiyatlarıyla para arzı arasındaki ilişkinin ayarlama mekanizmasından dolayı doğal olarak pozitif olduğunu kabul etmektedir (Effa, Arif, Khalid, 2011).

Rasyonel beklentiler hipotezine uygun olarak geliştirilen etkin piyasalar hipotezinde, sermaye piyasasında işlem gören hisse senedi fiyatlarının para arzındaki cari ve öngörülen tüm değişimleri kavradığını ve bundan dolayı para arzı ve hisse senedi fiyatları arasında ilişkinin bulunmadığı kabul edilmektedir. Bu hipotezde hisse senedi fiyatının geçmişteki fiyatından bağımsız olduğu ve hisse senedinin gerçek değerinin gelecekteki nakit akımlarının bugünkü değerine eşit olduğu kabul edilmektedir. Bu durumda hisse senetlerinin piyasa değeri gerçek değerine eşit değilse yatırımcılar spekülasyon fiyat hareketlerine tepki verecek ve fiyatlar gerçek değerine bulacaklardır (Wong, Khan, Du, 2005).

I.III. Reel Döviz Kuru ve Hisse Senedi Fiyatı İlişkisi

Literatürde hisse senedi ile döviz kuru arasında teorik ilişkiyi inceleyen çalışmalarda iki temel yaklaşıma rastlanmaktadır: Klasik ekonomik teori, hisse senedi performansı ve döviz kuru hareketleri arasındaki belirli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Örneğin döviz kurunun belirlenmesine yönelik “akım odaklı modeller”, kur hareketlerinin uluslararası rekabet ve dış ticaret dengesi durumunu etkilediğini ileri sürmektedir. Sonuçta ülkenin reel üretimi etkilenmekte ve bu durum şirketlerin cari ve gelecekteki nakit akımları ile hisse senedi fiyatları üzerinde önemli etkiler ortaya çıkarmaktadır (Dornbusch & Fisher, 1980). Yerli paranın değer kaybetmesiyle yurtiçinde ihracatçı firmaların rekabetçi yapısı olumlu etkilenecek ve firmaların hisse senedi fiyatları artacaktır (Kassouri & Altıntaş, 2020). Kısaca geleneksel yaklaşımda döviz kurlarından hisse senedi fiyatına doğru nedensel bir ilişki yanında değişkenler arasında da pozitif bir ilişkinin varlığını ileri sürmektedir.

Frankel (1983) tarafından geliştirilen portföy dengesi teorisi olarak bilinen ikinci yaklaşımda döviz kurlarının belirlenmesinde hisse senedi fiyatlarının etkisi incelenmektedir. Artan hisse senedi fiyatlarının servet (gelir) üzerinde artışa neden olacağı ve bu artışın ise yurtiçi para talebi ve faiz oranları üzerinde pozitif bir etkiye yol açacağını ileri sürmektedir. Sonuçta, yerli yatırımcılar arasındaki artan talebe bağlı olarak faiz oranlarının artması, diğer taraftan da yerli para ile yurtiçi malları satın almak isteyen yabancı talebindeki artış, yerli paranın değerlenmesini sağlayacaktır. Bu gelişmeler, hisse senedi fiyatları ile döviz kuru arasında negatif ilişkinin varlığını ortaya çıkmasına neden olacaktır (Afshan, Sharif, Loganathan, 2018: 227).

Ampirik literatürde hisse senedi fiyatlarıyla döviz kurları arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışmaya rastlanmaktadır. Aggarwal (1981) çalışmasında akım odaklı modellerin sonuçlarını destekleyecek sonuçlara ulaşmıştır. Yazar, 1974-1978 dönemi için ABD'nin ticaret ağırlıklı reel döviz kuru ile ABD hisse senedi piyasası endekslerindeki değişimler arasındaki korelasyonu hesaplayarak döviz kurları ve hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiş ve iki değişken arasında pozitif ilişkinin varlığını göstermiştir. Döviz kurundaki hareketlerin, çokuluslu firmaları denizasıırı faaliyetlerinin değerini etkileyerek, yurtiçi firmaları ise ihracat ve ithal girdi fiyatları yoluyla etkilediğini ileri sürmüştür. Bu çalışmada iki değişken arasında elde edilen sonuçlar, akım modellerine uygunluk göstermiştir. Kısaca, döviz kurlarındaki hareketlerin çok uluslu firmaların değerini etkileyerek hisse senetleri üzerinde değişmeye yol açmıştır. Soenen & Hennigar (1988) ise 1980-1986 dönemi için ABD'de doların efektif değeri ve hisse senedi fiyatları arasında negatif ilişkinin varlığını göstermiştir. Bahmani-Oskooee & Sohrabian (1992) ise ABD S&P 500 endeksi ile efektif döviz kuru arasındaki ilişkiyi daha uzun bir dönem için (1973-1988) aylık veriler kullanarak tahmin etmiştir ve ABD hisse senetleri ile döviz kuru arasında çift yönlü veya tek yönlü nedensellik ilişkisinin varlığını göstermiştir. Elde edilen sonuçlar hem portföy hem de akım modellerini desteklemiştir. Diğer taraftan iki değişken arasındaki ilişkinin incelendiği ülke bazlı çalışmalar da mevcuttur. Örneğin Jorion (1990), Bahmani-Oskooee & Sohrabian (1992), Amihud (1993) Bartov & Bodar (1994), Ajayi & Mougoue (1996) ABD üzerine, Bodnar & Gentry (1993), Qiao (1996) Japonya, Kanada, Hong Kong Singapur piyasaları üzerine araştırmalar yapmışlardır. Ancak bu araştırmalarda benzer bulgulara ulaşılmamıştır. Örneğin Abdalla & Murinde (1997) döviz kurlarındaki pozitif değişmelerin Hindistan, Güney Kore ve Pakistan'da hisse senetleri fiyatları üzerinde olumlu yönde etkili olduğunu, ancak Filipinler'de ise değişkenler arasında ters ilişkinin varlığını göstermişlerdir. Tabak (2006) 1994-2002 dönemi günlük veriler kullanarak Brezilya için döviz kurları ile hisse senedi fiyatları arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve farklı nedensellik testleriyle incelemiştir. Değişkenler arasında eşbütünleşmeye rastlanmasa da, portföy yaklaşımını destekleyecek şekilde hisse senedinden döviz kuruna doğru nedenselliğe, doğrusal olmayan nedensellik sonucunda ise döviz kurundan hisse senedine doğru akım (geleneksel) yaklaşımını destekleyen sonuca ulaşmıştır. Wong (2017) 1991-2005 dönemi haftalık verilerle Malezya, Filipinler, Singapur, Kore, Japonya, İngiltere ve Almanya için hisse senedi ve reel döviz kuru getirileri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Dinamik koşullu korelasyon (DCC) ve MGARCH modellerinin kullanıldığı çalışmada, değişkenler arasında Malezya, Singapur İngiltere ve Kore'de negatif ve anlamlı, Filipinler, Japonya Almanya'da ise anlamlı bir ilişkiye rastlanmamıştır ve döviz kurlarının genel olarak hisse senedi piyasasını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Ülkü & Demirci (2012), Türkiye'nin de bulunduğu 9

gelişmekte olan ülkede döviz kurlarıyla hisse senedi arasındaki ilişkiyi 2003-2010 dönemi için SVAR yöntemiyle incelemiştir. Döviz kuru ve hisse senedi piyasası arasında anlamlı ve aynı yönlü ilişkinin gelişmiş ülkelerdeki hisse senedi piyasasındaki getirilere bağlı olarak gelişme gösterdikleri sonucuna ulaşmıştır.

Kassouri & Altıntaş (2020) Türkiye için 2003-2018 dönemi aylık verilerle reel döviz ve dolar kurunun hisse senedi fiyatı üzerindeki etkisini farklı eşbütünleşme yöntemleriyle analiz etmişlerdir. İncelenen dönemde reel döviz kurundaki pozitif artışların hisse senedi fiyatı üzerinde negatif etkiye neden olurken, reel döviz kurundaki negatif azalışların ise hisse senedi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı etkiye neden olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. İncelenen dönemde dolar kurundaki pozitif artışların ise hisse senedi fiyatlarını negatif etkilerken, negatif azalışların ise hisse senedi fiyatları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye yol açmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

II. METODOLOJİ: ASİMETRİK ARDL EŞBÜTÜNLEŞME MODELİ

Literatürde sıklıkla kullanılan eşbütünleşme yöntemlerinin (Engle-Granger, 1987; Johansen, 1988; Johansen & Juselius, 1990) uygulanabilmesi için modelde yer alan tüm serilerin birinci farklarında durağan olması gerekmektedir (Pesaran, Shin, Smith, 2001). Serilerin eşbütünleşme dereceleri farklı olduğunda eşbütünleşme yöntemlerinin uygulanamaması sorununu, Pesaran ve Shin (1995) ve Pesaran ve ark. (2001) geliştirdikleri ARDL (autoregressive distributed lag) yaklaşımıyla çözmektedir. Bu yaklaşım, modeldeki serilerin I(2) olması dışında, bağımlı değişkenin I(1) veya bağımsız değişkenlerin I(0) ve I(1) veya tüm değişkenlerin I(1) olması halinde uygulanabilmektedir.

Çalışmada kullanılan ARDL modeli, petrol fiyatları, para arzı ve reel döviz kurunun hisse senetleri fiyatları üzerine etkisini inceleyen çalışmalara (Faff & Brailsford, 1999; Boyer & Filion, Nandha, Faff, 2008; Delgado, Delgado, Saucedo, 2018; Ready 2018) uygun olarak oluşturulmuştur. Model 1, Ready (2018) ve Demirer, Ferrer ve Shahzad (2020) çalışmalarına uygun olarak petrol fiyatı arz şoku (OP_t) değişkeni kullanılmıştır.

NARDL modeline geçmeden önce değişkenlerin hisse senetleri fiyatları üzerindeki etkisini inceleyen kısıtlanmamış hata düzeltme modeli (ECM) aşağıda gösterilmiştir.

$$\Delta \ln SP_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^p b_i \Delta \ln SP_{t-i} + \sum_{i=0}^p b_i \Delta \ln OP_{t-i} + \sum_{i=0}^q c_i \Delta \ln M_{t-i} + \sum_{i=0}^q c_i \Delta \ln RE_{t-i} + \phi_1 \ln SP_{t-1} + \phi_2 \ln OP_{t-1} + \phi_3 \ln M_{t-1} + \phi_4 \ln RE_{t-1} + e_t \quad (1)$$

Yukarıdaki ARDL modeli petrol fiyatı arz şoku, para arzı ve reel döviz kuru şoklarının hisse senedi fiyatları üzerindeki asimetrik etkisini göstermemektedir. Ayrıca değişkenler arasındaki ilişkinin doğrusal olmaması durumunda lineer ARDL modeli gerçek ilişki hakkında yanıltıcı sonuçların elde edilmesine neden olacaktır. Granger & Yoon (2002) değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin bulunmamasını ilgili değişkenler arasında doğrusallığın olmamasına dayandırmakta ve bu bağlamda gizli eşbütünleşme (hidden cointegration) kavramını geliştirmişlerdir. İncelenen serisilerin negatif ve pozitif unsurların birbirleriyle eşbütünleşik olmaları durumunda değişkenler arasında gizli eşbütünleşme ilişkisinin bulunabileceğini göstermişlerdir. Shin ve ark. (2014) bu potansiyel sorunu aşabilmek amacıyla, kısa ve uzun dönem asimetriyelerin varlığını tespit etmek amacıyla asimetrik ARDL (NARDL) modelini kullanmışlardır. Shin ve ark. (2014) doğrusal olmayan uzun dönem eşbütünleşme regresyonu aşağıdaki gibi oluşturmuşlardır.

$$y_t = \beta^+ x_t + \beta^- x_t + u_t \quad (2)$$

Burada y_t bağımlı değişkeni ($\ln SP$) ve x_t ise bağımsız değişkenleri ($\ln OP$, $\ln M$ ve $\ln RE$) temsil etmektedir ve β^- ve β^+ ise x_t 'nin uzun dönem katsayılarını göstermedir. Böylece Shin, Yu vd. (2014) geliştirdikleri NARDL modeliyle petrol fiyatı arz şoku, parasal ve reel döviz kuru şoklarının hisse senedi fiyatlarına uzun dönem ve kısa dönem tepkisinin ölçülmesine ve gizli eşbütünleşmenin değişkenler arasında varlığının tespit edilmesine imkân vermektedir. NARDL yöntemi kullanılarak açıklayıcı değişkenler OP , M ve RE 'nin pozitif ve negatif kısmi toplamları ($\ln OP_t^+$ ve $\ln OP_t^-$; $\ln M_t^+$ ve $\ln M_t^-$, $\ln RE_t^+$ ve $\ln RE_t^-$) artışları ve azalışları şeklinde ayrıştırılarak aşağıdaki eşitlikler kullanılarak elde edilebilir.

$$\ln OP_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta \ln OP_j^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta \ln OP_j, 0) \text{ ve } \ln OP_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta \ln OP_j^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta \ln OP_j, 0) \quad (3)$$

$$\ln M_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta \ln M_j^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta \ln M_j, 0) \text{ ve } \ln M_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta \ln M_j^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta \ln M_j, 0) \quad (4)$$

$$\ln RE_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta \ln RE_j^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta \ln RE_j, 0) \text{ ve } \ln RE_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta \ln RE_j^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta \ln RE_j, 0) \quad (5)$$

Shin ve ark. (2014) tarafından denklem 1'de gösterilen doğrusal *ECM* modeline kısa dönem ve uzun dönem asimetrikler eklenerek genişletildiğinde aşağıdaki 6 nolu NARDL modeli elde edilecektir.

$$\begin{aligned} \Delta \ln SP_t = & c_0 + \rho \ln SP_{t-1} + \theta_1^+ \ln OP_{t-1}^+ + \theta_1^- \ln OP_{t-1}^- + \theta_2^+ \ln M_{t-1}^+ + \theta_2^- \ln M_{t-1}^- + \theta_3^+ \ln RE_{t-1}^+ + \theta_3^- \ln RE_{t-1}^- \\ & + \sum_{i=1}^{p-1} \varphi_i \Delta \ln SP_{t-i} + \sum_{i=0}^q \pi_{1,i}^+ \Delta \ln OP_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \pi_{1,i}^- \Delta \ln OP_{t-i}^- + \sum_{i=0}^q \pi_{2,i}^+ \Delta \ln M_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \pi_{2,i}^- \Delta \ln M_{t-i}^- \\ & + \sum_{i=0}^q \pi_{3,i}^+ \Delta \ln RE_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \pi_{3,i}^- \Delta \ln RE_{t-i}^- + e_t \end{aligned} \quad (6)$$

Denklem 6'da gösterilen + ve - üst simgeler Denklem 3, 4 ve 5'de hesaplanan negatif ve pozitif kısmi toplamlardır. Model 6'da petrol fiyatı arz şokları, parasal ve reel döviz kuru şoku ile hisse senedi fiyatları arasındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığının yanında, açıklayıcı değişkenlerin hem kısa dönemde hem de uzun dönemde asimetriye sahip olup olmadığı test edilmektedir. Bu modelde uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi $\rho = \theta_1^+ = \theta_1^- = \theta_2^+ = \theta_2^- = \theta_3^+ = \theta_3^- = 0$ Wald testi uygulanarak *F-testiyle* belirlenmektedir. Denklem 6'da ilk satırda yer alan kısımlar bağımlı değişkenin açıklayıcı değişken üzerindeki uzun dönem ilişkisini, ikinci ve üçüncü satırlar ise asimetrik petrol fiyatı arz şoku, para arzı ve reel döviz kuru terimlerinin gecikmelerini içermektedir ve bu kısımlar kısa dönem asimetrisinin test edilmesinde kullanılmaktadır. Uzun dönemde asimetrisinin varlığına ilişkin sıfır hipotez, $\beta^+ = \beta^-$ şeklinde kurulmaktadır ve burada $\beta^+ = -\theta_j^+ / \rho$ ve $\beta^- = -\theta_j^- / \rho$ $j=1,2$ ve 3 . Örneğin petrol fiyatı şoklarının hisse senedi fiyatları üzerindeki uzun dönem asimetrisinin varlığı $-\theta_j^+ / \rho = \theta_j^- / \rho$ Wald testi ile araştırılarak t-istatistiği ile belirlenmektedir. Diğer değişkenlerin uzun dönem asimetrik etkiye sahip olup olmadığı benzer yöntem kullanılarak araştırılmaktadır.

Kısa dönem asimetrisinin varlığı ise, açıklayıcı değişkenlerin pozitif unsur katsayılarının toplamının negatif unsur katsayılarının toplamına eşit olduğu şeklinde kurulan boş hipotezin testiyle

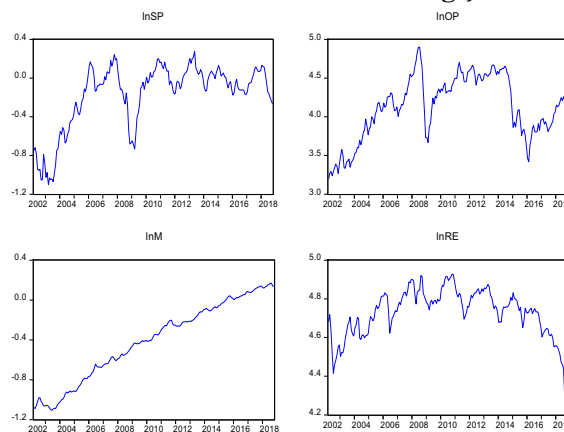
belirlenmektedir. Wald testi uygulanarak *F-testiyle* boş hipotezin reddedilmesi kısa dönem asimetrisinin kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Kısaca, kısa dönem asimetrisinin varlığını belirlemek için açıklayıcı değişkenlerin her biri için kurulan boş hipotez ($\sum_{i=0}^{q-1} \pi_k^+ = \sum_{i=0}^{q-1} \pi_k^-$, $k=1, 2$ ve 3) test edilerek araştırılmaktadır. Boş hipotezin reddedilmesi, kısa dönem asimetrisinin olmadığı boş hipotezinin reddedilmesi anlamına gelmekte ve ilgili değişkenin kısa dönem asimetriye sahip olduğu kabul edilmektedir.

III. AMPİRİK UYGULAMA

III.I. Veri Seti

Çalışmamızda kullanılan modellerde SP_t hisse senedi fiyatını, OP_t ve VIX_t petrol fiyatını (sırasıyla, petrol fiyatı arz ve risk şokları) M_t parasal büyüklük ve RE_t ise reel efektif döviz kuru değişkenini göstermektedir. Modelde kullanılan değişkenlerden SP_t hisse senedi fiyatlarını gösterdiğinden bu değişkeni temsil eden BİST hisse senedi endeksi (share prices index, 2015=100) kullanılmıştır. Modelde petrol fiyatının hisse senedi üzerindeki etkisi, petrol fiyatı arz şoku (OP_t) serisi kullanılarak tahmin edilmektedir. Bu değişken Ready (2018) tarafından ilk defa kullanılmış ve farklı Yazar(lar) [Fattouh & Economou (2019), Demirer, Ferrer & Shahzad (2020),] tarafından da literatürde kullanılmaya başlanmıştır. OP serileri Thomson Reuters DataStream veri tabanından alınmıştır. Modelde parasal büyüklük değişkeni (M_t) olarak *OECD Aylık Parasal ve Finansal İstatistik* (MEI) veri tabanından alınan M3 parasal büyüklük endeksi (M3, 2015=100) kullanılmış ve bu endeks OECD'nin Türkiye tüketici fiyat endeksine (CPI, 2015=100) bölünerek reel değere dönüştürülmüştür. Reel efektif döviz kuru (2003=100) ise TCMB'nin elektronik Veri Dağıtım Sistemi'nden alınmıştır. Modeldeki tüm değişkenler 2002:M1 ve 2018:M10 dönemi aylık verilerinden oluşmaktadır ve değişkenlerin mevsimsellikten arındırılarak (troma-seats yöntemi) logaritmaları alınmıştır. Modellerde kullanılan değişkenlerin grafikleri aşağıda gösterilmektedir.

Grafik 1. Modelde Kullanılan Değişkenler

III.II. Birim Kök Testleri

Değişkenler arasındaki entegrasyon düzeyini belirlemek amacıyla ADF, PP test ve KPSS (Dickey & Fuller, 1979; Phillips & Perron, 1988; Kwiatkowski, Phillips, Schmidt, Shin, 1992) birim kök test sonuçları Tablo 1'de gösterilmektedir. ADF ve KPSS birim kök testi sonuçlarında tüm serilerinin düzeyde durağan olmadığı serisinin birinci farkı alındığında durağanlaştığı, PP birim kök testleri sonuçlarında lnOP serisinin düzeyde durağan diğer serilerin birinci farkında durağan olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Birim Kök Testi Sonuçları

	Augmented Dickey-Fuller (ADF) Test istatistiği		Philips-Perron (PP) Test istatistiği		KPSS LM Test istatistiği	
	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark	Düzye	Birinci Fark
<i>lnSP</i>	-2.233(1)	-11.395(0) ^a	-2.019(6)	-11.369(3) ^a	0.866(11) ^a	0.089(6)
<i>lnOP</i>	-2.488(3)	-7.794(2) ^a	-2.798(2) ^b	-10.186(5) ^a	0.568(11) ^b	0.195(2)
<i>lnM</i>	-1.015(4)	-8.219(3) ^a	-1.168(4)	-8.441(12) ^a	1.758(11) ^a	0.046(4)
<i>lnRE</i>	-1.185(3)	-7.876(3) ^a	-1.072(5)	-9.874(9) ^a	0.404(10) ^a	0.314(7)
Anlamlılık Düzeyi	%1	-3.463	-3.463	-3.462	0.739	0.739
	%5	-2.875	-2.875	-2.875	0.463	0.463
	%10	-2.574	-2.574	-2.574	0.347	0.347

Not: ADF testinde parantez içindeki değerler Akaike Bilgi kriteri kullanılarak seçilen gecikme uzunluklarıdır ve maksimum gecikme uzunluğu 14 olarak alınmıştır. PP testinde optimal gecikme uzunluğu, *Bartlett kernel* (default) spectral estimation yöntemi ve *Newey-West Bandwidth* (automatic selection) kriterlerinden yararlanılmıştır. ^a% 1 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Seriler arasında yapısal bir kırılmanın olabileceği dikkate alınarak yapısal kırılmayı dikkate alan Zivot & Andrews (1992) testi ile serilerin durağanlığı araştırılmıştır. Birçok yazar standart birim kök testlerinin yapısal değişimlere maruz kalacak değişkenler için uygun olmadığını belirtmektedir. Örneğin Perron (1989) yapısal değişimlerin varlığında standart ADF gibi testlerin birim kök hipotezini reddedememe eğilimi taşıdığını göstermiştir. Dolayısıyla, değişkenlerin durağan olmadığına, yalnızca standart birim kök test sonuçlarına dayalı olarak karar vermek yanıltıcı olabilir. Tablo 2’de tüm değişkenlerin Zivot ve Andrews birim kök testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 2. Zivot-Andrews Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Model	Kırılma Dönemi	Gecikme Uzunluğu (k)	Minimum Test İst.
<i>ln SP</i>	A	2004:M11	3	-3.478
	C	1999:M02	3	-4.432
$\Delta \ln SP$	A	2009:M04	4	-6.115 ^a
	C	2009:M04	4	-6.172 ^a
<i>ln OP</i>	A	2014:M10	3	-4.370
	C	2014:M10	3	-3.919
$\Delta \ln OP$	A	2016:M03	2	-8.232 ^a
	C	2014:M07	2	-8.22 ^a
<i>ln M</i>	A	2005:M03	4	-3.476
	C	2011:M09	4	-3.967
$\Delta \ln M$	A	2011:M09	3	-8.580 ^a
	C	2006:M07	3	-9.131 ^a
<i>ln RE</i>	A	2006:M07	4	-2.122
	C	2010:M01	4	-3.264
$\Delta \ln RE$	A	2004:M02	4	-8.042 ^a
	C	2014:M04	4	-8.236 ^a

Not: Zivot & Andrews (1992)’den alınan kritik değerler Model A’da ve Model C için düzeyde %1 ve %5 anlamlılıkta sırasıyla -5.34 -4.93; -5.57 -5.08’dir. Değişkenlerin birinci farkı alındığında kritik değerler Model A ve Model C için %1 ve %5 anlamlılıkta sırasıyla -5.57 -5.08’dir. ^a ve ^b sırasıyla %1 ve %5 düzeyde anlamlılığı göstermektedir. k, Akaike bilgi kriterine (AIC) göre (4 gecikme uzunluğuna göre) belirlenen uygun gecikme sayısıdır.

Tablo 2, yapısal kırılmalı ZA (1992) sonuçlarına petrol fiyatlarında 2008 yılında Temmuz ayında petrol fiyatları zirve noktasına ulaşırken, 2014 ve 2016 yılları arasında ise üretim artışından dolayı petrol fiyatlarında düşüş gerçekleşmiştir. Tüm serilerde yapısal kırılmalar olsa da düzeyde birim köke sahip olduğu ve durağan olmadıkları, ancak birinci farklarında ise serilerin durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak ZA birim kök testi sonuçları yapısal kırılmayı dikkate almayan ADF, PP ve KPSS birim kök testleriyle karşılaştırıldığında tüm serilerin ZA ve diğer kırılmamasız birim kök testlerinde birinci farkı alındığında durağan I(1) olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak ADF, PP ve KPSS birim kök testi sonuçlarında bağımlı değişkenin I(1), diğer bağımsız değişkenlerin I(0) ve I(1), yapısal kırılmayı dikkate alan ZA (1992) birim kök testinde değişkenlerin farkı alındığında durağan I(1) olması, NARDL yönteminin uygulanması için gerekli koşulların sağlandığını göstermektedir.

III.III. Eşbütünleşme Testleri

Aşağıda Tablo 3'te doğrusal ve doğrusal olmayan modellerin ampirik sonuçları gösterilmektedir.

Tablo 3. Doğrusal ARDL ve NARDL Modeli Eşbütünleşme Testi Sonuçları

<i>ARDL Modeli F-İstatistiği Sonuçları</i>		<i>NARDL Modeli F-İstatistiği Sonuçları</i>	
<i>Eşbütünleşme Modelleri</i>	<i>F istat</i>	<i>Eşbütünleşme Modelleri</i>	<i>F-istat.</i>
Model 1:		Model 7	
$F(\ln SP_t / \ln OP_t, \ln M_t, \ln RE_t)$	3.145	$F(\ln SP_t / \ln OP_t^+, \ln OP_t^-, \ln M_t^+, \ln M_t^-, \ln RE_t^+, \ln RE_t^-)$	10.920***

Not: ARDL modeli için k=3 için %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerinde kritik değerler 3.65-4.66, 2.79-3.67, 2.37-3.2. NARDL Modeli için kritik değerler 2.88-3.99, 2.27-3.28, 1.99-2.94. *** %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. Kritik değerler Eviews11'den elde edilmiştir. Modellerde maksimum gecikme düzeyi p=q=12 alınmış ve AIC bilgi kriterine göre en uygun gecikme uzunlukları belirlenmiştir ve istatistiksel olarak anlamlı olmayan değişkenler modelden çıkarılmıştır.

Model 1 için tahmin edilen doğrusal ARDL eşbütünleşme testinde, *F*- istatistiği değeri 3.145'tir ve bu değer Pesaran, Shin & Smith (2001) tarafından gösterilen üst kritik sınır değerinin (%10 düzeyde) altındadır. Böylece doğrusal ARDL modelinde değişkenler arasında eşbütünleşmenin olmadığı sıfır hipotezi reddedilememektedir. Model 6'ya uygulanan eşbütünleşme testi sonucunda *F*-istatistiği değeri 10.920 bulunmuştur ve bu değerler yüzde 1 düzeyde üst kritik değerden (3.99) daha büyüktür. Böylece sıfır hipotez reddedilmekte ve değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu doğrulanmaktadır.

Hisse senedi fiyatları ile petrol fiyatı arz şoku, para ve reel döviz kuru değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisinin rastlandığı asimetrik NARDL sonuçları aşağıdaki Tablo 4'te gösterilmektedir.

Tablo 4. Model 6 NARDL Sonuçları:

<i>Bağımsız Değişken: $\Delta \ln SP_t$</i>					
<i>Model 7: $F(\ln SP_t / \ln OP_t^+, \ln OP_t^-, \ln M_t^+, \ln M_t^-, \ln RE_t^+, \ln RE_t^-)$ Tahmin Katsayıları</i>					
<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Olasılık</i>	<i>Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Olasılık</i>
<i>Panel A: Uzun Dönem Sonuçlar</i>			<i>Kısa Dönem Sonuçlar (Devam)</i>		
C_0	0.212***	0.000	$\Delta \ln M_{t-3}^-$	2.539**	0.014
$\ln SP_{t-1}$	-0.169***	0.000	$\Delta \ln M_{t-4}^-$	2.111**	0.014
$\ln OP_{t-1}^+$	-0.0603*	0.078	$\Delta \ln M_{t-6}^-$	2.936***	0.001
$\ln OP_{t-1}^-$	-0.080***	0.001	$\Delta \ln M_{t-9}^-$	1.658**	0.027
$\ln M_{t-1}^+$	1.297***	0.000	$\Delta \ln M_{t-12}^-$	1.561**	0.043
$\ln M_{t-1}^-$	0.079	0.897	$\Delta \ln RE_t^+$	1.108***	0.000
$\ln RE_{t-1}^+$	-0.463***	0.009	$\Delta \ln RE_{t+3}^+$	0.848*	0.010
$\ln RE_{t-1}^-$	-0.397**	0.023	$\Delta \ln RE_{t+6}^+$	0.866**	0.005
<i>Panel B: Kısa Dönem Sonuçlar</i>			$\Delta \ln RE_{t+12}^+$	0.604**	0.049
$\Delta \ln SP_{t-3}$	-0.203**	0.050	$\Delta \ln RE_t^-$	1.159***	0.000
$\Delta \ln SP_{t-6}$	-0.116*	0.079	$\Delta \ln RE_{t-1}^-$	0.857***	0.000
$\Delta \ln OP_{t-5}^+$	-0.245***	0.007	$\Delta \ln RE_{t-2}^-$	1.049***	0.000
$\Delta \ln OP_{t-6}^-$	-0.217***	0.096	$\Delta \ln RE_{t-3}^-$	0.539**	0.050
$\Delta \ln OP_{t+7}^+$	-0.305***	0.001	$\Delta \ln RE_{t-4}^-$	0.998***	0.000

$\Delta \ln OP_{t+8}^+$	-0.203**	0.0172	$\Delta \ln RE_{t-5}^-$	0.886***	0.000
$\Delta \ln OP_t^-$	0.261***	0.000	$\Delta \ln RE_{t-6}^-$	0.769**	0.003
$\Delta \ln OP_{t-4}^-$	0.138*	0.075	$\Delta \ln RE_{t-7}^-$	0.684**	0.003
$\Delta \ln OP_{t-5}^-$	0.255**	0.002	$\Delta \ln RE_{t-8}^-$	0.597**	0.012
$\Delta \ln OP_{t-7}^-$	0.152*	0.052	$\Delta \ln RE_{t-9}^-$	0.737***	0.001
$\Delta \ln M_{t-1}^+$	-1.742**	0.004	$\Delta \ln RE_{t-10}^-$	0.951***	0.000
$\Delta \ln M_{t+2}^+$	-1.192*	0.055	$\Delta \ln RE_{t-11}^-$	0.468**	0.022
$\Delta \ln M_{t+3}^+$	-1.347**	0.031	$\Delta \ln RE_{t-12}^-$	0.601**	0.0101
$\Delta \ln M_{t-1}^-$	3.316***	0.000			
Tanısal Test İstatistikleri					
$EC_{t-1}=0.169^{***}$ $F_{PSS}=10.92^{***}$	$\chi^2_{Reset}=0.549(0.215)$	$\chi^2_{Het}=51.904(0.324)$	Cusum Test= İstikrarlı		
$R^2=0.662$	$\chi^2_{NORM}=2.39(0.301)$	$\chi^2_{SC}=2.866(0.238)$	Cusum kare test= istikrarlı		

Not ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılığı göstermektedir. En uygun NARDL modelinin belirlenmesinde maksimum gecikme uzunluğu p ve q için 12 alınmış ve uygun gecikme uzunluğu AIC kriterine göre belirlenmiştir. Modelde istatistiksel olarak anlamsız olan değişkenler çıkarılarak yukarıdaki model elde edilmiştir. Parantez içindeki değerler, olasılık değerleridir.

Tablo 4'te Panel A kısmında uzun dönem asimetrik sonuçlar incelendiğinde para arzındaki negatif değişme dışında tüm değişkenlerin negatif ve pozitif değişimleri ile hisse senedi fiyatları arasında anlamlı ilişkinin olduğu görülmektedir. Böylece Türkiye'de petrol fiyatları arz şokları, parasal ve reel döviz kurundaki dalgalanmaların hisse senedi fiyatları üzerinde anlamlı etkilere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Panel B kısmında ise kısa dönem asimetrik sonuçlarda petrol fiyatı arz şokundaki artışların (azalışların) hisse senedi fiyatını beklentilere uygun olarak azalttığı (artırdığı) görülmektedir. Para arzındaki artışların (azalmaların) hisse senedi fiyatlarını azalttığı (artırdığı), ancak para arzındaki azalmaların hisse sendi fiyatları üzerinde azaltıcı etkisinin kısa dönemde daha fazla olduğu görülmektedir. Reel döviz kurundaki azalış ve artışların ise hisse senedi fiyatlarını artırdığı anlaşılmaktadır. Modelin güvenilirliğinin değerlendirilmesini sağlayan tanısal test sonuçlarında, χ^2_{Reset} Ramsey Reset model kurma hatası, χ^2_{NORM} Normallik, χ^2_{Het} Değişen varyans testi, χ^2_{SC} Breusch-Godfrey testi LM testi sonuçlarında sorun olmadığı görülmektedir. CUSUM ve CUSUMQ testleri kümülatif hata terimleri ile hata terimleri karelerinin yüzde 95 güven aralığında istenen sınırlar içinde olduğunu anlaşılmaktadır.

III.IV. Kısa ve Uzun Dönem Sonuçlar

Tablo 4'deki kısıtlanmamış NARDL modellerindeki veriler kullanılarak uzun dönemde bağımsız değişkenlerin pozitif ve negatif değişmelerinin hisse senedi fiyatları üzerindeki etkileri ile değişkenler arasındaki kısa dönem ve uzun dönem asimetrinin varlığını ortaya koyan test sonuçları Tablo 5'de gösterilmektedir.

Tablo 5. Model 7 Uzun Dönem Katsayılar ve Simetri Test Sonuçları

<i>Model 8: $F(\ln SP_t^+ / \ln OP_t^+, \ln OP_t^-, \ln M_t^+, \ln M_t^-, \ln RE_t^+, \ln RE_t^-)$ Uzun Dönem Katsayılar</i>							
Uzun Dönem Etki [+]				Uzun Dönem Etki [-]			
<i>Egzojen Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Uzun Dönem (+) Etki (F-Stat)</i>	<i>Olasılık</i>	<i>Egzojen Değişkenler</i>	<i>Katsayı</i>	<i>Uzun Dönem (-) Etki (F-Stat)</i>	<i>Olasılık</i>
$\ln OP^+$	-0.354*	3.424	0.066	$\ln OP^-$	-0.473**	5.518	0.020
$\ln M^+$	7.635***	14.216	0.000	$\ln M^-$	0.465	0.017	0.896
$\ln RE^+$	-2.729**	4.581	0.034	$\ln RE^-$	-2.341**	4.837	0.029
<i>Asimetri Testleri</i>							
<i>Uzun Dönem Asimetri Test Sonuçları</i>				<i>Kısa Dönem Asimetri Test Sonuçları</i>			
<i>Değişkenler</i>	<i>F-istatistiği</i>	<i>Olasılık</i>		<i>Değişkenler</i>	<i>F-istatistiği</i>	<i>Olasılık</i>	
$W_{LR,OP}$	7.8206**	0.005		$W_{SR,OP}$	40.011***	0.000	
$W_{LR,M}$	9.272**	0.002		$W_{SR,M}$	32.445***	0.000	
$W_{LR,RE}$	9.393**	0.002		$W_{SR,RE}$	17.149**	0.000	

Petrol arz fiyatı şokunun dikkate alındığı Tablo 5'deki tüm açıklayıcı değişkenlere ilişkin uzun dönem ve kısa dönem *Wald* istatistiği değerleri anlamlıdır. Böylece Türkiye'de hisse senedi fiyatları ile petrol arz fiyatı şoku, para arzı ve reel döviz kuru arasında incelenen dönemde uzun dönem ve kısa dönem simetri ilişkisinin olduğu şeklinde kurulan sıfır hipotezin reddedilmesini sağlamaktadır. Bu sonuçlarla uzun ve kısa dönemde petrol fiyatı arz şoku, para arzı ve reel döviz kuru unsurlarının hisse senedi fiyatlarıyla asimetrik ilişki içinde olduğu kabul edilmektedir. Modellerde elde edilen sonuçlardan hareketle, asimetrik ilişkinin dikkate alınmaması durumunda, hisse senedi fiyatları ile açıklayıcı değişkenler arasında doğrusal ARDL modeli kurularak tahmin yapılmasının spesifikasyon hatasına ve hatalı sonuçların elde edilmesine yol açabilecektir.

Tablo 5'de petrol fiyatı arz şoku, para arzı ve reel döviz kuru şoklarının hisse senedi fiyatları üzerine uzun ve kısa dönem asimetrik dinamik etkileri de gösterilmektedir. Tahmin edilen dinamik etkiler incelendiğinde, petrol fiyatı arz ($\ln OP^+$ ve $\ln OP^-$) şoklarının hisse senedi fiyatları üzerine etkisinin anlamlı oldukları görülmektedir. Petrol fiyatı arz şoku (sırasıyla $\ln OP^+$) pozitif artışların negatif, petrol fiyatı arz şoku negatif ($\ln OP^-$) azalışların uzun dönem asimetrik katsayılarının anlamlı ve negatif olduğu görülmektedir. Uzun dönemde petrol fiyatı arz şokundaki pozitif artışların hisse senetleri fiyatlarına etkisi -0.354 olarak bulunmuştur. Bu sonuç, petrol fiyatına pozitif arz şoklarındaki yüzde 1 artışın uzun dönemde hisse senedi fiyatları üzerinde yüzde 0.354 azalışa neden olduğunu göstermektedir. Negatif petrol fiyatı arz şoku katsayısını sırasıyla -0.473 olması, uzun dönemde petrol fiyatı arz şokundaki yüzde 1 azalışın hisse senedi fiyatları üzerinde sırasıyla yüzde 0.473 artışa yol açacağını göstermektedir. Diğer taraftan uzun dönemde petrol fiyatı arz şokundaki azalmaların (mutlak değer olarak), (-0.473), artışlardan (-0.354) daha fazla olması, Türkiye'de petrol fiyatı arz şokundaki azalmaların, petrol fiyatı arz şokundaki artışa göre hisse senedi fiyatları üzerinde daha fazla artırıcı etkiye yol açtığını göstermektedir. Böylece elde edilen sonuçlarla petrol fiyatı arz şokundaki pozitif değişimlere hisse senedi fiyatlarının (beklentilere uygun olarak) azalarak tepki verdiği, petrol fiyatı arz şokundaki negatif değişimlere (azalmalara) ise artarak tepki verdiği söylenebilir. Bu sonuçlar uzun dönemde petrol fiyatındaki artış şokları karşısında hisse senedi fiyatlarının aşağı yönlü esnek olduğunu, azalmalar karşısında ise yukarı yönlü hareket ettiğini göstermektedir. Elde edilen bulgular petrol fiyatlarındaki artışların hisse senetlerini azaltacağı ileri süren çalışmalarda (Hamilton, 1983; Burbidge & Harrison, 1984; Loungani, 1986; Gisser & Goodwin, 1986; Lee, Ni, Ratti, 1995; Huang, Masulis,

Stoall 1996; Ferderer, 1996; Mussa, 2000; Jones-Leiby & Paik, 2004, Lardic & Mignon, 2008, Miller & Ratti, 2009, Naifar & Dohaiman, 2013, Sukcharoen, Zohrabyan, Leatham. 2014; Demirer, Ferrer, Shahzad, 2020) sonuçlarla tutarlılık göstermektedir. Türkiye’de petrol fiyatının yükselmesiyle artan maliyetler, diğer koşullar değişmediğinde, beklenen getirilerin negatif yönde etkilenmesine, karlılık oranının azalmasına ve sonuçta hisse senedi fiyatlarının düşmesine yol açmaktadır. Ülkemizde firmaların üretim sürecinde en önemli girdi olarak kullandıkları petrolün ikame olanağın bulunmaması, petrol fiyatındaki artışa eşlik eden üretim maliyetlerini artırarak firmaların nakit akımlarını olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, artan petrol fiyatlarıyla yükselen enflasyon baskının faiz oranlarını artırması ve bu durumun hisse senetlerinin stok değerinin hesaplanmasında kullanılan iskonto oranını olumsuz yönde etkilemesi de hisse senedi fiyatlarını azaltabilmektedir. Petrol fiyatı arz şoklarında azalmalar ise üretim maliyetlerini düşürmekte, firmaların kar beklentilerini yükseltmekte ve nakit akımlarını olumlu etkileyerek hisse senedi fiyatlarını değerinin artmasına katkıda bulunmaktadır. Elde edilen sonuçlar bu gelişmeyi doğrulamaktadır.

Tablo 5’te para arzının hisse senedi fiyatları üzerindeki uzun dönem dinamikleri incelendiğinde para arzındaki artışlar hisse senetleri fiyatlarını artırırken, para arzındaki azalmaların hisse senedi fiyatları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmadığı görülmektedir. Para arzında ($\ln M^+$) yüzde 1 artış hisse senedi fiyatlarını yüzde 7.635 artırmaktadır ve bu değer istatistiki olarak anlamlıdır. Para arzındaki azalma yüzde 1 azalma, hisse senesi fiyatlarında 0.465 azalmaya neden olsa da bu değer istatistiki olarak anlamlı değildir. Bu sonuç, Türkiye’de para arzı artışıyla azalan faiz oranlarının, iskonto faktörü aracılığıyla hisse senetlerinin değerini artıracağını ileri süren nakit akım ve parasalcıların portföy dengesi yaklaşımlarının görüşleriyle tutarlılık göstermektedir. Para arzının artmasıyla azalan iskonto oranı, şirketlerin gelecekteki nakit akımlarının net bugünkü değerlerinin yükselmesine ve böylece hisse senetlerine yönelik talebin artmasını sağlamaktadır. Ayrıca Türkiye’de para arzının artmasıyla sabit getirili finansal varlıklara (bono veya tahvil) yönelik talep artışı, bu varlıkların fiyatını artırarak getirilerini azaltacağından, yatırımcıların portföylerini yeniden düzenlemek için bono yerine portföylerinde hisse senetlerini daha fazla tercih etmek istemesine yol açacak ve hisse senedi fiyatları artacaktır. Modelde elde ettiğimiz bu sonuç, Bernanke ve Kuttner (2005)’in görüşleriyle de tutarlılık göstermektedir. Sonuçta elde edilen bulgulardan hareketle, portföy dengesi yaklaşımının Türkiye’de geçerli olduğu söylenebilir.

Tablo 5’de reel döviz kuru pozitif değişme katsayısının -2.729 ve reel döviz kuru negatif değişme katsayısının ise -2.341 olduğu ve tüm değerlerin istatistiksel olarak anlamlı oldukları görülmektedir. Reel döviz kurunda yüzde 1’lik pozitif artışlar hisse senedi fiyatlarında yüzde 2.729 azalmaya yol açarken, reel döviz kurundaki yüzde 1’lik bir azalma, hisse senedi fiyatlarında 2.341 artışa neden olmaktadır. Reel döviz kurundaki artışın hisse senedi fiyatını azaltıcı etkisinin, reel döviz kurundaki azalmanın hisse senedi fiyatını artırıcı etkisinden büyüktür $|-2.729| > |2.341|$. Bu sonuçlar Klasik ekonomik teorinin akım odaklı modeller hipotezleriyle uygunluk göstermektedir. Kısaca Türkiye’de reel döviz kurlarındaki pozitif artışlar TL’nin (yerli paranın) yabancı paralar karşısında aşırı değerlenmesi, reel döviz kurundaki negatif azalışlar ise TL’nin yabancı paralar karşısında değer kaybetmesi olarak değerlendirilmektedir. Elde edilen sonuçlar, Türkiye’de reel döviz kurundaki pozitif artışlar yurtiçindeki firmaların dış rekabet avantajını olumsuz etkileyeceğinden firmaların cari ve beklenen nakit akımlarını, üretimlerini kötüleştirilmesi ve ülkenin dış ticaret dengesini bozması gibi olumsuz gelişmelere bağlı olarak hisse senedi fiyatlarını azaltacağı görüşünü desteklemektedir. Ayrıca reel döviz kurundaki negatif azalmaların ise yerli firmaların rekabet avantajı elde etmesiyle ihraç gelirlerinin artmasına bağlı olarak üretim ve nakit gelir akımlarının iyileşmesini sağlayacağından hisse senedi fiyatlarının artması şeklindeki ilişkiyi de doğrulamaktadır. Bu sonuçlar Kassouri ve Altıntaş (2020) tarafından elde edilen sonuçlarla uygunluk göstermektedir. Ayrıca sonuçlar Klasik yaklaşımın reel döviz kurundaki değişimler yoluyla ülkenin rekabetçi yapısının, dış ticaret dengesinin iyileşebileceği ve sonuçta yerli firmaların reel üretimini artırarak iktisadi değişkenlerdeki iyileşmeler yoluyla hisse senedi fiyatlarının olumlu yönde etkileneceği görüşüyle tutarlıdır (Dornbusch & Fisher, 1980).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Petrol fiyatlarının hisse senetleri fiyatları üzerine etkisi birçok iktisatçı tarafından incelenmiştir. Bu araştırmalarda genel olarak petrol şoklarının beklenen nakit akımlarını veya iskonto oranlarını etkileyerek hisse senedi fiyatlarını etkileyebileceği kabul edilmektedir. Ayrıca petrol fiyatlarındaki artışın firmaların beklenen getirilerini azaltmasıyla yatırım kararlarının erteleneceği ve ekonomide reel üretimin düşeceği ve sonuçta hisse senedi fiyatlarının azalacağı ileri sürülmektedir. Bu araştırmaların çoğunda petrol fiyatlarının asimetrik özellik gösterdiği, dolayısıyla doğrusal model kullanarak tahmin yapılmasının yanıltıcı sonuçlara yol açacağı ve bu nedenle doğrusal olmayan modellerin tercih edilmesi gerektiği görüşü yaygındır.

Diğer taraftan petrol fiyatlarıyla birlikte parasal genişlemenin hisse senedi fiyatları üzerindeki etkisini inceleyen birçok çalışma mevcuttur ve bu çalışmalarda parasal genişlemenin hisse senedi üzerinde etkisinin genel olarak pozitif yönde olduğu kabul edilmekle birlikte tartışmalıdır. Araştırmalarda pozitif parasal şokların ekonomik faaliyetlerin iyileşmesi ve artan nakit akımlarının işareti olarak görülmesi durumunda para arzının hisse senedi fiyatlarını artıracakını ortaya konmaktadır. Bu görüşlerden en popüler olanı, para arzının artmasıyla faiz oranının düşeceği, iskonto oranının azalacağı ve sonuçta hisse senedi fiyatlarında artış olacaktır. Hisse senetlerini etkileyen diğer bir değişken de reel döviz kurudur. Kur hareketlerinin uluslararası rekabet ve dış ticaret dengesini olumlu etkilemesiyle ülkenin reel üretiminin artacağı ve şirketlerin cari ve gelecekteki nakit akımlarının iyileşeceği ve sonuçta ihracat yapan firmaların hisse senedi fiyatlarının olumlu etkileyeceği beklenmektedir.

Bu çalışmada 2002-2018 dönemi aylık verilerle Türkiye’de petrol fiyatları ve parasal artış ve reel döviz kuru şoklarının hisse senedi fiyatları üzerine olan etkisi NARDL eşbütünleşme yöntemiyle araştırılmıştır. Model sonuçlarında kısa dönem ve uzun dönem simetriye ilişkin Wald testi sonuçlarında, tüm değişkenlerin hisse senedi fiyatlarıyla asimetrik ilişki içinde sonucuna ulaşılmıştır.

Tahmin edilen NARDL modelinde uzun dönemde petrol fiyatı arz şokundaki artışın hisse senedi fiyatları üzerinde yüzde 0.354 azalışa neden olduğunu, petrol fiyatı arz şokunda şokunda yüzde 1 azalışın hisse senedi fiyatları üzerinde yüzde 0.473 artışa yol açtığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan uzun dönemde petrol fiyatı arz şokundaki azalmaların (mutlak değer olarak) petrol fiyatı arz şokundaki artışlardan daha fazla olması ($|-0.473| > |0.354|$), Türkiye’de petrol fiyatı arz şokundaki azalmaların hisse senedi fiyatları üzerinde daha fazla artırıcı etkiye yol açtığını göstermektedir. Bu sonulardan hareketle, Türkiye’de petrol fiyatlarındaki pozitif artışların hisse senedi fiyatlarının (beklentilere uygun olarak) azalarak tepki verdiği, petrol fiyatındaki negatif değişimlere (azalmalara) ise artarak tepki verdiği, dolayısıyla petrol fiyatı arz şoklarından hisse senedi fiyatlarının dalgalandığı söylenebilir. Türkiye’de petrol fiyatının yükselmesiyle artan maliyetlerin şirketlerin beklenen getirilerini negatif yönde etkilenmesine bağlı olarak karlılık oranlarının azalmasına ve sonuçta hisse senedi fiyatlarının düşmesine yol açacağı ilişkisi çalışmada doğrulanmıştır. Ayrıca, artan petrol fiyatlarıyla yükselen enflasyon baskısının faiz oranlarını artırması ve hisse senetlerinin stok değerinin hesaplanmasında kullanılan iskonto oranını olumsuz yönde etkilemesiyle hisse senedi fiyatlarının azalabileceği hipotezinin Türkiye’de geçerli olduğu göstermiştir.

Tahmin sonuçlarında para arzındaki yüzde 1’lik bir artış hisse senedi fiyatlarını yüzde 7.635 artırırken para arzındaki azalışlar ise hisse senedi fiyatları üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olmamaktadır. Bu sonuç, Türkiye’de para arzındaki pozitif değişimlerin iskonto oranını düşürerek hisse senedi fiyatlarında artışa neden olabileceğini, para arzındaki negatif azalışların hisse senedi fiyatlarını etkilemediğini göstermektedir. Bu sonuç portföy dengesi yaklaşımının Türkiye’de geçerli olabileceğini desteklemektedir.

Tahmin edilen NARDL modeli sonuçlarında reel döviz kurunda pozitif değişimin ve reel döviz kurundaki negatif değişimleri hisse senedi fiyatları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı oldukları bulunmuştur. Arz şokunun dikkate alındığı modelde reel döviz kurunda yüzde 1’lik pozitif değişimin

hisse senedi fiyatlarında yüzde 2.729 azalmaya, reel döviz kurundaki yüzde 1'lik azalmanın hisse senedi fiyatlarında yüzde 2.341 neden olmaktadır. Bu sonuçlar Klasik ekonomik teorisinin akım odaklı modeller hipotezleriyle uygunluk göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, Türkiye'de reel döviz kurundaki pozitif artışların dış rekabet avantajını olumsuz etkilemesinden dolayı ülkenin dış ticaret dengesini bozması, firmaların nakit akımları ve üretimlerini olumsuz etkilemesi gibi gelişmelere bağlı olarak hisse senedi fiyatlarını azaltacağı görüşünü desteklemektedir.

Çalışmada elde edilen bulgulara göre aşağıdaki politika önerileri sunulabilir: 1) Petrol fiyatlarının artmasıyla, Türkiye gibi petrol ithalatına bağımlı olan ülkelerde arz kanalıyla enflasyon baskısı arttığından ekonomiler resesyona girmektedir. Merkez bankalarının enflasyon baskısının azaltmak amacıyla faiz oranlarını artırması, durgunluğun derinleşmesine ve sonuçta hisse senetlerinin olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. MB petrol fiyatlarındaki artışın geçici ve kalıcı olup olmadığını, büyüklüğünü ve sektörlere etkisini değerlendirerek faiz artışında ihtiyatlı davranmalıdır. 2) MB'ları enflasyon artışından petrol fiyatlarındaki artışı ayırıştırarak yöntemleri geliştirmeli ve petrol fiyatından kaynaklanan talep ve arz şoklarının etkisini tahmin etmelidir. Böylece petrol fiyatından artışın hem sektörel hisse senetleri ve hem de tüm makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisi öngörerek uygun para politikasını belirlemelidir. 3) Para arzındaki artışlar hisse senedi fiyatlarını olumlu etkilese de, MB'nın finansal ve ekonomik istikrarı koruyacak ve enflasyon hedefini sağlayacak şekilde parasal genişlemeye izin vermelidir. Aksi halde, aşırı parasal genişleme enflasyonu artıracaktır. Unutulmamalıdır ki, ekonomik istikrarı koruyacak şekilde uygulanan para politikası uygulamalarında risk ve belirsizliğin azalmasıyla, yatırımcıların portföylerinde hisse senetlerinin ağırlığı artacak ve sonuçta hisse senedi fiyatları olumlu etkilenecektir. 4) Uygulanan kur politikasıyla yurtiçindeki firmaların dış rekabet avantajının olumlu etkilenmesi, ülkenin dış ticaret dengesini bozulmaması ve firmaların ihracata dayalı üretimlerinin desteklenmesi sağlanmalıdır. Böylece firmaların cari ve beklenen nakit akımları artacağından tüm bu gelişmelerden hisse senedi fiyatları da olumlu etkilenecektir.

KAYNAKÇA

- Abdalla, I. S. A., & Murinde, V. (1997). Exchange rate and stock price interactions in emerging financial markets: Evidence on India, Korea, Pakistan, and Philippines. *Applied Financial Economics*, 7(1), 25–35
- Afshan, S., Sharif A., Loganathan N., & Jammazi, R. (2018). Time–frequency causality between stock prices and Exchange rates: Further evidences from cointegration and wavelet analysis. *Physica A Statistical Mechanics and its Applications*, 495, 225–244.
- Ahmed, V., & Donoghue, C. (2010). External shocks in a small open economy: A CGE microsimulation analysis. *Lahore Journal of Economics*, 15(1), 45–90.
- Ajayi, R. A., Friedman, J., & Mehdiyan, S. M. (1998). On the relationship between stock returns and exchange rates: Test of Granger causality. *Global Finance Journal*, 9, 241–251.
- Apergis, N., & Miller, S. M. (2009). Do structural oil market shocks affect stock prices?, *Energy Economics*, 31(4), 569–575.
- Ariff, M., Chung T. F., & Shamsher, M. (2012), Money supply, interest rate, liquidity and share prices: A test of their linkage. *Global Finance Journal*, 23, 202–220.
- Arouri, M. E. H., & Rault C. (2012). Oil prices and stock markets in GCC countries empirical evidence from panel analysis. *International Journal of Finance Economics*, 17, 242–253.
- Bahmani-Oskooee, M., & Sohrabian, A. (1992). Stock prices and the effective exchange rate of the dollar. *Applied Economics*, 24, 459–464.
- Balke, N. S., Brown, S. P., & Yucel, M. K. (2002). Oil price shocks and the us economy: Where does the asymmetry originate? *The Energy Journal*, 23(3), 27–52.
- Bartov, E., & Bodar, G. M. (1994). Firm valuation, earnings expectations and the exchange rate exposure effect. *Journal of Finance*, 49, 1755–1786.
- Basher, S. A., Haug A. A., & Sadorsky P. (2012). Oil prices, exchange rates and emerging stock markets. *Energy Economics*, 34, 227–240.

- Bekiros, S. D., & Diks, C. G. H. (2008). The relationship between crude oil spot and futures prices: Cointegration, linear and nonlinear causality. *Energy Economics*, 30(5), 2673–2685.
- Belke, A., & Beckmann, J. (2014). Monetary policy and stock prices – Cross-country evidence from cointegrated VAR models. *Journal of Banking & Finance*, 54, 254–265. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2014.12.004>.
- Bernanke, B. S., & Kenneth, N. K. (2005). What explains the stock market's reaction to federal reserve policy?. *Journal of Finance*, 60(3), 1221–1257.
- Bjornland, C. H. (2009). Oil price shocks and stock market booms in an oil exporting countr. *Scottish Journal of Political Economy*, 2(5), 232–254.
- Bodnar, G., & Gentry, W. M. (1993). Exchange rate exposure and industry characteristics: Evidence from Canada, Japan, and the US. *Journal of International Money and Finance*, 12, 29–45.
- Boyer, M. M., & Filion, D. (2007). Common and fundamental factors in stock returns of canadian oil and gas companies. *Energy Economics*, 29(3), 428–453.
- Brown, S. P. A., & Yücel, M. K. (2002). Energy prices and aggregate economic activity: An interpretative survey. *Quarterly Review of Economics and Finance*, 42(2), 193–208.
- Burbidge, J., & Harrison, A., (1984). Testing for the effects of oil-price rise using vector autoregressions. *International Economic Review*, 25, 459–484.
- Chen, S. S., & Hsu, K. W. (2012). Reverse globalization: Does high oil price volatility discourage international trade?. *Energy Economics*, 34(5), 1634–1643.
- Ciner, C. (2001). Energy Shocks and financial markets: Nonlinear linkages. *Studies in Nonlinear Dynamics and Econometrics*, 5, 203–212.
- Delgado, N. A. B., Delgado E. B., & Saucedo E. (2018), The relationship between oil prices, the stock market and the exchange rate: Evidence from Mexico. *North American Journal of Economics and Finance*, 45, 266–275.
- Demirer, R., Ferrer, R., & Shahzad S. J. H. (2020). Oil price shocks, global financial markets and their connectedness. *Energy Economics*, 88, 104771. <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104771>.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427–431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio tests for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057–1072.
- Dornbush, R., & Fisher S., (1980). Exchange rates and the current account. *American Economic Review*, 70, 960–971.
- Effa, B., Ariff, M., & Khalid, A. (2011). Endogeneous money supply and bank stock returns: Empirical evidence using panel data. *Applied Financial Economics*, 25(6), 345–356.
- El-Sharif, I., Brown, D., Burton, B., Nixon, B., & Russell, A. (2005). Evidence on the nature and extent of the relationship between oil prices and equity values in the UK. *Energy Economics*, 27(6), 819–830.
- Engle, R. F., & Granger, C. W. J. (1987). Cointegration and error correction: Representation, estimation and testing. *Econometrica*, 55, 251–276.
- Faff, R., & Brailsford, T. (1999). Oil price risk and the Australian stock market. *Journal of Energy and Finance Development*, 69–87.
- Fama, E. F. (1970). Efficient capital markets: A review of theory and empirical work. *The Journal of Finance*, 25(2), 383–417.
- Fattouh, B., & Economou, A. (2019). Demand shocks, supply shocks and oil prices: Implications for OPEC. *Oxford Institute For Energy Studies*. Erişim adresi: <https://www.oxfordenergy.org/publications/demand-shocks-supply-shocks-and-oil-prices-implications-for-opeec/>.
- Ferderer, J. P. (1996). Oil price volatility and macroeconomy. *Journal of macroeconomics*, 18(1), 1–26.
- Filis, G. (2010). Macro economy, stock market and oil prices: Do meaningful relationships exist among their cyclical fluctuations?. *Energy Economics*, 32, 877–886.
- Gisser, M., & Goodwin, T. H. (1986). Crude oil and the macroeconomy: Tests of some popular notions. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 18, 95–103.
- Granger, C. W., & Yoon, G. (2002). Hidden cointegration. *Department of Economics Working Paper*. University of California. San Diego.

- Gronwald, M. (2008). Large oil shocks and the us economy: Infrequent incidents with large effects. *Energy Journal*, 29, 151–171.
- Hamburger, M. J., & Kochin L. A. (1972). Money and stock prices: The channels of influence. *Journal of Finance*, 27(2), 231–249.
- Hamilton J. D. (1988). Are the macroeconomic effects of oil-price change symmetric? A comment. *Carnegie Rochester Conference Series on Public Policy*, 28, 369–378.
- Hamilton, J. D. (1983). Oil and the macroeconomy since world war II. *Journal of Political Economy*, 91, 228–248.
- Hamilton, J. D. (1996). This is what happened to the oil price–macroeconomy relationship?. *Journal of Monetary Economics*, 38, 195–213.
- Hamilton, J.D. (2003). What is an oil shock?. *Journal of Econometrics*, 113, 363–398.
- Henriques I., & Sadorsky P. (2008). Oil prices and the stock prices of alternative energy companies. *Energy Economics*, 30, 998–1010.
- Herreraa, A. M., Karaki, M. B., & Rangarajuc, S. K. (2019) Oil price shocks and U.S. economic activity. *Energy Policy*, 129, 89–99.
- Homa K. E., & Jaffee, D. M. (1971). The supply of money and common stock prices. *Journal of Finance*, 26(5), 1045–1066.
- Hooker, M. A. (1996). What happened to the oil price-macroeconomy relationship?. *Journal of Monetary Economics*, 38, 195–213.
- Huang, B. N., Hwang, M. J., & Hsiao, P. P. (2005). The asymmetry of the impact of oil price shocks on economic activities: An application of the multivariate threshold model. *Energy Economics*, 27, 455–476.
- Huang, R. D., Masulis, R. W., & Stoll, H. R. (1996). Energy shocks and financial markets. *Journal of Futures Markets*, 16, 1–27.
- Iwayemi, A., & Fowowe, B. (2011). Impact of oil price shocks on selected macroeconomic variables in Nigeria. *Energy Policy*, 39, 603–612.
- Jimenez-Rodriguez, R., & Sanchez, M. (2005). Oil price shocks and real GDP growth: empirical evidence for some OECD countries”, *Applied Economics*, 37(2), 201–228.
- Johansen, S., & Juselius, K. (1990). Maximum likelihood estimation and inference on cointegration– with applications to the demand for money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169–210.
- Johansen, S. (1988). Statistical analysis of cointegration vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 12, 231–254.
- Jones C. M., & Kaul, G. (1996). Oil and the stock markets. *The Journal of Finance*, 51(2), 463–491.
- Jones, D. W., Leiby, N., & Paik, I. K. (2004). Oil price shocks and the macroeconomy: What has been learned since 1996?. *Energy Journal*, 25, 1–32.
- Jorion, P. (1990). The exchange rate exposure of US multinationals. *Journal of Business*, 63, 331–345.
- Kassouri, Y., & Altıntaş, H., (2020). Threshold cointegration, nonlinearity, and frequency domain causality relationship between stock price and Turkish Lira. *Research in International Business and Finance*, 52, 1–18.
- Kaul, G., & Jones, C. M. (1996). Oil and the stock markets. *Journal of Finance*, 51, 463–491.
- Keran, M. W. (1971). Expectations, money, and stock market. *Federal Reserve Bank of St Louis Review*, 53(1), 16–31.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C. B., Schmidt, P., & Shin, Y. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?. *Journal of Econometrics*, 54(1), 159–178.
- Lardic, S., & Mignon, V. (2008). Oil prices and economic activity: An asymmetric cointegration approach. *Energy Economics*, 30, 847–855.
- LeBlanc, M., & Chinn, D. M. (2004). Do high oil prices presage inflation? The evidence from G5 countries, *Business Economics*, 34: 38-48.
- Lee, B. S. (1992). Causal relations among stock returns, interest rates, real activity, and inflation, *Journal of Finance*, 47(4), 1591–1603.

- Lee, K., Ni, S., & Ratti, R. (1995). Oil shocks and the macroeconomy: the role of price variability, *Energy Journal*, 16, 39–56.
- Loungani, P. (1986). Oil price shocks and the dispersion hypothesis. *Review of Economics and Statistics*, 68, 536–539.
- Maskay, B. (2007). Analysing the effect of change in money supply on stock prices. *The Park Place Economist*, XV, 72–79.
- Miller, J. I., & Ratti, R. A. (2009). Crude oil and stock markets: Stability, instability, and bubbles. *Energy Economics*, 31, 559–568.
- Mohanty, S. K., & Nandha, M. (2010). Oil risk exposure: The case of the us oil and gas sector. *The Financial Review*, 46, 165–191.
- Mohanty, S. K., Nandha, M., Turkistani, A. Q., & Alaitani, M. Y. (2011). Oil Price movements and stock market returns: Evidence from gulf cooperation council (GCC). countries. *Global Finance Journal*, 2, 42–55.
- Mork, K. A. (1989). Oil and the macroeconomy when prices go up and down: an extension of hamilton's results. *Journal of Political Economy*, 91, 740–744.
- Mory, J. F. (1993). Oil prices and economic activity: Is the relationship symmetric?. *The Energy Journal*, 14(4), 151–161.
- Mussa, M. (2000). The impact of higher oil prices on the global economy. *International Monetary Fund*. Retrieved from: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/oil/2000/oilrep.PDF>
- Naifar, N., & Dohaiman, M. S. A. (2013). nonlinear analysis among crude oil prices, stock markets' return and macroeconomic variables. *International Review of Economics and Finance*, 27, 416–431.
- Nandha, M., & Faff, R. (2008). Does oil move equity prices? A global view. *Energy Economics*, 30, 986–997.
- OECD (2020), Monthly monetary and financial statistics (MEI). Retrieved from: https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MEI_FIN.
- O'Neill, T. J., Penm, J., & Terrell, R. D. (2008). The role of higher oil prices: a case of major developed countries. *Research in Finance*, 24, 287–299.
- Otto, G. (2003). Can an intertemporal model explain austria's current account deficit?. *The Australian Economic Review*, 36(3), 350–359.
- Papapetrou, E. (2001). Oil price shocks, stock market, economic activity and employment in Greece. *Energy Economics*, 23, 511–532.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57, 1361–1401.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995), Long-run structural modelling. *Cambridge Working Papers in Economics*, 9419, Faculty of Economics, University of Cambridge.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289–326.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335–346.
- Qiao, Y. (1996). Stock prices and exchange rates: experiences in leading East Asian financial centers - Tokyo, Hong Kong and Singapore. *Singapore Economic Review*, 41, 47–56.
- Ramos, S. B., & Veiga, H. (2013). Oil price asymmetric effects: Answering the puzzle in international stock markets. *Energy Economics*, 38, 136–145.
- Ready, R. C. (2018). Oil prices and the stock market. *Review of Finance*, 155–176.
- Rogalski R. J., & Vinso J. D. (1977). Stock returns, money supply and the direction of causality. *Journal of Finance*, 32(4), 1017–1030.
- Rozeff, M. S. (1974). Money and stock prices: Market efficiency and the lag in effect of monetary policy. *Journal of Financial Economics*, 1(3), 245–302.
- Sadorsky, P. (2008). Assessing the Impact of oil prices on firms of different sizes: its tough being in the middle. *Energy Policy*, 36(10), 3854–3861.
- Sellin, P. (2001). Monetary policy and the stock market: Theory and empirical evidence. *Journal of Economic Surveys*, 15, 491–541.
- Shin, Y., Yu, B., & Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in an ARDL framework. In Horrace, W. C., Sickles, R. C. (Eds.), *Festschrift in Honor of Peter Schmidt: Econometric Methods and Applications*. Springer Science & Business.

Altıntaş, H., & Kassouri, Y. (2021). Petrol fiyatları, parasal ve döviz kuru şoklarının hisse senedi fiyatlarına asimetrik etkisi: Türkiye için NARDL modeli. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1388-1410.

- Sukcharoen K., Zohrabyan, T., Leatham D., & Wu, X. (2014), Interdependence of oil prices and stock market indices: A copula approach. *Energy Economics*, 44, 331–339.
- Tabak, M. B., (2006) The Dynamic relationship between stock prices and exchange rates: Evidence from Brasil. Working Paper Series 124.
- Tang, W., Wu, L., & Zhang, Z. X. (2010). Oil price shocks and their short- and long term effects on the chinese economy. *Energy Economics*, 32, 3–14.
- TCMB (2020) *Elektronik veri dağıtım sistemi: Kurlar-reel efektif döviz kuru-TÜFE bazlı (2003=100)*. Erişim adresi:
https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket/collapse_2/5868/DataGroup/turkish/bie_rktufey/
- Ülkü, N., & Demirci, E. (2012). Joint dynamics of foreign exchange and stock markets in emerging Europe. *Journal of International Financial Markets, Institutions & Money*, 22, 55–86.
- Wiedmann, M. (2011). *Money stock prices and central banks, a cointegrated var analysis*. Heidelberg: Physica-Verlag. Doi: 10.1007/978-3-7908-2647-0.
- Wilson, P. (2001). Exchange Rates and the trade balance for dynamic Asian economies - Does the j-curve exist for Singapore, Malaysia, and Korea?. *Open Economies Review*, 12(1), 389–413.
- Wong W. K., Khan, H., & Du, J. (2005). Money, Interest rate, and stock prices: New evidence from Singapore and the United States. *U21 Global Working Paper*, No:007/2005.
- Wong, H. T. (2017) Real exchange rate returns and real stock price returns. *International Review of Economics and Finance*, 49, 340–352.
- Zivot, E., & Andrews, K. (1992). Further Evidence on the great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(10), 251–70.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Yazar Katkıları : 1. Yazar Prof. Dr. Halil ALTINTAŞ, çalışmanın tüm bölümlerinde literatür, veri toplama ve analiz aşamalarında katkı sağlamıştır. 2. Yazar Dr. Yacouba KASSOURI, literatür ve kontrol aşamalarında katkı sağlamıştır. 1 yazarın katkı oranı:%75, 2. yazarın katkı oranı: %25'tir.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal has no responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : The 1st author, Prof. Dr. Halil ALTINTAŞ contributed to the literature, data collection and analysis stages in all parts of the study. 2nd author Dr. Yacouba KASSOURI contributed to the literature and control stages. First author's contribution rate: 75%, 2nd author's contribution rate: 25%

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

KÜÇÜK VE ORTA ÖLÇEKLİ İŞLETMELERİN İHRACAT SORUNLARI: MERSİN İLİNDE BİR UYGULAMA*

Ali Can AYDIN ¹
M. Sami SÜYGÜN ²

Öz

Ekonomik büyüme, uluslararası rekabeti sağlama, refah düzeyini artırma, işsizliği azaltma gibi konular ülkelerin en önemli gündemleri arasındadır. Günümüz koşullarında bu amaçlara ulaşmak kuşkusuz sadece ulusal pazara dönük bir ekonomi modeli ile gerçekleştirilemez. Bu açıdan ekonomik ve sosyal yaşam içerisinde çok önemli bir yere sahip KOBİ'lerin ihracat yapabilecek seviyeye gelmeleri elzemdir. KOBİ'lerin ihracat sürecinde karşılaştıkları sorunların tespiti ve çözüme kavuşturulması bu bakımdan önem arz etmektedir. Bu çalışmanın amacı, KOBİ'lerin ihracat sorunları algısının, KOBİ'lerin özelliklerine ve ihracatı etkileyen bir kısım faktörlere göre farklılık gösterip göstermediğini ortaya çıkarmaktır. Araştırmanın örneklemini Mersin ilinde ihracat yapan 155 KOBİ oluşturmaktadır. Anket yöntemi kullanılarak toplanan verilere faktör analizi yapılmış ve sonrasında Kruskal Wallis ve Mann-Whitney U testleri uygulanmıştır. İşletmelerin ihracatta yaşadıkları sorunların; ihracat yaptığı süre değişkeninde ürün adaptasyonu alt boyutunda, KOSGEB desteklerinden faydalanma değişkeninde ürün adaptasyonu boyutunda, ihracat yapılan ülke sayısı değişkeninde ise pazar bilgisi ve nitelikli iş gücü alt boyutlarında farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : KOBİ, İhracat, İhracat sorunları, Mersin

Jel Sınıflandırması : F13, F14, P45

* İlgili çalışmada 21.05.2020 tarih ve 2020/24 sayılı Tarsus Üniversitesi Etik Kurulu'ndan gerekli izinler alınmıştır.

¹ Kobi Uzmanı, KOSGEB, can.aydin@kosgeb.gov.tr, ORCID: 0000-0002-4749-8040.

² Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, samisuygun@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3928-7438.

Atf / Citation (APA6):

Aydın, A. C., & Süygün, M. S. (2021). Küçük ve orta ölçekli işletmelerin ihracat sorunları: Mersin ilinde bir uygulama. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1411-1430. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.890510>.

EXPORT PROBLEMS OF SMALL AND MEDIUM SIZED ENTERPRISES: AN APPLICATION IN MERSİN

Abstract

Issues such as economic growth, ensuring international competition, increasing the welfare level and reducing unemployment are among the most important agendas of countries. Undoubtedly, achieving these goals in today's conditions cannot be achieved only with an economic model oriented towards the national market. Therefore, it is essential for SMEs, which have a very important place in economic and social life, to reach the level of export. In this respect, it is important to identify and resolve the problems SMEs encounter in the export process. The purpose of this study is to reveal whether the perception of export problems of SMEs differs according to the characteristics of SMEs and some factors affecting exports. The sample of the research consists of 155 SMEs exporting in Mersin province. Factor analysis was performed on the data collected using the questionnaire method, and then Kruskal Wallis and Mann-Whitney U tests were applied. Problems faced by businesses in exports; It has been determined that there is a difference in the product adaptation sub-dimension in the time of export variable, in the product adaptation dimension in the benefit of KOSGEB supports variable, and in the sub-dimensions of market knowledge and skilled labor in the variable of the number of countries exported.

Keywords : SMEs, Export, Export issues, Mersin.

Jel Classification : F13, F14, P45.

GİRİŞ

İhracat, yurt dışı pazarlara açılma ve yurt dışı pazar paylarının artırılması bakımından ülkelerin makro ve mikro düzeyde ekonomi verilerini etkileyen çok önemli bir unsurdur. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için ise yurt dışı pazarlara açılma, ekonomik olarak gelişmişliği sağlamanın yanında sosyal yönden de gelişmişliği arttırmada önemli bir faktördür (Sakarya, 2011: 118). Bu bakımdan Türkiye'deki tüm işletmelerin %99' unu oluşturan KOBİ'lerin uluslararası pazarlara açılması büyük önem arz etmektedir (KSEP, 2018: 28). Küreselleşmeyle birlikte gerek yurtiçinde gerekse yurtdışında uluslararası işletmelerle rekabet halinde olan KOBİ'ler, satışlarını artırmak, verimliliklerini yükseltmek ve istenilen özelliklerde mal ve hizmet üretimlerini sağlamak amacı ile yurtdışına açılmayı hedeflemeli ve bu doğrultuda pazarlama stratejilerini, üretim teknolojilerini ve organizasyon yapılarını geliştirmelidir. KOBİ'lerin ulusal ve uluslararası rekabet koşullarına uygun bir şekilde kendilerini geliştirmesi, yurt dışı pazarlarda pay sahibi olabilmeleri açısından önemlidir (Mıhoğlu, 2019: 45). Ancak KOBİ'lerin sahip oldukları bazı özellikleri ve bir kısım dış faktörler gelişimlerine engel olarak uluslararası pazarlara açılmada sorunlar yaşamalarına sebep olmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunları belirlemek ve çözüm önerileri geliştirmektir. Çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm konu hakkında genel bilgilerin verildiği giriş bölümüdür. İkinci bölümde KOBİ'ler, ihracat kavramı ve alanyazın hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde araştırmanın amacı, önemi, veri toplama yöntemi, örnekleme, soruları, varsayımları, kısıtları ve bulgularına yer verilmiştir. Dördüncü bölümde ise bulgulardan yola çıkarak KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunların çözümüne yönelik öneriler sunulmuştur.

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

I.1. İhracat Kavramı

Dış ticaret, ülkeler ve işletmeler açısından büyümenin en önemli faktörlerinden birisidir. Özellikle ihracat uluslararasılaşmanın en önemli unsurudur (Altıntaş & Tanrıverdi, 2019: 294). İhracat, ülkelerin ürettiği mal ve hizmetleri diğer ülkelere satması olarak tanımlanmaktadır (Şaşmaz ve Karamıklı, 2018: 2843). Bu sayede elde edilen döviz geliri ile ülkeler kendi ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Ülkelerin refah düzeyinin artması ekonomik gelişmişliği sağlaması ve rekabet düzeyini geliştirmesi için ihracat önemli bir faktördür (Pirtini & Melemen, 2004: 38).

Her ülkenin kendi mevzuat çerçevesi ve uygulamaları kapsamında farklı ihracat tanımlamaları ve türleri olabilmektedir. Türkiye’de de ihracat türleri 2006/06 İhracat Yönetmeliği ile düzenlenmiştir. Bu yönetmeliğe göre ihracat türleri aşağıda belirtilmiştir (İhracat Yönetmeliği, 2006).

- *Özellik Arz Etmeyen İhracat*
- *Kayda Bağlı İhracat*
- *Kredili İhracat*
- *Konsinye İhracat*
- *İthal Edilmiş Malların İhracı*
- *Serbest Bölgelere Yapılacak İhracat*
- *Bağlı Muamele veya Takas Yoluyla Yapılacak İhracat*
- *Ticari Kiralama Yoluyla Yapılacak İhracat*
- *Transit Ticaret*
- *Bedelsiz İhracat*
- *Yurt Dışı Fuar ve Sergilere Katılım*

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından bugüne dış ticaret her diem ülke gündeminde çok önemli bir yer tutmuştur. Zira gelişmekte olan bir ülke olarak Türkiye gerek sermaye oluşumunu desteklemek gerekse cari açığın finansmanında turizm ve ihracat gelirlerine ihtiyaç duymuştur. Tarihsel süreçte Tablo 1’de de görüleceği üzere ihracat, küresel kriz dönemleri dışında artış göstermiş, bununla birlikte ithalat da artarak cari açık üzerinde baskı oluşturmıştır.

Tablo 1. Özel Ticaret Sistemine Göre Dış Ticaret Göstergeleri (1923-2020)

Yıllar	İhracat (bin dolar)	İthalat (bin dolar)	Dış Ticaret Dengesi (bin dolar)	Dış Ticaret Hacmi (bin dolar)	İhracat/ithalat Karşılama Oranı %
1923	50 790	86 872	- 36 082	137 662	58,5
1930	71 380	69 540	1 840	140 920	102,6
1940	80 904	50 035	30 869	130 939	161,7
1950	263 424	285 664	- 22 240	549 088	92,2
1960	320 731	468 186	- 147 455	788 917	68,5
1970	588 476	947 604	- 359 128	1 536 081	62,1
1980	2 910 122	7 909 364	-4 999 242	10 819 486	36,8
1990	12 959 288	22 302 126	-9 342 838	35 261 413	58,1
2000	27 774 906	54 502 821	-26 727 914	82 277 727	51,0
2010	113 883 219	185 544 332	-71 661 113	299 427 551	61,4
2020	160 514 810	209 409 741	-48 894 931	369 924 551	76,6

Kaynak: (TUİK, 2021).

2020 yılında Türkiye ihracatında ilk üç sırayı Almanya, Birleşik Krallık ve ABD alırken, ithalatta ilk üç sırayı ise Çin, Almanya ve Rusya almıştır (Ticaret Bakanlığı, 2021). Çalışmanın örnekleminin seçildiği Mersin ilinin ihracatı 2020 yılında 1 milyar 928 milyar dolar olurken ithalatı ise 1 milyar 188 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir (TUİK, 2021). Mersin ilinden 2020 yılında gerçekleşen ihracatta ilk 5 ülke sırasıyla Rusya Federasyonu, Irak, Suriye, Almanya ve Ukrayna olmuştur. En fazla ihracat gerçekleştiren ilk 3 sektör ise yaş meyve sebze, hububat bakliyat yağlı tohumlar ve kimyevi maddeler sektörleridir (Türkiye İhracatçıları Meclisi, 2021).

I.II. KOBİ'ler ve İhracat

Ülkeler arasında ortak bir KOBİ tanımı bulunmamaktadır (Tarhan, 2013: 8). Bununla birlikte tanımlamalarda genel olarak çalışan sayısı, net satış hasılatı ve yıllık bilanço toplamı kullanılmaktadır (Zor, 2017: 9). Avrupa Birliği (AB), Dünya Bankası ve Türkiye'de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeleri Geliştirme ve Destekleme İdaresi Başkanlığı (KOSGEB)'nin KOBİ'leri mikro, küçük ve orta ölçekli olmak üzere üç sınıfta ele aldıkları görülmektedir. Geçmişte Türkiye'de farklı kurum ve kuruluşlar tarafından farklı KOBİ tanımları kullanılsa da 2005 yılında yürürlüğe giren Küçük ve Orta Ölçekli İşletmelerin Tanımı, Nitelikleri ve Sınıflandırılması Hakkında Yönetmelik ile KOBİ tanımında yeknesaklık sağlanmıştır. Son olarak 2018 yılında gelen değişiklikle;

- 10 kişiden az çalışanı olan ve net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 3 milyon Türk lirasını aşmayan işletmeler mikro işletme,
- 50 kişiden az çalışanı olan ve net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 25 milyon Türk lirasını aşmayan işletmeler küçük işletme,
- 250 kişiden az çalışanı olan ve net satış hasılatı veya mali bilançosundan herhangi biri 125 milyon Türk lirasını aşmayan işletmeler ise orta büyüklükte işletme olarak sınıflandırılmıştır.

Türkiye'de 1980 yılından itibaren serbest ekonomi modeline geçilmesi nedeni ile özel teşebbüslerin sayısı hızla artmaya başlamış ve bu teşebbüsler gelişen süreçte istihdam sağlama, ihracat, teknolojik gelişmeler gibi birçok konuda ülke ekonomisine katkı sağlamışlardır. İmalat ve hizmet sektörlerinde faaliyetlerin hızla artması, büyük ölçekli işletmelerin tedarikçisi olmaları, mal ve hizmet çeşitliliğinin sağlanması açısından KOBİ'ler son derece önemlidir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler için ihracata sağladıkları katkı KOBİ'leri çok değerli hale getirmektedir. KOSGEB' in yayınladığı KOBİ Stratejisi Eylem Planında 2013 yılına ait verilere göre Türkiye'de KOBİ'ler tüm işletmelerin %99,9'unu oluşturmaktadır.

Tablo 2. Çeşitli Ülkelerde KOBİ'lerle İlgili Göstergeler

ÜLKELER	Tüm İşletmeler İçindeki Oranı (%)	Toplam İstihdam İçindeki Oranı (%)	Toplam Yatırım İçindeki Oranı (%)	Katma Değer İçindeki Oranı (%)	Toplam İhracat İçindeki Oranı (%)	Toplam Kredilerden Aldığı Oran (%)
ABD	97,2	50,4	38	36,2	32	42,7
Almanya	99,8	64	44	49	31,1	35
Japonya	99,4	81,4	40	52	38	50
İngiltere	99,67	53,59	51,2	52,06	54	44,1
Güney Kore	97,8	61,9	35,7	34,5	20,2	46,8
Fransa	99,9	63,05	53	57,79	47	48
İtalya	99,8	79,28	-	67,97	-	-
Türkiye	99,9	75,2	53,2	55	59,2	26

Kaynak: (Çütçü ve ark., 2017: 2694).

TOBB tarafından Tablo 2'de sunulan verilere göre KOBİ'ler istihdam, yatırım ve ihracattan önemli pay almaktadır. TOBB verilerine göre 2017 yılında KOBİ'lerin toplam ihracattan aldıkları pay %59,2'dir. KOBİ'lerin Türkiye ihracatındaki yüksek payı dikkate alındığında, potansiyeli nispetinde düşük olan Türkiye ihracatının artırılması için KOBİ'lere önem verilmesi gerektiği açıktır. Bu nedenle KOBİ'lerin yaşadıkları sorunların tespit edilerek ortadan kaldırılması, Türkiye ihracatının da artmasına katkıda bulunacaktır.

I.III. KOBİ'lerin İhracatta Yaşadığı Sorunlar

KOBİ'ler; kurulum ve yatırım maliyetlerinin düşük olması (Yalçinkaya, 2017: 302), daha az nitelikli işçi çalıştırmaları nedeniyle istihdam sorununa karşı dirençleri olmaları (Topçu, 2006: 10), esnek yapıları sayesinde müşteri taleplerini daha hızlı olarak bu talepleri karşılamak amacıyla üretim yöntem ve çeşitliliğini hızlıca değiştirebilmesi (Özyiğit, 2015: 8), gelişen teknolojiye daha hızlı uyum sağlayabilmeleri (Bellek, 2016: 9) gibi avantajlara sahiptir. Bununla birlikte KOBİ'lerin, düşük verimlilik, pazar bilgisi eksikliği, yönetsel ve organizasyonel sorunlar, ürün kalite ve standardizasyonu yerine getirmede yaşanan zorluklar, markalaşamama, finansal yetersizlikler, pazarlama ve tanıtım yetersizlikleri gibi dezavantajları da bulunmaktadır (Bayülken & Kütükoğlu, 2012: 34-38).

KOBİ'lerin genel sorunları yanında özelde ihracatta karşılaştıkları sorunlara yönelik bilimsel verilere dayalı olarak farklı ülkelerde çeşitli çalışmalar yürütülmüştür. Leonidou 2004 yılında yapmış olduğu çalışma ile ihracatta karşılaşılan sorunları içsel faktörler ve dışsal faktörler olarak gruplandırmış ve bu gruplandırmanın işletmeyi etkileme düzeyini yapmış olduğu çalışma ile ortaya koymuştur (Leonidou, 2004: 285). Leonidou'ya göre işletmenin ihracatını etkileyen engeller şunlardır:

- İçsel Engeller: İşletmenin kendi iş ve işleyişinden kaynaklanan engellerdir.
 - Bilgi odaklı engeller, genel olarak işletmelerin dış pazarlara ait bilgilere erişme, bu bilgilerin derlenmesi ve analiz edilmesi ve yurt dışı müşteriler ile iletişime geçilmesi ile ilgili sorunları tanımlamaktadır.
 - Fonksiyonel engeller, işletmelerin personel, imalat ve finans gibi problemleri ifade etmektedir. Fonksiyonel engellerin işletmelere etkisi orta ve düşük seviyede kalmaktadır.
 - Pazarlama odaklı engeller, ihracat yapan işletmelerin en fazla problem yaşadıkları engellerdir. Leonidou yapmış olduğu çalışmada pazarlama engellerini, ürün, fiyatlandırma, dağıtım, lojistik ve yurt dışı promosyon faaliyetleri olarak gruplandırmıştır. Leonidou'ya göre pazarlama faaliyetlerinin tamamını kapsayan bu engellerin işletmelere olan etkisi ise değişkenlik göstermektedir. Dağıtım faaliyetleri ve fiyatlandırma sorunlarının ise daha yüksek düzeyde etki yaptığı ortaya konmuştur.
- Dışsal Engeller: İhracat yapan işletmelerin ihracat süreçleri boyunca dış faktörlerden dolayı karşılaştıkları engeller olarak tanımlanmaktadır.
 - Prosedürel engeller, yabancı müşterilerle yapılan işlemlerin işletme yönlerine odaklanır ve prosedürlere aşına olmama, iletişim hataları ve ödemelerin yavaş tahsil edilmesi konularını içerir.
 - Hükümet engelleri, yerli ihracatçılarla ilgili olarak ulusal hükümetin eylemleri veya eylemsizliği ile ilgilidir.
 - Görev engelleri, firmanın dış pazarlardaki müşterilerine ve rakiplerine odaklanır ve bu da ihracat operasyonlarını anında etkileyebilir.
 - Çevresel engeller, ihracat yapılacak olan dış pazarlardaki olumsuz ekonomik koşullar, siyasi konjonktür, yürürlükte olan katı kurallar ve düzenlemelerin işletmenin ihracatına yaptığı olumsuz etkilerdir.

Hamil ve Gregory, 1997 yılında yapmış oldukları çalışmada İngiltere KOBİ'lerinin uluslararasılaşmasında dijital pazarlama konusunu incelerken, KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunları dört başlık altında gruplandırmıştır (Hamil & Gregory, 1997: 21).

- Psikolojik Engeller: Yer merkezli değil, kültür merkezli ve kısa dönemli bakış açlarına sahip olma, ihracatı riskli ve problemlili kabul edip, kendileri için uygun görmeme
- İşlemler İle İlgili Engeller: İhracat işlemleri (dokümantasyon), yabancı dil ve iletişim kaynaklı konular, ödemelerin ertelenmesi ve finansal riskler
- Organizasyonel Engeller: Yönetsel ve finansal kaynak yetersizlikleri, yabancı pazarlar hakkında bilgi eksikliği, uluslararası tecrübesi olan eleman ve dış temsilcisi eksikliği
- Ürün/Pazar Odaklı Engeller: Ürünlerin yabancı pazarlara uygun olmaması, yüksek maliyetli ürün uyumlaştırma faaliyetlerinin gerekmesi, dış pazar analiz ve araştırmaları için kaynak bulamama, tarife ve tarife dışı ticaret engelleri

Silva ve Roca (2000) Brezilyalı ihracat işletmelerinin Güney Amerika ortak pazarı olan Mercosur'a ihracat engellerine ilişkin algısını değerlendirme için bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Silva ve Roca'ya göre ihracat engellerinin algılanması sanayi türü, işletme büyüklüğü, ihracat tecrübesi ve ihracat hedefine göre değişmektedir. 69 işletmenin cevapladığı anket sonucunda, ihracatta karşılaşılan en önemli on engelden sadece birinin işletme içine ilişkin olduğu ortaya konmuştur. Dış pazarlara ilişkin bilgi eksikliği dışındaki diğer dokuz nedenin işletme dışı nedenler olduğu belirtilmiştir. Yetersiz ihracat teşvikleri, döviz kuru dengesizliği, güçlü uluslararası rekabet, nakliye ve sigorta maliyetlerinin yüksek olması, bürokratik engeller, ödemelerde yaşanan sorunlar, ürün kalitesinde yaşanan sorunların ihracatı olumsuz etkileyen önemli etkenler olduğu belirtilmiştir.

Altıntaş ve Tokol (2007), Türkiye genelinde yaptıkları çalışma ile algılanan ihracat performansları üzerinde ihracatta karşılaşılan engellerin etkilerini incelemişlerdir. Bu çalışma ile Türkiye genelinde 6 İhracatçı Birliğinde kayıtlı bulunan 2000 işletmeye anket çalışması gönderilmiş ve 145 yönetici tarafından yanıtlanan anketler incelenmiştir. Çalışmanın sonunda prosedürel engellerin, ihracat performansı üzerinde en etkili sorun olduğu, ikinci en etkili sorunun ise yurt dışı pazarlarda yaşanan rekabet olduğu ortaya konmuştur. İhracat prosedürlerinin ve yurt dışı pazarlarda yaşanan rekabetin etkisi azaldıkça, ihracat performansının arttığı sonucuna ulaşılmıştır.

Karalakis ve ark. (2008), Yunanistan'da şarap imal eden işletmelere yönelik ihracat sorunlarının algılanması üzerine bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Çalışmada 110 işletmeye anket uygulaması yapılmış ve çıkan sonuçlar analiz edilmiştir. Bu işletmelerin yetersiz pazarlama organizasyonu, dağıtım ile ilgili sorunlar, ihracat kısıtlamaları ve etkisiz ulusal ihracat politikaların ihracatta daha fazla sorun olarak karşılımlarına çıktıklarını ortaya koymuşlardır.

Taşpınar (2008), yapmış olduğu çalışmada işletmelere dönük ihracat teşviklerinin tam olarak bilinmemesi ve kalifiye eleman eksikliğinin ihracat yapmada büyük bir sorun teşkil ettiğini belirtmiştir.

Savcı (2009), yapmış olduğu çalışmada, KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları en temel sorunların, finansman, pazarlama kalifiye eleman ve üretimde kaliteninim yakalanamaması olduğunu belirtmiş ve bu sorunların giderilebilmesi için Üniversite-Sanayi iş birliğinin sağlıklı şekilde uygulanması gerektiğini, KOBİ'lerin finansmana daha kolay ulaşabilmesi için devletin gerekli düzeltmeleri gerçekleştirmesi gerektiğini ifade etmiştir.

İslambay (2018), KOBİ'lerin ihracat sorunlarını, işletme içi faktörler, işletme dışı ulusal faktörler ve işletme dışı uluslararası faktörler olarak 3 grupta incelemiştir. Çalışmaya göre 3 farklı grupta yer alan bu sorunların çözümü olarak, işletmelerin kalite anlayışlarının değiştirilmesi gerektiği, pazarlama faaliyetlerinin belirli standartlar ve stratejiler doğrultusunda yapılması gerektiği, döviz kurlarının KOBİ'leri tehdit edecek şekilde seyretmemesi için gerekli önlemlerin alınması gerektiği, KOBİ'lerin kurumsallaşma çalışmaları yapmaları gerektiği ve devlet teşviklerinden daha etkin yararlanabilmek için gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini belirtmiştir.

Aksoy ve Yıldırım (2013), Zonguldak ilinde ihracat yapan işletmelere yönelik bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. 35 işletmeye yapılan bu çalışma sonucunda ekonomik ve finansal sorunlar, taşıma depolama ve dağıtım sorunları, uluslararası rekabet koşulları ilgili sorunlar, üretim maliyetleri ile ilgili sorunlar, ihracatta vergi, resim ve harç ile ilgili sorunlar ve gümrük tarifeleri ile ilgili sorunlarla daha sık karşılaşıldığını ortaya koymuşlardır.

Eminoğlu (2013), yapmış olduğu çalışmada, KOBİ'lerin ihracatla ilgili devlet desteklerinin KOBİ'ler tarafından çok fazla bilinmemesinin ihracat yapmanın önünde önemli bir engel olduğunu belirtmiştir. Ayrıca yürürlükte olan birçok ihracat desteğinin yeteri kadar uygulanmadığını ortaya koymuştur. Bu sorunun kaynağını ise işletmeler ve destek kuruluşlar arasında yeterli mutabakatın sağlanmaması olarak görmüştür.

Özeltürkay ve Çerçel (2014), Mersin-Tarsus Organize Sanayi Bölgesi (MTOSB)'nde faaliyet gösteren ve ihracat yapan 49 işletme üzerinde bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışma sonucunda işletmelerin kendi yetersizliklerinden dolayı karşılaştıkları sorunlara değinmişlerdir. Uygun acentenin bulunamaması, nitelsiz iş gücü ve yönetsel sorunlar, işletmelerin yurt dışı pazarları tanımaması

işletmelerin kendi yetersizliklerinden dolayı ihracatta karşılaştıkları sorunlar olarak nitelemişlerdir. Özeltürkay ve Çerçel'e göre yurt dışı pazarlarla ilgili bilgi eksikliği ve yabancı müşterilerle yaşanan iletişim sorunları da işletmelerin ihracat yapmasında sorunlar oluşturmaktadır.

Kayabaşı ve ark. (2010), yaptıkları çalışma ile İnegöl'de faaliyet gösteren işletmelerin ihracat performanslarını belirleyen unsurları incelemiştir. Yapmış oldukları bu çalışma ile ihracat performansında artış gösterebilmek için KOBİ'lerin rekabetçi stratejiler belirlemesi gerektiği sonucuna ulaşmış ve KOBİ'lerin pazarlama, teknolojik alt yapı ve dış pazarlara ait gerekli incelemenin yapılmamasının ihracatta karşılaştıkları en önemli sorunları olduğunu ortaya koymuştur.

Çütcü, Özdemir ve Erkan (2017), Gaziantep ilinde 112 işletme üzerinde bir saha araştırması yapmış ve KOBİ'lerin ihracat piyasalarında karşılaştıkları sorunlara ilişkin algılarını ortaya koymaya çalışmışlardır. Bu çalışmada, KOBİ'lerin güçlü sermaye yapısına sahip olmamaları, nitelikli personel eksiklikleri, üretim ve satış süreçlerinde yaşadıkları sorunların dış pazarlara açılmada sorun oluşturduğunu ortaya koymuştur. Çütcü ve ark. aynı zamanda KOBİ'lerin aile şirketi statüsünde olmalarının dış pazarlarda KOBİ'ler açısından karlılık anlamında sorun çıkardığını belirtmişlerdir. KOBİ'lerin ihracat deneyimlerini artırarak ihracat performanslarının daha da iyileştiği sonucuna ulaşmışlardır. Bunu sağlayabilmek için ise orta ve uzun vadeli planlarda KOBİ'lerin daha fazla yer alması, nitelikli eleman istihdamı eksikliğinin giderilmesi ve finansal konularda daha fazla teşviklerin verilmesi gerektiğini belirtmişlerdir.

Özcan ve Atalay (2017), Konya'da makine aksam imalat sanayinde ihracat yapan 83 işletme üzerine yaptıkları araştırma sonucunda, çevre ülkelerle yaşanan siyasi ve ekonomik istikrarsızlıkların ihracatta karşılaşılan en önemli sorun olduğunu ortaya koymuşlardır. Bununla birlikte kalifiye eleman sorunu, döviz kurlarındaki istikrarsızlık, uluslararası piyasada yaşanan yoğun rekabet, yüksek vergiler ve hammadde maliyetlerinin yüksek olmasının Konya'da imalat sanayinde ihracat yapan işletmelerin ihracatlarını olumsuz etkilediğini ortaya koymuşlardır.

Zerenler ve Cura (2017), Konya Ticaret ve Sanayi Oda'sına kayıtlı olan ve otomobil yan sanayinde ihracat faaliyetleri sürdüren 169 işletmenin 146'sına anket uygulamıştır. Zerenler ve Cura bu çalışma ile işletmelerin ihracat faaliyetlerinde karşılaştıkları sorunlar ile ihracat tecrübeleri arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ulaşılan sonuçlara göre işletmelerin ihracatta karşılaştıkları en önemli sorunların, uluslararası pazarlarda yaşanan rekabet ve döviz kurlarında yaşanan belirsizlik olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, Zerenler ve Cura ihracat tecrübesi daha az olan işletmelerin ihracatta yaşadıkları sorunları daha önemli gördüklerini, ihracat deneyimi arttıkça ise sorunların daha kolay aşıldığını ortaya koymuşlardır.

Bozkurt ve Tunç (2018), Antalya ilinde faaliyet gösteren 119 işletmeye yönelik bir anket çalışması gerçekleştirmiş ve ortaya çıkan sonuçlara göre KOBİ'lerin dış ticaret sorunlarını ortaya koymayı amaçlamıştır. Yapılan bu çalışma neticesinde Antalya ilinde faaliyet gösteren KOBİ'lerin, döviz kurunda yaşanan hareketlilik, ekonomide yaşanan istikrarsızlık, dış ticaret mevzuatlarında yaşanan sürekli değişiklikler ve ihracat desteklerinin yeterli seviyede olmamasından dolayı dış ticarete sorunlar yaşadıklarını ortaya koymuştur.

II. YÖNTEM

II.I. Araştırmanın Amacı ve Önemi

KOBİ'ler yapıları itibari ile buldukları ülkenin sosyo-ekonomik, finans, insan kaynağı, üretim teknolojileri seviyesi gibi faktörlere göre faaliyetlerini sürdürmektedir. Ülkelerin kendine özgü ekosistemleri, KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunların ve bu sorunların çözülmesine yönelik atılması gereken adımların da her ülkeye göre farklılık göstermesine neden olmaktadır. Bu nedenle sorunların çözümü için bütün ülkelerde aynı yolların izlenmesi doğru bir yaklaşım olmayacaktır. Genel bir çerçeve ile bakıldığında KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunlara yönelik olarak bilimsel verilere dayanan çalışmalar yapılması ve ülke hatta bölge koşulları da dikkat alınarak çözümler üretilmesi gerekmektedir (İnan ve Nakıboğlu, 2009: 243).

Alanyazında Türkiye'deki KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunları ele alan çalışmalar (Zerenler & Cura, 2017; Aksoy & Yıldırım, 2013; Karalakis, 2008; Altıntaş & Tokol, 2007; Silva & Roca, 2000; Özcan & Atalay, 2017; Bozkurt & Tunç, 2018; Çütçü, Özdemir, Erkan, 2017; Kayabaşı ve ark. 2015; Eminoğlu, 2013; İslambay, 2009; Savcı, 2009) olduğu görülmüştür. Mersin'de yerleşik işletmelerin, ihracat sorunlarının tespit edilmesi ve bu çerçevede çalışma kapsamında sunulacak önerilerin işletmelere, meslek örgütlerine, politika yapıcılara ve diğer paydaşlara yol göstererek işletmelerin ihracat rakamlarının artmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca çalışmanın geçmiş benzer çalışmalardan farklı olarak örnekleme, değişkenleri ve bulguları ile de alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

II.II. Araştırmanın Örnekleme ve Veri Toplama Yöntemi

Araştırma evreni, araştırmacının çalışma alanını oluşturan, örneği seçtiği ve elde ettiği verilerin sonuçları genelleştirebileceği grup olarak tanımlanır. Örneklem ise bir çalışma içerisinde seçildikleri evreni temsil etmektedir. Örneklemin amacı araştırmacıya evren hakkında genelleme yapabilecek tüm bilgileri vermek, tüm evrene tek tek uygulamadan kurtarmak ve kolaylık sağlamaktır (Altunışık ve ark., 2007: 123). Araştırma evreni sektör farkı gözetilmeksizin Mersin ilinde 2019 yılında ihracat yapan işletmelerden KOSGEB Mersin Müdürlüğü veri tabanında kayıtlı bulunan 845 işletme olarak belirlenmiştir. 845 işletmenin e-mail adreslerine anket formu 12.12.2019 tarihinden itibaren gönderilmeye başlanmış ve veri toplama süreci 10.06.2020 tarihi itibarıyla tamamlanmıştır. İşletmelerin birçoğuna telefonla da ulaşılmış olup işletmenin ihracat ile ilgili personelinden gönderilen anketi doldurması talep edilmiştir. Ancak covid-19 pandemi sürecinde yaşanan sorunlardan dolayı işletmelerden 155 tanesi, yönetici/firma sahibi ve çalışan düzeyinde anketi doldurmuşlardır. Ankete cevap veren 155 işletme araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada, Constantine ve Robert (1994) tarafından yapılan "Firma Büyüklüğüne ve İhracat Pazarı Deneyimine Bağlı İhracat Sorunları Algılarındaki Farklılıklar" adlı araştırma için hazırlanan ölçek formundan yararlanılmıştır. Türkçe'ye çevirisinin ardından geçerlik güvenirlik çalışması yapılmış ve ulaşılan sonuçların ölçeğin kullanımına uygun olduğu görülmüştür. Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde tanımlayıcı sorular, ikinci bölümde ise işletme sorun algı ölçeği yer almaktadır.

II.III. Araştırmanın Hipotezleri

Alanyazın kısmında aktarılan bilgiler ışığında araştırmayla ilgili hipotezler oluşturulmuştur. İhracat sorunları algısı dört alt faktörden oluştuğu için her bir hipotez a, b, c ve d alt hipotezlerine ayrılarak incelenmiştir. Örneğin H1a işletme dışı etkenler kaynaklı ihracat sorunlarını, H1b Pazar bilgisi kaynaklı ihracat sorunlarını, H1c ürün adaptasyonu kaynaklı ihracat sorunlarını, H1d ise nitelikli iş gücü kaynaklı ihracat sorunlarını test etmek için oluşturulmuştur. Çok fazla hipotez yazmamak adına sadece ana hipotezler aşağıda sunulmuştur. Ancak analizler Ha, Hb, Hc ve Hd olarak değerlendirilmiştir.

- H1: İhracat sorunları algısı işletmenin çalışan sayısına göre farklılık göstermektedir.
- H2: İhracat sorunları algısı işletmenin yıllık bilançosuna göre farklılık göstermektedir.
- H3: İhracat sorunları algısı işletmenin ihracat / net satış hasılatına göre farklılık göstermektedir.
- H4: İhracat sorunları algısı işletmenin hukuki yapısına göre farklılık göstermektedir.
- H5: İhracat sorunları algısı işletmenin ihracat yaptığı süreye göre farklılık göstermektedir.
- H6: İhracat sorunları algısı işletmenin KOSGEB Desteklerinden yararlanma durumuna göre farklılık göstermektedir.
- H7: İhracat sorunları algısı firma sahibinin eğitim durumuna göre farklılık göstermektedir.
- H8: İhracat sorunları algısı işletmenin faaliyet alanına göre farklılık göstermektedir.
- H9: İhracat sorunları algısı işletmenin faaliyet gösterdiği sektöre göre farklılık göstermektedir.
- H10: İhracat sorunları algısı işletmenin ihracat yaptığı ülke sayısına göre farklılık göstermektedir.

II.IV. Araştırmanın Varsayımları ve Kısıtları

Araştırmanın sadece Mersin ilinden ihracat yapan KOBİ'lere uygulanmış olması çalışmanın ana kısıtını oluşturmaktadır. Araştırmanın bir diğer bir sınırlılığı ise elde edilen katılımcı yanıtlarının samimiyetle vermiş oldukları varsayımına dayandırılmasıdır. Çalışmada Covid-19 pandemi sürecinin de etkisi ile sadece anket yöntemi kullanılmıştır. Sonraki çalışmalarda anket yöntemine ilaveten nitel yöntemlerin de uygulanması, ihracat sorunlarının daha derinlemesine sorgulanmasına yardımcı olabilir.

II.V. Araştırma Verilerinin Analizi

Veri analizi SPSS 25 paket programı kullanılarak, iki aşamada gerçekleştirilmiştir. Veri analizine geçmeden önce betimsel istatistiksel tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırmada kullanılan ölçeğin geçerlik güvenirlik analizi yapılmış ve geçerli olduğu tespit edilmiştir. Cronbach alpha katsayısı= 0,851 bulunmuştur. Bir başka ön koşul olan normallik testi yapılmış ve veri setinin normal dağılıma uymadığı tespit edilmiştir. Veri setinin normal dağılıma uyması için şu üç temel koşulun karşılanması gerekir. Bunlar; veriler aralıklı ya da oransal olmalıdır. Veriler normal dağılıma uymalıdır. Grup varyansları eşit olmalıdır (Altunışık ve ark., 2007: 198). Bu sıralanan koşulların sağlanamaması durumunda verilerin normal dağılıma sahip olduğu söylenemez. Bu nedenle çalışmada parametrik olmayan analiz teknikleri kullanılmıştır.

III. BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde elde edilen verilere ilişkin araştırma evrenini oluşturan işletmelere ait tanımlayıcı istatistikler, faktör analizi ve hipotezlere ait analiz sonuçları yer almaktadır.

III.I. Tanımlayıcı İstatistikler

İşletmelerin tanımlayıcı istatistiklerini belirleyebilmek amacı ile yöneltilen sorulara verilen cevaplar frekans tablolarında ele alınmıştır.

Tablo 3. Tanımlayıcı İstatistikler

İşletme Sahibinin Eğitim Durumu	Frekans	
Ortaöğretim ve Altı	53	%34,2
Ön Lisans ve Lisans	79	%50,9
Lisansüstü	23	%14,9
İşletmenin KOSGEB Desteklerinden Yararlanma Durumu		
Evet	121	%78,1
Hayır	34	%21,9
İşletmelerin İhracat Yaptığı Ülke Sayısı		
1-3 Ülke	66	%42,6
4-6 Ülke	38	%24,5
7-10 Ülke	22	%14,2
10 Ülkeden fazla	29	%18,7
İşletmelerin Hukuki Yapısı		
Şahıs	21	%13,5
Limited	105	%67,8
Anonim	29	%18,7
İşletmelerin Faaliyet Konusu		
İmalat	114	%73,5
Hizmet/Ticaret	41	%26,5
İşletmelerin Çalışan Sayısı		
0-9 çalışan	49	%31,6
10-49 çalışan	56	%36,1
50-249 çalışan	50	%32,3
İşletmelerin İhracat Yapma Süreleri		
1 yıldan az	22	%14,2
1-5 yıl	60	%38,7
6-10 yıl	35	%22,6
11-15 yıl	22	%14,2
15 yıldan fazla	16	%10,3

İşletmelerin İhracatının Genel Ciroya Oranı		
%10 ve daha az	40	%25,8
%11-%20	42	%27,1
%21-%50	33	%21,3
%51'den fazla	40	%25,8
İşletmelerin Faaliyet Gösterdiği Sektör		
Ağaç ve Orman Ürünleri	11	%7,1
Demir ve Çelik Ürünleri	20	%12,9
Kimyevi Maddeler	11	%7,1
Makina ve Aksamları	32	%20,6
Tarımsal ve Hayvansal Ürünler	33	%21,3
Tekstil ve Konfeksiyon	13	%8,4
Diğer	35	%22,6
İşletmelerin Yıllık Net Satış Hasılatı		
0-3.000.000 TL	41	%26,5
3.000.001-25.000.000 TL	70	%45,2
25.000.001-125.000.000 TL	33	%21,3
125.000.000 TL üzeri	11	%7,1

Tablo 3'te görüleceği üzere çalışmaya katılan işletmelerin sahipleri arasında %50,9 ile ön lisans ve lisans mezunları ilk sıradadır. İşletmelerin %67,8'i limited şirkettir. %73,5 ile imalatçı işletmeler ağırlıktadır. İşletmelerin %78,1'i KOSGEB desteklerinden yararlanmaktadır. İşletmelerin faaliyet gösterdikleri sektörler, ihracatın ciroya oranı, satış hasılatı gibi istatistikler kısmen daha dengeli bir şekilde dağılmıştır.

III.II. Faktör Analizi

Aynı yapıyı ya da niteliği ölçen değişkenleri bir araya toplayarak, ölçmeyi az sayıda faktörle açıklamayı amaçlayan istatistiksel teknik, faktör analizi olarak tanımlanır (Büyüköztürk, 2005: 123). Eğer faktör analizinde değişkenler arası ilişkiler ortaya konulmaya çalışılıyorsa bu faktör analizine açıklayıcı faktör analizi denir. Değişkenler arasındaki ilişkilere dair daha önceden belirlenmiş kuramsal yapıya uygunluğu sınamak için yapılan faktör analizine ise doğrulayıcı faktör analizi denir. Bu çalışmada açıklayıcı faktör analiz tekniğinden yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan ölçüğe ilişkin faktör analizi aşağıda verilmiştir.

Tablo 4. İhracat Sorun Algısı Ölçeği Faktör Analizi

İfadeler	Varyans %	Özdeğer	Faktör Yükleri	Cronbach's alpha
İşletme dışı etkenler	46,733	11,216		0,81
Yerel para biriminin istikrarsızlığı			,802	
İhracat engellerinin aşılmasında devlet desteğinin eksikliği			,795	
İhraç edilen ürünün nakliyesinde yaşanan zorluklar			,770	
Bürokrasi			,768	
Etkili olmayan teşvik programları			,755	
Yüksek nakliye maliyetleri			,737	
İhracatı finanse etmek için yüksek sermaye maliyeti			,657	
İhracatın kendi kendini finanse edememesi			,625	
Yerel para biriminin istikrarsızlığı			,598	
Yurtdışı distribütörlerin ödeme gecikmeleri			,583	
Güçlü uluslararası rekabet			,581	
İhracat belgelerinin karmaşıklığı			,538	
Pazar bilgisi	10,486	2,517		0,78
Potansiyelli yurtdışı distribütörleri belirleme güçlüğü			,805	
Yurtdışı distribütörler hakkında bilgi eksikliği			,804	
İhracat pazarlaması araştırmalarının eksikliği			,744	
Yurtdışı pazarlar hakkında bilgi yetersizliği			,688	
İhracat pazarlarında tanıtım yetersizliği			,640	
Ürün adaptasyonu	1,741	7,256		0,84
İhracat pazarları için kötü ürün tasarımı ve stili			,833	
İhracat ambalajında düşük kalite			,785	
Ürün kalite standartlarını karşılamada zorluk			,740	
Nitelikli iş gücü	1,133	4,723		0,72

İhracat danışmanlığında "uzman" eksikliği			,783	
İhracatta kalifiye personel eksikliği			,776	
Firmanın ihracat departmanının zayıf organizasyonu			,751	
Toplam	69,198			
KMO= ,899	sd=276			
Ki-Kare=2930,243	p=,000			
Çıkarım Yöntemi: Temel bileşenler analizi				
Döndürme Yöntemi: Kaiser normalleştirilmesi ile Varimax; iterasyon sayısı:6				

Büyüköztürk (2005)'e göre, faktör analizi yapılabilmesi için KMO değerinin 0,60'dan yüksek olması ve Bartlett testinin ($p < 0,05$) anlamlı çıkması gerekmektedir. Buna göre Tablo 4'de ki sonuçlara bakıldığında KMO değeri 0,899 çıkmış ve faktör analizi için uygun olduğu görülmüştür. Değişkenler arasındaki ilişkiyi gösteren Bartlett Küresellik testi sonucu hesaplanan Ki-kare değeri 2930,243 ve $p=0,000$ değerinin istatistiksel açıdan yeterliliği sağladığını ve faktör analizine uygunluğunu göstermektedir. Faktörler toplam varyansın % 69,198 ini açıklamaktadır.

III.III. Hipotezlerin Test Edilmesi Sonucu Elde Edilen Bulgular

Bu kısım altında araştırma kapsamında oluşturulmuş hipotezler test edilmesi için gerçekleştirilen analiz sonuçlarına yer verilecektir.

Tablo 5. İhracat Sorunları Algısının İşletmenin Çalışan Sayısına Göre Farklılığı

Faktör	İşletmenin çalışan sayısı	N	Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	0-9	49	72,74	1,869	,393
	10-49	56	76,55		
	50-249	50	84,77		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	0-9	49	79,26	3,316	,191
	10-49	56	84,84		
	50-249	50	69,11		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	0-9	49	78,02	,324	,851
	10-49	56	80,32		
	50-249	50	75,38		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	0-9	49	73,87	,705	,703
	10-49	56	78,67		
	50-249	50	81,30		
	Toplam	155			

Tablo 5'te ihracat sorunları algısının çalışan sayısına göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi, ürün adaptasyonu, nitelikli işgücü alt boyutlarında işletme çalışan sayısına göre fark göstermediği görülmektedir. Bu durumda H1a, H1b, H1c ve H1d hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 6. İhracat Sorunları Algısının İşletmenin Yıllık Net Satış Hasılatına Göre Farklılığı

Faktör	Yıllık Net Satış Hasılatı	N	Sıra Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	0-3.000.000	41	68,02	6,594	,086
	3.000.001-25.000.000	70	76,95		
	25.000.0001-125.000.000	33	94,35		
	125.000.000'dan fazla	11	72,82		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	0-3.000.000	41	77,77	7,509	,057
	3.000.001-25.000.000	70	84,48		
	25.000.0001-125.000.000	33	75,52		
	125.000.000'dan fazla	11	45,09		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	0-3.000.000	41	72,52	1,301	,729
	3.000.001-25.000.000	70	81,74		
	25.000.0001-125.000.000	33	75,52		
	125.000.000'dan fazla	11	82,09		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	0-3.000.000	41	73,27	1,840	,606
	3.000.001-25.000.000	70	82,92		
	25.000.0001-125.000.000	33	76,61		
	125.000.000'dan fazla	11	68,50		
	Toplam	155			

Tablo 6'da ihracat sorunları algısının yıllık net satış hasılatına göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi, ürün adaptasyonu, nitelikli işgücü alt boyutlarında yıllık net satış hasılatına göre fark göstermediği görülmektedir. Bu durumda H2a, H2b, H2c ve H2d hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 7. İhracat Sorunları Algısının İhracat/Ciro Oranına Göre Farklılığı

Faktör	İhracat / net satış hasılatı	N	Sıra Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	%10'dan az	40	81,78	,460	,928
	%10-%20 Arası	42	76,73		
	%21-%50	33	75,05		
	%50'den fazla	40	78,00		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	%10'dan az	40	86,55	5,001	,172
	%10-%20 Arası	42	84,57		
	%21-%50	33	68,55		
	%50'den fazla	40	70,35		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	%10'dan az	40	86,83	3,735	,292
	%10-%20 Arası	42	78,11		
	%21-%50	33	66,56		
	%50'den fazla	40	78,50		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	%10'dan az	40	91,70	6,642	,084
	%10-%20 Arası	42	80,00		
	%21-%50	33	68,06		
	%50'den fazla	40	70,40		
	Toplam	155			

Tablo 7'de ihracat sorunları algısının ihracatın ciroya oranına göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi, ürün adaptasyonu, nitelikli işgücü alt boyutlarında ihracatın ciroya oranına göre fark göstermediği görülmektedir. Bu durumda H3a, H3b, H3c ve H3d hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 8. İhracat Sorunları Algısının İşletmenin Hukuki Durumuna Göre Farklılığı

Faktör	Sermaye yapısı	N	Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	Şahıs	21	63,02	3,037	,219
	Limited	105	79,18		
	Anonim	29	84,59		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	Şahıs	21	72,10	,781	,677
	Limited	105	80,14		
	Anonim	29	74,52		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	Şahıs	21	74,19	,304	,859
	Limited	105	79,32		
	Anonim	29	75,98		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	Şahıs	21	68,55	2,080	,354
	Limited	105	81,50		
	Anonim	29	72,17		
	Toplam	155			

Tablo 8'de ihracat sorunları algısının işletmenin hukuki yapısına göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi, ürün adaptasyonu, nitelikli işgücü alt boyutlarında işletmenin hukuki yapısına göre fark göstermediği görülmektedir. Bu durumda H4a, H4b, H4c ve H4d hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 9. İhracat Sorunları Algısının İhracat Yapılan Süreye Göre Farklılığı

Faktör	İhracat yaptığı süre	N	Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	1 yıldan daha az	22	86,36	7,245	,123
	1-5 yıl	60	76,53		
	6-10 yıl	35	65,37		
	11- 15 yıl	22	78,18		
	16 yıl ve daha fazla	16	99,41		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	1 yıldan daha az	22	98,61	16,645	,002
	1-5 yıl	60	81,88		
	6-10 yıl	35	52,94		
	11- 15 yıl	22	81,09		
	16 yıl ve daha fazla	16	85,66		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	1 yıldan daha az	22	88,23	4,887	,299
	1-5 yıl	60	83,22		
	6-10 yıl	35	68,69		
	11- 15 yıl	22	66,91		
	16 yıl ve daha fazla	16	80,00		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	1 yıldan daha az	22	96,61	7,218	,125
	1-5 yıl	60	81,07		
	6-10 yıl	35	66,56		
	11- 15 yıl	22	69,41		
	16 yıl ve daha fazla	16	77,75		
	Toplam	155			

Tablo 9’da ihracat sorunları algısının ihracat yapılan süreye göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi ve nitelikli işgücü alt boyutlarında ihracat yapılan süreye göre fark göstermediği, ürün adaptasyonu alt boyunda ise fark gösterdiği görülmektedir. Bu durumda H5a, H1c ve H1d hipotezleri reddedilirken H5b hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 10. İhracat Sorunları Algısının İşletmenin KOSGEB Desteklerinden Yararlanma Durumuna Göre Farklılığı

Faktör	Desteklerden yararlanma durumu	N	Ortalama	İstatistik Değeri	Anlamlılık Değeri
İşletme dışı etkenler	Evet	121	81,38	1648,000	,077
	Hayır	34	65,97		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	Evet	121	82,20	1549,000	,028
	Hayır	34	63,06		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	Evet	121	81,31	1656,500	,082
	Hayır	34	66,22		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	Evet	121	80,65	1736,000	,163
	Hayır	34	68,56		
	Toplam	155			

Tablo 10’da ihracat sorunları algısının işletmenin KOSGEB desteklerinden yararlanma durumuna göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi ve nitelikli işgücü alt boyutlarında KOSGEB desteklerinden yararlanmaya göre fark göstermediği, ürün adaptasyonu alt boyunda ise fark gösterdiği görülmektedir. Bu durumda H6a, H6c ve H6d hipotezleri reddedilirken H6b hipotezi kabul edilmiştir.

Tablo 11. İhracat Sorunları Algısının Firma Sahibinin Eğitim Durumuna Göre Farklılığı

	Firma sahibinin eğitim durumu	N	Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	Lise ve altı	53	52,00	3,221	,822
	Ön lisans ve lisans	79	73,32		
	Lisansüstü	23	87,10		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	Okur-yazar	53	76,33	6,968	,376
	İlköğretim	79	71,79		
	Lise	23	84,79		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	Okur-yazar	53	88,52	8,432	,137
	İlköğretim	79	76,13		
	Lise	23	96,58		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	Okur-yazar	53	91,73	9,320	,223
	İlköğretim	79	84,32		
	Lise	23	88,90		
	Toplam	155			

Tablo 11’de ihracat sorunları algısının işletme sahibinin eğitim durumuna göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi, ürün adaptasyonu, nitelikli işgücü alt boyutlarında işletmenin hukuki yapısına göre fark göstermediği görülmektedir. Bu durumda H7a, H7b, H7c ve H7d hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 12. İhracat Sorunları Algısının Firma Faaliyet Alanına Göre Farklılığı

Faktör	Firma faaliyet alanı	N	Ortalama	İstatistik Değeri	Anlamlılık Değeri
İşletme dışı etkenler	İmalat	114	80,52	2050,000	,244
	Ticaret/Hizmet	41	71,00		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	İmalat	114	80,65	2035,000	,219
	Ticaret/Hizmet	41	70,63		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	İmalat	114	77,71	2304,000	,893
	Ticaret/Hizmet	41	78,80		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	İmalat	114	80,02	2106,500	,347
	Ticaret/Hizmet	41	72,38		
	Toplam	155			

Tablo 12’de ihracat sorunları algısının işletmenin faaliyet alanına göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi, ürün adaptasyonu, nitelikli işgücü alt boyutlarında işletmenin faaliyet alanına göre fark göstermediği görülmektedir. Bu durumda H8a, H8b, H8c ve H8d hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 13. İhracat Sorunları Algısının Faaliyet Gösterilen Sektöre Göre Farklılığı

	Faaliyet gösterilen sektör	N	Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	Tarım ve hayvansal ürün	33	85,45	6,132	,492
	Ağaç ve Orman ürünleri	11	90,55		
	Tekstil ve Konfeksiyon	13	81,96		
	Demir ve Çelik ürünleri	20	68,90		
	Kimyevi Maddeler	11	95,00		
	Makine ve Aksamları	32	68,91		
	Diğer	35	74,31		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	Tarım ve hayvansal ürün	33	70,32	6,754	,462
	Ağaç ve Orman ürünleri	11	81,55		
	Tekstil ve Konfeksiyon	13	74,69		
	Demir ve Çelik ürünleri	20	69,23		

	Kimyevi Maddeler	11	70,14		
	Makine ve Aksamları	32	80,83		
	Diğer	35	92,77		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	Tarım ve hayvansal ürün	33	62,51	4,377	,710
	Ağaç ve Orman ürünleri	11	77,77		
	Tekstil ve Konfeksiyon	13	88,23		
	Demir ve Çelik ürünleri	20	62,40		
	Kimyevi Maddeler	11	73,95		
	Makine ve Aksamları	32	82,25		
	Diğer	35	82,91		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	Tarım ve hayvansal ürün	33	90,81	6,954	,433
	Ağaç ve Orman ürünleri	11	64,45		
	Tekstil ve Konfeksiyon	13	85,42		
	Kimyevi Maddeler	11	73,95		
	Makine ve Aksamları	32	82,25		
	Diğer	35	82,91		
	Toplam	155			

Tablo 13'te ihracat sorunları algısının işletmenin faaliyet gösterdiği sektöre göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler, pazar bilgisi, ürün adaptasyonu, nitelikli işgücü alt boyutlarında işletmenin faaliyet gösterdiği sektöre göre fark göstermediği görülmektedir. Bu durumda H9a, H9b, H9c ve H9d hipotezleri reddedilmiştir.

Tablo 14. İhracat Sorunları Algısının İhracat Yapılan Ülke Sayısına Göre Farklılığı

Faktör	İhracat yapılan ülke sayısı	N	Ortalama	İstatistik değeri	Anlamlılık değeri
İşletme dışı etkenler	1-3 arası ülkeye	66	81,40	2,399	,494
	4-6 arası ülkeye	38	74,84		
	7-10 arası ülkeye	22	66,48		
	11 ve üzeri ülkeye	29	83,14		
	Toplam	155			
Ürün adaptasyonu	1-3 arası ülkeye	66	84,94	5,931	,115
	4-6 arası ülkeye	38	67,91		
	7-10 arası ülkeye	22	65,48		
	11 ve üzeri ülkeye	29	84,93		
	Toplam	155			
Pazar bilgisi	1-3 arası ülkeye	66	86,14	10,733	,013
	4-6 arası ülkeye	38	74,03		
	7-10 arası ülkeye	22	51,75		
	11 ve üzeri ülkeye	29	84,60		
	Toplam	155			
Nitelikli iş gücü	1-3 arası ülkeye	66	87,63	8,084	,044
	4-6 arası ülkeye	38	65,92		
	7-10 arası ülkeye	22	64,57		
	11 ve üzeri ülkeye	29	82,10		
	Toplam	155			

Tablo 14'te ihracat sorunları algısının ihracat yapılan süreye göre farklılık gösterip göstermediği sunulmuştur. İhracat sorunları algısının işletme dışı etkenler ve ürün adaptasyonu alt boyutlarında ihracat yapılan süreye göre fark göstermediği, pazar bilgisi ve nitelikli işgücü alt boyutlarında ise fark gösterdiği görülmektedir. Bu durumda H10a ve H1b hipotezleri reddedilirken H10c ve H10d hipotezleri kabul edilmiştir.

Tablo 15. İhracat Sorunları Algısının Genel Düzeyde ve Alt Boyutlar Arasında Spearman Korelasyon Testi

Spearman's rho		İşletme dışı etkenler	Ürün adaptasyonu	Pazar bilgisi	Nitelikli işgücü
İşletme dışı etkenler	Korelasyon katsayısı	1,000	,554**	,442**	,538**
	P	.	,000	,000	,000
	N	155	155	155	155
Ürün adaptasyonu	Korelasyon katsayısı	,554**	1,000	,520**	,646**
	P	,000	.	,000	,000
	N	155	155	155	155
Pazar bilgisi	Korelasyon katsayısı	,442**	,520**	1,000	,555**
	P	,000	,000	.	,000
	N	155	155	155	155
Nitelikli iş gücü	Korelasyon katsayısı	,538**	,646**	,555**	1,000
	P	,000	,000	,000	.
	N	155	155	155	155

Tablo 15 incelendiğinde faktörler arasında pozitif yönde anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. İhracat sorunları algısının alt boyutlarında faktörler arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu görülmektedir. Her bir faktörde meydana gelen değişim diğer faktörleri de etkilemektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Küreselleşme ile birlikte uluslararası ticaret önemli bir faktör haline gelmiştir. Ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre şekillenen bu uluslararası ticaret sistemine, buldukları ülkede faaliyet gösteren ve ihracat misyonuna sahip tüm işletmeler katılmak istemektedir. Ancak bu durum gerek işletme yapısı gerekse ulusal mevzuat kaynaklı olarak çoğu zaman sorun arz etmektedir. Bu durum ülkelerin dış ticaret dengesini de olumsuz etkilemektedir. Ülke ekonomisine önemli katkısı olan dövizin kolaylıkla girişinin sağlanması amacıyla ihracat önemli bir husustur. Türkiye’de ise hem ulusal mevzuat hem de işletme kaynaklı sorunlar yaşanmaktadır. Sorunların giderilmesi dış ticaret dengesi açısından oldukça önemlidir.

Mersin ilinde ihracat yapan KOBİ düzeyindeki işletmelere yönelik gerçekleştirilen bu çalışmada, KOBİ’lerin yaşadıkları sorunları ve bu sorunların kaynağını belirlemek hedeflenmiştir. Kanuni olarak Mersin ilinde faaliyet gösterdikleri tespit edilen 155 KOBİ örneğinde çalışma gerçekleştirilmiştir.

Araştırmada işletmelerin ihracat sorunları algısı “işletme dışı etkenler”, “ürün adaptasyonu”, “pazar bilgisi” ve “nitelikli işgücü” olmak üzere dört faktör altında incelenmiştir. Hipotezler bu dört faktör ve işletmelerin ihracat sorunları algılarını etkileyen faktörler dikkate alınarak oluşturulmuştur. Çalışma sonuçlarına göre, ihracat sorunları algısının işletme çalışan sayısına, hukuki yapısına, işletme sahibinin eğitim durumuna, işletmenin faaliyet alanına ve sektörüne, cirosuna ve ihracatın ciroya oranına göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir.

Araştırma kapsamında işletmelerin ürün adaptasyonuna ilişkin sorunlarının ihracat yapılan süreye göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. İşletme dışı etkenler, pazar bilgisi ve nitelikli işgücüne ilişkin sorunların ise süreye göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Çalışma sonucuna göre bir yıldan daha az süredir ihracat yapan işletmeler ürün adaptasyonunda daha fazla sorun yaşamaktadırlar. Bu durumda özellikle uluslararası pazarda tecrübesi az olan KOBİ’lerin ürün tasarımı, ambalajı ve kalite standartlarını karşılamakta sorun yaşadığı söylenebilir. Bu durum Akgemci (2001), Kendirli ve ark., (2001), Özcan ve Atalay (2017), Kumbas (2017)’ nin KOBİ’lerin üretim, kalite ve standardizasyon sorunları yaşadığı tespit ettikleri çalışma sonuçları ile örtüşmektedir. Bu soruna yönelik olarak KOSGEB, Ticaret Bakanlığı ve diğer kurumlar aracılığıyla uluslararası pazarlara yeni giren firmalara yönelik mentörlük desteği verilmesi önerilmektedir.

Çalışma sonuçlarına göre işletmelerin ürün adaptasyonuna ilişkin sorunlarının işletmelerin KOSGEB desteklerinden yararlanma durumuna göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. İşletme dışı

etkenler, pazar bilgisi ve nitelikli işgücüne ilişkin sorunların ise KOSGEB desteklerinden yararlanma durumuna göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Araştırmaya katılan 155 işletmeden 121'inin KOSGEB desteği almasına rağmen ürün adaptasyonu alt boyutunda sorun yaşamasına yönelik olarak KOSGEB desteklerinin işletmelerin pazar taleplerini karşılayacak kalitede, standartta, tasarım ve ambalajla üretilmesine yönelik sektörel bazda programlar sunması yani bir nevi "terzi usulü destek" sistemine geçilmesi önerilmektedir.

Araştırmanın diğer bir sonucuna göre pazar bilgisi ve nitelikli işgücüne ilişkin sorunlarının ihracat yapılan ülke sayısına göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. İşletme dışı etkenler ve ürün adaptasyonuna ilişkin sorunların ise ihracat yapılan ülke sayısına göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Çalışma sonucuna göre 1-3 arası ülkeye ihracat yapan işletmeler pazar bilgisi ve nitelikli işgücünde daha fazla sorun yaşamaktadır. İşletmelerin pazar bilgisi sorunu yaşamalarının ihracat yapılan ülke sayısının sınırlı düzeyde kalmasında etken olduğu söylenebilir. Ayrıca nitelikli iş gücünde sorun yaşayan işletmelerin daha fazla pazara ulaşamayarak daha sınırlı düzeyde ülkeye ihracat yapması da beklenen bir durumdur. Zira uluslararası pazar araştırması yapabilen personellerin ihracata yönelik işletmelerin yeni pazarlar bulmasında etkili olduğu bilinmektedir. Pazar bilgisi ve nitelikli işgücüne ilişkin ulaşılan sonuçlar Balantekin (2006) ve Erkan (2017) İşletmelerin İŞKUR, KOSGEB ve Ticaret Bakanlığı'nın nitelikli personel istihdamına yönelik destek programlarından ve yine KOSGEB ve Ticaret Bakanlığı'nın Pazar araştırmasına ilişkin danışmanlık, rapor ve e-ticaret sitesi üyelik desteklerinden etkin şekilde yararlanmalarının sağlanması sorunun çözümüne hizmet edecektir. Özellikle meslek örgütlerinin bu konuda daha aktif olarak işletmelerin desteklerden haberdar olmasını sağlaması ve yararlanmalarına yönelik destek vermesi önerilmektedir. Diğer taraftan pazar bilgisi sorununu işletme içi kaynaklarla çözemeyen işletmelerin dışarıdan profesyonel destek alması da düşünülmelidir.

Günümüzde gerek kamu kurum ve kuruluşları gerekse STK'lar ihracata yönelik destekler vermektedirler. Ancak çalışma sonuçlarına ve alanyazına bakıldığında KOBİ'lerin bu desteklerden yeterli düzeyde faydalanmadıkları söylenebilir. Zira markalaşma, standardizasyon, tasarım, pazar araştırması, nitelikli eleman istihdamı, vb. konularda çok geniş bir çerçevede destek programları yürütülmektedir. Bu çerçevede öneri olarak ihracat yapmak isteyen KOBİ'lerin mevcut durum analizinin destek verecek kurum tarafından yapılması sonrası eksik yönleri tespit edilerek ortaya çıkan sonuca göre terzi usulü destek modelleri geliştirilebilir. Böylelikle KOBİ kısıtlı imkân ve enerjisini asıl ihtiyaç duyduğu alanda destek almak üzere kullanarak toplamda daha fazla fayda sağlayacaktır.

Araştırmanın ana kısıtı ile ilgili bilgiler araştırmanın yöntem bölümünde ele alınmıştır. Bu çalışma Mersin'de ihracat yapan KOBİ'ler üzerine yapılmıştır. İşletmelerin ihracatta karşılaştıkları sorunları incelemek isteyen araştırmacılar, KOBİ vasfında olmayan büyük ölçekli işletmeleri de çalışmalarına dâhil edip KOBİ'ler ve büyük ölçekli işletmeler arasındaki ihracat sorunları algılarının farkını ortaya koymaya çalışabilirler. Özellikle ihracata yeni başlayan, bir yıldan az süredir ihracat yapan KOBİ'lerin ve 1-3 arası sayıda ülkeye ihracat yapan KOBİ'lerin derinlemesine mülakat gibi nitel yöntemlerle daha detaylı incelenmesinin işletmelere ve alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Akgemci, T. (2001). *KOBİ'lerin temel sorunları ve sağlanan destekler*. Ankara: KOSGEB Yayını.
- Aksoy, R., & Yıldırım, C. (2013). Zonguldak ilinde ihracat yapan firmaların ihracatta karşılaştıkları sorunlar, *Uluslararası İşletme ve Yönetim Dergisi*, 1(3), 249-268.
- Altıntaş, M., & H.,Tanrıverdi, İ.(2019). İşletmelerin ihracat performansı: bibliyometrik analiz, *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(3), 294-311.
- Altıntaş, M.H., & Tokol, H. (2007). The effects of export barriers on perceived export performance An empirical research on SMEs in Turkey. *EuroMed Journal of Business*, 2(1), 36-56.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. & Yıldırım, E. (2007). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı*. İstanbul: Avcı Ofset.

- Balantekin, B. E. (2006). *İhracatta KOBİ'lere sağlanan devlet destekleri ve KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunlar ve Kayseri'de bir anket uygulaması*. Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Bayülken, Y., & Küttükoğlu, C. (2012). Makine Mühendisleri Odası oda raporu, *Küçük ve orta ölçekli sanayi işletmeleri* (KOBİ'ler). (4. Baskı). Yayın No: MMO/583
- Bellek, M. (2016). *Stratejik yönetimde KOBİ'lerin sürdürülebilir rekabet üstünlüğü sağlamasında e-ticaret uygulamaları ve Kayseri Organize Sanayi Bölgesi'nde faaliyet gösteren işletmeler üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi, Çorum.
- Bozkurt, Ç., Ö., & Tunç, H. (2018). KOBİ'lerde dış ticaret sorunları: Antalya ili örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 14(2), 381-398.
- Büyüköztürk, S. (2005). *Veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Constantine, S. K., & Robert, E. M. (1994). Differences in perceptions of exporting problems based on firm size and export market experience. *European Journal of Marketing*, 28(5), 17-35.
- Çütçü, İ., Özdemir, A., & Erkan, H. (2017). KOBİ'lerin ihracat piyasalarında karşılaştığı sorunlara ilişkin algıları: Gaziantep'teki KOBİ'ler üzerine bir araştırma. *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 2691-2709.
- Eminoğlu, O. (2013). *KOBİ'lerin ihracatta karşılaştığı sorunlar ve devlet destekleri üzerine Ankara Sincan Organize Sanayi Bölgesi'nde bir uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Erkan, H. (2017). *KOBİ'lerin ihracat performanslarında karşılaştıkları sorunlar ve çözüm önerileri: Gaziantep ili örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep
- Hamill, J. & Gregory K. (1997). Internet marketing in the internationalisation of UK's SMEs. *Journal of Marketing Management*, 1(3), 9-28.
- İhracat Yönetmeliği. (2006). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060606-10.htm>
- İnan, H., & Nakıboğlu, B. (2009). KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları engellerin belirlenmesine yönelik mobilya sektöründe gerçekleştirilen bir araştırma. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(2), 228-246.
- İslambay, T. (2018). *Küçük ve orta ölçekli işletmelerin ihracat sorunları: Konya imalat sektöründe bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Karelakis, C., Konstadionis, & M. Chrysochoidis. (2008). Export problems perceptions and clustering of greek wine firms. *Euromed Journal of Business*, 3(1), 6-22.
- Kayabaşı, A., Kiracı, H., Kanberoğlu, Z., & Oğuz, A. (2010). KOBİ'lerde ihracat performansını belirleyen unsurların incelenmesi: İnegöl'de faaliyette bulunan işletmeler üzerinde bir alan araştırması. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(28), 1-12.
- Kendirli, S., & Bilginer, M. (2001). Modern finansman teknikleri bağlamında küçük ve orta ölçekli işletmelere alternatif çözüm önerileri. *Standart*, 40(272).
- KSEP, (2018). *KOBİ Stratejisi Eylem Planı ,2015-2018*. Erişim adresi: https://www.kosgeb.gov.tr/Content/Upload/Dosya/KSEP%20G%C3%BCncellenen%20Eylem%20Plan%C4%B1%202015-2018_06_05_2016.pdf.
- Kumbas, S. (2017). *KOBİ'lerin dış ticarete karşılaştıkları sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.
- Leonidou, Leonidas C., (2004). An analysis of the barriers hindering small business export development. *Journal of Small Business Management*, 42(3), 279-302.
- Mihoğlu, A. B. (2019). *KOBİ'lerin ihracat davranışları: Konya otomotiv yan sanayi sektöründeki KOBİ'ler üzerine bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, KTO Karatay Üniversitesi, Konya.
- Özcan, S. E., & Atalay, R. (2017). Konya'da makine aksam imalatı yapan ihracatçı KOBİ'lerin ihracatta karşılaştıkları sorunlar üzerine bir uygulama. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(04), 55-66.
- Özeltürkay, Y. E., & Çerçel, S. (2014). Organize sanayi bölgelerinde faaliyet gösteren firmaların karşılaştıkları ihracat engelleri: Mersin Tarsus Organize Sanayi Bölgesi'nde bir uygulama. *Çankırı Karatekin Üniversitesi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 271-286.
- Özyiğit, H. (2015). *KOBİ'lerin finansman sorunlarına Avrupa Birliği KOBİ finansman politikalarıyla çözüm önerileri: Erzincan uygulaması*. Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi, Erzincan.
- Pirtini, S., & Melemen, M. (2004). *İhracat uygulamaları – pazarlama yönlü bir yaklaşım*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

- Sakarya, Ş. (2011). İhracat yapan işletmelerin finansman kaynaklarının belirlenmesine yönelik bir alan araştırması. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 42, 117-134.
- Savcı, Y. (2009). *KOBİ'lerin dış ticarete karşılaştıkları sorunlar*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Silva., P., & Rocha, A. (2000). Perception of export barriers to Mercosur by Brazilian firms, *International Marketing Review*, 18(6), 589-610.
- Şaşmaz, M.Ü., & Karamıklı, A. (2018). Türkiye'de ihracatı teşvik uygulamaları ve ihracat potansiyelinin artırılmasına yönelik değerlendirmeler. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 2837-3867.
- Tarhan, İ. (2013). *Para dışındaki ödeme araçlarının KOBİ'lerin ticarî yaşamındaki etkinliğine yönelik bir araştırma: Ankara Gimat örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Taşpınar, M. (2008). *Üretim yapan işletmelerde ihracatta kullanılan teşvik ve desteklemelerin ihracat performansı üzerine etkisi ve kullanımda karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Ticaret Bakanlığı, (2021). Erişim adresi: <https://ticaret.gov.tr>.
- TİM, (2021). *Türkiye İhracatçılar Meclisi*. Erişim adresi: <https://tim.org.tr/tr/ihracat-rakamlari> adresinden 18.02.2021.
- Topçu, E. (2006). *Avrupa Birliği'ne üyelik sürecinde KOBİ'lerin yeniden yapılanması: Türkiye'deki KOBİ'lerin yönetim ve organizasyon yapısının tespitine yönelik bir araştırma*. Yüksek Lisans Tezi, Maltepe Üniversitesi, İstanbul.
- TUİK, (2021). *Türkiye İstatistik Kurumu*. Erişim adresi: <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=dis-ticaret-104&dil=1>.
- Yalçınkaya, M. H. (2017). Gelişen Türkiye'nin rekabetçi gücü Manisa Sanayi Bölgesi KOBİ'lerinin sosyo-ekonomik yapısı: SWOT analizi. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 279-308.
- Zerenler, M., & Cura, F. (2017). İşletmelerin ihracat faaliyetlerinde karşılaştıkları sorunların ihracat tecrübeleri ile ilişkisi: Konya otomotiv yan sanayine yönelik bir uygulama. *Social Sciences Studies Journal*, 3(5), 110-118.
- Zor, Ü. (2017). *KOBİ'lerde bütçe uygulamaları: belirleyici faktörler ve işletme performansına etkisi*. Doktora Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

İlgili çalışmada 21.05.2020 tarih ve 2020/24 sayılı Tarsus Üniversitesi etik kurulundan gerekli izinler alınmıştır.

Yazar Katkıları : Ali Can AYDIN, çalışmada konunun belirlenmesi, alanyazın taraması, veri toplama, analizi ve raporlama bölümlerinde katkı sağlamıştır. M. Sami SÜYGÜN, konunun belirlenmesi, çalışmanın tasarımı, denetlenmesi ve incelenmesi aşamalarında katkı sağlamıştır. Birinci yazarın katkı oranı yaklaşık olarak %60, ikinci yazarın katkı oranı ise %40'tur.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study

Author Contributions : Ali Can AYDIN contributed to the determination of the subject in the study, literature review, data collection, analysis and reporting. M. Sami SÜYGÜN contributed to the determination of the subject, the design, inspection and examination of the study. The contribution rate of the first author is approximately 60%, and the contribution rate of the second author is 40%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the author.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1431-1452

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1431-1452

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 10.25287/ohuiibf.894020

Geliş Tarihi / Received: 09.03.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 04.05.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

MUHASEBE MESLEK MENSUPLARININ DİJİTAL MUHASEBE OKURYAZARLIK DÜZEYLERİNİN TESPİTİ ÜZERİNE KAYSERİ VE NİĞDE İLLERİNDE BİR ARAŞTIRMA^{*,**}

Taha PUSMAZ¹
Abitter ÖZULUCAN²

Öz

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmada, nicel araştırma yöntemlerinden “Tarama Modeli” kullanılmıştır. Araştırmanın evrenini Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği’ne (TÜRMOB) üye olan muhasebe meslek mensupları, örneklemini ise olasılık dışı örnekleme yöntemlerinden, “Uygun Örnekleme Modeli” esas alınarak Kayseri ve Niğde’de faaliyet gösteren 294 (285 SMMM ve 9 YMM) muhasebe meslek mensubu oluşturmaktadır. Araştırmada, muhasebe meslek mensuplarının cinsiyetleri, yaş düzeyleri, öğrenim düzeyleri, mesleki unvanları, mesleki tecrübeleri, mezun oldukları lise türü ve yerleşim yeri türü ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılığın olmadığı, dijital sistemlerin hayatlarındaki ve mesleklerindeki önem derecesi, dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim alma durumları ve yeni teknoloji ve dijital sistemleri nasıl öğrendikleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Sonuçta muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ve bilinç düzeylerinin yüksek olduğu belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler : Muhasebe meslek mensupları, Dijital okuryazarlık, Dijital muhasebe okuryazarlığı.

Jel Sınıflandırması : M40.

* Bu çalışma, Prof. Dr. Abitter ÖZULUCAN danışmanlığında Taha PUSMAZ tarafından hazırlanan ve 2021 yılında Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Muhasebe-Finansman Bilim Dalı’nda kabul edilen “Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Düzeylerinin İncelenmesi” başlıklı Yüksek Lisans tezinden türetilerek hazırlanmıştır.

** İlgili çalışmada 03.03.2021 tarih ve 2021/05-01 sayılı Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu’ndan gerekli izinler alınmıştır.

¹ Bilim Uzmanı, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Muhasebe ve Finansman Ana Bilim Dalı, tahapusmaz@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3189-5065.

² Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Muhasebe ve Finansman Ana Bilim Dalı, abitter42@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-4157-8218.

Atf / Citation (APA6):

Pusmaz, T., & Özulucan, A. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin tespiti üzerine Kayseri ve Niğde illerinde bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1431-1452. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.894020>.

A RESEARCH ON THE DETERMINATION OF THE DIGITAL ACCOUNTING LITERACY LEVELS OF ACCOUNTING PROFESSIONALS IN KAYSERİ AND NIĞDE PROVINCES

Abstract

In this study, which aims to determine the digital accounting literacy levels of accounting professionals, "Scanning Model", one of the quantitative research methods, was used. The universe of Turkey Certified Public Accountant and Certified Public Accountant Chambers Union (TURMOB) members who are professional accountants, sample the non-probability sampling methods from the "Available Sampling Model" found on the basis of Kayseri and Niğde 294 (285 CPAs and 9 CPA) creates a professional accountant. In the study, there is no statistically significant difference between the gender, age levels, education levels, professional titles, professional experiences, the type of high school they graduated from and the type of place of residence and digital accounting literacy levels, the importance of digital systems in their lives and professions, digital systems are effective. It has been determined that there is a statistically significant difference between the level of digital accounting literacy and how they learn about new technologies and digital systems and their training to use them efficiently. As a result, as a result of the statistical analysis conducted on the digital accounting literacy levels of accounting professionals, it was determined that the digital accounting literacy and awareness levels of accounting professionals were high.

Keywords : Accounting professionals, Digital literacy, Digital accounting literacy.

Jel Classification : M40.

GİRİŞ

Teknolojide meydana gelen gelişmeler ve bu gelişmelerin tabi bir sonucu olarak dijitalleşme, günümüzün bilgi çağı olarak ifade edilmesi noktasında oldukça önemli bir faktördür. Dijitalleşme toplumsal hayatın her alanında olduğu gibi mesleki alanda da çeşitli değişimler meydana getirmiş ve bu mesleklerin icra edilmesi sürecinde pratiklik kazandırmıştır. Muhasebe mesleği de bu değişim ve dönüşümden etkilenerek, çağın gereklerine göre kendini yenilemek zorunda kalmıştır. Bu nedenle dijital dönüşümün başarılı bir şekilde muhasebe mesleğine uyum sağlayabilmesi amacıyla teknolojik altyapı geliştirmede olduğu gibi muhasebe mesleğini icra edenlerin de dijital becerilerini destekleyecek altyapı çalışmalarının geliştirilmesi, gereklilikten öte zorunlu hale gelmiştir.

Dijital dönüşümün birçok yönünü içine alan "Dijital Muhasebe Okuryazarlığı" ile ilgili eğitim çalışmalarının bu becerilerin gelişmesine mutlak surette katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Beceriler geliştirildiği ve bu konuda süreklilik sağlandığı sürece, muhasebe meslek mensupları meslekleriyle ilgili işlemleri dijital ortamlar sayesinde etkin ve verimli olarak kullanabilecekler, dijital verileri doğru bir şekilde anlamlandırılıp yorumlayabilecekler ve elde edilen bilgileri işleme becerisine yansıtabileceklerdir. Böylece hem kendi faaliyetleri adına hem de mükellefleri adına doğru kararların alınması, işlemlerin yapılmasında zaman tasarrufunun sağlanması ile birlikte işçilik, mekan, kırtasiye, arşivleme gibi konularda gider avantajı sağlanması mümkün olacaktır.

İşte sözü edilen bu faydaların sağlanabilmesi için "Kayseri ve Niğde'de muhasebe mesleği üzerine faaliyet gösteren meslek mensuplarının (SMMM ve YMM) dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi ve muhasebe okuryazarlığı gerekliliğinin ortaya konulması" amacıyla bu çalışma yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda araştırmanın problem cümlesi "Muhasebe meslek mensuplarının dijital okuryazarlık düzeyleri nasıldır?" şeklinde belirlenmiştir. Çalışmada amaçlanan bulguları elde edebilmek için Kayseri ve Niğde'de faaliyet gösteren 294 (285 SMMM ve 9 YMM) muhasebe meslek mensuplarının dijital okuryazarlık düzeylerinin tespitine yönelik çok yönlü bir anket yapılmış, elde edilen bulgular önce yorumlanmış sonra da bulgular esas alınarak tespit edilen sorunların çözümüne yönelik önerilerde bulunulmuştur.

I. DİJİTAL MUHASEBE OKURYAZARLILIĞININ TANIMI VE MUHASEBE MESLEĞİ ÜZERİNE ETKİLERİ

I.I. Tanımı

Dijital muhasebe okuryazarlığı; “*Muhasebe meslek mensuplarının mesleki bilgilerini dijital sistemlerde doğru, etkin, verimli, objektif ve eleştirel olarak kullanabilmeleri için ulaştıkları teknolojik yeterlilik derecesi*” olarak tanımlanabilir (Tekbaş, 2018).

Muhasebe meslek mensuplarının ifa ettikleri işlerini dijital ortamlarda verimli ve etkin bir şekilde gerçekleştirebilmesi, dijital sistemlerdeki verileri okuyup yorumlayabilmesi ve edindiği yeni bilgiler ile çözüm önerileri ortaya koyma becerisi kazandırılması (Tekbaş, Kurnaz, & Azaltun, 2018: 225) şeklinde tanımlanabilir.

Yukarıda verilen tanımlar esas alındığında, muhasebe meslek mensuplarının mesleklerini icra ederken dijital araçlardan yararlanarak etkin, zamanlı, yararlı, güvenilir, teyit edilebilir, ihtiyaca ve gerçeğe uygun bilgi üretebilmek için verilerden (data) bilgiye ulaşabilme, bu bilgileri eleştirel bir bakış açısı ile yorumlayabilme, karşılaşılan sorunlara uyarlayabilme ve çözüm üretebilme yeteneği olarak da ifade edilebilir.

I.II. Muhasebe Mesleği Üzerine Etkileri

Yapılan bir araştırma; muhasebecilik mesleğinin dijitalleşme ve teknolojik gelişmelerden çok üst derecede etkilendiğini ortaya koymuştur. Sözü edilen bu araştırmaya göre vergi düzenleyicilerinin % 99, muhasebe mesleğini icra edenlerin ve denetim çalışanlarının % 98 ile teknolojik gelişmelerden etkilenen meslekler arasında birinci sırada (Tekbaş, 2019) olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle teknolojik gelişmelerin muhasebeye entegre olması ile birlikte, muhasebe meslek mensuplarının verileri işleme, verilere ilişkin doğruluk oranları, zamanlama, bilgiye erişim hızı, hata riskinin minimuma indirgenmesi ve işleyiş sürecinde iş yükünün hafiflemesi gibi konularda çok önemli düzeyde fayda sağlandığı görülmektedir. Bu faydaların dışında Türkiye’de meydana gelen dönüşüm ile birlikte birçok kamu kurumu uygulamalarını elektronik ortama taşımıştır. Örneğin, Hazine ve Maliye Bakanlığı Gelir İdaresi Başkanlığı (belirli şartlara haiz olan mükellefler için) elektronik belge (e-Belge) ve elektronik defter (e-Defter) tutma zorunluluğu getirmiştir. Böylece muhasebenin temel fonksiyonlarından birisi olan belgeleme konusunda devrim niteliğinde kolaylıklar sağlanmıştır. (Tektüfekçi, 2017: 79). Ayrıca dijital muhasebe ile birlikte “*muhasebe mühendisliği ya da mali mühendislik*”³ gibi yeni iş alanları da ortaya çıkmıştır. Böylece yeni nesil muhasebe uygulaması olarak bilinen dijital muhasebe sayesinde işlemler oldukça pratik yapılmaya başlanmış, çalışanların da daha verimli çalışmaları sağlanmıştır. Ayrıca bulut sistemleri ve yapay zekadan yararlanarak icra edilen dijital muhasebe, robotik muhasebe ile daha kolay, daha hızlı ve çok hata yapma riskini azaltma gibi avantajlar sağlamıştır (TSOfis, 2021).

Dijitalleşmenin ve teknolojik gelişmelerin geçmişte olduğu gibi muhasebe mesleği üzerinde gelecekte de etki oluşturması beklenmektedir. Beklenen olası etkiler aşağıdaki gibi sıralanabilir (Tekbaş, 2019):

- *Muhasebe meslek mensupları tarafından yapılan işlerin dijital sistemler tarafından yapılması,*
- *Dijital dönüşüm noktasında; vergi hazırlığı, denetim ve finansal muhasebeyi içeren standart (klasik) muhasebe eğitiminin yerine, muhasebe teknolojilerini öne çıkartan eğitim-öğretim sistemlerinin öne çıkartılması,*
- *Muhasebecilerin vergi düzenlemelerini bilme, vergi kanunlarını yorumlama becerilerinden çok, bilişim teknolojisinde yeterli düzeyde deneyime sahip olma özelliğinin aranması,*

³ Dijitalleşme sürecine adapte olmak şeklinde de ifade edilebilen mali mühendislik kavramı, bilgi ve iletişim teknolojilerinden yararlanma sürecinde önemli olup, üst düzeye ait çözümlerin ve uygulamaların ortaya konulduğu meslek olarak tanımlanabilir (TSOfis, 2021).

- Teknolojinin sağladığı gelişmelerin muhasebe meslek mensuplarına yeni kariyer (mali mühendislik gibi) ve yeni fırsatlar sunması,
- Muhasebe mesleğinde denetim ve danışmanlık işlevinin öne çıkması,
- Muhasebeye ait sistemin tamamının bulut sistemi şeklinde bir dönüşüme girilerek kurum ve kuruluşların istedikleri bilgiye zaman ve mekândan bağımsız bir şekilde ulaşımın kolaylaşması,
- Arşivleme, kayıtların saklanması gibi maliyetli işlemlerden tasarrufa gidilmesi ve klasik yöntemlerin ortadan kalkarak, hepsinin bir barkodunun sistem aracılığıyla ve internete (blockchain⁴ ve bulut sistemleri) dayalı muhasebenin yardımıyla yapılması,
- Muhasebe endüstrisinde internet üzerinden gerçekleştirilen saldırılara ilişkin önlemlerin alınması, kullanıcılara ait kişisel bilgilerin gizliliği ve bilginin güvenliğinin sağlanmasına ilişkin önemin artması,
- Bütün gün çalışan muhasebecilerin yerine, organizasyonlara katma değeri yüksek hizmet sunan yarı zamanlı sanal muhasebecilerin ortaya çıkması,
- Dijital araçların etkin kullanılması ile birlikte üretilen bilgilerin daha verimli ve gerçeğe uygun bir şekilde ortaya konulması.
- Blockchain teknolojisiyle muhasebede yer alan klasik defterlerin yerini dijital defterlere bırakması,
- Muhasebe mesleğinde yer alan uygulamaların geçmiş dönemlere ait kayıtlar yerine, gerçek zamana dayalı kayıtsal sistemlere geçilmesi, finansal tabloların ve raporların anlık görüntülenerek düzeltilebilmesi.

Dijitalleşme uygulamalarının günümüzde her geçen gün insan hayatına daha çok hükmetmesi ile birlikte, doğal olarak muhasebe uygulamaları ve meslek mensupları da bu değişimden etkileneceklerdir. Bu sayede hem muhasebe uygulamalarının icra edilmesi hem de muhasebecinin rol ve görev tanımlarının büyük ölçüde değişerek yeniden tanımlama gereği kaçınılmaz duruma gelecektir. Bu nedenle muhasebe meslek mensuplarının günümüzde sadece muhasebenin kuramsal yapısını ve vergi anlayışını yeterli düzeyde bilmeleri gelecekleri açısından yeterli değildir. Aynı zamanda hem günümüzde hem de gelecekte meslek mensuplarının dijital uygulamalar konusunda yeni beceri ve yeteneklere sahip olmaları ve sahip oldukları bu becerileri de sürekli olarak güncel tutmaları gereklilikten öte zorunlu hale gelmiştir. Böylelikle dijitalleşme ve dijital muhasebe okuryazarlığının gelişimi ölçüsünde meslek mensuplarının verileri çok daha hızlı kayda almaları sonucunda ihtiyaç duyulan bilgilere daha hızlı ve daha kolay ulaşmak mümkün olacaktır. Bu sayede çok hızlı bir şekilde veriden bilgiye ulaşan meslek mensubunun bilgi birikimi ve öngörü kabiliyeti sayesinde daha isabetli kararların alınması, denetimin kolaylaşması, maliyet (işçilik, mekan, kırtasiye, arşivleme gibi) ve zaman tasarrufunun sağlanması çok daha kolay olacaktır. Bu durum hem meslek mensuplarının hem de mükelleflerin zamanında ve çok daha hızlı bir şekilde bilgi edinmelerini sağlayacağı için verimliliklerini (özellikle zaman ve maliyet tasarrufu açısından mutlak surette artıracaktır.

Dijital okuryazarlık düzeyinin artırılması sonucunda bir bilgi sistemi olan muhasebenin ürettiği bilgiler, bir taraftan daha standart (tekdüze), karşılaştırılabilir, anlaşılabilir, zamanlı, ihtiyaca ve gerçeğe uygun nitelikte olacak, diğer taraftan bu bilgilerin işletmelerin iç (yöneticiler, ortaklar gibi) ve dış paydaşlarının (devlet, kredi kurumları, sigorta şirketleri, satıcılar, alıcılar, sendikalar ve tüm kamuoyu gibi) alacağı kararlara mutlak surette olumlu katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Böylece muhasebe hem temel işlevlerinden olan mali nitelikli işlemlerin kaydedilmesini hızlandırarak bilginin daha kolay elde edilmesine hem de ürettiği zamanlı ve gerçeğe uygun nitelikte bilgi ile makro ekonominin kalkınmasına katkı sağlamış olacaktır.

II. LİTERATÜR TARAMASI

Muhasebede dijitalleşmeye ilişkin olarak literatürde yer alan ve ulaşılabilen çalışmalara ilişkin özet bilgiler aşağıdaki gibidir.

⁴ Blockchain, sistemi değiştirmeyi, hacklemeyi (elde etmeyi) veya hile yapmayı zorlaştıran veya imkansız hale getiren bir bilgi kaydetme sistemidir. Bir blok zinciri, esasen blok zincirindeki tüm bilgisayar sistemleri ağında çoğaltılan ve dağıtılan işlemlerin dijital defteridir (EuroMoney, 2021).

Tektüfekçi (2017) tarafından yapılan çalışmada ülkemizde halen bazı mükelleflerin uygulamak zorunda oldukları elektronik dönüşüm (e-Dönüşüm) sürecinde, elektronik belge (e-Belge) ve elektronik defter (e-Defter) uygulamaları yasal ve türel çerçevede ele alınmıştır. Ayrıca söz konusu elektronik muhasebe (e-Muhasebe) uygulamalarına yönelik ilk ve güncel uygulama örneklerine yer verilmesi amaçlanmıştır. Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından çok yakın bir gelecekte; e-fatura, e-irsaliye, e-arşiv fatura, e-bilet ve e-yolcu listesi gibi belgeler ile birlikte yevmiye defteri ve defteri kebir dışındaki diğer defterler için de uygulamaların hayata geçirilebileceği ifade edilmiştir.

Tekbaş, Kurnaz ve Azaltun (2018) kaleme aldıkları çalışmada amaçlarını; muhasebecilerin dijital sisteme ait tutumları, bu tutumların saptanması ile dijital sistemlerin muhasebeciler açısından uygun, verimli ve etkin kullanılması için dijital muhasebe okuryazarlığının gerekliliği olarak belirtmişlerdir. Anket yapılarak yürütülen bu çalışmada; muhasebecilerin dijital ürünlerin kullanımı noktasında kendilerinin yeterli olduklarını, muhasebe mesleğiyle ilgili dijital gelişimleri takip ettiklerini ve ayrıca dijital sistemin kullanılması noktasında sağlanan eğitim hizmetlerinin yeterli olmadığını beyan etmişlerdir.

İşgüden Kılıç ve Anadolu (2018) tarafından yapılan çalışmada, dijitalleşmenin muhasebe uygulamalarında yapılan hileleri önleme noktasında etkinlik durumunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada; meslek mensuplarının muhasebe yazılımlarının ve denetim faaliyetlerinin web tabanlı olmasından duydukları memnuniyet ifade edilmiş ve ayrıca web tabanlı yazılımların bilgi güvenilirliğini olumlu etkilediği, kontrol ve denetimi kolaylaştırdığı, hileli işlemlerin ortaya çıkarılmasına katkı sağladığı, finansal raporlamanın daha çok şeffaflaştığı ve hileli finansal raporlama eğiliminin azaldığı yönünde görüş beyan edilmiştir.

Türker (2018) tarafından gerçekleştirilen çalışmada amaç, global açıdan işletmelerin beklenti durumlarını sağlayacak global muhasebeciliğin şekillenmesine ait gelişmeleri ve çalışmalarını ortaya koymak olarak belirlenmiştir. Çalışmada hem dijitalleşme ve yapay zekâ teknolojisindeki gelişmeler hem de dünya finansını ve muhasebe mesleğinin işleyişini belirleyen kuralları düzenleyen kurumların sermaye ve para piyasaları adına muhasebe mesleğinden beklentileri ve talepleri ile birlikte, bu beklentilerin hayata geçirilmesi durumunda mesleğin gelecekte ciddi düzeyde değişim ve dönüşüme ihtiyaç duyacağı ifade edilmiştir. Bu nedenle muhasebe meslek örgütlerinin; dijitalleşme sürecinin gelişimine paralel olarak meslek mensuplarının gelecekteki niteliklerini sürekli olarak geliştirecek ve güncelleyecek çalışmalar ve düzenlemeler yapmaları gerekliliği ifade edilmiştir.

Coşkun Arslan ve Karkacier (2019)'in yaptıkları araştırma çalışmasında, muhasebenin geleceğine etkide bulunan faktörler tartışılmış ve bu aşamada dijital dönüşüm sürecinin yönetim muhasebesinin geleceğini etkilemesine ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Çalışmada dijital dönüşüm sürecine varıncaya kadar yönetim muhasebesine ait tarihsel açıdan gelişim de ele alınmıştır. Çalışmada yönetim muhasebesi alanında yaşanan değişimlerin dijital dönüşüm sürecinde meydana getirdiği etki ile işletmenin iç paydaşlarından olan yöneticilerin daha rasyonel kararlar alabilmelerine dayanak oluşturan mali nitelikteki bilgilerin; bilişim teknolojileri kullanılarak daha hızlı, daha doğru olarak elde edilebileceği ve bu sayede işletme yöneticilerinin gereksinim duydukları rapor ve bütçeleri hazırlama süreçlerinin de aynı hız ve doğrulukta olabileceği ifade edilmiştir.

Kurnaz, Tekbaş, Bozdoğan ve Çetin (2020) tarafından gerçekleştirilen araştırma çalışmasında, dijital dönüşümün muhasebe mesleğinin eğitim sürecine yaptığı etki ile muhasebenin eğitim sürecinde uygulama aşamasının yeterlilik durumunun irdelenmesi amaçlanmıştır. Gerçekleştirilen çalışmada, dijital dönüşümün muhasebe eğitiminde önemli bir yer tuttuğu fakat buna karşın eğitimsel süreçte dijitalleşmenin sağladığı sistemlerin eğitim-öğretim sürecinde yeterli olarak kullanılmadığı ve organizasyonların ihtiyaç duyduğu kalifiye eleman yetiştirme noktasında bir katkının yeterli düzeyde olmadığı belirtilmiştir.

Yılmaz Soğuksu (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, muhasebe denetimi noktasında faydalanılan yazılımların karşılaştırılması, incelenmesi ve denetim açısından eksiklikler varsa bunların ortaya konulması çalışmanın amacı olarak belirlenmiştir. Görüşme ve anket tekniğinin kullanıldığı çalışmada içerik analizi kullanılmıştır. Araştırmada geliştirilmesi planlanan denetim yazılımlarının ne

türden özelliklere sahip olması yönünde tavsiye niteliğinde bilgilere yer verildiği ve bu alanda geliştirilecek uygulamalara rehberlik edeceği ifade edilmiştir.

III. YÖNTEM

III.I. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma “*Kayseri ve Niğde’de faaliyet gösteren muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesi ve muhasebe okuryazarlığı gerekliliğinin ortaya konulması*” amacıyla kaleme alınmıştır. Bu amaca ulaşabilmek için anket uygulamasından elde edilen bulgular (veriler) ışığında muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri ile bu çalışma kapsamında ele alınan değişkenler arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olup olmadığının tespit edilmesi ve tespiti yapılan olumsuzluklara yönelik çözüm önerilerinin ortaya konulması hedeflenmiştir.

III.II. Araştırmanın Önemi

Günümüzde muhasebe mesleğini icra edenlerin dijital teknolojilerde analiz ve problem çözme becerilerini kazanma noktasında dijital muhasebe okuryazarlığını geliştirmeleri zorunlu bir hal almıştır. Eğitim-öğretim sürecinin sonunda meslek hayatına atılmış olan muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık becerilerine sahip olmaları, mesleklerini icra ederken dijital değişim ve dönüşüme uyum sağlama, bilgiye erişme, bilgiyi analiz etme ve yeni bilgiler üretebilmeleri dijital muhasebe okuryazarlığı eğitimi almış olmaları ile mümkün olabilmektedir. Dijitalleşmenin teknik ve sosyal yönlerini esas alan “*Dijital Muhasebe Okuryazarlığı*”na ilişkin eğitim faaliyetleri, bu ihtiyaçların giderilmesini sağlayacaktır. Dijital sistemlerden yararlanarak muhasebe meslek mensuplarının muhasebe bilgilerini doğru, etkin, verimli ve eleştirel bir biçimde kullanabilmeleri ve bu bilgilerden yararlanabilmeleri için, teknolojik yeterliliğe sahip olmak şeklinde tanımlanan dijital muhasebe okuryazarlığı, muhasebe meslek mensuplarının görevlerini icra ederken onlara büyük kolaylık sağlayacaktır (Tekbaş, 2018: 1–3).

Bu nedenle yakın dönemde, muhasebe mesleğini icra edenler, kendilerinden daha önceki kuşakta yaşamış muhasebe meslek mensuplarına göre çok daha ileri düzeyde dijital ekipmanları kullanmak zorunda kalmışlardır. Bilişim teknolojilerindeki meydana gelen bu gelişim; yapay zeka, otomasyon, internet, sosyal medya ağları üzerinden geniş kitlelere hızlı bir şekilde bilgiye erişim olanağı sağlamakta, birçok alanda olduğu gibi muhasebe sistemlerini etkilemekte ve muhasebe meslek mensuplarının yeni becerilere sahip olmalarını gerekli kılmaktadır (Akdoğan & Akdoğan, 2018: 5).

Bu çerçevede literatürde yapılan araştırmalar incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlıklarına ilişkin yapılan çalışmaların sınırlı olduğu, gerçekleştirilen çalışmaların dijital değişim ve dönüşümün muhasebe mesleğine olan etkileri üzerine yoğunlaştığı görülmüştür. Bu araştırma, literatürde muhasebe meslek mensuplarına ilişkin olarak farklı değişkenler kullanılarak yürütülen bir çalışmadır. Bu nedenle bu çalışma alana yeni bulgular (muhasebe meslek mensuplarının dijital okuryazarlık düzeylerinin nasıl olduğu, muhasebe meslek mezunlarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin cinsiyet, yaş, öğrenim düzeyi, mesleki tecrübe, mezun olunan lise türü ve yerleşim yeri değişkenine göre farklılaşma durumu gibi) kazandırması yönünden önem arz etmektedir.

III.III. Araştırmanın Sınırlılıkları ve Varsayımları

Bu araştırmanın sınırlılıkları;

- Araştırmanın örnekleme Kayseri ve Niğde’de faaliyet gösteren muhasebe meslek mensupları (SMMM ve YMM’ler) ile sınırlıdır.
- Araştırma sonucunda elde edilecek bulgular, araştırmada kullanılan ölçme aracına verilen yanıtlar ile sınırlıdır.

Araştırmadaki varsayımlar, aşağıda olduğu gibidir.

- Araştırmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının veri toplama araçlarında yer alan soruları içtenlikle cevapladıkları varsayılmıştır.
- Muhasebe meslek mensuplarının araştırmada kullanılan ölçme araçlarına verdikleri cevapların kendi görüşlerini yansıttığı varsayılmıştır.
- Veri toplama araçlarının araştırmanın amacına hizmet etmede yeterli olduğu varsayılmıştır.
- Araştırmada kullanılan örneklemin evreni yansıttığı varsayılmıştır.
- Ölçme araçları yoluyla edinilen verilerin gerçeği yansıtacağı varsayılmıştır.

III.IV. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden “tarama (betimsel) modeli”nden yararlanılmıştır. Karasar (2012)’a göre tarama modelleri, geçmişte ya da mevcut bir durumu şu anki haliyle betimlemeyi amaçlayan; araştırmaya konu olan birey ya da nesneyi kendi koşullarını esas alarak tanımlayan araştırma yaklaşımıdır.

Bu araştırmada nicel araştırma yöntemlerinden “tarama (betimsel) modeli”nden yararlanılmıştır. Karasar (2012)’a göre tarama modelleri, geçmişte ya da mevcut bir durumu şu anki haliyle betimlemeyi amaçlayan; araştırmaya konu olan birey ya da nesneyi kendi koşullarını esas alarak tanımlayan araştırma yaklaşımıdır.

III.V. Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği’ne (TÜRMOB) kayıtlı olan muhasebe meslek mensupları, örneklemini ise olasılık dışı örnekleme yöntemlerinden, uygun örnekleme modeli esas alınarak Kayseri ve Niğde’de faaliyet gösteren 294 muhasebe meslek mensubu oluşturmaktadır.

Bu çalışmada örneklem kolay ulaşılabilir ve uygulama yapılabilir birimlerden seçilmiştir. Bunun nedeni uygun örnekleme modelinde; zaman, para ve işgücü açısından mevcut olan sınırlılıklardır.

III.VI. Veri Toplama Araçları

Meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesinin amaçlandığı bu araştırmada veri elde edilirken; Tekbaş, Kurnaz ve Azaltun (2018) tarafından hazırlanan “*Dijital Muhasebe Okuryazarlığı Ölçeği*” ve araştırmacı tarafından hazırlanan “*Kişisel Bilgi Formu*” kullanılmıştır. “*Dijital Muhasebe Okuryazarlığı Ölçeği*” 31 madde olarak geliştirilmiştir. Bu soruların değerlendirilmesinde, “*Kesinlikle Katılmıyorum*”, “*Katılmıyorum*”, “*Fikrim Yok*”, “*Katılıyorum*” ve “*Kesinlikle Katılıyorum*” ifadelerinden oluşan beş basamaklı ölçek formu kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliğini gösterebilmek amacıyla Cronbach Alpha katsayısı hesaplanmıştır. Ölçeği oluşturan 31 maddeye ilişkin iç tutarlılık katsayısı $\alpha=.88$ olarak hesaplanmıştır. Tekbaş, Kurnaz ve Azaltun tarafından geliştirilen ölçeğin iç tutarlılık katsayısı $\alpha=.63$ olarak ifade edilmiştir.

Cronbach Alfa katsayısı hesaplanırken şu aralıklar dikkate alınmıştır (Akgül & Çevik, 2003’ten aktaran, Tekbaş, Kurnaz, Azaltun, 2018: 229):

$0,00 \leq \alpha < 0,40$ ise ölçek güvenilir değil,

$0,40 \leq \alpha < 0,60$ ise ölçeğin güvenilirliği düşük,

$0,60 \leq \alpha < 0,80$ ise ölçek oldukça güvenilir,

$0,80 \leq \alpha < 1,00$ ise ölçek yüksek derecede güvenilirliktedir.

Bu bağlamda, dijital muhasebe okuryazarlığı ölçeğinin yüksek derecede güvenilirlikte olduğu söylenebilir. Gerçekleştirilen çalışmada iç tutarlılık katsayısı .88 olarak hesaplanmış olup, Akgül ve

Çevik (2003) tarafından ortaya konan katsayı hesaplama aralığına göre dijital muhasebe okuryazarlığının yüksek derecede güvenilir olduğu görülmektedir.

III.VII. Verilerin Analizi

Betimsel tarama modeli esas alınarak yürütülen bu çalışmada muhasebe meslek mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlığı Ölçeğinden aldıkları puanlar betimsel istatistik uygulamaları ile tespit edilmiştir. Araştırmada elde edilen verilerin analizinde, IBM SPSS 21.0 “*Statistical Package for the Social Sciences*” paket programı kullanılmış, yapılan bütün analizlerde anlamlılık düzeyi $p \leq 0.05$ olarak alınmıştır. Araştırmada normal dağılım analizinin yapılmasının nedeni verilerin normal dağılıma uyup uymadığını anlayabilmektir. Bu analiz kapsamında ortalama puan, minimum ve maksimum puan genişliği, çarpıklık (Skewness) ve basıklık (Kurtosis) katsayıları hesaplanmıştır. (Kolmogorov-Smirnov normalite testi yapılmıştır Tabachnick ve Fidell, 2013). Yapılan test sonucunda dağılımın normal olmadığı sonucuna ulaşılmış ve bağımsız örneklem t- testinin karşılığı olan Mann-Whitney U testi ile Tek yönlü ANOVA testinin karşılığı olan Kruskal-Wallis ile analizler gerçekleştirilmiştir. Bağımsız örneklem t-testinin karşılığı olan Mann-Whitney U testinin tercih edilmesindeki amaç; iki aritmetik ortalama arasındaki anlamlılığın ortaya konulmasıdır. Örneğin, cinsiyet düzeyinde kadın ve erkek cinsiyetlerinin dijital muhasebe okuryazarlık düzeyine etkisinin olup olmasının incelenmesi noktasında 2 aritmetik ortalama olan kadın ve erkek cinsiyetine ilişkin farklılığın ortaya konulması amaçlandığı için Mann-Whitney U testi tercih edilmiştir. Bir diğer analiz olan tek yönlü ANOVA testinin karşılığı olan Kruskal-Wallis testinin kullanılmasındaki amaç; bir seride üç ve daha fazla bağımsız ortalama arasındaki farkın ortaya konulmasıdır. Örneğin; yaş değişkeninde 4 farklı yaş grubu (30 Yaş ve Altı, 31-39 Yaş, 40-49 Yaş, 50 Yaş ve Üzeri) analize dahil edildiği için, dijital muhasebe okuryazarlık düzeyi ile yaş değişkeni arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olup olmadığının ortaya konulması amacı ile bu test gerçekleştirilmiştir.

III.VIII. Bulgular ve Yorum

Bu bölümde; muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçeğindeki maddelere ve değişkenlere ilişkin verdikleri cevapların, istatistiksel analizi sonucunda elde edilen bulguları ortaya konulmuştur.

a. Muhasebe meslek mensuplarının dijital okuryazarlık düzeyleri

Muhasebe meslek mensuplarının dijital okuryazarlık düzeylerinin tespitine ilişkin hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. “Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Okuryazarlık Düzeyleri Nasıldır?” Sorusuna İlişkin Bulgular

Madde No	Madde	n	\bar{x}	Düzye
1	Mesleğimle ilgili kullandığım dijital sistemlerde karşılaştığım teknik sorunları nasıl çözeceğimi bilirim.	294	3,81	Katılıyorum (Yüksek)
2	Mesleğimle ilgili teknolojik gelişmeleri yakından takip ederim.	294	4,32	Kesinlikle Katılıyorum (Çok Yüksek)
3	Mesleğimle ilgili dijital ürünlerdeki/sistemlerdeki gelişmelere uyum sağlayabilmek için çaba gösteririm.	294	4,38	Kesinlikle Katılıyorum (Çok Yüksek)
4	Mesleğimle ilgili dijital ürünleri/sistemleri kullanmak hoşuma gider.	294	4,35	Kesinlikle Katılıyorum (Çok Yüksek)
5	Mesleğimi ilgilendiren dijital ürünlerdeki/sistemlerdeki gelişmeleri desteklerim	294	4,25	Kesinlikle Katılıyorum (Çok Yüksek)
6	Dijital sistemleri öğrenme amaçlı kullanma konusunda ve öğrendiklerimi sergileyebileceğim dijital öğretim materyallerini geliştirmek için gereken teknik becerilere sahip değilim.	294	2,60	Katılmıyorum (Düşük)
7	Maliye Bakanlığının dijital sistemlerini sorunsuz bir şekilde kullanabiliyorum	294	3,67	Katılıyorum (Yüksek)
8	Dijitalleşme ve teknoloji haberleri dikkatimi çekmez.	294	2,13	Katılmıyorum (Düşük)
9	Dijital sistemlerin muhasebe mesleğinde yoğun kullanımı ile birlikte muhasebe meslek mensuplarının planlı ve sürekli dijital eğitimlere ihtiyacı olduğunu düşünüyorum.	294	4,24	Kesinlikle Katılıyorum (Çok Yüksek)
10	Kullandığım dijital ürünleri/ sistemleri kolayca öğrenebilirim.	294	4,03	Katılıyorum (Yüksek)
11	Mesleğimle ilgili dijitalleşme ve teknoloji haberlerini izleyince gelecekle ilgili korku ve paniğe kapılıyorum.	294	2,85	Fikrim Yok (Orta)

Pusmaz, T., & Özulucan, A. (2021). Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin tespiti üzerine Kayseri ve Niğde illerinde bir araştırma. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1431-1452.

12	Dijital sistemlerdeki verileri, gerçeklik, kurgusalılık, yanlış bilgilendirme açısından irdeleyip değerlendiririm.	294	3,82	Katılıyorum (Yüksek)
13	Mesleğimle ilgili ortaya çıkan dijital sistemlere uyum aşamasında; stres, kaygı ve hata yapma korkusu gibi duygular yaşamaktayım.	294	2,95	Fikrim Yok (Orta)
14	Meslek örgütleri tarafından halihazırda verilen dijitalleşme ve teknoloji eğitimleri dijital sistemleri verimli şekilde kullanmam için yeterlidir.	294	3,31	Fikrim Yok (Orta)
15	Dijital Sistemlerin yaratıcılığımı engellediğini düşünüyorum.	294	2,69	Fikrim Yok (Orta)
16	Dijital sistemlerde sunulan fikir, bilgi ve haberleri amaçları, işlevleri ve özellikleri bakımından ayırt edebilirim	294	3,80	Katılıyorum (Yüksek)
17	Dijital sistemlerin doğuracağı sorunları belirleyerek bunlardan korunma konusunda önlemler alırım.	294	3,73	Katılıyorum (Yüksek)
18	Düşündüğümde daha uzun süre dijital sistemler üzerinde zaman geçiriyorum.	294	3,70	Katılıyorum (Yüksek)
19	Dijital sistemlerin bilgiye ulaşmada hızlı ve kolay bir yöntem olduğunu düşünüyorum.	294	4,02	Katılıyorum (Yüksek)
20	Dijital sistemlerde yer alan verileri; okumak, anlamak, kullanmak ve yönetebilmek için yeni bir eğitime ihtiyacım yoktur.	294	2,66	Fikrim Yok (Orta)
21	Dijital sistemlerdeki bilgi ve verilere sorgusuz şekilde güvenirim.	294	3,02	Fikrim Yok (Orta)
22	Dijital sistemlerin dışında alternatif bir bilgi kaynağı ararım ve kullanırım.	294	3,88	Katılıyorum (Yüksek)
23	Dijital sistemlerin mesleğimde bilgiye ulaşma ve yönlendirmede etkili bir araç olduğunu düşünüyorum.	294	4,15	Katılıyorum (Yüksek)
24	Dijital sistemlerin mesleğimi kolaylaştıran bir araç olduğunu düşünüyorum.	294	4,18	Katılıyorum (Yüksek)
25	Dijital sistemlerin bağımlılık yaptığını ve sosyallikten uzaklaştırdığını düşünüyorum.	294	3,37	Fikrim Yok (Orta)
26	Dijital okuryazarlık becerilerimi geliştirmek için eğitim almak istiyorum	294	3,85	Fikrim Yok (Orta)
27	Gelecekte işverenler tarafından dijital sistemleri iyi kullanan ve becerilere sahip muhasebecilerin tercih edileceğini düşünüyorum	294	4,29	Kesinlikle Katılıyorum (Çok Yüksek)
28	Muhasebe mesleğinin sadece kağıt, kalem gibi geleneksel yöntemlerden ibaret olmadığını ve gün geçtikçe dijital sistemlerin daha önem kazanacağını düşünüyorum.	294	4,36	Kesinlikle Katılıyorum (Çok Yüksek)
29	Dijital sistemlerdeki verileri kullanabilme, sorgulama, yönetebilme ve eleştirel bir biçimde değerlendirme yetkinliğine sahibim.	294	4,06	Katılıyorum (Yüksek)
30	Dijitalleşme neticesinde muhasebe eğitimlerinin değişime ve dönüşüme ihtiyacı olduğunu düşünüyorum.	294	4,17	Katılıyorum (Yüksek)
31	Dijitalleşme ışığında muhasebe mesleğini; düşünce, eğitim, kültür ve teknoloji gibi alanlarda A'dan Z'ye yeniden inşa ederek geleceğe hazırlayacak yeni bir eğitim modelini desteklerim.	294	4,20	Katılıyorum (Yüksek)
Genel Ortalama		294	3,70	Katılıyorum (Yüksek)

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlığı ölçeğindeki sorulara verdikleri cevaplara ilişkin aritmetik ortalama puanlarının hesaplanmasında şu aralıklar temel alınmıştır: Kesinlikle Katılmıyorum ($1.00 < \bar{X} \leq 1.80$), Katılmıyorum ($1.81 < \bar{X} \leq 2.60$), Fikrim Yok ($2.61 < \bar{X} \leq 3.40$), Katılıyorum ($3.41 < \bar{X} \leq 4.20$), Kesinlikle Katılıyorum ($4.21 < \bar{X} \leq 5.00$).

Tablo 1'deki analiz sonuçlarına göre:

Dijital muhasebe okuryazarlık puan ortalamalarının en düşük ($\bar{X} = 2.13$) olduğu madde, "Dijitalleşme ve teknoloji haberleri dikkatimi çekmez." maddesidir (8. Madde). Dijital muhasebe okuryazarlık puan ortalamasının en yüksek olduğu madde ($\bar{X} = 4.38$) ise, "Mesleğimle ilgili dijital ürünlerdeki/sistemlerdeki gelişmelere uyum sağlayabilmek için çaba gösteririm." (3. Madde) maddesidir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri, toplam 2 maddede düşük (Katılmıyorum) ($1.81 < \bar{X} \leq 2.60$) düzeyde, 8 maddede orta (Fikrim Yok) ($2.61 < \bar{X} \leq 3.40$) düzeyde, 14 maddede yüksek (Katılıyorum) ($3.41 < \bar{X} \leq 4.20$) düzeyde ve 7 maddede çok yüksek (Kesinlikle Katılıyorum) ($4.21 < \bar{X} \leq 5.00$) düzeyindedir. Elde edilen bu bulgular doğrultusunda, muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeyi puan ortalamalarının yüksek düzeyde (Katılıyorum) ($3.41 < \bar{X} \leq 4.20$) olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların ölçek maddelerine verdiği yanıtlar incelendiğinde; 2. maddenin ve 8. maddenin bir birine tezat teşkil ettiği görülmektedir. Muhasebe meslek mensuplarının meslekleriyle ilgili meydana gelen teknolojik gelişmeleri yakından çok yüksek bir düzeyde takip etmesine karşın, dijitalleşme ve teknoloji haberlerine ise kayıtsız kaldıklarını ifade ettikleri tespit edilmiştir. Tespit edilen sonuca göre, muhasebe meslek mensuplarının sadece kendi meslek hayatlarına etki edecek teknolojik gelişmeleri izledikleri söylenebilir.

b. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular

Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular ile ilgili hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 2. Muhasebe Meslek Mensuplarının Cinsiyet Değişkenine İlişkin Bulgular

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Cinsiyet	Kadın	84	28,6	1,71	,452
	Erkek	210	71,4		
	Toplam	294	100		

Tablo 2 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin belirlenmesinin amaçlandığı bu çalışmaya katılanların % 71,4’ü erkek, % 28,6’sı ise kadındır. Araştırmaya ilişkin elde edilen bu bulgu doğrultusunda Türkiye’de muhasebe meslek mensuplarının büyük çoğunluğunun erkeklerden oluştuğu tespit edilmiştir. Sonucun bu şekilde tespit edilmesinin nedeni, ülkemizde muhasebe mesleğinin daha çok bir erkek mesleği olduğu algısından kaynaklandığı söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının yaş değişkenine ilişkin bulgular ile ilgili hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 3. Muhasebe Meslek Mensuplarının Yaş Değişkenine İlişkin Bulgular

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Yaş	30 Yaş ve Altı	62	21,1	2,19	,871
	31-39 Yaş	142	48,3		
	40-49 Yaş	63	21,4		
	50 Yaş ve Üzeri	27	9,2		
	Toplam	294	100		

Tablo 3 incelendiğinde katılımcıların büyük çoğunluğunun % 48,3’ünün 31-39 yaş, % 21,4’ünün 40-49 yaş, % 21,1’inin 30 yaş ve altı, % 9,2’sinin 50 yaş ve üzerinde oldukları görülmektedir. Meslek mensuplarının yaklaşık yarısına yakını (% 48,3) 31-39 yaş aralığındadır. 50 yaş ve üzeri meslek mensuplarının mesleği icra etmekte zorlandıkları veya istek ve gereksinimlerinin en üst noktasına (yani doyum noktasına) geldikleri için mesleklerini bıraktıkları söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının öğrenim düzeyi değişkenine ilişkin bulgular ile ilgili hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 4. Muhasebe Meslek Mensuplarının Öğrenim Düzeyi Değişkenine İlişkin Bulgular

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Öğrenim Düzeyi	Yüksekokul	16	5,4	3,06	,412
	Lisans	243	82,7		
	Yüksek Lisans	35	11,9		
	Toplam	294	100		

Tablo 4 incelendiğinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun yani % 82,7’sinin “Lisans” mezunu olduğu görülmektedir. Katılımcıların % 4,1’inin Yüksekokul ve % 11,9’unun Yüksek Lisans düzeyinde eğitim aldıkları tespit edilmiştir. Katılımcıların % 11,9’unun Yüksek Lisans düzeyinde öğrenim seviyesine sahip oldukları dikkate alındığında, muhasebe meslek mensuplarının mesleki anlamda akademik bilgi düzeylerinin oldukça iyi olduğu düşünülmektedir. Katılımcıların yüksek lisans yapmasına karşın doktora yapmalarının nedeni, doktora için gerekli dil puanının sağlanmasının zorluğu ve doktora programının yüksek lisansa kıyasla daha uzun ve daha zor (meşakkatli) bir süreci gerektirmesidir.

Muhasebe meslek mensuplarının mesleki unvan değişkenine ilişkin bulgular ile ilgili hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 5. Muhasebe Meslek Mensuplarının Mesleki Unvan Değişkenine İlişkin Bulgular

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Mesleki Unvan	SMMM	285	96,9	2,03	,173
	YMM	9	3,1		
	Toplam	294	100		

Tablo 5'te yer alan istatistiksel veriler incelendiğinde, katılımcıların büyük çoğunluğunun (% 96,9) SMMM ve % 3,1'inin ise YMM unvanına sahip olduğu görülmektedir. Türkiye'de faaliyet gösteren meslek mensuplarının çok önemli bir kısmının Serbest Muhasebeci Mali Müşavir olarak mesleklerini icra etmelerinin en önemli nedeni, Yeminli Mali Müşavir sıfatının elde edilmesinin uzun ve zor bir süreci gerektirmesi ve yasaların ve muhasebe kuramının sürekli değişkenlik göstermesi sonucunda bu payeyi edinmenin zorluğu olarak ifade edilebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının mesleki tecrübe değişkenine ilişkin bulgular ile ilgili hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 6. Muhasebe Meslek Mensuplarının Mesleki Tecrübe Değişkenine İlişkin Bulgular

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Mesleki Tecrübe	5 Yıldan Az	38	12,9	2,93	1,25
	5-10 Yıl	82	27,9		
	10-15 Yıl	81	27,6		
	15-20 Yıl	48	16,3		
	21 Yıl ve Üzeri	45	15,3		
Toplam		294	100		

Tablo 6'da yer alan veriler incelendiğinde, katılımcıların % 27,9'unun 5-10 yıl, % 27,6'sının 10-15 yıl, % 16,3'ünün 15-20 yıl, % 15,3'ünün 21 yıl ve üzeri, % 12,9'unun 5 yıldan az bir mesleki tecrübeye sahip oldukları görülmektedir. Bu yüzdeler oranlar esas alındığında, araştırmaya katılan muhasebe meslek mensuplarının uzun süreli olarak bu mesleği icra ettikleri söylenebilir. Muhasebe meslek mensuplarının mesleki tecrübe durumları ve teknolojide son 10 yılda meydana gelen hızlı değişimler de göz önüne alındığında, araştırmaya katılan meslek mensuplarının mesleklerinde meydana gelen dijital dönüşümler hakkında bilgi sahibi oldukları düşünülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının mezun olunan lise türü değişkenine ilişkin bulgular ile ilgili hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 7. Muhasebe Meslek Mensuplarının Mezun Olunan Lise Türü Değişkenine İlişkin Bulgular

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Mezun Olunan Lise Türü	Genel Lise	99	33,7	1,96	1,00
	Meslek Lisesi	136	46,3		
	Anadolu Lisesi	49	16,7		
	Fen Lisesi	2	0,7		
	İmam Hatip Lisesi	8	2,7		
Toplam		294	100		

Tablo 7 incelendiğinde, katılımcıların mezun oldukları lise türüne ilişkin olarak önemli bir çoğunluğunun (% 46,3) meslek lisesi mezunu olduğu görülmektedir. Katılımcıların mezun oldukları diğer lise türleri ise sırasıyla; Genel Lise % 33,7, Anadolu Lisesi % 16,7, Fen Lisesi % 0,7 ve İmam Hatip Lisesi % 2,7'dir. Katılımcıların mezun oldukları lise türüne ilişkin veriler ışığında, katılımcıların mezun oldukları lise türünün mesleki tercihleri üzerinde önemli sayılabilecek derecede etki meydana getirdiği söylenebilir. Katılımcıların çok düşük bir bölümünün Fen Lisesi ve İmam Hatip Lisesi mezunu olduğu dikkat çeken bir diğer veridir. Katılımcıların Fen Lisesi ve İmam Hatip Lisesi mezunu olmalarına karşın, muhasebe mesleğini tercih etmelerinde aile bireylerinin bu mesleği icra etmelerinin etkili olduğu düşünülmektedir. Ayrıca günümüz şartlarında pek çok bireyin mezun olduğu bölüme ilişkin olarak iş bulmakta zorlanması ve meslek mensuplarının gelir düzeyinin Türkiye ortalamasının oldukça üzerinde olduğu göz önüne alındığında, mezun olunan lise türünden farklı bir alanda meslek icra edilebilmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının yerleşim yeri türü değişkenine ilişkin bulgular ile ilgili hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 8. Muhasebe Meslek Mensuplarının Yerleşim Yeri Türü Değişkenine İlişkin Bulgular

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Yerleşim Yeri	Büyükşehir	196	66,7	1,42	,644
	İl	73	24,8		
	İlçe	25	8,5		
	Toplam	294	100		

Tablo 8 incelendiğinde, katılımcıların % 66,7'sinin büyükşehirde, % 24,8'inin ilde ve % 8,5'inin ilçede mesleğini icra ettiği görülmektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğunun büyükşehirde mesleğini icra etmelerinde, büyükşehirlerin iş imkanları açısından il ve ilçelere kıyasla daha fazla olanağa sahip olmasının etkili olduğu söylenebilir. Buna ek olarak, büyükşehirlerin kalifiye eleman sağlama noktasında önemli bir katkı sağlamasının da bu farklılığın meydana gelmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

c. Katılımcıların dijital sistemlere ilişkin görüşleri

Dijital sistemlerin meslek mensuplarının hayatlarında ve mesleklerini icra etme sürecindeki önem derecesini değerlendirmeye yönelik hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 9. Dijital Sistemlerin Hayatınızdaki ve Mesleğinizdeki Önem Derecesini Değerlendirir Misiniz? Sorusuna İlişkin Katılımcı Görüşlerine Ait Frekans Sonuçları

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
	Hiç Önemli Değil	7	2,4	4,54	,856
	Önemli Değil	5	1,7		
	Biraz Önemli	14	4,8		
	Önemli	64	21,8		
	Son Derece Önemli	204	69,4		
	Toplam	294	100		

Tablo 9 incelendiğinde, muhasebe meslek mensupları için dijital sistemlerin hayatlarında ve mesleklerinde son derece önemli olduğu, katılımcıların büyük çoğunluğu (% 69,4) tarafından ifade edilmiştir. Dijital sistemlerin muhasebe meslek mensuplarının hayatlarındaki ve mesleklerindeki önem derecesine ilişkin diğer görüşler ise sırasıyla; hiç önemli değil % 2,4, önemli değil % 1,7, biraz önemli % 4,8 ve önemli % 21,8'dir. Ayrıca ölçeğin genelinde bu maddeye ilişkin aritmetik ortalama puanı ile ilgili bulgu da göz önüne alındığında, dijital sistemlerin önem derecesine ilişkin görüşlerin çok yüksek ($\bar{X} = 4.54$) olduğu görülmektedir. Elde edilen bu bulgu katılımcıların görüşlerini desteklemektedir.

Yapılan değerlendirmeler sonucunda, dijital sistemlerin muhasebe meslek mensuplarının mesleklerini icra etmeleri aşamasında hayati bir öneme sahip olduğu göz ardı edilmemesi gereken bir gerçektir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim almadıklarının tespitine yönelik hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 10. Dijital Sistemleri Etkin ve Verimli Kullanmak İçin Eğitim Aldınız mı? Sorusuna İlişkin Katılımcı Görüşlerine Ait Frekans Sonuçları

	Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
	Evet	122	41,5	1,56	,493
	Hayır	172	58,5		
	Toplam	294	100		

Tablo 10 incelendiğinde, katılımcıların yarısından fazlasının (% 58,5) dijital sistemleri etkin ve verimli kullanma konusunda eğitim almadıkları tespit edilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda muhasebe meslek mensuplarının dijital sistemleri etkin ve verimli kullanma konusunda eğitim almamalarının mesleğe adım attıkları ilk zamanlarda çeşitli sorunlarla karşılaştıkları ve bu yaşadıkları sorunları aşma noktasında kişisel çabaların etkili olduğu düşünülmektedir. Bu durum, meslek mensuplarının lise ve özellikle üniversitelerde aldıkları derslerin (dijital ortamda) yetersizliği ve programların sadece teoride kalmasının önemli bir sorun olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Zira

eğitim hayatında sağlanan bilgiler uygulamaya dönüşmediği sürece, edinilen bilgiler kalıcı olmamakta ve muhasebe mesleğini icra edenlerin meslek hayatının ilk yıllarında bocalamalarına neden olabilmektedir. Tablo 11’de yer alan bulguların bu görüşü desteklediği düşünülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının yeni teknoloji ve dijital sistemleri nasıl öğrendiklerinin tespitine ilişkin hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 11. Yeni Teknoloji ve Dijital Sistemleri Nasıl Öğrenirsiniz? Sorusuna İlişkin Katılımcı Görüşlerine Ait Frekans Sonuçları

Özellik	Frekans (f)	Yüzde (%)	\bar{x}	Ss
Üniversite Eğitimi	24	8,2		
Arkadaşlar ve Aile	15	5,1		
Online Materyal, Örneğin Youtube	98	33,3		
Deneme ve Yanılma Üzerine	43	14,6	4,04	1,63
Hiçbir Şey Yapmıyorum	18	6,1		
Meslek Örgütlerinin Verdiği Eğitimlere Katılıyorum	96	32,7		
Toplam	294	100		

Tablo 11 incelendiğinde, yeni teknoloji ve dijital sistemleri öğrenme noktasında muhasebe meslek mensuplarının birincil başvuru kaynağının online materyaller (% 33,3) ve meslek örgütlerinin verdiği eğitimler (% 32,7) olduğu görülmektedir. Tabloda yer alan veriler değerlendirildiğinde, muhasebe meslek mensuplarının yeni teknoloji ve dijital sistemleri deneme ve yanılma yöntemiyle (% 14,6) de öğrenmeye çalıştıkları gözlemlenmiştir. Bu oranlara göre, muhasebe meslek mensuplarına lisans düzeyinde verilen eğitimin düşük düzeyde olması, Tablo 10’da yer alan bulgularla da örtüşmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının muhasebe mesleğinde kullanılan dijital sistemleri memnuniyet ve işlerini kolaylaştırma açısından değerlendirmelerine ilişkin katılımcı görüşlerinin tespitine yönelik hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 12. Muhasebe Mesleğinde Kullanılan Dijital Sistemleri Memnuniyet ve İşlerinizi Kolaylaştırma Açısından Değerlendirmelerine İlişkin Katılımcı Görüşlerine Ait Frekans Sonuçları

İfade	Hiç Önemli Değil		Önemli Değil		Biraz Önemli		Önemli		Son Derece Önemli		\bar{x}	Ss
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%		
e-Fatura	16	5,4	4	1,4	21	7,1	40	13,6	213	72,4	4,46	1,06
e-Defter	13	4,4	6	2,0	16	5,4	46	15,6	213	72,4	4,50	1,00
İnternet Dairesi Vergi	7	2,4	6	2,0	9	3,1	33	11,2	239	81,3	4,67	,823
Defter Sistemi Beyan	19	6,5	10	3,4	10	3,4	43	14,6	212	72,1	4,43	1,14
e-Beyanname	8	2,7	6	2,0	8	2,7	31	10,5	241	82	4,67	,852
İnteraktif Vergi Dairesi	8	2,7	4	1,4	12	4,1	34	11,6	236	80,3	4,65	,847
e-Tebliğat	14	4,8	10	3,4	11	3,7	34	11,6	225	76,5	4,52	1,05

Tablo 12 incelendiğinde, meslek mensuplarının, muhasebe mesleğinde kullanılan dijital sistemlerin memnuniyet ve işlerini kolaylaştırma açısından; e-Fatura % 72,4, e-Defter % 72,4, İnternet Vergi Dairesi % 81,3, Defter Beyan Sistemi % 72,1, e-Beyanname % 82, İnteraktif Vergi Dairesi % 80,3 ve e-Tebliğat % 76,5 düzeyinde görüş belirttikleri görülmektedir. İlgili maddeye ilişkin aritmetik ortalama puanları da incelendiğinde, belirtilen sistemlerin katılımcılar açısından çok yüksek düzeyde ($4,21 < \bar{X} \leq 5,00$) önem derecesine sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, dijital sistemlerin muhasebe meslek mensuplarına iş hayatlarında önemli derecede özellikle mali açıdan ve zaman yönünden kolaylık sağladığı da bir gerçektir.

d. Araştırma alt problemlerine ilişkin bulgular

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının cinsiyet değişkenine ilişkin hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 13. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Cinsiyet Değişkenine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Cinsiyet	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Kadın	84	145.53	12224.50	8654.500	.801
Erkek	210	148.29	31140.50		

Tablo 13'deki verilere göre, muhasebe meslek mensuplarının cinsiyetleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılığın olmadığı ($U=8654.500, p>.05$) tespit edilmiştir. Bu kapsamda cinsiyetin dijital muhasebe okuryazarlığı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Dijital muhasebe okuryazarlığı ile cinsiyet değişkeni arasında farkın meydana gelmesinde; dijital okuryazarlığın herhangi bir cinsiyet olgusundan farklı olarak bireysel açıdan dijital sistemlerin kullanımı, dijital sistemlerden gelen bilgilerin anlamlandırılması ve yorumlanması süreçlerini içerisinde barındırmanın etkili olduğu düşünülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının yaş değişkenine göre hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 14. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Yaş Değişkenine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Yaş	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
30 Yaş ve Altı	62	157.27	3	1.36	.716
31-39 Yaş	142	147.40			
40-49 Yaş	63	141.10			
50 Yaş ve Üzeri	27	140.56			

Tablo 14'de yer alan yaş değişkeni ile dijital muhasebe okuryazarlıklarına ilişkin istatistiksel analizler incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının yaş düzeyleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık $\chi^2(sd=3, n=294)=.716, p>.05$ görülmemektedir. Araştırmanın bu alt problemine ilişkin söz konusu bulgu göz önüne alındığında, yaş düzeyinin dijital muhasebe okuryazarlığı üzerinde önemli bir etki meydana getirmediği söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının, öğrenim düzeyi ile ilişkisini ortaya koyan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 15. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Öğrenim Düzeyine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Öğrenim Düzeyi	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Yükseköğretim	16	156.09	2	1.70	.428
Lisans	243	149.40			
Yüksek Lisans	35	130.41			

Tablo 15 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının öğrenim düzeyleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı $\chi^2(sd=2, n=294)=1.70, p>.05$ görülmektedir. Bu durum değerlendirildiğinde, muhasebe meslek mensuplarının öğrenim düzeylerinin dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri üzerinde önemli bir etki meydana getirmediği söylenebilir. Yükseköğretim kurumlarında işlenen derslerin büyük çoğunlukla benzerlik göstermesi ve uygulamadan önemli oranda kopuk olması nedeniyle böyle bir sonucun ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının, mesleki unvan değişkenine göre hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 16. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Mesleki Unvan Değişkenine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Mesleki Unvan	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
SMMM	285	148,35	42281,00	1039,000	.332
YMM	9	12,44	1084,00		

Tablo 16 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının mesleki unvanları ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık ($U=1039,000, p>.05$) yoktur. Muhasebe meslek mensuplarının mesleki unvanlarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri üzerinde etki oluşturmadığı ifade edilebilir. İster SMMM, isterse YMM olsun söz konusu meslek mensuplarının yükseköğretim sürecinde ortak bir müfredat dahilinde eğitim aldıkları, mesleğe başladıktan sonraki süreçte de ortak sistemleri kullanmaları nedeniyle böyle bir sonucun elde edildiği söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının mesleki tecrübe değişkenine göre hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 17. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Mesleki Tecrübe Değişkenine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Mesleki Tecrübe	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
5 Yıldan Az	38	129.36	4	3.23	.520
5-10 Yıl	82	144.02			
11-15 Yıl	81	150.08			
16-20 Yıl	48	161.22			
21 Yıl ve Üzeri	45	149.88			

Tablo 17 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının mesleki tecrübeleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı [$\chi^2(sd=4, n=294) = 3.23, p>.05$] görülmektedir. Bu sonuç, muhasebe meslek mensuplarının mesleki tecrübelerinin dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri üzerinde bir etkisinin olmadığını ortaya koymaktadır. Edinilen bu sonuç, dijital sistemlerde meydana gelen değişmelerin bütün muhasebe meslek mensupları arasında ortak bir paydada öğrenilme düzeylerinin aynı anda gerçekleşmesinin etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo 11’de yer alan, yeni teknoloji ve dijital sistemleri öğrenme noktasında muhasebe meslek mensuplarının birincil başvuru kaynağının online materyaller (% 33,3) ve meslek örgütlerinin verdiği eğitimler (% 32,7) olması bu görüşü destekler niteliktedir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının mezun olunan lise türü değişkenine ilişkin hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 18. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Mezun Olunan Lise Türü Değişkenine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Lise Türü	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Genel Lise	99	136.82	4	2.63	.622
Meslek Lisesi	136	152.33			
Anadolu Lisesi	49	153.27			
Fen Lisesi	2	183.75			
İmam Hatip Lisesi	8	153.13			

Tablo 18 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının mezun oldukları lise türü ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı [$\chi^2(sd=4, n=294) = 2.63, p>.05$] görülmektedir. Mezun olunan lise türü değişkenine ilişkin bulgular göz önüne alındığında, muhasebe meslek mensuplarının mezun oldukları lise türünün dijital okuryazarlık düzeyleri üzerinde bir etki meydana getirmediği tespit edilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığına bağlı ortaöğretim kurumlarında verilen ders içeriklerinin çoğunlukla benzer ve meslek liselerinin bu alanda verdiği eğitimin yetersiz olması, bu sonucun önemli nedenleri arasında sayılabilir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının yerleşim yeri değişkenine göre hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 19. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Yerleşim Yeri Değişkenine İlişkin Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Yerleşim Yeri	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Büyükşehir	196	145.89	2	.301	.860
İl	73	149.22			
İlçe	25	155.12			

Tablo 19 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının yerleşim yeri türü ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık [$\chi^2(sd=2.n=294) = .301, p>.05$] görülmemektedir. Bu sonuç dahilinde, muhasebe meslek mensuplarının yerleşim yeri türünün dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri üzerinde bir etki meydana getirmediği tespit edilmiştir. İlgili değişkene ilişkin sonucun meydana gelmesinde etkin olan faktörler arasında; günümüzde teknolojik gelişmelerin bölgesel farklılıklardan etkilenmemesi, internete erişim oranının günümüzde köylere kadar ulaşmış olması ve dijital sistemlerin kullanım durumlarının global olması gibi unsurlar yer almaktadır.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının dijital sistemlerin hayatlarındaki ve mesleklerindeki önem derecesi değişkenine göre hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 20. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Dijital Sistemlerin Hayatlarındaki ve Mesleklerindeki Önem Derecesi Değişkenine İlişkin Kruskal Wallis Testi ve Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Önem Derecesi	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Hiç Önemli Değil	7	138.50	4	17.46	.002*
Önemli Değil	5	116.00			
Biraz Önemli	14	159.89			
Önemli	64	110.15			
Son Derece Önemli	204	159.45			

p≤.05

Önem Derecesi	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Önemli	64	100.55	6435.50	4355.500	.000*
Son Derece Önemli	204	145.15	29610.50		

p≤.05

Tablo 20 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının dijital sistemlerin hayatlarındaki ve mesleklerindeki önem derecesi ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olduğu [$\chi^2(sd=4.n=294) = 17.6, p\leq.05$] görülmektedir. Söz konusu farkın hangi gruplar arasında olduğunu tespit etmek için gruplar arasında Mann-Whitney U Testi yapılmıştır. Yapılan istatistiksel analiz sonucunda; dijital sistemlerin hayatlarındaki ve mesleklerindeki önem derecesinin son derece önemli olduğu yönünde görüş belirten muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin, dijital sistemlerinin hayatlarında ve mesleklerinde önemli olduğu yönünde görüş belirten muhasebe meslek mensuplarına kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Dijital sistemlerin mesleki hayatlarında önem derecesini bilen muhasebe meslek mensuplarının bunları kullanma, değerlendirme ve yorumlama noktasında daha bilinçli olmalarının bu sonucun meydana gelmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim alma değişkenine göre hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 21. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Dijital Sistemleri Etkin ve Verimli Kullanmak İçin Eğitim Alma Değişkenine İlişkin Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Eğitim Aldınız mı?	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Evet	122	159.30	19434.00	9053.000	.045*
Hayır	172	139.13	23931.00		

p≤.05

Tablo 21 incelendiğinde muhasebe meslek mensuplarının dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim alma durumları ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farkın olduğu (U=9053.000, p≤.05) tespit edilmiştir. Dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim alan muhasebe meslek mensuplarının dijital okuryazarlık ve muhasebe okuryazarlık düzeylerinin, almayanlara kıyasla (doğal olarak) daha yüksek olduğu görülmektedir. Araştırmada elde edilen bulgu ışığında, bu sonucun meydana gelmesinde dijital sistemleri etkin ve verimli kullanma noktasında verilen eğitimlerin, bireylerin dijital sistemleri kullanırken bilgiye erişme, bilgiyi yorumlama ve bu bilgileri sentezleme becerileri kazanmalarının etkili olduğu düşünülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık ölçek ortalamalarının yeni teknoloji ve dijital sistemleri nasıl öğrendikleri değişkenine göre hazırlanan tablo aşağıdaki gibidir.

Tablo 22. Muhasebe Meslek Mensuplarının Dijital Muhasebe Okuryazarlık Ölçek Ortalamalarının Yeni Teknoloji ve Dijital Sistemleri Nasıl Öğrendikleri Değişkenine İlişkin Kruskal Wallis Testi ve Mann-Whitney U Testi Sonuçları

Nasıl Öğrenirsiniz?	N	Sıra Ortalaması	sd	χ^2	p
Üniversite Eğitimi	24	181.29	5	18.73	.002*
Arkadaşlar ve Aile	15	190.37			
Online Materyal	98	125.16			
Deneme ve Yanılma Üzerine	43	131.58			
Hiçbir Şey Yapmıyorum	18	148.47			
Meslek Örgütlerinin Verdiği Eğitimlere Katılıyorum	96	162.10			

p≤.05

Nasıl Öğrenirsiniz?	N	Sıra Ortalaması	Sıra Toplamı	U	p
Üniversite Eğitimi	24	79.48	1907.50	744.500	.005*
Online Materyal	98	57.10	5595.50		
Üniversite Eğitimi	24	40.60	974.50	357.500	.038*
Deneme ve Yanılma Üzerine	43	30.31	1303.50		
Arkadaşlar ve Aile	15	78.43	1176.50	413.500	.006*
Online Materyal	98	53.72	5264.50		
Arkadaşlar ve Aile	15	37.70	565.50	199.500	.029
Deneme ve Yanılma Üzerine	43	26.64	1145.50		
Online Materyal	98	85.01	8331.00	3480.000	.002*
Meslek Örgütlerinin Verdiği Eğitimlere Katılıyorum	96	110.25	10584.00		
Deneme ve Yanılma Üzerine	43	59.40	2554.00	1608.000	.038*
Meslek Örgütlerinin Verdiği Eğitimlere Katılıyorum	96	74.75	7176.00		

p≤.05

Tablo 22 incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının yeni teknoloji ve dijital sistemleri nasıl öğrendikleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olduğu [$\chi^2(sd=5, n=294) = 18.73, p \leq .05$] görülmektedir. Oluşan farkın hangi gruplar arasında olduğunu tespit etmek amacıyla, bütün gruplar arasında Mann-Whitney U Testi yapılmış olup, yapılan istatistiksel analiz sonucunda; yeni teknoloji ve dijital sistemleri, “Üniversite Eğitimi” ile öğrenen meslek mensuplarının “Online Materyal” ve “Deneme Yanılma Üzerine” öğrenen meslek mensuplarına kıyasla, “Arkadaşlar ve Aile” ile öğrenenlerin “Online Materyal” ve “Deneme Yanılma Üzerine” öğrenenlere kıyasla, “Meslek Örgütlerinin Verdiği Eğitimlere Katılarak” öğrenen meslek mensuplarının “Online Materyal” ve “Deneme Yanılma Üzerine” öğrenenlere kıyasla dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, ilgili sonuçların meydana gelmesinde bireylerin yüz-yüze ve bire-bir eğitim faaliyetleri aracılığı ile öğrendikleri bilgilerin daha kalıcı olması, eğitim sırasında bilişsel düzeyde yaşadıkları sorunları o an çözüme kavuşturma adına sorular sorabilmeleri ve birincil ilişkilerin öğrenme düzeyini arttırmasının etkili olduğu söylenebilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde hayatın her evresinde kullanım alanı genişleyen dijital sistemler, hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. İçinde bulunduğumuz bu dönemde, mekandan bağımsız bir şekilde hayata dair pek çok işlem dijital olarak gerçekleştirilmektedir. Hayatın her evresinde yer alan dijital sistemler, muhasebe meslek mensuplarının mesleklerini icra etmeleri aşamasında da büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Günümüzde muhasebe mesleğinde dijital sistemlerin sağladığı bu kolaylıklar, muhasebe meslek mensuplarına iyi birer dijital muhasebe okuryazarı olma sorumluluğunu da yüklemektedir. Dijital muhasebe okuryazarlığı, dijital sistemde bilgilere ulaşma, ulaşılan bilgileri yorumlama ve bu bilgilerden yeni bilgiler üretme süreçlerinin bütünü kapsamaktadır. Yaşadığımız çağda küresel çapta büyük bir bilgi deryası haline gelen dijital ortamlarda en doğru bilgiye ulaşma noktasında genelde dijital okuryazarlık, özel de ise dijital muhasebe okuryazarlığının önemi son derece büyüktür.

Günümüzde dijital okuryazar olma zorunluluğunun artan bir hızla gelişmesi, muhasebe alanında da kendini hissettirmiştir. Bu nedenle meslek mensuplarının sahip oldukları dijital muhasebe okuryazarlık düzeyinin önemi daha da artmıştır. Muhasebe alanında dijital okuryazarlığın vazgeçilmez öneminden dolayı, Kayseri ve Niğde’de faaliyet gösteren meslek mensuplarının (YMM ve SMMM) dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerini tespit etmek ve yapılan tespite ilişkin çözüm önerilerinde bulunabilmek amacıyla bu çalışma kaleme alınmıştır. Bu nedenle önceden belirlenen amaca ulaşabilmek için test tekniğinden yararlanılarak, katılımcıların çeşitli özelliklerine göre durum tespiti yapılmaya çalışılmıştır.

Yapılan bu çalışmada elde edilen bazı sonuçlar aşağıdaki gibi özetlenmiştir.

Katılımcıların dijital sistemlere ilişkin görüşlerine ait istatistiksel analizler sonucunda; % 69,4’ü dijital sistemlerin hayatlarında ve mesleklerinde son derece önemli olduğunu, % 21,8’inin önemli olduğunu, % 2,4’ünün hiç önemli olmadığını, % 1,7’sinin önemli olmadığını ve % 4,8’inin biraz önemli olduğunu beyan etmiştir. Bu sonuçlara göre katılımcıların büyük bir çoğunluğunun (% 69,4 + % 21,8 = % 91,2 si) muhasebe okuryazarlığının mesleklerini icra edebilmeleri için gerekli olduğunu belirttikleri görülmektedir. Söz konusu meslek mensuplarının bu oranda ve bu bilinç düzeyinde olmaları, özelinde mesleğin, genelinde ise devletin ve dolayısıyla toplumun geleceği açısından oldukça önemlidir. Meslek mensuplarının sadece % 4,1’i (% 2,4 + % 1,7) mesleklerinde dijital okuryazarlığın önemli olmadığını, % 4,8’i ise biraz önemli olduğunu belirtmiştir. Bu sonuçlar ise, söz konusu meslek mensuplarının bu konudaki bilinç düzeylerinin olmadığını ya da yetersiz olduğunu ortaya koymaktadır.

Dijital sistemleri etkin ve verimli kullanma konusunda katılımcıların % 58,5’inin eğitim almadığı, sadece yüzde % 41,5’inin eğitim aldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu yüzdeler oranlara istinaden muhasebe meslek mensuplarının dijital sistemleri etkin ve verimli kullanma konusunda eğitim almamaları nedeniyle mesleğe adım attıkları ilk zamanlarda çeşitli sorunlarla karşılaştıkları ve bu yaşadıkları sorunları aşma noktasında kişisel çabalarının etkili olduğu tespit edilmiştir.

Yeni teknoloji ve sistemleri öğrenme konusunda katılımcıların % 33,3’ünün online materyallerden faydalandığı, % 32,7’sinin meslek örgütlerinin verdiği eğitimlere katıldığı, % 14,6’sının deneme ve yanılma yolu ile öğrendikleri, % 8,2’sinin üniversite eğitimi ile öğrendikleri, % 6,1’inin yeni teknoloji ve sistemleri öğrenme konusunda hiçbir çaba sarf etmedikleri ve % 5,1’inin aile ve arkadaşlar aracılığı ile öğrendikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlara göre katılımcıların önemli bir kısmının yeni teknoloji ve sistemleri öğrenme konusunda bilinçli ve istekli oldukları bu nedenle de farklı yöntemler ile öğrendiklerini beyan ettikleri görülmektedir. Günümüz şartlarında zaman ve maliyet açısından bilgiye ulaşmanın en pratik yolu olan online materyallerden yararlanma alternatifi, yoğun ve stresli mesai şartlarında çalışan muhasebe meslek mensupları tarafından öncelikle en fazla oranda (% 33,3) tercih edilmiştir. Meslek örgütlerinin bu konuda yeterince gayretli oldukları (% 32,7), fakat üniversitelerin bu konuda oldukça yetersiz düzeyde (% 8,2) katkı sağladıkları görülmektedir. Bu nedenle üniversitelerde; genelinde dijital okuryazarlık, özelinde ise muhasebe okuryazarlığı üzerine verilen ders sayısı ve ders saatinin artırılması teorik eğitimin uygulamaya entegre olması için zorunludur. Ayrıca meslek mensuplarının önemli bir kısmının (% 14,6) deneme ve yanılma yolu ile öğrendikleri, kalan

belirli bir kısmın (% 6,1) ise yeni teknoloji ve sistemleri öğrenme konusunda bir çaba sarf etmedikleri ve (% 5,1'nin) aile ve arkadaşlar aracılığı öğrendiklerini belirtmeleri üzerinde durulması gereken başka bir sonuçtur. Dolayısıyla meslek odalarının dijital muhasebe okuryazarlığı noktasında meslek mensuplarının katılımının ve sertifika almanın zorunlu olduğu daha fazla organizasyon düzenlemesi gerektiği düşünülmektedir.

Katılımcıların muhasebe mesleğinde kullanılan dijital sistemlerden memnuniyet ve işleri kolaylaştırma konusunda; e-Fatura % 72,4, e-Defter % 72,4, İnternet Vergi Dairesi % 81,3, Defter Beyan Sistemi % 72,1, e-Beyanname % 82, İnteraktif Vergi Dairesi % 80,3 ve e-Tebligat % 76,5 oranında olumlu yanıt verdikleri tespit edilmiştir. Bu sonuçlar bir taraftan meslek mensuplarının işini kolaylaştırırken, diğer taraftan kayıt dışı ekonominin azaltılması ve bilgi ve vergi muhasebesi açısından büyük önem arz etmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının cinsiyetleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı farklılığın olup olmadığına ilişkin yapılan istatistiksel analiz sonucunda, anlamlı farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Dijital muhasebe okuryazarlığı ile cinsiyet değişkeni arasında farkın meydana gelmemesinde; dijital okuryazarlığın herhangi bir cinsiyet olgusundan farklı olarak bireysel açıdan dijital sistemlerin kullanımı, dijital sistemlerden gelen bilgilerin anlamlandırılması ve yorumlanması süreçlerini içerisinde barındırmanın etkili olduğu düşünülmektedir.

Yaş değişkenine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda, muhasebe meslek mensuplarının yaş düzeyleri ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Araştırmada elde edilen bu sonuç ışığında, günümüzde teknolojiye erişimin ve teknolojik ekipmanları kullanma durumunun her yaş seviyesine hitap eden kolaylıkta olmasının farklılığın meydana gelmemesinde etkili olduğu söylenebilir.

Öğrenim düzeyi değişkenine ilişkin olarak, muhasebe meslek mensuplarının öğrenim düzeylerinin dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri üzerinde bir etki meydana getirmediği sonucuna ulaşılmıştır. Yükseköğretim kurumlarında işlenen derslerin büyük çoğunlukla benzerlik göstermesi, meslek odalarının düzenledikleri programların benzer olması, benzer online materyallerden yararlanılması gibi uygulamaların böyle bir sonucun ortaya çıkmasında etkili olduğu düşünülmektedir.

Mesleki unvan değişkenine ilişkin bulgular incelendiğinde, muhasebe meslek mensuplarının mesleki unvanları ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Muhasebe meslek mensuplarının öğrenim düzeylerinin bu sonucun meydana gelmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Çünkü genel olarak hem SMMM hem de YMM'lerin yükseköğretim sürecinde ortak bir müfredat dahilinde eğitim aldıkları, mesleğe başladıktan sonraki süreçte de ortak sistemleri kullanmalarının bu sonucun oluşmasında etkili olduğu söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının sahip oldukları mesleki tecrübe düzeyi ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Dijital sistemlerde meydana gelen değişmelerin, bütün muhasebe meslek mensupları arasında ortak bir paydada öğrenilme düzeylerinin aynı anda gerçekleşmesinin, bu sonucun meydana gelmesinde etkili olduğu düşünülmektedir.

Muhasebe meslek mensuplarının mezun oldukları lise türü ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı tespit edilmiştir. Bu sonuç meslek liselerinin bu alanda verdikleri eğitim konusunda yeterince etkili olmadıklarını veya bu etkinliğin diğer lise mezunları tarafından çeşitli yöntemlerle aldıkları eğitimle kısa sürede kapattıklarını ortaya koymaktadır. Bu sonuç, meslek liselerinin verilen eğitim konusunda ve staj konusunda uygulama ile çok daha etkin hareket etme zorunluluklarını ortaya koymaktadır.

Yerleşim yeri türü değişkenine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda, muhasebe meslek mensuplarının yerleşim yeri türü ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olmadığı sonucuna varılmıştır. İlgili değişkene ilişkin sonucun elde edilmesinde; günümüzde teknolojik gelişmelerin bölgesel farklılıklardan önemli sayılabilecek derecede etkilenmemesi, internete erişim oranının köylere kadar ulaşmış olması ve dijital sistemlerin global olarak ortak kaynaklardan beslenmesi gibi faktörlerin etkin olduğu söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital sistemlerin hayatlarındaki ve mesleklerindeki önem derecesi ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olduğu ve dijital sistemlerin hayatlarındaki ve mesleklerindeki önem derecesinin son derece önemli olduğu yönünde görüş belirten muhasebe meslek mensuplarının, dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin dijital sistemlerinin hayatlarında ve mesleklerinde önemli olduğu yönünde görüş belirten muhasebe meslek mensuplarına kıyasla daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu tespitle dijital sistemlerin hayatlarında ve mesleki faaliyetlerinde önem derecesini bilen muhasebe meslek mensuplarının bunları kullanma, değerlendirme ve yorumlama noktasında bilinçli olmalarının bu sonucun meydana gelmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim alma değişkenine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda; dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim alma durumu ile dijital muhasebe okuryazarlığı arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Dijital sistemleri etkin ve verimli kullanmak için eğitim alan muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin almayanlara kıyasla daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dijital sistemleri etkin ve verimli kullanma noktasında verilen eğitimlerin, bireylerin dijital sistemleri kullanırken bilgiye erişme, bilgiyi yorumlama ve söz konusu bu bilgileri sentezleme becerisi kazanmalarının bu sonucun meydana gelmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının yeni teknoloji ve dijital sistemleri nasıl öğrendikleri değişkeni ile dijital muhasebe okuryazarlık düzeyleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir farklılığın olduğu tespit edilmiştir. Yeni teknoloji ve dijital sistemleri; “Üniversite Eğitimi” ile öğrenen meslek mensuplarının “Online Materyal” ve “Deneme Yanılma Üzerine” öğrenen meslek mensuplarına kıyasla, “Arkadaşlar ve Aile” ile öğrenenlerin “Online Materyal” ve “Deneme Yanılma Üzerine” öğrenenlere kıyasla, “Meslek Örgütlerinin Verdiği Eğitimlere Katılarak” öğrenen meslek mensuplarının “Online Materyal” ve “Deneme Yanılma Üzerine” öğrenenlere kıyasla dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bu değerlendirme sonucunda, bireylerin yüz-yüze ve bire-bir eğitimler aracılığı ile öğrendikleri bilgilerin daha kalıcı olması, eğitim sırasında bilişsel düzeyde yaşadıkları sorunları o an çözüme kavuşturma adına sorular sorabilmeleri ve birincil ilişkilerin öğrenme düzeyini arttırmasının ilgili sonucun meydana gelmesinde etkili olduğu söylenebilir.

Muhasebe meslek mensuplarının dijital muhasebe okuryazarlık düzeylerine ilişkin yapılan istatistiksel analizler sonucunda, dijital muhasebe okuryazarlık ve bilinç düzeylerinin yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bilinç ve okuryazarlık düzeyinin bu derece yüksek olması hem meslek mensuplarının işini kolaylaştırmakta hem de kayıtlı ekonomiye katkı sağlamada önemli bir adım olarak değerlendirilmelidir.

Öneriler

Araştırmada elde edilen bulgular esas alındığında, aşağıdaki önerilerde bulunulabilir;

- Üniversitelerdeki ders programlarına dijitalleşme ile ilgili uygulamaya yönelik özgün derslerin (örneğin, Dijital Muhasebe Okuryazarlığı) konulması, mevcut olanlarda ise ders saatinin artırılması,
- Muhasebe derslerinin mutlaka klasik yöntemlerin yanı sıra bilgisayarlı olarak verilmesi,
- Bu konuda düzenlenecek çeşitli etkinlikler aracılığıyla meslek mensupları ile öğrencilerin bir araya getirilerek uygulama ve tecrübelerin öğrencilere aktarılması,
- Meslek Odaları tarafından bu konuda düzenlenen konferans ve seminerlerin sayısının arttırılması ve her yıl güncellenerek belirli tarihlerde tekrarlanması,
- Muhasebe meslek mensuplarının dijital konularda meydana gelen gelişimlerden, yeniliklerden haberdar olabileceği ve bu gelişmelere ilişkin yaşanan sorunların paylaşıldığı forum sitelerinin kurulması,
- Adaylara; meslek mensubu olmak için girmiş oldukları sınavlarda dijitalleşme ve muhasebe okuryazarlığı alanı ile ilgili soruların yöneltilmesi,
- Araştırmanın farklı ölçme araçları ve farklı örneklem gruplarıyla gerçekleştirilmesinin sağlanması ve sonuçların tüm paydaşlarla paylaşılması ve geliştirilmesi.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, N., & Akdoğan, M. U. (2018). Büyük veri-bilişim teknolojisindeki gelişmelerin muhasebe uygulamalarına ve muhasebe mesleğine etkisi. *Muhasebe ve Denetim Bakis. Accounting & Auditing Review*, 18(55), 1-14.
- Akgül, A., & Çevik, O. (2003). *İstatistiksel analiz teknikleri*. Ankara: Emek Ofset.
- Coşkun-Arslan, M., & Karkacier, A. (2019). Dijital dönüşüm sürecinde yönetim muhasebesinin geleceğini etkileyen faktörlere kavramsal bir bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(6), 430-442.
- EuroMoney, (2021). *What is blockchain?* Retrieved from <https://www.euromoney.com/learning/blockchain-explained/what-is-blockchain>.
- İşgüden Kılıç, B., & Anadolu, Z. (2018). Dijital çağın yarattığı muhasebe uygulamalarının muhasebe hilelerinin önlenmesine etkisi. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi (MUVU)*, 66-97.
- Karasar, N. (2012). *Bilimsel araştırma yöntemi* (24. bs.). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kurnaz, E., Tekbaş, İ., Bozdoğan, T., & Çetin, Ö. O. (2020). Dijitalleşmeyle birlikte muhasebe eğitiminin muhasebe meslek mensupları açısından değerlendirilmesi. *World Of Accounting Science*, 22, 81-96.
- Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2013). *Using multivariate statistics (Sixth ed.)* Pearson: Boston.
- Tekbaş, İ. (2018). *Dijital Muhasebe Okuryazarlığı*, Erişim adresi: <http://www.muhasibetr.com/yazarlarimiz/ismailtekbas/029/>
- Tekbaş, İ. (2019). *Muhasebenin dijital dönüşümü ve mali mühendislik*. İstanbul: Hümanist Kitap Yayıncılık
- Tekbaş, İ., Kurnaz, E., & Azaltun, M. (2018). Dijital muhasebe okuryazarlığı: Muhasebe meslek mensupları üzerine bir araştırma. In 5. *International Congress On Accounting and Finance Research (ICAFR)*, Seferihisar, İzmir.
- Tektüfekçi, F. (2017). E-dönüşüm sürecinde e-muhasebe uygulamaları: Türkiye örneği. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 12(1), 79-88.
- TSOfis, (2021). *Dijital Muhasebe Nedir?* Erişim adresi: <https://www.tsofis.com/blog/dijital-muhasebe-nedir>.
- Türker, M. (2018). Dijitalleşme sürecinde küresel muhasebe mesleğinin yeniden şekillenmesine bakış. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 20(1), 202-235.
- Yılmaz, Z. (2020). Muhasebe denetiminde dijital dönüşüm: denetim yazılımları. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 13(2), 281-308.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir. İlgili çalışmada 03.03.2021 tarih ve 2021/05-01 sayılı Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Etik Kurulu'ndan gerekli izinler alınmıştır.

Yazar Katkıları : 1. Yazar %50, 2. Yazar %50.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the author.

VOLATILITY SPILLOVERS EFFECT ANALYSIS DURING COVID-19 PERIOD USING EWMA MODEL: THE CASE OF HEALTH SECTOR STOCKS IN ISE

Yakup ARI ¹

Abstract

The importance of the health sector is once again understood by the emergence of the Covid-19 pandemic. The purpose of this study is to examine the volatility spillover effect between health sector stocks traded in Istanbul Stock Exchange and exchange rate and precious metal prices during the pre-Covid-19 period and the Covid-19 period. For this purpose, the volatility of returns of four health sector stocks traded on the Istanbul Stock Exchange, foreign exchange rate, and the price of gold were obtained using the Exponential Weighted Moving Average model and used in the Diebold-Yılmaz Spillover Index approach. The data set is divided into two periods according to the date of the first cases seen in Turkey. While the first period consisted of 267 observations between January 2, 2019, and February 28, 2020, the second period consisting of 267 observations was created between March 2, 2020, and April 1, 2021. According to the results, the total spillover index in the period before Covid-19 is 9.60%, which indicates a low connectedness between markets. The spillover index for the Covid-19 period is calculated at 21.90% which means the error variances in markets are on average 21.90% originated from other markets. Moreover, it is found that RTA Laboratories has the highest net spillover in the Covid-19 period.

Keywords : Covid-19, Diebold-Yılmaz Index, EWMA model, Volatility spillover.

JEL Classification : C18, C58, G01, G15, Q02.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi İ.İ.B.F., İktisat, yakup.ari@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5666-5365.

Atıf / Citation (APA6):

Arı, Y. (2021). Volatility spillovers effect analysis during Covid-19 period using EWMA model: The case of health sector stocks in ISE. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1453-XXX.
<http://doi.org/10.25287/ohuiibf.917674>.

EWMA MODELİ KULLANARAK COVID-19 DÖNEMİ OYNAKLIK YAYILIM ETKİSİ ANALİZİ: BİST SAĞLIK SEKTÖRÜ HİSSE SENETLERİ ÖRNEĞİ

Öz

Sağlık sektörünün önemi Covid-19 pandemisinin ortaya çıkmasıyla bir kez daha anlaşılmıştır. Bu çalışmanın amacı, Borsa İstanbul'da işlem gören sağlık sektörü hisse senetleri ile döviz kuru ve kıymetli maden fiyatları arasındaki volatilitate yayılma etkisini Covid-19 öncesi ve Covid-19 döneminde incelemektir. Bu amaçla İstanbul Menkul Kıymetler Borsası'nda işlem gören dört sağlık sektörü hissesinin getirileri, döviz kuru ve altın fiyatının oynaklığı Üstel Ağırlıklı Hareketli Ortalama modeli kullanılarak elde edilmiş ve Diebold-Yılmaz Yayılma Endeksi yaklaşımında kullanılmıştır. Veri seti, Türkiye'de görülen ilk vakaların tarihlerine göre iki döneme ayrılmıştır. İlk dönem 2 Ocak 2019 ile 28 Şubat 2020 tarihleri arasında 267 gözlemden oluşurken, 2 Mart 2020 ile 1 Nisan 2021 tarihleri arasında 267 gözlemden oluşan ikinci dönem oluşturulmuştur. Sonuçlara göre toplam yayılma endeksi, Covid-19 öncesi dönemde %9.60, bu da piyasalar arasında düşük bağlantılılığa işaret etmektedir. Covid-19 dönemi için yayılma endeksi %21,90 olarak hesaplanmıştır, yani piyasalardaki hata varyanslarının ortalama %21,90'ı diğer piyasalardan kaynaklanmaktadır. Ayrıca RTA Laboratuvarları hisse senedinin Covid-19 döneminde en yüksek net oynaklık yayılımına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Covid-19, Diebold-Yılmaz Endeksi, EWMA Modeli, Oynaklık Yayılımı.

Jel Sınıflandırması : C18, C58, G01, G15, Q02.

INTRODUCTION

The concept of volatility can be defined as the fluctuation of a variable in a certain period by deviating from its expected value. Financial volatility is defined as the measure of the variability in the value of a financial asset, indicator, or index within a certain period. Financial volatility is important for financial markets as it is an indicator of the risk level. Investors want to make correct and reliable decisions by using different transactions and investment opportunities in the capital markets every day. Therefore, investors in capital markets must predict and analyze the volatility accurately and reliably. Because, because of unexpected events, sudden decreases and increases are experienced in the prices of financial assets in capital markets. Movement in financial assets and the effect of this movement on volatility pose a significant risk for investors. It is not possible to prevent the risks that will occur with the developing technological opportunities. However, investors can the opportunity to create a systematic and effective portfolio strategy by accurately predicting volatility. It is necessary to determine the volatility and examine the factors that affect the volatility to ensure an efficient portfolio management process and achieve the desired return levels. The shocks and fluctuations in the international capital markets have gradually caused the risk factor to spillover rapidly in recent years. The importance of determining the variables related to the instruments traded in the capital markets and accurately predicting the shocks that will occur in the financial markets is increasing day by day for investors to avoid risk and make a profit. This situation has further increased its importance with the onset of the Covid-19 global pandemic.

Identifying volatility spillover is very important for investors. Especially international portfolio investors should closely follow the volatility transmission between developed and emerging markets. Because if the volatility spillover between the mentioned markets is weak, a shock to be experienced in emerging markets will affect the emerging markets less. In this case, investors in developed markets can reduce their risks by diversifying by investing in emerging markets. Apart from stock markets, volatility spillovers can also occur between futures markets, financial assets such as bonds, macroeconomic

variables such as exchange rates, interest rates, indices, and indicators. In other words, spillovers are effective on many different economic and financial variables (Li & Giles, 2015).

Volatility and volatility spillover conceptually form the basis for measuring market risk. These concepts can be used to clarify and examine the connectedness that may occur between markets. According to Diebold and Yılmaz (2015), risk measurement is an essential component of successful risk management. Therefore, great attention and resources have been devoted to measuring various financial risks. It can occur in portfolio value because of the risks posed by the underlying assets that make up a portfolio. The risk of change in the portfolio value is the most fundamental element that constitutes the market risk. The risk of a portfolio is not a weighted sum of the risks of its components. The overall portfolio risk depends on how the pieces interact – how and how they are connected. The probability of extreme market movements, often associated with all or most of the assets moving in the same direction, depends on connectivity. Connectedness in financial contexts goes beyond risk assessments, at least as traditionally conceptualized, and certain types of connectedness may be directly desired. For example, connectedness can arise from and vary from risk-sharing through insurance, linkages between resources, and use of funds as savings are channeled into investments, comparative advantage models that create international trade, regional and global capital market integration, and enhanced coordination. global financial regulation and accounting standards.

The importance of the health sector is once again understood by the emergence of the Covid-19 pandemic. In this period, all companies working in the field of health services, health technology, and pharmacology have become the center of attention. Vaccination studies against Covid-19 have increased the importance of national or international companies in the field of biochemistry and pharmacology. The shares of health sector companies operating in these areas and listed on the stock exchange have increased their weight in investors' portfolios. In this context, stock returns and volatilities of health sector companies listed on the Istanbul Stock Exchange (ISE) are issues that need to be examined.

Macroeconomic problems such as rising unemployment rates, high inflation, and fluctuations in the exchange rate affect the Turkish financial markets. Therefore, uncertainties and volatility in Turkish financial markets have increased in recent years. It has been seen that increasing uncertainties and risks in all world financial markets affect stock market investments with the onset of the global Covid-19 pandemic. Investors started to turn to alternative investments other than stock markets. Especially the interest in the cryptocurrency markets can be considered as proof of this situation. It can be said that the interest of investors, also in Turkish markets, has shifted from the stock market to other markets. The rate of foreign investors in the ISE has declined to around forty percent. In this environment where domestic and foreign investors have started to turn to different investment areas, exchange rates, precious metals, and cryptocurrencies are the prominent investment areas. Cryptocurrencies are not included in this study, and the US Dollar - Turkish Lira (USD-TRY) exchange rate and gram gold prices in Turkish Lira (GAU-TRY) are included.

Interest in companies that conduct vaccine or drug studies has increased in Turkey as well as in the world with the emergence of vaccines developed against the COVID-19 virus. The focus of this study is on the volatility spillovers between health sector companies traded in Istanbul Stock Exchange (ISE) and mentioned investment tools. The stocks included in the study are as follows; Deva Holding (DEVA), Eczacıbaşı İlac (ECILC), RTA Laboratuvarları (RTALB) and Seyitler Kimya (SEYKM). The stocks of companies newly listed on the stock exchange and companies operating in the field of health services are not included in the study.

For this purpose, stock volatility and the volatility spillover between USD-TRY and GAU-TRY are analyzed using the Diebold-Yılmaz (2009, 2012 and 2014) approach (Henceforth abbreviation DY denotes the Diebold-Yılmaz). The volatilities of the specified variables are obtained by the EWMA (Exponentially Weighted Moving Average) model. The general structure of the study is designed as follows. The following section will include a brief literature review, followed by methodology sections. In the fourth section, empirical findings will be given, and the results will be presented with a short discussion in the last section.

I. BRIEF LITERATURE REVIEW

There are many studies examining the relationships between ISE indices and other financial markets. This section includes volatility spillover studies on the ISE, the foreign exchange market, and precious metals, as most of the studies available in the literature are not stock based. Some of the studies that examine these relationships through the concept of volatility can be briefly listed as follows.

In the study of Değirmenci et al. (2017), the volatility spillover of the fragile octets includes Turkey from the developed countries' stock markets. They used the Kanas approach (1998) to analyze the asymmetric volatility contagion effects. Findings show that fragile octets have a leverage effect for stock markets, except for the American, Asian, and European stock markets and Indonesia. Moreover, according to the findings, volatility spillovers from the stock markets of developed countries to the stock markets of the fragile octets.

In another study, applying the Kanas approach via the EGARCH model, examine the effects of average and volatility spillover from oil prices and dollar exchange to the ISE100 index for 2012-2017 and compared the effect size in terms of oil prices and dollar rate. When the results of the study are evaluated in terms of volatility spillover, a significant positive effect was observed from the dollar exchange rate to the ISE100 index, while no statistically significant effect was found from the oil prices to the ISE100 index. Additionally, it can be stated that negative shocks are more effective on ISE100 index volatility than positive shocks (Aktaş et al., 2018).

Again, in the study of Çiçek (2010), the price and volatility diffusion effects between government domestic debt securities, foreign exchange, and stock markets in Turkey are examined based on the Multivariate EGARCH Model. According to this study, there is a significant volatility spillover and asymmetric effects from the stock and foreign exchange markets to the government securities market, but there is no significant volatility spillover from the government securities market to the other two. Yorulmaz and Ekici (2010) analyzed the volatility spillover between emerging markets Turkey, Argentina, and Brazil stock market indices using daily return data for the 2001-2008 period by applying the multivariate GARCH model. It has been determined that the Turkish stock market index has a stronger relationship with the Brazilian stock market index, and there is bidirectional volatility spread between Turkey and Brazil stock indices, and unidirectional volatility spread from Brazil to Argentina and from Argentina to Turkey.

Cevik et al (2020) examined the relationship between crude oil prices and ISE returns in Turkey, considering volatility spillovers exemplified by second-moment effects. They applied the EGARCH process to capture any leverage effects volatility of returns. The empirical results of the study indicate that crude oil prices have significant effects on stock market returns in Turkey. Moreover, there are significant spillover effects from crude oil price changes to stock market returns. Şenol (2020) investigated the volatility spillovers and volatility relations of the ISE core markets using daily data for the period from January 4, 2010, to August 28, 2019. The volatility spillovers between industry, trade, service and financial sectors were analyzed by the causality test in variance, while the inter-sectoral relationships were analyzed using the DCC GARCH method. In the study, a dynamic conditional correlation relationship was observed between the volatility spillovers from the industry, trade, and service sectors to the financial sector and the ISE core markets.

Demiralay and Bayraci (2015) applied DY methodology to analyze volatility spillovers among stock markets of Central and Eastern Europe. They obtained the volatility of the stock markets' returns using the conditional autoregressive range model which makes the study particular in the spillover studies. They found that the US subprime mortgage crisis and the ongoing eurozone crises have a significant effect on volatility contagion between markets. Akça and Öztürk (2016) examined the effect Global Financial Crisis of 2008 on the markets of the US, UK, Germany, Spain, Turkey, and Greece applying the DY approach. They found that Global Financial Crisis increased the spillover between mentioned countries as time goes by. Moreover, the results showed that volatility spillovers suddenly almost double during the crisis period. Gemici (2020) aims to examine the financial connectedness

between stock exchange markets of emerging E7 countries (Brazil, Russia, India, China, Indonesia, Mexico, and Turkey). In the study using the method of DY (2009, 2012), it was revealed that the total volatility diffusion index among stock exchanges is at a low level. The period in which the financial risk transition between stock exchanges is the highest has been determined as the COVID-19 pandemic period. Kamışlı and Esen (2019) analyzed the financial connectedness between the credit default swaps of Argentina, Belgium, China, Denmark, Norway, Poland and Turkey using the method developed by DY (2012) and it was determined that there is a certain level of financial connectivity between the country's credit default swaps. The total spillover index was found to be 58.51%. Mensi et al (2021) examined the dynamic asymmetric volatility connectedness among ten U.S. stock sectors (Consumer Goods, Consumer Services, Financials, Health Care, Materials, Oil and Gas, Technology, Telecom, Real Estate Investment Trust (REIT), and Utilities). They used the methodology of the DY approach. They found evidence of time-varying spillovers among U.S. stock sectors which are intensified during economic, energy, and geopolitical events. As a result, Financials, Materials, Oil and Gas, REIT, Technology, Telecom, and Utilities are the net receivers of spillover under good volatility. In contrast, Oil and Gas shift to the net contributor of spillover under bad volatility. Arı (2021) examined the volatility spillover between precious metals gold and silver in his study. In this study, Engle-Granger cointegration analysis was used methodologically similar to the DY approach. The volatilities of the variables were found using GARCH-type models. Then, the two-way volatility spillover between gold and silver was determined using both the Engle-Granger approach and the Kanas approach.

In conclusion, it is understood that there are studies on volatility spillover with different approaches in the literature. It is obvious that most of these studies examine the propagation between financial markets. The DY approach is widely used because of both the simplicity of the underlying methodology and the possibility of making a lot of inferences. The stock-based volatility spillover is an under-studied issue using DY method, at least for the Turkish markets. Therefore, only studies with methodologically similar approaches are briefly mentioned.

II. METHODOLOGY

II.I. Exponentially Weighted Moving Average Model for Volatility

The Exponential Weighted Moving Average (EWMA) is one of the most popular volatility models that relate time and volatility to calculate future volatility with the average movement of past volatility. This model is based on the principle that asset returns are distributed symmetrically and independently, and the volatility assumption that changes depending on time. This method is mostly used in risk management calculations. Its calculation is made by taking the square root of the data. The model has two basic parameters; It moves from the time and lambda values. The lambda coefficient used in the model is known as the "constant correction" or the "smoothing constant". This coefficient takes a value between 0 and 1.

From this point on, Tsay's (2012) approach will be followed to define the model. According to a prespecified theta value that determines the weights, the EWMA sample is obtained as follows.

$$\hat{x}_{n+1} = \frac{x_n + \theta x_{n-1} + \theta^2 x_{n-2} + \dots + \theta^{n-1} x_{n-1}}{1 + \theta + \theta^2 + \dots + \theta^{n-1}} \quad (1)$$

where $0 < \theta < 1$. This formula shows that in the prediction of the $(n + 1)$ th term, the weight of the last days has increased and the weight coefficients decrease exponentially. This method is a common method

used for point prediction of \hat{x}_{n+1} . Using the Maclaurin series expansion $1 + \theta + \theta^2 + \dots + \theta^{n-1} = (1 - \theta^n)/(1 - \theta)$, then the formula can be rewritten as follows

$$\hat{x}_{n+1} = \frac{(1 - \theta) \sum_{i=0}^{n-1} \theta^i x_{n-i}}{1 - \theta^n}$$

For a large n, $\theta^n \rightarrow 0$ and so,

$$\hat{x}_{n+1} = (1 - \theta) \sum_{i=0}^{n-1} \theta^i x_{n-i} \quad (2)$$

This point prediction can be effectively predicted because

$$\begin{aligned} \hat{x}_{n+1} &= (1 - \theta) \sum_{i=0}^{\infty} \theta^i x_{n-i} = (1 - \theta)x_n + (1 - \theta) \sum_{i=1}^{\infty} \theta^i x_{n-i} \\ &= (1 - \theta)x_n + \theta(1 - \theta) \sum_{i=0}^{\infty} \theta^i x_{n-1-i} = (1 - \theta)x_n + \theta \hat{x}_n \end{aligned}$$

With an initial value such as \hat{x}_1 , an estimate of \hat{x}_{n+1} can be calculated. The first term of the formula indicates the contribution of the last observation to \hat{x}_{n+1} , while the second term indicates persistence in prediction. Larger θ means higher persistence and less weight for the latest data. Smaller θ means more weight and less persistence for the final data. In practice, the range for θ is approximately between 0.75 and 0.98. Also, θ can be estimated by statistical methods. As a result, the model makes its estimates by including the coefficient of recent changes and an average weight of previous estimates. Based on the study (Hull, 2000), the EWMA model

$$\hat{\sigma}_n^2 = (1 - \theta)u_{n-1}^2 + \theta\sigma_{n-1}^2 \quad (3)$$

In the model, σ_n is calculated from volatility σ_{n-1} for n days, and u_{n-1} is the last change in the market. When making calculations, when a new market observation is received or when there is variability, a new u_{n-1}^2 should be calculated and used in variance estimation since the old variance rate or the old market return variability will lose its meaning.

II.II. Diebold-Yilmaz Approach for Volatility Spillover Effect

In this study, the method proposed by DY (2009, 2012) is used in estimating the directional measure of volatility propagation. DY (2009) analyzed the return volatility of the aforementioned method, assets within and between countries, asset portfolios and asset markets, etc. of propagation tendencies, cycles, bursts, etc. (DY,2009,) and developed the Diebold - Yilmaz Volatility Connectedness Index, which they applied to the daily stock return volatility of 45 countries from January 1, 2004, until the last observation phase. This index is also calculated for foreign exchange markets, government bond markets, and CDS markets.

DY(2009) describe the return and volatility spillover on the basis of the Vector Autoregressive (VAR) model. The total spillover index is measured based on the Cholesky decomposition. But, in the later study of DY(2012, 2014), they developed a methodology to evaluate directional spillover in a generalized VAR framework. This VAR framework approach offers variance decomposition that is invariant to the ordering of variables after that of Koop et al. (1996) and Pesaran and Shin (1998). In the N-component standard VAR model, each entity x_i with $i = 1, \dots, N$ is expressed as follows:

$$y_t = \sum_{i=1}^p \varphi_i y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

where y_t is $N \times 1$ matrix of dependent variables and φ_i are $N \times N$ matrix of coefficients. ε_t is the vector of independently and identically distributed innovations (iid) and follows $\varepsilon_t \sim N(0, \Sigma)$ where Σ is variance-covariance matrix. The moving average representation of the VAR model is as follows:

$$y_t = \sum_{i=1}^{\infty} A_i \varepsilon_{t-i} \quad (5)$$

where A_i are $N \times N$ matrix of moving average coefficients and $A_i = \varphi_1 A_{i-1} + \varphi_2 A_{i-2} + \dots + \varphi_p A_{i-p}$. Then, given the VAR framework, H-step-forecast error-variance decompositions are defined as follows

$$\theta_{ij}^g = \frac{\sigma_{ij}^{-1} \sum_{h=0}^{H-1} (\Delta_i^T A_h \Sigma \Delta_j)^2}{\sum_{h=0}^{H-1} (\Delta_i^T A_h \Sigma A_h^T \Delta_i)} \quad (6)$$

where σ_{ij} represents the standard deviation of the error term, Σ is variance-covariance matrix and Δ_i is the selection vector of which i^{th} element is equal to 1 and the other elements are 0. If each element of the decomposition matrix is divided by row sums, each forecasting error decomposition variance is normalized, thus using the available information in the decomposition matrix to compute the spillover effects as follows.

$$\tilde{\theta}_{ij}^g(H) = \frac{\theta_{ij}^g(H)}{\sum_{j=1}^N \theta_{ij}^g(H)} \quad (7)$$

With

$$\sum_{j=1}^N \tilde{\theta}_{ij}^g(H) = 1 \text{ and } \sum_{i,j=1}^N \tilde{\theta}_{ij}^g(H) = N.$$

In the light of the above definitions and equations from 4 to 7, DY (2012) defined total, directional and net spillovers as follows.

The total volatility spillovers index based on h-step-ahead forecasts with the following equation:

$$TS^g(H) = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\theta}_{ij}^g(H)}{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\theta}_{ij}^g(H)} \times 100 = \frac{\sum_{i,j=1}^N \tilde{\theta}_{ij}^g(H)}{N} \times 100 \quad (8)$$

Directional volatility spillovers to i market from other j markets:

$$DS_{j \rightarrow i}^g(H) = \frac{\sum_{j=1}^N \tilde{\theta}_{ij}^g(H)}{N} \times 100 \quad (9)$$

Directional volatility spillovers from market i to other j markets:

$$DS_{i \rightarrow j}^g(H) = \frac{\sum_{j=1}^N \tilde{\theta}_{ji}^g(H)}{N} \times 100 \quad (10)$$

The net spillover index is obtained using Equations 4.9 and 4.10 as follows

$$NS_i^g(H) = DS_{i \rightarrow j}^g(H) - DS_{j \rightarrow i}^g(H) \quad (11)$$

Average spillover effects over the full sampling period are obtained by generalized spillover analysis. DY (2009, 2012, 2014) stated that full sample spillover measurements cannot clearly reflect the important sustained and cyclical movement in spillovers. A rolling window framework was created that allows time-varying spillover indices to overcome its current shortcomings in the spillover index, using a subsample.

III. DATA AND EMPIRICAL RESULTS

The data set is divided into two periods according to the date of the first cases seen in Turkey. While the first period consisted of 267 observations between January 2, 2019, and February 28, 2020, the second period consisting of 267 observations was created between March 2, 2020, and April 1, 2021. The first period is called pre-Covid-19, while the second period is called the Covid-19 period in the study. The dataset is downloaded using "quantmod" package of R software (Ryan and Ulrich, 2020). DY analysis was performed using "Spillover" R package developed by Urbina (2020). Time series plots of the returns for both the pre-Covid-19 and the Covid-19 periods are given in Figure 1 and Figure 2.

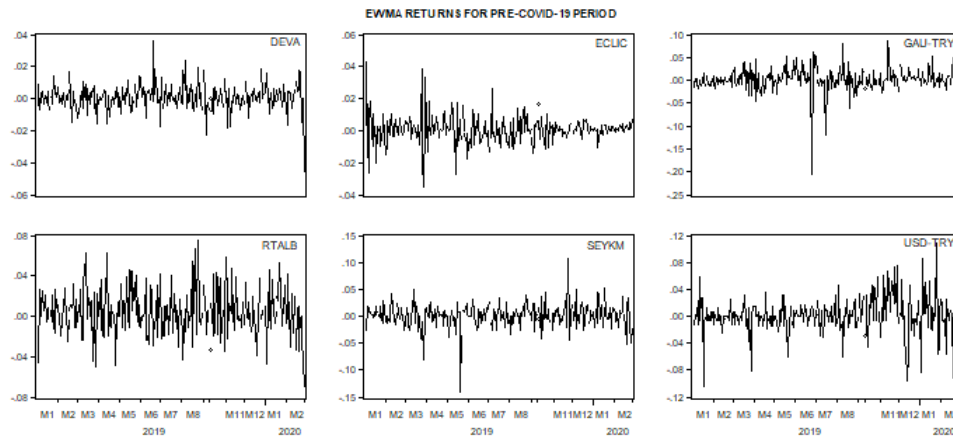

Figure 1. Time Series Plot of Returns for Pre-Covid-19 Period

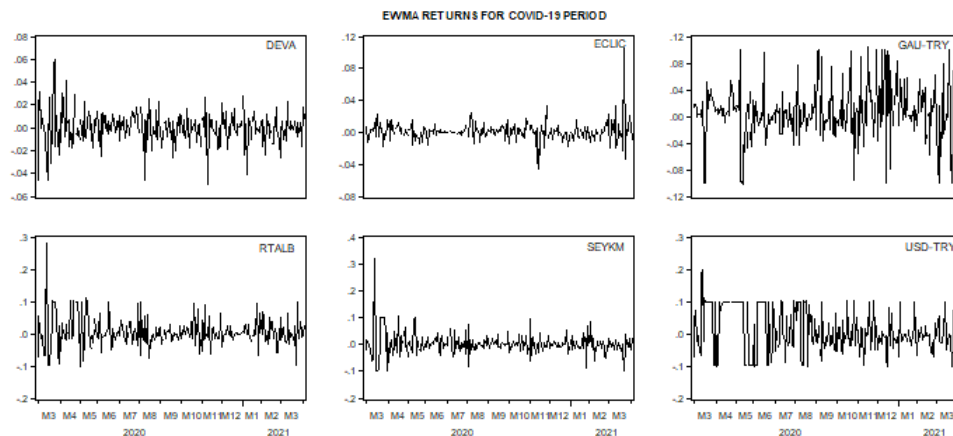

Figure 2. Time Series Plot of Returns for Covid-19 Period

III.II. Findings

Descriptive statistics of the volatility data obtained from EWMA models for both periods are given in Appendix A in Table A1 and Table A3, respectively. Correlation values between volatilities are also given in Appendix A in Table A2 and Table A4, respectively. Time series graphs of the volatility series obtained using the EWMA model for the both periods are presented in Figure 3 and Figure 4.

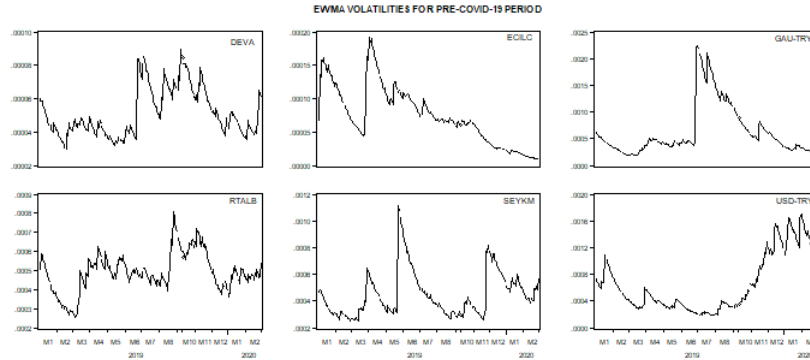

Figure 3. Time Series Plot of EWMA Volatilities for Pre-Covid-19 Period

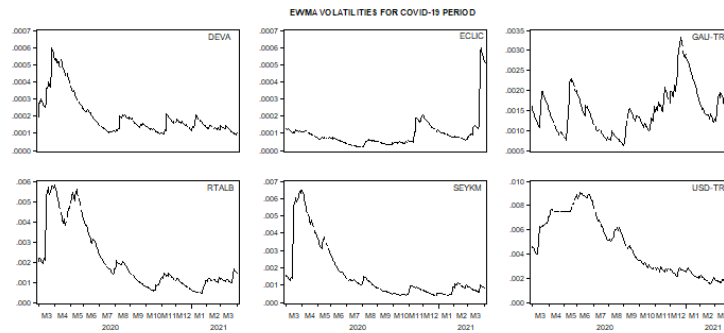

Figure 4. Time Series Plot of EWMA Volatilities for Covid-19 Period

In the pre-Covid-19 period, the high positive correlation between DEVA volatility and GAU-TRY and RTALB volatility and the negative correlation between USD-TRY and ECILC volatility are remarkable. In addition, the correlation between SEYKM and USD-TRY and GAU-TRY volatilities are in a different direction with the correlation between these exchange rate volatilities and other stock volatilities. In the Covid-19 period, the correlation between DEVA and RTALB and SEYKM volatilities has a very high positive value, while the ECILC volatility has a positive correlation only with GAU-TRY.

When we look at the total spillover index in the period before Covid-19 given in Table 1, it is seen that it was 9.60%, and this result indicates a low connectedness between markets. In other words, on average, the volatility shocks related to other markets account for 9.60% of the volatility forecast error variance in our sample. According to the net volatility spillover values, DEVA, ECILC, and RTALB are volatility transmitters in this period, while exchange rates and SEYKM are volatility receivers.

Looking at the CfO values which have a range between 1.50% and 24.80% for ECILC and GAU-TRY, respectively. It may be concluded that volatility in all observed assets is at least 1.50% caused by the events taking place in other markets. GAU-TRY, which is included in the study as a representative of precious metals, is the most affected by the shocks in other markets. These results are consistent with the economic theory since precious metals are often used as a hedging instrument against when adverse events occur in other markets.

Table 1. NY Volatility Spillover Index for Pre-Covid-19 Period

	DEVA	ECILC	GAU	RTALB	SEYKM	USD	CfO
DEVA	92.20	3.00	0.60	2.00	0.30	1.80	7.80
ECILC	0.10	98.50	0.30	0.40	0.00	0.70	1.50
GAU	19.00	0.30	75.20	1.10	2.90	1.50	24.80
RTALB	0.20	0.80	0.10	96.20	1.70	1.00	3.80
SEYKM	3.10	0.30	0.00	7.20	89.40	0.00	10.60
USD	0.10	0.30	0.40	3.30	4.70	91.20	8.80
CtO	22.50	4.70	1.40	14.00	9.60	5.10	57.30
CiO	114.70	103.20	76.60	110.20	98.90	96.30	9.60%
NS	14.70	3.20	-23.40	10.20	-1.10	-3.70	

CtO: Contribution to Others. CiO: Contribution including Own. CfO: Contribution from Others. NS: Net Spillover.

In this study, a rolling window framework was created that allows time-varying spillover indices to overcome its current shortcomings in the spillover index, using a 20-day subsample. The forecasting spillover for the pre-COVID-19 period is represented in Figure 3.

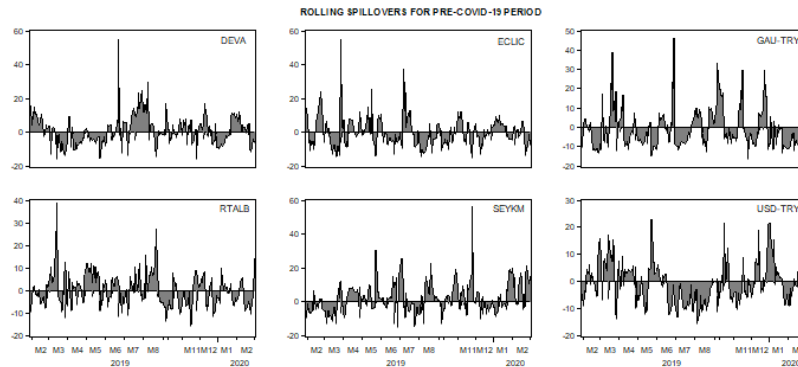

Figure 5. Rolling Volatility Spillovers for Pre-Covid-19 Period

The spillover index for the Covid-19 period is in Table 2. In the Covid-19 period, the increase in the index value to 21.90% shows that the connectivity between the markets has increased and the error variance in stocks and exchange rates is on average 21.90% originated from other markets. It is noteworthy that 82.80% of the current error variance in SEYKM volatility originates from RTALB. The impact of shocks arising from the vaccine study news increased the persistence of RTALB volatility and had a spillover effect of 71.90% during the Covid-19 period.

Table 2. NY Volatility Spillover Index for Covid-19 Period

	DEVA	ECILC	GAU	RTALB	SEYKM	USD	CfO
DEVA	89.80	0.00	0.10	7.60	0.30	2.20	10.20
ECILC	0.20	99.30	0.30	0.00	0.10	0.00	0.70
GAU	0.00	3.30	94.40	1.30	0.20	0.80	5.60
RTALB	1.00	2.10	0.80	83.70	0.40	11.90	16.30
SEYKM	1.80	0.80	0.70	70.20	15.20	11.30	84.80
USD	0.80	2.10	0.80	9.00	1.20	85.90	14.10
CtO	3.90	8.40	2.70	88.20	2.20	26.20	131.60
CiO	93.70	107.70	97.10	171.90	17.40	112.20	21.90%
NS	-6.30	7.70	-2.90	71.90	-82.60	12.20	

CtO: Contribution to Others. CiO: Contribution including Own. CfO: Contribution from Others. NS: Net Spillover.

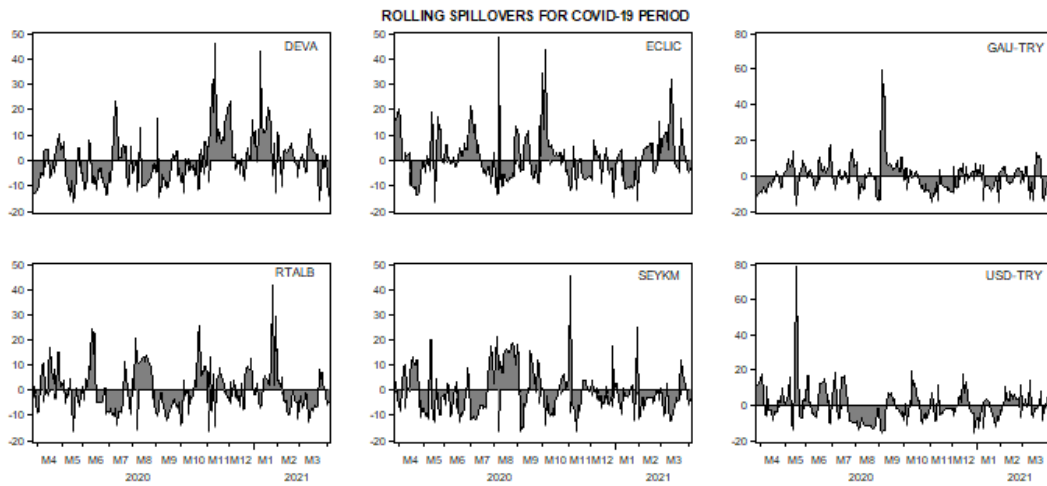

Figure 6. Rolling Volatility Spillovers for Covid-19 Period

Looking at the Covid-19 period rolling spillover windows, the first thing that strikes the eye is the net spillover value of RTALB stock in January 2021. This situation can be understood from the Public Disclosure Platform (PDP) notifications. The extreme volatility that started on January 26, 2021, continued on January 28, 2021. During this period, orders received by the company increased the fluctuations in the stock price, which started before. As a result of this circuit breaker has been activated in the related instrument (PDP, 2021).

CONCLUSION

The volatility in financial markets is not only influenced by local markets, but also by international markets. This effect originating from international markets is more effective in developing country markets. However, the financial crisis experienced in any local market affects all financial markets. The role of rapid access to information in the formation of this effect is very important (Gemici, 2020). The speed in accessing information can increase volatility in financial markets, as well as reduce volatility persistence. In this case, the question arises which financial asset volatility affects other volatilities. The answer to this question is found in volatility spill analysis. Therefore, volatility studies have become important for market players and policymakers. Volatility spillovers can be measured by different methods and provide a significant improvement in the econometrics literature as well as in the finance literature. In this study, it is important to obtain the volatility data for the Diebold-Yılmaz approach via the EWMA model.

In this context, according to the results of the study, the connection between gram gold, dollar, and health sector stocks increased and reached 21.90% in the Covid-19 period. According to the net volatility spillovers, the ECILC, RTALB, and USD-TRY exchange rate should be carefully monitored by investors during this period. Especially the high volatility in RTALB creates an opportunity and it is seen that keeping it in the same basket with SEYKM stock in portfolio diversification will increase the risk. It is concluded that the net volatility spillover from RTALB stock to SEYKM stock is 69.80% where total spillover from RTALB to SEYKM is 70.20%, vice versa 0.40%.

The lack of a health sector index in the Istanbul Stock Exchange can be cited as the biggest limitation of the study. The stock returns and volatility of companies operating in the health sector with all their branches are included in the study. During the Covid-19 period, companies that were newly listed on the stock market and companies whose main branch was not health, but also operating in the health sector were not included in the study. In addition, the fact that ISE was a fluctuating and risky

stock market in the pre-pandemic period should also be taken into account, which prevents the effect of the Covid-19 period from being clearly identified.

At the same time, it should not be forgotten that cryptocurrency markets attract attention during the pandemic period as an alternative to Turkish markets for domestic investors. Cryptocurrency markets have created an important alternative for Turkish investors to both foreign exchange, precious metals, and stock markets. It is important that cryptocurrency market assets are also included in future studies on volatility spillover and financial connectedness. With this state of the study, it is understood that health sector assets are an important tool for investors in Turkish markets as in the whole world.

In conclusion, the findings of such studies are important for investors, market regulators, and policy makers. Particularly, volatility spillover studies constitute a reference for risk perception and portfolio diversification.

REFERENCES

- Akca, K., & Ozturk, S. S. (2015). The Effect of 2008 crisis on the Volatility spillovers among six major markets. *International Review of Finance*, 16(1), 169–178. DOI:10.1111/irfi.12071
- Aktaş, H., Kayalıdere, K., & Karataş, Y. (2018). Petrol, dolar kuru ve hisse senedi piyasası arasındaki ortalama-oyunaklık yayılım etkisi: BIST 100 üzerine bir uygulama. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi, Special Issue of the 10th Year*, 354–377. DOI: 10.29067/muvu.374610
- Arı, Y. (2021). Engle-Granger cointegration analysis between Garch-type volatilities of gold and silver returns. *Alanya Akademik Bakış*, 5(2), 589–618. DOI: 10.29023/alanyaakademik.838284
- Cevik, N. K., Cevik, E. I., & Dibooglu, S. (2020). Oil prices, stock market returns and volatility spillovers: Evidence from Turkey. *Journal of Policy Modeling*. DOI: 10.1016/j.jpolmod.2020.01.006.
- Çiçek, M. (2010). Türkiye'de faiz, döviz ve borsa: Fiyat ve oynaklık yayılma etkileri. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 65(2), 1–28. DOI: 10.1501/SBFder_0000002170
- Değirmenci, N., & Abdioglu, Z. (2017). Finansal piyasalar arasındaki oynaklık yayılımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (54), 104–125.
- Demiralay, S., & Bayraci, S. (2015). Central and Eastern European stock exchanges under stress: A range-based volatility spillover framework. *Czech Journal of Economics and Finance (Finance a uver)*, 65(5), 411–430.
- Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2009). Measuring financial asset return and volatility spillovers, with application to global equity markets. *The Economic Journal*, 119(534), 158–171.
- Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2012). Better to give than to receive: Predictive directional measurement of volatility spillovers. *International Journal of Forecasting*, 28(1), 57–66.
- Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2014). On the network topology of variance decompositions: Measuring the connectedness of financial firms. *Journal of Econometrics*, 182(1), 119–134.
- Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2015). *Financial and macroeconomic connectedness: A network approach to measurement and monitoring*. Oxford University Press.
- Gemici, E. (2020). Gelişmekte olan piyasalarda finansal bağlantılılık. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(30), 3134–3160. DOI: 10.26466/opus.778653
- Hull, J. C. (2000). Options, futures, & other derivatives (Fourth Edition). USA: Prentice Hall International Inc.
- Inclan, C., & Tiao, G. C. (1994). Use of cumulative sums of squares for retrospective detection of changes of variance. *Journal of the American Statistical Association*, 89(427), 913–923.
- Kanas, A. (1998). Volatility spillovers across equity markets: European evidence. *Applied Financial Economics*, 8, 245–256.
- Kamışlı, S., & Esen, E. (2019). Financial Connectedness among Credit Default Swaps. *BİLTÜRK Journal of Economics and Related Studies*, 1(4), 258–270.
- Koop, G., Pesaran M. H., & Potter S. M. (1996). Impulse response analysis in nonlinear multivariate models. *Journal of Econometrics*, 74(1), 119–147.
- Li, Y., & Giles, D. E. (2015). Modelling volatility spillover effects between developed stock markets and Asian emerging stock markets. *International Journal of Finance & Economics*, 20, 155–177.
- Mensi, W., Nekhili, R., Vo, X. V., Suleman, T., & Kang S. H. (2021). Asymmetric volatility connectedness among U.S. stock sectors. *The North American Journal of Economics and Finance*, 56, <https://doi.org/10.1016/j.najef.2020.101327>.

Arı, Y. (2021). Volatility spillovers effect analysis during Covid-19 period using EWMA model: The case of health sector stocks in ISE. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1453-1467.

- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1998). Generalized impulse response analysis in linear multivariate models. *Economics Letters*, 58(1), 17–29.
- PDP (2021). The notifications of RTELB stocks. *Public Disclosure Platform*. Retrieved from: <https://www.kap.org.tr/en/bildirim-sorgu>.
- Ryan, A. J., & Ulrich M. J. (2020). *Quantmod: Quantitative financial modelling framework*. Retrieved from: <https://CRAN.R-project.org/package=quantmod>
- Şenol, Z. (2020). Pay piyasası sektörleri arasındaki oynaklık yayılımı. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 6(3), 257–267. DOI: 10.30855/gjeb.2020.6.3.003.
- Tsay, R. S. (2012). *Analysis of financial time series*. New Jersey: Wiley and Sons.
- Urbina, J. (2020). *Spillover index based on var modelling*. Retrieved from: <https://cran.r-project.org/web/packages/Spillover/Spillover.pdf>.
- Yorulmaz, Ö., & O., Ekici. (2010). İMKB'nin Latin Amerika borsalarıyla ilişkisi üzerine çok değişkenli GARCH modellemesi. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 4, 25–32.

Appendix A

Table A1. Descriptive Statistics of EWMA Volatilities for Pre-Covid-19 Period

	DEVA	ECILC	GAU	RTALB	SEYKM	USD
Mean	0.0001	0.0001	0.0006	0.0005	0.0004	0.0007
Median	0.0000	0.0001	0.0004	0.0005	0.0004	0.0004
Maximum	0.0001	0.0002	0.0022	0.0008	0.0011	0.0017
Minimum	0.0000	0.0000	0.0002	0.0003	0.0003	0.0002
Std. Dev.	0.0000	0.0000	0.0005	0.0001	0.0002	0.0004
Skewness	0.7617	0.4734	1.7341	0.1117	1.4191	0.8769
Kurtosis	2.4793	2.6085	5.1067	3.2974	5.0528	2.3601
Sum	0.0138	0.0200	0.1696	0.1308	0.1200	0.1758
Sum Sq. Dev.	0.0000	0.0000	0.0001	0.0000	0.0000	0.0001

Table A2. Correlations Between EWMA Volatilities for Pre-Covid-19 Period

	DEVA	ECILC	GAU	RTALB	SEYKM	USD
DEVA	1.0000	-0.1858	0.6493	0.4485	-0.2120	-0.2371
ECILC	-0.1858	1.0000	0.0075	0.0522	-0.0146	-0.5666
GAU	0.6493	0.0075	1.0000	0.2130	-0.0928	-0.4218
RTALB	0.4485	0.0522	0.2130	1.0000	0.0661	-0.1216
SEYKM	-0.2120	-0.0146	-0.0928	0.0661	1.0000	0.2208
USD	-0.2371	-0.5666	-0.4218	-0.1216	0.2208	1.0000

Table A3. Descriptive Statistics of EWMA Volatilities for Covid-19 Period

	DEVA	ECILC	GAU	RTALB	SEYKM	USD
Mean	0.0002	0.0001	0.0015	0.0021	0.0016	0.0046
Median	0.0002	0.0001	0.0015	0.0014	0.0009	0.0041
Maximum	0.0006	0.0006	0.0033	0.0058	0.0065	0.0091
Minimum	0.0001	0.0000	0.0006	0.0005	0.0004	0.0015
Std. Dev.	0.0001	0.0001	0.0006	0.0016	0.0016	0.0024
Skewness	1.6834	3.9096	0.7926	1.1288	1.7106	0.3975
Kurtosis	4.9792	20.2332	3.4033	2.8664	4.7732	1.6934
Sum	0.0539	0.0254	0.4096	0.5574	0.4346	1.2290
Sum Sq. Dev.	0.0000	0.0000	0.0001	0.0007	0.0007	0.0015

Table A4. Correlations Between EWMA Volatilities for Covid-19 Period

	DEVA	ECILC	GAU	RTALB	SEYKM	USD
DEVA	1.0000	-0.0291	-0.1303	0.8446	0.9190	0.5673
ECILC	-0.0291	1.0000	0.4582	-0.0475	-0.0219	-0.2810
GAU	-0.1303	0.4582	1.0000	-0.1607	-0.1447	-0.3552
RTALB	0.8446	-0.0475	-0.1607	1.0000	0.9401	0.7914
SEYKM	0.9190	-0.0219	-0.1447	0.9401	1.0000	0.6496
USD	0.5673	-0.2810	-0.3552	0.7914	0.6496	1.0000

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Teşekkür : Yazar, değerli katkıları için değerli editörlere ve hakemlere teşekkür eder.

Ethics Statement : The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

Acknowledgement : The author would like to thank distinguished editors and referees for their valuable contributions.

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ: OLUŞUM, POTANSİYEL VE SİNİRLİLİKLER

Fatma Şura BAHSİ KOÇER¹
Kerem GÖKTEN²

Öz

Batılı devletler Coğrafi Keşifler ile başlayan süreçte kendi dışındaki toplumları kontrol etme uğraşısı içinde olmuştur. Batı devletlerinin bu doğrultudaki çabaları el koyarak birikimden emperyalizme varan bir çeşitlilik sergilemiştir. II. Dünya Savaşı'nın bitmesi ile ABD ve Sovyetler Birliği iki büyük güç olarak öne çıkarak kendi stratejik çıkar ve ideolojileri doğrultusunda uluslararası politikayı şekillendirmişlerdir. ABD, Batı Avrupa başta olmak üzere dünyanın birçok bölgesine müdahale ederken Sovyetler Birliği de Doğu Avrupa ve Orta Asya devletlerini yeniden yapılandırmıştır. Böylece iki karşıt gücün öncülüğünde iki bloklu bir dünya düzeni oluşmuştur. 1990'lara gelindiğinde ise uluslararası sistem Sovyetler Birliği'nin dağılması ile iki kutupludan tek kutuplu hale dönüşmüştür. Eski Sovyet coğrafyasında ortaya çıkan boşluğu doldurmaya yönelik bazı girişimler ortaya çıkmıştır. Bu oluşumlardan birisi de 2014'te kurulan Avrasya Ekonomik Birliği'dir (AEB). Küreselleşme uluslararası ticarete rekabeti arttırırken geliştirmekte olan ülkeler bölgesel entegrasyon girişimlerinde daha fazla yer almıştır. Bu çalışma AEB'nin doğuşu ve amaçları üzerine yoğunlaşırken üye ülkelerin ekonomik potansiyeli ve Birliğin geleceğine de projeksiyon tutmaktadır. Çalışma, AEB'nin üye devletlerin ekonomik kalkınma ve kültürel farklılıkları sebebiyle yakın gelecekte güçlü bir örgüt olmasının beklenmediği ancak gelecekte yeni iktisadi işbirliği alanları yaratabileceğini savlamaktadır.

Anahtar Kelimeler : Avrasya, Avrasya Ekonomik Birliği, Ekonomik entegrasyon hareketleri, Uluslararası ticaret.

Jel Sınıflandırması : F02, F15, P45, O53.

¹ Öğr. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Rektörlük, KAGEM, fsurab@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0625-4709.

² Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., Uluslararası Ticaret ve Lojistik, keremgokten@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1876-2412.

Atıf / Citation (APA6):

Bahsi-Koçer, F. Ş., & Gökten, K. (2021). Avrasya Ekonomik Birliği: Oluşum, potansiyel ve sınırlılıklar. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1453-1485.

<http://doi.org/10.25287/ohuiibf.828563>.

EURASIAN ECONOMIC UNION: FORMATION, POTENTIAL AND LIMITATIONS

Abstract

In the process that started with geographical explorations, Western states have been trying to control other societies. The efforts of the Western states in this direction have exhibited a variety ranging from accumulation by dispossession to imperialism. With the end of World War II, the USA and the Soviet Union came to the fore as two great powers and shaped international politics in line with their own strategic interests and ideologies. While the USA intervened in many regions of the world, especially in Western Europe, the Soviet Union restructured the Eastern European and Central Asian states. Thus, bipolar world order was formed under the leadership of two opposing powers. In the 1990s, the international system changed from bipolar to unipolar with the collapse of the Soviet Union. There have been some attempts to fill the gap that emerged in the former Soviet geography. One of these formations is the Eurasian Economic Union (EAEU), which was established in 2014. While globalization has increased competition in international trade, developing countries have been more involved in regional integration initiatives. This study focuses on the birth and aims of the EEU, it also projects the economic potential of the member countries and the future of the Union. The study argues that the EEU is not expected to be a powerful organization in the near future due to the economic development and cultural differences of the member states, but it can create new areas of economic cooperation in the future.

Key Words : Eurasia, Eurasian Economic Union, Economic Integration Movements, International Trade.

Jel Classification : F02, F15, P45, O53

GİRİŞ

Devletlerin müşterek iktisadi sorunlara çözüm bulmak ve iktisadi hedeflerine ulaşmak için bir araya gelmeleri entegrasyon hareketlerinin doğmasına yol açmıştır. Uluslararası entegrasyon hareketleri devletlerin ulusal ve ortak çıkarları üzerine inşa edilmiştir. Ekonomik, askeri, siyasi, kültürel ve ideolojik amaçlar entegrasyon hareketlerinin ortaya çıkmasında rol oynayan dinamiklerdir. II. Dünya Savaşı'nın ardından oluşan yeni uluslararası düzen ile dünya iki kampa ayrılırken dekolonizasyonun tamamlanmasıyla ulus-devlet sayısı artmıştır. İktisadi entegrasyon arayışlarının artması bu dönemin bir diğer önemli gelişmesidir. Küreselleşmenin bir sonucu olarak uluslararası ilişkiler de karmaşıklaşmıştır.

Soğuk Savaş'ın başlamasıyla uluslararası ilişkilerde meydana gelen değişimlere paralel dünya ekonomisinde de önemli değişiklikler olmuştur. 1944'te toplanan Bretton Woods Konferansı ile 44 ülke liberal uluslararası düzenin inşası için anlaşmaya varmış ve savaş sonrası küresel ekonominin inşası amacıyla halen varlıklarını devam ettiren Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası (WB) kurulmuştur (Cohn, 2000: 23). Böylece ülkeler arasında ekonomik serbestleşme ve ekonomik bütünleşme hareketleri hızlanmıştır. Küreselleşmenin önemli uğrakları arasındaki iktisadi entegrasyon hareketleri, iktisadi ve politik benzerliklere sahip ve coğrafi olarak birbirine yakın ülkeler arasındaki ticaretin serbestleşerek artmasını hedefler. Birliğe katılan ülkeler karşılıklı yarar temelinde işbirliği kurarlar (Merdiç & Mahmudovic, 2017: 97-98).³ Uluslararası ticarete ve yatırımlarda serbestleşmeyi amaçlayan ekonomik bütünleşme projelerinden en önemlisi kuşkusuz Avrupa Birliği'dir (AB).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla sona eren Soğuk Savaş'ın ardından liberal demokrasiler zaferlerini ilan etmiştir. İnsanoğlunun ideolojik evriminin sona erdiği ve Batılı liberal demokrasilerin insanlık tarihinde nihai aşamayı temsil ettiği yolunda değerlendirmeler yapılmıştır (Fukuyama, 1989).

³ Ekonomik entegrasyonu aşamalar kapsamında sınıflandıran Bela Balassa'nın sınıflandırmasında ticari engellerinin ortadan kaldırılması, ülkelerarası faktör hareketlerine serbestlik kazandırılması, ulusal ekonomi politikalarının uyumlaştırılması ve son aşamada da bütün bu unsurların bileşimini içeren tam entegrasyon aşamaları bulunmaktadır. Balassa'nın ekonomik entegrasyon süreçleri basitten karmaşığa doğru Serbest Ticaret Bölgesi, Gümrük Birliği, Ortak Pazar ve Ekonomik Birlik'ten oluşur. Detaylı bilgi için bkz. Balassa (1961).

Washington Konsensüsü olarak anılan mali reform, özelleştirme, rekabetçi döviz kuru, doğrudan yabancı yatırımlara açılma ile özetlenebilecek on maddelik politika önerileri yine bu dönemin önemli gelişmeleri arasındadır (Williamson, 1990). Liberal demokrasi ve ekonomi anlayışının yükseldiği bu dönemin kurumsal çıktısı Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulması olmuştur. GATT Uruguay Turu'nun sonucunda hayata geçen örgüt ile uluslararası mal ve hizmet ticaretinin olabildiğince serbestleşmesi benimsenmiş ve dış ticarete kısıtlayıcı uygulamaların giderek azaltılması hedeflenmiştir. DTÖ ile uluslararası ticaretin işleyişine yönelik kurumsal çerçeve tamamlanmış, örgüt GATT Anlaşması'nda yer almayan yaptırım ve arabuluculuk yetkisi ile donatılmıştır.

Kapitalist dünya ekonomisine içerilme süreci yaşayan Avrasya, iktisadi entegrasyon arayışlarına sahne olmaktadır. Avrasya, jeopolitik ve jeostratejik konumundan ötürü eski çağlardan itibaren birçok devletin egemenlik mücadelesi verdiği, köklü uygarlıkların doğduğu bir coğrafyadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının yarattığı boşluk neticesinde Avrasya'da bölgesel ve küresel aktörlerin güç mücadelesi devam etmektedir (Brzezinski, 2010: 53).

Sovyetler Birliği'nin çözülmesinin ardından bağımsızlıklarını kazanan Doğu Avrupa ve Orta Asya ülkeleri ulusal güvenliklerini sağlamak, kalkınma sorunlarını hafifletmek ve dünya sistemine entegre olmak gibi hedeflerle bölgesel ve küresel aktörler ile ilişkiler kurmaya başlamışlardır. Dolayısıyla söz konusu devletler Avrupa ve Asya'da başlayan işbirliği ve entegrasyon girişimlerinde yer almışlardır. Hayata geçirilmeye çalışılan oluşumlardan biri de 2014'de kurulan ve 1 Ocak 2015'de resmen faaliyete geçen Avrasya Ekonomik Birliği (AEB)'dir. AEB düşüncesi ilk olarak dönemin Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 1994'te Moskova Devlet Üniversitesi'nde yaptığı konuşmada ortaya atılmıştır. Avrasyacılık fikrine dayanan, Orta Asya ülkeleri için piyasa odaklı bir ekonomik politikanın oluşturulmasını ve aşamalı bir entegrasyona gidilmesini öneren Nazarbayev, bölgesel refahı ve güvenliği sağlamayı amaçlamanın ötesinde eşitlik ve gönüllülük esasına dayalı bir ekonomik bütünleşme girişimine duyulan ihtiyaca işaret etmiştir. Piyasa reformlarının derinleştirilmesi, çevre güvenliği ile bilim ve teknoloji alanında iş birliği Nazarbayev'in öne çıkardığı diğer hususlardır (Raikhan, 2013: 382; Yılmaz, 2017).

1994'te başlayan bölgesel iş birliği çabaları yirmi yıllık bir sürenin sonunda kurumsal meyvesini vermiştir. 2010'da Rusya, Kazakistan ve Belarus arasında hayata geçirilen gümrük birliği, Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve Nazarbayev'in öncülüğünde uluslararası bir kuruluşla doğru evrilmiştir (Raikhan, 2013: 382). Bu çalışma AEB'nin kuruluşu ve üye ülkelerin dış ticaret ilişkilerine yoğunlaşmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın ilk bölümünde AEB'nin kuruluş aşamasından günümüze gelişim süreci ele alınacaktır. Çalışmanın ikinci bölümünde Birliğe üye ülkelerin temel ekonomik göstergeleri sergilenecek ve ülkeler arasındaki iktisadi ilişkiler ele alınacaktır. Mal ve hizmet ticaretini kolaylaştırma hedefi ile sınırlı kalmayarak üretim faktörlerinin serbest dolaşımını hedefleyen, belirlenen sektörlerde tek bir politikanın benimsenmesini ve üye ülke halklarının yaşam standartlarının yükseltilmesi gibi iddialarla yola çıkan Birliğin önündeki fırsatlar ve engellerin analizi çalışmanın bir diğer amacıdır (EAEU, 2021).

I. AEB'NİN KURULUŞU: AMAÇLAR, FIRSAT VE ENGELLER

Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Orta Asya'da bir dönüşüm ve geçiş süreci başlamıştır. Ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşüm süreçlerinde başta ABD olmak üzere Batı ülkeleri, yeni dış politikaları çerçevesinde Doğu Avrupa ülkeleriyle iş birliğini arttırmayı ön plana almışlardır. AB bu süreçte kurumsal kapasite artırıcı bir rol üstlenirken ABD ise NATO aracılığı ile askeri alanda öne çıkmıştır. AB ve NATO'nun genişlemesi ile post-sosyalist ülkeler Avrupa'ya yeniden katılmıştır (Wallace, 1999: 202-203). Son on yılda Rusya'nın Avrasya coğrafyasındaki etkinliğinin artması ve çok kutupluluğa dayalı bir dünya düzeninin oluşması bu coğrafyadaki askeri ve ekonomik iş birliği arayışlarını hızlandırmıştır. Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT), Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) ve bu çalışmanın konusu AEB bölgesel işbirliği ve bütünleşme arayışlarının öne çıkanlarıdır.

1994’te ayrıca Rusya, Kazakistan, Belarus, Gürcistan, Ermenistan, Moldova, Ukrayna, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan malların serbest dolaşımı, adil rekabet ve serbest ticaretin önündeki engelleri kaldırmayı hedefleyen bir serbest ticaret bölgesi oluşturmaya yönelik girişimde bulunmuşlardır. Bu imzalara karşın Rusya’nın anlaşmayı onaylama konusunda ağır davranmasıyla iktisadi entegrasyona ilişkin mesefe alınması için 2010 yılının beklenmesi gerekmiştir (Mostafa & Mahmood, 2018: 163–164).

BDT’nin başarısızlığı sonrasında adı geçen ülkelerin politik iş birliğinin ötesine geçip iktisadi alanda işbirliği geliştirmeleri kendini dayatmıştır. Başarılı bir entegrasyon için kamuoyu desteğinin yanı sıra ülkelerin belirli bir kalkınma düzeyine erişmeleri gerektiği ortadadır. 2000’de Kazakistan, Rusya, Belarus, Kırgızistan ve Tacikistan Avrasya Ekonomik Topluluğu’nu (AET) kurmuşlardır (Kirkham, 2016: 117; Pirimbayev & Ganiyev, 2010: 82). AET’nin kurulmasını izleyen süreçte Kazakistan, Rusya ve Belarus arasında 2007’de imzalanan gümrük birliği anlaşması üç yıl sonra uygulamaya konmuştur. Üye ülkelerin gümrük bölgeleri birleşerek tek bir gümrük bölgesinin oluşturulması sağlanmıştır. 2011’de Kazakistan, Rusya ve Belarus arasındaki sınır kontrolleri azaltılmıştır (Kirkham, 2016: 116–117; Avcu, 2014: 274). Kurucu üçlü, 2012’de ekonomik ve ticari uyumlaşmayı geliştirmeye yönelik “Tek Ekonomik Alan”ın kuruluşu üzerinde uzlaşmışlardır. Bu girişim, 29 Mayıs 2014’te Kazakistan, Rusya ve Belarus arasında imzalanan AEB’ye giden yolu açmıştır. AEB, 2 Ocak 2015’te Ermenistan ve 6 Ağustos 2015’te Kırgızistan’ın katılımı ile beş üyeli bir örgüt olarak varlığını devam ettirmektedir (Duran ve Yılmaz, 2020: 37; Mostafa & Mahmood, 2018: 164; İşyar, 2018: 314). AEB’nin kuruluş amacı; mal, hizmet, işgücü ve sermayenin serbest dolaşımını sağlayıp rekabetçiliği ve ulusal ekonomiler arasındaki iş birliğini artırmaktır. İstikrarlı kalkınma ve üye ülke vatandaşlarının refah seviyesini geliştirmek de diğer öne çıkan amaçlardır (EAEU, 2021).

AEB’nin dört ana kurumsal organı bulunmaktadır. Bu organlar, Yüksek Konsey, Hükümetlerarası Konsey, Avrasya Ekonomik Komisyonu ve Birliğin Mahkemesidir. Yüksek Konsey en üst organ olarak üye ülke devlet başkanlarından oluşmakta ve yılda en az bir kere toplanmaktadır. Birliğin stratejisinin belirlenmesi, AEB Mahkemesi’nin üst düzey üyelerinin ve Birliğin diğer önemli yetkililerinin seçilmesi ve diğer organlarca çözüm bulunamayan sorunlara çözüm aranması gibi önemli yetkilere sahip bulunurken kararlar oybirliği ile alınır. Üye ülkelerin hükümet başkanlarından oluşan Hükümetlerarası Konsey ise yılda en az iki kez toplanıp Birlik sözleşmesinin yürürlüğü ile ilgili işlerin takibini gerçekleştirmek, bütçeyi görüşmek ve komisyon çalışmalarına yön verme görevlerini üstlenir (Ağır & Ağır, 2017: 114). Avrasya Ekonomik Komisyonu, gümrük birliği ile tek ekonomik alanın oluşturulması hedefiyle 2012 başından itibaren çalışmalarını sürdürmektedir. Her üye ülkeden ikişer üyenin katılımıyla oluşan Komisyonda her ülkenin bir oy hakkı olup Komisyon kararlarını oybirliği veya üçte iki oy çokluğuyla alır. Komisyon Başkanı Yüksek Konsey tarafından dört yıllığına atanır. Merkezi Moskova’da bulunan 23 birimli komisyon, Birliğin işleyişini geliştirmeye ve iktisadi entegrasyonun derinleşmesine ilişkin çalışmalarda bulunarak bu doğrultudaki teklifleri hazırlar. Sürekli görev yapan AEB Mahkemesi’nin merkezi ise Minsk’tedir (Kirkham, 2016: 117; EEC, 2020; Tüysüzöğlü, 2019: 245–246).

AEB’nin ana ilkeleri şunlardır:

- Üye devletlerin egemen eşitliği ve toprak bütünlüğüne saygı
- Üye devletlerin siyasi yapılarının farklılıklarına saygı
- Uluslararası hukukun genel kabul görmüş ilkelerine saygı
- Karşılıklı çıkara dayalı işbirliğinin kuvvetlendirilmesi
- Eşitlik, üye devletlerin ulusal çıkarlarına saygı
- Piyasa ekonomisi ilkeleri ve adil rekabete saygı (EAEU, 2014: 5-6).

AEB kapsadığı coğrafya, demografik yapı, iktisadi güç ve enerji kaynakları ile tek kutupluluk sonrası uluslararası düzenin yeniden yapılanmasına etki edecek kadar önemlidir. Rusya’nın örgütün en güçlü aktörü konumunda bulunması küresel aktörlerin örgüte yönelik ilgisini arttırmaktadır. Bu örgütün etkinliğini artırma olasılığı bölge üzerinde stratejik çıkarlarını kovalayan ABD, AB ve Çin gibi küresel

aktörleri tedirgin etmektedir. Adı geçen büyük güçlerin bölgedeki az gelişmiş ülkeler üzerindeki etkinliklerini arttırırken bu ülkelerin bütünüyle Rusya egemenliğine girmelerini engelleme çabaları söz konusudur (İsmayıl, 2016: 145).

AEB'nin küresel nitelikte bir örgüt olmasının önündeki engellerin başında Rusya'nın Soğuk Savaş döneminde bölge ülkeleri üzerinde izlemiş olduğu baskıcı politikanın yarattığı tereddütler gelmektedir. Az gelişmiş ve küresel iktisadi sisteme entegre olmaya çalışan ülkelerin bulunduğu bu coğrafyada karşılıklı güven sorunlarının aşılmasını iş birliği ve bütünleşmeyi olumsuz etkilemektedir. Bir başka neden ise Rusya haricindeki Birlik üyeleri ve muhtemel üyeler arasındaki sorunlar ve entegrasyonun hedefleri ve niteliği konusundaki farklı yaklaşımlarıdır (Gazigil, 2012: 3). Rusya siyasi bir entegrasyon hedeflemekle birlikte, diğer güçlü aktör Kazakistan ise örgütün serbest ticaret ve üretim faktörlerinin hareketliliği ile sınırlı kalması yönünde tutum izlemektedir. Bu koşullar altında AEB'nin kıta altı bir bloğa dönüşmesi yakın vadede mümkün görünmemektedir. Avrasyacılık düşüncesine dayanan örgütün Avrasya Birliği projesi için ancak ilerleyen süreçlerde etkin bölgesel iş birliği girişimlerinden biri haline gelmesi mümkün gözükmemektedir (Mostafa & Mahmood, 2018: 164,169,171; Tüysüzoğlu, 2019: 255).

II. AEB ÜYESİ ÜLKELERİN TEMEL EKONOMİK GÖSTERGELERİ VE BİRLİĞE ETKİLERİ

AEB, Avrasya'daki birçok ülkeyi kapsayabilecek uluslarüstü bir örgüt olarak kurulmuş olup hizmet, sermaye, mal ve emeğin serbest dolaşımının sağlanması amaçlanmıştır. Bu noktada ülkelerin temel ekonomik göstergelerinin, dış ticaret verilerinin ve ticari potansiyellerinin ortaya konması önem arz etmektedir. Birlik üyesi ülkeler yaklaşık 185 milyonluk nüfusa ve iki trilyon ABD doları GSYH'ye, 733 milyar ABD doları dış ticaret hacmine sahiptir. Dünya ihracatının %2,8'ini gerçekleştiren Birlik üyeleri, dünya petrol üretiminin % 14,7'sini ve dünya gaz üretiminin % 19,5'ini gerçekleştirmektedirler (EAEU, 2021).

AEB üyesi ülkeler farklı üretim yapısı ve olanaklarının ötesinde Kırgızistan dışındakiler yüksek orta gelir grubu içinde yer almaktadır. Rusya, üye ülkeler arasında ekonomisi en büyük aktör olarak Birliğin belirleyicisi pozisyonundadır. Çalışmanın bu bölümünde AEB üyesi ülkelerin temel makro ekonomik göstergeleri, Doğrudan Yabancı Yatırım (DYY) ve dış ticaret verileri incelenerek benzerlikler ve farklılıklar ortaya konulacaktır.

II.I. Rusya

Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Rusya ve diğer üye ülkeler için kapitalist dünya ekonomisine eklenme süreci başlamıştır. Bu dönüşüm; kaynakların yetersizliği, kurumsal eksiklikler vb. gibi nedenlerden ötürü kolay olmamıştır. İlk yıllarda küresel ekonomiye entegrasyonda “şok terapi” yöntemini izleyen Rusya, 1998 krizi ile sonlanan süreçte iktisadi gerileme yaşamış ve kamu varlıkları kontrolsüz ve kuralsız biçimde elden çıkarılmıştır. Putin iktidarı ile vergi reformu, özelleştirme, iktisadi girişimlerin önündeki bürokratik engellerin kaldırılması, finansal piyasaların liberalleştirilmesi ve sıkı maliye politikası gibi reformlar hayata geçirilmiştir (Murrell, 1993: 133–134; Işcan & Hatipoğlu, 2011: 218). Ülke toplumsal açıdan sancılı bir dönemin sonunda doğal kaynak fiyatlarındaki yüksek seyrin de katkısı ile iktisadi sistem dönüşümünü tamamlamıştır.

Rusya doğal kaynakları, insan gücü ve bilim-teknoloji altyapısı sayesinde dünyadaki belli başlı ekonomiler arasında yer almaktadır. Rusya küresel ithalatının %1,3' ünü karşılamasıyla dünya genelinde 22. sırada yer almaktadır. Öte yandan Rusya dünya ihracatının %2,3'ünü sağlayarak da yeryüzünde 14. sırada yer almakta ve ihracat yoğunluğu 0,05 düzeyinde gerçekleşmektedir (TradeMap, 2020).⁴

⁴ Bu oran Rusya'nın ihracatını çeşitlendirdiğini, 0,06 düzeyindeki gelişmiş ülkeler ortalamasından bile daha iyi bir performans gösterdiğini ortaya koyar. İhracat yoğunluğu oranı tanımı ve ülke gruplarının performansı için bkz. UNDP, 2015.

Rusya enerji kaynağı kartlarını dış ticaret, güvenlik ve dış politika gibi alanlarda kullanmaktadır. Rusya'nın 2019 sonu itibarıyla kanıtlanmış doğal gaz rezervi 38 trilyon kübik metre olup dünya toplam rezervi içindeki payı %19,1'dir ve aynı yılki petrol rezervi ise 107,2 milyar olup küresel toplam rezervin %6,2'sine karşılık gelmektedir (BP, 2020: 14, 32). Rusya'nın GSYH'si 2019'da 1.7 trilyon ABD doları olarak gerçekleşirken kişi başı gelir (KBG) ise aynı yıl itibarıyla 11.260 ABD dolarıdır (The World Bank, 2020). Sanayi sektörünün büyük ölçüde doğal kaynak rezervleri ve işlenmesine yoğunlaşması ülkenin sınırlı bir üretim desenine sahip olduğunu göstermektedir. Suriye ve Ukrayna İç Savaşları'na doğrudan müdahil olunması, petrol-doğalgaz fiyatlarındaki sert dalgalanmalar ve bölgesel çatışmalar Rusya ekonomisini olumsuz yönde etkileyen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Rusya, 1990'ların başında kapitalizme şok terapi yöntemi ile geçişin yarattığı toplumsal maliyetleri derinden yaşamış, çift haneli küçülme yıllarına 1998 krizi de eklenmiştir. Ülke ekonomisi sahip olunan doğal kaynakların piyasa fiyatlarındaki artışlar, sanayi sektörünün gösterdiği gelişim ile özellikle 2000'lerin başından 2006'da başlayan küresel finansal krize kadarki dönemde toparlanma yaşamıştır. Son yıllardaki istikrarsız büyüme performansına karşın Rusya bugün dünyanın en büyük 10 ekonomisi içerisinde yer almaktadır⁵.

Rusya 2019'da 422,7 milyar ABD doları ihracat gerçekleştirmiştir. İhracat yapılan ülkelerin başında Çin, Hollanda, Almanya, Türkiye ve Belarus gelmektedir. İhraç edilen ürünlerde ilk sırayı mineral yakıtlar, yağlar ve petrol ürünleri almaktadır. 2019 verilerine göre toplam ithalat ise 243,7 milyar ABD dolarıdır. İthalatta yine Çin birinci sırada yer almakta, ardından Almanya, ABD, Belarus ve İtalya gelmektedir. Rusya'nın 2019'da ev sahipliği yaptığı DYY tutarı 31,7 milyar ABD doları olup aynı yıl Rusya 22,5 milyar ABD doları tutarında dolaysız sermaye yatırımı gerçekleştirmiştir. Rus sermayesinin diğer ekonomilerde gerçekleştirdiği yatırımlar son yıllarda gerilerken ülke politik nedenler ve uluslararası kısıtlamalar nedeniyle uluslararası pazarlara erişim güçlüğü yaşamaktadır. Bu gelişmeye karşın Rusya geçiş ekonomileri grubuna ait DYY'nin neredeyse tamamını gerçekleştirmektedir (UNCTAD, 2020: 241).

AEB üyeleri ile köklü ilişkileri olan Rusya, bu ülkeleri politik etki alanı ve pazar olarak görmeyi sürdürmektedir. Rusya'nın en yoğun ihracat yaptığı AEB üyesi Belarus'tur. En düşük ihracat değerleri ise Kırgızistan ile gerçekleşmektedir. Rusya'nın Birlik ülkeleri ile ithalatı düşük seviyede olmakla birlikte yine Belarus ilk sıradadır. Diğer bir deyişle Rusya, AEB ülkeleri ile ihracat ilişkilerini görece yoğun tutarken bu ülkelerden yapmış olduğu ithalat kısıtlı seviyede kalmakta, iktisadi bütünleşmeyi derinleştirecek mal çeşitliliği yakalanmamaktadır. Tablo 1'den izleneceği üzere Rusya, AEB üyesi diğer dört ülkeye karşı önemli bir dış ticaret fazlası vermektedir. Birlik üyesi dört ülkeden yapılan ithalat ise Rusya'nın toplam ithalatının %8'i; bu dört ülkeye yapılan ihracat ise Rusya'nın toplam ihracatının %9'udur. İhracat ve ithalat paylarındaki oransal yakınlığa karşın ithalat ve ihracat tutarları arasında büyük bir fark olduğu gözden kaçmamalıdır. Birlik üyesi ülkelerden Belarus ve Kazakistan'ın Rusya için önemli ihracat pazarları oldukları açıktır. Halbuki Kırgızistan ve Ermenistan ile yapılan ticaretin toplamı Rusya dış ticaretinin yüzde 1'i bile değildir. AEB üyelerine yapılan ihracatta %13,7'lik pay ile demir çelik grubu Rusya için önem arz etmektedir. Rusya'nın en çok ihracatını gerçekleştirdiği birinci ve üçüncü fasılda Birlik üyelerinin payı düşük kalmaktadır. Rusya'nın dünyadan gerçekleştirdiği ithalatta öne çıkan üç mal grubunda AEB üyelerinin yalnızca motorlu kara taşıtları ve parçaları ithalatında kısmi bir öneme (%7,2) sahip oldukları ileri sürülebilir (Tablo 2).

⁵ Bu paragraftaki değerlendirmelere esas teşkil eden oranlar için bkz. The World Bank, 2020.

Tablo 1. Rusya'nın AEB Ülkeleri ile İthalat ve İhracatı (1000 ABD doları) (2019)

	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Toplam	Rusya'nın Toplam İthalatı ve İhracatı İçindeki Oranı (%)
İthalat	829.905	12.800.697	5.570.993	316.215	19.517.810	8,0
İhracat	1.680.020	20.544.970	14.050.846	1.550.053	37.825.889	9,0

Kaynak: Trade Map veritabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 2. Rusya'nın Başlıca İthalat ve İhracat Ürünleri ile Değerleri (1000 ABD doları)

BAŞLICA İHRACAT ÜRÜNLERİ	İhraç Edilen Değer 2019	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümenli maddeler; mineral mumlar	220.845.000	3,9
Demir ve çelik	18.140.000	13,7
Tabii veya kültür inciler, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, kıymetli metallerle kaplama metaller ve bunlardan yapılan mamul eşya, taklit mücevherci eşyası, metal paralar	15.258.000	2,5
BAŞLICA İTHALAT ÜRÜNLERİ	İthal Edilen Değer 2019	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve bu cihazların aksam ve parçaları	43.234.882	2,9
Elektrikli makine ve cihazlar ile aksam ve parçaları; ses kaydetmeye ve kaydedilen sesi tekrar veren cihazlar; televizyon görüntü ve seslerinin kaydedilmesine ve kaydedilen görüntü ve sesin tekrar verilmesine mahsus cihazlar ve bu cihazların aksam, parça ve aksesuarı	29.764.860	2,9
Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları; bu taşıtların aksam, parça ve aksesuarı	23.737.917	7,2

Kaynak: Trade Map veri tabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

II.II. Kazakistan

AEB üyesi ülkeler arasında Rusya'dan sonra en güçlü aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde "imparatorluk" içi iş bölümü nedeniyle petrol ve doğalgaza dayalı inşa edilen ekonomik yapı bağımsızlık sonrasında yeterince çeşitlendirilememiştir. Sovyetler Birliği'nden kaynaklanan talebin azalması ve tedarik zincirlerinin eski işlevselliğini yitirmesi karşısında Kazakistan ekonomisi hazırlıksız yakalanırken milli gelirden dramatik düşüşler kaydedilmiştir. Bağımsızlığın ilk yılları olan 1992-1995 döneminde GSYH ortalama %10,3 küçülmüştür. Bağımsızlığın ikinci on yılında görünüm adeta tersine dönmüştür. Ancak, elverişli petrol ve doğal gaz fiyatları nedeniyle yaşanan KBG artışları kalıcı olmamıştır. Ülkenin KBG'si 2013'ten bu yana adeta serbest düşüşe geçerken 14.000 ABD doları'na kadar yükselen KBG birkaç yılda 10.000 ABD doları'nın altına gerilemiştir. Doğal kaynak gelirlerine dayalı iktisadi yapıyı değiştirmeye yönelik bir kalkınma yaklaşımı ve kurumsal altyapı halen geliştirilememiştir (The World Bank, 2020; Pomfret, 2005: 860-861; UNCTAD, 2021). 2019 verilerine göre Kazakistan'ın GSYH'si yaklaşık 182 milyar ABD doları ve KBG de 9.812 ABD doları olarak gerçekleşmiştir (The World Bank, 2020).

Zengin enerji kaynakları ile öne çıkan Kazakistan, 1990'ların ortasından itibaren şirketleştirme ve özelleştirme politikaları izlemektedir. Ülke yönetimi eskimiş sinai altyapıyı iyileştirmek için yabancı

yatırımları çekmeye yönelik politika yürütmektedir (Peck, 2002: 31-33). Bağımsızlığından itibaren yaklaşık 149 milyar ABD doları DYY'ye ev sahipliği yapmayı başarmıştır. 2019'da gerçekleşen DYY değeri ise 3,1 milyar dolar olmuştur (UNCTAD, 2020: 241, 245). Ülkeye en fazla dolaysız sermaye yatırımını Hollanda, ABD, Fransa, Japonya ve İngiltere gerçekleştirmektedir. 2015 itibariyle Avrupa ülkelerinin Kazakistan'a yönelen DYY stoğunda üçte ikilik bir ağırlığı bulunmaktadır. Kazakistan'da gerçekleştirilen DYY'lerin yüzde 70'inden fazlası doğal kaynak arama, çıkarma ve maden sektörüne yönelmektedir. Diğer bir deyişle, dolaysız sermaye yatırımlarının sektörel dağılımı doğal kaynağa bağımlı iktisadi yapıyı beslemektedir (OECD, 2017: 49-50).

Kazakistan 57.7 milyar ABD dolarlık ihracatı ile küresel ihracatın %0.3'ünü karşılamakta ve dünyada 49. sırada yer almaktadır (TradeMap, 2020). İhracat yapılan ülkelerin başında İtalya, Çin, Rusya, Hollanda ve Fransa gelmektedir. Başlıca ihraç edilen ürünler ise petrol ve petrol ürünleri, mineral yakıtlar, yağlar ile damıtılmalarından elde edilen ürünlerdir. Trade Map verilerine göre 2019'da Kazakistan'ın ithalatı 38.3 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Küresel ithalatta %0.2'lik paya sahip olan ülke 60. sırada yer almaktadır. En fazla ithalat yapılan ülkeler ise Rusya, Çin, Güney Kore, İtalya ve Almanya'dır. İthal edilen ürünler ise makineler, mekanik ve elektrikli cihazlar ile nükleer reaktörler ve parçalarıdır (Trade Map, 2020). Kazakistan'ın ithalatında Birlik üyesi ülkelerin payı %39.1 olarak gerçekleşmiştir. 2019 verilerine göre Birlik üyesi ülkelere yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki payı %10.9 olarak gerçekleşmiştir (Tablo 3). Bu pay içinde Rusya'ya yapılan ihracatın dramatik bir ağırlığı vardır (%90). Tablo 4'te yer aldığı üzere Kazakistan'ın dünyaya ihraç ettiği mal gruplarında üçüncü sırada yer alan metal cevherleri, cüruf ve külün % 53.1'i Birlik üyesi ülkelere yönelmektedir. Demir çelik ihracatının ise %31'i yine Birlik ülkelerine gerçekleştirilmektedir. Buna karşın ülkenin dünyaya ihracatında en büyük paya sahip mineral yakıtlar, yağlar ve bunların damıtılmasından oluşan ürünler içinde AEB ülkeleri payı sadece %2.3 olarak gerçekleşmiştir. Söz konusu payın yaklaşık %80'i ise Rusya'ya aittir (Trade Map, 2020). Bununla birlikte AEB üyesi ülkelerin Kazakistan'ın ithalatını gerçekleştirdiği başlıca ürünlerde önemli sayılabilecek bir payı bulunmaktadır. Örneğin, ülkenin demir ve çelik eşyalar ithalatının %35,9'u Birlik üyelerinden gelmektedir. AEB ülkeleri ile olan ticarete ihracatın ithalatı karşılama oranı yalnızca %42,2⁶ olmasından hareketle Kazakistan'ın, AEB üyeleri ile dış ticaretinde dengelenme gerekliliği ortadadır.

Kazakistan; Rusya'ya coğrafi yakınlığı, enerji altyapısının Sovyetler Birliği mirası oluşu ve ülkedeki Rus nüfusunun yoğunluğu gibi nedenlerden ötürü Rusya'nın dahil olduğu entegrasyon hareketleri içerisinde yer almaya çalışmaktadır. AEB üyeleri içinde ihracat ve ithalatının en yoğun olduğu ülke açık ara Rusya'dır. 2019'da Rusya'ya gerçekleştirilen ihracat değeri 5,6 milyar ABD dolarıdır. İthalat ise 14 milyar ABD doları seviyesindedir (Trade Map, 2020). Rusya, Kazakistan başta olmak üzere bölge ülkelerinin enerji konusunda alternatif boru hatlarına yönelmelerini çıkarlarına aykırı bulmaktadır. Sovyetler Birliği'nin parçası iken ülkeye yapılan enerji boru hatlarının güzergahının Rusya odaklı olması, bir doğal kaynak ekonomisi olan Kazakistan'ın bu ülke ile ilişkilerini yüksek düzeyde tutmasını gerektirmektedir (Yılmaz, 2016: 51, 58). Kazakistan'ın Birlik üyesi ülkeler arasında en düşük ithalat ve ihracat değerleri Ermenistan ile kaydedilmektedir. Nazarbayev'den miras destekleyici siyaseti bugün de devam ettiren Kazakistan, AEB aracılığıyla rekabetin çetinleştiği uluslararası sistemdeki konumunu güçlendirmeyi ve ekonomik hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır. Daha çok resmi metinlerde öne çıkarılan bu amaçlar ülke kamuoyunda şüphe ile karşılanmaktadır. AEB'den beklenen iktisadi kazançların elde edilmesinin güç olduğunu ileri süren Rusya'ya mesafeli çevreler küresel piyasalarla sıkı entegrasyonu ve Çin ile serbest ticaret bölgesi oluşturulması tezini savunmaktadırlar. AEB'nin Rusya tarafından siyasallaştırıldığı, iktisadi unsurların geri planda kalacağına ilişkin kaygılar bulunmaktadır. Politik ve jeostratejik unsurların öne çıkacağı bir oluşumun bağımsızlığı zedeleyici sonuçlar yaratacağı kaygıları sürmektedir. Kırım'ın ilhakı sürecinde Ukrayna'daki Rus nüfusun müdahale gerekçesi yapılması nüfusunun dört birinden fazlası Rus olan Kazakistan'ı tedirgin etmiştir. Putin'in Kazakların devlet geleneği olmadığı yolundaki bir demeci, bazı Rus siyasetçilerin Kazakistan'ın kuzeyi üzerinde üzerinde hak iddia etmesi güven sorununu güçlendirmektedir (Omonkulov, 2018: 508-510; Kassenova, 2012: 9-12).

⁶ İhracatın ithalatı karşılama oranı hesaplanırken Tablo 3 kullanılmıştır.

Tablo 3. Kazakistan'ın AEB Ülkeleri ile İthalat ve İhracatı (1000 ABD doları) (2019)

	Ermenistan	Belarus	Rusya	Kırgızistan	Toplam	Kazakistan'ın Toplam İthalatı ve İhracatı İçindeki Oranı (%)
İthalat	7.026	654.793	14.065.000	251.922	14.979.000	39,1
İhracat	9.133	101.511	5.602.532	604.043	6.317.219	10,9

Kaynak: Trade Map veritabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 4. Kazakistan'ın İthalat ve İhracat Ürünleri ile Değerleri (1000 ABD doları)

BAŞLICA İHRACAT ÜRÜNLERİ	Dünyaya İhraç Edilen Değer 2019	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümenli maddeler; mineral mumlar	38.717.000	2,3
Demir ve çelik	3.473.000	31,0
Metal cevherleri, cüruf ve kül	2.727.000	53,1
BAŞLICA İTHALAT ÜRÜNLERİ	Dünyadan İthal Edilen Değer 2019	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Nükleer reaktörler ve kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler; bunların aksam ve parçaları	8.169.000	17,7
Elektrikli makine ve cihazlar ve bunların aksam ve parçaları; ses kaydetmeye ve kaydedilen sesi tekrar vermeye mahsus cihazlar; televizyon görüntü ve seslerinin kaydedilmesine ve kaydedilen görüntü ve sesin tekrar verilmesine mahsus cihazlar ve bunların aksam, parça ve aksesuarı	4.307.000	19,8
Demir veya çelikten eşya	2.574.000	35,9

Kaynak: Trade Map veritabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

II.III. Belarus

Belarus, Avrupa ile Rusya arasında bulunan önemli bir geçiş ülkesi olup Avrupa'dan Çin'e kadar uzanan coğrafyada lojistik önemi ile dikkat çekmektedir (Aksoy, 2017: 202). Belarus her ne kadar Rusya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir enerji antreposu işlevi görse de Rusya karşısındaki eli çok güçlü değildir ve ülkedeki başta siyasi ve ekonomik alanlardaki Rus nüfuzu dikkat çekmektedir. Ülke, petrol ve doğal gaz üreticisi olmamakla birlikte, Sovyet dönemi enerji altyapısını ve rafinerilerini kullanmaya devam ettiğinden iki ülke arasında petrolün fiyatlandırılması ve kâr marjları gibi konularda anlaşmazlıklar bulunmaktadır (Mammadov, 2020). Bu bağlamda, AEB'nin kurucu üyelerinden Belarus, bütün geçiş ekonomileri gibi uluslararası sistemle entegrasyonu derinleştirmeyi hedeflemektedir.

Tahmin edileceği üzere Belarus'un en önemli ihracat partneri Rusya'dır. 2019'da Rusya ile gerçekleştirilen ihracat 13.6 milyar ABD doları olup Belarus'un toplam ihracatı ise 33 milyar ABD doları'dır. Küresel ihracatın %0.1'ini gerçekleştiren ülke, dünyada 68. sırada yer almaktadır. Belarus'un belli başlı ihraç fasılları mineral yakıt ve yağlar, gübre, motorlu taşıtlar ve aksamlardır. İhracatında Rusya'dan sonra Polonya, Çin, Litvanya ve Kazakistan gelmektedir. Belarus'un en çok ihracatını yaptığı motorlu kara taşıtlarında AEB üyelerinin yaklaşık payı %75'dir. Belarus'un 2019'da gerçekleşen toplam ithalatı ise 39.5 milyar ABD doları'dır ve dünyada 66. sırasıyla % 0.2 paya sahiptir (Trade Map, 2020). İhracatında olduğu gibi ithalatında da Rusya ilk sırada gelmektedir. Rusya'dan gerçekleştirdiği ithalat 2019 verilerine göre 21.6 milyar ABD doları olup mineral yakıtlar, mekanik ve elektrikli cihazlar başı çekmektedir. Belarus, Birlik üyesi ülkelerle yaptığı dış ticaret baz alındığında en yüksek değerlere sahip ülke olarak dikkati çekmektedir. Belarus'un AEB üyesi ülkelere yaptığı ithalatın toplam ithalatı

içindeki oranı %55,2 iken ihracatta ise Birlik üyelerinin toplam içindeki payı % 43,9 dur (Tablo 5). Belarus, ihracatını yaptığı süt ürünleri, kuş yumurtaları, doğal bal ve yenilebilir hayvansal menşeli ürünlerin %94,45'ini AEB üyesi ülkelere ihraç ederken mineral yakıtlar, yağlar ve damıtılmalarından elde edilen ürünlerin hemen hemen tamamını Birlik üyesi ülkelere ithal edilmektedir (TradeMap, 2020). Tablo 5'e bakıldığında AEB ülkeleri içinde dış ticaretin yapıldığı tek ülkenin adeta Rusya olduğu görülmektedir. Rusya'ya bağımlı ekonomik görüntü çizen ve iç siyasette karışık bir dönemin içinden geçen Belarus'un 2019 KBG'si 6.290 ABD doları, GSYH'si ise 63.08 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (The World Bank, 2020).

Tablo 5. Belarus'un AEB Ülkeleri ile İthalat ve İhracatı (1000 ABD doları) (2019)

	Ermenistan	Rusya	Kazakistan	Kırgızistan	Toplam	Belarus'un Toplam İthalatı ve İhracatı İçindeki Oranı (%)
İthalat	18.204	21.623.535	154.781	8.249	21.804.769	55,2
İhracat	52.625	13.624.093	736.818	60.696	14.474.232	43,9

Kaynak: Trade Map veritabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 6. Belarus'un İthalat ve İhracat Ürünleri ile Değerleri

BAŞLICA İHRACAT ÜRÜNLERİ	Dünyaya İhraç Edilen Değer 2019 (1000 ABD doları)	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Mineral Yakıt ve Yağlar	6.821.222	1,3
Gübreler	3.260.738	1,3
Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları; bunların aksam, parça ve aksesuarı	2.467.020	74,6
BAŞLICA İTHALAT ÜRÜNLERİ	Dünyadan İthal Edilen Değer 2019 (1000 ABD doları)	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümenli maddeler; mineral mumlar	9.785.626	99,2
Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler; bunların aksam ve parçaları	4.009.572	33,5
Elektrikli makine ve cihazlar ve bunların aksam ve parçaları; ses kaydetmeye ve kaydedilen sesi tekrar vermeye mahsus cihazlar; televizyon görüntü ve seslerinin kaydedilmesine ve kaydedilen görüntü ve sesin tekrar verilmesine mahsus cihazlar ve bunların aksam, parça ve aksesuarı	2.784.283	40

Kaynak: Trade Map verilerinden derlenmiştir.

II.IV. Kırgızistan

AEB'nin en geri kalmış üyelerinden Kırgızistan sosyo-ekonomik sorunlarla ve politik istikrarsızlıklarla uzun yıllardır uğraşmaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız olan diğer Sovyet Cumhuriyetleri gibi Kırgızistan'da da ekonomik geçiş (reform) programı uygulamaya konmuştur. Serbest piyasa ekonomisine geçişin gerektirdiği hukuksal düzenlemeler yapılarak küçük ve orta boy işletmelerin (KOBİler) özelleştirilmesinin yanı sıra doğrudan yabancı yatırımların teşvik edilmesi amaçlanmıştır (Pashalieva & Kahrıman, 2016: 164,171).

Ekonomik yapının esas itibariyle tarıma dayalı olduğu ülkede bu sektörün yeniden yapılandırılması, geleneksel üretim tekniklerinin aşılması önem kazanmaktadır. Ülke ekonomisinin öne çıkan problemleri birçok az gelişmiş ülkeden farklı değildir. İşsizlik, istikrarsız büyüme, KBG düşüklüğü, yetersiz sermaye birikimi, sağlık ve eğitim sisteminin geri kalmışlığı gibi altyapı yetersizlikleri karşısında bağımsızlıktan bu yana geçen otuz yılda anlamlı bir mesafe alınamamıştır. Ülke ekonomisi dış mali yardımlar ve Rusya ile Kazakistan'daki çalışan göçmen işçilerin gönderdiği dövizler ile ayakta kalmaktadır (Satke, 2015; Pashalieva & Kahrıman, 2016: 164, 175). Yabancı yatırımın teşviki ile istihdam hacmini artırılarak işsizliğin hafifletilmesiyle gelir düzeyinin iyileşmesi birçok az gelişmiş ülke gibi Kırgızistan'ın da hedefidir. Kırgızistan'a 2019'daki DYY miktarı 209 milyon ABD doları seviyesindedir (UNCTAD, 2020: 241). Kırgızistan'a yönelen DYY'ler meblağ olarak düşük olmakla birlikte GSYH'nin %2,5'ine karşılık gelmektedir. Ülkenin aynı yıl GSYİH değeri 8.455 milyar ABD doları olurken KBG ise 1.240 ABD dolarıdır. Kırgızistan Orta Asya ülkeleri arasında Tacikistan'dan sonra en düşük KBG değerine sahip durumdadır (The World Bank, 2020).

Ülkenin 2019 itibariyle gerçekleştirdiği ihracat yaklaşık 2 milyar ABD doları olup ihracat yapılan ülkelerin başında İsviçre, Kazakistan, Rusya, Özbekistan ve Türkiye gelmektedir. İhraç edilen ürünlerde altın, kıymetli taşlar, değerli metaller ilk sırada yer almaktadır. Küresel ihracatta 137. sıradaki ülkenin ihracat yoğunluğu 0.24' tür. Ülkenin 2019 ithalatı ise 4,9 milyar ABD doları ve başlıca ithalat partnerleri ise Çin, Rusya, Kazakistan, Türkiye ve Özbekistan'dır. En fazla ithal edilenler ise mineral yakıtlar, yağlar, makineler ve mekanik cihazlardır (Trade Map, 2020). Kırgızistan ihracatının ithalatı karşılama oranı oldukça düşüktür.

Kırgızistan'ın toplam ithalatı içinde AEB üyelerinin payı ise %52.3'tür. İhracatta ise bu oran daha düşük olup (Tablo 7) Birlik üyelerine ihraç edilen cevher, cüruv ve kül, ülkenin bu ürün grubundaki toplam ihracatının % 79,1'ini oluşturmaktadır. Dünya ithalatındaki payı oldukça geri olan Kırgızistan, mineral yakıtlar ve yağların % 95.7'ini Birlik üyesi ülkelere ithal etmektedir (Tablo 8).

WB'nin iyimser sınıflandırma ölçütlerine göre alt orta gelirli bir ülkenin küresel ekonomi ile bütünleşme yolunda bölgesel entegrasyonlar içinde yer alması önemlidir. Kırgızistan'ın AEB üyeliği avantajları ise Rusya'nın ülkede mevcut petrol, doğalgaz, hidroelektrik santralleri yatırımlarını arttırması, tarım sektörünün ürünlerini gümrük birliği sayesinde engelsiz şekilde ihraç etme imkânı ve sayıları 500 bini aşan göçmen işçilerin Rusya ve Kazakistan'da daha elverişli koşullarda istihdam edilmesi olarak sayılabilir. Kazakistan dışındaki üyelerle sınırı bulunmayan ülkenin dış ticaret kısıtlamalarının kalkmasına karşın partnerlerine mal satmakta oldukça zorlandığı ve Rusya dışındaki ülkeler ile kayda değer bir ticaretin geliştirilemediği görülmektedir. İhracatta yaşanan dar boğaz ortada iken gümrük birliği ile üye olmayan ülkelere karşı geçerli olacak ortak tarifinin, ülkenin uygulamakta olduğu tarifelerden yüksek oluşu özellikle Çin'den gerçekleştirilen ucuz ithalata bağımlı perakende sektöründe huzursuzluğa neden olmaktadır. Geçiş sürecinde gümrük birliğinin yaratacağı ticaret saptırıcı etkinin tazmin edilmesi önem kazanmaktadır (Satke, 2014, 2015).

Tablo 7. Kırgızistan'ın AEB Ülkeleri ile İthalat ve İhracatı (1000 ABD doları) (2019)

	Ermenistan	Belarus	Kazakistan	Rusya	Toplam	Kırgızistan'ın Toplam İthalatı ve İhracatı İçindeki Oranı (%)
İthalat	552.105	42.734	609.961	1.362.310	2.567.110	52.3
İhracat	94.5	12.693	337.532	270.770	621.089	31.6

Kaynak: Trade Map veritabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 8. Kırgızistan’ın İthalat ve İhracat Ürünleri ile Değerleri

BAŞLICA İHRACAT ÜRÜNLERİ	Dünyaya İhraç Edilen Değer 2019 (1000 ABD doları)	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Tabii veya kültür inciler, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, kıymetli metallerle kaplama metaller ve bunlardan mamul eşya; taklit mücevherci eşyası; metal paralar	853.535	1,5
Cevher, cüruf ve kül	158.168	79,1
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümenli maddeler; mineral mumlar	119.917	5,8
BAŞLICA İTHALAT ÜRÜNLERİ	Dünyadan İthal Edilen Değer 2019 (1000 ABD doları)	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümenli maddeler; mineral mumlar	687.590	95,7
Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler; bunların aksam ve parçaları	494.645	12,3
Elektrikli makine ve cihazlar ve bunların aksam ve parçaları; ses kaydetmeye ve kaydedilen sesi tekrar vermeye mahsus cihazlar; televizyon görüntü ve seslerinin kaydedilmesine ve kaydedilen görüntü ve sesin tekrar verilmesine mahsus cihazlar ve bunların aksam, parça ve aksesuarı	362.447	17,7

Kaynak: Trade Map veritabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

II.V. Ermenistan

Ermenistan, Birliğin Kırgızistan’dan sonraki en zayıf ekonomisi olup diğer geçiş ekonomileri gibi 1990’dan sonra serbest piyasa sistemine ve küresel ekonomik sisteme eklenmek için reformlar gerçekleştirmiştir. Bu reformlarla tarım ve sanayide özelleştirmeye gidilmiştir. AB ile kurulan ilişkiler çerçevesinde sosyo-ekonomik ve hukuki değişiklikler yapılmıştır. Ermenistan, Azerbaycan ile yaşadığı Dağlık Karabağ sorunu ve Türkiye sınırının kapalı olmasının etkisiyle ekonomik toparlanma aşamasına geçememiştir. Ülke, AB ile ilişkilerini geliştirme yolundaki girişimlerine karşın ekonomik ve askeri açıdan Rusya’ya bağımlıdır. Nitekim, Ermenistan Ulusal Meclis yetkililerinin ve diplomasi çevrelerinin askeri işbirliği, tarihsel bağlar ve Karabağ sorununu önceleyen bir bakış açısı ile AEB üyeliğini destekledikleri görülmektedir. Ülkenin AEB’ye üyeliğinde iktisadi faydadan ziyade Rusya’nın güvenlik şemsiyesinden yararlanma kaygısının etkili olduğu ileri sürülmektedir (Ter-Matevosyan, Drnoian, Mkrtyan, Yepremyan, 2017: 341–345).

Ermenistan AEB’ye üye olmadan önce AB ile ortaklık ve serbest ticaret anlaşması imzalama aşamasına gelmiş ancak enerji başta olmak üzere askeri ve siyasi açıdan Rusya’ya bağımlılığından dolayı bu anlaşmadan vazgeçerek AEB üyesi olmayı tercih etmiştir. Rusya, Avrasya bölgesindeki eski Sovyet cumhuriyetlerinin Batı ve diğer küresel güçler ile yakınlaşmalarının önünü kesmek için doğal gaz miktar ve fiyatlarını koz olarak kullanmaktadır. Ermenistan’ın belirgin bir iktisadi fayda elde etmesi güç gözükmesine karşın AEB’ye üye olmayı tercih etmesi Batı kamuoyunda Rusya’nın baskısı ve şantajı olarak değerlendirilmiştir (Ter-Matevosyan, Drnoian, Mkrtyan, Yepremyan, 2017: 343; Elbir, 2017).

Ermenistan’ın 2019 itibarıyla genel ekonomik görünümüne bakıldığında GSYH’sinin 13.673 milyar ABD doları ve KBG’si ise 4.680 ABD doları seviyesindedir (The World Bank, 2020). Ülke 2000-2008 döneminde yakaladığı istikrarlı büyüme ivmesini değişen küresel iktisadi konjonktür sonrasında yitirmiştir. Ermenistan’ın 2019 ihracatı 2.6 milyar ABD Dolar olup en fazla ihracat yapılan ülke Rusya’dır. Rusya’yı İsviçre, Bulgaristan, Çin ve Irak izlemektedir. İhraç edilen önemli ürünler ise cevher, kıymetli ve doğal taşlar, alkollü içkiler ve sirkedir. Ülkenin aynı yıl verilerine göre toplam ithalatı ise 5 milyar ABD doları olup ihracatta olduğu gibi ithalatta da birinci sırayı Rusya almaktadır. Rusya’yı Çin, İran, Türkiye ve Almanya takip etmektedir. İthal edilen ürünler ise mineral yakıtlar,

yağlar, makineler, mekanik cihazlar, elektrikli makinelerdir. Ermenistan'ın küresel ihracattaki konumu 132. sıra olup ihracat yoğunluğu ise 0.13'tür. İthalatta ise dünyada 135. sıradadır ve pazar yoğunluğu 0.12'dir (TradeMap, 2020). Ermenistan'ın toplam ihracatında Birlik üyesi ülkelerin payı %28,5'tur. Toplam ithalattan AEB üyelerinin aldığı pay ise %30,5 olarak hesaplanmıştır (Tablo 9). İhracatta ve ithalatta AEB payı olarak gözüken oranın aslında tamamına yakını Rusya'ya aittir. Buna ek olarak, Ermenistan'ın ihraç ettiği en önemli mal faslında AEB ülkelerinin payının %0 olması dikkat çekicidir. Bu durum, iktisadi entegrasyon yolunda gerek Ermenistan'ın gerekse AEB'nin alması gereken uzun bir yol bulunduğunun açık ifadesidir. Ülke ithalatında ise Birlik üyelerinin (aslında Rusya'nın) enerji ürünlerinde önemli ağırlığının bulunduğu görülmektedir (%74,5). Makine ve elektrikli cihazlar ithalatı içinde AEB payını yine Rusya'nın payı olarak okumak gerekecektir.

Tablo 9. Ermenistan'ın AEB Ülkeleri ile İthalat ve İhracatı (1000 ABD doları) (2019)

	Rusya	Belarus	Kazakistan	Kırgızistan	Toplam	Ermenistan'ın Toplam İthalatı ve İhracatı İçindeki Oranı (%)
İthalat	1.489.345	49.858	2.923	2.380	1.544.506	30.5
İhracat	719.719	17.816	5.397	3.152	746.084	28.5

Kaynak: Trade Map veri tabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

Tablo 10. Ermenistan'ın İthalat ve İhracat Ürünleri ile Değerleri (1000 ABD doları)

BAŞLICA İHRACAT ÜRÜNLERİ	Dünyaya İhraç Edilen Toplam Değer 2019	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Cevher, cüruf ve kül	665.129	0
Tabii veya kültür inciler, kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, kıymetli metallere kaplama metaller ve bunlardan mamul eşya; taklit mücevherci eşyası; metal paralar	414.707	28
Meşrubat, alkollü içkiler ve sirke	293.029	86
BAŞLICA İTHALAT ÜRÜNLERİ	İthal Edilen Değer 2019	AEB Ülkelerinin Payı (%)
Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler; bitümenli maddeler; mineral mumlar	765.465	74,5
Nükleer reaktörler, kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler; bunların aksam ve parçaları	489.693	14,5
Elektrikli makine ve cihazlar ve bunların aksam ve parçaları; ses kaydetmeye ve kaydedilen sesi tekrar vermeye mahsus cihazlar; televizyon görüntü ve seslerinin kaydedilmesine ve kaydedilen görüntü ve sesin tekrar verilmesine mahsus cihazlar ve bunların aksam, parça ve aksesuarı	372.066	15,3

Kaynak: Trade Map veri tabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

III. AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN GELECEK PERSPEKTİFİ

AEB'nin dünya ticaretindeki payı 2019'da %2,25 olarak gerçekleşmiştir⁷. Bu oran üyelerin küresel ekonomideki rollerinin dünya siyasetindeki rollerine kıyasla düşük olduğu biçiminde yorumlanabilir. AEB üyeleri arasında en fazla GSYH'ye sahip Rusya'nın GSYH'si, diğer AEB üyelerinin GSYH'lerinin toplamından 6,4 kat yüksektir. Rusya'yı Kazakistan, Belarus, Ermenistan ve Kırgızistan izlemektedir. Birlik üyesi ülkelerin 2019 GSYH'si yaklaşık 2 trilyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Dünya GSYH'sinin %3,2'sine karşılık gelen bu tutarın yaklaşık yüzde %85'i Rusya'ya aittir. 2019'da en yüksek KBG'ye 11.601 ABD doları ile Rusya sahip olurken, bu ülkeyi 9.139 ABD doları ile Kazakistan, 6.603 ABD doları ile Belarus, 4.527 ABD doları ile Ermenistan ve 1.292 ABD doları ile Kırgızistan takip etmektedir (The World Bank, 2020; EAEU, 2021).

2019'da toplam 423 milyar ABD doları ihracat ile Birliğin toplam ihracatının yaklaşık %80'ini Rusya karşılamıştır. Birlik üyesi ülkelerin ithalatına bakıldığında Rusya yine birinci sırada olup 244 milyar ABD doları ithalat gerçekleştirmiştir. Birliğin 2019 toplam ihracatı 519 milyar ABD doları ve toplam ithalatı ise 332 milyar ABD doları olmuştur. Bu verilere göre AEB, Rusya ve Kazakistan'ın performansından kaynaklanan bir dış ticaret fazlası vermektedir (Trade Map, 2020). AEB üyelerinin kendi aralarındaki ticaret ise oluşumun geleceği açısından pek iç açıcı değildir. Birliğin lokomotifi Rusya'nın bile diğer üyeler ile ticareti sınırlarına ulaşmış gözükmektedir. Rusya'nın, Kırgızistan dışındaki bütün ülkelere ihracatı, potansiyel ihracat değerlerinin üzerinde gerçekleşmektedir. Belarus ve Kazakistan'ın da Birliğin en büyük pazarı Rusya'ya ihracatları potansiyel ihracatı aşmıştır. Ermenistan ve Kırgızistan'ın diğer üyelere olan ihracatı potansiyel ihracatın altında kalsa da fırsat penceresinin yalnızca milyon dolarlar düzeyinde bulunduğunu belirtmek gerekmektedir⁸.

WB tarafından açıklanan İş Yapma Kolaylığı sıralamasına göre AEB üyesi ülkelerin bu bağlamda yol aldıkları söylenebilir. 2010'a kıyasla Kazakistan ve Rusya'nın dünya sıralamasında ciddi bir ilerleme kaydettiği, Ermenistan ile Kırgızistan'ın ise gerilediği görülmektedir (Tablo 11). Yabancı yatırımcılar için dolaysız sermaye yatırımlarını gerçekleştirirken birçok faktörün yanında iş yapma kolaylığı göstergeleri önem arz etmektedir. AEB ülkelerinde sermaye temerküzü zayıf olduğundan yeni yatırımlar için yabancı kaynaklara ihtiyaç duymaktadırlar (Kirkham, 2016: 122). Bununla birlikte Ermenistan ve Kırgızistan gibi ülkelerdeki düşük talep bu ülkeleri -yoğun altyapı inşası ihtiyacıyla- yabancı yatırımlar açısından cazip kılmamaktadır (The World Bank, 2018: 12). Listede gerileyen Kırgızistan ve Ermenistan başta olmak üzere üye devletlerin iş yapma ve yatırım ortamlarını iyileştirmeye yönelik reformlar gerçekleştirmeleri yabancı yatırımcıların ilgisini olumlu yönde etkileyecektir.

Tablo 11. AEB Üyesi Ülkeler İş Yapma Kolaylığı Sıralaması

	2010 (183 Ülke)	2015 (189 Ülke)	2020 (190 Ülke)
Ermenistan	43	45	47
Belarus	58	57	49
Kazakistan	63	77	25
Kırgızistan	41	102	80
Rusya	120	62	28

Kaynak: 2010 yılı sıralaması için The World Bank, 2009; 2015 yılı için The World Bank, 2014; 2020 için The World Bank, 2021 kullanılmıştır.

AEB üyesi ülkelerin ekonomik gelişmişlik düzeylerindeki farklılık Birliğin geleceği açısından önemli bir sorun teşkil etmektedir. Rusya, Birliğin GSYH'sinin %80'inden fazlasını oluştururken Belarus %3 gibi bir dilime sahiptir (Kirkham, 2016: 118). Bu eşitsizlik, Ermenistan ve Kırgızistan bir yana birliğin diğer iki önemli aktör Kazakistan ve Belarus'un Rusya ekonomisi karşısındaki asimetric durumunu gözler önüne sermektedir. AEB açısından bir başka sorun da entegrasyondan elde edilen

⁷ Trade Map veri tabanı kullanılarak hesaplanmıştır.

⁸ Buradaki değerlendirmeler için Trade Map ihracat potansiyeli verilerinden yararlanılmıştır. Potansiyel ihracat değeri ihracatı gerçekleştiren ülkenin üretim kapasitesi, hedef pazardaki talep koşulları ve ikisi arasındaki bağlantılar göz önüne alınarak hesaplanmaktadır. Potansiyel ihracat ülkelerin ne ihraç edebileceklerini, fiili ihracat ise ne ihraç ettiklerini ortaya koyan göstergedir (Decreux & Spies, 2016: 2).

kazançların eşitsiz dağılımından kaynaklanmaktadır. Örneğin, AEB'nin kuruluşunun ilk yıllarında ortak tarifeler Kazakistan'ın tarifelerinden çok daha yüksek Rus tarifeleriyle uyumlu hale getirilmiştir. Bu durum ise Gümrük Birliği'nin ilk uygulandığı dönemlerde Kazakistan'ın tarifelerini neredeyse iki katına çıkarmak durumunda kalmasına neden olmuştur (Kirkham, 2016: 119; Mostafa & Mahmood, 2018: 171). Birliğin işleyiş mekanizmasındaki bu ve benzeri aksaklıklara karşın ortak pazar yolundaki yol haritasından fazla sapılmadığı ileri sürülmektedir. Ancak, mal ve hizmetler alanında ortak pazar yaratılması yolunda istisnaya tabi ürünlerin azaltılması gerekmektedir (Vinokurov, 2017: 69).

Gerek Avrasya kimliğinin inşasının gerekse bu coğrafyadaki ekonomik entegrasyon arayışlarının başlangıç aşamasında olduğu söylenebilir. İyi bir politik liderlik ile desteklenen kurumsal dinamizme imza atıldığı takdirde AEB devletleri sanayileşme girişimlerini birleştirebilir, ulusötesi sektörel firmalar oluşturabilir ve ekonomiler arası tamamlayıcılıkları güçlendirebilirler (Kirkham, 2016: 125). AEB ülkeleri; ASEAN, AB ve OECD ile kıyaslandığında inovasyon, pazar büyüklüğü ve kurumlar vb. alanlarda rekabetçilik açısından dezavantajlıdır. Bu alanlarda ortak politikaların, regülasyonların yaşama geçirilmesi kritik önemdedir (The World Bank, 2018: 11).

SONUÇ

Soğuk Savaş'ın ardından Eski Sovyet Cumhuriyetleri kazandıkları bağımsızlıklarını pekiştirmek, ulusal güvenliklerini sağlamak, iktisadi problemlerini hafifletmek ve uluslararası politik-iktisadi sisteme eklenmek için bölgesel ve küresel aktörler ile işbirliği gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bu doğrultuda Avrasya coğrafyası devletler arası işbirliği ve entegrasyon arayışlarına sahne olmaktadır. Rusya ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından yitirdiği güç ve itibarı yeniden kazanmak, Batı ülkelerinin jeostratejik hamlelerine karşılık vermek için Avrasya coğrafyasındaki etkisini artırma girişimlerinde bulunmaktadır. AEB, isminin yarattığı çağrışıma karşın jeostratejik kaygıların öne çıktığı bir örgüt izlenimi vermektedir.

AEB oldukça yeni bir oluşumdur ve geleceğine ilişkin tartışmalar devam etmektedir. Rusya tarafından domine edilen örgütün güçlü bir uluslararası iktisadi entegrasyon hareketi haline dönüşmesi yakın vadede mümkün görünmemektedir. Üye ülkeler arasında temel makro ekonomik göstergeler ve dış ticaret performansı bakımından ciddi farklar söz konusudur. Üye ülkeler arasındaki coğrafi kopukluk karşılıklı ticari faaliyetlerin sınırlı seviyede kalmasına neden olmaktadır. Rusya'nın doğal kaynak bağımlısı kırılğan ekonomisi ile Birliğin lokomotif olma misyonunu ne ölçüde yerine getirebileceği soru işaretidir. Ayrıca dış ticari ilişkilerinde ilk sıralarda AEB üyesi olmayan ülkelerin yer alması entegrasyon sürecini olumsuz etkilemektedir.

AEB üyesi ülkelerin nüfus, ekonomik büyüklük, politik güç açısından birbirlerinden farklı olmaları, Rusya'nın baskın konumu Birliğe bir pakt görünümü vermektedir. Özellikle Kırgızistan ve Ermenistan'ın düşük ekonomik performanslarına ve sığ iç pazarlarına karşın Birliğe dahil olmaları, Rusya'nın jeopolitik ve jeostratejik çıkarlarının ekonomik amaçlarından daha önce geldiği izlenimini uyandırmaktadır. Rusya'nın asıl amacının yumuşak güç kullanarak eski Sovyet coğrafyasında hegemonyasını devam ettirmek olduğu söylenebilir.

Ermenistan'ın bölgesel gerilimleri başta olmak üzere üyeler ve olası üye ülkeler arasındaki tarihsel sorunların varlığı genişleme vizyonunu olumsuz etkilemektedir. Buna ek olarak, Birlik üyesi ülkelerin Çin ile ekonomik anlaşmalar imzalamaları ve Kuşak ve Yol Girişimi'nin yarattığı fırsatlardan yararlanmak istemeleri dikkate değerdir. Çin ve İran gibi bölgedeki diğer güçlü aktörlerin Birliğe dahil olmaları veya stratejik işbirliğini güçlendirmeleri halinde AEB'nin güçlü bir entegrasyon girişimi olarak varlığını sürdürmesi mümkündür⁹. Çok yeni sayılabilecek bu ekonomik entegrasyon hareketinin geleceği değişen bölgesel/uluslararası konjoktüre, üye devletlerin kurumsallıktan, çok seslilikten uzak siyasal sistemlerindeki dalgalanmalara göre şekillenecektir.

⁹ Brzezinski Çin, Rusya ve İran'ın oluşturacağı "hegemonya karşıtı" koalisyonun ABD için en tehlikeli senaryo olduğuna işaret etmektedir (2010,83).

KAYNAKÇA

- Ağır, O., & Ağır, Ö. (2017). Avrupa Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği kuruluş süreçlerinin karşılaştırılması. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 103–128.
- Aksoy, N. (2017). Belarus yabancı yatırım mevzuatı çerçevesinde Türk kobilerinin Belarus serbest ekonomik bölgelerinden yararlanma imkanları. *Avrasya Etüdüleri*, 51(1), 177– 213.
- Avcu, S.A. (2014). Avrasya Gümrük Birliği ve Kırgızistan: Avantajları ve dezavantajları. *Avrasya Etüdüleri*, 45(1), 269– 297.
- Balassa, B. A. (1961). *The theory of economic integration*. California: R.D. Irwin.
- BP (2020). Statistical review of world energy 2020. London: BP.
- Brzezinski, Z. (2010). *Büyük satranç tahtası: Amerika'nın küresel üstünlüğü ve bunun jeostratejik gereklilikleri*. İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Cohn, T. H. (2000). *Global political economy theory and practice*. New York: Pearson Education.
- Decreux, Y., & Spies, J. (2016). Export Potential Assessments. Geneva: ITC.
- Duran, H., & Yılmaz, K. K. (2020). Özbekistan'da Avrasya Ekonomik Birliği tartışmaları. *Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi*, 5(9), 35– 48.
- EAEU (2014). Treaty on the Eurasian Economic Union. Retrieved 17 June 2021 from <http://www.eaeunion.org/?lang=en#info>
- EAEU (2021). *About the union*. Retrieved from <http://www.eaeunion.org/?lang=en#about>.
- EEC (2020). *About the Eurasian Economic Commission*. Retrieved from: <http://www.eurasiancommission.org/en/Pages/about.aspx>.
- Elbir, H. Z. (2017). Ermenistan'ın denge siyaseti. *AVİM*, Erişim adresi: <https://avim.org.tr/tr/Yorum/ERMENISTAN-IN-DENGE-SIYASETI>.
- Fukuyama, F. (1989). The end of history. *The National Interest*, Summer, 1–18.
- Gazigil, O. (2012). *Avrasya bölgesinde Rusya öncülüğünde kurulan uluslararası örgütler*. Yurtdışı Türkler ve Akrabalar Toplulukları Başkanlığı Uzmanlık Tezi, Ankara.
- İsmayıl, E. (2016). Rusya'nın Avrasya Birliği politikası. *Avrasya Etüdüleri*, 49(1), 125–151.
- İşcan, İ. H., & Hatipoğlu, Y. Z. (2011). Rusya'da serbest piyasa ekonomisine geçiş süreci ve 2008 küresel krizi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 61(1), 177–237.
- İşyar, Ö. G. (2018). *Avrasya ve Avrasyacılık*. Bursa: Dora Yayınları.
- Kassenova, N. (2012). *Kazakhstan and Eurasian economic integration: Quick start, mixed results and uncertain future*. Paris: IFRI.
- Kirkham, K. (2016). The formation of the Eurasian Economic Union: How successful is the Russian regional hegemony? *Journal of Eurasian Studies*, 7, 111–128.
- Mammadov, R. (2020). Belarus's role in East European energy geopolitics. *The Jamestown Foundation*, Jan 31.
- Merdić, A., & Mahmutović, H. (2017). Some theoretical aspects of economic integration. *Human Journal for Interdisciplinary Studies*, 7(2), 97–105. doi:10.21554/hrr.091711.
- Mostafa, G., & Mahmood, M. (2018). Eurasian Economic Union: Evolution, challenges and possible future directions. *Journal of Eurasian Studies*, 9, 163–172.
- Murrell, P. (1993). What is shock therapy? What did it do in Poland and Russia?. *Post-Soviet Affairs*, 9(2), 111–140.
- OECD (2017). *OECD investment policy reviews: Kazakhstan 2017*. Paris: OECD.
- Omonkulov, O. (2018). Orta Asya ülkelerinin Avrasya Ekonomik Birliği projesine yaklaşımı. *Uluslararası X. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi Bildiriler Kitabı İçinde (s.505– 550)*, Bursa.
- Pashalieva, M., & Kahrıman, H. (2016). Bir geçiş ekonomisi olarak Kırgızistan'da doğrudan yabancı yatırımlar ve Orta Asya ülkeleri ile kıyaslanması. *Yönetim ve Ekonomi*, 23(1), 163–188.
- Peck, A. (2002). Industrial privatization in Kazakhstan: The results of government sales of the principal enterprises to foreign investors. *Russian & East European Finance and Trade*, 38(1), 31–58.
- Pirimbayev, C., & Ganiyev, C. (2010). Avrasya Ekonomik Topluluğu: Bir iktisadi işbirliği alternatifi. *International Conference on Eurasian Economies (s. 82– 85)*, İstanbul.

- Pomfret, R. (2005). Kazakhstan's economy since independence: Does the oil boom offer a second chance for sustainable development? *Europe-Asia Studies*, 57(6), 859–876.
- Raikhan, S. (2013). Eurasian idea of N.A. Nazarbayev as the basis of modern integration. *Social and Behavioral Sciences*, 89, 377–386.
- Satke, R. (2014). Russia tightens hold on Kyrgyzstan, *NikkeiAsia*. Retrieved from <https://asia.nikkei.com/Economy/Russia-tightens-hold-on-Kyrgyzstan>.
- Satke, R. (2015). Kyrgyzstan and the Eurasian Economic Union: The view from Bishkek. *The European Council on Foreign Relations*. Retrieved from http://www.ecfr.eu/article/commentary_kyrgyzstan_and_the_eurasian_union_the_view_from_bis3022.
- Ter-Matevosyan, V., Drnoian, A., Mkrtchyan, N., & Yepremyan, T. (2017). Armenia in the Eurasian Economic Union: Reasons for joining and its consequences. *Eurasian Geography and Economics*, 58(3), 340–360.
- The World Bank (2009). *Doing business 2010: Reforming through difficult times*. Washington DC: The World Bank.
- The World Bank (2014). *Doing business 2015: Going beyond efficiency*. Washington DC: The World Bank.
- The World Bank (2018). *The EAEU 2025 digital agenda: Prospects and recommendations*. Washington DC: The World Bank.
- The World Bank (2020). *Database*. Retrieved 18 October 2020 from <https://data.worldbank.org/>.
- The World Bank (2021) *Doing business database*. Retrieved 10 January 2021 from <https://www.doingbusiness.org/en/rankings>.
- Trade Map (2020). *Database*. Retrieved 15 January 2021 from <https://www.trademap.org/Index.aspx>.
- Tüysüzoğlu, G. (2019). Avrasya'da bir güvenlik topluluğu inşası girişimi: Avrasya Ekonomik Birliği. *Karadeniz Araştırmaları*, 16(62), 239–259.
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2020). *World investment report 2020*. Geneva: UN.
- United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). (2021). *UNCTAD Stat database*. Retrieved 19 June 2021 from <https://unctadstat.unctad.org/wds/tableViewer/tableView.aspx>
- United Nations Development Programme (UNDP). (2015). *Towards human resilience: Sustaining MDG progress in an age of economic uncertainty*. New York: UNDP.
- Vinokurov, E. (2017). Eurasian Economic Union: Current state and preliminary results. *Russian Journal of Economics*, 3, 54–70.
- Wallace, W. (1999). Europe after the Cold War: Interstate order or Post-Sovereign regional system?. *Review of International Studies*, 25, 201–223.
- Williamson, J. (1990). What Washington means by policy reform. In J. Williamson (Ed.), *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* (pp. 5–38). Washington DC: Institute for International Economics.
- Yılmaz, S. (2016). *Kazakistan'ın Türkiye politikası: İç yapı, söylem, dış politika ve lider etkeni*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Yılmaz, S. (2017). The Eurasian Economic Union and Turkey: New aspirations in a globalized World. Ö. Tüfekçi ve ark. (Eds.) *Eurasian Politics and Society: Issues and Challenges* içinde, (s. 177–187). UK: Cambridge Scholar Publishing.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : 1. yazarın katkı oranı: %50, 2. yazarın katkı oranı: %50

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

DYNAMIC NETWORK CONNECTEDNESS OF BRICS EQUITY MARKETS DURING THE COVID-19 ERA*

Onur POLAT¹

Abstract

This study examines the return and volatility network connectedness of BRICS and Turkey equity markets between January 2019 and March 2021 by utilizing the time varying parameter-VAR (TVP-VAR) based frequency connectedness approach of Barunik and Ellington (2020). In this context, we estimate short-, medium-, and long-term return and volatility network connectedness of BRICS and Turkey equity markets during an episode that covers the recent COVID-19 pandemic. Furthermore, the study focuses on the network structures of frequency return/volatility connectedness at a tranquil time (March 11, 2019) and at a turmoil time (March 11, 2020) to compare the magnitude of pairwise spillovers. Both dynamic total overall return and volatility connectedness indexes markedly surged aftermath the COVID-19 outbreak, and accordingly indicate the significant impact of the COVID-19 on the BRICS and Turkey equity markets connectedness. Network structures of dynamic return and volatility connectedness indicate remarkably amplified pairwise spillovers on March 11, 2020.

Keywords : Dynamic networks, TVP-VAR, Pairwise spillovers, Financial connectedness.

Jel Classification : C10, C40, C58.

*This paper is a revised and expanded version of a paper entitled “Dynamic Frequency Connectedness of BRICS Stock Markets Nexus COVID-19: A TVP-VAR Frequency Connectedness Approach” presented at FSCONGRESS-2021, Virtual Mode, 7–8 May 2021.

¹ Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İ.İ.B.F., Maliye, onur.polat@bilecik@edu.tr, ORCID: 0000-0002-7170-4254

BRICS HİSSE SENEDİ PİYASALARININ COVID-19 DÖNEMİ DİNAMİK AĞ BAĞLANTILILIĞI

Öz

Bu çalışma, BRICS ülkeleri ve Türkiye hisse senedi piyasaları arasındaki getiri ve oynaklık ağ bağlantılılıklarını, Barunik ve Ellington'un (2020) zamanla değişen parametrelili-VAR (TVP-VAR) tabanlı frekans bağlantılılığı yaklaşımını kullanarak Ocak 2019 ve Mart 2021 döneminde incelemektedir. Bu bağlamda, COVID-19 küresel salgınını kapsayan bir dönemde BRICS ülkeleri ve Türkiye hisse senedi piyasaları arasındaki kısa, orta ve uzun vadeli getiri ve oynaklık ağ bağlantılılıkları tahmin edilmektedir. Ek olarak, çalışma ikili yayımların büyüklüğünü karşılaştırmak için piyasaların sakin olduğu (11 Mart 2019) ve çalkantılı olduğu (11 Mart 2020) iki farklı zamanda frekans getiri/oynaklık bağlantılılıklarının ağ yapılarını incelemektedir. Dinamik toplam getiri ve oynaklık bağlantılılıkları, COVID-19 küresel salgınının ortaya çıkmasından hemen sonra önemli ölçüde yükselmekte ve dolayısıyla COVID-19'un BRICS ülkeleri ve Türkiye hisse senedi piyasaları bağlantılılığı üzerindeki önemli etkisini göstermektedir. Dinamik getiri ve oynaklık ağ bağlantılılıkları, 11 Mart 2020'de önemli seviyede yükselen ikili yayımlara işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler : Dinamik ağlar, TVP-VAR, İkili taşmalar, Finansal bağlantılılık.

Jel Sınıflandırması : C10, C40, C58.

INTRODUCTION

The financialization era has been accompanied by deep and prolonged financial/geopolitical imbalances. Despite these upheavals sorely hit the world economic system, it has recovered from them eventually and has kept its continued expanding trend. Among these economic downturns, the 2008 global financial crisis is the most severe since the 1929 great depression, and the real global GDP contracted by 1.3 percentage in 2009 (Chandy et al., 2009). The global economy has witnessed several turmoils in the post-GFC epoch, yet the recent COVID-19 pandemic has grievously affected economic activity.

The novel coronavirus first emerged in the Chinese municipality, Wuhan, in late 2019 and rapidly spread to the rest of the world. As of April 3, 2021, the total number of COVID-19 cases has surpassed 130 million, and the number of deaths is close to 3 million. Despite launching vaccination in early 2020, the number of identified cases persists in its geometric increasing trend, particularly in the low and medium-income countries.

The COVID-19 pandemic stemmed from one of the BRICS (Brazil, Russia, India, China, and South Africa) country, and has severely hit the BRICS and other emerging economies. Brazil, India, and Russia rank 2nd, 3rd, and 5th countries with regards to total confirmed cases (12.7 million, 12.3 million, and 4.5 million as of April 3, 2021, respectively)², and accordingly, the pandemic has devastating impacts on BRICS economies as well as on other emerging economies. The novel coronavirus pandemic has had devastating effects on emerging stock markets (Salisu et al., 2020; Topcu and Gulal, 2020).

As extensively examined by scholars, connectedness between financial assets prone to intensify around financial/geopolitical bursts (Barigozzi et al., 2020; Fernández-Rodríguez & Sosvilla-Rivero, 2020; Lee & Lee, 2020; Polat, 2020). The COVID-19 pandemic sets an example for such a geopolitical turmoil and connectedness between financial markets has dramatically soared following the pandemic (Bissoondoyal-Bheenick et al., 2020; Bouri et al., 2020; So et al., 2020). Departing from this phenomenon, we aim to analyze return and volatility connectedness networks for selected emerging economies which have been severely hit by the COVID-19 pandemic. Our main hypothesis is that the COVID-19 pandemic conducted to a significant surge in both return and volatility connectedness among emerging stock markets.

² See <https://covid19.who.int/>.

Given the monumental impact of the COVID-19 pandemic on BRICS stock markets, this study examines return and volatility connectedness for equity markets of BRICS countries. To this end, we utilize the TVP-VAR frequency connectedness approach of Barunik & Ellington (2020). By doing so, we compute the short-, medium-, and long-term dynamic return and volatility connectedness for BRICS countries on January 7, 2019, and March 3, 2021.

Our contributions to the extant literature are three folds. First, we compute dynamic return and volatility connectedness between BRICS countries during the COVID-19 pandemic by implementing a novel methodology. Second, we estimate the short-, medium-, and long-term dynamic network connectedness by implementing a locally stationary TVP-VAR relying on Quasi-Bayesian Local Likelihood (QBLL) methods. Third, we analyze return and volatility network connectedness of pairwise spillovers between BRICS countries that evolve over time. To our knowledge, this is the first study to examine the frequency network structures of return and volatility connectedness of emerging stock markets and the COVID-19 pandemic's impact on them.

The remainder of the study is structured as follows: Section 2 provides a brief literature review on the network structure of financial connectedness. Section 3 delineates the methodology and the data of the work. Section 4 discusses empirical results the study. Section 5 draws main findings of the work and concludes it.

I. LITERATURE REVIEW

Global financial markets are tightly connected through a variety of channels, which conduces rapid and excessive risk spillovers between them particularly during financial burst episodes (Cheung et al., 2010; Hesse & Frank, 2010; De Bruyckere et al., 2013; Yang and Zhou, 2013; Wang et al., 2016; Wen et al., 2019; Su, 2020). Strong interdependence between financial variables motivates a strand of literature examining the network structure of connectedness and its propagation mechanisms into finance and economics.

It is worth noticing that network theory is a relatively new concept for finance and economics fields and was originally based on the graph theory. A pioneering study, Erdős & Rényi (1959) theoretically analyzed an early version of network models, known as network graphs. In this simple version of the network model, any two nodes are linked with an independent and identical probability, denoted by the Erdős-Rényi probability. One of the earliest studies in finance, Eboli (2004) utilized the theory of network flows to analyze the network structure of defaults in the financial system. The author used a financial network in which banks (nodes) are linked in regards to their losses are propagated via a sink channel. Likewise, D'Errico et al. (2009) analyzed the shareholding network in Italian stock market by using betweenness and flow betweenness centrality measures. Along similar lines, Nier et al. (2010) constructed a network system that consists of a number of banks linked by interbank connections. In a similar vein, Saltoglu & Yenilmez (2010) developed a network model to understand the dynamics of the GFC and utilized various network measures such as links, interconnectivity and reciprocity.

It should be noted that scholars have employed different connectivity measures to link nodes in a network model, yet a comprehensive study developed the population connectedness based on estimating forecast error variance shares of a VAR model (Diebold & Yilmaz, 2014). The authors then computed static and dynamic (rolling) network volatility connectedness of 13 US financial institutions between May 1999, and April 2010. This groundbreaking approach has received overwhelming interest from scholars, and studies have estimated network connectedness among various markets. In this vein, Diebold et al. (2017) computed network volatility connectedness between 19 commodity price indexes. Similarly, Mensi et al. (2018) constructed a network of volatility spillovers between GIPSI stock markets from January 2, 2002, and May 4, 2016. Demirer et al. (2018) estimated VAR-LASSO-based

high-dimensional network linkages between 150 banks by utilizing the population connectedness approach in 2003-2014. Likewise, Kang et al. (2019) constructed dynamic network connectedness between economic policy uncertainty (EPU) indexes of G-7 countries, China, and the EU from 1997 to 2016. More recently, Antonakakis et al. (2020) enhance the population connectedness approach by using the time-varying parameter vector autoregressive (TVP-VAR) model and estimated network return connectedness of four monthly exchange rates. Notice that the network linkages not only exhibit temporary dependence, but they also display different frequency characteristics. In this context, Barunik & Ellington (2020) introduced frequency-dependent network model based on a locally stationary TVP-VAR model using QBLM methods. This novel methodology renders it possible to integrate prior shrinkage and to compute uncertainty from the posterior distribution of the network. This methodology is superior to conventional works that allows only point estimations relied on bootstrapping for confidence intervals and computationally inefficient. The authors constructed short-, medium-, and long-term volatility network connectedness for 496 stocks from New York Stock Exchange (NYSE) between July 5, 2005, and August 31, 2018.

II. DATA AND METHODOLOGY

II.I. Data

We use stock market indexes for BRICS countries namely, IBOVESPA (USD-REAL), IMOEX (USD-RUB), S&P BSE SENSEX (USD-RUP), Shanghai Composite Index (USD-YUAN), FTSE South Africa (USD-ZAR), and BIST (USD-TRY) between January 4, 2019, and March 3, 2021. We collected data from the investing.com database³.

II.II. Methodology

Barunik & Ellington (2020) build a network dynamic using spectral representation of time varying variance decomposition matrices. In doing so, they capture the impact of a transitory and permanent shocks from variable i to future variance of variable j and specify a dynamic adjacency matrix, which consists of the all information regarding the network.

Define the following N -variate time series $(Y_{t,T})_{1 \leq t \leq T, T \in N}$ with elements of $Y_{t,T} = (Y_{t,T}^1, \dots, Y_{t,T}^N)^T$. Herein, t corresponds to the time index, T is an additional index representing the “sharpness of the local approximation of the time series $(Y_{t,T})_{1 \leq t \leq T, T \in N}$ by a stationary one” (Barunik and Ellington, 2020:7).

We posit that $(Y_{t,T})_{1 \leq t \leq T, T \in N}$ follow a locally stationary TVP-VAR of lag order of q :

$$Y_{t,T} = \phi_1(t/T)Y_{t-1,T} + \dots + \phi_q(t/T)Y_{t-q,T} + \varepsilon_{t,T} \quad (1)$$

where,

$$\varepsilon_{t,T} = \Sigma^{-\frac{1}{2}}(t/T)\xi_{t,T} \text{ with } \xi_{t,T} \sim NID(0, I_M), \text{ and } \phi(t/T) = (\phi_1(t/T), \dots, \phi_q(t/T))^T$$

are time-varying autoregressive coefficients. In a neighborhood of fixed time $v_0 = t_0/T$, the process $Y_{t,T}$ is approximated by a stationary process $\tilde{Y}_t(v_0)$ as:

$$\tilde{Y}_t(v_0) = \phi_1(t_0)\tilde{Y}_{t-1}(v_0) + \dots + \phi_q(t_0)\tilde{Y}_{t-q}(v_0) + \varepsilon_t \quad (2)$$

³ See <https://www.investing.com/indexes/>.

$t \in Z$ and satisfies $|Y_{t,T} - \tilde{Y}_t(t_0)| = O_q(|t/T - v_0| + 1/T)$. Thence, the time-varying $VMA(\infty)$ representation of the process can be given as:

$$Y_{t,T} = \sum_{h=-\infty}^{\infty} \Psi_{t,T}(h) \varepsilon_{t-h} \quad (3)$$

where $\Psi_{t,T} \approx \phi(t/T, h)$ is a stochastic process with $\sup_l \|\Psi_t - \Psi_l\|^2$ for $1 \leq h \leq t$ as $t \rightarrow \infty$. The spectral density of $Y_{t,T}$ at frequency w is introduced as:

$$S_Y(v, w) = \sum_{h=-\infty}^{\infty} E \left[\tilde{Y}_{t+h}(v) \tilde{Y}_t^T(v) \right] e^{-iwh} = \{\Psi(v)e^{-iw}\} \Sigma(v) \{\Psi(v)e^{+iw}\}^T \quad (4)$$

Assume that $Y_{t,T}$ is weakly locally stationary process with $\sigma_{kk}^{-1} \sum_{h=0}^{\infty} \left| [\Psi(v)e^{-iw}\Sigma(v)]_{j,k} \right|^2 < \infty, \forall j, k$. “Then, the time-frequency variance decompositions of the j th variable at a rescaled time $v = t_0/T$ due to shock in k th variable on the frequency band $d = (a, b): a, b \in (-\pi, \pi), a < b$ form a dynamic adjacency matrix” (Barunik & Ellington, 2020: 8) as:

$$[\theta(v, d)]_{j,k} = \frac{\sigma_{kk}^{-1} \int_a^b \left| [\Psi(v)e^{-iw}\Sigma(v)]_{j,k} \right|^2 dw}{\int_{-\pi}^{\pi} [\{\Psi(v)e^{-iw}\}\Sigma(v)\{\Psi(v)e^{-iw}\}^T]_{j,j} dw} \quad (5)$$

Barunik and Ellington (2020) define local network connectedness as:

$$C(v, d) = 100 \times \sum_{\substack{j,k=1 \\ j \neq k}}^N [\tilde{\theta}(v, d)]_{j,k} / \sum_{\substack{j,k=1 \\ j \neq k}}^N [\tilde{\theta}(v)]_{j,k} \quad (6)$$

The local directional connectedness (FROM connectedness) that gauges how much of each indicator's j variance owing to shocks in other indicators $k \neq j$ is introduced as:

$$C_{j \leftarrow}(v, d) = 100 \times \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq j}}^N [\tilde{\theta}(v, d)]_{j,k} / \sum_{j,k=1}^N [\tilde{\theta}(v)]_{j,k} \quad (7)$$

Similarly, the contribution of j to variances in other indicators is calculated as:

$$C_{j \rightarrow}(v, d) = 100 \times \sum_{\substack{k=1 \\ k \neq j}}^N [\tilde{\theta}(v, d)]_{k,j} / \sum_{k,j=1}^N [\tilde{\theta}(v)]_{k,j} \quad (8)$$

III. EMPIRICAL FINDINGS

Figure 1 exhibits movements of stock market indexes for BRICS countries and Turkey between January 4, 2019 and March 3, 2021.

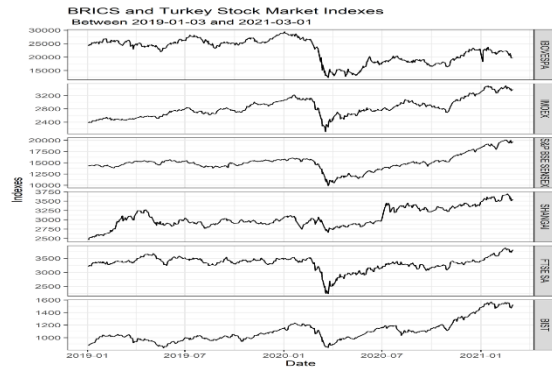

Figure 1. BRICS Stock Market Indexes in January 4, 2019 and March 3, 2021

As Figure 1 indicates that BRICS and Turkey stock market indexes dramatically between the first quarter of 2020 and late March 2020 due to the COVID-19 pandemic, and have exhibited an increasing trend, thenceforth. On the other hand, the COVID-19 pandemic has limited effect on the equity market of China as compared to other countries.

III.I. Dynamic Return and Volatility Networks for BRICS Stock Markets

In this sub-section, we estimate network return and volatility connectedness for BRICS and Turkey equity market indexes by utilizing the methodology of Barunik & Ellington (2020). Figure 2 exhibits total dynamic network return connectedness for BRICS and Turkey equity market indexes with median and 2.5% and 97.5% quantiles⁴.

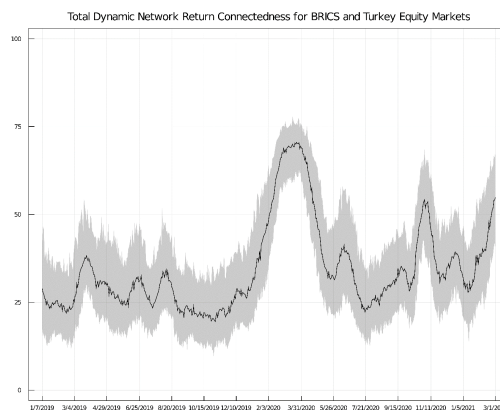

Figure 2. Total Dynamic Network Return Connectedness for BRICS and Turkey Stock Markets

The total dynamic network return connectedness index oscillates between 19% and 71% over the study period. The overall dynamic connectedness peaks on March 23, 2020 (70.54%), which is shortly

⁴ We choose the optimal order of the VAR as 1 by the Akaike Information Criterion (AIC) and the Bayesian Information Criterion (BIC). We run Julia 1.5.3 program and use packages available at <https://github.com/barunik/DynamicNets.jl>.

after the official announcement of the COVID-19 pandemic by the World Health Organization (WHO), and reaches its trough on November 04, 2019 (19.48%). The index has surged starting from January 2021, and surpassed 50%. As well evidenced in the related literature, the connectedness between financial assets prone to soar around financial/geopolitical bursts (Diebold and Yilmaz, 2014; Ahmad et al, 2018; Gong et al., 2019; Lin and Chen, 2021).

Next, we compute short-, medium-, and long-term⁵ dynamic network return connectedness for BRICS and Turkey equity markets and depict them in Figure 3.

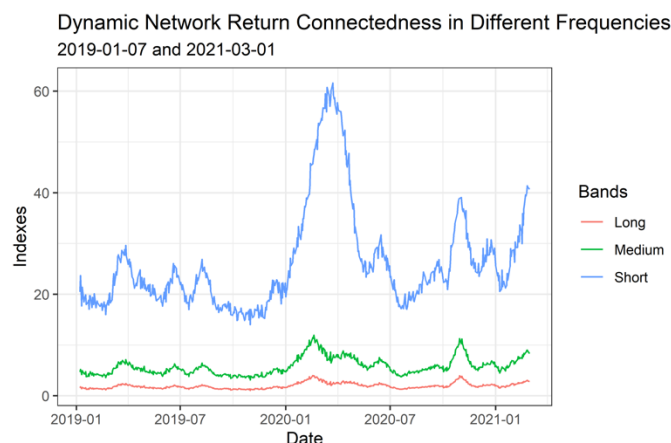

Figure 3. Short-, Medium-, Long Term Dynamic Network Return Connectedness for BRICS and Turkey Stock Markets

As Figure 3 plainly depicts that the medium-, and long-term dynamic network return connectedness exhibit similar patterns, whereas the short-term return connectedness dispartates from them particularly during the first quarter of 2020. The short-term return connectedness peaks on March 23, 2020 with 61.63%, whereas the medium-, and long-term return connectedness hit their apexes on February 19, 2020, and on February 17, 2020 with 11.9%, and 3.99%, respectively. Accordingly, sharing a common feature, all series peak aftermath the outbreak of the COVID-19 pandemic. This finding underlines the significant impact of the COVID-19 pandemic on the BRICS and Turkey equity markets return connectedness.

In the next step, we estimate dynamic network volatility⁶ connectedness for BRICS equity market indexes with median and 2.5% and 97.5% quantiles⁷.

⁵ Short-, medium-, and long-term connectedness approximately reflects to 1-5 days (up to one week), 5-20 days (week up to month), and 20 + days (more than month), respectively.

⁶ We estimate historical volatilities by implementing *GARCH(1,1)* model with the smallest AIC and BIC.

⁷ We select the optimal *VAR* order as 5 by the AIC and BIC.

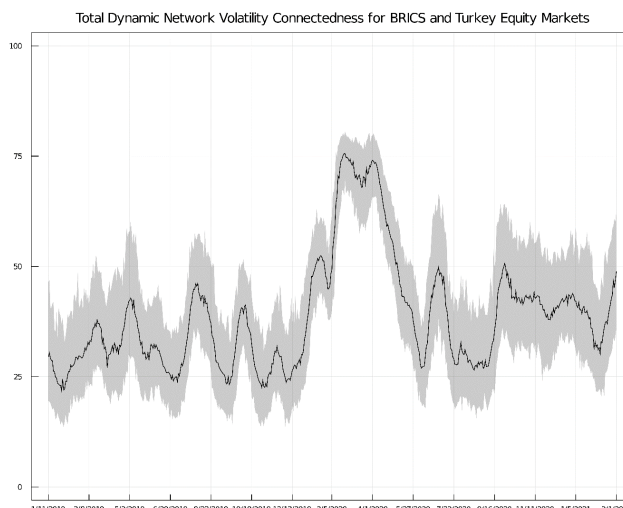

Figure 4. Total Dynamic Network Volatility Connectedness for BRICS and Turkey Stock Markets

Overall dynamic volatility connectedness for BRICS and Turkey equity markets fluctuates between 21% and 76% over the study period and peaks on February 24, 2020 (75.55%). Similar to the total dynamic return connectedness, the index has slightly surged in the recent period.

Next, we estimate short-, medium-, and long-term dynamic network volatility connectedness for BRICS and Turkey equity markets and depict them in Figure 5.

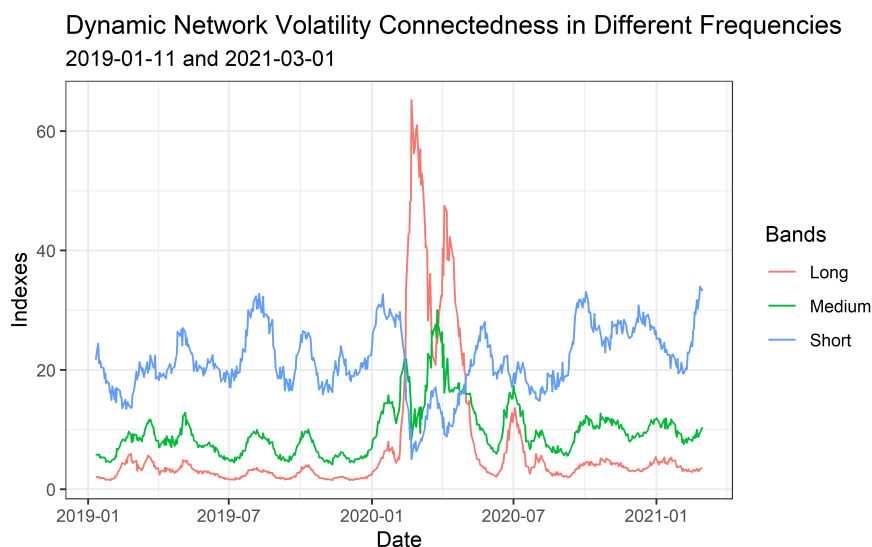

Figure 5. Network Short-, Medium-, Long Term Dynamic Network Volatility Connectedness for BRICS Stock Markets

As presented in Figure 5, long-, and medium-term dynamic network volatility connectedness display similar patterns except for the first quarter 2020, in which the COVID-19 pandemic soarily hit the global financial markets. This finding also highlights that the long-term volatility connectedness during turmoil times are stronger than the short-term connectedness and consistent with the findings in Barunik and Ellington (2020).

III.II. Dynamic Network Connectedness Analysis

In this sub-section, we focus on the network structures over the short-term and long-term by using the adjacency matrix. Since a vast amount of connectedness stemmed in the short-term for network return connectedness, we concentrate on the short-term network return connectedness for BRICS equity markets. To focus on the impact of the COVID-19 pandemic on equity connectedness, we estimate short-term connectedness at a tranquil time (March 11, 2019) and, amid the COVID-19 pandemic (March 11, 2020). Figure 6 shows short-term network return connectedness for these two-time points. In the network analysis, the size of each node reflects the amount of total TO spillovers from that node.

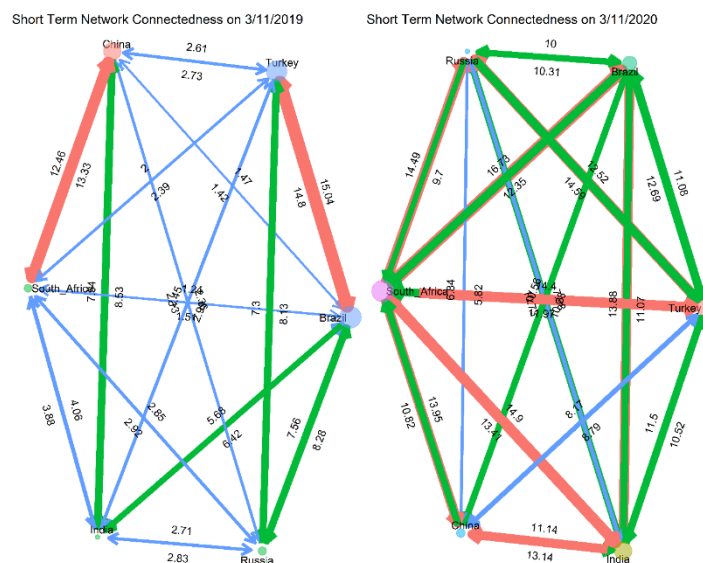

Figure 6: Short-Term Network Structure of BRICS and Turkey Equity Markets Return Connectedness

The short-term network return connectedness on March 11, 2019 indicates that Brazil and Turkey catalyst the largest amount of total TO spillovers with 32.4% and 31.2%, respectively, and India spreads the lowest amount of total TO spillovers with 22.6%. Brazil and Turkey pair has the strongest connectedness which is in line with the findings of Taşdemir and Yalama (2014). China and South Africa are strongly interconnected with 12.4% and 13.3% directional connectedness. Brazil and China pair has the weakest connectedness.

On March 11, 2020, which coincides with the COVID-19 announcement of the WHO, South Africa and India catalyst the largest amount of total TO spillovers with 74.4% and 62.6%, whilst Russia disperses the lowest amount of total TO spillover (46%). With the COVID-19 outbreak, the pairwise spillovers remarkably amplified on March 11, 2020. South Africa-India, South Africa-Turkey, and China-India pairs have the strongest connectedness. Contrariwise, the China-Russia pair has the weakest interdependence.

We estimate long-term network volatility connectedness since long-term connectedness is more intensified than short-, and medium-term connectedness particularly during the first quarter of 2020 due to the COVID-19 pandemic. Figure 7 presents long-term network volatility connectedness on March 11, 2019, and on March 11, 2020, respectively.

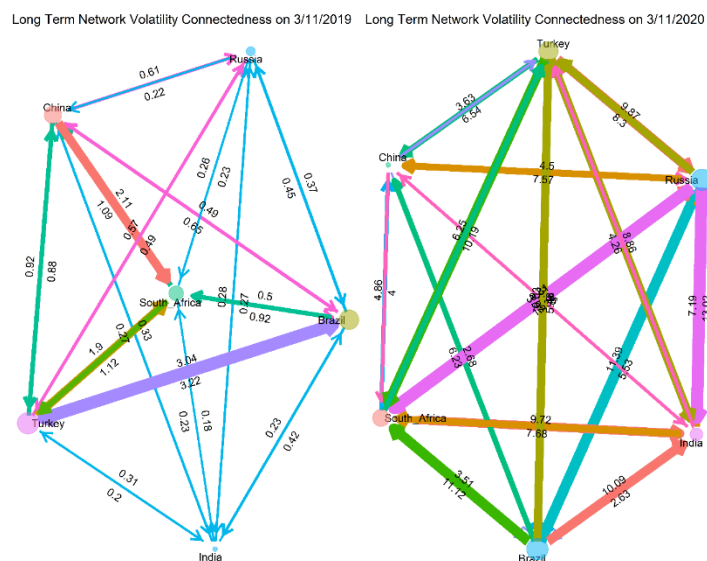

Figure 7. Long-Term Network Structure of BRICS Equity Markets Volatility Connectedness

Long-term network volatility connectedness perceptibly indicates that the volatility interconnectedness of BRICS and Turkey equity markets dramatically amplified owing to the COVID-19 pandemic. On March 11, 2019, Turkey and Brazil transmit the highest total TO spillovers (6.7%, and 5.6%, respectively). On the contrary, India propagates the lowest total TO spillovers (1.2%). The Turkey-Brazil pair has the strongest connectedness, whilst the Russia-South Africa pair has the weakest interconnectedness.

With the official announcement of the COVID-19 pandemic, Brazil and Russia catalyst the largest total TO spillovers (47.8%, and 47.7%, respectively), and followed by Turkey (40%), South Africa (34.1%), India (25.6%), and China (18.7%). The Russia-South Africa (13.3%), Russia-India (13.02%) pairs have the strongest interdependencies, whereas the India-Brazil pair (2.62%) has the weakest connectedness.

CONCLUSION

The world economy witnessed one of the deepest and drastic turmoil with the emergence of the COVID-19 pandemic, which conduced to a 3.3% decline in the global output in 2020 (IMF, 2021). Despite fiscal/monetary stimulus enacted by the governments and launching vaccination in early 2021, the global prospects remain highly uncertain, and the pandemic has continued to spread at an increasing rate, particularly in emerging and less developed countries.

This study focuses on the impact of the COVID-19 pandemic on the dynamic return and volatility connectedness networks for the BRICS and Turkey equity markets. In this context, we utilize the TVP-VAR frequency connectedness approach based on QBLL methods. By doing so, we estimate short-, medium-, and long-term connectedness return and volatility networks for BRICS and Turkey equity markets in January 2019 and March 2021.

Sharing a common feature, total dynamic return/volatility connectedness indexes gradually soar starting from January 2020 and hit their apexes in February/March 2020. On the other hand, dynamic short-, medium-, and long-term network return/volatility connectedness exhibit different characteristics. For example, short-term network return connectedness skyrockets in March 2020 while medium-, and long-term network return connectedness remain silent, long-term network volatility interdependence are stronger than short-, and medium-term network volatility linkages. We also focus on the network structure of dynamic return/volatility connectedness BRICS and Turkey equity markets at a calm time (March 11, 2019) and a turmoil time (March 11, 2020).

Both short-term network of dynamic return connectedness and long-term network of dynamic volatility connectedness highlight a significant increase in the magnitude of pairwise spillovers for the latter time.

Both return and volatility connectedness networks of emerging stock markets in different frequencies underline the noteworthy impact of the COVID-19 pandemic on emerging stock markets and consistent with the previous studies (Ashraf, 2020; Aslam et al, 2020; Liu et al., 2020; Belaid et al., 2021).

The recent COVID-19 pandemic has precipitously hit the global financial markets and the world has confronted with the worst economic downturn since the World War II (The World Bank, 2020). In view of this, the key policy suggestions of this paper can be given as follows: First, authorities and policymakers should continue to enact fiscal/monetary stimulus to alleviate the detrimental effects of the crisis. Second, regulators should closely monitor systemic risk contagion to prevent the financial system from unprecedented shocks.

REFERENCES

- Ahmad, W., Mishra, A. V., & Daly, K. J. (2018). Financial connectedness of BRICS and global sovereign bond markets. *Emerging Markets Review*, 37, 1–16.
- Antonakakis, N., Chatziantoniou, I., & Gabauer, D. (2020). Refined measures of dynamic connectedness based on time-varying parameter vector autoregressions. *Journal of Risk and Financial Management*, 13(4), 84.
- Ashraf, B. N. (2020). Stock markets' reaction to COVID-19: Cases or fatalities?. *Research in International Business and Finance*, 54, 101249.
- Aslam, F., Mohmand, Y. T., Ferreira, P., Memon, B. A., Khan, M., & Khan, M. (2020). Network analysis of global stock markets at the beginning of the coronavirus disease (Covid-19) outbreak. *Borsa Istanbul Review*, 20, 49–61.
- Barigozzi, M., Hallin, M., Soccorsi, S., & von Sachs, R. (2020). Time-varying general dynamic factor models and the measurement of financial connectedness. *Journal of Econometrics*, 222(1B), 324–343.
- Barunik, J., & Ellington, M. (2020). *Dynamic Networks in Large Financial and Economic Systems*. Retrieved from: <https://arxiv.org/abs/2007.07842>.
- Belaid, F., Ben-Amar, A., Goutte, S., & Guesmi, K. (2021). Emerging and advanced economies markets behaviour during the COVID-19 crisis era. *International Journal of Finance & Economics*. DOI:10.1002/ijfe.2494.
- Bissoondoyal-Bheenick, E., Do, H., Hu, X., & Zhong, A. (2020). Learning from SARS: Return and Volatility Connectedness in COVID-19. *Finance Research Letters*, 101796.
- Bouri, E., Cepni, O., Gabauer, D., & Gupta, R. (2021). Return connectedness across asset classes around the COVID-19 outbreak. *International Review of Financial Analysis*, 73, 101646.
- Chandy, L., Gertz, G., & Linn, J. (2009). Tracking the global financial crisis: An analysis of the IMF's world economic outlook. *Wolfensohn Center for Development at Brookings*. Retrieved from http://www.brookings.edu/reports/2009/05_financial_crisis_linn.aspx.
- Cheung, W., Fung, S., & Tsai, S. C. (2010). Global capital market interdependence and spillover effect of credit risk: evidence from the 2007–2009 global financial crisis. *Applied Financial Economics*, 20(1–2), 85–103.
- De Bruyckere, V., Gerhardt, M., Schepens, G., & Vander Vennet, R. (2013). Bank/Sovereign risk spillovers in the European debt crisis. *Journal of Banking & Finance*, 37(12), 4793–4809.
- Diebold, F. X., & Yilmaz, K. (2014). On the network topology of variance decompositions: Measuring the connectedness of financial firms. *Journal of econometrics*, 182(1), 119–134.
- Demirer, M., Diebold, F. X., Liu, L., & Yilmaz, K. (2018). Estimating global bank network connectedness. *Journal of Applied Econometrics*, 33(1), 1–15.
- D'Errico, M., Grassi, R., Stefani, S., & Torriero, A. (2009). Shareholding networks and centrality: an application to the Italian financial market. In *Networks, Topology and Dynamics* (pp. 215–228). Berlin: Springer.
- Diebold, F. X., Liu, L., & Yilmaz, K. (2017). Commodity connectedness (No. w23685). *National Bureau of Economic Research*. Retrieved from: <https://www.nber.org/papers/w23685>.

- Diebold, F. X., & Yılmaz, K. (2014). On the network topology of variance decompositions: Measuring the connectedness of financial firms. *Journal of Econometrics*, 182(1), 119–134.
- Eboli, M. (2004). Systemic risk in financial networks: A graph theoretic approach. *Universita di Chieti Pescara*.
- Erdős, P., & Rényi, A. (1959). On random graphs. *Publicationes Mathematicae*, 6, 290–297.
- Fernández-Rodríguez, F., & Sosvilla-Rivero, S. (2020). Volatility transmission between stock and foreign exchange markets: A connectedness analysis. *Applied Economics*, 52(19), 2096–2108.
- Hesse, H., & Frank, N. (2009). Financial spillovers to emerging markets during the global financial crisis. IMF Working Papers, 1–20.
- IMF (2021). World Economic Outlook. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Publications/WEO/Issues/2021/03/23/world-economic-outlook-april-2021>.
- Lee, H. S., & Lee, W. S. (2020). Network Connectedness among Northeast Asian Financial Markets. *Emerging Markets Finance and Trade*, 56(13), 2945–2962.
- Lin, S., & Chen, S. (2021). Dynamic connectedness of major financial markets in China and America. *International Review of Economics & Finance*, 75, 646–656.
- Liu, H., Manzoor, A., Wang, C., Zhang, L., & Manzoor, Z. (2020). The COVID-19 outbreak and affected countries stock markets response. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(8), 2800.
- Mensi, W., Boubaker, F. Z., Al-Yahyaee, K. H., & Kang, S. H. (2018). Dynamic volatility spillovers and connectedness between global, regional, and GIPSI stock markets. *Finance Research Letters*, 25, 230–238.
- Nier, E., Yang, J., Yorulmazer, T., & Alentorn, A. (2007). Network models and financial stability. *Journal of Economic Dynamics and Control*, 31(6), 2033–2060.
- Polat, O. (2020). Frequency Connectedness and Network Analysis in Equity Markets: Evidence from G-7 Countries. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 20(2), 221–226.
- Salisu, A. A., Sikiru, A. A., & Vo, X. V. (2020). Pandemics and the emerging stock markets. *Borsa Istanbul Review*, 20, 40–48.
- Saltoglu, B., & Yenilmez, T. (2010). *Analyzing systemic risk with financial networks an application during a financial crash* (No. 26684). Germany: University Library of Munich.
- So, M. K., Chu, A. M., & Chan, T. W. (2021). Impacts of the COVID-19 pandemic on financial market connectedness. *Finance Research Letters*, 38, 101864.
- Su, X. (2020). Measuring extreme risk spillovers across international stock markets: A quantile variance decomposition analysis. *The North American Journal of Economics and Finance*, 51, 101098.
- Taşdemir, M., & Yalama, A. (2014). Volatility spillover effects in interregional equity markets: Empirical evidence from Brazil and Turkey. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(2), 190–202.
- The World Bank (2020). Global Economic Prospects. Retrieved from: <https://www.worldbank.org/en/publication/global-economic-prospects>.
- Topcu, M., & Gulal, O. S. (2020). The impact of COVID-19 on emerging stock markets. *Finance Research Letters*, 36, 101691.
- Wang, G. J., Xie, C., Jiang, Z. Q., & Stanley, H. E. (2016). Extreme risk spillover effects in world gold markets and the global financial crisis. *International Review of Economics & Finance*, 46, 55–77.
- Wen, D., Wang, G. J., Ma, C., & Wang, Y. (2019). Risk spillovers between oil and stock markets: A VAR for VaR analysis. *Energy Economics*, 80, 524–535.
- Yang, J., & Zhou, Y. (2013). Credit risk spillovers among financial institutions around the global credit crisis: Firm-level evidence. *Management Science*, 59(10), 2343–2359.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement : The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: 2021 Cilt-Sayı: 14(4) ss: 1499-1515

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: 2021 Vol-Issue: 14(4) pp: 1499-1515

<http://dergipark.org.tr/tr/pub/ohuiibf>

ISSN: 2564-6931

DOI: 1025287/ohuiibf.903007

Geliş Tarihi / Received: 25.03.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 03.10.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.10.2021

MARKOWITZ'İN ETKİN SINIR YAKLAŞIMI İLE OPTİMAL SERMAYE YAPISININ HESAPLANMASI

Murat ATİK ¹

Öz

Optimal sermaye yapısının ne olması gerektiği yazında halen tartışılan konulardan birisidir. Optimal sermaye yapısı üzerinde tam bir fikir birliğine varılamaması konuya ilişkin birçok teoremin geliştirilmesine sebep olmuştur. Sermaye yapısı içindeki borç ve özsermaye oranının firma değeri üzerinde yaratacağı etki, sermaye yapısı kararlarının önemini göstermektedir. Bu yüzden finanslama politikası belirlenirken ortalama sermaye maliyetini minimum yapacak ve firma değerine maksimum katkı sağlayacak bir borç/özsermaye oranının seçilmesi gerekmektedir. Optimal sermaye yapısı, ortalama sermaye maliyetini minimum ve firma değerini maksimize yapan oran olarak tanımlanmaktadır. Bu çalışmanın amacı her bir sermaye yapısı yüzdesindeki ağırlıklı ortalama sermaye maliyeti (WACC) ile firma değerine etkisini hesaplayarak optimal sermaye yapısının tespit edilmesidir. Söz konusu tespit edilen oran ile Markowitz'in etkin sınır yaklaşımındaki optimal değerler karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak etkin sınır yaklaşımı ile borç ve özsermayenin farklı ağırlıklarıyla oluşturulan her bir portföyün optimal noktasının ne olması gerektiği ve optimal sermaye yapısının alternatif başka bir yöntemle de hesaplanabileceği gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Optimal sermaye yapısı, Etkin sınır, Firma değeri, Borç ve özsermaye maliyeti.

Jel Sınıflandırması : G32, D24, D63.

¹ Doç. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, matik@kho.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5150-0203.

CALCULATION OF OPTIMAL CAPITAL STRUCTURE BY MARKOWITZ'S EFFECTIVE BOUNDARY APPROACH

Abstract

What the optimal capital structure should be is still one of the issues discussed in the literature. The failure to fully agree on the optimal capital structure has led to the development of many theories on the subject. The effect of debt and equity ratio on firm value in the capital structure shows the importance of capital structure decisions. Therefore, in determining the financing policy, it is necessary to select a debt / equity ratio which will minimize the average capital cost and contribute to the firm value. The optimal capital structure is defined as the ratio that minimizes average capital cost and maximizes firm value according to this approach. In this empirical study, the weighted average cost of capital (WACC) and firm value of each firm are calculated to determine the optimal capital structure. This ratio was compared with optimal values using Markowitz's effective boundary approach. As a result, it has been proved that the optimal point of each portfolio formed with different weights of debt and equity is calculated by using effective boundary approach; the optimal capital structure can be calculated in this way as well.

Keywords : Optimal Capital Structure, Effective Boundary, Firm Value, Cost of Debt and Equity.

Jel Classification: G32, D24, D63.

GİRİŞ

Bir işletmenin değeri, borç ve özsermayesinin toplamından oluşmaktadır. İşletme değerinin arttırılabilmesi borç ve özsermaye oranının olabildiğince yüksek tutmasına bağlıdır. Bu yüzden bir işletmenin finanslama politikası belirlenirken firma değerine maksimum katkı sağlayacak borç/özsermaye oranının seçmesi gereklidir.

Sermaye yapısının belirlenmesi halen yazında tartışılan konulardan birisidir. Sermaye yapısı içindeki uzun vadeli yabancı kaynak ve özsermaye oranının belirlenmesi firma değeri üzerinde yaratacağı etki yüzünden işletmeler için önemli bir finansal kararı oluşturmaktadır.

Sermaye yapısı firmadan firmaya, sektörden sektöre ve hatta ülkelere göre farklılık gösterebilmektedir. Her firmanın karşı karşıya kaldığı riskler farklıdır. Sermaye yapısı oluşturulurken her işletmenin karşı karşıya kaldığı bu riskleri de içine alan bir sermaye yapısı oluşturulmalıdır. Bu yüzden uygulanan sermaye yapısı her firmaya ait yani özgün olmalıdır.

Hissedar açısından en fazla değer yaratacak bir sermaye yapısı belirlenmeye çalışılmışsa da bunu sağlayabilecek optimal sermaye yapısının ne olması gerektiği üzerinde tam olarak fikir birliğine varılamamış olması sermaye yapısının belirlenmesine ilişkin birçok teorinin geliştirilmesini sağlamıştır. Optimal sermaye yapısı, ortalama sermaye maliyetini minimum yapan ve firma değerini maksimize eden yapı olarak tanımlanmaktadır.

I. SERMAYE YAPISINA İLİŞKİN TEORİK YAKLAŞIMLAR

Literatürde sermaye yapısının firma değeri üzerindeki etkisini incelemeye yönelik yaklaşımları, temel teoriler ve diğer yaklaşımlar şeklinde iki grupta incelemek mümkündür. Temel sermaye yapısı teorileri; Net Gelir Yaklaşımı, Net Faaliyet Geliri Yaklaşımı, Geleneksel Yaklaşımı ve Modiglianni-Miller (MM) yaklaşımı olarak gösterilirken, sermaye yapısı kararlarına yönelik diğer yaklaşımlar ise; Finansal Hiyerarşi Teorisi (Pecking Order), Vekalet Teorisi (Agency), Temsil Teorisi (Stewarding), Dengeleme Teorisi (Trade Off) ve Sinyal Yaklaşımıdır.

Net gelir yaklaşımı, sermaye yapısının içindeki borcun payının artmasına bağlı olarak firma değerinin artacağını ve sermaye yapısının tamamının borçtan oluşması durumunda firma değerinin maksimum noktaya ulaşacağını varsaymaktadır. Bunu açıklamak için borç ve özsermaye maliyetlerinin sermaye yapısından etkilenmediği, sürekli sabit kaldığı varsayımı kabul edilmektedir. Ağırlık ortalama sermaye maliyetinin (WACC) borçlanmanın sıfır olduğu noktada özsermaye maliyetine eşit olduğu ve borçlanma oranının artmasına bağlı olarak ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinin de azalacağını varsaymaktadır.

Net faaliyet geliri yaklaşımında ise firma değerinin sermaye yapısından bağımsız olduğu, sermaye yapısındaki değişikliklerin firma değerini etkilemeyeceği görüşü benimsenmiştir. Net faaliyet geliri yaklaşımında sermaye yapısı içindeki borç oranındaki artışın ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini (WACC) değiştirmeyip, özsermaye maliyetini arttırdığı ifade edilmiştir.

Geleneksel yaklaşımda ise sermaye yapısı içindeki borçtaki artışın belli bir noktaya kadar firma değerini artıracığı, belli bir noktadan sonra ise borç seviyesindeki artışın hissedarlar ve işletmeye kredi verenlerin beklentisini arttırması sebebiyle özsermaye ve borç maliyetlerini arttıracaktır. Belirlenen bu nokta optimal sermaye düzeyi olarak kabul edilerek bu noktadan sonra yapılacak her bir borçlanmanın firma değerini azaltıcı etki yapacağını varsaymaktadır.

Modiglianni-Miller (MM) yaklaşımının iki temel hipotezi bulunmaktadır. İlk hipotezde, firma değeri üzerinde sermaye yapısı ve kaynak maliyetinin etkisinin olmadığıdır. Söz konusu teoriye göre firmanın değerini, iskonto edilmiş gelecekteki nakit akışlarının bugünkü değeri etkilemektedir. Sermaye yapısı dışında diğer bütün koşulları (risk sınıfı, kâr, vb.) aynı olan işletmelerin, sadece sermaye yapısını değiştirerek piyasa değerlerini arttırmasının mümkün olmayacağını dolayısıyla borç kullanan ve kullanmayan firmaların değerlerinin eşit olduğunu savunmaktadır. Sermaye maliyeti dışında tüm özellikleri aynı olan firmaların kaynak maliyetleri ve piyasa değerleri eşit olacaktır. Bir işletmenin sermaye yapısı farklı olduğu için piyasa değerinin diğer işletmelere göre daha yüksek olması durumunda ise söz konusu durumun kısa süreli olacağı ve düşük değerlenmiş hisse senedine doğru talebin artacağı ve bu durumun firma değerleri eşitleninceye kadar devam edeceği varsayılmaktadır. İkinci hipotez ise firma değerini borçlanmadaki artışın etkilemediğidir. Vergi etkisi sebebiyle sermaye yapısındaki değişikliklerin ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini düşürerek, firma değerini artabileceği ifade edilmiştir (Aksoy, 2017: 378–381). Ağırlıklı ortalama sermaye maliyetindeki düşmesinin gerekçesi olarak borç payındaki artıştan borç verenlerin etkilenmeyip, ortakların etkilenmesi ve ortakların daha fazla getiri bekleme sebebiyle özsermaye maliyeti artarken, ortakların bekledikleri getirinin borcun sağlayacağı faydadan daha az olması sebebiyle WACC'ı düşürecek (Modiglianni & Miller, 1963: 433–443). Borç oranındaki artışın firmaya kredi verenler açısından lehte gerçekleşmesi durumunda faiz oranları kredi verenler tarafından arttırılmayacağı için borç maliyetinin de artmayacağı varsayılmaktadır (Ercan & Ban, 2010: 236).

Finansal Hiyerarşi Teorisine göre işletmeler yatırımlarını finanse etmek için iç ve dış kaynaklar şeklinde iki kaynağa sahiptir. Kaynak tercihlerinde, iç kaynaktan dış kaynaklara doğru bir seçim yapmaları gerektiğini savunmaktadır (Erol ve ark., 2016:115). Örneğin firmalar yatırımlarını finanse etmek için sermaye yapılarında öncelikle otofinansmanı, daha sonra borçlanmayı (tahvil ihracı) sonra hisse senedine çevrilebilir tahvil ihracını ve en son hisse senedi ihracını seçmeleri gerektiğini varsaymaktadır. Finansal Hiyerarşi Teorisine göre optimal bir borç/öz kaynak oranı bulunmamakta, borç düzeyinin yatırım harcamalarına ve kaynakların düzeyine göre değişebileceğini varsaymaktadır (Burucu ve Öndeş, 2016: 205). Firmanın yapabileceği yatırımlar sınırlı ise bu tip firmalarda düşük borçlanmanın görüleceği, iç kaynaklardan yaratılan fonları yetersiz olan ve daha fazla yatırım olanaklarına sahip firmalarda ise daha yüksek bir borç yapısının olabileceği ifade edilmektedir. Söz konusu yaklaşım özellikle asimetrik bilgi etkisinin fon kaynaklarına etkisi sebebiyle önemlidir. Çünkü asimetrik bilgidan firma içinde yaratılan otofinansman gibi iç kaynaklar etkilenmezken, dış kaynak kullanımı sonucu asimetrik bilginin farklılaşması özsermaye ve borcun maliyetini farklılaştırmaktadır (Myers & Majluf, 1984:187-221).

Dengeleme teorisi ise işletmelerin iflas maliyetlerini minimize eden ve faiz giderinin vergi avantajını maksimum kılan, her iki unsurunda dengelendiği optimal bir borç düzeyinin yakalanabileceğini varsaymaktadır. Firmalar borç kullanarak katlandıkları faiz giderini vergiden düşseler de borçlanmadaki artış ile birlikte yükümlülüklerini yerine getirememe durumunda risk derecesini etkileyerek iflas riskini getirebilecektir. Her iki unsurun da dengelendiği optimal noktada borcun marjinal maliyeti ile marjinal faydası birbirine eşit olmaktadır. Söz konusu bu noktada firmanın performansı maksimum düzeye gelmektedir. Dengeleme teorisi, faizin vergi indiriminden sağlanan fayda ile iflas riskinin yol açtığı maliyet arasındaki farkın maksimum olduğu noktayı göstermektedir (Park & Jang, 2013, 51–63; Qureshi ve ark., 2015:344-345).

Vekalet teorisi yöneticiler ile işletme sahipleri arasında çıkarların farklılaşması sonucu oluşan ikililiğin firma performansı üzerinde yol açtığı etkiyi açıklanmaya çalışmaktadır. Vekalet teorisi, taraflar arasındaki bilgi akışları ve bunların birbirlerini kontrol etmeleri üzerine kurulu bir yaklaşımdır (Fırat, 2018: 277; Ataman, 2009). Temsil teorisi ise yöneticiler ile hissedarlar veya hissedar ile firma arasındaki çıkar çatışmalarından kaynaklanan problemler sonucu ortaya çıkan temsil maliyetleri ile ilgilidir. Yöneticilerin risk almamak için optimal finansal kaldıraç düzeyinden yararlanmamaları, yöneticilerin kendilerine tanınan ayrıcalıklardan aşırı yararlanmaları sonucunda ortaya çıkmaktadır. Eğer firma yüksek borçlanmaya gittiği taktirde yöneticiler faiz giderlerini karşılamak için daha fazla çalışmak zorunda olacakları için bu durum firmaya katkı sağlayacaktır (Demirhan, 2009: 680).

Sinyal yaklaşımına göre yöneticiler firmanın gelecekteki durumu hakkında yatırımcılardan daha fazla bilgiye sahiptir. Yöneticiler aşırı borç almaktan kaçınmaktadır. Çünkü aşırı borçlanma ile firmanın sıkıntıya düşmesi durumunda yöneticiler firmayı bu duruma kendileri getirdikleri için cezalandırılacaklarını bilmektedir. Bu yüzden firmanın borçlanma düzeyi yatırımcılar için güvenilir bir sinyal haline dönüşmektedir. Yatırımcılar sinyal verme yaklaşımına göre firmanın artan borç düzeyini yüksek kalite bir sinyal olarak görmektedir. Düşük kaliteli firmalar yüksek kaliteli firmalara göre daha fazla marjinal iflas maliyetine sahip oldukları için borç düzeylerini artırarak yüksek kaliteli firmaları taklit edebilmeleri mümkün olmamaktadır (Harris & Raviv, 1991: 311).

II. UYGULAMA

II.I. Yöntem ve Varsayımlar

Firma değerini maksimum yapacak sermaye yapısının belirlenmesi ülkeye, sektöre ve hatta aynı sektörde bulunan işletmelere göre farklılaşabilecektir. Bu yüzden uygulanan sermaye yapısı firmaya özgü olmalıdır. Her işletmenin kendi risklerini içine alan bir sermaye yapısı oluşturulmalıdır. Hem genel hem de sektörel bir sermaye yapısının belirlenmesi gerçeği tam yansıtmayacaktır. Çalışmada firma değerinin tespit edilmesinde yöntem olarak Ağırlıklı Ortalama Sermaye Maliyeti (WACC) yaklaşımı kullanılmıştır. Firma için borç maliyetinin tespit edilmesinde Damodaran tarafından büyük işletmeler için belirlenen faiz karşılama oranları kullanılmıştır. Faiz indirimi kısıtlamalarında indirilebilecek ölçünün maksimum yüzdesi %22, gelecekteki büyüme oranı risksiz faiz oranı kadar olacağı varsayılmıştır. 2018 yılındaki risk prim verisi ile geçmiş dönem risk primleri tahmin edilmeye çalışılmıştır.

II.II. Veri

Optimal sermaye yapısının bulunması için BIST100'de faaliyet gösteren ASELSAN Elektronik Sanayi ve Ticaret A.Ş. seçilmiştir. Yapılacak çalışmada seçilen firmanın 31.12.2018 tarihli finansal tablo verileri ve bir yıllık zaman süresince oluşan piyasa verilerinden hesaplamalar yapılmıştır. Tablo 1'de analizde kullanılan veriler gösterilmektedir.

Tablo 1. ASELSAN A.Ş.'nin 31.12.2018 Tarihli Finansal Tablo ve Piyasa Verileri

Açıklama	Tutar/Oran
Hisse Senedi Sayısı	1.140.000
Pazar Fiyatı	24.08 TL
Borçlar	4.612.132 TL
Vergi Oranı	0.22
Beta Katsayısı	1.11
Risksiz Faiz Oranı	0.1750
Amortisman	171.391 TL
Risk Primi	0.0596
EBIT	2.220.934 TL
Faiz Giderleri	855.647 TL
Nakit ve Nakit Benzeri	3.115.691 TL
Yatırım Harcamaları	715.071 TL

Not: Beta katsayısı 01.01.2018-31.12.2018 tarihleri arasındaki günlük hisse ve pazar getirileri ile kurulan regresyon modeli ile hesaplanmıştır. Risksiz faiz oranı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Ekonomik ve Sosyal Göstergeler sekmesinden alınmıştır.

ASELSAN A.Ş.'nin 31.12.2018 tarihli faaliyet raporuna göre mevcut borçluluk düzeyi %14,38'dir. Söz konusu bu oranın optimal nokta olup olmadığı yapılacak analizlerle tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun için öncelikle borç ve özsermaye maliyetlerinin hesaplanması gerekmektedir. Borç maliyetinin hesaplanması, özsermaye maliyetinin hesaplanmasına göre daha zor bir işlemdir. Çünkü borsaya kote olan bir firmanın özsermaye maliyeti beta değeri üzerinden hesaplanması mümkünken borç maliyeti için aynı işlem yapılamamaktadır. Bu yüzden ASELSAN A.Ş.'nin borç maliyetini hesaplanabilmek için öncelikle kredi marjlarının ve derecelerinin tespit edilmesi gerekmektedir.

II.III. Beta ve Kredi Marjlarının Tespiti

Beta'yı ağırlıklı ortalama olarak tanımlamak mümkündür. Beta ile kaldıraç arasındaki ilişki Tablo 2'deki şekildedir.

Tablo 2. Kaldıraç ve Beta Arasındaki İlişki

Aktif			Pasif		
Varlıklar	A	Beta _{Unlevered}	Borç	D	0
Borcun Vergi Avantajı	T _D	0	Özkaynak	E	Beta _{Levered}

$$\beta_U \cdot \frac{(E + D - T_D)}{(D + E)} = \beta_L \cdot \frac{(E)}{(D + E)}$$

Buradan β_L için çözümlerse (1.1)'deki kaldıraçlı beta (β_L) formülü elde edilmektedir.

$$\beta_L = \beta_U \cdot \left[1 + \frac{(1 - T) \cdot D}{E} \right] \quad (1.1)$$

β_L : Kaldıraçsız Beta,

T : Vergi Oranı

D : Toplam Yabancı Kaynaklar

E : Toplam Özkaynaklar

Her bir sermaye yapısı yüzdesinde özsermaye maliyetinin hesaplanabilmesi için (1.1)'deki formülden kaldıraçlı beta (β_L) hesaplanmıştır.

Eğer borç bir beta katsayısına sahipse (β_{Debt}) formül (1.2)'deki şekilde hesaplanmaktadır.

$$\beta_U \cdot \frac{(E + D - T_D)}{(D + E)} + \beta_D \cdot \frac{T_D}{(D + E)} = \beta_L \cdot \frac{E}{(D + E)} + \beta_D \cdot \frac{D}{(D + E)}$$
$$\beta_L = \beta_U \cdot \left[1 + (1 - T) \cdot \frac{D}{E} \right] - \beta_D \cdot (1 - T) \cdot \left[\frac{D}{D + E} \right] \quad (1.2)$$

Her bir sermaye yapısı yüzdesi için hesaplanan kaldıraçlı beta katsayısıyla formül (1.3)'e göre özsermaye maliyeti (k_E) hesaplanmıştır.

$$k_E = r_f + \beta_L \cdot \theta \quad (1.3)$$

r_f : Risksiz Faiz Oranı,

β_L : Hesaplanan Kaldıraçlı Beta Katsayısı

θ : Piyasa Risk Primi

Borç maliyetini (k_D) tahmin etmek için her bir sermaye yapısı yüzdesindeki Faiz ve Vergi Öncesi Karın (EBIT), Finansman Giderine bölünmesi suretiyle bulunan Faiz Karşılama Oranı (FKO) hesaplanmıştır. Hesaplanan Faiz Karşılama Oranlarını kullanarak Tablo 3'teki tahmini kredi dereceleri ve kredi marjları (spread) bulunmuştur.

Tablo 3. Kredi Derecesi ve Kredi Marj Aralığı

>	≤	Kredi Derecesi (Rating)	Kredi Marjı (Spread)
-100000	0,199999	D2/D	0,19385
0,2	0,649999	C2/C	0,14538
0,65	0,799999	Ca2/CC	0,11077
0,8	1,249999	Caa/CCC	0,09000
1,25	1,499999	B3/B-	0,06600
1,5	1,749999	B2/B	0,05400
1,75	1,999999	B1/B+	0,04500
2	2,2499999	Ba2/BB	0,03600
2,25	2,49999	Ba1/BB+	0,03000
2,5	2,999999	Baa2/BBB	0,02000
3	4,249999	A3/A-	0,01563
4,25	5,499999	A2/A	0,01375
5,5	6,499999	A1/A+	0,01250
6,5	8,499999	Aa2/AA	0,01000
8,5	100000	Aaa/AAA	0,00750

Kaynak: (Damodaran, 2014)

Buna göre ASELSAN A.Ş.'nin 31.12.2018 tarihli kredi marjını belirlemek için hesaplanan FKO;

$$FKO_{ASELSAN} = \frac{2.220.934}{855.647} = 2,595$$

ASELSAN A.Ş.'nin Faiz Karşılama Oranı 2,50 ile 3,00 arasında olduğu için kredi derecesi Baa2/BBB ve kredi marjı 0,02000 olarak hesaplanmıştır. Tablo 3'e göre hesaplanan kredi derecelendirmesi hipotetiktir. Gerçek derecelendirme yapılırken bütün finansal faktörler dikkate alınmakta, yapay derecelendirmede (*synthetic rating*) ise sadece faiz karşılama oranları dikkate alınarak bir tahmin yapılmaktadır. Firmanın borç maliyetini hesaplamak için risksiz faiz oranına kredi marjları eklenmektedir. Ülkenin borç maliyeti için bir marjı bulunuyor ise faiz oranı hesaplanmasında bunun da eklenmesi gerekmektedir. Buna göre hesaplanan kredi derecelerine ilişkin faiz oranları Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Kredi Derecesi ve Faiz Oranı

>	≤	Kredi Derecesi (Rating)	Faiz Oranı
-100000	0,199999	D2/D	0,369
0,2	0,649999	C2/C	0,320
0,65	0,799999	Ca2/CC	0,286
0,8	1,249999	Caa/CCC	0,265
1,25	1,499999	B3/B-	0,241
1,5	1,749999	B2/B	0,229
1,75	1,999999	B1/B+	0,220
2	2,2499999	Ba2/BB	0,211
2,25	2,49999	Ba1/BB+	0,205
2,5	2,999999	Baa2/BBB	0,195
3	4,249999	A3/A-	0,191
4,25	5,499999	A2/A	0,189
5,5	6,499999	A1/A+	0,188
6,5	8,499999	Aa2/AA	0,185
8,5	100000	Aaa/AAA	0,183

ASELSAN A.Ş.'nin faiz oranı, tahmini kredi derecesindeki kredi marjının (0,02) risksiz faiz oranına (0.175) eklenmesiyle tahmini borç maliyeti %19,50 olarak tahmin edilmiştir. Vergi sonrası borç maliyetini hesaplamak için (1.4)'teki formül kullanılmıştır.

$$k_D = k_{pre-Tax} \cdot (1 - T) \quad (1.4)$$

Borçlanma maliyeti temerrüt riskini de göstermektedir. Dolayısıyla borçlanmada ki artış hem borçlanma maliyetini hem de temerrüt riskini de artırmaktadır. Borç oranının yükselmesi ile ödenecek faiz giderinin artması faiz karşılama oranının düşmesine ve borç maliyetinin artmasına sebep olmaktadır. Ancak borçlanma arttıkça borca ilişkin faiz ödemelerinin artması, vergi yükümlülüğünü azaltacağı için vergi sonrası borç maliyetine göre borç maliyetinin hesaplanmasını gerektirmektedir.

Sermaye yapısı içinde kullanılan borç ve özsermaye oranlarının ağırlığı ile maliyetlerinin çarpımı sonucunda formül (1.4)'te gösterilen Ağırlıklı Ortalama Sermaye Maliyeti (WACC) hesaplanmaktadır.

$$ACC = (k_E \cdot W_E) + [k_D \cdot (1 - T) \cdot W_D] \quad (1.5)$$

Ağırlıklı Ortalama Sermaye Maliyeti (WACC), varlıkları finanse etmek için bir işletmenin paydaşlara ortalama ödenmesi beklenen oranı veya paydaşlarını tatmin etmek için kazanılması gereken asgari getiri oranını temsil etmektedir.

II.IV. Firma Değeri Üzerinde Optimal Sermaye Yapısının Etkisi

Optimal sermaye yapısının bulunabilmesi için mevcut D / (D+E) dışındaki D / (D+E)'nin %5'lik ve %10'luk değişimlerdeki faiz karşılama oranı, kredi derecesi, borç maliyeti, özsermaye maliyeti ve ağırlıklı ortalama sermaye maliyetlerinin (WACC) hesaplanması gerekmektedir. Sonuçta en düşük ağırlıklı ortalama sermaye maliyetini (WACC) veren D / (D+E), optimal sermaye yapısı olarak seçilecektir.

D / (D+E)'nin farklı oranları farklı faiz giderlerini ortaya çıkartacağı için her seferinde yeni faiz karşılama oranının hesaplanmasını gerektirecektir. Ancak faiz gideri ve faiz karşılama oranı formüllerinin birbirlerinden faydalanmaları veya formüllerinin iç içe geçmesi döngüsel başvuru problemini yaratmaktadır. Bunun için hesaplama sayısı 1.000 ve en büyük değişiklik %0,1 olarak hesaplamalarda seçilmiştir.

Optimal sermaye yapısının tespitinde faiz gideri iki varsayıma dayalı olarak hesaplanmaktadır. İlki değişen borç ve özsermaye oranlarıyla borcun refinance edilebileceğidir. Yani yeni sermaye yapısındaki borç tutarı ile söz konusu sermaye yapısı için hesaplanan kd'e ile değerlendirilmesidir. Dolayısıyla her bir sermaye yapısındaki farklı bir borç tutarı, farklı bir borç maliyetini formül (1.6)'da gösterildiği oluşturacağı için faiz giderini farklılaştıracaktır.

$$Faiz Gideri = (Yeni k_E \cdot Yeni Borç Tutarı) \quad (1.6)$$

İkinci varsayım ise yeni borç oranı ile mevcut borç oranı mukayese edilerek faiz giderinin (1.7)'e göre hesaplanmasıdır.

$$W_{D1} < W_{D0} \text{ ise;}$$

$$I_1 = \frac{I_0}{D_{Book}} \cdot D_1 \quad (1.7)$$

$$W_{D1} \geq W_{D0} \text{ ise;}$$

$$I_1 = I_0 + k_D \cdot (D_1 - I_M)$$

W_{D1} : Yeni Borç Oranı

W_{D0} : Mevcut Borç Oranı

I_1 : Yeni Faiz Gideri

I_0 : Mevcut Faiz Gideri

D_{Book} : Borcun Defter Değeri

D_1 : İlgili Sermaye Yapısındaki Borç Tutarı

I_M : Faiz Giderinin Piyasa Değeri

İkinci varsayım ilk kısmında borçların refinanse edilememesi sebebiyle aynı orandan yeni bir borç seviyesinin hesaplanması gerektirmesidir. Mevcut borç aynı finansman giderine sebep olurken yeni ve mevcut borç seviyeleri arasındaki borç yükü borçlanma maliyeti ile çarpılarak faiz giderine eklenmektedir. İkinci varsayımın özü borcun maliyetini hesaplamak için sentetik faiz oranlarının kullanılması sebebiyle faiz giderinin gerçek durumdan uzaklaşmamasını önlemek için kullanılmaktadır.

Tablo 5. Farklı Sermaye Yapıları İçin Tahmini Borç ve Özsermaye Maliyetleri

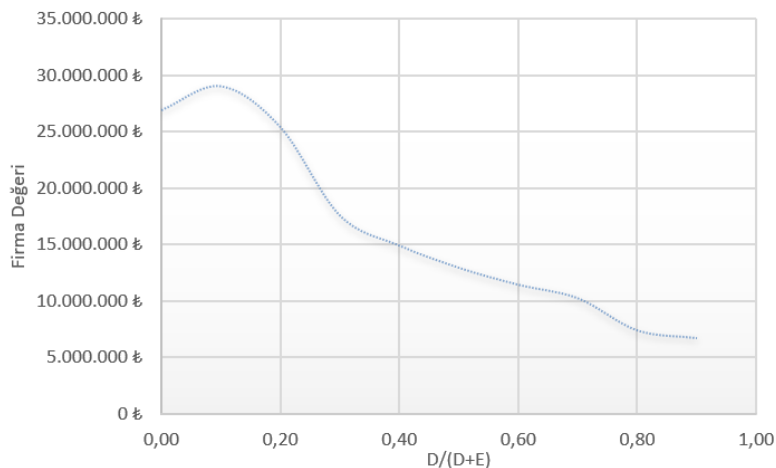
D/(D+E)	0.00	0.10	0.20	0.30	0.40	0.50	0.60	0.70	0.80	0.90
D/E	0,000	0,111	0,250	0,429	0,667	1,000	1,500	2,333	4,000	9,000
Borç	-	3.206.333	6.412.666	9.619.000	12.825.333	16.031.666	19.237.999	22.444.332	25.650.666	28.856.999
Beta	0,9814	1,0664	1,1728	1,3214	1,5579	1,8694	2,3368	3,1157	4,6736	9,3471
ke	0,2335	0,2386	0,2449	0,2538	0,2678	0,2864	0,3143	0,3607	0,4535	0,7321
FAVÖK Düşüş	-0,5	-0,02	-0,25	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4	-0,4
FAVÖK	2.392.325	2.392.325	2.392.325	2.392.325	2.392.325	2.392.325	2.392.325	2.392.325	2.392.325	2.392.325
Amortisman	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391
FVÖK	2.220.934	2.220.934	2.220.934	2.220.934	2.220.934	2.220.934	2.220.934	2.220.934	2.220.934	2.220.934
Faiz Gideri	0	611.207	1.545.453	2.549.035	4.109.039	5.136.299	6.163.559	7.190.819	8.218.079	9.245.338
VÖK	2.220.934	1.609.727	675.481	-328.101	-1.888.105	-2.915.365	-3.942.625	-4.969.885	-5.997.145	-7.024.404
Vergi	488.605	354.140	148.606	-72.182	-415.383	-641.380	-867.377	-1.093.375	-1.319.372	-1.545.369
Net Gelir	1.732.329	1.255.587	526.875	-255.919	-1.472.722	-2.273.985	-3.075.247	-3.876.510	-4.677.773	-5.479.035
(+) Amortisman	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391	171.391
Funds from Op.	1.903.720	1.426.978	698.266	-84.528	-1.301.331	-2.102.594	-2.903.856	-3.705.119	-4.506.382	-5.307.644
VÖFKO	0,0000	3,6337	1,4371	0,8713	0,5405	0,4324	0,3603	0,3089	0,2702	0,2402
Funds/Debt	0,0000	0,4450	0,1089	-0,0088	-0,1015	-0,1312	-0,1509	-0,1651	-0,1757	-0,1839
Kredi Derecesi	Aaa/AAA	A3/A-	B3/B-	Caa/CCC	C2/C	C2/C	C2/C	C2/C	C2/C	C2/C
kd	0,1825	0,1906	0,2410	0,2650	0,3204	0,3204	0,3204	0,3204	0,3204	0,3204
Vergi Oranı	0,22	0,22	0,22	0,22	0,22	0,22	0,22	0,22	0,22	0,22
Firma Değeri	26.401.321	28.296.802	26.391.212	23.086.682	15.657.824	13.646.194	12.092.604	10.856.603	9.849.837	9.013.947

Tablo 5'te farklı sermaye yapıları (%10-%90) için beta, Faiz ve Vergi Öncesi Karı (FVÖK), Kredi Derecesi ile borç ve özsermaye maliyetleri gösterilmektedir. Tablo 6'da ise sermaye yapısı içindeki borç oranındaki farklılaşmanın firma değerini tahmini olarak nasıl değiştirdiği gösterilmektedir.

Tablo 6. Sermaye Yapısı İçindeki Borç Oranının Farklı Paylarında Tahmini Firma Değeri

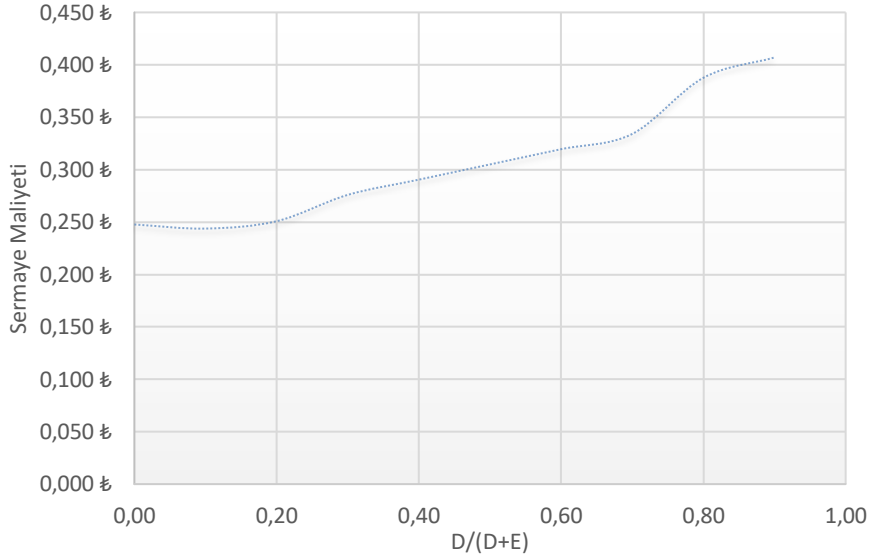
D/(D+E)	Beta	Özsermaye Maliyeti (ke)	Faiz	Vergi Öncesi Faiz Cov.	Derecelendirme	Borç Maliyeti (kd)	Sermaye Maliyeti (WACC)	Firma Değeri (perpetual growth)
0.00	0.981	0.233	0.00	0.000	Aaa/AAA	0.1424	0.2335	26,401,321
0.05	1.022	0.236	296,585.82	7.488	Aa2/AA	0.1443	0.2313	27,422,634
0.10	1.066	0.239	611,207.27	3.634	A3/A-	0.1487	0.2296	28,296,802
0.15	1.116	0.242	1,014,804.46	2.189	Ba2/BB	0.1646	0.2300	28,078,212
0.20	1.173	0.245	1,545,452.60	1.437	B3/B-	0.1880	0.2335	26,391,212
0.25	1.237	0.249	2,124,195.74	1.046	Caa/CCC	0.2067	0.2382	24,434,551
0.30	1.321	0.254	2,549,034.89	0.871	Caa/CCC	0.2142	0.2419	23,086,682
0.35	1.438	0.261	3,595,409.40	0.618	C2/C	0.2768	0.2664	16,903,742
0.40	1.558	0.268	4,109,039.32	0.540	C2/C	0.2823	0.2736	15,657,824
0.45	1.699	0.276	4,622,669.23	0.480	C2/C	0.2865	0.2809	14,582,963
0.50	1.869	0.286	5,136,299.15	0.432	C2/C	0.2899	0.2882	13,646,194
0.55	2.077	0.299	5,649,929.06	0.393	C2/C	0.2927	0.2954	12,822,512
0.60	2.337	0.314	6,163,558.97	0.360	C2/C	0.2950	0.3027	12,092,604
0.65	2.671	0.334	6,677,188.89	0.333	C2/C	0.2969	0.3100	11,441,319
0.70	3.116	0.361	7,190,818.80	0.309	C2/C	0.2986	0.3172	10,856,603
0.75	3.739	0.398	7,704,448.72	0.288	C2/C	0.3001	0.3245	10,328,745
0.80	4.674	0.454	8,218,078.63	0.270	C2/C	0.3013	0.3318	9,849,837
0.85	6.231	0.546	8,731,708.55	0.254	C2/C	0.3025	0.3390	9,413,372
0.90	9.347	0.732	9,245,338.46	0.240	C2/C	0.3035	0.3463	9,013,947
0.95	18.817	1.296	11,235,114.85	0.198	D2/D	0.3528	0.4000	6,863,590

Tablo 6'ya göre firma değerinin en yüksek olduğu borçluluk oranı düzeyi, ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinin minimum olduğu (0,2288) %13 seviyesidir. Bu noktadan sonra arttırılan her borçluluk oranı ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinin yükselmesine ve firma değerinin azalmasına sebep olmaktadır. Bu durumu daha açık gösterebilmek için farklı borç oranlarında firma değerinin ve sermaye maliyeti arasındaki ilişki Şekil 1 ve Şekil 2'de göstermektedir.

Şekil 1. Borç Oranının Farklı Paylarında Tahmini Firma Değeri

Şekil 1'e göre firma değerinin en yüksek düzeye ulaştığı nokta borç oranının %13 olduğu noktadır. Bu noktadan sonra artan borçlanmanın firma değeri üzerinde negatif etki yaratarak firma değerini artmayıp tam tersine azaltmaya başladığı görülmektedir.

Şekil 2. Sermaye Yapısı İçindeki Borç Oranının Farklı Paylarında Ağırlıklı Ortalama Sermaye Maliyeti (WACC)

Şekil 2’de de ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinin (WACC) en düşük olduğu nokta %13 borçluluk seviyesidir. Bu noktadan sonra borçluluk oranının artması risk seviyesini değiştirerek sermaye maliyetini azaltmayıp, artırmaya başlamaktadır.

II.V. Etkin Sınır Yaklaşımı ile Optimal Sermaye Yapısının Tespiti

Markowitz tarafından geliştirilen etkin sınır eğrisi, en iyi risk ve getiri ilişkisine sahip etkin portföyleri belirlemektedir. Söz konusu etkin portföylerin birleştirilmesiyle oluşturulan eğriye etkin sınır eğrisi adı verilmektedir. Etkin sınır eğrisi üzerindeki her nokta risk ve getiriye göre optimal noktayı belirlemektedir. Etkin sınır yaklaşımına göre kayıtsızlık eğrisi ile etkin sınır eğrisinin kesiştiği nokta optimal nokta olarak tanımlanmaktadır. Söz konusu bu yaklaşımın optimal sermaye yapısının bulunması için de kullanılabilirliği değerlendirilmektedir. Burada her bir sermaye unsurunun farklı ağırlıkları ile oluşturulacak sermaye yapısı, portföyleri temsil etmektedir.

Tablo 7. Sermaye Yapısının Farklı Ağırlık Değerleri İle Oluşturulabilecek Temsili Portföyler

Portföyler	I	II	III	IV	V	VI
Wd	1.00	0.80	0.60	0.40	0.20	0.00
We	0.00	0.20	0.40	0.60	0.80	1.00

Tablo 7’de örnek olarak borç ve özsermaye oranlarının farklı ağırlıklar ile oluşturulacak portföyler gösterilmektedir. Burada hesaplanmak istenen beklenen getiri değil beklenen maliyettir. Bu yüzden Markowitz’in tarafından bulunan beklenen getiriyi, beklenen maliyete göre ayarlamak gerekmektedir. Beklenen maliyet formül (1.8)’e göre hesaplanmaktadır.

$$\bar{C}_p = \sum_{i=1}^n W_i \cdot \bar{C}_i \quad (1.8)$$

\bar{C}_p : Portföyün beklenen maliyeti

W_i : Portföy içindeki her bir sermaye yapısının ağırlığı

\bar{C}_i : Sermaye yapısı içindeki her bir unsurun (borç ve özsermayenin) beklenen maliyetini temsil etmektedir.

Markowitz modelinde temel olarak beklenen getiri düzeyini karşılayacak minimum riskli portföyler aranmaktadır. Markowitz modelinde amaç fonksiyonunda minimize edilmeye çalışılan portföyün varyansdır. Optimal sermaye yapısını tespit etmek için kurulacak amaç modelinde de minimize edilmek istenen ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinin varyansı olmaktadır. Modelin riski ise;

$$\text{Min } Z = \sum_{i=1}^n \sum_{j=1}^n W_i \cdot W_j \cdot \text{Cov}_{ij} \quad (1.9)$$

n: Varlık Sayısı

Cov_{ij} : Borç ve Özsermaye arasındaki kovaryans değerlerini,

W: Sermaye yapısındaki her bir değişkenin (borç ve özsermayenin) ağırlığını temsil etmektedir.

Formül (1.9) açık yazıldığında formül (1.10) elde edilir.

$$\text{Min } Z = \sum_{i=1}^n W_i^2 \cdot \sigma_i^2 + 2 \cdot \sum_{i=1}^{n-1} \sum_{j=1}^n W_i \cdot W_j \cdot \text{Cov}_{ij} \quad (1.10)$$

Model için oluşturulan kısıtlar (1.11)'de gösterilmiştir.

$$\sum_{i=1}^n W_i \cdot \bar{C}_i \leq R \quad (1.11)$$
$$\sum_{i=1}^n W_i = 1$$

n: Varlık Sayısı

Cov_{ij} : Borç ve Özsermaye arasındaki kovaryans değerlerini,

W: Portföy içindeki borç ve özsermayenin ağırlığını.

R= Hedeflenen maliyet düzeyini

\bar{C}_i : i varlığının beklenen maliyetini temsil etmektedir.

Amaç fonksiyonu olarak borç ve özsermaye maliyetlerini minimum yapacak sermaye yapısını hesaplamak için öncelikle ASELSAN A.Ş.'nin son yedi yılında gerçekleşen borç ve özsermaye maliyetlerinin bulunması gerekmektedir. Bunun için hesaplanan borç ve özsermaye maliyetleri Tablo 8 ve Tablo 9'da sunulmuştur.

Tablo 8. ASELSAN A.Ş.'nin Yıllara Göre Gerçekleşen Borç ve Özsermaye Maliyetleri

Yıllar	Beta	rf	Risk Primi	ke	FVÖK	Finansman Gideri	FKO	Kd
2012	1.54	0.088	0.007	0.09878	266193089	10229772	26.02141	0.1825
2013	3.04	0.076	0.0124	0.113696	185403287	44595198	4.157472	0.1906
2014	0.74	0.097	0.0385	0.12549	299345911	73482443	4.073707	0.1906
2015	0.72	0.095	0.0258	0.113576	196129	155267	1.263172	0.241
2016	0.65	0.101	0.008	0.1062	818953	151291	5.413098	0.188
2017	0.84	0.114	0.104	0.20136	1302711	383291	3.398752	0.196
2018	1.11	0.175	0.0596	0.241156	2220934	855647	2.595619	0.195

Tablo 8'de sermaye yapısını temsil eden iki değişkenin yıllara göre maliyetleri yer almaktadır. Markowitz modelindeki hisse senetlerinin getirileri yerine kurulan bu yeni modelde sermaye yapısını oluşturan iki değişkenin maliyetlerinin minimum edilmesi amaçlanmaktadır.

Tablo 9. Yıllara Göre Borç ve Özsermaye Maliyetleri

Yıllar	Borç Maliyeti (Kd)	Özsermaye Maliyeti (Ke)
2012	0.1825	0.0988
2013	0.1906	0.1137
2014	0.1906	0.1255
2015	0.2410	0.1136
2016	0.1880	0.1062
2017	0.1960	0.2014
2018	0.1950	0.2412
Ortalama	0.1977	0.1429

Beklenen maliyeti hesaplayabilmek için Tablo 9'daki her bir değişkenin ağırlık değeri ile ortalama maliyetleri çarpılarak beklenen maliyetleri hesaplanmıştır. Beklenen maliyetlerin hesaplanmasından sonra kurulacak portföylerin riskleri hesaplanacaktır.

Portföyün riskini hesaplayabilmek için sermaye yapısını oluşturan borç ve özsermaye arasındaki kovaryansların hesaplanması gerekmektedir. Tablo 10'da borç ve özsermaye maliyetleri arasındaki kovaryans değerleri hesaplanmıştır.

Tablo 10. Borç ve Özsermaye Maliyetleri Arasındaki Kovaryans Matrisi

	Borç Maliyeti (Kd)	Özsermaye Maliyeti (Ke)
Borç Maliyeti (Kd)	0.0003	-
Özsermaye Maliyeti (Ke)	-	0.0026

Tablo 11'de hedeflenen farklı ağırlıklı ortalama sermayeleri için portföylerin riskleri (standart sapmaları) hesaplanmıştır. Her bir hedeflenen WACC düzeyinde borcun ve özsermayenin alması gereken ağırlıkları Tablo 11'de gösterilmektedir.

Tablo 11. Farklı Sermaye Maliyet (WACC) Düzeyleri İçin Borç ve Özsermaye Ağırlıkları

Portföy	Hedeflenen WACC	Varyans	Std.Sapma	Borç Ağırlığı (Wd)	Özsermaye Ağırlığı (We)
1	0.14300	0.00262	0.05114	0.00194	0.99806
2	0.14500	0.00243	0.04925	0.03845	0.96155
3	0.14700	0.00224	0.04736	0.07496	0.92504
4	0.14900	0.00207	0.04549	0.11147	0.88853
5	0.15000	0.00199	0.04456	0.12973	0.87027
6	0.15500	0.00160	0.03995	0.22100	0.77900
7	0.16000	0.00126	0.03546	0.31228	0.68772
8	0.16500	0.00097	0.03113	0.40356	0.59644
9	0.17000	0.00073	0.02704	0.49484	0.50516
10	0.17500	0.00054	0.02332	0.58612	0.41388
11	0.18000	0.00041	0.02019	0.67740	0.32260
12	0.18200	0.00037	0.01916	0.71391	0.28609
13	0.18500	0.00032	0.01793	0.76868	0.23132
14	0.18700	0.00030	0.01736	0.80519	0.19481
15	0.19000	0.00029	0.01692	0.85996	0.14004
16	0.19200	0.00029	0.01692	0.89647	0.10353
17	0.19400	0.00029	0.01715	0.93298	0.06702
18	0.19500	0.00030	0.01736	0.95123	0.04877
19	0.19700	0.00032	0.01793	0.98775	0.01225
20	0.19750	0.00033	0.01811	0.99687	0.00313

Tablo 11, etkin sınır yaklaşımı ile borç ve özsermayenin farklı ağırlıklarıyla oluşturulan her bir portföyünün optimal noktasının ne olması gerektiğini göstermektedir. Şekil 2'de ASELSAN A.Ş. için ağırlıklı ortalama sermaye maliyetinin (WACC) en düşük olduğu nokta %13 borçluluk seviyesinde bulunmuştur. Optimal noktaları gösteren Tablo 11'deki 5 nolu portföyde de optimal borçluluk oranının %12,973 çıkması yapılan yöntemi doğrulamaktadır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Optimal sermaye yapısının ne olması gerektiği yazında hala tartışılmaktadır. Optimal sermaye yapısı üzerinde tam bir fikir birliğine varılamaması birçok teorinin geliştirilmesini sağlamıştır. Bir işletmenin değeri, borç ve özsermayesinin toplamıyla belirlenmektedir. İşletme değerinin arttırılabilmesi borç ve özsermaye oranının optimal noktada olmasına bağlı olacaktır. Sermaye yapısı içindeki borç ve özsermaye oranının firma değeri üzerinde yaratacağı etki, sermaye yapısı kararlarının önemini göstermektedir. Bu yüzden finanslama politikası belirlenirken ortalama sermaye maliyetini minimum yapacak ve firma değerine maksimum katkı sağlayacak bir borç/özsermaye oranının seçilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada ise bir firmanın her bir sermaye yapısı yüzdesindeki ağırlıklı ortalama sermaye maliyeti (WACC) ile firma değeri hesaplanarak her bir ağırlık yapısına ilişkin firma değeri hesaplanmıştır. Söz konusu bu ağırlıklar içinde ağırlıklı ortalama sermaye maliyeti minimum yapan ve firma değerini maksimum kılan borçluluk oranı %13 olarak belirlenmiştir. Söz konusu bu nokta optimal noktayı temsil etmektedir. Tespit edilen bu oran ile Markowitz'in etkin sınır yaklaşımı kullanılarak etkin sınır eğrisi çizilerek bir mukayese yapılmıştır.

Sonuç olarak etkin sınır yaklaşımı ile borç ve özsermayenin farklı ağırlıklarıyla oluşturulan her bir portföyünde optimal noktasının ne olması gerektiği hesaplanabileceği için optimal sermaye yapısının bu şekilde de hesaplanması mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, E. E. (2017). *Finansal yönetim: Teorik yaklaşımlar, çözümlü örnekler ve öneri yaklaşımlar*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Ataman, G. (2009). *İşletme yönetimi*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- Burucu, H. & Öndeş, T. (2016). Türk imalat sanayi firmalarının sermaye yapısını etkileyen faktörlerin analizi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1).
- Demirhan, D. (2009). Sermaye yapısını etkileyen firmaya özgü faktörlerin analizi: İMKB hizmet firmaları üzerine bir uygulama. *Ege Akademik Bakış*, 9(2).
- Ercan, M. & Ban, Ü. (2010). *Değere dayalı işletme finansı: Finansal yönetim*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erol, A.F., AYTEKİN, S., & ABDİOĞLU, N. (2016). İşletmelerin sermaye yapılarının belirlenmesinde finansal hiyerarşi teorisinin kullanımı ve BIST’te bir uygulama. *KSÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 114-116.
- Fırat, N. (2018). Vekâlet teorisi: Enron ve Shell olayları üzerinden bir inceleme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 21.
- Harris, M. & Raviv, A. (1991). The theory of capital structure. *The Journal of Finance*, 46(1).
- Myers, S.C. & Majluf, N.S. (1984). Corporate financing and investment decisions when firms have information that investors do not have. *Journal of Financial Economics*, 13(2), 187-221.
- Modigliani F. & Miller M.H. (1963). Corporate income taxes and the cost of capital: A correction. *the American Economic Review*, 53(3), 433-443.
- Park, K. & Jang, S.C. (2013). Capital structure, free cash flow, diversification and firm performance: A holistic analysis. *International Journal of Hospitality Management*, 33, 51-63.
- Qureshi, M.A., Sheikh, N.A. & Khan, A.A. (2015). A revisit of pecking order theory versus trade-off theory: Evidence from Pakistan. *Pakistan Journal of Commerce and Social Sciences*, 9(2), 344-345.
- Xiuqin, W., Bing, W., Yantao, X. & Lanmin, S. (2021). A chance constrained programming method to determine optimal capital structure for privatized infrastructure, *Construction Management and Economics*, 39(7), 579-594.
- Yıldırım, S. & Akkaynak, B. (2018). *Optimal sermaye yapısının saptanmasında kullanılan yöntemler: Analitik Hiyerarşi Süreci (AHP) ve Bulanık TOPSIS ile bir uygulama*, Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement : The author declares that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the author of the study.

SOVYETLER BİRLİĞİ KOLONYAL BİR İMPARATORLUK MUYDU?*

Turgay DÜĞEN¹

Öz

XX. yüzyılın başında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi hem dünya siyaseti açısından hem de Avrasya coğrafyasının siyasi ve sosyokültürel yapısı açısından belirleyici bir rol oynamıştır. Dünya siyasi tarihinde kolonyalizm nasıl ki siyasi sınırları, ekonomik ilişkileri ve sosyokültürel yapıları belirleyen bir etken olduysa, Sovyetler Birliği de Avrasya coğrafyası için en az o kadar etkili olmuştur. Bu makalede, kolonyalizm ve post-kolonyalizm çalışmaları ekseninde Sovyetler Birliği'nin kolonyalist bir imparatorluk olup olmadığının cevabı aranmıştır. Kolonyalizm çalışmaları açısından Rusya Çarlığı'nın bile kolonyalist bir imparatorluk olup olmadığı farklı gerekçelerle tartışılmıyken, Sovyetler Birliği'nin kolonyalist bir yapı olup olmadığı sorusuna nasıl cevap aranmalıdır? Makalede, kolonyalizm çalışmalarındaki kolonyalizm tanımından hareketle, Sovyetler Birliği'nin hedefleri, söylemleri, araçları ve nihayetinde ortaya çıkan durum ve yapı değerlendirilmiştir. Makalede Sovyetler Birliği, ekonomik ve idari yapıdan ziyade kimlik politikaları, yerel kimliklerin asimilasyonu ve Ruslaştırma siyaseti üzerinden incelenmiştir. Hem kolonyalizm çalışmalarında hem de post-kolonyalizm çalışmalarında Sovyetler Birliği genellikle konu dışında tutulmuştur. Konu dışında tutulmasını gerektiren farklılara sahip olmasına rağmen bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin kolonyalizm çalışmaları içinde değerlendirilmesini gerektirecek kadar benzer özellikleri de haizdir.

Anahtar Kelimeler : Kolonyalizm, Sömürgecilik, Sovyetler Birliği, Rusya, Bolşevik.

Jel Sınıflandırması : A14, B15, Z13.

* Bu makale, yazarın "Tarihî, Sosyokültürel ve Güvenlik Boyutlarıyla Kazakistan'ın Kimlik İnşa Politikası" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, SBE, Avrasya Araştırmaları Ana Bilim Dalı, turgay.dugen@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7459-1382.

WAS SOVIET UNION A COLONIAL EMPIRE?

Abstract

The Bolshevik Revolution, which took place in Russia at the beginning of the twentieth century, played a decisive role on World politics in the century it was in and the political and socio-cultural structure of the Eurasia in the following century. In the World political history, just as colonialism was a factor that determined on political boundaries, economic relations and socio-cultural structures, the Soviet Union was at least as effective for Eurasia. In this article, the answer is sought whether the Soviet Union is a colonialist empire in the axis of colonialism and post-colonialism studies. In term of colonialism studies, it is controversial whether even the Tsar of Russia is a colonialist empire, how should an answer be sought to the question of whether the Soviet Union is a colonialist structure? In the article, starting from the definition of colonialism in colonialism studies, the goals, discourses, means of the Soviet Union and the resulting situation and structure were evaluated. The article examines the Soviet Union through identity politics, assimilation of local identities and Russification politics rather than economic and administrative structure. The Soviet Union was generally left out of the question in both Colonialism and Post-colonialism studies. Although it has differences that require it to be excluded from the Colonialism studies, it also has enough similar features to require the Soviet Union to be evaluated within Colonialism studies.

Keywords : Colonialism, Soviet Union, Russia, Bolshevik.

Jel Classification : A14, B15, Z13.

GİRİŞ

1917 Ekim ayında Rusya’da meydana gelen gelişmeler ve Bolşevik Devrimi Dünya tarihi açısından ideolojik bağlamda siyasi, ekonomik ve sosyal bir kırılmanın yaşanmasına neden olmuştur. Her ne kadar sosyalist hareketler Avrupa merkezli bir gelişme göstermiş olsa da Bolşeviklerin gerçekleştirdiği devrim ile birlikte sosyalizmin siyasi merkezi Avrasya coğrafyasına kaymıştır. Sibiry’a dan Avrupa’ya uzanan Rusya İmparatorluğu, bütün zenginlikleri ve sorunlarıyla birlikte Bolşevik yönetiminin altına girmiştir. 1862 yılında serfliğin kaldırıldığı Rusya’da köylü nüfusun ağırlıkta olmasına rağmen Batı bölgeleri hızlı endüstrileşme sürecine girmişti. Rusya topraklarının büyük bir kısmı da Rus etnik kökeninden olmayan halkların yaşadığı topraklardı. Rusya Çarlığı Batılı imparatorluklar tarafından kendileri gibi “kolonyal” bir imparatorluk olarak kabul edilmese de tarihi Rus-Slav merkezinin sınırlarının çok ötesine uzanan bir egemenlik sahasına sahip olmuştu. Ekim Devrimi’nin ardından bu büyük imparatorluğun halklarına “self-determinasyon” hakkı da dahil olmak üzere özgürlük vaat eden yeni bir yönetim ortaya çıkmıştı. Özgürlük vaatleri çeşitli sosyalist hedef ve söylemler altında farklı bir biçim almış ve Çarlık coğrafyası çok büyük oranda Sovyetler Birliği yönetimi altında bütünlüğünü korumuştur. Çarlığın “kolonyal” bir imparatorluk olup olmadığı bile tartışmalı bir durum ortaya çıkarmışken Sovyetler Birliği’nin yapısı nasıl tanımlanabilirdi?

Bu makalede, kolonyalizm ve post-kolonyalizm yaklaşımları ekseninde Sovyetler Birliği’nin kolonyal bir imparatorluk olup olmadığı analiz edilmiştir. Kolonyalizm ve post-kolonyalizm çalışmaları incelenmiş ve bu çalışmalardan yola çıkılarak Sovyetler Birliği’nin kolonyal özellikler, Sovyet sonrası coğrafyanın da post-Kolonyal özellikler gösterip göstermediği değerlendirilmiştir. Bu bağlamda Sovyetler Birliği, öncesi ve sonrasıyla birlikte incelenmiştir. Ancak bu bütüncül değerlendirmeye karşın, her ne kadar pek çok açıdan benzerlikler gösterse de Rusya Çarlığı ile Sovyetler Birliği’ni tek bir devlet olarak değerlendirmemeye özen gösterilmiştir. Sovyetler Birliği’ni kuran Bolşevikler, Avrasya coğrafyasındaki Rus olmayan halkları Rus milliyetçiliği ve sömürgeciliğinden, Rusları da Çarlığın baskı politikasından ve gericiliğinden kurtararak özgürleştirecekleri vaadiyle iktidara gelmişlerdir. Sovyet devri ile birlikte artık Çarlık devri kapanmıştır. Fakat Sovyet devri bile 1922’den 1991’e değin değişmez yekpare bir sistem olmamış, tek bir hedefe yönelik dosdoğru bir çizgi üzerinde ilerlememiştir. Pek çok politika, deneme yanılma yöntemiyle sınanmış, kimi zaman hatalı politikaların devamında ideolojik ya da kişisel inatlar etkili olabilmektedir. 1924-1953 arasındaki Stalin devri bile kendi içinde politika

değişimlerinin yaşandığı bir devir olmuştur. Bundan dolayı Sovyet dönemi incelenirken ekonomik veya sosyo-kültürel politikaların her zaman yetmiş yıllık dönemin tamamını kapsayan bir nitelik taşımadığını dikkate almak gerekir. Bu durumu da göz önünde bulundurarak, makalede Sovyetler Birliği'nin kolonyal bir niteliği haiz olup olmadığı, Sovyetler Birliği'nin amaçları, araçları, yöntemleri ve Sovyet sonrası coğrafyadaki sonuçları etrafında değerlendirilecektir. Klasik manada sömürgecilik bir devletin başka bir coğrafyadaki kaynaklarının özellikle ekonomik olarak sömürülmesini ifade ederken kolonyalizm yönetilen ülkedeki kimliği ve kültürel yapıyı da kendi çıkarları doğrultusunda yeniden inşa etmektedir. Bu sebeple makalede, Sovyetler Birliği ekonomik ve idari yapısından ziyade kimlik politikaları, yerel kimliklerin asimilasyonu, sosyo-kültürel yapıların değişimi ve Ruslaştırma süreci üzerinden incelenmiştir.

Kolonyalizm kavramı yerine Türkçe literatürde genellikle sömürgecilik kavramı kullanılmaktadır. Sömürgecilik kavramı “sömürmek” kelimesinden türetilmiştir. “Sömürmek” tek taraflı bir kaynak aktarımını ifade etmek için kullanılmakta olup, üretim araçları sahiplerinin başkalarının emeğine ve onların yarattıkları değerlere el koyması ya da bir ulus veya devletin diğer ulus ve devletin doğal kaynaklarından, ekonomik değerlerinden çıkar sağlaması olarak tanımlanmaktadır (TDK, Türkçe Sözlük, 2011). Özellikle kolonyal dönemin sona ermesinin ya da Marksist yaklaşıma göre “klasik kolonyalizm”in sona ermesinin ardından, kolonyalizm kavramı Türkçe literatürde kullanılan sömürgecilik kavramına yakın bir anlamda kullanılmaya başlanmıştır. Ancak kolonyal dönemde, kolonyalizm kavramı olumsuz bir muhtevaya sahip olmamıştır. Batı merkezli kolonyalist yaklaşım için kolonyalizm bir işgal ve sömürünün ötesinde, bir “medenileştirme” süreci olarak değerlendirilmiştir. Bu sebeple kolonyalizm kavramı bir anlam kayması yaşamıştır. Latince *colonus* kökünden gelen ve genellikle yerleşme manasında kullanılan kelimenin sömürge anlamına kayması yüzyıllar sürmüştür. Bundan dolayı bu makale içerisinde kolonyalizm kavramı, bu tarihi kavram bütünlüğü içerisinde kullanılacağı için, sömürgecilik kavramı yerine kolonyalizm kavramının kullanılması daha uygun görülmüştür.

I. KOLONYALİZM VE SONRASI: KAVRAM VE KURAM

Kolonyalizm, bir devletin anayurdunun dışında farklı bir coğrafyaya yönelik çok yönlü olarak yerleşmesiyle başlayan bir süreçtir. Bu süreç yerli halkın kolonici halk tarafından yadsınması ve insani olarak görülmemesi yönünde ilerler. Kolonyalist, koloni toplumu insani değerlerden yoksun bir toplum olarak tanımlamakla kalmaz aynı zamanda onların ahlâk kurallarına duyarlı olmadığını ilan eder (Fanon, 2004: 6-8). Kolonyalizm bir halkın diğerini ekonomik olarak sömürmesinin çok ötesinde sosyal alanlara da müdahale ederek, kültürün ve sosyal değerlerin kolonyalistin lehine yeniden şekillendirilmesi sürecidir. Bu süreç genelde şiddet kullanılarak gerçekleştirilmektedir (Horvath, 1972: 46). Kolonyalizm, toplumu yeniden biçimlendirmek ya da yeni bir toplum inşa etme gayreti, ticaret, pazarlık, savaş, soykırım, köleleştirme ve isyanın iç içe yaşandığı bir süreç olabilmektedir (Loomba, 1998: 2).

Kolonyalizm genellikle Batı merkezli bir süreç olarak incelenmektedir. Dünyada yeni toprakların keşfi ile başlayan bu süreçte deniz aşırı toprakların işgal edilmesiyle şekillenmiş, hatta “koloni bakanlığı” gibi yapılarla kurumsallaşmıştır. XVII. yüzyılda İngiltere, İspanya, Portekiz, Fransa ve Hollanda gibi Avrupalı ve deniz gücü etkin olan devletlerin başlattığı bu süreç, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda dünyadaki hâkim gücü belirleyecek olan bir yarışa dönüşmüştür. Bu ilk kolonileştirme dönemi için emperyalizm ve sömürgecilik kavramları birlikte kullanılmıştır. Ancak kolonyalizm kavramı sömürmenin çok ötesinde bir anlam içermektedir. Sömürgeci işgal edip yerleştiği toprakların kaynaklarını sömürmek üzerine kurulu bir sistem inşa ederken, kolonyalist işgal ettiği bölgeyi yönetir ve yönetirken toplumun kimliğini ve yapısını kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmektedir (Sarte, 2001). Ferro'ya göre kolonileştirme, güçlü olanın işgal ettiği toprağa yerleşmesi, oraya kendinden olan halkı götürmesi ve işgal ettiği toprakları işlemesidir. Bu haliyle kolonileştirme Eski Yunan'a kadar götürülebilir (1997: 1). Hatta bu bağlamda ele alındığında dünya siyasî tarihi kolonileştirme tarihi haline gelmektedir. Ancak Batı tarihçiliği kolonileştirme sürecini XV. yüzyıldan sonra başlatmaktadır. Bu

döneme kadar geçen dönemde yaşanan işgaller ve yayılcı politikalar kolonileştirme olarak kabul edilmemektedir. Kolonyal ile iktidar arasındaki ilişki sadece yabancı barbar topraklara yönelik bir eylem olarak kabul edilmekte ve sadece “medeni dünya”dan uzak coğrafyalara yönelik yayılcılığı tarif etmek için kullanılmaktadır (Ferro, 1997: 1–2). O dönemde kolonileştirme Batı tarafından kutsallaştırılmış, kimilerine göre medeni olmayan halklara medeniyetin götürülmesi kimilerine göre kafirlere Hristiyanlığın ulaştırılması olarak görülmüştür. Bu süreç tarihin ilerlemesi için tek yol olarak değerlendirilmiştir. Yani medeni olanın medeni olmayan toprakları işgali ve kolonileştirmesi ile oraya medeniyeti götürmesi neticesinde tüm dünya ileri bir aşamaya geçebilecektir. Halbuki Batı medeniyetinin varlığı bile bu sürecin tek yol olmadığını göstermektedir. Çünkü Avrupa’nın ve Batı’nın bugünkü sahipleri, medeniyet beşiği olan Roma’yı işgal ederek medenileşmiştir. İşgal edenler değil, işgal edilen medenidir ve Roma kendisini yıkan barbarları kültür gücüyle medenileştirmiştir (Hocaoğlu, 2003: 31). Bu bağlamda sürecin iktisadi boyutunun üstü kutsal ve iyi niyetli örtülerle örtülmek istenmiştir. Hatta kolonileştirmeyi anlaşılır kılmak ve haklı göstermek adına bu sürecin Batı’nın vazifesi olduğu iddia edilmiştir (Turan, 2006: 2). “Beyaz adamın yükümlülüğü” olarak görülen kolonileştirme ya da medenileştirme, koloni halklara da öteki olarak bakılmasına neden olmuştur. Burada Batı’nın Doğu’ya yaklaşımındaki oryantalist yaklaşımın nasıl olduğu da görülmektedir. Oryantalist yaklaşımın temelinde yer alan Doğu’ya öteki olarak bakılması sömürgeci bir zihnin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Kolonyalizmin temelinde medeniyet götürme algısı yattığı için Batılı devletlerin XV. yüzyıl öncesi birbirlerinin topraklarını işgali ya da komşu halkların Batı’yı işgali kolonileştirme olarak kabul edilmemektedir. Çünkü bunun kabulü, kolonileştirme aracılığıyla medeniyet götürüldüğu iddiasına ters düşecektir. Kierman’a göre kolonyalizm metropolitan bir gücün ABD ve Batı dışında bir ülkenin uzun süre işgal altında kalmasıdır ki, bu tanıma göre 1870-1914 yılları arasında kolonyalizm zirveye çıkmış ve bu dönem emperyalizm çağı olarak adlandırılmıştır (2006: 93).

Kolonileştirme sürecinin yalnızca güç dengesi ve iktisadi açıdan değerlendirilmesi, kolonyalizmin Türkçedeki sömürgecilik kavramıyla örtüşmesine katkı sağlayan bir anlam ortaya çıkarmaktadır. Ancak bu yaklaşım kolonyal gücün kimlik ve kültür politikalarını açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Bununla birlikte kolonyalizm, emperyalizm, sömürgecilik kavramlarının tanımlanmasında ve açıklanmasında siyasi ve ekonomik güç ilişkileri çok önemli bir yer tutmaktadır. Bu yaklaşım hem kolonyal dönemin hem de kolonyal sonrası dönemin izahında etkilidir. Meseleyi ekonomik ve siyasi çıkar ile güç kavramları merkezinden değerlendiren Waltz, kolonileştirme ya da emperyalizme kaçınılmaz bir süreç olarak bakmış, bu süreci uluslararası sistemdeki güç dengesizliğinin bir sonucu olarak değerlendirmiştir (1979: 36–37). Bu güç dengesizliğinin sonucu olarak ortaya çıkan kolonileştirme sonucunda işgal edilen topraklardaki zenginliklerin yine güçlü olan devlete akıtılması sonucunda aradaki güç dengesizliği daha da artmaktadır. Nitekim kolonyalizm döneminin bitmesinin ardından yeni dönem için kullanılan kavramlar da aslında aradaki güç dengesizliğinin devam ettiğini göstermektedir (Okur, 2012: 90–91).

Kolonyalizm dönemi sonrası için kullanılan post-kolonyalizm kavramı tartışmalı bir kavram olarak doğmuştur. Post-Kolonyal dönem ilk olarak Avrupalı devletlerin kolonyal dönemlerinin sona ermesi ve aralarında barış antlaşmaları imzalamalarıyla başlamıştır. Bir başka iddiaya göre ise post-kolonyal dönem İngiliz İmparatorluğu’nun dağılmasıyla ortaya çıkan güç boşluğu ile başlamıştır. Bu İngiliz merkezli bir yaklaşımdır ve İngiltere’nin deneyimlerine odaklanmıştır (Childs & Williams, 1997: 1). Ancak süreç olarak aslında post-kolonyal dönemin başlamasıyla örtüşmektedir. İngiliz kolonilerinin dağılmasıyla eş zamanlı olarak diğer Avrupalı devletler de kolonilerinden çekilmeye başlamışlardır. I. Dünya savaşıdan sonra başlayan bu süreç 1960’lı yıllarda nihayete ermiştir. Fakat kolonilerin dağılımı olmasına rağmen bu dönemi post-kolonyal olarak adlandırmanın doğru olmadığı iddia edilmektedir. Childs ve Williams’a göre özellikle Marksistler veya Marksist yaklaşımla çalışanlar tarafından, hâlâ kolonyal dönemin sona ermediği, sadece güçlü devlet ile kolonileşmiş devlet arasındaki ilişkinin şeklinin değiştii iddia edilmektedir. Batılı devletler kolonilerinden ordularını ve bürokrasilerini çekmiş ancak buralarda hâlâ kültürel, siyasi ve ekonomik olarak doğrudan kontrole sahiptirler (1997: 5). Bununla birlikte Kolonyal ilişkiler karşıt görüş ve duyguların bir arada yaşanmasına neden olmakta, kolonileştiren toplumda anti-emperyalist tepkileri oluşturmaktadır. Egemen güç ile koloni arasındaki

ilişkiler ve kaynaşma yaşanırken aynı zamanda memnuniyetsizlikler ve isyanlar da yaşanabilmektedir (Ashcroft ve ark., 1998: 13).

Kolonyal ülkelerdeki yetişen aydınların varlığı ve tepkileri de post-kolonyalizmi etkileyen ve post-kolonyal dönem ile kolonyal dönemi birbirinden ayıran önemli bir fark olmuştur. Post-kolonyal döneme geçişte ve bu dönem içerisinde yaşanan tepkilerin ve isyanların temelinde ise kolonyal ülkelerde yetişen bu aydın sınıfının varlığı etkili olmuştur. Post-kolonyalizm kavramının şekillenmesinde üçüncü dünya kökenli akademisyenlerin ve entelektüellerin varlığı etkili olmuştur (Ashcroft ve ark., 1998: 13). Post-kolonyalizm kavramı içindeki “post” iki farklı muhtevaya sahiptir. İlk olarak, arkasından gelme manasında zamanı tarif eden bir anlama gelmektedir. İkinci olarak ise, önceki dönemin yerini almak manasında ideolojik bir anlama gelmektedir (Loomba, 1998: 7).

Post-kolonyalizm tarihte sömürgeleştirilmiş toplumların kültürel ve toplumsal yapısı ile ilgilenmektedir. Bu sebeple kronolojik olarak kolonyalizm döneminin sona ermesinin ardından, II. Dünya Savaşı sonrası Batı kolonilerinin bağımsızlıklarını kazanmaları süreci ve sonrasında egemen güç ile bağımsız devletin kurduğu ilişki de post-kolonyalizmin inceleme konusudur (Ashcroft ve ark., 1998: 186). Post-kolonyalizm zaman, mekân ve kolonileştiren ile koloni arasındaki ilişkilerin yapısı üzerinden sorgulanmaktadır. İlk olarak post-kolonyalizm hangi bölgeleri inceler sorusu tartışma konusudur. Örneğin Amerika 1800’lerden sonraki süreçte post-kolonyalizm açısından incelenebilir mi? Post-kolonyalizm incelemeleri ABD’yi bu sürecin dışında tutmaktadır çünkü ABD bağımsızlığını kazanmasının ardından kolonileştiren ile koloni arasındaki genel çerçeveye uygun bir yapıda gelişmemiştir. Zaman içinde ABD emperyal bir güç olmuş ve neo-kolonyalizmin öncüsü haline gelmiştir. Aynı zamanda ABD kurucu halkı Amerika kıtasının yerel halkı değil Avrupa’dan giden göçmenlerdir. Bu durum da diğer kolonilerle ABD’yi birbirinden ayırmaktadır. Bu bağlamda post-kolonyalizmin inceleme alanı üçüncü dünya ülkeleridir ve post-kolonyal ülkeler tabiri daha önce üçüncü dünya ülkeleri olarak adlandırılan ülkeleri ifade etmektedir (Dirlik, 1994: 329).

Post-kolonyalizme yöneltilen ikinci soru, “kimin kolonyalizminden sonra” sorusudur. Post-kolonyalizmin temel odak noktası İngiliz, Fransız ya da Latin Amerika’daki İspanyol kolonyalizminden sonrası mıdır? Bunların yanında bir de bu çalışmanın tartışma konularından biri olan Rus kolonyalizmi vardır ki, bu da tartışmayı ‘Batısız tarih’ yazımına taşımaktadır. Kolonyalizm çalışmaları açısından bu kaçınılmaz bir durumdur (Childs & Williams, 1997: 9). Ancak Batı merkezli bir kolonyalizm çalışmasını zorlayan şartlar mevcuttur. Örneğin 1800’lerde Batı, yeryüzünün yüzde 35’ine hakimken bu oran kolonileştirme ile birlikte, 1878’de yüzde 67’ye, 1914’te ise yüzde 85’e yükselmiştir (Childs & Williams, 1997: 10). Bundan dolayı kolonyalizmin Batı merkezli çalışılması olağan karşılanabilir. Kimin kolonyalizmi sorusuna verilen cevap, istisnası olmakla birlikte genel anlamda Avrupalı devletlerin kolonyalizmidir. Burada Rus kolonyalizmi ve Sovyet sonrası coğrafya için post-kolonyal kavramlarının kullanılmamış olmasının ve Rusya’nın Asya’ya doğru yayılmasının tarihî sürecinin bu literatür içinde değerlendirilmemiş olmasının iki nedeni vardır. İlk olarak kolonyalizm tarihi, “medeni” Batılı ülkelerin deniz aşırı “medenileşmemiş” toplumlara medeniyet götürmesi olarak Batı merkezli ve işgalleri meşrulaştırıcı bir zeminde yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu söylemin Rusya’nın yayılması için kullanılması Rusları da aynı şekilde işgalleri meşrulaştırıcı bir zemine çekmek anlamına gelecektir. İkincisi ise post-kolonyalizm çalışmalarının başladığı dönemde de Rusya genel olarak literatür dışında tutulmuştur çünkü post-kolonyalizm çalışmaları kolonyalist dönemi yererken anti-kapitalist ve anti-emperyalist bir söylem benimsemiştir. Bu dönemde Sovyetler Birliği’nin siyaseti, sosyalizmin anti-emperyalist söylemi altında post-kolonyal çalışmaların kolonyalizm eleştirilerinden uzak tutulmuştur. Rus Çarlığının sömürgeci ve emperyalist bir devlet olduğu genel olarak kabul edilmekle birlikte SSCB’nin sömürgeci bir devlet olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Rus Çarlığı ve Sovyetler Birliği’nin kolonyalist bir imparatorluk olup olmadığını bir bütün olarak değerlendiren Schorkowitz, Çarlık içindeki idari yapının Avrupalı kolonyalist devletler ile benzerlik gösterdiğini, Sovyetler Birliği’nin de bu mekanizmayı devraldığı iddia etmiştir (2019: 124). Rusya Çarlığının kolonyalist bir imparatorluk olduğuna dair Batılı kolonyalist devletlerle daha güçlü benzerlikler kurulabilmesine rağmen Sovyetler Birliği bu tartışmada farklı bir yere sahiptir. Sovyetler Birliği’nin emperyalizm karşıtlığı ve “halkların özgürlüğü” iddialarıyla kurulan sosyalist bir devlet olması,

SSCB'nin sömürgeci bir devlet olup olmadığı tartışmasının da zeminini teşkil etmektedir. SSCB kolonyalizm ve post-kolonyalizm çalışmaları açısından pek çok tartışmayı ve çelişkiyi içinde barındırmaktadır. SSCB'nin kolonyal bir yapı olup olmadığı, Sovyet sonrası coğrafyanın da post-kolonyal olup olmadığı meselesini doğurmaktadır. SSCB tarif edilirken birbirinden farklı tanımlamalar kullanılmıştır. SSCB için "ulusların devleti", "uluslar imparatorluğu", "refah kolonyalizmi", "sosyalist ebeveyn devlet" ve "otoriter modernist devlet" tabirleri kullanılmıştır. Dave'ye göre, SSCB tarif edilirken kör bir insanın bir fili tarif etmesi gibi herkesin dokunduğu kısmı anlatması durumu ortaya çıkmaktadır (2007: 13). Bu sebeple SSCB'yi tarif etmek yerine kolonyalizm tanımlamaları üzerinden SSCB'yi incelemek daha yerinde olacaktır.

II. KOLONYAL MİRAS: ÇARLIKTAN SOVYETLERE

Kolonyalizm hakkındaki yukarıda yazılan tanımlamalardan yola çıkarak bazı hususların ön plana çıktığı görülecektir. Bolşevikler her ne kadar Çarlığın baskıcı rejimine ve "Rus Milliyetçiliği"ne karşı Sosyalist ve devrimci bir mücadele neticesinde halklara hürriyet vadeden bir siyasi sistem getirmek isteseler de daha Sovyetler Birliği'nin kuruluş aşamasından itibaren Çarlığın kolonyal mirasını devralmak durumunda kalmışlardır. Kolonyalizm, öncelikle bir devletin kendi anayurdu dışındaki bir coğrafyaya çok yönlü olarak yerleşmesi olarak görülmekteydi. SSCB bu bağlamda Rus Çarlığı'nın yerleştiği topraklar üzerinde egemenliğini büyük oranda sürdürmüştür. Rus Çarlığı'nın yıkılmasının hemen sonrasında Finlandiya, Letonya, Litvanya ve Beyaz Rusya bağımsızlıklarını ilan etmiş, onların ardından da Estonya Ukrayna, Polonya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan gelmiştir (Riasanovsky & Steinberg, 2014: 520–521). Türkistan coğrafyasında ise Ekim Devrimi'nin ardından Taşkent merkezli bir Sovyet hükümeti kurulmuştur. Ancak bu hükümetin Türkistanlı Müslümanların toprak özerkliği taleplerini reddettiğini ilan etmesinin ardından, Dördüncü Türkistan Müslümanları Kongresi'nde Taşkent'teki hükümete karşı, Rusya Federatif Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde yer alan Hokand merkezli özerk bir bölgenin kurulduğu ilan edilmiştir (Becker, 2004: 206).

Bolşevikler yönetime gelmeden önce tüm ulusların "kendi kaderini tayin" hakkı olduğunu savunmuşlardır. SSCB'nin kuruluş aşamasında Rus Çarlığı coğrafyasındaki halklara Lenin'in kendi kaderini tayin hakkı sözü vermiş olması SSCB'nin kolonyal bir devlet olmadığı yönündeki iddialar için bir zemin oluşturmaktadır. Ancak bu sözün SSCB'nin kuruluş aşamasında siyasî bir taktik olması muhtemeldir (Dave, 2007: 14). Kendi kaderini tayin hakkı ilkesi, Bolşevikler açısından sonraki süreçte stratejik bir araç olarak kullanılmasına rağmen fikri zeminde XX. yüzyılın başında bu ilkenin Wilson'un ilkeleri arasında da yer almasının da etkisiyle, küresel bir yankı uyandırmış ve uluslararası hukukun önemli bir konusu haline gelmiştir (Taşdemir & Özer, 2017: 12–13). Kendi kaderini tayin hakkı ilkesi I. Dünya Savaşı'ndan önce Rusya Sosyalist Demokratik İşçi Partisi programı hazırlanırken gündeme getirilmiş ve 1913 yılının Aralık ayından itibaren bu konu üzerine yazılar kaleme alınmıştır. Ancak Lenin bunu bir boşanma hakkı gibi görmekte ve bunun bir gereklilik değil ancak emperyal bir sömürü ile karşılaşıldığında kullanılacak bir hak olduğunu ifade eder. Ulusların kendi kaderini tayin hakkının olduğunu savunmak ile ayrılıkçılığı savunmanın aynı şeyler olmadığını vurgular (Lenin, 1977: 85). Kültürde millî özerklik konusunu milliyetçiliğin en ince ve bundan dolayı en tehlikeli yanı olarak gören Lenin, eğitimin de milliyetlere göre bölünmesinin "küçük burjuva milliyetçilerinin idealleri"ne fayda sağladığını belirtir (1977: 10). Lenin'in kendi kaderini tayin hakkı konusundaki tavrı emperyalist güçlere karşı ezilen halkların haklarının korunması yönünde sosyalizm için kabul edilmesi gereken bir haktır. Bu hakkın reddedilmesi "büyük Rus milliyetçiliğinin oyununa gelinmesine" neden olacaktır (Lenin, 1977: 13). Lenin, Çarlığa karşı mücadelede, Çar yönetimi altındaki diğer halkların da hürriyetini savunmaktadır fakat bu mücadele kendi tabiriyle "burjuva milliyetçileri"nin kültürel özerklik talepleri için değil sosyalizm için olursa hak olarak görülmüştür. Çarlık dönemine kıyasla Sovyetler Birliği kuruluş aşamasında Finlandiya, Estonya, Letonya, Litvanya ve Polonya'yı kaybetmiştir. Buna rağmen Bolşevikler, Çarlığın sınır bölgelerindeki halklara karşı uyguladığı sömürgeci politikayı tekrarlamamaya dikkat etmişlerdir. Bolşevik dönemde yerel diller ve kültürler desteklenmiş, millî ve

etnik kimliklerin gelişmesi için yerel elitlere güvenilmiştir (Riasanovsky & Steinberg, 2014: 523). Bolşevikler Çarlık topraklarının bir arada tutulmasını istemişler ancak bunu “proleter dayanışması” adına istediklerini iddia etmişlerdir (Riasanovsky & Steinberg, 2014: 521). Çünkü Bolşevik devrimiyle birlikte Çarlık topraklarındaki tüm halkların özgürlüğüne kavuşacağını, sosyalist bir idarenin oluşmaması ve toprakların parçalanması durumunda bağımsız olan bölgelerin burjuvazi milliyetçiliğinin ve sömürgeciliğin eline düşeceğini savunmuşlardır.

Bolşeviklerin, ulusların kendi kaderini tayini hakkındaki görüşleri iktidara geldikten sonra farklılık göstermeye başlamıştır. Kısa sürede yayılcı yaklaşımlar öne çıkmaya başlamıştır. Ancak 1920’deki Sovyet Rusya-Polonya Savaşıyla birlikte bu konudaki fikirler önemli bir kırılma yaşamıştır. Sovyet ordusunun Kiev’i almasının ardından, daha batıya ilerleyerek “tüm Avrupa işçilerini özgürleştirme” düşüncesi Polonya’da durmak zorunda kalmıştır. Çünkü Polonyalı işçiler tarafından gelen ordu Sovyet ordusu değil Rus ordusu olarak algılanmıştır (Hosking, 2011: 571–572). Benzer bir algı 1918 yılında Hokand için de yaşanmıştır. Başlarında Mustafa Şokay’ın bulunduğu Müslümanların Merkez Konseyi, Türkistan’ın özerkliğini ilan ettikten sonra Taşkent’teki Bolşevik askerî birlikleri tarafından işgal edilmiş ve Sovyet yönetimi bölge halkının gözünde Rus sömürgeciliğinin bir devamı olarak görülmüştür (Roy, 2009: 97). Çarlığın “medeniyet götürme” söylemi “halkların özgürleştirilmesi” sloganına dönüşmüştür ama uluslara kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin uygulanması fiiliyata geçememiştir. Bolşevikler sosyalizmin ve sosyalistlerin olmadığı topraklarda da sosyalist idare sistemi kurmuşlardır. 1917’de Türkistan bölgesinde birkaç istisnai örnek dışında Bolşevik Parti üyesi çok fazla sayıda olmamıştır (Roy, 2009: 87–88). Bu bağlamda kolonyalizmle ilgili ilk görülen özelliklerden biri olan bir devletin kendi anavatanının dışındaki topraklara çok yönlü olarak yerleşmesi ya da işgali SSCB’nin ilk kuruluş yıllarında görülmektedir. 1917 öncesinde tüm halklar için kendi kaderini tayin hakkını duyuran Bolşevikler devlet yönetimine sahip olduktan sonra Türkistan’ın pamuğu ve Kafkasların petrolü olmadan Sovyet Devleti’nin hayatta kalamayacağı yönündeki eleştirilerini dile getirmişlerdir (Hirsch, 2005: 5). Çarlığın değerlerine karşı savaş açarak yönetimi ele geçiren Bolşevikler, Çarlık ile aynı jeopolitik konum, siyasi ve ekonomik şartlar karşısında benzer siyasi tepkileri vermeye başlamışlardır.

Kolonyalizmde görülen bir diğer husus yerli halkın yadsınması ve insani olarak görülmemesidir. Buna bağlı olarak yerli halkın medenileştirilmesi gerektiği düşünülür ve yerli halkların geleneklerine saygı gösterilmeden toplum yeniden biçimlendirilir. Rusların Türkistan’ı işgali ile Batılı devletlerin kolonilerinde kullandıkları söylem de benzerlik göstermektedir. Çarlık da bu benzerliği vurgulayarak Türkistan’ın işgalini Avrupalı devletlerin gözünde meşrulaştırmaya çalışmıştır. 3 Aralık 1864 tarihinde Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov, Çarlığın Türkistan’daki işgaliyle ilgili Avrupa devletlerine gönderdiği mektupta şöyle yazmıştır:

"Rusya'nın Orta Asya'da karşılaştığı durum, hiçbir sosyal organizasyonu olmayan, yarı-vahşi ve göçebe halklar karşısındaki bütün medeni olan devletlerin problemleriyle aynıdır. Bu tip durumlarda daha medeni olan devletler kendi sınırlarını ve menfaatlerini müdafaa etmek zorunda kalmıştır. Hudud bölgesinde huzursuzluğu yaratan gruplar cezalandırıldıktan sonra kuvvetlerimizi geri çekmek mümkün olmamıştır. Verilen ceza çabuk unutulmuş ve geri çekilmemiz bir nevi zayıflık addedilmiştir. Çünkü Asya'lular, görünür ve hissedilir kaba kuvvetin haricinde hiçbir şeye hürmet göstermemişlerdir.

Onun içindir ki, biz, şu iki şıktan birini seçmek durumunda kaldık: Ya verdiğimiz bütün emekler, elde ettiğimiz ticari menfaatler ve sınır boylarında kurduğumuz emniyet tertibatlarını unutup her şeyden vazgeçecektik veya bu vahşi Orta Asya memleketlerinin derinliklerine yürüyecektik. Rusya bu ikinci şıkkı tercih mecburiyetinde kaldı, tıpkı Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Amerika'da, İngiltere'nin Hindistan'da, Fransa'nın Cezayir'de ve Hollanda'nın kolonilerinde yaptıkları gibi (Saray, 1995: 82–83).

Rusya Çarlığı Türkistan’daki işgalleri Batılı ülkelerin kolonilerindeki işgallerine benzeterek, kendisinin de Türkistan’daki halkları medenileştirdiğini iddia etmiştir. Sovyetler Birliği için ise her ne kadar Çarlığın yerine tamamen farklı bir sistem oluşturmuş olsa da özellikle Türkistan bölgesindeki “geri kalmışlık” çözülmesi gereken bir sorun, bir miras olarak devralınmıştır. Nitekim Devrimin ilk

yıllarında Türkistan bölgesinin şartlarında hiçbir değişikliğin yaşanmadığı ve Çarlık dönemindeki sömürünün halen devam ettiği yönündeki şikayetler Stalin'e iletilmiştir. Stalin de Türkistan'daki şikâyet edilen durumun onda dokuzunun mevcut şartlardan ve Türkistan'ın geri kalmışlığından kaynaklandığını, eğitim, kültür ve ekonomi alanındaki gelişmelerle bu durumun aşılabileceğini iddia etmiştir (Stalin, 1973: 28). Sosyalist modernizasyon süreci siyasi, ekonomik ve sosyokültürel boyutlarda ilerlemiş, sosyalist "medenileştirme" süreci yaşanmıştır. Bolşevikler her ne kadar Rus olmayan milliyetlere siyasi, ekonomik ve kültürel haklar vadetmiş olsa da onlar için öncelikli amaç Devrimin kazanımlarını korumak ve yeni kurdukları devletin güçlendirilmesi olmuştur. Kültürel özerkliği "burjuvazi milliyetçiliğin" yolunu açacak bir hata olarak gören Bolşevikler, sosyalist devletin çıkarları doğrultusunda, her bölgenin doğal zenginliklerinin en verimli biçimde kullanılması için toprak özerkliğini savunmuşlardır. Bolşevikler, milliyetlerin temel rahatsızlıklarının ana dillerinin kullanılması olduğunu varsayarak, ana dilde eğitim haklarının verilmesiyle Rus olmayan milliyetlerin rahatsızlıklarının ortadan kaldırılacağını düşünmüşlerdir. Bundan dolayı ana dilde eğitim hakkı meselesine öncelik vererek, sosyalist bir formda kültürel ve ekonomik bir modernizasyon süreci oluşturmuşlardır. Bu süreçte milli kültürler, sosyalist devletin çıkarlarıyla çatışmadığı sürece desteklenmiştir. Devrimin ilk yıllarında mücadele edilen "büyük Rus"u önceleyen Ruslaştırma siyaseti, 1930'ların sonuna doğru ciddi bir kırılma yaşamış, ekonomik ve sosyal koşulların da etkisiyle eğitim-kültür politikalarında Ruslaştırma siyasetine yönelik bir kayma yaşanmıştır. Sovyetler Birliği bu modernizasyon sürecinde yerli halkı yadsımdan ziyade kültürel bir ayrıma gitmiştir. Doğulu ve Batılı milletler olarak bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Buradaki Doğulu ve Batılı yaklaşımı coğrafi bir yaklaşımdan ziyade kültürel bir yaklaşım olmuştur. Örneğin Kırım Tatarları Doğulu olarak kabul edilirken, Ermeniler Batılı olarak kabul edilmişlerdir. Doğulu olarak kabul edilen toplumlar kültürel olarak geri kalmış toplumlar olarak görülmüştür (Martin, 2001: 56).

Geri kalmış toplumların ekonomik ve kültürel olarak geliştirilmesi bütün Sovyet devletinin gelişimi ile birlikte değerlendirilmiştir. Burada diğer Kolonyal devletlere veya Çarlık dönemine kıyasla daha bütüncül bir yaklaşım ortaya koyulmuştur. Bu yaklaşımla başlatılan Kültür Devrimi ile ilk olarak sosyalist devlet ile uyum içinde olmayan yönetici ve aydın yerel sınıflar tasfiye edilmiştir ki bu tasfiye süreci genellikle idamlarla sonuçlanmıştır. İkinci olarak geri kalmış toplumların seviyesinin genel seviyeye yetiştirilmesi ve son olarak da ortak bir Sovyet değerler sistemi oluşturulması hedeflenmiştir (Lane, 1975: 177). Bu süreç Sovyet sistemiyle uyum göstermeyenlerin imhasıyla neticelenmiştir. Sovyetler Birliği'nin kültür politikasının Sovyet çatısı altındaki milliyetler için "olumlayıcı" bir etki yarattığını düşünen Martin bile bu dönemdeki uygulamaların "*Affirmative Action Empire*" ilkelerine² tamamen aykırı olduğunu, hatta etnik temizliğin XX. yüzyılın üzücü bir özelliği olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin de alışılmadık derecede bir şiddet devleti olduğunu belirtmiştir (2001:311). Sovyetler Birliği'nin sisteminde insani muameleye tabi olmayanlar, Rus olmayanlar değil, ilk önce Bolşevik olmayanlar ya da Bolşevik sisteme itaat etmeyenler, sonrasında ise herhangi bir şekilde Komünist Parti tarafından güvenilir olarak görülmeyenler olmuştur. Güvenilir olarak görülme durumu ise dönemin siyasi şartlarına göre değişkenlik gösterebilmiştir.

III. SOVYET MODERNLEŞMESİ İÇİNDE RUSLAŞTIRMA VE RUSLAŞMA

Kolonyalizmde kolonici devlet tarafından işgal edilen bölge yönetilirken yerel halkın kimliği ve kültürel yapısı işgal edenin çıkarları etrafında yeniden şekillendirilir. Kolonyalizm sürecinde dil ve kültür değişimleri sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bundan dolayı Sovyetler Birliği'nin kolonyalist bir yapı olup olmadığı meselesi incelenirken önemli konulardan biri de Sovyet döneminde yaşanan

² Terry Martin Sovyetler Birliği'nin 1923 – 1939 arası dönemi kapsayan çalışmasında, Sovyetler Birliği'ni *Affirmative Action Empire* olarak adlandırmıştır. Bu adlandırma Türkçeye *Olumlu Etki İmparatorluğu* ya da *Olumlayıcı Etki İmparatorluğu* olarak çevrilebilir. Buradaki *olumlu etki* ile imparatorluk içindeki etnik grupların milli kimlikleri üzerindeki etki kastedilmektedir. Martin'e göre Sovyetler Birliği, Sovyet devletinin bütünlüğü ve çıkarları ile çelişmediği sürece milliyetlerin desteklenmesini benimsemiş ve bu yolla sosyalist devlete karşı milliyetçiliğin de silahsızlandırılması amaçlamıştır. Milliyetlerin desteklenmesi ise dört unsur üzerinden gerçekleşmiştir. Bunlar; milli bölgelerin oluşturulması, milli kültürlerin, milli dillerin ve elitlerin desteklenmesidir (Martin, 2001: 10).

Ruslaşma sürecidir. Sovyetler Birliği içinde Rus olmayan milletlerin ve etnik grupların, kültürel asimilasyon ile Ruslaştırılmaları yönünde, Rus olmayan dillerin ve kültürlerin açıkça yasaklandığı bir siyasetin izlendiğini söylemek tam olarak doğru değildir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği döneminde Ruslaşma sürecinin yaşanmadığını söylemek de doğru değildir. Sovyetler Birliği'nin kolonyal bir imparatorluk olup olmadığına dair bir tartışmanın ortaya çıkması da bu çelişkili durumdan kaynaklanmaktadır. Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan halkların dillerinin ve kültürlerinin yasaklanması durumu olmadığı gibi aksine yerel kültürlerin ve dillerin desteklendiği süreçler yaşanmıştır. Ancak buna rağmen Sovyet sonrası coğrafyada özellikle dil açısından Ruslaşmış toplumlar ortaya çıkmıştır. Bu Ruslaşma sürecinde eğitim, ordu, kentleşme ve göçler etkili olmuştur. Özellikle 1930'ların sonuna doğru, Devrimin ilk yıllarında hiç olmayacağı varsayılan ve hoş görülmeven, Ruslaştırma sürecinin başlamasıyla Bolşeviklerin milliyetler siyasetinde bir değişim süreci yaşamaya başlamıştır.

Bolşeviklerin milliyetler siyaseti 1920'lerin ortasına kadar Rus olmayan milliyetlerin desteklenmesi ve ayrılıkçı milliyetçi hareketlerin yatıştırılması şeklinde devam etmiştir. Bu dönemde Rusların devlet içinde kurumsal olarak güçlenmesi engellenmek istenmiş ve devlet içinde etnik bir çoğalma süreci yaşanmıştır (Martin, 1998: 99–100). Bu dönemde Rus olmayan milliyetlerin kültürlerinin desteklenmesinin yanında bugün Rus milliyetçilerine göre Ruslardan ayrı bir millet olarak görülmeven Ukraynalıların ve Beyaz Rusların bile “Büyük Rus”tan kültürel ve idari olarak ayrışma süreci yaşanmıştır. 1930'lara geldiğimizde ise devlet içindeki eğitim ve kültür politikalarında Ruslaştırma siyasetine doğru bir kayma başlamıştır. Bu kırılmanın en somut örneklerinden biri 1932 yılının sonunda görölmektedir. 28 Ekim 1932'de Pravda gazetesi Kuzey Kafkasya'yı Ukrayna dil ve kültürünü destekleyen *Ukraynalılaştırma* politikasında yeterli çabayı göstermediği için sert bir şekilde uyarmıştır. 14 Aralık 1932'de bu yaklaşım tam tersine dönmüş ve yayımlanan bir Politbüro kararnamesiyle Ukrayna ve Kuzey Kafkasya, *Ukraynalılaştırma* politikasına ağırlık verdiği için tahıl tedarik kotalarını yeteri kadar karşılayamadıkları için suçlanmıştır. Yine bu kararname ile Kuzey Kafkasya'daki Ukraynalı kurumlarının ortadan kaldırıldığı duyurulmuştur. Bir gün sonra ise yeni bir Politbüro kararnamesi ile Rusya'daki tüm Ukraynalı kurumlarının da kapatıldığı ilan edilmiştir (Martin, 1998:105). 1932 yılında yaşanan ve birbiriyle çelişkiler barından bu süreç Sovyetlerin milliyetler siyasetindeki kırılmanın en somut göstergelerinden biri olmuştur. Sonraki yıllarda Rusya'da kapsamlı bir Ruslaşma hareketine geçilmiştir (Martin, 1998: 111). Devrimin ilk yıllarında Sovyet coğrafyasındaki tüm halklara verilen haklar ile tüm dünyada sosyalist bir devrimin önünün açılacağı düşünülürken, 1930'da Dünya devrimi beklentileri azalmış ve “tek ülkede sosyalizm” anlayışı güçlenmiştir. Bu dönemde devrimin öncelikle Sovyetler Birliği'nde güçlendirilmesi yönündeki yaklaşım egemen hale gelmiştir. Böylece Sovyetlerdeki milliyetçi burjuvazi ile mücadele politikasıyla birlikte ülkedeki Ruslaştırma süreci hızlanmıştır (Alpatov, 2016: 116). Ruslaştırma politikasının gelişim süreci kendini öncelikle dil ve eğitim alanında göstermiştir. Sovyet Halkları Komiserliği ve Bütün Rusya Komünist Partisi'nin Merkez Komitesi, 13 Mart 1938 tarihinde aldığı bir kararla Rusçayı bölgelerin ve özerk cumhuriyetlerin okullarında zorunlu hale getirmiştir. 1938-1939 yıllarında Rusçanın birinci sınıftan itibaren zorunlu olarak öğretilmesi yönünde karar alınmıştır (Alpatov, 2016: 127–128). Bu dönemden sonra dil alanında hızlanan Ruslaştırma süreci, Çarlık dönemi politikalarına dönüldüğü yönündeki eleştirilere neden olmuştur. Sonraki yıllarda da Rusçanın yaygınlaştırılması yönündeki devlet politikası devam etmiştir (Alpatov, 2016: 140–141). 1939'dan sonra Rusça dışındaki dillerde eğitim veren okulların sayısında ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Örneğin Özbekistan'da 1939'da Rusça dışındaki dillerde eğitim veren okul sayısı 22 iken 1962 yılına gelindiğinde bu rakam 7'ye düşmüştür (Alpatov, 2016: 165). Buna rağmen Ruslaştırma politikasının ve Ruslaşma sürecinin Sovyet devleti tarafından Rus olmayan halklara karşı sadece asimilasyonist bir amaçla oluşturulduğunu söylemek yeterli olmayacaktır.

1930'lu yıllarda başlayan Ruslaştırma süreci için en önemli kırılma II. Dünya savaşı ile birlikte yaşanmıştır. II. Dünya Savaşı'nda tüm Sovyet Halklarının tek bir ordu olarak savaşıması Sovyet kimliğine ve vatanına olan aidiyeti güçlendiren bir etki yaratmasının yanında dil açısından da devletin Ruslaştırma siyasetini etkilemiştir. Ordu içinde yaşanan iletişim zorluğu savaş yıllarında ve sonrasında ortak bir iletişim dilinin gerekliliğini en sert biçimde ortaya koymuştur. Savaş esnasında farklı etnik

gruplardan gelen insanların ortak bir dili olmaması ve bunun askerlerin birlikte hareket edebilme kabiliyetlerini olumsuz etkilemesi, ortak bir iletişim dilinin tüm Sovyetler için zorunlu olduğunu göstermiştir (Alpatov, 2016: 179). Ordu, savaş sonrası yıllarda da tüm Sovyet halklarının bir araya geldiği ve ortak iletişim dili olarak Rusçanın etkin olarak kullanıldığı bir yer olagelmiştir.

Eğitim ve ordunun yanında kentleşme ve göçler de birbiriyle bağlantılı olarak Ruslaşma sürecini hızlandıran etkenler olmuştur. Ekim devriminin ardından başlayan ve sonraki yıllarda da devam eden göç dalgaları ve sürgünler Sovyetler Birliği'ndeki demografik yapının şekillenmesinde etkili olmuştur. Pavel Polian, Sovyetler Birliği'ndeki göçler ve sürgünleri baskıyla ve baskı olmadan gerçekleştirenler olarak ikiye ayırmıştır. Baskıyla gerçekleşen göçler, yani sürgünler ise sosyal, etnik, siyasi temelli sürgünlerin yanında mahkûm sürgünleri (siyasi ve adi suçlular), savaş suçlularının sürgünleri olarak sınıflandırılmıştır. Baskı olmadan gerçekleşen sürgünler ise planlı veya çağrıyla gerçekleşen iskân politikaları ve tahliye gerekçesiyle gerçekleşen göçler olarak sınıflandırılmıştır (Polian, 2004: 44-45). Sovyetler Birliği'nin tarım politikaları kapsamında, yeni tarım arazilerinin açılması ve açılan yeni arazilerin işlenmesi için gerekli nüfusu göç ettirmesi de bu süreçte etkili olmuştur (McCauley, 1976: 28). Büyük oranda 1920-1952 arasında gerçekleşen bu göç ve sürgün dalgaları özellikle Kazakistan ve Orta Asya'daki³ demografik yapıyı etkilemiştir. Sürgünler ve göç politikası sadece ekonomik kalkınma amaçlı gerçekleşmemiştir. Kazakistan 1930'lu yıllarda sayısız kovuşturmalar için bir sürgün yeri haline gelmiş, bu yıllarda çoğu Rus ve Ukraynalı 180 binden fazla kulak Kazakistan'a sürülmüştür. II. Dünya Savaşı dönemi bu nüfus akışını daha da artırmıştır. Savaş öncesinde ve sonrasında 6 milyondan fazla insan Kazakistan'a göç ettirilmiş ya da sürülmüştür (Ubiria, 2016: 208). Yeni tarım arazilerinin açılması ve göç Stalin sonrasında da devam etmiştir. Özellikle Hruşyov döneminde Kazakistan'ın Ukrayna'dan sonra Sovyetler Birliği'nin en büyük tahıl ambarına dönüştürülme siyaseti bu süreci devam ettirmiştir (McCauley, 1976: 78-80). Hruşyov döneminde de Rusya ve Ukrayna'dan iki milyona yakın insan tarım için Kazakistan'a göç ettirilmiştir (Ubiria, 2016: 209). Bu süreç neticesinde Kazakistan örneği, Sovyetler Birliği'nin göç ve sürgün politikalarının en çarpıcı örneği haline gelmiştir. Kazakistan'daki sonradan gelen yerleşimcilerin Kazakistan'daki nüfusa oranı 1938'de yüzde 17,2 iken, 1945'te yüzde 49,7, 1953'te ise yüzde 52,9'a yükselmiştir (Polian, 2004: 186). Göçlerle birlikte şehirlerin nüfus yapısı Ruslaşırken, Kazakların kentleşmesi de Ruslaşma süreçleriyle birlikte eşzamanlı olarak gerçekleşmiştir (Dave, 2007: 57). 1940'lardan itibaren artık Rus tarzı kıyafetlerden sofraya kültürüne kadar uzanan kültürel bir dönüşüm yaşanmıştır (Ubiria, 2016: 215).

Bu süreçte Sovyetler Birliği'nin temel hedefinin doğrudan bir Ruslaştırma politikası olduğunu söylemek doğru değildir ancak ekonomik, siyasi ve kültürel gerekçelerle izlenen politikalar Ruslaşma sürecini kaçınılmaz hale getirmiştir. Bolşeviklerin itiraz ettiği Çarlığın asimilasyonist Ruslaştırma siyaseti aynı hedef, söylem ve araçlarla olmasa da farklı bir güzergahtan benzer sonuca doğru Sovyet yönetimi tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte Rus olmayan halklar için "zorunlu rıza"ya dayalı bir Ruslaşma sistemi oluşmuştur. Göç ve sürgünlerle Sovyet coğrafyasının büyük bir kısmına Rus nüfus dağıtılmıştır. Öncelerde etnikler arası iletişim dili haline gelen Rusça hızlı bir şekilde eğitimde ve şehir hayatında baskınlığını artırmıştır. Modernleşme, kentleşme ve medenileşme sürecinin bir ön şartı haline gelen Rusça, sosyal ve kültürel alandaki egemenliğini kentlerin gündelik hayatında da sağlamıştır. Böylece Sovyet sistemi içinde var olmak, önce dil açısından devamında ise sosyokültürel olarak Ruslaşma sürecini zorunlu kılmıştır. Her ne kadar sosyalist modernleşme sürecinde yerel halkların katılımı ve rızası sağlanmış olsa da Rus dilli olmamak ve Ruslaşmamak seçeneği de hiç cazip bir güzergâh olmamıştır.

³ Sovyetler Birliği'nin son dönemine kadar Kazakistan, Orta Asya tanımlamasının dışında tutulmuştur.

SONUÇ

Sovyetler Birliği'nin amaçları, araçları, söylemleri ve ortaya çıkan sonuçlar açısından değerlendirildiğinde kolonyalist bir imparatorluk olup olmadığına ilişkin soru birden fazla cevabı ortaya çıkarmaktadır. Sovyetler Birliği, uygulanan şiddetin ve baskının hiç azımsanmayacak ölçüde olmasına rağmen diğer Batılı kolonyalist devletlerden hedefler, söylemler ve kullanılan araçlar açısından farklıdır. Bu yönüyle bakıldığında Sovyetler Birliği tam anlamıyla kolonyalist bir devlet değildir. Çünkü Sovyetler Birliği çatısı altındaki farklı yerel dillerin ve kültürlerin gelişimi amaçlanmış ve bu amaç doğrultusunda bütün yerel halkların eğitim, kültür ve sanat sahalarında gelişimini sağlayan kurumsallaşma gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte siyasi ve idari yerelleşme hususunda da yerel halklar teşvik edilmiş, yerel idarecilerin ve aydınların yetiştirilmesi sağlanmıştır. Hatta bu yerel aydınların bir kısmı Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında, ulus inşası süreçlerinde millî kimliklerin üzerinde yükseldiği en kalın ve gösterişli sütunlar olmuşlardır. Ancak Devrim'in ilk yıllarında Bolşeviklerin yerel halkların ve kültürlerin gelişmesi yönünde izledikleri, Ruslaştırma karşıtı yaklaşım süreklilik arz eden yekpare bir süreç olmamıştır. Özellikle 1930'lu yılların sonundan itibaren Sovyetler Birliği'nin yaklaşımı, sonu kolonyalizme çıkan bir yola girmiştir. Bolşevikler ilk yıllarda Çarlık baskıcı ve Rus milliyetçisi yaklaşımı ile mücadele etmiş olsa da yeni kurulan sosyalist devletin kazanımlarını ve çıkarlarını korumak amacıyla merkezileşme yoluna gitmişlerdir. Bu süreçte ülkedeki tüm çevre unsurlar ve kültürler büyük Rus çekirdeği etrafında toplanmaya başlamıştır. Çarlık için Rus milliyetçiliği amaçları doğrultusunda gerçekleşen Ruslaştırma, Sovyetler Birliği için sosyalist devletin çıkarları doğrultusunda zorunlu bir Ruslaştırmayı gerekli kılmıştır. Çarlık için birinci sınıf olmak için Rus olmak gerekirken, Sovyetler Birliği için birinci sınıf olmanın yolu işçi sınıfından olmaktan geçiyordu ki, sanayileşmiş bölgelerdeki işçi sınıfının büyük oranda Rus olması, Rusları yine birinci sınıf konumunda tutmuştur.

Sosyal ve kültürel alanda ise Sovyetler Birliği gelişmiş bir sosyalist toplum oluşturmayı hedeflemiştir. Bunun için ise eğitim sisteminin yeniden inşası ve bu inşa için sosyalist aydın sınıf oluşturulmak istenmiştir. Eğitim, dil, edebiyat ve sanat alanında da Rus kültürü öncelikli konumunu korumuştur. Çünkü yerel halkların eğitim seviyesi düşük olduğu gibi pek çok yerel dil de yüksek öğrenim, edebiyat ve bazı teknik alanlarda yeterli gelişmişliğe sahip değildir. Rus dili ve kültürü Çarlık döneminde olduğu gibi devlet içindeki egemenliğini korurken Çarlık döneminde olmadığı kadar yayılmış ve tüm Sovyet coğrafyasında egemen hale gelmiştir. Çarlık baskısı altındaki "halklara özgürlük", "sosyalist modernleşme" söylemleri kolonyalist bir yaklaşım değildir. Yerel kültürlerin geliştirilmesi ve yükselmesi için ekonomik ve insani kaynakların kullanılması ve bunun neticesinde yerel elitlerin ve bürokratik yapının geliştirilmesi, kolonyalist araçlar değildir. Ancak kurulan sistem içinde Ruslaşma ve Ruslaştırma süreçleri kaçınılmaz güzergahlar haline getirilmiş ve sonuçları itibariyle kolonyalist bir yapı ortaya çıkmıştır. Sovyet sonrası coğrafyanın tamamında benzer özellikler görülmemektedir. Avrupa'nın parçası olabilme şansına sahip olan Sovyet ardılı devletler Rus karşıtı bir Sovyetlerden arınma sürecine girmiş olsa da Kafkasya ve Türkistan ülkeleri için böyle bir süreç yaşanmamıştır. Kafkasya ve Türkistan ülkeleri diğer Sovyet ülkelere nazaran daha kolonyal sonrası özellikler barındırmaktadır. Rusya Federasyonu içinde kalan Rus olmayan halklar için ise merkezileşme ve Ruslaşma daha kaçınılmaz bir halde ilerlemiştir. Detaylardaki farklılıklardan, bölgesel etkenlerden ve tarihi süreçteki sapmalardan uzaklaşarak genel bir tanımlama yapılırsa; Sovyetler Birliği hedefleri, söylemleri ve araçları açısından değerlendirildiğinde kolonyalist bir imparatorluktan farklı özellikler sergilemektedir ancak ortaya çıkardığı sonuçlar itibariyle değerlendirildiğinde kolonyalist bir imparatorluktur.

KAYNAKÇA

Alpatov, V. M. (2016). *Sovyet ve Sovyet sonrası coğrafyada sosyo-lengüistik sorunlar: 150 dil ve politika (1917-2000)* (İ. Üstüner, Çev.). İstanbul: Gece Kitaplığı.

- Ashcroft, B., Griffiths G., & Tiffin, H. (1998). *Key concepts in post-colonial studies*. London ve New York: Routledge.
- Becker S. (2004). *Russia's protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*. Londra ve New York: Routledge Curzon.
- Childs, P., Williams, & Patrick, R. J. (1997). *An introduction to post-colonial theory*. London: Prentice Hall.
- Dave, B. (2007). *Kazakhstan – Ethnicity, language and power*. Londra: Routledge.
- Dirlik, A. (1994). Post-colonial aura: Third world criticism in the age of global capitalism. *Critical Inquiry*, 20(2).
- Fanon, F. (2004). *The wretched of the Earth* (R. Philcox, Çev.). New York: Grove Press.
- Ferro, M. (1997). *Colonization: A global history*. London ve New York: Routledge.
- Hirsch, F. (2005). *Empire of nations, ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Hocaoğlu, D. (2003). Millî devletimizin geleceği. M. Kahramanyol (Ed.). *Cumhuriyetin Kuruluşunun 80. Yıl Dönümü Vesilesiyle 'Millî Devlet ve Türkiye Cumhuriyeti' Panel içinde*. Ankara: Azim Matbacılık.
- Horvath, R. J. (1972). A definition of colonialism. *Current Anthropology*, 13(1), 45–57.
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar, erken dönemden 21. yüzyıla*. İstanbul: İletişim.
- İlter, T. (2006). Modernizm, postmodernizm, postkolonyalizm: Ben-öteki ilişkileri ve etnosantrizm. *Küresel İletişim Dergisi*, 1(1), 1–14.
- Kiernan, V.G. (2006). Colonialism. W. Outhwaite (Ed.). *The Blackwell Dictionary of Modern Social Thought*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lane, D. (1975). Ethnic and class stratification in Soviet Kazakhstan 1917-39. *Comparative Studies in Society and History*, 17(2), 165–189.
- Lenin, V. İ. (1977). *Ulusların kaderlerini tayin hakkı* (M. Ardos, Çev.) (4. Baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- Loomba, A. (1998). *Colonialism/Postcolonialism*. Londra: Routledge.
- Martin, T. (2001). *The affirmative action empire, nations and nationalism the Soviet Union, 1923-1939*. Ithaca: Cornell University Press.
- Martin, T. (1998). The Russification of RSFSR. *Chaiers du Monde russe*, 39(1/2), 99–117.
- McCauley, M. (1976). Khrushchev and the development of soviet agriculture, the virgin land programme 1953-1964. London ve Basingstoke: The Macmillian Press.
- Okur, M. A. (2012). *Emperyalizm hegemonya, imparatorluk*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Pavel Polian (2004) *Against their will, the history and geography of forced migrations in the USSR*. Budapeşte ve New York: Central European University Press,
- Riasanovsky, N. V., & Stainberg, M. D. (2014). *Rusya tarihi, başlangıçtan günümüze*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Roy, O. (2009). *Yeni Orta Asya ya da ulusların imal edilişi* (M. Moralı, Çev.) (3. Basım). İstanbul: Metis Yayınları.
- Saray, M. (1995). *Atatürk ve Türk dünyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sartre, J. P. (2001). *Colonialism and post-colonialism* (A. Haddour, S. Brewer, T. McWilliams, Çev.). Londra ve New York: Routledge.
- Schorkowitz, D. (2019). Was Russia a colonial empire?. In Dittmar Schorkowitz, John R. Chavez ve Ingo W. Schröder (Ed.), *Shifting forms of continental colonialism, unfinished struggles and tensions*. Singapore: Palgrave Macmillan.
- Stalin, J. (1973). *Millî mesele* (M. Yavuz, Çev.). İstanbul: Evren Yayınları.
- Ubiria, G. (2016). *Soviet nation-building in Central Asia, the making of the Kazakh and Uzbek nations*. Londra ve New York: Routledge.
- Waltz, N. K. (1979). *Theory of international politics*. Massachusetts: Addison-Wesley Publishing Company.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarına aittir.

Ethics Statement : As author, I declare that in all the processes of the article, The Journal ÖHÜİBF acts in accordance with the principles of research and publication ethics. If otherwise determined, we will inform you that all responsibility belong to the author.

AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN ÜYE ÜLKE EKONOMİLERİ ÜZERİNDE OLUŞTURDUĞU ETKİLER-BEKLENTİLER (2010-2019)

Türker BATMAZ ¹

Öz

Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasıyla birlikte önceden Birliğin bünyesinde bulunan ülkelerle birlikte Rusya Federasyonu'nun dünya genelinde değişen konjonktür karşısında bölgedeki stratejik çıkarlarını maksimize etmeye yönelik kurmuş olduğu Avrasya Ekonomik Birliği'ni (AEB) incelemeyi amaç edinmiştir. Bu amaç doğrultusunda AEB'nin kuruluş nedenleri, üye ülke ekonomileri üzerinde oluşturduğu etkileri ve üye ülkelerin beklentilerinin karşılanıp karşılanmadığına açıklık getirmeyi amaç edinmiştir. Çalışmanın sonucunda; AEB'nin kuruluş nedeni esas itibarıyla, üye ülkeler arasında mal, hizmet, sermaye ve işgücünün serbest dolaşımını sağlayarak AB benzeri bir ekonomik birliklik oluşturulması amaç edinilmiş olsa da bu durumun henüz sağlanmadığı, idari yapılanmanın tam olarak oluşturulmadığı gibi, uzun bir zamana ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Ayrıca AEB'nin kuruluşundan günümüze üye ülkelerin tamamının beklentilerini karşılayamadığı gibi, her ülkenin Birlikten dengeli bir ekonomik kazanç sağlamadığı; en büyük kazancı Rusya Federasyonu sağlarken, Kazakistan'ın büyük ekonomik kayıplarının olduğu; Belarus mevcut durumunu nispeten korurken, Kırgızistan ve Ermenistan'ın dış ticaret açıklarının artış gösterdiği tespit edilmiştir. AEB'nin yapısı incelendiğinde AB örnek alınarak "Coğrafi Bölge Esasına" göre oluşturulmaya çalışılan bir birliklik olursa da üye ülkelerin bugüne kadar olan beklentilerini karşılayamadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Avrasya, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB), Ekonomik entegrasyon.

Jel Sınıflandırması : F15, F62, O11.

¹ Doktora Öğrencisi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, SBE, İktisat Ana Bilim Dalı, turkerbtmz@gmail.com, ORCID: 0000-0002-0360-6302.

Atıf / Citation (APA6):

Batmaz, T. (2021). Avrasya Ekonomik Birliği'nin üye ülke ekonomileri üzerine oluşturduğu etkiler-beklentiler (2010-2019). *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1529-1543. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.948013>.

THE EFFECTS OF THE EURASIAN ECONOMIC UNION ON THE ECONOMIES OF THE MEMBER COUNTRIES – EXPECTATIONS (2010-2019)

Abstract

This study aims to investigate the Eurasian Economic Union (EAEU), which was established with the dissolution of the Soviet Union in 1991, by the Russian Federation to maximize the strategic interests in the region in the face of the changing conjuncture around the world, together with the countries that were in the Union. With this purpose, it aims to clarify the reasons for the establishment of EAEU, the effects of EAEU on the economies of the member countries and whether the expectations of the member countries are met. As a result of the study; as of the essential reason for the establishment of EAEU; although it is aimed to create an economic union similar to the EU by ensuring the free movement of goods, services, capital, and labor among the member countries; it is seen that this situation has not been achieved yet, the administrative structure has not been fully formed and a long time is needed. Moreover, EAEU has not met the expectations of all member countries since its establishment, and not every country has provided a balanced economic gain from the Union; while the Russian Federation provides the biggest gain, Kazakhstan has great economic losses; while Belarus maintains its current status relatively, it has been determined that the foreign trade deficits of Kyrgyzstan and Armenia have increased. When the structure of the EAEU is analyzed even if there is a union that is tried to be created on the basis of "Geographical Region" by taking the EU as an example; it has been determined that the member countries have not met their expectations so far.

Keywords : Eurasia, Eurasian Economic Union (EAEU), Economic Integration

Jel Classification : F15, F62, O11

GİRİŞ

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılması sonucunda bağımsızlıklarını ilan eden ülkeler Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) çatısı altında bir araya gelerek zor bir geçiş süreci yaőamıőlardır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise; bu ülkeler izlemiş oldukları yeni politikalarla tercihlerini yapmak zorunda kalmışlardır. Bu ülkelerden bazıları (Doğu Avrupa, Orta Avrupa ve Baltıklarda olanlar) tercihlerini Avrupa Birliğinden (AB)'den yana yaparken, BDT bünyesinde yer alan diğer ülkelerden bazıları ise ikili ve bölgesel bağlamda sürdürmüő oldukları siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ilişkilerini gerek değerler/çıkarlar/zorunluluklar çerçevesinde geliştirilen "Karşılıklı Bağımlılık", gerekse bölgenin kendi iç dinamiklerini değerlendirmeleri sonucunda; tercihlerini Rusya Federasyonu ile olan ilişkilerini koparmayacak Şekilde bu yönde yapmışlardır.

Bu arada, geçiş sürecindeki gelişmeleri yakından takip eden Rusya Federasyonu bölgedeki eski gücünü kaybederek yerini ABD, AB ve Çin gibi büyük güçlerin almasını engellemek için geliştirdiği "Yakın Çevre Doktrini" politikasını uygulamaya baőlamıőtı. Bu politika gereği bölgedeki ülkelerle ikili ticari-ekonomik ilişkilerini geliştirerek; baőlangıçta bölgesel entegrasyonu, daha sonraki aşamada ise; tüm Avrasya Ülkelerini tek bir çatı altında toplayacak ekonomik entegrasyonu sağlamayı hedefliyordu. Rusya Federasyonu bu amacını gerçekteőtirmek için bölgedeki ülkelerle hemen hemen her alanı kapsayacak Şekilde ikili/çoklu anlaşmalar imzalayarak uygulanmasını sağlamaya çalışmıştır.

Bunların içerisinde Avrasya Bölgesinde ekonomik entegrasyonu sağlamaya yönelik en önemli gelişme; Rusya, Kazakistan ve Belarus arasında imzalan ve 1 Ocak 2010 tarihinde resmen faaliyet göstermeye başlayan Gümrük Birliği Anlaşması ile daha sonra yine Rusya'nın öncülüğuünde Kazakistan, Belarus, Kırgızistan ve Ermenistan'ın katılımıyla gerçekteőtirilen Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) Anlaőmasıdır. AEB 1 Ocak 2015 tarihinde resmen faaliyet göstermeye başlamış esas amacı ise; üye

ülkeler arasındaki ikili ticari-ekonomik ilişkileri geliştirerek AB benzeri bir ekonomik entegrasyon oluşturmayı amaç edinmiştir.

Bu çalışma ile Rusya Federasyonu'nun öncülüğünde Avrasya Bölgesinde gerçekleştirilmiş olan AEB'nin kuruluş nedenleri, üye ülke ekonomileri üzerinde oluşturduğu etkileri ve Birlikten olan beklentilere açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

I.AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN KURULUŞ SÜRECİ -NEDENLERİ

I.I. Avrasya Ekonomik Birliğinin Kuruluş Süreci

Avrasya kelime olarak; Avrupa “Avr” ve “Asya” sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş olup, büyük bir alanın adı olarak tanımlanmaktadır. Avrasya alanının siyasi tarihi ise çok eskilere dayanmakta olup tarihin her döneminde güçlü devletler tarafından ele geçirilmek için büyük mücadelelere sahne olmuş olan bir coğrafyadır. (Ağır & Ağır, 2017: 110).

Ayrıca Avrasya'nın alan itibariyle nereyi ve hangi ülkeleri kapsadığına yönelik sorulara ise; sadece Rusya- Kafkasları bünyesinde bulunduran bir alan olmadığı, bununla birlikte bölgenin tanımını yapan kişilerin siyasi, sosyal, ekonomik, askeri bakış açılarına göre farklı alanları kapsayan tanımların yapıldığı görülmektedir.

Avrasya'nın kapsadığı alanı Çeçen şu şekilde tanımlıyor; Avrasya'yı geniş ve dar anlamda olmak üzere iki başlık altında tanımlamak mümkün. Geniş anlamda “Avrasya kavramı, bütün Avrupa ve Asya kıtasını yani dünyanın ana karasını ifade ettiğini belirtirken; dar ve gerçek anlamda Avrasya'yı Avrupa ve Asya'nın birleştiği bölge” olarak tanımlamaktadır (Çeçen, 2007: 23).

Brzezinski'ye göre ise Avrasya; dünyada gerçekte küresel üstünlük mücadelesinin oynandığı bir satranç tahtasına benzetilerek şöyle tanımlanmaktadır. “Avrasya yerkürenin en büyük kıtası ve jeopolitik olarak bir eksenidir. Avrasya'ya hükmeden bir güç, dünyanın en ileri ve ekonomik olarak en verimli üç bölgesinden ikisini kontrol edecektir. Avrasya Bölgesi dünya GSMH'sının %60'nı oluşturan ve dünyanın bilinen enerji kaynaklarının dörtte üçüne sahip olan bir bölgedir”. Avrasya'yı kontrol edenin dünyaya da kontrol edebileceği varsayımında bulunmuştur (Brzezinski, 2005: 61).

1990'lı yıllardan itibaren ise dünyada yaşanan hızlı değişim süreci sonucunda SSCB dağılmaya başlaması ile Sovyet coğrafyasında ortaya çıkan boşluğu doldurmak, ortak sorunların daha da artmasının önüne geçmek amacıyla bölge de hala hâkim güç konumunda bulunan yeni adıyla Rusya Federasyonu (RF), 1992'den itibaren yoğun bir şekilde bölgesel kuruluşlar oluşturma çabası içine girmiştir. (Karluk, 2015: 332).

1990 sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Sovyet ardılı ülkeler arasında oluşturulan ekonomik yapılanmaların oluşturulduğu tarihler, üye ülkeler ve anlaşmaların içerikleri (Tablo 1)'de öz olarak sunulmuştur. Yapılan anlaşmalar içerisinde en yenisi ve aynı zamanda en kapsamlı ve ses getirecek olan anlaşma ise Avrasya Ekonomik Birliği Anlaşması (AEB) olup, bu anlaşmanın ortaya çıkış şekli ve kuruluş süreci ise şu şekilde seyretmiştir.

Tablo 1. Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Sonra Sovyet Ardılı Ülkeler Arasında Gerçekleştirilen Ekonomik Yapılanmalar

Anlaşmanın Yapıldığı Tarih	Adı	Anlaşmaya Üye Ülkeler	Anlaşmanın İçeriği ve Amacı
1-Ekonomik İş Birliği Kuruluş (ECO) 1985 Yılında İmzalandı.		Türkiye, İran ve Pakistan tarafından Avrasya'da kurulmuş olan bir anlaşmadır. 1992'de Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Afganistan'ın katılımıyla üye sayısı sekize çıkmıştır	Bölgesel ekonomik iş birliğini geliştirmek amacıyla 1964 yılında İstanbul'da bir bildiri yayınlanarak temeli oluşturulmuş bir anlaşmadır.
2-Bağımsız Devletler Topluluğu (CIS) 8 Aralık 1991 Tarihinde İmzalandı		Beyaz Rusya, Rusya Federasyonu, Ukrayna arasında; Bleovejskaya Puşsa'da imzalanan Minsk Anlaşmasıyla kurulmuştur.	Sovyetler Birliği'nin dağılmasına karar verilen bir anlaşmadır. Bu anlaşma sonucunda daha önce Birliğe dâhil olan ülkelerin her birisi bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır.
3-Şangay İş Birliği Kuruluşu (SCO) 1996 Yılında Şangay'da İmzalanmıştır		Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan tarafından imzalanmıştır. 15 Haziran 2001'de Özbekistan'ın katılımıyla üye sayısı 6'ya çıkmıştır.	Üyeler arasında ekonomik, güvenlik ve kültürel iş birliğini güçlendirmeyi öngörmektedir. Bu birliğe Afganistan, Hindistan, İran, Moğolistan ve Pakistan "gözlemci ülke"; Beyaz Rusya, Sri Lanka ve Türkiye "diyalog ortağı" ülkelerdir.
4-Ortak Ekonomik Alan (CES) 19 Eylül 2003 Tarihinde Yalta'da İmzalanmıştır. 20 Eylül 2004 Tarihinde ise onaylanmıştır		Beyaz Rusya, Kazakistan, Rusya ve Ukrayna arasında imzalanmış olan bir anlaşmadır.	Anlaşmaya üye ülkeler arasında serbest ticaret bölgesi kurulmasını, mal, hizmet ve sermaye akışı sınırlandırılmalarının ortadan kaldırılarak; ortak gümrük ve ticaret politikalarının uygulanmasını amaç edinmiş bir anlaşmadır.
5-Avrasya Ekonomik Birliği (EurAsEC)'in 6 Ocak 1995'te Rusya ile Beyaz Rusya arasında imzalanan Gümrük Birliği Anlaşmasıyla süreç başlamış olup; 1 Ocak 2015 tarihinde ise resmen faaliyet göstermeye başlamıştır.		Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Ermenistan ve 7 Ekim 2005 tarihinde Özbekistan'ın Birliğe dâhil olmasıyla üye sayısı 6 idi. 2008 yılında Özbekistan'ın üyeliğini dondurmasıyla hali hazırda üye sayısı beş olan bir anlaşmadır.	Birliğe üye olan ülkeler arasındaki ikili ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirerek AB benzeri bir ekonomik entegrasyon oluşturmayı amaç edinmiş olan bir anlaşmadır. Birliğin uzun vadedeki diğer amacı ise; BDT üye olan diğer bütün ülkeleri bu ekonomik birlikteliğin şemsiye altında toplamak.

Kaynak: (Karluk, 2015: 338-339)

AEB'nin oluşturulmasına yönelik düşünce ilk kez Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından 29 Mart 1994 tarihinde Rusya'ya yapmış olduğu resmi ziyaret esnasında Moskova Devlet Üniversitesinin de yapmış olduğu konuşmasında ifade edilmiştir. Ancak bu düşüncenin hayata geçirilmesi Rusya Federasyonu'nun öncülüğünde Avrasya Ekonomik Topluluğu (EurAsEc)'in 6 Ocak 1995 yılında Rusya ile Belarus arasında imzalanmış olan Gümrük Birliği Anlaşması ile başlamıştır (Batmaz, 2017: 73-116).

Ekonomik Entegrasyonun halkalarından birisini oluşturan Avrasya Gümrük Birliği Anlaşmasının amacı; kısa dönemde birliğe üye devletleri ekonomik yönden eskiden olduğu gibi bir araya getirmek iken; uzun dönemde ise, Bağımsız Devletler Topluluğu'na üye diğer ülkeleri (BDT/CIS) aynı çatı altında toplama arzudur. Bu amaç doğrultusunda Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan Cumhurbaşkanları 29 Mayıs 2015 tarihinde Astana'da bir araya gelerek Avrasya Ekonomik Birliği Anlaşmasını (AEB) imzalamışlardır. Birliğe Ermenistan'ın dahil edilmesine yönelik anlaşma ise 9 Ekim 2014 tarihinde onaylanmış olup, Rusya Devlet Duması ise bu anlaşmayı 26 Eylül 2015 tarihinde onaylamıştır. Söz konusu AEB Anlaşması 1 Ocak 2015 tarihi itibarıyla yürürlüğe girmiştir (Batmaz, 2017: 73-116).

Oluşturulan AEB esas itibarıyla Rusya'nın yeniden Orta Asya'daki ayağı olarak değerlendirilmekte. Ekonomik birleşmelerdeki sorunlar bir bütün olarak değerlendirildiğinde, oluşturulan bu birlikteliğin ekonomik yönünden ziyade siyasi yönünün daha ağır bastığı açıkça görülmektedir (Karluk, 2015: 330).

I.II. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Kuruluş Nedenleri

Sovyetler Birliği'nin 1990'lı yılların başından itibaren benimseyip hayata geçirmeye çalıştığı glasnost (açıklık/şeffaflık) ve perestroyka (yeniden yapılanma) düşüncesi değişim sürecini başlatmıştır (Şanlı, 2008:20).

Süreç önce Sosyalizmin restorasyonu şeklinde başlamış olsa da zamanla kapitalizmin hayata geçirilmesi şekline dönüşmüş olup, bu durum 1990 yılında ülkede büyük ekonomik krizin patlak vermesiyle başta ulusal gelirdeki düşüşle birlikte; ülkenin bütün makroekonomik göstergelerinin beklenmedik bir şekilde düşüşüyle bir kıtlık yaşanmasına neden olmuştur (Canşen, 2011: 80).

1991-1998 geçiş süreci sonrasında Rusya Federasyonu'nda Devlet Başkanlığı görevini üstlenen (2000 yılında) Vladimir Putin ile birlikte; Rus entelektüel kesimi ABD'nin önderliğinde tek kutuplu bir dünyanın kabul edilmesinin mümkün olamayacağını açıkça dile getirmişlerdir. Bu nedenle Rusya Federasyonu Avrasya coğrafyasında yer alan eski Sovyet ardılı ülkeleri (1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren) kapsayan yeni oluşumları hayata geçirmeye çalışmıştır. Bu oluşumların içeriği ve amaçları yukarıda (Tablo 1)'de özetlenmiş olup; bunlardan sonuncusu olan AEB'nin kuruluş nedeni ise farklı bakış açılarıyla aşağıda görüldüğü gibi özetlenmeye çalışılmıştır.

Bunlardan Dugin (2003) Birliğin kuruluşunu siyasi açıdan ortaya konulmuş alternatif bir proje olarak değerlendirirken: ünlü bilim adamı Brezenski (2005) tarafından kaleme alınmış olan "Avrasya için Jeostrateji" başlıklı makalesinde AEB'ni; "Rusya'nın dağılmasının ardından bu parçaların ve BDT Ülkelerinin mevcut düzendeki üç büyük jeoekonomik alana dâhil edilmesi ve bu yolla nüfuslarına etkinlik kazandırılmaya yönelik oluşturulmuş bir birlik" olarak tanımlamıştır (Dugin; 2003).

AEB'nin kuruluş nedenini Kireyev; Rusya Federasyonu ve BDT'nun içine düştükleri mevcut durumdan kurtulmalarının tek yolu, Avrasya Birliği'nin kurulmasından geçmekte idi. Dolayısıyla bu tür faaliyetlerin; Avrasya Bölgesi'nin Jeoekonomik alanlar dışında dördüncü bir alan olarak dünya genelinde ekonomik, siyasi, kültürel ve beraberinde diğer birçok açıdan yeni bir oluşum içerisine girdiğini gösterdiği için bu birlik kurulmuştur (Kireyev, 2003: 199).

Athur ve Oğuzlu ise AEB'nin kuruluş nedenini; Rusya "Eskiden kendisine bağlı olan ülkelerin 1991 sonrasında bağımsızlıklarını ilan etmiş olsalar bile; Rusya için büyük öneme sahip bu ülkelerin gerek AB bünyesinde gerekse NATO gibi uluslararası oluşumların içinde yer almalarını kendi güvenliğini tehdit edeceği düşüncesiyle istememektedir" Bu nedenle söz konusu ülkeleri AEB çatısı altında toplayarak eski etkinliğini tekrar kazanmak amacıyla AEB kurulmuştur (Ağır, 2014: 23-42).

Vladimir Putin'e göre ise AEB'nin kuruluş nedeni; hiçbir endişeye mahal bırakmadan Ağustos 2007'de Bişkek'te yapılan zirvede "Tek kutuplu dünyanın kabul edilemeyeceğini" ifade ederek Avrasya coğrafyasındaki eski gücünü tekrar elde etmek için ekonomik birlikteliğe yönelik beş önemli oluşuma öncülük etmiş, bu oluşumlardan birisi de kuşkusuz AEB'dir (Karluk; 2015:340).

Nazarbayev'e göre ise; "Birliği oluşturan ülke halklarının refah seviyelerini artırmak için sahip oldukları potansiyelleri birleştirdiklerini, birleşimi gerçekleştirirken de AB'yi örnek aldıklarını belirterek bu yeni oluşumun yeni fırsatlarla birlikte ortaya çıkacak olan krizlerinde birlikte daha kolay çözüme kavuşturulabileceklerini belirtmiştir". Ayrıca bundan böyle; halklar arasında güçlü dostluk ve komşuluk ilişkilerinin daha da gelişmesine büyük katkılar sağlayacağını ifade etmiştir (Nazarbayev, 2015).

II. AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NİN ÜYE ÜLKE EKONOMİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

SSCB'nin 8 Aralık 1991 yılında 74 yıllık devrinin sona ermesi Bağımsız Devletler Topluluğunun (BDT) temelini oluşturmuştur. Ancak bu ülkeler SSCB'den devralmış oldukları ekonomik sistemle dünya ekonomisine adapta olmaları ve rekabet etmeleri mümkün değildi. Bu kötü miras literatürde "ölü ekonomi" anlamına gelen "necroeconomy" terimiyle tanımlanmaktaydı (Papava, 2002:799).

Bu ülkelerin merkezi planlı ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçmeleri ile birlikte yeni ekonomik sistem içinde en hızlı etkilenen sektörlerin başında ise dış ticaret sektörü olmuştur. Dış ticaret verilerinin gösterildiği (Tablo 2) incelendiğinde özellikle (2001-2008 yılları arasında) BDT'na üye olan diğer ülkelerle birlikte; Birlik üyesi ülkelerin başta dış ticaret hacimleri olmak üzere diğer tüm makroekonomik göstergelerinin hızlı bir büyüme süreci içinde girdikleri görülmektedir.

Tablo 2. Avrasya Ekonomik Birliği'ne Üye Olan Ülkelerin İhracat-İthalatları 1994-2019 (Milyon ABD doları)

İHRACAT						
Ülkeler	1994	2004	2010	2011	2012	2013
Rusya F.	63.078	181.600	397.067	516.992	524.766	527.265
Kazakistan	3.236	20.079	57.244	88.107	92.281	84.698
Belarus	1.400	13.751	25.283	41.418	46.059	37.203
Kırgızistan	339	719	1.488	1.978	1.683	1.773
Ermenistan	242	723	1.011	1.306	1.428	1.467
AEB Toplam	68.295	216.872	482.093	649.801	666.217	652.406
İTHALAT						
Ülkeler	1994	2004	2010	2011	2012	2013
Rusya F.	497.833	343.907	285.491	359.151	449.347	422.777
Kazakistan	79.458	45.954	36.775	48.502	60.956	57.722
Belarus	36.080	26.660	23.537	29.239	33.726	32.937
Kırgızistan	1.700	1.441	1.423	1.790	1.835	1.965
Ermenistan	1.490	1.482	1.807	2.144	2.383	2.611
AEB Toplam	616.561	419.444	349.033	440.826	548.247	518.012
İTHALAT						
Ülkeler	1994	2004	2010	2011	2012	2013
Rusya F.	38.600	75.569	228.911	306.091	316.192	314.945
Kazakistan	3.285	12.773	24.023	38.010	44.538	48.804
Belarus	1.600	16.345	34.884	45.759	46.404	43.022
Kırgızistan	316	941	3.222	4.260	5.373	5.983
Ermenistan	396	1.349	3.781	3.979	4.266	4.256
AEB Toplam	44.197	106.977	294.821	398.099	416.773	417.010
İTHALAT						
Ülkeler	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Rusya F.	286.648	182.781	182.257	228.212	238.151	243780
Kazakistan	41.295	30.567	25.174	29.559	32.533	38.356
Belarus	40.502	30.291	27.609	34.234	38.408	39.342
Kırgızistan	5.710	4.068	3.844	4.481	5.291	4.903
Ermenistan	4.159	3.256	3.218	3.893	4.849	5.053
AEB Toplam	378.124	250.963	242.102	300.379	319.232	331.434

Kaynak: World Bank Group (2016)

2009 yılına gelindiğinde ise ABD'de ortaya çıkan Küresel Finansal Krizin etkisiyle ekonomideki bu olumlu gelişmeler yerini olumsuzluğa bırakarak, başta ABD ve AB ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok ülkesinde olduğu gibi; AEB'ye üye olan ülkelerinde ekonomik göstergelerinde de ciddi anlamda düşüşlere neden olmuştur.

Avrasya ülkelerinin sahip oldukları heterojen yapılarına rağmen; Birlik üyesi ülkelerin dış ticaretlerinde meydana gelen değişimin seyri genel olarak (önem arz eden yıllara göre) incelenmiştir. Bu yıllardan birisi kuşkusuz 1994'tür (ve sonrasındaki 1998-2001-2008 ve 2019 Covid -19 pandemi süreci). 1994 yılı tüm dünya genelinde finansal krizlerin yaygınlık göstermeye başladığı yıl olmakla birlikte Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan etmiş olan tüm ülke ekonomilerinin de ciddi anlamda kriz içinde oldukları yıldır. 1994'te (Bkz: : Tablo 2) AEB'ye üye ülkelerin toplam ihracatı 68.295 milyon dolar iken, ithalatlarının toplamı ise 44.197 milyon dolar olarak gerçekleşmiş. İlerleyen yıllarda; ABD'de ortaya çıkan 2008 Küresel Finansal Kriz (Mortgage Krizi) sonrasında ise Birlik üyesi ülkelerin toplam ihracatları (1994 yılına göre) yaklaşık 6.3 kat artış göstererek (2010 yılında) 482.093 milyon dolar olarak gerçekleşirken; ithalatları toplamı ise yine (1994 yılına göre) yaklaşık 6.7 artış göstererek 294.821 milyon ABD dolarına yükselmiştir. AEB'nin kurulduğu (1 Ocak 2015) tarihinde ise Birlik üyesi ülkelerin toplam ihracatı 419.444 milyon ABD doları iken, ithalatları toplamı ise 250.963 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. 2015 yılında ise AEB'ye üye olan ülkelerin gerek toplam ihracatları gerekse toplam ithalatları (2010 yılına göre) düşüş göstermiştir. Bu düşüşün temel nedeni; dünya piyasalarında gerek petrol ve doğal gazın gerekse petrol ürünlerinin fiyatlarında meydana gelen büyük düşüşlerin başta Rusya Federasyonu olmak üzere, Kazakistan'ı ve nispeten Belarus'u da olumsuz yönde etkilemiş olmasındandır. Çünkü söz konusu bu ülkelerin toplam ihracat gelirlerinin büyük kısmı (%60) petrol- petrol ürünleri ve doğalgaz ihracatından sağlanmaktadır. Bu ürünlerin fiyatlarının düşmesi doğrudan bu ülkelerin ihracat gelirlerinin azalmasına ve beraberinde bu ülkelerin ithalatlarının da düşmesine neden olmuştur. Bu olumsuz gelişmeler 2016 yılı sonuna kadar devam etmiş olup; 2017 yılından itibaren nispeten artış göstermeye başlamış olsa da Birliğe üye ülkelerin beklentilerinin çok altında bir toplam dış ticaret hacmine ulaşıldığı ifade edilmektedir. Nitekim, AEB'ye üye olan ülkelerin 2019 yılı sonu itibariyle gerçekleştirmiş oldukları toplam ihracat 518.012 milyon ABD doları iken, ithalatları toplamı ise 331.434 milyon ABD doları olarak gerçekleşmiştir. Birlik üyesi ülkelerin (2015 yılı) toplam ihracat ve ithalat verileriyle (2019 yılı) toplam ihracat ve ithalat verilerini karşılaştırdığımızda; Birlik üyesi ülkelerin toplam dış ticaret hacminin artış gösterdiğini, ancak bu artışın beklentilerin çok altında gerçekleştiği verilerden de açıkça anlaşılmaktadır.

Yine (AEB)'ne üye ülkelerinin dış ticaret verilerinden de anlaşılacağı gibi (1994-2012 döneminde) toplam ihracat hacmi içinde en büyük artışın görüldüğü ülkeler sırasıyla Rusya Federasyonu, Kazakistan ve Belarus iken; toplam ithalat hacmi içinde ise, en büyük artışların görüldüğü ülkeler Kırgızistan ve Ermenistan'dır. Ancak bu ülkelerin dış ticaret dengeleri incelendiğinde istisnasız her yıl dış ticaret açığı veren ülkeler olduğu görülmektedir. Birlik üyesi ülkelerin toplam mal ihracatı ve ithalatların coğrafi dağılımları incelendiğinde ise; temel eğilimin gelişmiş olan ülkelerin hem ihracatta hem de ithalatta dönem boyunca önemini koruduğu söylenebilir (Batmaz, 2017: 73-116).

II.I. Avrasya Ekonomik Birliğine Üye Ülkeler Arasındaki Dış Ticaret

AEB'ye üye ülkeler arasındaki dış ticaret işlemleri geçiş süreci (1991-1998) ve sonrası yıllar göz önünde bulundurulmadan; sadece (2010-2019 dönemi) Birlik öncesi ve sonrası beşer yıllık dönemlerin karşılaştırılması yapılmıştır (Bkz: Tablo 3).

Tablo 3. Ülkelerin Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019

Rusya'nın Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019								
Yıllar	Kazakistan		Belarus		Kırgızistan		Ermenistan	
	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT
2010	2,69	1,94	4,55	4,34	0,24	0,17	0,09	0,06
2011	2,74	2,25	4,82	4,73	0,22	0,09	0,08	0,06
2012	2,83	2,97	4,07	4,10	0,31	0,06	0,08	0,09
2013	3,26	1,79	3,19	4,43	0,38	0,03	0,08	0,11
2014	2,78	2,50	3,32	4,29	0,34	0,02	0,10	0,10
2015	2,99	2,33	3,61	4,37	0,37	0,03	0,14	0,09
2016	3,30	1,98	4,92	5,16	0,35	0,09	0,33	0,20
2017	3,32	2,01	4,32	4,68	0,38	0,07	0,24	0,18
2018	2,87	2,22	4,85	5,11	0,36	0,10	0,29	0,26
2019	3,32	2,28	4,85	5,25	0,36	0,12	0,39	0,34
Kazakistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019								
Yıllar	Rusya Fed.		Belarus		Kırgızistan		Ermenistan	
	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT
2010	5,25	22,79	0,07	0,001	0,74	0,68	0,01	0,01
2011	8,52	42,80	0,11	1,63	0,57	0,63	0,002	0,008
2012	7,31	38,41	0,09	1,51	0,78	0,74	0,0005	0,007
2013	6,93	36,82	0,06	1,43	0,79	0,71	0,0009	0,01
Tablo 3'ün devamı.								
2014	8,04	33,43	0,07	1,87	0,88	0,85	0,0005	0,01
2015	9,89	34,44	0,11	1,59	1,12	0,59	0,001	0,01
2016	9,54	36,26	0,08	1,32	1,02	0,79	0,0007	0,01
2017	9,56	39,63	0,20	1,79	1,06	0,83	0,01	0,01
2018	8,46	38,09	0,14	1,82	1,04	0,70	0,01	0,02
2019	9,70	36,66	0,17	1,70	1,04	0,65	0,01	0,01
Belarus'un Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019								
Yıllar	Rusya Fed.		Kazakistan		Kırgızistan		Ermenistan	
	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT
2010	39,36	51,83	1,83	1,16	0,33	0,02	0,16	0,01
2011	34,76	53,99	1,61	0,29	0,52	0,01	0,05	0,01
2012	35,08	58,76	1,74	0,25	0,30	0,02	0,06	0,01
2013	44,97	52,46	2,31	0,18	0,26	0,02	0,08	0,01
2014	41,77	53,99	2,42	0,20	0,24	0,01	0,07	0,02
2015	38,63	55,77	1,96	0,14	0,20	0,01	0,10	0,01
2016	46,31	54,23	1,54	0,20	0,20	0,01	0,09	0,02
2017	43,89	56,55	2,01	0,28	0,42	0,01	0,11	0,02
2018	38,18	58,38	2,31	0,29	0,35	0,02	0,11	0,02
2019	41,21	55,89	2,50	0,74	0,29	0,02	0,15	0,05
2019	39,36	51,83	1,83	1,16	0,33	0,02	0,16	0,01
Kırgızistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019								
Yıllar	Rusya Fed.		Kazakistan		Belarus		Ermenistan	
	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT
2010	17,31	33,63	12,20	11,96	0,42	1,65	0,15	0,07
2011	14,37	33,55	14,63	9,64	0,38	2,57	0,001	0,009
2012	13,01	33,21	24,05	9,65	0,67	3,00	0,04	0,005
2013	8,61	33,24	21,56	9,27	0,70	1,94	0,003	0,01
2014	6,49	31,03	27,00	13,54	0,34	1,56	0,005	0,004
2015	10,91	31,25	15,79	16,65	0,94	1,31	0,01	0,008
2016	10,20	20,80	10,62	16,53	0,06	0,91	0,0004	0,02
2017	14,64	26,34	16,59	13,07	0,47	1,85	0,0003	0,01
2018	19,42	28,54	14,72	11,38	0,65	0,89	0,007	0,01
2019	13,77	27,78	17,17	12,43	0,64	0,87	0,004	0,01
Ermenistan'ın Toplam İhracatı-İthalatı İçinde AEB'ye Üye Ülkelerin Payları (%) 2010-2019								
Yıllar	Rusya Fed.		Kazakistan		Belarus		Kırgızistan	
	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT	İHRACAT	İTHALAT
2010	15,81	21,90	0,27	0,33	0,45	0,84	0,03	0,001
2011	16,73	21,54	0,33	0,61	0,43	0,71	0,02	0
2012	19,45	24,66	0,27	0,20	0,45	0,78	0,01	0,001
2013	22,61	25,94	0,49	0,01	0,58	0,95	0,06	0,0001
2014	20,44	25,70	0,46	0,01	0,60	0,74	0,02	0,002
2015	15,23	30,43	0,32	0,008	0,36	1,03	0,02	0,002
2016	20,63	30,77	0,29	0,02	0,72	0,72	0,06	0,002
2017	25,19	29,93	0,22	0,10	0,32	0,96	0,08	0,002
2018	26,93	25,96	0,41	0,07	0,49	0,79	0,04	0,006
2019	27,24	29,24	0,20	0,05	0,67	0,98	0,12	0,003

Not: IMF DATA ve TRADEMAP verileri kullanılarak tarafımızca oluşturulmuştur (22.05.2021).

Tablo 3'te AEB'ye üye ülkelerin kendi aralarında gerçekleştirmiş oldukları dış ticaretteki payları (%) incelendiğinde; hemen hemen her ülkenin Birliğin diğer ülkeleriyle gerçekleştirmiş olduğu ihracat ve ithalatları içindeki paylarının (%) olarak (2010-2015 yılları arasında) nispeten düşük seviyede gerçekleştiği, 2016 yılından itibaren ise; çok büyük artışlar olmasa bile önceki döneme oranla (2010-2015 dönemi) küçük çapta da olsa artışların olduğu verilerden de anlaşılmaktadır. Tablo 3'teki veriler bize aynı zamanda Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan dış ticarete büyük dalgalanmaların olmadığı, hemen hemen her ülkenin istisnasız her yıl birbirine yakın oranlarda ihracat/ithalatta bulunduğunu göstermektedir. Yine Birlik üyesi ülkeler arasında yapılan dış ticarete dalgalanmaların minimum düzeyde olduğu ülke Belarus iken; dalgalanmaların maksimum düzeyde yaşandığı ülkenin ise

Kırgızistan olduğu ekonomik göstergelerinden anlaşılmaktadır. Diğer önemli bir hususta AEB'ye üye olan ülkelerin gerek geçiş döneminde gerekse sonraki dönemlerde birbirleriyle gerçekleştirmiş oldukları dış ticaretteki (ihracat/ithalatlarında) paylarını (%) her zaman koruyor olmalarıdır. Bu durumun en önemli nedeni ise; dış ticarete bu ülkelerin birbirlerine karşı olan bağımlılıklarının hâlâ devam ediyor olmasıdır. Ayrıca; Rusya Federasyonu ile Kazakistan arasında gerçekleştirilen ihracat- ithalat oranları (%) olarak incelendiğinde ise Kazakistan'ın Rusya'ya karşı AEB'nin kurulmasından sonra vermiş olduğu dış ticaret açığının Birlik öncesi yıllara göre büyük artış göstermesidir.

II.II. Avrasya Ekonomik Birliği'nin Üye Ülkelerin Makro Ekonomik Göstergeleri Üzerinde Oluşturduğu Etkiler (2010-2019)

Çalışmamızın bu alt başlığında 1 Ocak 2015 tarihinden itibaren resmen faaliyet göstermeye başlayan AEB'ye üye ülkelerin Birlik öncesi ve Birlik sonrası son beş yıl içinde makroekonomik göstergelerinde meydana gelen değişimlerin seyri Tablo 4, 5, 6, 7 ve 8'de analiz edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 4. AEB'ye Üye Ülkelerin Makro Ekonomik Göstergeleri – Rusya Federasyonu (2012-2019)

Rusya Federasyonu					
Yıllar	Kişi Başına Düşen Gelir (Bin \$)	GSYİH (Mil. \$)	Büyüme Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
2010	10,675	1,524,917,470	4,5	7,3	6,8
2011	14,311	2,045,925,610	4,3	6,5	8,4
2012	15,420	2,208,295,770	4	5,4	5
2013	15,974	2,292,473,250	1,7	5,4	6,7
2014	14,095	2,059,241,970	0,7	5,1	7,8
2015	9,313	1,363,481,060	-1	5,5	15,5
2016	8,704	1,276,786,980	0,1	5,5	7
2017	10,720	1,524,199,390	1,8	5,2	3,6
2018	11,370	1,669,583,090	2,5	4,8	2,8
2019	11,585	1,699,876,580	1,3	4,5	4,4
Yıllar	Dış Tic. Hacmi (Mil. \$)	Dış Tic. Dengesi (Mil. \$)	İhracatın İthalatı Karş. Oranı (%)	Ülkeye Giren DYSY (Mil. \$)	Ülke Nüfusu (Mil.)
2010	625,979,179	168,155,863	173,4	43,167,780	142,849,468
2011	823,084,108	210,901,128	168,9	55,083,630	142,960,908
2012	840,959,339	208,573,503	165,9	50,587,560	143,201,721
2013	842,211,014	212,320,824	167,4	69,218,890	143,506,995
2014	784,482,777	211,184,752	173,6	22,031,340	143,819,667
2015	526,689,617	161,125,687	188,1	6,852,970	144,096,870
2016	467,752,708	103,229,396	156,6	32,538,900	144,342,397
2017	587,364,725	130,939,225	157,3	28,557,440	144,496,739
2018	687,498,532	211,195,782	188,6	8,784,850	144,477,859
2019	666,557,720	178,996,614	173,4	31,974,770	144,406,261

Kaynak: (World Bank Group, 2016)

Not: WITS (World Integrated Trade Solution) verileri kullanılarak tablo tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 5. AEB'ye Üye Ülkelerin Makro Ekonomik Göstergeleri – Kazakistan (2012-2019)

Kazakistan					
Yıllar	Kişi Başına Düşen Gelir (Bin \$)	GSYİH (Mil. \$)	Büyüme Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
2010	9,070	148,047,350	7,3	5,7	7,1
2011	11,634	192,626,510	7,4	5,3	8,3
2012	12,386	207,998,570	4,8	5,2	5,1
2013	13,890	236,634,550	6	5,2	5,8
2014	12,807	221,415,570	4,2	5	6,7
2015	10,510	184,388,430	1,2	4,9	6,6
2016	7,714	137,278,320	1,1	4,9	14,5
2017	9,247	166,805,800	4,1	4,9	7,4
2018	9,812	179,339,990	4,1	4,8	6
2019	9,812	181,665,910	4,5	4,8	5,2
Yıllar	Dış Tic. Hacmi (Mil. \$)	Dış Tic. Dengesi (Mil. \$)	İhracatın İthalatı Karş. Oranı (%)	Ülkeye Giren DYSY (Mil. \$)	Ülke Nüfusu (Mil.)
2010	81,267,691	33,220,437	238,2	7,456,117	16,321,872
2011	126,118,171	50,097,697	231,8	13,760,291	16,557,202
2012	136,819,592	47,743,450	207,1	13,648,134	16,792,090
2013	133,503,116	35,893,956	173,5	10,011,293	17,035,551
2014	120,754,201	38,163,293	192,4	7,308,112	17,288,285
2015	76,521,585	15,387,267	150,3	6,577,824	17,542,806
2016	61,950,102	11,600,544	146,0	17,220,962	17,794,055
2017	78,102,360	18,903,379	163,8	4,712,631	18,037,776
2018	93,489,769	28,422,697	187,3	83,409	18,276,452
2019	96,079,606	19,366,278	150,4	3,369,885	18,513,673

Kaynak: (World Bank Group, 2016)

Not: WITS (World Integrated Trade Solution) Verileri kullanılarak tablo tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 6. AEB'ye Üye Ülkelerin Makro Ekonomik Göstergeleri – Belarus (2012-2019)

Belarus					
Yıllar	Kişi Başına Düşen Gelir (Bin \$)	GSYİH (Mil. \$)	Büyüme Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
2010	6,029	57,222,490	7,7	0,6	7,7
2011	6,519	61,757,790	5,3	0,6	53,2
2012	6,940	65,685,100	1,6	0,5	59,2
2013	7,987	75,527,980	1	0,5	18,3
2014	8,318	78,813,840	1,7	0,5	18,1
2015	5,949	56,454,730	-3	1	13,5
2016	5,022	47,722,660	-2	5,8	11,8
2017	5,761	54,726,600	2,5	5,6	6
2018	6,330	60,031,260	3,1	4,7	4,8
2019	6,698	63,080,460	1,2	4,1	5,5
Yıllar	Dış Tic. Hacmi (Mil. \$)	Dış Tic. Dengesi (Mil. \$)	İhracatın İthalatı Karş. Oranı (%)	Ülkeye Giren DYSY (Mil. \$)	Ülke Nüfusu (Mil.)
2010	60,167,913	-9,600,989	72,4	1,393,400	9,490,583
2011	87,177,749	-4,340,405	90,5	4,002,400	9,473,172
2012	92,464,324	-344,454	99,2	1,463,600	9,464,495
2013	80,225,710	-5,819,640	86,4	2,246,100	9,465,997
2014	76,582,897	-4,421,823	89,0	1,862,000	9,474,511
2015	56,951,888	-3,631,098	88,0	1,652,300	9,489,616
2016	51,147,239	-4,072,529	85,2	1,246,900	9,501,534
2017	63,474,843	-4,994,855	85,4	1,276,300	9,498,264
2018	72,135,053	-4,682,771	87,8	1,426,500	9,483,499
2019	72,279,210	-6,405,010	83,7	1,273,300	9,417,849

Kaynak: (World Bank Group, 2016)

Not: WITS (World Integrated Trade Solution) Verileri kullanılarak tablo tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 7. AEB'ye Üye Ülkelerin Makro Ekonomik Göstergeleri – Kırgızistan (2012-2019)

Kırgızistan					
Yıllar	Kişi Başına Düşen Gelir (Bin \$)	GSYİH (Mil. \$)	Büyüme Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
2010	880	4,794,360	0	8,6	7,9
2011	1,123	6,197,770	5,9	8,5	16,6
2012	1,178	6,605,140	0	8,4	2,7
2013	1,282	7,335,030	10,9	8,3	6,6
2014	1,279	7,468,100	4	8	7,5
2015	1,121	6,678,180	3,8	7,5	6,5
2016	1,120	6,813,090	4,3	7,2	0,3
2017	1,242	7,702,930	4,7	6,8	3,1
2018	1,308	8,271,110	3,7	4,5	1,5
2019	1,309	8,454,620	4,5	4,4	1,1
Yıllar	Dış Tic. Hacmi (Mil. \$)	Dış Tic. Dengesi (Mil. \$)	İhracatın İthalatı Karş. Oranı (%)	Ülkeye Giren DYSY (Mil. \$)	Ülke Nüfusu (Mil.)
2010	4,711,036	-1,734,234	46,1	472,768	5,447,900
2011	6,239,619	-2,281,755	46,4	685,760	5,514,600
2012	7,056,413	-3,689,939	31,3	260,927	5,607,200
2013	7,756,252	-4,209,796	29,6	612,016	5,719,600
2014	7,618,437	-3,850,971	32,8	343,010	5,835,500
2015	5,509,552	-2,626,616	35,4	1,144,054	5,956,900
2016	5,267,501	-2,421,445	37,0	619,220	6,079,500
2017	6,272,049	-2,690,533	39,9	-107,212	6,198,200
2018	7,127,125	-3,456,767	34,6	144,222	6,322,800
2019	6,869,315	-2,938,311	40,0	278,859	6,456,200

Kaynak: (World Bank Group, 2016)

Not: WITS (World Integrated Trade Solution) Verileri kullanılarak tablo tarafımızdan oluşturulmuştur.

Tablo 8. AEB'ye Üye Ülkelerin Makro Ekonomik Göstergeleri – Ermenistan (2012-2019)

Ermenistan					
Yıllar	Kişi Başına Düşen Gelir (Bin \$)	GSYİH (Mil. \$)	Büyüme Oranı (%)	İşsizlik Oranı (%)	Enflasyon Oranı (%)
2010	3,218	9,260,280	2,2	19	8,1
2011	3,525	10,142,110	4,7	18,4	7,6
2012	3,681	10,619,320	7,2	17,3	2,5
2013	3,838	11,121,470	3,3	16,1	5,7
2014	3,986	11,609,510	3,6	17,5	2,9
2015	3,607	10,553,340	3,2	18,2	3,7
2016	3,591	10,546,140	0,2	17,6	-1
2017	3,914	11,527,460	7,5	17,7	0,9
2018	4,220	12,457,940	5,2	18,9	2,5
2019	4,622	13,672,800	7,6	18,3	1,4
Yıllar	Dış Tic. Hacmi (Mil. \$)	Dış Tic. Dengesi (Mil. \$)	İhracatın İthalatı Karş. Oranı (%)	Ülkeye Giren DYSY (Mil. \$)	Ülke Nüfusu (Mil.)
2010	4,793,192	-2,770,342	26,74	529,321	2,877,319
2011	5,429,759	-2,788,937	32,13	653,219	2,876,538
2012	5,695,017	-2,838,775	33,46	496,636	2,884,229
2013	5,724,018	-2,788,418	34,48	346,092	2,897,584
2014	5,649,707	-2,699,327	35,82	406,578	2,912,403
2015	4,739,632	-1,774,298	45,52	184,127	2,925,553
2016	5,026,248	-1,410,668	56,16	333,733	2,936,146
2017	6,038,418	-1,748,492	55,09	250,935	2,944,809
2018	7,233,349	-2,466,521	49,14	254,146	2,951,776
2019	7,664,763	-2,441,361	51,68	254,077	2,957,731

Kaynak: (World Bank Group, 2016)

Not: WITS (World Integrated Trade Solution) Verileri kullanılarak tablo tarafımızdan oluşturulmuştur.

AEB'ye üye ülkelerin makroekonomik göstergeleri geçiş sürecinde (1991-1998) olumlu bir gelişme göstermemiştir. Ancak 2000'li yıllardan itibaren 2008 yılına kadar başta Rusya Federasyonu olmak üzere; Birliğin diğer ülkelerinin de dış dünya ile olan ikili ticari-ekonomik ilişkilerini geliştirmeye

yönelik izlemiş oldukları politikalar olumlu sonuçlar vermiştir. Birlik üyesi ülkelerin ekonomik büyümeleri, işsizlik oranları önceki yıllara oranla (%4-5.5) seviyelerinde seyretmeye başlarken; enflasyon oranları ise görülmedik bir biçimde (%5-15) seviyesine gerilemiştir (Golavko, 2013: 173–176).

Ancak 2008'de ABD' ortaya çıkan Finansal Krizin etkisiyle dünyadaki diğer ülkelerde olduğu gibi, Birlik üyesi ülkeler de (Başta Rusya Federasyonu olmak üzere) bu krizden olumsuz yönde etkilenerek; başta dış ticaret hacimleri olmak üzere, diğer tüm makroekonomik göstergelerinin düşmesine neden olmuştur (Bkz: : Tablo 4, 5, 6, 7, 8). Ancak 2010 yılından itibaren ise diğer ülkelere olduğu gibi; Birlik üyesi ülkelerinde krizin etkisinden nispeten kurtulmaya çalıştıkları ve ekonomik göstergelerinin hemen hemen tüm Birlik üyesi ülkelerin 2013 yılında maksimum seviyeye ulaştığı, 2014 yılında ise küçük çapta başlayan düşüşlerin 2015 yılında dip noktaya ulaştığı; 2017 yılından itibaren ise tekrar artış göstermeye başladığı görülmektedir. 2019-2020 yıllarında (Covid -19 virüsünün etkisiyle) tüm dünya genelinde olduğu gibi AEB'ye üye olan ülkelerin de makroekonomik göstergeleri durağan bir dönem içerisine girmiştir.

AEB'ye üye ülkelerin (2010-2019 dönemi) makroekonomik göstergelerinde özellikle (2015 yılında) ciddi oranda düşüşlerin yaşandığı, bu ülkelerin başında ise sırasıyla Rusya Federasyonu, Kazakistan ve nispeten Belarus gelirken; Kırgızistan ve Ermenistan'ın bu düşüşlerden diğer ülkeler kadar olumsuz yönde etkilenmediği görülmektedir. Bunun temel nedeni; Söz konusu üç ülkenin (Rusya, Kazakistan ve Belarus)'toplam ihracat gelirlerinin (%60)'ın üzerinde petrol-petrol ürünleri ve doğal gazdan sağlanıyor olması nedeniyle, söz konusu ürünlerin dünya piyasalarındaki fiyatlarında meydana gelen düşüşlerin bu ülkeleri doğrudan etkilemesidir. Bu ürünlerin fiyatlarındaki düşüşler; söz konusu ülkelerin başta ihracat gelirleri olmak üzere, GSYİH'lerini, kişi başına düşen milli gelirlerinin, ekonomik büyümelerinin düşmesine; toplam dış ticaret hacminin küçülmesine, dış ticaret dengesinin iyice bozulmasına neden olmuştur. Ayrıca ihracat/ithalatı karşılama oranı ile birlikte ülkelere giriş yapan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının düşmesine de neden olurken, yine Birlik üyesi ülkelere işsizlik ve enflasyon oranlarının da artmasına neden olduğu (Tablo 4, 5, 6, 7, 8)'de açıkça görülmektedir.

III. ÜYE ÜLKELERİN AVRASYA EKONOMİK BİRLİĞİ'NDEN BEKLENTİLERİ

Entegrasyon modelinin son aşaması olan Avrasya Birliği ise, gelecekte Avrasya Ekonomik Topluluğu'nun da Birliğe dönüşümünü içermektedir. Böylece Avrupa ve Asya arasında köprü olacak. Birliğin esas itibarıyla hedeflediği iki önemli projeden birincisi; petrol ve petrol ürünlerindeki entegrasyonun 2025 yılına kadar sağlanması. İkincisi ise; elektrik alanındaki bütünleşme çalışmalarına en geç 2019 yılında başlanılmasını hedeflemektedir (Bolat, 2014: 2).

Avrasya Ekonomik Birliği'nin kuruluşu, stratejileri ve geleceğine ilişkin beklentileri Rusya Federasyonu Başkanı Vladimir Putin 2011 yılında *İzvestia* gazetesinde yayınlanmış olan makalesinde şu şekilde ifade etmiştir: “Avrasya Ekonomik Birliğine giden yolun gerçekten zor ve yalnızca Birliğin üç üyesi ülke için değil, aynı zamanda tüm eski Sovyet Ülkelerini kapsayacak şekilde tarihi bir dönüm noktası olduğunun önemini belirtmiştir”.

AEB'nin kuruluş hedefleri ve üye ülkelerin Birlikten olan beklentilerinin nelerden ibaret olduğunu şu başlıklar altında özetlemek mümkündür. 1) ABD'nin para birimi doların özellikle 1990'nın ikinci yarısından itibaren Avrasya Bölgesi'nde etkin olmaya başlamasıyla birlikte bölge ülkelerinin paraları dolar karşısında sürekli değer kaybetmeye başlamıştır. Birliğin ilk hedefi; ABD dolarının bölgede dolaşımını minimum düzeye indirilmesini sağlamaktır. Konuya ilişkin olarak Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev “bölgedeki büyük kalem malların alıŖ-satışında ülke para birimlerinin kullanılmasını önermiştir” (İŖyar, 2012: 2). 2) Putin AEB'nin oluşturulması ile eski Sovyetler Birliğinin yeniden kurulması hedeflenmektedir söylemlerine karşılık; böyle bir şeyin söz konusu olmadığını, Birlik üyesi ülkeler olarak güçlü bir bütünleşme modeli oluşturarak Avrupa ve Asya Pasifik arasında önemli bir köprü vazifesi görüleceğinin altını önemle çizmektedir. Bölgedeki doğal

kaynakların, sermayenin, güçlü insan gücünün bir araya getirilerek etkin kullanımını sağlamak ve aynı zamanda Avrasya Birliği'nin Avrupa, Çin, ABD ve diğer gelişmiş olan ülkelerin güçlü rakibi olacağına önemine dikkat çekerek Birliğin hedefini bu sözlerle açıklamıştır (Putin, 2011). 3) AEB'nden üye ülkeler başta olmak üzere bölgede bulunan diğer ülkelerde dahil, gıda, enerji, eğitim, sağlık ve daha birçok alanda iş birliğinin gerçekleştirilmesi beklenilmektedirler. Konuya ilişkin olarak Nazarbayev Birliğin bu hedefini şu sözlerle açıklamaktadır; "AEB bölgedeki temel sorunlardan birisi olan elektrik şebekesinin olmayışıyla birlikte, gıda sorunlarına dikkat çekerek kısa süre içerisinde ortak çözüm yollarının bulunacağını belirtmiştir (İşyar, 2012: 2). 4) Yine AEB'nin ileriki yıllarda ortak savunma birliğine dönüşebileceğine yönelik beklentiler söz konusu olup; bu durumun Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından da ifade edildiği belirtilmektedir (Nazarbayev, 2015). 5) AEB'ye üye olan ülkelerin (Rusya hariç) yeni teknolojilerin geliştirilmesi ve kullanılmasında oldukça zayıf konumda oldukları açıkça görülmektedir. Birlik üyesi ülkeler yeni teknolojilerin geliştirilmesi, kullanılması konusunda ortak projelerin gerçekleştirilmesiyle bu sorunlarının giderilebileceği beklentisi içindedirler. 6) AEB'nin nihai hedefinin ilerleyen yıllarda AB gibi kurumsal bir yapı haline gelerek Avrasya coğrafyasının siyasi-ekonomik ve askerî açıdan lokomotifi olmak. Putin'in ifadesiyle Birlik bütün BDT ülkelerine açık durumda olup, BDT ülkelerini Avrasya Birliği'nin çatısı altında toplayarak güçlü bir ekonomik birliktelik oluşturmayı hedeflemektedir (Has, 2013: 11). 6) AEB'nin Rusya'dan sonra en büyük ekonomik gücüne sahip olan Kazakistan'ın (üretmiş) ve Belarus'un (işlemiş) oldukları petrol-ürünleri transit rolü gereği Rusya'ya bağımlı olmaları nedeniyle bu ürünlerin satışından elde edilen gelirler her iki ülkenin de beklentilerinin altında gerçekleşmektedir. Yeni gelişmelerle birlikte gerek Kazakistan gerekse Belarus petrol-ürünlerini başta Batı Ülkeleri pazarları olmak üzere Çin ve diğer ülkelere ihraç ederek daha yüksek oranlarda bir ihraç geliri elde etme beklentisi içindedirler (Has, 2013: 13).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Avrasya Bölgesini bu denli cazip hale getiren unsur; kuşkusuz sahip olduğu zengin doğal gaz, - petrol yataklarıyla birlikte diğer değerli madenlerin bölgede yoğun olarak bulunması olup, bunlardan başta ABD, AB ve Çin olmak üzere diğer ülkelerinde pay almak istemeleridir. Ancak Rusya bu durumdan son derece rahatsız olup; Avrasya Bölgesindeki eski gücünü tekrar elde etmek için geliştirmiş olduğu "Yakın Çevre Doktrini" politikasıyla bölgedeki ülkelerle öncelikle ekonomik alanda ikili ticari-ekonomik ilişkileri geliştirmeye yönelik yeni oluşumları devreye sokmaya çalışmıştır. Bunlardan en önemlisi ise Avrasya Ekonomik Birliğidir

Ancak; AEB'nin esas amacının "ekonomik birliktelik" olmadığını; ilerleyen yıllarda bu birlikteliğin "siyasi-askeri" birlikteliğe dönüşebileceği yönündeki ciddi endişeler bulunmaktadır. Yine bu konuya yönelik oluşturulan birliktelikten en büyük kazancı Rusya Federasyonu'nun sağlayacağına yönelik görüşler hâkimdir. Bu çalışma ile bahsedildiği gibi 1 Ocak 2015 tarihinde resmen faaliyet göstermeye başlayan AEB'den en büyük kazancı Rusya Federasyonu' mu? yoksa Birliğin diğer ülkeleri mi sağladığı yönündeki sorulara söz konusu ülkelerin son on yıl içerisindeki (AEB'nin oluşumuyla) birbirleriyle gerçekleştirmiş oldukları ikili ticari ekonomik ilişkilerin gelişim seyri ile birlikte, makroekonomik göstergelerinde meydana gelen değişimin seyri analiz edilerek açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

AEB'nin yapısı incelendiğinde ise "Coğrafi Bölge Esasına" göre oluşturulmuş bir ekonomik birliktelik olduğu görülmektedir. Ayrıca, AB örnek alınarak oluşturulmasına rağmen, henüz AB'nin bünyesindeki gibi bir idari yapılanmanın tam olarak oluşturulmadığı gibi; Birlik üyesi ülkeler arasında mevzuat birlikteliklerinin de sağlanamadığı görülmektedir. Bu durum Birlik üyesi ülkelerin Birlikten olan beklentilerinin kısa ve orta vadede karşılanamayacağına açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ağır, O., & Ömer, A. (2017). Avrupa Birliği ve Avrasya Ekonomik Birliği kuruluş süreçlerinin karşılaştırılması. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 21(1), 103-128.
- Ağır, O. (2014, 15-16 November). Rusya-Ukrayna krizinin Avrasya Ekonomik Birliği bağlamında değerlendirilmesi. *III. Eurasian Social Sciences Forum Conference*, Almaty.
- Batmaz, T. (2017, 26-28 Nisan). Küreselleşme bölgeselleşme sürecinde Avrasya Ekonomik Birliği'nin olabirliği. *A. Y. Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi, Türkistan Formu III Uluslararası Sempozyumu*, Kazakistan, 73-116.
- Bolat, A. S. (2014). Avrasya Ekonomik Birliği kuruldu. Erişim adresi: http://ahmetsaltik.net/arsiv/2014/06/Avrasya_Ekonomik_Birliği_kuruldu.pdf
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük satranç tahtası*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Canşen, E. (2011). Sovyetler Birliği'nden Rusya Fedarasyonu'na doğru değişimin yan etkileri. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 74-88.
- Çeçen, A. (2007). *Türkiye'nin b planı, Merkezi Devletler Topluluğu-MEBED*. Ankara: Fark Yayınları.
- Dugin, A. (2003). *Rus jeopolitiği Avrasyacı yaklaşım* (V. İmanov, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Golovko, A. (2013). Avrasya ülkelerinin dünya ticaret sistemine entegrasyonu. *Çankırı Karatekin Üniversitesi, Avrasya Stratejisi Dergisi*, 2(2), 167-192.
- Has, K. (2013). *Orta Asya'nın bölgesel dinamikleri çerçevesinde Rusya-Kazakistan ilişkileri*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.
- IMF (2021). *IMF data*. Retrieved from: <https://www.imf.org/en/Data>.
- İşyar, Ö. G. (2012). Avrasya'daki güncel gelişmelerin analizi. *Uludağ Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Topluluğu Diplomatik Gündem*, 2(17). Erişim adresi: <https://docplayer.biz.tr/7626577-Avrasya-daki-güncel-gelismelerin-analizi-prof-dr-omer-goksel-isyar-giris.html>.
- Karlık, R. (2015). Avrasya Gümrük Birliği ve Türkiye'nin üyeliği. In *International Conference On Eurasian Economies Proceedings Book*, 337-344. Erişim adresi: <https://www.avekon.org/papers/1343.pdf>.
- Kireyev, N. (2003). *Avrupa konseptleri ışığında Rusya-Türkiye ilişkileri*. G. Kazgan, Natalya Ulçenko (der.) *Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya / Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler* içinde (s.?). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Nazarbayev, N. (2015). Press statements following the Supreme Eurasian Economic Council meeting. Erişim adresi: <http://eng.kremlin.ru/transcripts/22404>.
- Papava, V. (2002). Necroeconomics - The theory of post-communist transformation of an economy. *International Journal of Social Economics*, 29(10), 796-805.
- Putin, V. (2011, 3 Ekim). Noviy integratsionniy proektdlya Yevrazii - Budusheye, katoroye rajdayet-syasivodnya" (Avrasya İçin Yeni Entegrasyon Projesi - Bugün Doğan Gelecek). *İzvestiya*. Erişim Adresi: <http://izvestia/ru/news/502761>.
- Şanlı, B. (2008), "Ekonomik Entegrasyon Teorileri Çerçevesinde Avrasya Birliği'nin Olabirliği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt:22.
- Trade Map. (2021). *Imports & Exports*. Retrieved from: <https://www.trademap.org/Index.aspx>.
- World Bank Group. (2016). *Data*. Retrieved from: <https://data.worldbank.org>.
- World Integrated Trade Solution (WITS). (2016). *Imports & Exports* Retrieved from: <https://wits.worldbank.org/countryprofile/country//startyear/2012/endyear/2016/tradaflaxy/>

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

A CROSS-CULTURAL PHENOMENOLOGICAL APPROACH TO ENVIRONMENTALLY SENSITIVE SCHOOL PRINCIPALS

Zuhal İNCE¹
Murat TÜRK²

Abstract

As the world population is constantly increasing and their needs are increasing too, the need to use consumable resources properly is emerging. Therefore, environmental resources confront us as assets to be transferred to the new generation. It is necessary to introduce the practices of school administrations in the field of environmental education and develop the existing ones. This research aims to clarify what kind of environmental education is given at schools, how it is done and the solutions needed to prevent these problems. Qualitative research method was used in the study and "Phenomenology" was selected as the research design. The case studied in the study was considered as "A cross-cultural phenomenological approach to environmentally sensitive school principals". The working group of the research constitute of Romania Maramureş, administrators and teachers working in primary and secondary schools in Baia Mare, Maramures Romania and Osmaniye, Turkey. The find outs of this research are significant to guide school administrators in environmental management and develop new methods and technics. Studies carried out to increase the environmental consciousness show similarities both in Turkish and Romanian schools. However not big but slight differences are seen between the two countries.

Key Words : Environmental consciousness, Management, Awareness

Jel Classification : M.

¹ Dr., MEB Teftiş Kurulu, zuhalince27@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9873-252X.

² Prof. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat, muratturk@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7040-4180.

Atıf / Citation (APA6):

İnce, Z., & Türk, M. (2021). A cross-cultural phenomenological approach to environmentally sensitive school principals. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1544-1565. <http://doi.org/10.25287/ohuiibf.954546>.

ÇEVREYE DUYARLI OKUL YÖNETİCİLERİNE YÖNELİK KÜLTÜRLER ARASI FENOMENOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Öz

Dünya nüfusu sürekli arttığından ve artan nüfusun ihtiyaçları da sürekli çoğaldığından tükenbilir kaynakların bilinçli kullanımı söz konusu olmaktadır. Böylelikle çevresel kaynaklar, yeni nesillere aktarılması gereken varlıklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun içindir ki; okul yönetimlerinin çevre eğitimi alanında yaptığı çalışmaların tanıtılması ve var olan uygulamaların geliştirilmesi gerekmektedir. Bu araştırma ile okullarda çevre eğitimi ile ilgili olarak neler yapıldığı ve nasıl uygulandığı, bu konudaki sorunların önlenmesine yönelik çözüm yollarının neler olduğunun ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış, araştırma deseni olarak "Olgubilim (Phenomenology)" seçilmiştir. Araştırmada çalışılan olgu, "Çevreye duyarlı okul yöneticilerine yönelik kültürler arası fenomenolojik bir yaklaşım" olarak düşünülmüştür. Romanya Maramureş Baia Mare'de bir arada bulunan ilkökul ve ortaokullarda görev yapan yönetici ve öğretmenler ile Türkiye'nin Osmaniye ilinde bulunan ilkökul ve ortaokullarda görev yapan yönetici ve öğretmenler, araştırmanın çalışma grubunu oluşturmaktadır. Araştırmanın bulguları, çevre yönetimi konusunda eğitim yöneticilerine rehberlik etmesi, yeni yöntem ve metotların geliştirilmesi açısından önemlidir. Araştırma sonucunda; Türkiye ve Romanya'daki okullarda yapılan çalışmalar arasında çevre bilincinin artırılmasına yönelik benzerlikler görülmüş olmamakla birlikte farklılıklara da rastlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler : Çevre bilinci, Yönetim, Farkındalık.

Jel Sınıflandırması : M.

INTRODUCTION

With the ever-increasing world population, people's needs have also increased. The conscious use of natural and consumable resources is becoming increasingly important. Not just the needs of today but for the continuity of the days in come and the generations nature gave and surrounded us with; air, water, soil and other vital needs should be used carefully has been accepted by all communities. Careful use of these resources will be ensured by people conscious of this issue. Obtaining desired behavior in individuals can be achieved by a planned, programmed and effective education system. This is possible with environmental education and the permanence of these trainings on environmental awareness.

I. CONCEPTUAL FRAMEWORK AND RELATED RESEARCH

I.I. What is Environment

'Environment is a setting in which people and other living creatures maintain their relationships throughout their lives' (Tarkay, 2006: 8) Environment, affects all living creatures but most directly human beings, affected from it, all the conditions out of own (Başal, 2003). According to Buhan (2006) environment is the all items of nature and human beings together with human beings. People's interaction with nature continues in constant change and metamorphosis. The constant transformation of interacting environment into problems is often due to human-induced factors, and this problematic interaction forces the balance of nature.

I.II. Human and Nature

It is impossible for a person to survive without the environment that provided food and protection to him/her. Human-environment relationship begins with the existence of mankind (Bennet, 1996: 243). Since its existence, mankind's instinct of possession and using nature unlimitedly has grown since the 17th century Environmental problems such as industrialization, technological progress and population

increase have begun to appear in the 1800s, especially in western European countries, and then almost all over the World (Görmez, 2003). At the end of the 20th century, the major problems of the industry and the environmental pollution can not be avoided, the rapid progress in communication tools and the instant access to communication, televisions, caused an important "environmental consciousness" from the global point of view. While people are trying to protect their own environment, they have also begun to oppose activities that disrupt the environment all around the World. Since all living beings in the world are suffering from the causes such as "deforestation, desertification, pollution, environmental degradation, loss of plant and animal species, change of precipitation system, acid rain, ozone layer penetration" in the world and the poorest countries are affected most environmental awareness has become more important (Ünlü, 1995: 76).

The history of humanity has passed many periods; from hunter and nomadic lifestyles to settled lifestyles and with the development in industry so called poisonous gas, liquid and solid substances spread to the soil, water and air, diffusion of radioactivity in various beams, increase in noise are the events faced disturbing the balance of the World. People's lifestyles have undergone radical changes and the only similarity of these periods is the continuity of human beings giving damage to nature (Erden, 1990). The main cause of the environmental problems of man is the human-nature relations itself. Initially human beings struggle against nature just to live and also followed by uncontrolled consumption of natural resources. While nature is being destroyed by man, it needs help from man too. It has been acknowledged that this expectation was made possible by the development of human resources and that the knowledge, skills and attitude necessary for this would only be achieved through education (Daştan, 1999).

I.III. Environmental Problems

The environment is constantly exposed to great damage because of deterioration in the atmosphere of urbanization and industrialization day by day. It is inevitable that these problems will become more and more global problems that can not be recovered in the future. Human beings and all other living creatures should not forget that they are in the same environment (vicinity).

In order to be so insensitive to environment human beings need to have the idea that environment is completely apart. In nature, all living beings have some kind of waste, and the waste of a creature is a source of life for another creature. But the wastes of human beings are increasing as a threat for the life of future generations after many years (Şimşek, 2005). At the present time cumulative chemical events cause environmental problems with the mixture of foreign substances to nature. Pollution that occurs in natural environmental systems is related to each other by moving from one element to another. However, the causes of this pollution and the effects they create may show changes. In this respect, it would be beneficial to classify the patterns, causes and consequences of contamination of the environment (Ertürk, 1996). Since the ecological balance has deteriorated in many ways, it affects all parts of the system correlated with, and in all aspect of life, it appears that the threats are beginning to manifest themselves. Factors that are dangerous to the world and humanity; "World wars that will lead to mass extermination, extreme population, pollution and exhaustion of natural resources" can be lined. These factors are interrelated and solutions are also very difficult (Görmez, 1991). Environmental problems, qualities and effects vary according to the regions, besides, seen at great deals in every area of the earth. The importance and priority given to environmental problems varies depending on the level of development of countries. First of all, Prevention of hunger and elimination of poverty in the world is takes the first place. Those are followed by 'management of natural resources, control of soil quality, supplying clean water, protection of forests and coastal areas'. Then, proliferating industrialisation and the difficulties it brings come in view; 'uncontrolled urbanization and inadequate urban infrastructure, supplying energy, transportation, rapid increase in using chemical and waste product' are among those. Societies that are in the forefront of measures to address global environmental problems seem to be in high-income communities (Demirer, 2001)

'Looking World from Space, there are no boundaries separating the countries from each other", said by an astronaut and entered the environmental literary context, thought in this aspect environmental problems It is understood that environmental problems get beyond boundaries and an environmental problem occurred on one part of the Earth has the point to influence all other societies. Accordingly, being more sensitive, more conscious and wholesale protection against environmental problems is required. On the contrary, when environmental problems mentioned local environmental problems come to mind first; noise problems, air pollution, water pollution and sightseeing pollution are the problems we considered everyday. However, environmental problems are not only local; As well global environmental problems are encountered, too. Global environmental problems; occurred with the increase of industrialization, oil, coal, etc. and extra use of (Sandal, 2005)

Air pollution in Turkey after 1950s; and overuse of energy with the population growth, uncontrolled urbanization and industrialization. Before industrialization, it is known that approximately 80% of the population live in rural areas (Özer, Aydın, Akçay, 1997). Environmental issues have begun to gain great importance in recent years and many people have started to become aware of environmental problems through the media. It is observed that there is a difference in the way the news is handled in the media representations on environmental problems in newspapers. In addition, it is emphasized that the way environmental news is handled is problematic in terms of the basic criteria of environmental journalism (İrvan, 2019).

I.IV. Environmental Consciousness

Environmental problems are not caused simply heavy pollution, disasters, effects of mass communication tools or educational activities. The alienation of the individuals to society and their products with the result of economical growth's becoming global sovereign, growth in unconscious, overconsumption are the result of unstable industrialisation. All these have begun to make people think about industrial society and different types of lifestyles have been searched by inquiring developed, civilized, mechanized societies (Kapıkıran, 2010).

I.V. Environment Conscious

Studies such as protecting natural environment, preventing pollution are important conditions but not enough. This requires the participation of all community members. Unless the whole participation of the family establishing community is not ensured and negative public habits are altered, it is not possible to solve the problems exactly. Individuals with environmental awareness will be those who choose the least harm to the environment while producing and consuming (Şafak & Erkal, 1999: 64).

Environmental awareness should be given to people at very young ages. If people of future is raised and educated on environment protecting environment and and raising environment consciousness will be guaranteed (Armağan, 2006). The most effective prerequisite for the formation of environmental awareness is the total change in individual's social behavior. This will be possible through an effective and comprehensive environmental education. While realizing educational activities on environment; They should be informed by thinking that they have lack of information or worrying individuals on ecological dangers (Kabaş, 2004).

Researches revealed that in 1970s people become more sensitive to the environment and environmental issues have also begun to pose political implications, the parties have included environmental problems in their programs, and "Green Parties" have been established that focus on the environment (Kapıkıran, 2010). The organization of the Stockholm Conference under the auspices of the United Nations in 1972 and the celebration of the World Environment Day are the best examples of these developments.

These developments have been turning point in terms of environment; Stockholm has been the first application place where global investigation of environmental problems and the necessity of joint action is transferred to. The Human and Environmental Conference, organized by the United Nations in

Stockholm, Sweden, on June 5, 1972, is a venue where environmental concerns are shared by many different countries of the World (Yavuz, 1975: 15). Before and after the Keskin's (2019: 33–34) water use attitude, water use behavior and environmental awareness tests were applied to the groups, and also gave open-ended working papers to the Water Explorer groups. At the end of the study, it found that the groups participating in the Water Explorer program were significantly better than the other groups that did not participate in the program in all tests. Accordingly, it has made suggestions to include similar projects in the science curriculum in order to increase students' water use, behavior and environmental awareness.

I.VI. Environment Education

Object of Environment Education; examining the functioning of the systems in the earth and the changes it has shown over time; It is necessary to clarify the problems that arise as a result of the deterioration of natural balance and find permanent solutions to them. Methods of Environment Science; lots of fields collides with geographical methods. Science of Environment uses experiment, observation and interpretation methods while doing research; and make use of geographical methods such as trip, survey and interview (Özey, 2001). The main object of environment education is to raise individuals as citizens and fellows perceiving his / her environment as a whole, has an interrogating interaction with the environment, is aware of the environment, and has consciousness (Geray, 1997: 329)

Environment education is a process improving attitudes, values, information and skills for protecting environment, behaving environment friendly attitudes and seeing the results of these attitudes. It is important to start environmental education at an early age. The information and attitudes of preschool and school age form the basis for the behavior of the individual in the future. Value judgments and attitudes that occur in childhood and early age, empathy by establishing interaction with nature will be important in the formation of nature lover (Erten, 2006). Formal education will be effective in helping children and young people grow up as citizens who are sensitive to environmental problems in relation to the environment (Kayıkçı, 2003: 259). At the end of the formal education process, it is critical to enhance awareness and sensitivity about the environment and environmental education, as well as to boost the level of knowledge and competences of teacher candidates in providing environmental education. (Carrier, 2009; Karademir, 2016; Trauth-Nare, 2015; Tschannen- Moran & Hoy, 2007; Plevyak et al., 2001; Çetkin, 2019). On the other hand, environmental education teaching certificate programs have been launched in some countries in recent years (Harrison, Gross, McGee, 2017; Çetkin, 2019). Target group at environment education is defined as primary school, secondary school, high school, university students, parents, teachers, technical environment staff, in-service training activities, public training and administrative training. Education programs may vary due to target groups (Nazlıoğlu, 1991).

It is known that the first environmental books for preschool children in Turkey were published towards the end of the 1970s. The first examples of these publications are "Environment and You, Cutting Flower is Forbidden and Let's Protect Nature (teleplay)". It has been found that such books have gradually increased in the 1980s, and in the 1990s a lot of books have been published on this subject (Ural, 1995: 42–43). 97% of the forest fires in Turkey are caused by human and this shows the importance of environmental education in the country (Tarkay, 2006). In the protocol signed with the Ministry of National Education, it is seen that projects have been realized to develop environmental consciousness, positive consumption habits, planting works, separate collection of assessable solid wastes at their source and recycling. It is stated that between 2002-2007 the project started to be implemented under the coordination of Provincial Environment and Forestry Directorates in 310 elementary schools in Ankara and in all of the country in 2000 primary schools. It is stated that educational studies have been carried out in line with the demands of primary and secondary schools, private and public institutions and organizations apart from this Project (ÇOB, 2007). Taking into account the successes of primary education, students have been trained to develop actions aimed at preserving the world in which they work, instead of delivering sustainable education for the environment. Besides, it has been determined that there are environmental gains in many lessons and

these gains are determined in accordance with the developmental levels of the children and these gains are correctly formed according to the spirality principle (Aktepe & Temur 2018, Sever & Yalçınkaya, 2018). Environmental education, according to Landers, Nylon, and Drewes (2002), should be inclusive of all persons in society. It should not be completed over a certain length of time. It is an ongoing process. The relationships of the elements with each other, along with the other elements in the system, should be evaluated holistically. Environmental education should be simple to execute and aligned with economic and social goals.

The environment conscious should be turned into an attitude with education. Attitude is an emotional preparation that people see as accepting or rejecting certain thoughts. Attitude is not a directly observable characteristic of an individual but consists of determination of thoughts, feelings and behaviors that are indirectly seen by the behaviors of the individual (Kağıtçıbaşı, 1988; Erol, 2005). People's attitudes towards environment begin to develop at early ages and many teenagers with adolescence will have their own ideas on environmental issues such as ecology and technology. According to some researchers, increasing the knowledge of individuals about environment enables them to develop their attitudes towards the environment positively. Some researchers; the participation of students in environmental courses, increasing environmental behaviors and being aware of environmental problems, others think that their vital experience is influential in the formation of environmental attitudes (Bradley ve ark., 1999). Environmental education is an interdisciplinary field of study and has cognitive and affective aims, aims at cognitive field people are more inclined to make the environment literate, their emotional goals are values and attitudes towards the environment and environmental problems (Budak, 2008). Environmental sentiments are significant variance in environmental education activities and are beneficial in promoting environmentally friendly behaviors. The effects of the interaction process in the social environment of the person with the environment-related emotions on the development of environmental feelings can be investigated by looking at the relationship between the near environment and the distant environment they are connected to. Environmental education services should be highlighted at all stages of education and those should be prepared in such a manner that environmental emotion mediator position is taken into account (Tokur, 2019).

I.VII. Education Management

In the process of time it is seen that interest in environment and environment shouldn't be neglected take place in the new management understanding. Total quality management has been brought to the quality of the environment and zero error aimed at "zero waste, zero pollution and zero waste" as well as environmental protection and environmental sensitivity (Akdoğan, 2003). Through experienced developments It can be stated that governments developing increasingly more sensitive towards the environment. Environment management; the necessary use and production of natural resources for all living beings to live a healthy life. During this use, it is the whole process of planning, coordination, communication, control and executive.

I.VIII. Studies

Daştan (2007) has worked on a total of 48 Biology Teachers at 27 high schools and equivalent schools in the city center of Sivas and aimed to assess and evaluate "biology teachers' interest, knowledge and sensitivity on environmental issues". It is found that individuals showed differences according to their occupational seniority in their interest and sensitivity to environmental problems, participants were more sensitive to the environmental problems they encountered. The attitudes of science teachers towards environmental education and their abilities in environmental education are directly related to the relationship between environmental education and science; It has been found that teachers are more inclined towards environmental education if their attitudes towards environmental education are positive.

Teachers who have a positive attitude towards environmental education has a view of science education as the basis of environmental education and many teachers think science subjects are suitable for environmental education (Chi-chung-Ko & Chi-kin-Le, 2003). Vaughan and his friends (2003), who studied primary school children's influence on environmental education, found that students who compared pre-test and post-test information shared attitudes and knowledge about protecting the nature that they learned in school with their parents. It was found that 67% of the students, 52% of the parents and 29% of the adults in the control group had significant improvement in the results of the study conducted with elementary school students, parents and adult control group. Primary school 4th and 5th grade students' views on environmental issues make a meaningful difference in the place where students live (Özpinar, 2009).

In Kavruk's survey (2002); A questionnaire was applied to students in some elementary and secondary schools in Yenimahalle district of Ankara; It was found that students first heard the concept of environmental problems from their parents or television. Written and visual-audio media may be an important educational tool for environmental problems, informing the public and attracting press attention to the topic can be as beneficial as formal education is the result emerged. According to the research on women's knowledge about environmental problems and environmental education; Questionnaires applied to women revealed how effective environmental education was on women by comparing environmental information, environmental problems and answers to questions about education before and after education (Kabaş, 2004).

Ayhan (1999), they tried to determine the effects of family, teachers and school administrations in the aim of giving goals and behaviors related to the protection and development of the environment in the first 3 grades of elementary schools in Ankara in the name of "Factors Affecting the Near Environment Awareness of the Students in the First Three Grades of Primary Education". At the end of the research, they stated that the Ministry of National Education's primary education program supports the objectives, principles, targets and proposed learning activities and environment education, that students are sensitive to environmental problems but they can not apply them in every case. Bozkurt (2001), "A Study on the Detection of Misguided Concepts of Some Environmental Problems of Primary School Students (6th, 7th and 8th Graders)" aims to determine the perception of environmental education concepts (ozone layer, greenhouse effect, acid rain). As a result, students have the first and wrong concepts about the ozone layer, greenhouse effect and acid rain in their minds and claimed that they were influenced by school education, scientific journals, circles, television and created these concepts. Despite positive thoughts about science lessons and textbooks, it has been found that students have misconceptions.

Morgil and other (2002), In his research entitled "Study on the Preparation of Environment and Environmental Protection Project in Science Education", the researchers investigated the level of knowledge of the 6th grade primary school students about environmental education and what could be done about environmental studies in science courses. According to the results obtained, the students have become conscious about the projects they have prepared and the environmental education and have shown that they can be active in the science courses. Erten (2005), In the study entitled "Investigating Environmentally Friendly Behaviors in Preschool Teacher Candidates", 352 students were asked to complete a questionnaire with sixty questions. As a result of the research, it has been emphasized that the attitudes of the environment conscious and the information about the environment are not enough for the people to show beneficial behaviors. It is stated that it will take time for positive attitudes to turn into behavior in a short time.

Ürey (2005), In her study entitled "Attitudes towards Elementary School Teachers and Students towards the Environment and Their Regional Differences in Environmental Education", she tried to draw attention to the points of environmental education in the Eastern Anatolia Region in the data obtained from different surveys of students and teachers at different levels of primary education. As a result; environmental activities in schools are not at the desired level in terms of implementation and prevalence, And environmental education difference between the eastern and western regions is derived from the difference between theory and practice. Atasoy and Ertürk (2008), In the research titled

"Determination Study on Environmental Attitude and Environmental Information of Primary School Students", 1118 students at 6th, 7th and 8th grades had Environmental Information Test and Environmental Attitude Scale. As a result of the research, it has been determined that the students are not in the level of environmental knowledge and environmental attitude

II.OBJECTIVE

The awareness of the environment can be widespread in society and achieved with education that can be given at an early age. There is a need for school administrators and teachers who, after themselves, are responsible for future generations, who are aware of the prejudice of environmental awareness in order to raise a conscious human model of environmental problems. The new generation is important in terms of educating environmentally conscious citizens to be able to reveal the practices on how environmental awareness can be brought against the environmental problems that may be encountered in the future. The recognition of the work done by the schools by the other school administrators and teachers in terms of improving the sensitivity of the students towards the environment constitutes the aim of researching and providing wealth in practice. Determining whether these practices differ from culture to culture is another purpose of the research. With this research it is aimed what kind of environmental education is given at schools and how it is done, describe what the solution ways to prevent these problems. The findings of the study will guide training managers on environmental awareness and the development of new methods and methods.

III. METHOD

This section includes explanations of the research model, the study group and the data collection.

III. I. Research Model

Qualitative research method was used in this study and Phenomenology" was selected as research design. According to Snape and Spencer (2003), qualitative research provides a more in-depth knowledge of social life and interpretation than a process of statistical methods. The case is given in scientific investigations, individuals and groups that are experiencing the phenomenon that the researcher focuses on and who can explain this phenomenon. Such studies are normal because the study group is limited as long calls are needed (Yıldırım ve Şimşek, 2005). The case studied in the research was considered as "A cross-cultural phenomenological approach to environmentally sensitive school principals".

III. II. Working Group

The working groups constitute Romania Maramureş, four school administrators and 8 teachers working in primary and secondary schools in BaiaMare, Maramureş Romania and eight teachers and eight teachers working in primary and secondary schools in Turkey, Osmaniye. Participants' professional experience ranges from 2 to 25 years. Osmaniye working group constitute of just one female and three male school administrators and four female and four male teachers. In Romanian working group there is one male and three female administrators and five female and three male teachers. The information related to demographic variables is given in Table 1.

Table 1. Participants' Demographic Characteristics

Turkey					
Administrator			Teacher		
Participant	Gender	Seniority	Participant	Gender	Seniority
TM-1	Female	25	TT-1	Female	21
TM-2	Male	21	TT-2	Female	2
TM-3	Male	20	TT-3	Female	10
TM-4	Male	18	TT-4	Female	7
			TT-5	Male	10
			TT-6	Male	16
			TT-7	Male	6
			TT-8	Male	12
Romania					
Administrator			Teacher		
Participant	Gender	Seniority	Participant	Gender	Seniority
RM-1	Female	19	RT-1	Female	5
RM-2	Female	18	RT-2	Female	7
RM-3	Female	18	RT-3	Female	8
RM-4	Male	20	RT-4	Female	3
			RT-5	Female	5
			RT-6	Male	15
			RT-7	Male	7
			RT-8	Male	10

Preparation and Implementation of Data Collection Tool: Standardized open-ended interviews were used in the study. The main purpose of the standardized open-ended view is to reduce the researcher's influence on the research by asking the same kind of questions for the same participant. In this way, the researcher gets full and systematic information (Yaman, 2007).

In our research, the codes and categorizations were validated by quoting the opinions of the trainers. Interview questions were prepared by considering the literature review, sub problems and subject to be investigated in detail. The answers given by the participants were tried to be classified and the answers were gathered under certain headings according to their frequency, in the direction of common opinions and they were given in tabular form depending on these classifications. In some cases, the data were supported by direct quotations from participant opinions. School administrators participating in the survey coded from M-1 to M-4; teachers coded separately for both countries from T-8 to T-1. The answers given by the participants were examined and analyzed by the researchers separately, and the classifications of the two researchers were reassessed together to provide validity and security.

FINDOUTS AND DISCUSSION

In this section, the data obtained as a result of the interviews with the administrators and teachers of the four schools in Turkey and Romania directed to "Environmentally Responsible School Administrations" were compared by dividing into categories and themes.

Table 2. Distribution of Courses on Environmental Education

TURKEY		ROMANIA	
School Subjects	Practice	School Subjects	Practice
Science, Scientific Applications	Project, research, presentation	Science	Attribution to Interdisciplinary education
Social science	Attribution to interdisciplinary education	Chemistry	Attribution to Interdisciplinary education
Life/Social Science	Units, school clubs, themes, Sub-acquisitions, interdisciplinary	Biology	Attribution to Interdisciplinary education
Visual Arts	School trips, attribution to other courses	Geography	Attribution to interdisciplinary education
Game and physical activities	Attribution to other courses	Arts	Attribution to Interdisciplinary education
Musics	Attribution to Interdisciplinary education, noise pollution	English	Attribution to Interdisciplinary education

As it is seen in table 2; Environmental education is given in both countries not as a separate course but as a link to other courses. Among the didactic curricula in Turkey, at primary schools Life/Social Science courses at (1st, 2nd and 3rd grades) took place as an independent unit in the Life /Social Science course which was decided to be gradually apply at 1st grade in 2016-2017 Education and Training Year.

1st,2nd and 3rd grades Life/Social Science course programme; "Nature and Environment" unit added as 6th unit, In 1st and 2nd Grades, the percentage of course time is designed 19.4;and at 3rd grade the percentage of course time is designed as 15.7.

Among the objectives of the Life/Social Science Teaching Program;''Keeping nature and environment clean and improving protection skills''; 'Asking questions about nature, making observations, grouping observation results, classifying and providing a scientific understanding through comparison' is added. The skills of the course are protecting the environment and nature love. In addition, "Secondary School Environment Education" course curriculum is prepared (TTKB, 2015).

Table 3. Distribution of Studies for Environmental Awareness in Schools

Category	TURKEY								ROMANIA								T	R		
	Administrator				Teacher				Administrator				Teacher				T	T		
	10	10	T	10 (-)	10	T	10	10	T	10 (-	10	T	10 (-	10	T					
	(-)	(+)		(+)	(-)	(+)	(-)	(+))	(+)		(+)	(+)						
F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M					
Green activities										3	1	4					4			
Ecology Clubs										2	1	3					3			
Projects										2	2						2			
Extracurricular activities				1	1	1		1		2	2	1			1	2	3			
Parent training			2	2	2			2		2	2	2			2	4	4			
Poster, poems, and essay studies										2	2						2			
Movie presentation				1	1								3		3	1	3			
Recycling studies (Waste battery, paper, glass, plastic)			1	2	3	2		2					1	1	2	5	2			
Lecturing, presentation, and giving information			2	2	3	1	2	3	9				4		2	6	11	6		
Waste oil decomposition activities			2	2	1			1									3			
Certain day and week events			3	3			1	1									4			
Feeding Animals and growing plants					2	2		4									4			
Model attitudes			1	1	1			1									2			
School trips			1	1	1			1			1	1		1	1	2	2			
Collaboration with NGOs					1		1	2		2	2						2	2		
Display of related quotes							1	1									1			
Hiking					2			2									2			
Total			3	1	1	1	8	5	3	2		1	3	1	1	1	4	1	43	3
			3	6	1			7			5	8	0				5		3	

As it is seen in Table 3; there are similarities between studies conducted by Turkey and Romania to increase environmental awareness in schools participating in the research. It is understood that exposition, presentation, lecturing, extracurricular activities, movie presentations, recycling studies (waste battery, paper, glass, plastic), parents training, trips and collaboration with NGOs are the similar works done by the two countries. Besides; studies carried out by the administrators and teachers from the participating Romanian schools are green activities, ecology school clubs, projects, posters, writing poems and composition.

In the same way the participating school administrators and teachers realize the activities such as; Waste oil decomposition activities, Certain day and week events, Feeding Animals and growing plants, modelling, Display of related quotes and jogging. The ecology school clubs, projects, poster, poem and composition studies performed in Romania, although not mentioned by the Turkish participants, it is known that there are environment clubs, realized projects on the mentioned subject, written poems and essays.

It can be said that the classical teaching methods of "repetition, presentation, giving information" take the place of the most repetitive studies realized in schools both in Turkey and Romania. Nevertheless, attention is also paid to the implementation of parent training activities on

environmental awareness in both countries. Although Participants from Turkey presented more working activities (43) It is possible to say that sample activities are similar to each other. It can be said that the managers and teachers with higher level of seniority in both countries have more study samples.

Some teacher views that are outstanding in relation to problems during environmental awareness studies are:

“Guided activities, the need for local teams of parents, teachers and students, awareness posters, poems and essay competitions on the topic of” (RM-3). During the courses, projects, extracurricular activities: green activities” (planting, cleaning), Eco-clubs, prevention, saving energy (RM-4). “...Working with teenagers is both interesting and challenging, as they develop their personality and attitudes towards the young-adult life. I tackle the issue starting from the textbook lesson and asking them to present similar experiences...” (RT-4). “My main objective concerning the environmental consciousness is to make the students understand and reflect in their work the difference between a clean and preserved environment and the polluted environment.” (RT-6). “We do informative and awareness-raising activities in the course or with extracurricular activities, collecting waste batteries, having the responsibility of growing a plant and we encourage them feeding a pet. We do hiking. We pay attention to the environmental damage of toxic wastes...”(TT-7).”

‘Recycling activities, training activities for cleaning and keeping it clean, presentations.’(TM-4).’ Community Service activities, recycling activities, collecting waste battery and waste oil collection, doing nature excursions to raise to deformed environment and protected environment...’(TM-1).

Table 4. Distribution of Studies On Environmental Awareness in Schools By Concept And Abilities

Categories	T		Concept	Ability
	f	R		
Feeding animals and growing plants	4	-	Continuity of the environment	Shows behaviour that conservation of the environment and transferring it to future generations is conscious of the fact that it is a citizenship duty.
Green activities	-	4		
Ecology clubs	-	3		
Poster, poem and essay studies	-	2		
Certain day and week events	4	-		
Model attitudes	2	-		
Projects	-	2		
Extracurricular activities	2	3		
Parents training	4	4		
Movie presentation	1	3		
<u>Lecturing, presentation and giving information</u>	<u>11</u>	<u>6</u>		
Recycling activities (Waste batteries, paper, glass plastic)	5	2	Use of Resources	Understanding that harming environment is in fact self-harming
Waste oil decomposition activities	3	-		
Ecology clubs	-	3		
Collaboration with NGOs	2	2		
Poster, poem and essay studies	-	2		
Certain day and week events	4	-		
Model attitudes	2	-		
Projects	-	2		
Extracurricular activities	2	3		
Parents training	4	4		
Movie presentation	1	3		
<u>Lecturing, presentation and giving information</u>	<u>11</u>	<u>6</u>		
Feeding animals and growing plants	4	-	Integrity of the environment	Realizing that you are a whole with your living environment
Collaboration with NGOs	2	2		
Trips	4	2		
Hiking	2	-		
Poster, poem and essay studies	-	2		
Certain day and week events	4	-		
Model attitudes	2	-		
Projects	-	2		
Extracurricular activities	2	3		
Parents training	4	4		
Movie presentations	1	3		
<u>Lecturing, presentation and giving information</u>	<u>11</u>	<u>6</u>		

Feeding animals and growing plants	4	-	Protection of the nearby environment	Seeing the interaction between people and the environment
Recycling activities (Waste batteries, paper, glass plastic)	5	2		
Waste oil decomposition activities	3	-		
Collaboration with NGOs	2	2		
Trips	4	2		
Hiking	2	-		
Poster, poem and essay studies	-	2		
Certain day and week events	4	-		
Model attitudes	2	-		
Projects	-	2		
Extracurricular activities	2	3		
Parents training	4	4		
Movie presentations	1	3		
Lecturing, presentation and giving information	11	6		
Presenting quotes on environment care	1	-	Cultural Environment	Discovering your own culture and the cultures of others and recognizing cultural differences or similarities, protecting cultural works.
Collaboration with NGOs	2	2		
Trips	4	2		
Hikings	2	-		
Poster, poem and essay studies	-	2		
Certain day and week events	4	-		
Model attitudes	2	-		
Projects	-	2		
Extracurricular activities	2	3		
Parents training	4	4		
Movie presentations	1	3		
Lecturing, presentation and giving information	11	6		

As shown in Table 4, applications for environmental awareness are grouped according to the skills and related concepts indicated in the direction of TTKB (2009). These groupings are headed under the concepts of; The continuity of the environment, use of the resources, the integrity of the environment, the protection of the nearby environment and the cultural environment. In relation to the listed concepts it can be said that students showing appropriate behaviour to the consciousness that the protection of the environment and transferring it to future generations is a duty of citizenship, Understanding that harming environment is in fact self-harming, realizing that you are a whole with your living environment, seeing the interaction between people and the environment, discovering your own culture and the cultures of others and recognizing cultural differences or similarities and protecting cultural works. Among the curriculum of the Turkish Education System, these skills are given as theme and common skills in other curriculum such as Life/Social Science, Science, Social Studies.

In Turkey and Romania, the most frequently repeated activity among environmental awareness studies generated from participants 2 views are; Making presentation and giving information. Erten (2005), the result of a survey done by 352 students emphasize that just having a high level of environmental knowledge is not enough to act behave environmentally beneficial behaviours. As it can be understood from this, it can be said that the methods of narration, making presentations and giving information which are frequently applied in schools of both countries will not be enough. Other studies that Romanian school administrators have implemented in their views seem to be project work. Morgil and other (2002) stated In their research on 6th grade students about environmental awareness, levels of students and environmental studies in science classes that; the students became conscious of environmental education with the project works they did. This result supports the effectiveness of the project studies that were first mentioned by the Romanian administrators.

The ecology clubs mentioned among the studies conducted by the Romanian administrators and teachers for environmental awareness are known to be environmental clubs in many schools in Turkey, although they are not mentioned by the participating administrators and teachers of Turkey. In his study, Ajiboye and Silo (2008), two hundred Botswana students were trained in various activities at the school's environmental awareness and attitude development clubs. Comparing the data before and after the training, it was determined that the students who participated in the club activities increased their environmental knowledge and attitudes. It is understood from the research of Ajiboye and Silo that the environmental clubs applied in the schools in Romania are efficient in building environmental consciousness.

Table 5. Distribution of Problems Encountered in Environmental Awareness Studies at Schools

Categories	TÜRKİYE								ROMANYA								T	R		
	Administral or				Teacher				Administrator				Teacher						T	T
	10		10		T		10 (-)		10		T		10		10					
	(-)		(+))				(+))		(-)		(+))									
F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M			
Attitudes towards mental pollution, being away from environmental integrity.		1	2	3	1	1			2		2	1	3	2	3	1	6	5	9	
Failure to improve the quality of the environment										1	1	1				1			2	
No parents support		1	2	3						1	1	2	2	1	3	3			5	
Not protecting natural resources, The thought of natural resources are inexhaustible					1	1		2		1	1						2		1	
Wasted time in events/activities										1	1								1	
Exiguity of good examples												1	1			2			2	
Lack of materials			3	3						1	1		1	1	2	3			3	
Not attracting students' attention												2			1	3			3	
Not being aware of environmental problems.	1		3	4	1	1	2	4											8	
Superficial works and activities			2	2			1	1											3	
Inadequate course schedules			2	2	1			1											3	
Students' computer addiction			1	1	1	1	2	2	6		2	2	1	2	3	7			5	
Not collecting garbage in rural areas			1	1	1			1											2	
Total		3	1	1	4	4	6	2	1		9	2	1	9	2	7	2	2	36	
				6	8				7			1							0	

As it is seen at Table 5; It can be said that the problems encounter during the environmental awareness studies show similarities with the participating Romanian and Turkish schools in the research. Similar works in two countries; Students' attitudes towards mental pollution, for example, preconceived behaviors, away from environmental integrity and is not aware of that s/he is living in and around the periphery. In addition, it is understood that the parents' lack of support for environmental education, the lack of material for environmental education, and the students' computer addiction are the events that they have taken them from events in the real world. Besides these; The problems faced by the administrators and teachers participating in Romanian schools during their environmental awareness work; not increasing the quality of the environment, wasted time in organized events, have difficulty in attracting students' interest, inadequate good examples becomes prominent.

In the same way, the problems encountered during the implementation that administrator and teacher participants from Turkey faced are; firstly, unaware of environmental problems, superficial works and activities and inadequate course schedules. A noticeable problem seems to be that trash is not collected in rural areas. The most common problems in Turkey; Attitudes towards mental pollution, learned persistent behaviors, Individual's thinking that s/he is far from environmental integrity and being unaware of environmental problems. It can be said that the underlying reason for these is the computer addiction of the students. The most common environmental education problems in Romania are similar to the most common problems in Turkey. These problems are attitudes towards mental pollution, being away from environmental integrity and It will be repeated with these problems and may be the cause of other problems such as parents' not supporting students education and that the students computer addiction. It is stated that more problems are expressed by the participants in Turkey (36), but it is understood that the problems of Romania (31) are close to this. In Romania, it is seen that problems are mostly replicated by female participants and by male participants in Turkey. It can be said that the percentage of problems that participants repeat according to seniority is similar.

Tablo 6. The Distribution of The Problems Encountered During The Environmental Awareness Studies According To The Concepts And Attitudes

Categories	T f	R f	Concepts	Attitudes		
Attitudes towards mental pollution, being away from environmental integrity.	5	9	Continuity of the environment	Shows behavior that is protecting the environment and the transferring it to future generations is the fact that it is a citizenship duty		
Failure to improve the quality of the environment	-	2				
No parents support	3	5				
The idea of natural resources are not protected and inexhaustible	2	1				
Not attracting students' attention	-	3				
Not being aware of environmental problems.	8	-				
Artificial activities	3	-				
Inadequate course schedule	3	-				
Students' computer addiction	7	5				
Not collecting garbage in rural areas	2	-				
No parents support	3	5				
<hr/>						
The idea of natural resources are not protected and inexhaustible	2	1			Use of resources	Understanding that harming the environment is self-harm
Wasted time in events	-	1				
Inadequate good examples	-	2				
Lack of materials	3	3				
Not attracting students' attention	-	3				
Not being aware of environmental problems	8	-				
Artificial activities	3	-				
Inadequate course schedule	3	-				
Students' computer addiction	7	5				
Not collecting garbage in rural areas	2	-				
<hr/>						
Attitudes towards mental pollution, being away from environmental integrity	5	9	Integrity of environment	Realizing that you are a whole with your living environment		
No parents support	3	5				
Wasted time in events	-	1				
Inadequate good examples	-	2				
Lack of materials	3	3				
Not attracting students' attention	-	3				
Not being aware of environmental problems	8	-				
Artificial activities	3	-				
Inadequate course schedule	3	-				
Students' computer addiction	7	5				
<hr/>						
Failure to improve the quality of the environment	-	2			Protecting nearby environment	Seeing the interaction between people and the environment
No parents support	3	5				
Wasted time in events	-	1				
Inadequate good examples	-	2				
Lack of materials	3	3				
Not attracting students' attention	-	3				
Not being aware of environmental problems	8	-				
Artificial activities	3	-				
Inadequate course schedule	3	-				
Students' computer addiction	7	5				
Not collecting garbage in rural areas	2	-				
<hr/>						
Attitudes towards mental pollution, being away from environmental integrity	5	9	Cultural Environment	Discovering your own and other' cultures and recognizing cultural differences or similarities, and protecting cultural heritage.		
No parents support	3	5				
Lack of materials	3	3				
Not attracting students' attention	-	3				
Artificial activities	3	-				
Inadequate course schedule	3	-				
Students' computer addiction	7	5				

As shown in Table 6, problems encountered during environmental studies; Attitudes and related concepts, and the frequencies of repetition are given. These groupings; The continuity of the cycle, the use of resources, the integrity of the cycle, the conservation of the nearby environment and the cultural environment. The problems listed under these headings indicate that the emotions and behaviors towards the environment consciousness of are not stable and do not become their attitudes. Because of the opinions received; It is stated that students are far from environmental integrity, can not increase the quality, think that natural resources are inexhaustible and are not aware of environmental issues. In his study, Ayhan (1999) concluded that in the first three years of primary school in Ankara, the students were sensitive to environmental problems, but because of their lack of practice they could not apply them in any case. Since learning that can not be put into practice in all cases is untrained learning; It is supported by the fact that the problems of environmental awareness obtained in the research is that learning do not turn into attitudes.

One of the views expressed by the participants of Turkey and Romania is that parents do not support the environmental education. Vaughan and friends (2003) reached the conclusion in their studies that students shared information and attitudes about protecting the nature that they learned at school with their parents. From this point, if children share the knowledge they got with their parents, parents are expected to support the students. If the information learned at school is not supported at home, it can be said that the permanence will decrease and the expected attitude will not develop. Kavruk(2002) in his research; it is seen that students heard the environment problem concepts for the first time from their parents or television. It is assumed that family training is as beneficial as formal education.

Among the environmental education problems of a manager and a teacher who work in a village school in Turkey, they point out that 'Not removal of garbage in rural areas' is among the environment problems.' This situation 'The biggest problem I faced is the lifestyle of my students, they do not think it is wrong to throw garbage around the village because they live in the village and they make it a habit'. As these habits are very difficult to defeat, the environment is detrimental to conscious

development...'(TT-2); ' There are not many garbage containers in the village and garbage is collected in certain areas and these garbage heaps are not taken regularly. For that reason, students treat normal the garbage on the ground and environmental education is shaped negatively...'(TM-3) they say. This situation, Hampel and the other.(1994), The Difference Between the Environmental Consciousness of the Youth Living in the countries and the Cities "can be associated with the result that the students living in the cities are more concerned with the environmental problems than the students living in the rural areas and have a positive environmental attitude.

It seems that the situation in both countries seems to be a problem, the students are computer addicted, and the seven participants from Turkey and five from Romania say this. This problem leads to the fact that the students increase their individuality and keep them away from environmental integrity.

Some outstanding opinions of teachers related to problems during environmental awareness studies are:

'We have pupils who are insensitive to the topic, I think it originated from parents, because the parents themselves are not conscious of it. I conflate students' insensitivity to environment and their cruel attitude to technology. Each student has a tablet or etc. and play ruthless beating-crunchy games...'(TM-1)' Not having sufficient course materials (banners, CD., short movies etc.);restricted time for the subject...'(TM-3) ' Both the lack of educational materials during both the physical and social environment awareness activities, and the problem of being unable to get support from students' parentson environmental consciousness comes out as a problem...'(TT-7).“One of the difficulties while exercising on environmental consciousness would be the students and their parents mental barriers and local authorities who don't involve or do too much in protecting our environment...” (RM-4). “At this age, the students are caught between the advice and good examples of environmental consciousness and the lack of interest of the adults around them to ward the environmental problems...” (RT-2). “Sometimes students don't understand the importance of preserving the environment, materials are of enough, (RT-6, 8).

Table 7. Distribution of Solutions to the Problems Seen in Environmental Awareness Studies at Schools

Categories	TURKEY								ROMANIA								T	R		
	Administrator				Teacher				Administrator				Teacher				T	T		
	10	10	T	10	(-)	10	(-)	T	10	10	T	10	10	T						
	(-)	(+)				(+)			(-)	(+)		(-)	(+)							
F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M	F	M					
Community education			1	1		2	1	1	4							5				
Local authority and collaboration with NGOs			2	2		2	1	2	5		1	1	2	1		1	2	7	4	
Implementation of recycling activities in every area			3	3			1	2	3										6	
Parents training			1	1	2	1	1	2	1	4		2	1	3	1	1	2	6	5	
Doing studies on the change of consumption habits			1	1	2	1	2	1	4										6	
Creating practice gardens in schools						1	1	1	3										3	
Organizing award-winning competitions			1	1															1	
Increasing the number of curricular and extracurricular activities											1	1	5		1	6			7	
Being model					1				1				1		1	2	1		2	
Removing students from computers, providing awareness to environment.			1	1		1	2	2	5		2	2	1	2		3	6		5	
Making movies and video shows			3	3	1				1		1	1	1			1	4		2	
Organizing eco-trips			2	2							2	1	3						2	3
Regular removal of garbage in rural areas			1	1	1				1										2	
Total			2	1	1	5	9	9	9	3		7	2	9	9	2	3	1	49	23
			6	8					1										4	

As seen in Table 7, there are similar solutions for the problems both Turkish and Romanian schools participating in the research face in their own activities encountered during environmental awareness studies. Studies showing similarities in two countries; It is understood that parents training, making cooperation with local authorities and NGOs, modeling the students, preventing the students from spending much time on the computer and providing them with awareness, making movies and video shows, and organizing eco-trips. Besides these; In order to solve the problems encountered by the administrators and teachers participating in Romanian schools during their environmental awareness activities, It is seen that solution proposal is offered in the form of increasing curricular and extracurricular activities.

In the same way, it is aimed to solve the problems encountered by administrators and teachers who are participating in Turkey such as; Community education, implementation of recycling activities in every area, doing studies on change of consumption habits, Creating practice gardens in schools, organizing award-winning competitions, provision of regular recycling of garbage in rural areas.

At the beginning of the proposed views of the seven participants on the solution of environmental education problems in Romania is the increase of curricular and extracurricular activities. Later; The inclusion of the five participants indicates that parent training should be done and students spending too much time on the computer should be prevented. At the very beginning of the proposed views on the solution of environmental education problems by seven representatives from Turkey collaboration of local authorities and NGOs comes first.

It has been suggested by six participants that recycling activities should be carried out in every area, parent training should be done, studies should be made to change consumption habits, and students should be prevented from spending too much time on the computer.

Participants in Turkey seem to have more frequent recommendations for solutions to environmental education problems (49). It is understood that participants in Romania have a recurrence frequency of proposals for solutions to environmental problems 23. It can be said that the number of proposals of the senior participants in Turkey and Romania is higher.

Table 8. The Distribution of the Solutions of the Problems Seen in Environmental Awareness Studies According to Concepts and Skills

Categories	T f	R f	Concept	Attitude
Community education	5	-	Continuity of the Education	Shows behavior that is protecting the environment and the transferring it to future generations is the fact that it is a citizenship duty.
Collaboration with local authorities and NGOs	7	4		
Parent trainings	6	-		
Building practice gardens in schools	3	-		
Removing students from computers, providing awareness to environment	6	5		
Implementation of recycling activities in every area	6	-		
Organizing award-winning competitions	1	-		
Increasing the number of curricular and extracurricular activities.	-	7		
Being model	1	2		
Regular removal of garbage in rural areas	2	-		
Community education	5	-	Use of resources	Understanding that harming the environment is self-harm
Collaboration with local authorities and NGOs	7	4		
Parent trainings	6	-		
Doing studies for the change of consumption habits	6	-		
Removing students from computers, providing awareness to environment	6	5		
Implementation of recycling activities in every area	6	-		
Organizing award-winning competitions	1	-		
Increasing the number of curricular and extracurricular activities.	-	7		
Organizing eco-trips	2	3		
Being model	1	2		
Regular removal of garbage in rural areas	2	-		
Community education	5	-	Integrity of the environment	
Collaboration with local authorities and NGOs	7	4		

Parent trainings	6	-		Realizing that you are a
Doing studies for the change of consumption habits	6	-		whole with your living
Building practice gardens in schools	3	-		environment
Removing students from computers, providing awareness to environment	6	5		
Implementation of recycling activities in every area	6	-		
Organizing award-winning competitions	1	-		
Increasing the number of curricular and extracurricular activities.	-	7		
Organizing eco-trips	2	3		
Regular removal of garbage in rural areas	2	-		
Community education	5	-	Protection of	Seeing the mutual
Collaboration with local authorities and NGOs	7	4	nearby	interaction between
Parent trainings	6	-	environment	people and the
Doing studies for the change of consumption habits	6	-		environment
Buildin practice gardens in schools	3	-		
Removing students from computers, providing awareness to environment	6	5		
Organizing award-winning competitions				
Increasing the number of curricular and extracurricular activities.	1	-		
Being model	-	7		
Regular removal of garbage in rural areas	1	2		
Community education	5	-	Cultural	Discovering your own
Collaboration with local authorities and NGOs	7	4	environment	ant others cultures and
Parent trainings	6	-		recognizing cultural
Removing students from computers, providing awareness to environment	6	5		differences or
Organizing award-winning competitions	1	-		similarities, and
Increasing the number of curricular and extracurricular activities.				protecting cultural
Being model	-	7		heritage.
	1	2		

As seen in Table 8, the proposed solutions for the problems encountered during environmental studies; Skills and related concepts, and the frequencies of their repetition are given. At the very beginning of the proposed views on the solution of environmental education problems in Romania; increasing the number of curricular and extracurricular educational activities ,then comes green activities and ecology club activities. Yıldız (2006), in his study, found that the success of the class in which the new method is applied is higher than that of the class in which the classical method is applied, as a result of the training given by the new method based on cognitive development characteristics and multiple intelligence theory. It can be said that the Romanian administrators and teachers propose that the idea of increasing extra-curricular activities is practiced outside the classical methods and similar to the view of Yıldız. It is understood that the most frequent reconsideration among the proposals of the participants of Turkey is the cooperation between local authorities and the NGO. Cooperation studies with NGOs will be held in the context of extra-curricular activities, as well as views on the application of school gardening, animal feeding and plant breeding, sightseeing, nature excursions, projects, recycling studies (waste batteries, paper, glass, plastic), The participants have come to the conclusion that they become a side to the practices apart from the classical methods.

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

This section includes, the results of the research on school administrations in Turkey and Romania on "A cross-cultural phenomenological approach to environmentally sensitive school principals ".

Environmental education is given not as a separate course in both countries but linked with school subjects and as an interdisciplinary education. Turkey has been renewed in Life/Social Science education programs has been renewed by TTKB in Turkey and decided to implement "Nature and Environment" unit as an independent unit at primary school 1st, 2nd and 3rd grades from 2016-2017 education year on. In addition, "Secondary School Environment Education" course curriculum is also prepared.

There are similarities in studies done in Turkey and in Romania to increase environmental awareness in schools. Similar work of the two countries; narration, presentation, edification, informal extracurricular activities, movie shows, recycling activities (waste battery, paper, glass, plastic), parent training, sightseeing and collaboration with NGO's. Also at Romanian schools; Green activities, ecology clubs, projects, posters poems and essay writing activities are done. On the other hand at schools in Turkey; Waste oil decomposition activities, certain day and week activities, animal feeding and plant growing, modeling, exhibiting quotes related with environment care, and hiking are some of the activities realized.

It can be said that the most repetitive activities realized at schools in Turkey and Romania are the classical teaching methods of "expression, presentation, information". It points to the implementations in both countries on parent training activities for environmental awareness. Although the given number by the Turkish participants is higher. It can be said that sample implementations are close to each other. It can be said that the senior administrators and teachers in both countries have more activity/study samples.

The problems encountered during the environmental awareness studies showed similarities for the schools participated in this survey both in Turkey and Romania; Similar activities in both countries; these problems can be said as lack of students' attitudes towards pollution, lack of parents' support on environmental education, lack of material for environmental education, and computer addiction of the students keep them away from the events in the real World. In addition, prominent problems encountered during environmental awareness activities in Romanian schools; not increase the quality of the environment; wasted time in organized events, having difficulty in withdrawing students' interest and less good examples.

Environmental education problems in Turkey; lack of awareness, superficial activities, and Course schedules are not sufficient, another noteworthy problem is that there is no removal of garbage in rural areas. More problems expressed by the participants in Turkey (36), it is understood that the problems of Romania (31) are close to this. It is seen that problems are mostly caused by female participants in Romania and by female and male participants by in Turkey. It can be said that the percentage of problems repeated by senior participants seniority is similar.

It is seen that there are similarities in terms of solutions to solve the problems encountered during environmental awareness studies between the schools participating in the research from Romania and Turkey. It is understood that activities showing similarities in the two countries are; doing parents training activities, collaboration with local authorities and NGOs, modeling the students, preventing the students from spending too much time on the computer and ensuring them to pass that time by providing awareness to environmental consciousness, making movie and video shows and organizing eco-trips. Besides; In order to solve the problems encountered by the administrators and teachers of participating schools in Romania during their environmental awareness activities; It is seen that the proposed solution is to increase in-class and out-of-class activities.

In the same way, Turkey and the administrators and teachers participating in the implementation of solutions to the problems encountered. In the same way, to solve the problems encountered by the administrators and teachers of participating schools in Turkey during the implementation of the activities; doing community education, implementation of recycling activities in every field, studies on the change of consumption habits, building practice gardens in schools, arrangement of awarded competitions, regular removal of garbage in rural areas are some of the suggestions.

To solve environmental education problems; It is necessary to increase the number of curricular and extra-curricular activities, training parents, preventing students from spending much time on computers, collaborating with local authorities and NGOs, applying recycling activities in every field and changing consumption habits.

Increasing the number of curricular and extracurricular activities, paying attention at the environmental clubs' activities and preparing environmental management projects should be done carefully.

Preparing materials for environmental education in schools and taking into consideration environmental awareness related to each subject should take place.

REFERENCES

- Armağan, F. Ö. (2006). *İlköğretim 7-8. sınıf öğrencilerinin çevre eğitimi ile ilgili bilgi düzeyleri: Kırıkkale ili merkezi örnekleme*, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Akdoğan, A. (2003). *Çevreye duyarlı yönetim ve işletmecilik*. Kayseri: Kayseri Ticaret Odası Yayınları 48.
- Aktepe V., & M. Temur, M. (2018). *Environment training in teaching programs*. Ankara: Pegem Akademi.
- Atasoy, E., & Ertürk, H. (2008). İlköğretim öğrencilerinin çevresel tutum ve çevre bilgisi üzerine bir tespit çalışması. *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1).
- Ayhan, F. N. (1999). *İlköğretimin ilk üç sınıftaki öğrencilerin yakın çevre bilincini etkileyen etmenler*, (Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Başal, H. A. (2003). "Okul öncesi eğitimde uygulamalı çevre eğitimi". İçinde, *Gelişimde ve eğitimde yeni yaklaşımlar*. İstanbul: Morpa Yayınları.
- Bennet, J.V. (1996). *Human ecology as humanbehaviour*. London: TransactionPublishers.
- Bozkurt, O. (2001). *İlköğretim öğrencilerinin (6., 7. ve 8. sınıf) bazı çevre problemleri hakkında sahip oldukları yanlış kavramların tespiti üzerine bir araştırma*, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Bradley, J. C., Waliczek, T.M. & Zajicek, J.M. (1999). Relationship between environmental knowledge and environmental attitude of high school students. *Journal of Environmental Education*, 30(3), 17-21.
- Budak, B. (2008). *İlköğretim kurumlarında çevre eğitiminin yeri ve uygulama çalışmaları*, (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Buhan, B. (2006). *Okul öncesinde görev yapan öğretmenlerin çevre bilinci ve bu okullardaki çevre eğitiminin araştırılması*, (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Carrier, S. J. (2009). The effects of outdoor science lessons with elementary school students on preservice teachers' self-efficacy. *Journal of Elementary Science Education*, 21(2), 35-48.
- Chi-Chung-Ko, A. & Chi-kin-Lee, J. (2003). Teachers' perceptions of teaching environmental issues with in the science curriculum: A Hong Kong perspective. *Journal of Science Education and Technology*, 12(3), 187-204.
- Cetkin, E. (2019). *Determination of self-efficacy beliefs of education faculty students towards environmental education*, (Master Thesis). Afyon Kocatepe University, Afyon.
- Çevre ve Orman Bakanlığı, (2007). *Türkiye Çevre Durum Raporu*, Ankara.
- Daştan, T. (2007). *Türkiye'deki çevre sorunlarına karşı biyoloji öğretmenlerinin bakış açılarının değerlendirilmesi*, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Demirer, G. N. (2001). 2020 yılında Dünya'da ve Türkiye'de çevre. *Türk Tabipleri Birliği 50. Büyük Kongresi*. Ankara.
- Geray, C. (1997). *Çevre için eğitim: İnsan, çevre, toplum*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Görmez, K. (1991). *Türkiye'de çevre politikaları*. Ankara: Gazi Büro.
- Görmez, K. (2003). *Çevre sorunları ve Türkiye*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Erden, B. (1990). *Çağımız ve çevre kirliliği*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Erol, G. H. (2005). *Sınıf öğretmenliği ikinci sınıf öğrencilerinin çevre ve çevre sorunlarına yönelik tutumları*, (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Erten, S. (2005). Okul öncesi öğretmen adaylarında çevre dostu davranışların araştırılması. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28.
- Erten, S. (2006). Çevre eğitimi ve çevre bilinci nedir? Çevre eğitimi nasıl olmalıdır? *Çevre ve İnsan Dergisi*, 65.
- Ertürk, H. (1996). *Çevre bilimlerine giriş*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Güçlendirme Vakfı.

- Hampel, B., Holdsworth, R., & Boldert, J. (1994). Urban/rural differences in environmental consciousness among adolescents. *Rural Society*, 5.
- Harrison, M., Gross, L., & McGee, J. (2017). An investigation into the impact of environmental education certification on perceptions of personal teaching efficacy. *Journal of Interpretation Research*, 22(2), 5-17.
- İrvan, A.A. (2019). *Environment and media: a critical discourse analysis of environmental news in Turkish newspapers*, (Master Thesis). İstanbul Bilgi University, İstanbul
- Kabaş, D. (2004). *Kadınların çevre sorunlarına ilişkin bilgi düzeyleri ve çevre eğitimi*, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (1988). *İnsan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş*. İstanbul: Evrim Basım Yayın Dağıtım.
- Kapıkıran, Y. (2010). *Türkiye’de çevre sorunları bağlamında sivil toplum örgütlerinin işlevsellikleri*, (Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Karademir, E. (2016). Determination of environmental awareness and self-efficacy of teacher candidates in the process of constructing education faculties. *Journal of Education and Humanities: Theory and Practice*, 7(13), 3-18.
- Kavruk, S. (2002). *Türkiye’de çevre duyarlılığının artırılmasında çevre eğitiminin rolü ve önemi*, (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kayıkçı, M. (2003). Türkiye’de “çevre için eğitim” ve katılım. *Mülkiye Dergisi*, 240, 259-263.
- Keskin, C. (2019). *Effectiveness of environmental science projects on middle school students’ environmental knowledge and attitudes*, (Master Thesis). Yıldız Technical University, İstanbul.
- Landers, P., Naylor, M., & Drewes, A. (2002). *Providing a Systems Approach to Environmental Education in Minnesota*. In *Environmental Literacy Scope and Sequence*, ed. T. Gaffey, (1-111). St. Paul, MN: Minnesota Office of Environmental Assistance.
- Morgil, İ., Yılmaz, A., & Cingör, N. (2002). *Fen eğitiminde çevre ve çevre korumasına projesi hazırlamasına yönelik çalışma*. Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, OFMA Bölümü, Ankara.
- Nazlıoğlu, M. (1991). *Çevre eğitiminin önemi: Çevre üzerine*. Ankara: Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını.
- Özer, U., Aydın, R., & Akçay, H. (1997). Airpollution profile of Turkey. *Chemistry International*, 19, 190-1.
- Özey, R. (2001). *Çevre sorunları*. İstanbul: Aktif Yayınevi.
- Özpinar, D. (2009). *İlköğretim 4. ve 5. sınıf öğrencilerinin çevre sorunları hakkındaki görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi). Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Plevyak, L. H., Bendixen-Noc, M., Henderson, J., Roth, R. E., & Wilke, R. (2001). Level of teacher preparation and implementation of EE: Mandated and nonmandated EE teacher preparation states. *The Journal of Environmental Education*, 32(2), 28-36.
- Sandal, A. (2005). Küresel çevre sorunları ve çözümü için uluslararası çalışmalar. *Çevre ve İnsan*, 60(1), 42-47.
- Sever R., & Yalçinkaya E. (2018). *Environment training*. Ankara: Pegem Akademi.
- Şafak, Ş., & Erkal, S. (1999). Çevre eğitimi ve aile. *Eğitim ve Bilim*, 23(112).
- Şimşek, A. (2005). Yaşanabilir bir dünya için. *Çevre ve İnsan*, 62(3).
- Tarkay, N. (2006). Çevre ve toplum. *Çevre ve İnsan Dergisi*, 66(3).
- Tokur, F. (2019). *The effect of activities in which environmental emotions embedded on preservice science teachers’ environmental literacy and attitudes towards sustainable environment*, (Ph.d. Thesis). Adıyaman University, Adıyaman.
- Trauth-Nare, A. (2015). Influence of an intensive, field-based life science course on preservice teachers’ self-efficacy for environmental science teaching. *Journal of Science Teacher Education*, 26(5), 497-519.
- Tschannen-Moran, M., & Hoy, A. W. (2007). The differential antecedents of self-efficacy beliefs of novice and experienced teachers. *Teaching and Teacher Education*, 23, 944-956.
- TTKB (2009). Erişim adresi: <http://ttkb.meb.gov.tr/>.
- Ural, S. (1995). *Çocuk kitaplarında çevre*. Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayınları.
- Ünlü, H. (1995). *Yerel yönetim ve çevre*. İstanbul: IULA Çevre Kitapları Serisi.
- Ürey, M. (2005). *İlköğretim öğretmen ve öğrencilerinin çevreye karşı tutumları, yeterlilikleri ve çevre eğitiminde bölgesel farklar*, (Yüksek Lisans Tezi). Kafkas Üniversitesi, Kars.

İnce, Z., & Türk, M. (2021). A cross-cultural phenomenological approach to environmentally sensitive school principals. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1544-1565.

Vaughan, C., Gack, J., Solorazano, H., & Ray R. (2003). The effect of environmental education on school children, their parents and community members: A study of intergenerational and intercommunity learning. *The Journal of Environmental Education*, 3(34), 12-21.

Yavuz, F. (1975). *Çevre sorunları*. Ankara: SBF Yayınları.

Yıldız, D. (2006). *İlköğretimde çevre eğitimi için yöntem geliştirme*, (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

Yazar Katkıları : 1. Yazar %50, 2. Yazar %50.

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Author Contributions : 1st author's contribution rate: 50%, 2nd author's contribution rate: 50%.

Conflict of Interest : There is no conflict of interest between the authors.

ETKİ DEĞERLENDİRME SÜREÇLERİNDE KULLANILAN ANALİTİK ARAÇLAR KAPSAMINDA DELPHI TEKNİĞİNİN UYGULANABİLİRLİĞİ*

Nermin Merve YALÇINKAYA¹

Öz

Etki değerlendirme sistemlerinin karar verme süreçlerine entegrasyonunda farklı analitik araçlardan yararlanmak, etkin kararlar üretebilmek adına önemli bir gerekliliktir. Kullanılan değerlendirme teknikleri ilgili çalışmanın kapsamına ve ölçeğine bağlı olarak değişkenlik gösterebilir. Etki değerlendirme süreçlerine yönelik öngörülerin doğruluğu, ilerleyen aşamalarda değerlendirilmenin objektif ve karşılaştırılabilir nitelikte olmasını sağlayacaktır. Bu çalışma kapsamında, etki değerlendirme süreçlerinde kullanılan analitik araçlar arasında yer alan Delphi tekniğinin uygulanabilirliği üzerine bir inceleme yürütülmüştür. Bu kapsamda, öncelikle etki değerlendirme sistemlerinin ve Delphi tekniğinin kavramsal ve teknik altyapısı irdelenmiştir. Elde edilen bulgular, Delphi tekniğinin etki değerlendirme süreçlerine uygulanmasının hangi aşamalarda ve nasıl olması gerektiği ile ilgili yol gösterici olmuştur. Çalışmanın sonucunda, etki değerlendirme sistemleri kapsamında, özellikle stratejik çevresel değerlendirme (SÇD) süreçlerinin sektörel planlama süreçleri ile entegre yürütülmesi kapsamında analitik araçların önemine ve etkin kullanılması gerekliliğine dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler : Karar verme süreci, Stratejik çevresel değerlendirme, Kolektif uzman görüşleri.

Jel Sınıflandırması : D78, D83, D91.

* Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalında Prof. Dr. Nuriye SAY danışmanlığında yürütülen "Ulaşım Sektöründe Stratejik Çevresel Değerlendirme Uygulamasının Türkiye Açısından İrdelenmesi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Dr., Çukurova Üniversitesi, nbaykan@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0860-1498.

Atf / Citation (APA6):

Yalçinkaya, N. M. (2021). Etki değerlendirme süreçlerinde kullanılan analitik araçlar kapsamında Delphi tekniğinin uygulanabilirliği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1566-1580.
<http://doi.org/10.25287/ohuiibf.963096>.

APPLICABILITY OF THE DELPHI TECHNIQUE AS AN ANALYTICAL TOOL USED IN IMPACT ASSESSMENT PROCESSES

Abstract

Analytical tools are necessary instruments used in the integration of impact assessment systems into decision-making processes in order to give appropriate decisions. The techniques using at assessment stages may vary according to scope and scale of the studies. The reliability of impact predictions will ensure that the assessment in the following stages is objective and comparable. Within the scope of this study, an examination is conducted on the applicability of the Delphi technique, which is one of the analytical tools used in impact assessment processes. Within this context, firstly, it is examined the conceptual and technical features of impact assessment systems and Delphi technique in detail. The information gathered directly from the source provided guidance on how and at which stages the Delphi technique need to be applied to impact assessment processes. As a conclusion, it is highlighted the importance of analytical tools and the necessity of using them effectively, especially within the scope of the integration of SEA processes with sectoral planning processes.

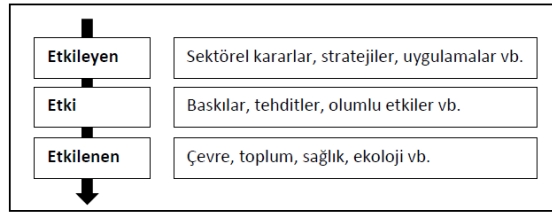
Keywords : Decision daking process, Stratejic environmental assessment, experts' collective opinions.

Jel Classification : D78, D83, D91

GİRİŞ

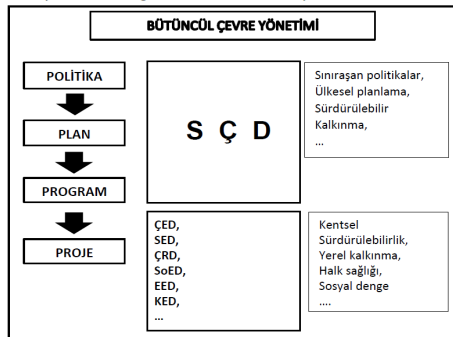
Küresel ölçekte meydana gelen çevresel tahribatlar ve sosyal dengeler üzerinde gözlenen değişimler, çevre bilinci ve farkındalık boyutunun artmasında ve bilimsel çalışmaların çevre sorunları ile mücadeleyi kapsayan bir perspektif kazanmasında etkili olmuştur. Yasal çerçevede yapılandırılan etki değerlendirme sistemleri, çevrenin kültürel ve doğal bileşenleri, toplumsal yapı, sağlık vb. konulara yönelik alınan üst düzey kararların veya farklı dinamikler üzerinde etki oluşturması muhtemel projelerin belirli inceleme süreçlerine tabi tutularak, ilgili dinamikler arası dengenin sağlanmasını ve mevcut durumun korunup geliştirilmesini hedefler (Sadler, 2005). Farklı düzeylerdeki planlama çalışmalarının karar verme mekanizmalarına entegre edilerek süreçlerin sürdürülebilir yönetimini destekleyen “etki değerlendirme sistemleri”, bu kapsamda kullanılan en etkin araçlardır (Fuller, Rendall, Sadler, 1998; Sadler, 1998; Brown, 2000; Say, 2004; Yalçınkaya, 2019). Hiyerarşik planlama süreçlerinde, ilk olarak mekânsal kullanım kararlarının çevresel faktörler ve sürdürülebilirlik ilkeleri doğrultusunda alınması, ardından farklı alan kullanımlarında uygulanması planlanan somut projelerin muhtemel çevresel etkilerinin araştırılması ile bütüncül bir değerlendirme süreci sağlanabilir. Bu doğrultuda ifade edilebilir ki; ulaşım, sanayi, enerji, turizm vb. yatırım odaklı sektörlerin karar verme mekanizmalarına etki değerlendirme sistemlerinin entegrasyonu, ülkesel politikaların sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda belirlenmesine olanak sağlamaktadır.

Etki değerlendirme sistemleri, önleyici ve sürdürülebilir politikalar çerçevesinde yönetilir. Kavramsal olarak “etkileyen-etki-etkilenen” esasına dayanan etki değerlendirme süreçleri, çalışma konusu ve uygulanma düzeyi ile ilişkili olarak mekâna ve zamana göre değişen bileşenleri içerir (Şekil 1).

Şekil 1. "Etki Değerlendirme" Bileşenleri (Yalçınkaya, 2021)

Etki değerlendirme sistemlerinin, hiyerarşik planlama süreçlerinin karar verme mekanizmalarında tanımlanması ve uygulanması, bütüncül çevre yönetimini hedefler (Şekil 2). 1970'li yıllardan bu yana küresel perspektifte uygulamaları en yaygın görülen, somut faaliyetlere/projelere uygulanan Çevresel Etki Değerlendirme (ÇED), etki değerlendirme çalışmalarının tarihsel yönden ilk uygulamalarını kapsar. İlerleyen yıllarda, sektörlerin üst ölçekli kararlarına yönelik geliştirilen Stratejik Çevresel Değerlendirme (SÇD) sisteminin uygulanmaya başlamasıyla birlikte SÇD ve ÇED sürdürülebilir kalkınma adına hiyerarşik yönden bütüncül bir kapsam oluşmasında etkin araçlar haline gelmiştir. Ardından, biyolojik çeşitlilik yönünden zengin yapıdaki peyzaj karakter alanları için planlanan faaliyetleri konu alan Ekolojik Etki Değerlendirmesi (EED), mega proje olarak tanımlanan kapsamlı faaliyetlerin öngörülen sosyal etkilerinin belirlenmesi için Sosyal Etki Değerlendirmesi (SoED), planlanan faaliyetlerin yöre halkının fiziksel ve psikolojik sağlığına etkisinin değerlendirilmesi için Sağlık Etki Değerlendirmesi (SED), alan kullanımlarının hassas ekosistemler üzerindeki çevresel etkilerinin analiz edildiği Çevresel Risk Değerlendirmesi (ÇRD) ve belirli bir alan üzerinde öngörülen çok yönlü etkileşimlerin değerlendirildiği Kümülatif Etki Değerlendirmesi (KED) gibi farklı etki değerlendirme sistemleri uygulanmaktadır.

Şekil 2. Etki Değerlendirme Sistemlerinin Bütüncül Çevre Yönetimindeki yeri (Yalçınkaya, 2021)

Küresel boyutta uygulanan etki değerlendirme sistemleri, ülkelerin yasal çerçevelerine ve belirli dinamiklere bağlı olarak farklılık göstermektedir. Bununla beraber, etki değerlendirme sistemlerinin karar verme süreçlerine uygulanmasında farklı analitik araçlardan yararlanmak optimal sonuçlara varabilme adına önemli bir gerekliliktir. Kullanılan değerlendirme teknikleri ilgili çalışma düzeyine (politika, plan, program ya da proje) ve kapsamına bağlı olarak değişkenlik gösterebilir.

Bu çalışmada, etki değerlendirme süreçlerinde kullanılan analitik araçlar kapsamında Delphi Tekniğinin uygulanabilirliği incelenmiştir. Etki değerlendirme sistemlerini bütüncül bir yaklaşımla ele alan bu çalışmada, Delphi tekniği, ilgili planlama düzeyinde meydana gelebilecek olası etki ve risklere yönelik projeksiyonlarının geliştirilmesi amacıyla karar verme süreçlerinde karar verici ve karar üreticiler için bir alternatif teknik olarak önerilmektedir.

I. SÇD ÇALIŞMALARI

SÇD süreçleri, kapsamının bütüncül yapıda olmasının etkisiyle, diğer tüm etki değerlendirme süreçlerinin işleyişini desteklemekte ve hızlandırmaktadır. Bu nedenle ifade edilebilir ki; SÇD'yi yasal ve yönetsel işleyişlerine entegre eden ülkeler, etki değerlendirme süreçleri ile sürdürülebilir kalkınmayı hedefleyen bir yapılanmayı desteklemektedir. Diğer etki değerlendirme sistemlerinden farklı olarak, SÇD uygulama gerekçesi Wood (2003) tarafından; çevresel, toplumsal ve ekonomik faktörler arasında daha iyi bir dengenin yaratılması olarak belirtilmiştir. Brown & Affum (2000)'a göre etkin bir SÇD uygulaması için ileriye dönük karar verme süreçleri desteklemelidir ve SÇD oluşturulacak yasal işleyişe sahip bir sürece odaklanılmalıdır. Nijkamp & Blaas (1994)'ın da belirttiği üzere, etki değerlendirme sistemleri teknik bir süreç olmakla beraber, kapsamlı sosyo-ekonomik ve politik inceleme gerektiren süreçlerdir. En etkin etki değerlendirme sistemlerinin başında gelen SÇD, karar verme sürecine paralellik gösteren ve devamlılığı olan sistematik bir değerlendirme çalışmasıdır.

SÇD süreçleri çerçevesinde 6 temel aşama yer alır; (i) Öneri Politika-Plan-Projenin (PPP) tanıtımı, (ii) eleme ve gereklilik, (iii) SÇD süreci için çerçeve hazırlığı, (iv) SÇD uygulanması, (v) kalite-kontrol, (vi) karar verme. Dördüncü aşama olan SÇD'nin uygulanması kapsamında, öncelikle SÇD için kapsam hazırlığı yapılmalıdır.

Kapsamlı ve çok yönlü bir süreç gerektiren SÇD çalışmalarında, öncelikle öneri politika-plan-programın çerçevesi ve genel nitelikleri incelenir. Uygulama düzeyine (PPP) göre değişen önerinin etki alanına bağlı olarak sorvey analizlerinin kapsamı ve ölçeği değişkenlik gösterebilir. Bu aşamada, PPP önerisinin, her ülkenin kendi yasal ve yönetsel çerçevesinde belirlenen kapsam belirleme raporlarında açıklanan hedefler ve göstergeler çalışmanın sistematik yürütülmesinde yol göstericidir. Türkiye'de yürütülen SÇD süreçlerine yönelik olarak, 8 Nisan 2017 tarihli ve 30032 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği EK-2'de yer alan Kapsam Belirleme Raporu formatı Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. SÇD Yönetmeliğinde Yer Alan Kapsam Belirleme Raporu Formatı

1.	Yönetici Özeti	
2.	Giriş	Raporun Amacı
3.	Plan/Programların Başlıca Özellikleri	Kapsam Belirleme Yaklaşımı
		Mevcut Durum Analizi
		Hedefler ve Öncelikler
		Başlıca Kararlar/Tedbirler
		Hazırlık Süreci ve Sonraki Adımlar
		İlgili Plan/Programlarla bağlantısı
4.	Plan/Program Kararlarından Önemli Ölçüde Etkilenmesi Muhtemel Alanların Çevresel Özellikleri	
5.	SÇD'de Yer Alacak Öncelikli Konulara Dair İlk Değerlendirmeler	Sürdürülebilirlik Hedefleri
		Kapsam Belirleme Matrisi
		Alternatifler
6.	Sonraki Aşamalar	
7.	Ekler	Kapsamlaştırma İstisnalarının Özeti
		Referanslar

Kaynak: (Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği, 2017)

Kapsam belirleme raporu doğrultusunda tanımlanan etki değerlendirme çalışmalarında, Şekil 1'de belirtilen çerçeve dâhilinde etkinin öngörüsüne yönelik sistematik bir süreç izlenmektedir. Kapsam ile uyumlu olarak yürütülen SÇD çalışmasında takip edilen aşamalar; (i) Temel verilerin toplanması, (ii) Etkilerin değerlendirilmesi ve (iii) Raporlama olarak sıralanır. Politika, plan ve programların olası çevresel etkilerini değerlendiren SÇD süreçlerinde de belirtilen temel aşamalar takip edilmektedir.

I.1. Bilgi ve Verilerin Toplanması

SÇD çalışmasının güvenilirliğini, etkilenen çevrenin, doğal ve sosyal konuları kapsayan tüm bileşenleriyle detaylı olarak incelenmesi güçlendirmektedir. Yürütülen süreçler yalnızca envanter oluşturulmasını değil, çevrenin hassasiyetinin, yasal ve fiziksel sınırlayıcılarının belirlenmesini de

kapsamalıdır. Ayrıca, çevrenin ekolojik hizmetlerinin sosyal yapıya katkıları da ilgili inceleme sürecine dahil edilmelidir.

Sektörel politikaların, hedef ve ilkelerin yer aldığı kalkınma planları, bunun yanı sıra, hiyerarşik sürecin diğer aşamalarında yer alan sektörel planlar ve programlar toplumsal gereksinimlerin, önceliklerin ve hedeflerinin yer aldığı teknik dokümantasyonlardır. Söz konusu dokümantasyonların hazırlık aşamalarında, konu ile ilgili olarak hedef kitle/kitlelerin gereksinimlerini belirlemek ve karşılamak üzere mevcut durum analizleri yürütülür. Bu kapsamda, dokümantasyonun kapsamı, çalışma ölçeği, temel aktörler, çalışma ölçeğinin ülkesel, bölgesel ya da yerel ölçekte olması ve hedef kitle göz önüne alınarak belirlenen verilerin edinilmesi gerekir. Mevcut doğal/sosyokültürel kaynakların, ekonomik imkânların vb. belirlenmesi adına TÜİK, Kalkınma Ajansları, Üniversiteler vb. kamu kurum ve kuruluşları ve gerekli durumlarda gerçek ve tüzel kişilerden bilgi toplanır (SBB, 2021). Öneri PPP'lerin belirlenmesi aşamasında, gerekli bilgi ve verilerin edinilmesi ile etki değerlendirme sürecinin ilk aşaması tamamlanır.

Çalışmanın ilerleyen aşamalarında kapsama bağlı olarak, teknik yönden işlenebilir nicel veriler de talep edilebilir. Mevcut durumun ve gereksinimlerin tespitinde, elde edilen bilgilerin kritik öneme sahip olması nedeniyle, veri kaynaklarının/verilerin güncel ve güvenilir olduğundan emin olunmalıdır. SÇD çalışmalarında, belirlenen kapsama bağlı olarak değişkenlik göstermesine karşılık, araştırılması gereken temel konular genel çerçevede aşağıda verildiği gibi özetlenebilir;

- Fiziksel çevre (topografya, toprak, iklim, su kaynakları, jeoloji ve kirlilik ölçüm verileri)
- Biyolojik çevre (endemik türler, tehlike altındaki türler, hassas biyotoplar, duyarlı yöreler ve korunan ekosistemler, biyo-çeşitlilik durumu ve ticari öneme sahip türler)
- Sosyal çevre (halk sağlığı, sosyoekonomik yapı analizleri vb.)
- Kültürel çevre (sektörel kullanımlar, mekânsal alan kullanım tipleri, arkeoloji ve kültürel miras alanı vb.)

I.II. Etkilerin Değerlendirilmesi

Öneri PPP ya da mega projelerin olası etkilerin tahmin edilmesi, süreci temelden yönlendirmesi nedeniyle tüm etki değerlendirme süreçleri için kritik önem taşır. Bu nedenle söz konusu aşama kilit bir aşamadır. Güncel ve güvenilir farklı kaynaklardan elde edilen bilgiler ve belirlenen çerçeve etki tahminlerinin yerinde ve doğru olmasını destekler. Tahminlerin doğru olması ise, yapılacak değerlendirmelerin objektif ve karşılaştırılabilir nitelikte olmasını sağlar. Etkilerin tahminine yönelik olarak öncelikle, öneriden kaynaklandığı öngörülen çevresel değişimlerin belirlenmesi; bu değişimlerin, her bir alternatif ve önerinin reddi durumu için ayrı ayrı tahmin edilmesi ve birbirleriyle karşılaştırılması gerekmektedir. Ardından, bu değişimler büyüklüğü, etki alanı ve yayılımı, meydana gelme süresi, geçici-kalıcı olma durumu, pozitif-negatif olması, yoğun-nadir olması, doğrudan-dolaylı ya da kümülatif olmasına göre tanımlanmalıdır.

Etkilerin değerlendirilmesi aşamasında çalışmanın teknik esasları içermesi gerekmektedir. Planlamanın, kuramsal bilginin uygulamaya aktarıldığı bir süreç olduğu gerçeğinden yola çıkılarak, sistematik aşamaları içeren teknik bir süreç olduğu da ifade edilebilir. Bu çerçevede SÇD çalışmalarında bilimsel gelişmelerin katkısıyla her geçen yıl farklı teknikler uygulamaya aktarılmaktadır. Özellikle sektörel planlamalarda, planlamanın ekolojik hedefleri de dahil olmak üzere tüm hedeflere ulaşılmasında, SÇD'nin bir araç olarak planlama sürecine uygulanması; uygulanma süreçlerinin etkinliği için ise farklı teknik ve yöntemlerin geliştirilmesi konu ile ilgili teknik çerçeveyi oluşturmaktadır. Etki değerlendirme çalışmalarının teknik altyapısında sıklıkla kullanılan analitik araçlara ilişkin açıklama ve incelemeler Bölüm 3 kapsamında verilmiştir.

I.III. Raporlama

SÇD çalışması kapsamında elde edilen temel veriler ve etki değerlendirme sonuçları, SÇD için belirlenen kapsam hazırlığı çerçevesinde raporlanmalıdır. Hazırlanan raporların, objektif bir değerlendirme için uygun nitelikte, anlaşılabilir ve net bir teknik dille, içeriğinde görsel kalitesi yüksek materyallerin yer aldığı bir formatı olmalıdır. SÇD'nin yasal olarak uygulandığı çeşitli ülkelerdeki yasal düzenlemeler incelendiğinde (Tablo 2), önemli bir bölümünde standart bir SÇD raporuna ait içeriğin (genel olarak SÇD raporunda olması gereken bilgileri işaret eder nitelikte) ekler bölümünde verildiği görülür. Raporlamaya yönelik belirlenen standart bir format; çok aşamalı ve kapsamlı bir SÇD çalışmasından elde edilen bulguların sistematik bir şekilde sunulmasını destekleyecektir. Böylece, raporun anlaşılabilirliği artarak objektif değerlendirilmesi daha mümkün hale gelecektir. Bu içerik genel olarak; (i) önerinin kapsamı, hedefleri ve alternatifleri, (ii) etkilenecek alan ya da unsurların tanıtımı, (iii) önerinin uygulanmaması ve uygulanması durumunda etkilenecek alan ve unsurların nasıl değişeceği, (iv) değerlendirmenin nasıl yapıldığının açık anlatımı konularını kapsamalıdır.

Tablo 2. Farklı Ükelere Ait SÇD Kapsam Belirleme Raporları

DÜZEY	SEKTÖR	KONU VE KAPSAM	ÜLKE
POLİTİKA	Ekonomik Kalkınma	• İrlanda 2040-Ulusal Planlama Çerçevesi	İrlanda
		Paydaşların önemli çevresel konular ve PP'nin temel öğeleri ile ilgili bilgilendirilmesi	
	Ulaşım	• Dublin Ulaşım Stratejisi 2030 Vizyonu	İrlanda
		SÇD sürecinin kilit belgesi olan Çevresel Raporda yer alacak çevresel konuların netleştirilmesi. Bunun yanı sıra bu rapor, 2030 Vizyonu ve diğer plan ve programlar arası bağlantı kurarak, çevresel veri tabanı kaynaklarının tanımlanması	
	Enerji	• Yenilenebilir Elektrik Politika ve Gelişim Çerçevesi	İrlanda
		Öneri ile ilgili mevcut durum, ilgili PPP süreçleri ve küresel perspektifte yenilenebilir enerjinin gerekliliğinin açıklanması. SÇD kapsamında değerlendirilecek çevresel veri tabanına ilişkin bilgi paylaşımı ve alternatiflerin tanıtımı	
Çevre	• Katı Atık Yönetimi Sektörü Stratejik Gelişim ve Uzun Vadeli Yatırım Planı	Ermenistan	
	Planın çevre ve sağlık üzerindeki olası etkilerinin tanımlanması ve SÇD'nin etkinliğinin artırılması		
Çevre	• Taşkın Risk Yönetimi Stratejisi	İskoçya	
	İskoçya'nın mevcut risk yönetimi stratejilerinin ve çalışma kapsamının belirlenmesi, istişare süreçleri için gerekli verilerin temini		

P L A N	Ulaşım	<ul style="list-style-type: none">Waterford Limanı Master Planı	İrlanda
	Ulaşım	İstişare süreçlerine yönelik SÇD'nin kapsam ve düzeylere ilişkin detayların belirlenmesi	
	Kentsel Altyapı	<ul style="list-style-type: none">Inner North West Bölgesi Master Planı	İrlanda
	Kentsel Altyapı	SÇD'nin kapsamı, çevresel öğelerin tanıtımı ve olası etkilere ilişkin teknik olmayan bir özet sunulması	
	Turizm-Ulaşım	<ul style="list-style-type: none">Turizm Amaçlı Atlantik Rotası	İrlanda
	Turizm-Ulaşım	SÇD'nin gerekliliğinin açıklanması ve bu kapsamda önemli olan çevresel konuların tanımlanması	
	Kırsal Altyapı	<ul style="list-style-type: none">Longford Kırsal Gelişim Planı 2015-2021	İrlanda
	Kırsal Altyapı	Plan kapsamındaki temel çevresel konuların belirlenmesi ve tanıtılması	
	Kırsal Altyapı	<ul style="list-style-type: none">Boxgrove Yerleşim Planı	İngiltere
	Kırsal Altyapı	SÇD kapsamı, konu ile ilişkili PPP süreçleri ve sürdürülebilirlik hedefleri, istişare ekibi vb. ile bilgi verilmesi	
Kırsal Altyapı	<ul style="list-style-type: none">Limpsfield Yerleşim Planı	İngiltere	
Kırsal Altyapı	Değerlendirmenin kapsamını ve yararlanılacak temel verileri (ilgili PPP süreçleri, veri tabanları vb.) tanımlayarak ED süreci çerçevesinin belirlenmesi		
Ulaşım	<ul style="list-style-type: none">Darlington Kent Konseyi Yerel Ulaşım Planı-3	İngiltere	
Ulaşım	SÇD'nin yürütülebilmesi için gerekli bilgilerin toplanması ve izlenecek yöntem karar verilmesi		
Ulaşım	<ul style="list-style-type: none">Halton Yerel Ulaşım Planı 3	İngiltere	
Ulaşım	İstişare süreçlerini yönlendirme amaçlı, planın etkileri hakkında bilgi verilmesi		
Ulaşım	<ul style="list-style-type: none">Wiltshire Yerel Ulaşım Planı 2011-2026	İngiltere	
Ulaşım	Kentin çevresel ve sosyal yapısının araştırılması ve SÇD için gerekli temel bilgilerin ilgili aşamalar düzeyinde derlenmesi		
Kentsel Altyapı	<ul style="list-style-type: none">Dumfries & Galloway Belediyesi Yerel Gelişim Planı	İskoçya	
Kentsel Altyapı	İstişare süreçlerinde bilgilendirici ve Çevresel Rapor için uygun formatta bir dokümantasyonun sağlanması		

PROGRAM	Çevre	<ul style="list-style-type: none">Benguela Current Büyük Deniz Ekosistemi	Angola
	Ulaşım	Planlama sürecine geniş bir paydaş katılımı olmasına katkı sağlanması ve Gana'da SÇD ile ilgili farkındalık oluşturulması	Gana
	Çevre	<ul style="list-style-type: none">İrlanda Doğu Bölgesi CFRAM (İrlanda Ulusal Taşkın Risk Değerlendirmesi ve Yönetimi) Çalışması	İrlanda
	Çevre	<ul style="list-style-type: none">Wood Buffalo Milli Parkı Potansiyel Kümülatif Etkileri	Kanada
	Çevre	<ul style="list-style-type: none">Kenya Çevresel Eğitim Destek Programı	Kenya

Kaynak: (RPS, 2017; DoCENR, 2016; CAG & DBC, 2010; DGC, 2009; HBC, 2011; WC, 2011; MDC, 2009; RPS, 2015; IEC, 2017; DoID, 2005; Davidson, 2009; SEPA, 2013; EaP, 2016; O'Regan, 2018; CDC, 2019; LPC, 2018; BCC, 2017; BCC, 2012; CAAS, 2014; CAAS, 2013)

II. SÇD ÇALIŞMALARINDA KULLANILAN ANALİTİK ARAÇLAR

SÇD'nin karar verme süreçlerinde uygulanma düzeyi ile ilgili somut çerçeve, SÇD çalışmalarında izlenecek metodolojinin işleyişi üzerinde yönlendirici bir etkiye sahiptir. Bununla beraber, optimal bir sonuca varabilmek için, metodoloji kapsamında yararlanılacak analitik araçların uygulama düzeyi ve çalışma konusu ile ortak paydada yer alması zaman kaybını önlemek ve kararın etkinliğini artırmak adına çok önemlidir. Küresel perspektifte incelenen çeşitli SÇD raporları doğrultusunda, sıklıkla kullanılan ve başarılı sonuçlar elde etmeye yardımcı analitik araçlar; çok kriterli analizler, fayda-maliyet analizi, karar ağacı-etki ağları, simülasyon modeli, senaryo geliştirme, trend analizi, Yaşam Döngüsü Değerlendirme (YDD) ve Delphi Tekniği olarak öne çıkmaktadır.

SÇD çalışmalarında yararlanılan analitik araçlar arasında yer alan Delphi Tekniği, objektif çalışma prensibinin etkisiyle kolektif uzman görüşleri sunan bir araç olup, etki değerlendirme süreçlerinde başarılı yöntemler arasındadır. Bu tekniğin, ilgili planlama düzeyinde meydana gelebilecek olası etki ve risklere yönelik projeksiyonlarının geliştirilmesi amacıyla karar verme süreçlerinde karar verici ve karar üreticiler için bir alternatif teknik olarak uygun bir veri tabanı sunacağı öngörülmektedir.

II.I. Delphi Tekniği ve SÇD Kapsamında Etkinliği

Delphi Tekniği, 1950'li yıllarda ABD'de Helmer ve Dalkey tarafından gelecek öngörülerini belirleme, uzman görüşlerini ortaya çıkarma ve belirli bir konuda fikir birliği-uzlaşma sağlama amacıyla geliştirilen bir tekniktir (Dalkey & Helmer, 1962). Küresel perspektifte Delphi Tekniğini metodolojileri kapsamında kullanan araştırmalar incelendiğinde (Cross, 1999; Soon ve ark., 2012; Feuerstein, Busacker & Xu, 2018; Vreys ve ark., 2019; Beamish ve ark., 2020; Pulido, Rivero & Navara, 2020), tekniğin farklı çalışma alanlarında objektif tabanlı bir yapısal iletişime olanak sağlayan ve ağırlıklı olarak geleceğe yönelik öngörülerini belirlemede etkinlik sağladığı görülmektedir. Çalışma prensibi ve kapsamı gereği kolektif uzman görüşleri olarak nitelendirilen bu teknik, ilgili alanlarda araştırmaları bulunan uzmanlar tarafından görüşlerinin yinelemeli olarak irdelenmesine dayanır.

Delphi Tekniği, birbiriyle doğrudan iletişim halinde olmayan uzmanlardan oluşan bir katılımcı grubunda öne çıkan görüşün tespitinde kullanılmaktadır. Böylelikle, küresel ölçekte ilgili konu üzerine çalışan uzmanların katılımını kolaylaştıran bir yapısal iletişim sistemi sunulmaktadır. Özellikle karar verme süreçlerinde, kararların güçlü gruplar tarafından etkilenme eğilimi olan durumlarda etkinlik sağlamaktadır (Dalkey, 1972; Cochran, 1983; Feuerstein, Busacker & Xu, 2018; Vreys ve ark., 2019). Tekniğin genel özellikleri arasında; (i) katılımı gizlilik, (ii) grup tepki ve yöneliminin istatistiksel analizi, (iii) kontrollü geri besleme konuları yer almaktadır. Bu özellikler, Delphi Tekniğinin objektif ve sistematik bir süreçte yürütülmesini destekler (Dalkey ve Helmer, 1962; Dalkey, 1972; Şeker, 2014; Feuerstein, Busacker & Xu, 2018).

Teknik kapsamında, seçilen uzmanlardan oluşan katılımcı grubuna ardışık turlarda süreç öncesi belirlenen araştırma sorularını içeren anket formu yinelemeli olarak uygulanır. Her bir uygulamanın ardından, uygulama sonuçları derlenir ve diğer turda anket formu ile birlikte tüm katılımcılara iletilir. Katılımcıların iki veya daha fazla turda belirttiği öngörülerde fikir birliği oluşuncaya değin süreç devam etmektedir. Fikir birliği, bilgi akışının yinelemeli olarak yapılandırılması sürecinin ürünü olarak tanımlanır (Dalkey, 1972; Linstone ve Tomlin, 1975; Cochran, 1983; Şahin, 2001).

Grup içi statü ve güç ilişkilerinin etkileşimler üzerinde yönlendirici olması nedeniyle, teknik kapsamında katılımcıların grup içerisindeki rolleri değil fikirlerinin önemli olduğu belirtilerek kimlikleri gizli tutulmaktadır. Özellikle nitel tahmin yöntemlerinde katılımcıların açık kimlikleri ile verdiği yanıtlarının, sonucun belirli oranlarda yanlı çıkması üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. Grup içi güç dengelerinin yanıtları etkilediği; ast/üst ilişkilerinin olduğu gruplarda, genellikle astların üstlerinden bağımsız karar vermekten çekindikleri gözlenmiştir. Ayrıca, toplumsal güç ilişkisinin kuvvetli olduğu gruplarda, ilk tahminin ardından gelen tahminlerin ilk tahmine karşı bir tepki olarak algılandığı da deneyimlenmiştir. Bu ve benzeri nedenlerin etkisiyle, katılımcıların eşit etki hakkına sahip olması ve birbirini etkilememesi açısından kimliğin belirtilmemesi tercih edilmektedir.

Katılımda gizlilik, doğrudan iletişim halinde olmayan katılımcı bilgilerinin paylaşılmaması ve bu süreci atanan bir yöneticinin kontrollü yürütmesi ile sağlanır. Sürecin hazırlık aşamasında yönetici olarak atanan kişi panelin kontrollü ve sistematik yönetiminden sorumludur. Bunun yanı sıra, panelin konusu ile ilgili uzmanlığına bağlı olarak öngörülerini yönlendirme veya aykırı olanları gerekçe sunarak eleme inisiyatifi de bulunabilir. Gelen öngörüler ağırlıklı ortalama, medyan, çeyrekler açıklığı vb. istatistiksel hesaplamalar ile her tur sonunda incelenir; yöneticinin süreç yönetimi nicel yöntemlere dayanmalıdır. Bu nedenle, öngörünün bir tez ve bunu karşılayan bir anti tez üzerinden üretilmesi ve öngörünün ardışık turlarda sistematik yürütülmesinde yöneticinin doğrudan etkisi vardır. Turların tamamlanması ardından, nicel veriler doğrultusunda bir optimal bir karara varılır.

Tekniğin kontrollü geri besleme özelliği, turlarda alınan yanıtların paylaşılması ile geri bildirim sağlanması sonucu katılımcıların kendi öngörülerine yönelik değerlendirme yapmasına olanak tanımasını ifade eder. Her turun sonunda ortalama değerlerin duyurulmasının ardından, katılımcılara kendi öngörülerini tamamen değiştirme, kısmen değiştirme ya da sabit tutma imkânı bulunur.

Delphi Tekniği, görüş ve öngörüsünden emin olan kişilerin ilk turda belirttiği ifadelerinde kararlı olmaları, tereddütlü olanların ise ifadelerini değiştirmesi üzerine kurulu bir yöntemdir. Teknik, kolektif

uzman görüşleri yapılanması ile istatistiksel yönden onaylanan sonuçlara ulaşmada sistematik ve güçlü bir araç sunmaktadır. Tekniğin uygulanmasında izlenen süreç ve temel aşamalar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Delphi Tekniği Uygulama Aşamaları

Aşama I	Sürecin tanımlanması	Edinilecek bilgilerin ve süreç kapsamında izlenecek metodolojinin belirlenmesi
		Delphi panelinde görüşlerine başvurulması ve görevlerin tanımlanması üzere, yeterli sayıda nitelikli uzmanların katılımcı olarak seçilmesi
		Temel araştırma sorularına ilişkin açık (gerekli durumlarda kapalı) uçlu soruların belirlenmesi
Aşama II	Birinci tur	Birinci tur formlarının katılımcılara dağıtılması
		Birinci tur formlarının katılımcılar tarafından doldurularak geri gönderilmesi
		Alınan yanıtların derlenmesi ve istatistiksel analizi
Aşama III	İkinci tur	<i>Formda açık uçlu soruların ağırlıklı olarak yer alması durumunda, birinci oturum yanıtlarının uygun bir teorik çerçevede analiz edilmesi ve sunulması gerekmektedir.</i>
		Aynı soruların, aynı katılımcılara ikinci tur formları başlığında tekrar dağıtılması
		<i>Birinci turda alınan yanıtlar, ikinci tur kapsamında hazırlanan formlara isimsiz olarak eklenmelidir.</i>
Aşama IV	Üçüncü tur	İkinci tur formlarının katılımcılar tarafından doldurularak geri gönderilmesi
		Alınan yanıtların derlenmesi ve istatistiksel analizi
		Aynı soruların, aynı katılımcılara üçüncü tur formları başlığında tekrar dağıtılması
.	.	<i>İkinci turda alınan yanıtlar, üçüncü tur kapsamında hazırlanan formlara isimsiz olarak eklenmelidir.</i>
.	.	Üçüncü tur formlarının katılımcılar tarafından doldurularak geri gönderilmesi
.	.	Alınan yanıtların derlenmesi ve istatistiksel analizi
.	.	Bu süreç, gerekli olduğu durumlarda optimal bir karara varana değin uzatılabilmektedir. Süreç kapsamında, alınan yanıtların bir diğer adımda sorulara eklenmesinin temel nedeni, katılımcılara diğer yanıtları görebek kendi yanıtlarını yeniden düzenleme fırsatı vermektir.
.	.	Bilgi paylaşımı deneyimlerinde, yüz yüze yapılan görüşmelerde kişiler birbirinin bakış açılarını ve görüşlerini biçimlendirmede ve değiştirmede oldukça etkilidir. Ancak, bu teknik kapsamında yürütülen süreç ile sağlanan etkileşim, karar verme süreçlerinde objektifliği destekleyen bir ortam sağlamaktadır. Böylece, önemli konuların doğru ve net bir şekilde algılanması ve fikirlerin sosyal ilişkiler, ast-üst ilişkisi vb. gözetmeden özgürce ifade edilmesi sağlanmış olur.
Aşama V	Analiz ve yorumlama	En son tur sonunda elde edilen yanıtlar bir araya getirilir. Nicel yöntemler arasında kapsam ile uyumlu olan seçilerek uygulanan analizin ardından kararlar belirlenir.
Aşama VI	Final raporunun hazırlanması	Final raporunun hazırlanması ve paylaşımı katılımcılar tarafından yapılmaktadır.
		Katılımcılar için panelde yer almada etkili motivasyonlardan biri, çalışmanın sonuçlarını birinci elden edinmektedir.

Kaynak: (Dalkey ve Helmer, 1962)

Delphi Tekniği, etki değerlendirme sistemleri kapsamında olası etki ve risklere yönelik projeksiyonların geliştirilmesinde yararlanılabilecek etkin araçlar arasında ifade edilebilir. Bu gibi çalışmalarda, araştırma soruları çalışma konusu ile ilişkili farklı değerlendirme ölçütlerinden oluşabilir; çevresel dinamikler, sosyokültürel boyut, ekonomik boyut yanı sıra; bu başlıklara bağlı olarak belirlenen alt başlıklar vb.

Yanıtlar etkiler, zaman ve mekâna dayalı etki boyutları, etki süresi, etkilenen hedef kitle vb. ölçütlere belirli puan aralığında değer vererek normalize edilip matematiksel altyapıya da dayandırılabilir. Denetimden geçirilen ve sistematik yönetilen süreçler sonucunda, istatistiksel yönden doğruluğu onaylanan optimal sonuçlar elde edilir. Objektif çalışma prensibi nedeniyle, özellikle üst ölçekli dokümantasyonların karar verme süreçlerinde, kararların güçlü gruplar tarafından etkilenme olasılığını minimize etmeye yönelik bir etkinliği olduğu ifade edilebilir (Dalkey & Helmer, 1962; Saekman, 1975; Turoff & Hiltz, 2001).

Sektörel planlama çalışmaları çerçevesinde, yatırım odaklı sektörel karar verme süreçlerinde, uygun yer ve güzergâh seçimlerine yönelik eleme ve değerlendirme aşamalarında kullanılabilir. Turizm, ulaşım, sanayi, enerji vb. yatırım odaklı sektörler ya da diğer sektörlerin mekânsal boyutu olan kararlarına uygulanacak etki değerlendirme sistemleri sürecinde yararlanılacak analitik bir araç olarak tercih edilebilir niteliğe sahiptir. Yürütülen analitik araştırma süreçleri ile elde edilen sonuçlar, söz konusu sektörel öneriye yönelik yer ve bağlantı güzergâhlarının seçiminde öngörüler, çekinceler ve görüşlerde fikir birliğine varılmasını ve istatistiksel yöntemlerle medyan ve çeyrekler açıklığı değerlerinin tespiti ile en doğru kararın belirlenmesi için somut bir veri sunacaktır.

Delphi Tekniğinin, SÇD kapsamındaki genel uygulamaları; etkilerin somut olarak belirlenmesinde analizler için dayanak oluşturulması, etkilerin ve sorunların tanımlanması ve etkilerin değerlendirilmesi olarak sıralanabilir. Bu kapsamda Delphi Tekniğinin olumlu yanları; (i) teknik ve karmaşık sorunları çözümlenmede etkili olması, (ii) karar verme süreçlerinde farklı coğrafyalardan katılan uzman paydaşların fikir alışverişi yaparak uzlaşmaya varmasını desteklemesi, (iii) uzaktan katılımı destekleyerek, katılımcıların ofislerinde çalışmasına olanak sunması ve ulaşımdan kaynaklı zaman kaybını engellemesi olarak özetlenebilir. Olumsuz yanları ise; (i) sürecin uzayabilmesi (birkaç ay ya da daha fazla) nedeniyle, zaman isteyen bir süreç olması, (ii) katılımcıların, panele katılmadan önce aynı zaman diliminde herhangi bir çalışmaya dâhil olmama ve gruptan ayrılmama vb. taahhütleri verme gerekliliği, (iii) verilerin çoğu zaman oldukça kapsamlı olması nedeniyle, bilgi formu ve anketlerin katılımcılara özenli dağıtılması, sistematik yorumlanması ve değerlendirilmesi gerekliliği (Bu nedenle, süreç yönetimleri yüksek maliyetli olmaktadır) olarak sıralanabilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Etki değerlendirme sistemleri, çevre sorunlarıyla mücadele politikaları kapsamında herhangi bir planlama düzeyindeki öneri için karar verme mekanizasyonuna entegre edilmesi gereken araçlardır. Bu doğrultuda ifade edilebilir ki; bu sistemler, sürdürülebilir kalkınma hedefiyle ülkelerin kalkınma süreçlerindeki bileşenleri, zaman ve mekân olgusuna bağlı olarak güçlendirecek niteliğe sahiptir. Dinamik ve değişime açık süreçlerde yürütülen etki değerlendirme sistemlerinin uygulama düzeyleri politika, plan, program ve projelerdir. Sadler (2005)'in de ifade ettiği gibi; bu sistemler yasal boyutları kapsamında bir yaptırım olarak karar verme mekanizmalarına entegre edilmektedir.

Etki değerlendirme sistemlerinin, sektörel planlama çalışmalarına entegrasyonu kapsamında, nitel ve/veya nicel birçok yöntemden yararlanılmaktadır. Bu nedenle, ilgili süreçlerde farklı analitik araçları kullanmak, somut kazanımlar ve optimal sonuçlar elde etmeyi hızlandırmakta ve sonuçların güvenilirliğini artırmaktadır. Bu araçlar, çalışma düzeyi, konu ve kapsam doğrultusunda; yasal, yönetsel ya da teknik boyutu olan süreçleri içerebilmektedir (Partidario, 1996; Buckley, 1998; Brown & Affum, 2000; Say, 2004; Bozhesku & Fischer, 2011). Bu doğrultuda yararlanılan farklı teknikler zaman içinde hızla geliştirilmekte ve bununla beraber yeni teknikler uygulamaya geçirilmektedir. Sistematik aşamaları olan planlama süreçlerinde, ekolojik hedefleri de içeren tüm hedeflere ulaşmada, kuramsal bilginin uygulamaya aktarılması teknik araçlarla desteklenmektedir.

Bu çalışmada, farklı kapsamlarda yürütülen etki değerlendirme sistemlerinin ilgili düzeylere uygulanmasında Delphi Tekniğinin etkinliği incelenmiştir. Etki değerlendirme süreçlerinde bütüncül, çok yönlü ve sonuç odaklı fikirler üretme gerekliliğinden yola çıkılarak, Delphi Tekniği kapsamında ilgili konularda nitelikli uzmanlardan oluşan farklı paydaşları süreçlere dahil etmek optimal kararların alınmasında kilit rol oynayacaktır. Kolektif uzman görüşleri niteliği taşıyan bu teknik, çevresel olası etki ve risklerin öngörülmesi amacıyla farklı sorulara alınan yanıtları (açık veya kapalı uçlu), belirli ölçütlerin belirlenen değer aralığında puanlandırılması, fikirlerin sunulması vb. çok yönlü ve kapsamlı süreçleri içerebilmektedir. Teknik altyapısı gereği katılımcıların birbiri ile doğrudan iletişim halinde olmaması ve sürecin seçilen yönetici konumundaki uzman tarafından yönetilmesi, katılımcıların sosyal veya profesyonel ilişkilerinden kaynaklı olarak birbirlerinin etkisinde görüşlerini olduğundan farklı

sunmalarının önüne geçilmesini ve yanıtların güvenilirliğinin artmasını sağlamaktadır. Bunun yanı sıra, yinemeli turlar sonunda toplanan yanıtların, diğer turda anonim olarak tüm katılımcılar ile paylaşılması, her katılımcının kendi ifadesini gözden geçirmesine ve ifadelerinden emin olmayanların kendi istekleri doğrultusunda görüşlerini tamamen ya da belirli oranda değiştirmesine olanak sağlamaktadır.

Geniş bir kapsam sunan ve çok yönlü planlama süreçlerine bir alternatif olarak gösterilebilecek Delphi Tekniği, çevresel değerlendirme çalışmalarının farklı bölgelerde/coğrafyalarda bulunan uzman görüşleri ile güçlendirilmesine olanak sağlayabilir. Bunun yanı sıra, ülkelerin yönetsel çerçeveleri kapsamında üst ölçekli sektörel karar verme süreçlerinde de bu tekniğin işlevsel olacağı düşünülmektedir. Özellikle üst ölçekli politika belgelerinin hazırlanmasına yönelik süreçlerde, sektörlerin birbiri ile uyumlu ve istikrarlı kararlar üretmesi, sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşmada oldukça önemlidir. Bu nedenle, özellikle yatırım odaklı sektörlerle yönelik alınan karar taslaklarının birbiriyle olan ilişki ve çelişkileri de Delphi Tekniği yardımıyla irdelenebilir.

Sürdürülebilir kalkınmayı sağlama ve destekleme adına, özellikle yatırım odaklı sektörlerin planlama çalışmalarına entegre edilecek SÇD'nin etkin kullanımına yönelik tekniklerin geliştirilmesi ve uygulama olanaklarının artırılması gerekmektedir. Böylelikle, bütüncül çevre yönetiminin öncelikli aşaması sağlanmış olacaktır. Çalışmanın sonucunda Delphi Tekniğinin, çevresel değerlendirme süreçleri kapsamında, kolektif uzman görüşleri yapılması ile istatistiksel yönden onaylanan sonuçlara ulaşmada denetimli, sistematik ve uygulanabilir bir araç olduğu görüşüne varılmıştır.

KAYNAKÇA

- BCC. (2012). *Benguela current large marine ecosystem strategic environmental assessment scoping report*. Benguela Current Commission, Benguela, Angola.
- BCC. (2017). *Scoping report strategic environmental assessment inner north west masterplan 2017 (draft)*. Belfast City Council, Belfast, Northern Ireland, UK.
- Beamish, A. J., Brown, C., Abdelrahman, T., Ryan, H. E., Harries, R. I., & Egan, R. J. (2020). International surgical guidance for COVID-19: Validation using an international Delphi process - Cross-sectional study. *International Journal of Surgery*, 79, 309-316.
- Bozhesku, M. G., & Fischer, T. B. (2011). Benefits of and barriers to SEA follow-up Theory and Practice. *Environmental Impact Assessment Review*, 34, 22-30.
- Brown A.L., & Affum J.K. (2000, June). *Strategic environmental assessment in road network planning*. 20th Annual Meeting of the International Association for Impact Assessment IAIA'00, Hong Kong.
- Brown, L. (2000). SEA experience in development assistance using the environmental overview. (Ed. M.R. Partidario, R. Clark) *Perspectives on Strategic Environmental Assessment* (131-140). Lewis Publishers: Boca Raton.
- Buckley R (1998) Strategic environmental assessment, in Porter A., & Fittipaldi J. (eds.), *Environmental Methods Review: Retooling Impact Assessment for the New Century* (77-86), International Association for Impact Assessment, Fargo, USA.
- CAAS. (2013). *Strategic environmental assessment scoping report for the longford county development plan 2015-2021*. CAAS Ltd, Longford County Council, Longford, Ireland.
- CAAS. (2014). *Strategic environmental assessment scoping report for the wild atlantic way signature tourism experience*. Failte Ireland. CAAS Ltd, National Tourism Development Authority, Dublin, Ireland.
- CAG. & DBC. (2010). *SA/SEA scoping report darlington borough council local transport plan*. 3. Darlington Borough Council, Darlington, UK.
- CDC. (2019). *Scoping report for strategic environmental assessment (SEA) of Boxgrove Neighbourhood plan*. Chichester District Council, England, UK.
- Cochran, S. W. (1983). The Delphi method: formulating and refining group judgments. *Journal of Human Sciences*, 11(2), 111-117.
- Cross, V. (1999). The same but different a Delphi study of clinicians' and academics' perceptions of physiotherapy undergraduates. *Physiotherapy*, 85(1), 28-39.

- Dalkey, N. C. (1972). The Delphi method: An experimental study of group opinion. In N. C. Dalkey, D. L. Rourke, R. Lewis, & D. Snyder (Eds.), *Studies in the quality of life: Delphi and decision-making* (13-54). Lexington, MA: Lexington Books.
- Dalkey, N., & Helmer, O. (1962). *An experimental application of the Delphi method to the use of experts*. The RAND Corporation, Santa Monica.
- Davidson, B. (2009). *SEA scoping report background document-greater dublin area draft transport strategy 2011-2030 (2030 vision)*. Dublin Transportation Office, Dublin, Ireland.
- DGC. (2009). *SEA scoping report cover note dumfries & galloway council local development plan*. Planning & Environment, Dumfries & Galloway Council, Scotland, UK.
- DoCENR. (2016). *Draft renewable electricity policy and development framework-draft strategic environmental assessment scoping report*. Department of Communications, Energy & Natural Resources, Ireland.
- DoID. (2005). *Strategic environment & social sssessment scoping report for Kenya education support programme*. Department of International Development, British High Commission.
- EaP. (2016). *SEA scoping report application of sea to the strategic development plan, road map and long term investment plan for the solid waste management sector in armenia*. EapGreen, Yerevan, Albania.
- Feuerstein, L., Busacker, T., & Xu, J. (2018). Factors Influencing Open Access Competition in the European Long-distance Passenger Rail Transport-A Delphi Study. *Research in Transportation Economics*, 69, 300-309.
- Fuller, K., Rendall, S., & Sadler, B. (1998). *The status and practice of strategic and environmental assessment*. Report to the Japan Environment Agency.
- HBC. (2011). *The third local transport plan for halton transport: sustainable appraisal/strategic environmental assessment scoping report*. Halton Borough Council.
- IEC. (2017). *Strategic environmental assessment of potential threats to the world heritage values of wood buffalo national park world heritage site addendum to the august 2017 draft scoping report*. Independent Environmental Consultants, Canada.
- Linstone, H., & Tomlin, M. (1975). *The Delphi method: techniques and applications*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- LPC. (2018). *Limpsfield neighbourhood plan-strategic environmental assessment scoping report may 2018 final (updated following consultation)*. Limpsfield Parish Council, England, UK.
- MDC. (2009). *Strategic environmental assessment of the transport integration plan of ghana scoping report*. Mott MacDonald In association with MDC.
- Nijkamp, P. & Blaas, E. (1994). *Principles of impact assessment. Impact assessment and evaluation in transportation planning*. Kluwer Academic Publishers.
- O'Regan, M. (2018). *Strategic environmental assessment scoping report, port of waterford master plan*. Port of Waterport Company, Dublin, Ireland.
- Partidario, M. R. (1996). Strategic environmental assessment: Key issues emerging from recent practice. *Environmental Impact Assessment Review*, 16(1), 31-55.
- Pulido, C. J., Rivero, A. J., & Navara, J. G. (2020). Sustainable management of the building stock: A Delphi study as a decision-support tool for improved inspections. *Sustainable Cities and Society*, 61.
- RPS. (2015). *Eastern CFRAM study strategic environmental assessment scoping report*. Eastern Catchment Flood Risk Assessment and Management Study, Ireland.
- RPS. (2017). *Strategic environmental assessment scoping report-ireland 2040 our plan national planning framework*. Department of Housing, Planning, Community and Local Government, Ireland.
- Sadler, B. (1998, November). Strategic environmental assessment: Institutional arrangements, practical experience and future directions. *International Workshop on Strategic Environmental Assessment*. Organised by the Japan Environment Agency, Tokyo.
- Sadler, B. (2005). Canada (Ed. C. Jones, M. Baker, J. Carter, S. Jay, M. Short ve C. Wood). *Strategical environmental assessment and land use planning, an international evaluation* (44-61). Earthscan Publishing.
- Sackman, H. (1975). *Delphi critique: Expert opinion*. Lexington, MA: Lexington Books.
- Say, N. P. (2004). *Stratejik çevresel değerlendirmenin beş yıllık kalkınma planları ve enerji sektörü örneğinde araştırılması ve bir uygulama modelinin geliştirilmesi*. (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Adana.

Yalçinkaya, N. M. (2021). Etki değerlendirme süreçlerinde kullanılan analitik araçlar kapsamında Delphi tekniğinin uygulanabilirliği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 1566-1580.

- SBB. (2021). *T.C. 1982 Anayasası*. 3067 sayılı Kalkınma Planlarının Yürürlüğe Konması ve Bütünlüğünün Korunması Hakkında Kanun, 13 sayılı Strateji ve Bütçe Başkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi.
- Stratejik Çevresel Değerlendirme Yönetmeliği. (2017). *Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*. Erişim adresi: <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2017/04/20170408-3.htm>.
- SEPA. (2013). *Strategic environmental assessment for flood risk management strategies scoping report*. Scottish Environment Protection Agency.
- Soon, J. M., Davies, W. P., Chadd, S. A., & Baines, R. N. (2012). A Delphi-based approach to developing and validating a farm food safety risk assessment tool by experts. *Expert Systems with Applications*, 39(9), 8325-8336.
- Şahin, A. E. (2001). Eğitim araştırmalarında Delphi tekniği ve kullanımı. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 215-220.
- Şeker, Ş. E. (2014). Delfi metodu (Delphi method). *MISSözlük*, Erişim adresi: <http://mis.sadievrenseker.com/2014/11/delfi-metodu-delphi-method/>.
- Turoff, M., & Hiltz, S. R. (2001). *Computer based Delphi processes*. London: Kingsley.
- Vreys, K., Lizin, S., Dael, M. V., Tharakan, J., & Malina, R. (2019). Exploring the future of carbon capture and utilisation by combining an international Delphi study with local scenario development. *Resources, Conservation and Recycling*, 146, 484-501.
- WC. (2011). *Wiltshire local transport plan 2011–2026 sea scoping report*. Wiltshire Council.
- Wood, C. (2003). Environmental impact assessment in developing countries: An overview. Conference on New Directions in *Impact Assessment for Development: Methods and Practice*, 24-25 November 2003.
- Yalçinkaya, N. M. (2019). *Ulaşım sektöründe stratejik çevresel değerlendirme uygulamasının Türkiye açısından irdelenmesi*. (Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalı, Adana.
- Yalçinkaya, N. M. (2021). Türkiye’de sektörel planlama süreçlerine etki değerlendirme sistemlerinin entegrasyonu: Kurumsal ve yasal çerçeve. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 39(2), 323-337.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazarlarına aittir.

Teşekkür : Bu çalışma, Çukurova Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Anabilim Dalında Prof. Dr. Nuriye SAY danışmanlığında yürütülen Ulaşım Sektöründe Stratejik Çevresel Değerlendirme Uygulamasının Türkiye Açısından İrdelenmesi başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Ethics Statement : The authors declare that ethical rules are followed in all preparation processes of this study. In case of detection of a contrary situation, ÖHÜİBF Journal does not have any responsibility and all responsibility belongs to the authors of the study.

Acknowledgement : This study is based on the doctoral thesis titled "Investigation of the Application of Strategic Environmental Assessment for Transportation Sector in Turkey" which is carried out under supervision of Prof. Dr. Nuriye SAY at Cukurova University, Faculty of Architecture, Department of Landscape Architecture.

Araştırma Makalesi
Research Article

Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi
Yıl: Cilt-Sayı: () ss:

Academic Review of Economics and Administrative Sciences
Year: Vol-Issue: () pp:

<http://dergipark.org/tr/pub/ohuüibf/>

ISSN: 2564-6931

DOI:

Geliş Tarihi / Received:

Kabul Tarihi / Accepted:

Yayın Tarihi / Published:

ÇALIŞMANIN BAŞLIĞI

Yazar Adı SOYAD¹
Yazar Adı SOYAD²

Öz

Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir.

Anahtar Kelimeler : En Az 3, En Fazla 5 Anahtar Kelime.

Jel Sınıflandırılması : En az 1 tane JEL kodu.

¹ Yazarın Unvanı, Kurumu, mail adresi, ORCID: 0000-00XX-XXX

² Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İ.İ.B.F., İktisat Bölümü, mailadresi@ohu.edu.tr, ORCID: 0000-00XX-XXX

ÇALIŞMANIN İNGİLİZCE BAŞLIĞI

Abstract

Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir. Çalışmanın en az 180, maksimum 200 kelimeyi geçmeyen İngilizce özeti burada yer alacaktır. Özette çalışmanın amacı, yöntemi, metodu ve sonuçlarından kısaca bahsedilmelidir.

Keywords : En Az 3, En Fazla 5 Anahtar Kelime.

Jel Classification : En az 1 tane JEL kodu.

GİRİŞ

Makale başlığı, sayfanın ortasına hizalı biçimde, Times New Roman yazı karakterinde, Bold olarak yazılmalıdır. Tamamı Büyük Harf ile yazılması gereken Makale Başlığını oluşturan kelimelerin ilk harfleri 18 Punto; diğer harfleri ise 14 punto olmalıdır.

Yazar isimleri çalışma başlığının sonrasında iki satır atlanarak, sağa yaslı ve sağ üst köşesinden numaralandırılmış biçimde yalnızca yazar isim ve tamamı Büyük harf olması gereken soyadlarını içerek şekilde; Times New Roman 11 Punto Bold karakterine uygun olarak İtalik biçimde yazılmalıdır. Yazarların sırasıyla; “Unvan, kurum, e-posta ve posta adresi bilgileri” ise dipnot olarak sayfanın altında; Times New Roman 8 Punto ile belirtilmelidir.

Çalışmalarda ana metinden önce; Türkçe başlık ve öz ile hemen altında İngilizce başlık ve öz verilmelidir. En az 180, maksimum 200 kelimeyi aşmayacak şekilde hazırlanan Türkçe ve İngilizce Özetler, Times New Roman yazı karakteri ile 10 punto olarak italik yazılmalıdır. (Metin dili yabancı dilde olan çalışmalarda ise yabancı dildeki özetin altında Türkçe özet yer almalıdır).

İlk harfi büyük diğer harfler küçük olacak şekilde yazılması gereken “Öz” başlığı, 10 punto Times New Roman karakteri ile Bold (Kalın) olarak; Sola Yaslı biçimde yazılmalıdır. Türkçe ve İngilizce Özetlerin altında, çalışmanın alanını tanımlayabilecek en az üç en fazla beş adet "Anahtar Kelime" (Keywords) bulunmalıdır.

Ayrıca, Anahtar Kelimelerin hemen altına, çalışmaların ilgili alanlarının belirtildiği, http://www.aeaweb.org/journal/jel_class_system.php adresinden erişebileceğiniz Jel Kodları mutlaka yazılmalıdır. Jel kodları da Anahtar Kelimeler gibi; 10 punto Times New Roman ile yazılmalıdır. Öz kısmında; denklem, atıf, standart dışı kısaltmalar, vb. yer almamalıdır.

I. ANA METİN

Makaleler, Microsoft Office Word ile uyumlu yazılım programı kullanılarak 25 sayfayı geçmeyecek şekilde yazılmalıdır. Sayfa yapısı A4 ebadında, kenar boşlukları sağdan 2,5 cm, soldan 3 cm; üstten 1,75 ve alttan ise 2,3 cm olmak üzere, Tek Satır Aralıklı, İki Yana Yaslı ve paragraf arası boşluğu, öncesi ve sonrası 6 nk olacak şekilde ayarlanmalıdır.

Makalede Times New Roman yazı karakterleri kullanılmalı, satır sonunda heceleme yapılmamalıdır. Metni oluşturan kelimeler arasında birden fazla boşluk (space) bırakılmamalı, noktalama işaretleri kendilerinden önceki kelimelere bitişik yazılmalıdır. Söz konusu işaretlerden sonra ise bir harflik boşluk bırakılmalıdır. Paragraflarda ilk satır girintisi 1 cm olmalıdır. Paragraf geçişlerinde satır atlanmamalıdır.

I.I. Ara Başlıklar

Dil bilgisi kurallarına uygun olarak yazılması gereken çalışmada, noktalama işaretlerinin kullanımı, kelime ve kısaltmaların yazımı; güncel TDK Yazım Kılavuzu esas alınarak, açık ve yalın bir anlatım niteliklerini taşımalıdır. Makalenin hazırlanmasında geçerli bilimsel yöntemlere uyulmalı, çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, hazırlanma gerekçesi vb. bilgiler yeterli ölçüde ve belirli bir düzen içinde verilmelidir.

Yazılar, Giriş bölümü ile ikinci sayfadan başlamalı ve uygun bölümlere ayrılmalıdır. “GİRİŞ”, “SONUÇ VE DEĞERLENDİRME” ve “KAYNAKÇA” başlıklarına numara verilmemeli ve sola yaslı bir şekilde tamamen büyük harflerle bold yazılmalıdır. Başlıklardan önce ve sonra bir satır boşluk bırakılmalıdır.

Ana başlıklar: Ana başlıklar sayfaya ortalanmış şekilde, tamamen büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Romen rakamlarıyla sınıflandırılmalı ve sayfanın ortasına gelecek şekilde yazılmalıdır (I., II., III., ... gibi).

Ara başlıklar: Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak her kelimenin ilk harfi büyük olacaktır. Ara başlıklar sola yaslı şekilde, büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Ara başlıklar, ait oldukları ana başlıkların Romen rakamından başlayacak biçimde yine ek numaralandırma ile hazırlanmalıdır (I.I., I.II. gibi).

a. Alt başlıklar

Tamamı koyu olarak yazılacak; ancak başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük olacak ve başlık sonunda satırbaşı yapılacaktır. Ara başlıklar sola yaslı şekilde, büyük harflerle bold ve (11) punto ile yazılmalıdır. Alt başlıkların numaralandırılması ise küçük harfler ile alfabetik sıra düzenine uygun biçimde olmalıdır (a., b., c. ...gibi).

II.BAŞLIK

Şekil, tablo ve fotoğraflar mümkün olduğunca yazım alanı dışına taşmamalı, gerekiyorsa her biri ayrı bir sayfada yer almalıdır. 11 punto Times New Roman Bold karakterine uygun hazırlanması gereken Şekil ve tablo başlıkları mutlaka numaralandırılmalı (Tablo 1.) ve içeriğine göre Türkçe ve İngilizce olarak adlandırılmalıdır.

Numara ve başlıklar, şekillerin altına, tabloların üstüne gelecek biçimde kelimelerin yalnızca ilk harfleri büyük olarak yazılmalıdır. Gerektiğinde açıklayıcı dipnotlar veya kısaltmalar, şekil ve tabloların hemen altında 8 punto ile verilmelidir. Şekil, tablo ve resimler aynen basılabilecek nitelikte

olmak şartıyla metin içindeki yerlerine yerleştirilmelidir. Ayrıca tablo ve şekillere ait kaynaklar, alt tarafta 9 punto ile verilmelidir.

Tablo 1: Örnek Tablodur

Yıllar	Almanya	Türkiye	Fransa
2000	1	3	5
2001	2	4	6

Kaynak: (Örnek, 1800: 1).

Şekil 1: Örnek Şekil

III.BAŞLIK

Makalede yapılacak atıflar, ilgili yerden hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası sırasıyla verilmelidir (Okay, 1990: 28).

Birden fazla kaynak gösterileceği durumlarda eserler aynı parantez içinde, soyada göre alfabetik olarak, birbirinden noktalı virgülle ayrılarak sıralanmalıdır (Gökyay, 1982: 120; Okay, 1990: 28).

İki yazarlı kaynaklarda, araya & işareti; ikiden fazla yazarlı kaynaklarda ise üç, dört ve beş yazarlı kaynaklar da ise tüm yazarların soyadları verilmelidir (Şafak & Öz, 2003: 15), (Barutçu, Topçu, Tüfekçi, 2005: 157). Metin içinde tekrarlayan kullanımlarda ise (Barutçu ve ark., 2005) şeklinde gösterilmesi gerekmektedir. Altı veya daha çok yazarlı kaynaklar ise (Okçu ve ark., 2009) şeklinde gösterilmelidir.

Yazarın adı, ilgili cümle içinde geçiyor ise, parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir (1990: 28). Yazarın aynı yıl yayınlanmış iki eseri, yayın yılına bir harf eklenmek suretiyle ayırt edilir (İlhan, 2003a: 25), (İlhan, 2003b: 58).

Soyadları aynı olan iki yazarın aynı yılda yayınlanmış olan eserleri, adların ilk harflerinin de yazılması yoluyla belirtilmelidir (Demir, A. 2003: 46), (Demir, H. 2003: 27).

Ulaşılamayan bir yayına metin içinde atıf yapılırken, bu kaynakla birlikte alıntının yapıldığı eser şu şekilde gösterilmelidir (Köprülü, 1911: 75'ten aktaran; Çelik, 1998: 25).

Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir (BCA, Mühimme 15: 25).

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve "DİPNOT" komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayın yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir (Kaya, 2000: 15).

Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. Beş satırdan az alıntılar cümle arasında italik olarak, beş satırdan

uzun alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde italik olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntıların sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmesi yeterlidir.

Makalede kullanılan bütün kaynaklar “Kaynakça”ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir. Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre (Soyadı kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınır.) alfabetik olarak verilmelidir.

Kaynakçada yer alan kaynak düzeni; girinti şekli Asıllı (1 cm) olarak ayarlanacak biçimde olmalıdır.

Kaynakça gösteriminde APA6 (American Psychological Association) Formatı; kullanılmalıdır.

Etik Beyanı : Bu çalışmanın tüm hazırlanma süreçlerinde etik kurallara uyulduğunu yazarlar beyan eder. Aksi bir durumun tespiti halinde ÖHÜİBF Dergisinin hiçbir sorumluluğu olmayıp, tüm sorumluluk çalışmanın yazar(lar)ına aittir.

(Varsa) İlgili çalışmada (2020 yılındaki çalışmalar için) ***tarih ve *** sayılı XXX kurumu etik kurulundan gerekli izinler alınmıştır.

(2020 yılı öncesi için) İlgili çalışmada kullanılan veriler 20XX yılında toplanmış ve veriler analiz edilmiştir. Veriler 2020 yılı öncesi toplandığından etik kurul kararı gerekmemektedir.

Yazar Katkıları : XXXX, çalışmada ***, ***, *** bölümlerinde ve (veri toplama, analiz vs. gibi) aşamalarında katkı sağlamıştır. YYYY, çalışmada ***, ***, *** bölümlerinde ve (veri toplama, analiz vs. gibi) aşamalarında katkı sağlamıştır. 1. yazarın katkı oranı: %**, 2. yazarın katkı oranı: %*

Çıkar Beyanı : Yazarlar arasında çıkar çatışması yoktur. (Varsa) finansal destek alınan kurum burada belirtilir.

Teşekkür (Varsa) : Yayın sürecinde katkısı olanlar (hakem, editör, dış paydaş vs.) ve destek alınan kuruma teşekkür burada belirtilir.

Ethics Statement : xxx

Author Contributions : xxx

Conflict of Interest : xxx

Acknowledgement : xxx

KAYNAKÇA

Aslan, N. (2010). *Araştırmacılar için ekonomi biliminin incelikleri*. İstanbul: İkinci Sayfa Yayınevi.
Ateş Aslantaş, B. (2016). Kripto para birimleri, bitcoin ve muhasebesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi*, 7(1), 349–366.

Boyes, W., & Melvin, M. (2013). *Ekonominin temelleri* (E. Telatar, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.

Cheung, A., Roca, E., & Su, J. (2015). Crypto-currency bubbles: an application of the Phillips–Shi–Yu methodology on Mt. Gox Bitcoin Prices. *Applied Economics*, 47(23), 2348–2358.

Köksal, A., & Sabuncu, S. M. (2020). Örgütsel davranışta liderliğin belirleyicileri. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(4), 442–476.
<https://doi.org/10.25287/ohuibf.99999909>

Özaty, F. (2011). *Parasal iktisat kuram ve politika*. Ankara: Efil Yayınevi.

REFERANS STİLİ VE FORMATI

Metin İçinde Kaynak Gösterme

Kaynaklar metinde parantez içinde yazarların soyadı ve yayın tarihi yazılarak belirtilmelidir. Birden fazla kaynak gösterilecekse kaynaklar arasında (;) işareti kullanılmalıdır. Kaynaklar alfabetik olarak sıralanmalıdır.

Örnekler:

Birden fazla kaynak;

(Koç ve ark., 2012; Sanver, 1995)

Tek yazarlı kaynak;

(Gidik, 2017)

İki yazarlı kaynak;

(Gümüş & Alaycı, 2009: 72)

Üç, dört ve beş yazarlı kaynak;

Metin içinde ilk kullanımda: (Chamberlian, Mostaph & Zaong, 2011: 12–13) Metin içinde tekrarlayan kullanımlarda: (Chamberlian ve ark., 2000)

Altı ve daha çok yazarlı kaynak;

(Orkan ve ark., 2013)

Kaynaklar Bölümünde Kaynak Gösterme

Kullanılan tüm kaynaklar metnin sonunda ayrı bir bölüm halinde yazar soyadlarına göre alfabetik olarak numaralandırılmadan verilmelidir.

Kaynak yazımı ile ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Kitap

a) Türkçe Kitap

Pınar, D. (1982). *Araştırmacılar için ekonomi el kitabı*. Ankara: Elyaman Yayıncılık.

b) Türkçeye Çevrilmiş Kitap

Hobbes, T. (1992). *Derin düşünceler* (E. Sancı, Çev.). Konya: Mercan Matbaacılık.

c) Editörlü Kitap

Kamol, S., Nurds, F., & Kayıkçı, D. (Ed.). (2016). *Türkiye'deki işletme alanındaki akademisyenler*. İstanbul: İletişim Yayınları.

d) Çok Yazarlı Türkçe Kitap

Güçlü, G., Güçsüz, S., & Güçveren, L. (1992). *İl yönetimlerinde yönetişimin önemi*. Ankara: İmge Yayınevi.

e) İngilizce Kitap

George, R., & Salomon, A. (2020). *Introduction of economy*. London: McGraw-Hill Education.

f) İngilizce Kitap İçerisinde Bölüm

Sochk, F. (2016). Cultural studies and new media. In G. Hall & C. Birchall (Eds.), *New cultural studies: Adventures in theory* (pp. 220–237). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

g) Türkçe Kitap İçerisinde Bölüm

Türkmen, S. (2002). Örgüt kültürü: Fonksiyonları, öğeleri, işletme yönetimi ve liderlikteki önemi. M. Zencirkıran (Ed.), *Örgüt sosyolojisi kitabı* içinde (s. 233–263). Bursa: Dora Basım Yayın.

h) Yayıncının ve Yazarın Kurum Olduğu Yayın

Türk Standartları Enstitüsü. (1974). *Adlandırma ilkeleri*. Ankara: Yazar.

Makale

a) Türkçe Makale

Mutlu, B., & Savaşer, S. (2007). Çocuğu ameliyat sonrası yoğun bakımda olan ebeveynlerde stres nedenleri ve azaltma girişimleri. *İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 15(60), 179–182.

b) İngilizce Makale

de Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149–173. <http://dx.doi.org/10.1177/0957926599010002002>

c) Yediden Fazla Yazarlı Makale

Lal, H., Cunningham, A. L., Godeaux, O., Chlibek, R., Diez-Domingo, J., Hwang, S.-J. ... Heineman, T. C. (2015). Efficacy of an adjuvanted herpes zoster subunit vaccine in older adults. *New England Journal of Medicine*, 372, 2087–2096. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa1501184>

d) DOI'si Olmayan Online Edinilmiş Makale

Al, U. ve Doğan, G. (2012). Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü tezlerinin atıf analizi. *Türk Kütüphaneciliği*, 26, 349–369. Erişim adresi: <http://www.tk.org.tr/>

e) DOI'si Olan Makale

Turner, S. J. (2010). Website statistics 2.0: Using Google Analytics to measure library website effectiveness. *Technical Services Quarterly*, 27, 261–278. <http://dx.doi.org/10.1080/07317131003765910>

f) Popüler Dergi Makalesi

Semercioğlu, C. (2015, Haziran). Sıradanlığın rayihası. *Sabit Fikir*, 52, 38–39.

Tez, Sunum, Bildiri

a) Türkçe Tezler

Sarı, E. (2008). *Kültür kimlik ve politika: Mardin'de kültürlerarasılık*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

b) Kurumsal Veritabanında Yer Alan İngilizce Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Yaylalı-Yıldız, B. (2014). *University campuses as places of potential publicness: Exploring the politicals, social and cultural practices in Ege University* (Doctoral dissertation). Retrieved from: Retrieved from <http://library.iyte.edu.tr/tr/hizli-erisim/iyte-tez-portali>

c) Web’de Yer Alan İngilizce Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley). Retrieved from <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/phd/ickapak.html>

d) Sempozyum Katkısı

Krinsky-McHale, S. J., Zigman, W. B., & Silverman, W. (2012, August). Are neuropsychiatric symptoms markers of prodromal Alzheimer’s disease in adults with Down syndrome? In W. B. Zigman (Chair), *Predictors of mild cognitive impairment, dementia, and mortality in adults with Down syndrome*. Symposium conducted at American Psychological Association meeting, Orlando, FL.

g) Online Olarak Erişilen Konferans Bildiri Özeti

Çınar, M., Doğan, D. ve Seferoğlu, S. S. (2015, Şubat). *Eğitimde dijital araçlar: Google sınıf uygulaması üzerine bir değerlendirme* [Öz]. Akademik Bilişim Konferansında sunulan bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. Erişim adresi: <http://ab2015.anadolu.edu.tr/index.php?menu=5&submenu=27>

h) Düzenli Olarak Online Yayımlanan Bildiriler

Herculano-Houzel, S., Collins, C. E., Wong, P., Kaas, J. H., & Lent, R. (2008). The basic nonuniformity of the cerebral cortex. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105, 12593–12598. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0805417105>

i) Kitap Şeklinde Yayımlanan Bildiriler

Schneider, R. (2013). Research data literacy. S. Kurbanoglu ve ark. (Ed.), *Communications in Computer and Information Science: Vol. 397. Worldwide Communalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice* içinde (s. 134–140). Cham, İsviçre: Springer. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-03919-0>

j) Kongre Bildirisi

Çepni, S., Bacanak A. ve Özsevgeç T. (2001, Haziran). *Fen bilgisi öğretmen adaylarının fen branşlarına karşı tutumları ile fen branşlarındaki başarılarının ilişkisi*. X. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi’nde sunulan bildiri, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu

Diğer Kaynaklar

a) Gazete Yazısı

Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). ‘Unutma’ notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

b) Online Gazete Yazısı

Tamer, M. (2015, 26 Haziran). E-ticaret hamle yapmak için tüketiciyi bekliyor. *Milliyet*. Erişim adresi: <http://www.milliyet>

c) Web Page/Blog Post

Bordwell, D. (2013, June 18). David Koepp: Making the world movie-sized [Web log post]. Retrieved from <http://www.davidbordwell.net/blog/page/27/>

d) Online Ansiklopedi/Sözlük

Bilgi mimarisi. (2014, 20 Aralık). Vikipedi içinde. Erişim adresi: http://tr.wikipedia.org/wiki/Bilgi_mimarisi

Marcoux, A. (2008). Business ethics. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Retrieved from <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-business/>

e) Podcast

Radyo ODTÜ (Yapımcı). (2015, 13 Nisan). *Modern sabahlar* [Podcast]. Erişim adresi: <http://www.radyoodtu.com.tr/>

f) Bir Televizyon Dizisinden Tek Bir Bölüm

Shore, D. (Senarist), Jackson, M. (Senarist) ve Bookstaver, S. (Yönetmen). (2012). *Runaways* [Televizyon dizisi bölümü]. D. Shore (Baş yapımcı), *House M.D.* içinde. New York, NY: Fox Broadcasting.

APA referans stili ile ilgili sık yapılan hatalar;

- Dergi ve kitap adları italik olarak yazılmalıdır.
- Eserler belirtilirken eserin ilk harfi ve özel isimler dışında hepsi küçük harfle yazılmalıdır.
- Makalelerde sayfa aralıkları belirtilirken daima uzun çizgi (—) kullanılmalıdır.
- Makalede yazar ad soyadları verilirken & işaretinden önce de mutlaka virgül konulmalıdır.
- Makale gösterimlerinde cilt numarası belirtilirken cilt italik, sayı parantez içinde ve düz bir şekilde yazılmalıdır.
- Kaynakçada kitap verilirken mutlaka yayınevi ve şehir, ülke bilgisi verilmelidir.
- Kitap gösteriminde belli bir bölüm alıntılanıyorsa mutlaka sayfa aralığı belirtilmelidir.
- İnternet sitesinden alınan kaynaklarda “Erişim adresi:” konulduktan sonra link eklenmelidir. Alıntılanan veri İngilizceyse “Retrieved from” yazılmalı ve : konulmamalıdır ve link eklenmelidir.